

परम पूज्य तपश्चर्या-चक्रवर्ती पट्टाधीशाचार्यश्री
सुविधिसागर जी महाराज

के

50 वें जन्मदिवस के पावन अवसर पर

सुविधि-परिवार के द्वारा आयोजित

जिन्वाणी-महोत्सव

सहस्रग्रन्थसंग्रह

* जन्मदिवस 19-03-1971

* मुनिदीक्षा-11-05-1989

* आचार्यपद- 20-06-2004

पट्टाधीशपद- 24-12-2010 (20-06-2004 को की गई उद्घोषणा के अनुसार)

परम पूज्य आचार्यश्री सन्मतिसागर जी महाराज के द्वारा की गई उद्घोषणा:-

हमारी समाधि के पश्चात् आपको इस संग्रह के संचालकपद पर नियुक्त करते हैं।

(अंकलीकर वाणी-जुलाई 2004) (अक्षयज्योति-अक्तूबर 2004)

मुहूर्त्तचिन्तामणि :

लेखक श्री राम

व्याख्याकार
गोविन्दकीर्ति

प्रकाशक
निर्णयसागर मुद्रणालय
मुम्बई (महाराष्ट्र)

(प्रथम पदार्थक)

परम पूज्य चारित्र-चक्रवर्ती,
आचार्यश्री आनंदमागर जी महाराज
(अंकनीकर)

(तृतीय पदार्थक)

परम पूज्य सिद्धान्त-चक्रवर्ती,
आचार्यश्री सन्मतिमागर जी महाराज

(चतुर्थ पदार्थक)

परम पूज्य तपस्वर्या-चक्रवर्ती, आचार्यश्री सुविधिमागर जी महाराज

(द्वितीय पदार्थक)

परम पूज्य तीर्थभक्त-शिरामणि,
आचार्यश्री महावीरकीर्ति जी महाराज

दिगम्बर साधु निरन्तर पगविहार करते रहते हैं। ग्रन्थभण्डार को साथ में रख कर विहार करना अशक्यप्रायः होता है। फलतः उनको ग्रन्थों के सन्दर्भ देखने में असुविधा होती है। उनकी सुविधा के लिये इस कोश का निर्माण किया गया है। इस कोश के निर्माण में किसी भी प्रकार का व्यापारिक हेतु नहीं है।

आर्थिक दृष्टि से सम्पन्न श्रावकबन्धुओं से निवेदन है कि वे ग्रन्थ का विक्रय कर अध्ययन करने की परम्परा को कायम रखें। मुखपृष्ठ पर हमने ग्रन्थकर्ता, अनुवादक, सम्पादक, प्रकाशक आदि के नाम दिये हैं। किसी संस्थान का कर्तुत्व हमने लुप्त नहीं किया है।

इस कोश के लिये आवश्यक ग्रन्थ हमें अनेक स्रोतों से प्राप्त हुये हैं। हम उन सभी का आभार मानते हैं।

सुविधि-परिवार

THE
MUHŪRTCHINTAMĀNI.

श्रीमद्रामदैवज्ञविरचितः

मुहूर्तचिन्तामणिः ।

पीयूषधारा व्याख्यासनाधीकृतः ।

याख्या

(दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्द-
ज्योतिर्विद्विरचितास्ति)

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुपा वामुदेवशर्मणा

तृतीयं संस्करणम् ।

स च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्यनेन निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना स्वीयेऽङ्कनालये

संमुख्यं प्राकाश्यं नीतः ।

शाकः १८४७,

सन १९२५.

Price 2½ Rupees.

पृ. २॥ सार्धरूप्यकद्वयम् ।

पब्लिशर:-पाण्डुरङ्ग जावजी. } निर्णयसागर प्रेस, मुंबई.
प्रिन्टर:-रामचंद्र येसु शेडगे. } नं. २६-२८ कोलभाट लेन

प्रस्तावना ।

विदितमख्यं तत्तत्र भवतां यत्संसारपाराकूपारप्रवाहपतितैरखिलैस्त्रैविणिकैरहर्दिवम-
नवरतमनुभूयमानानेकविधकेशपरंपरापरिजिहीर्षुभिः सर्वतः श्वश्रेयसाभिलाषुकैरखिल-
श्रेयोनिदानभूतमनुसवनं ज्योतिषमेवाध्येयमध्यापनीयं परिचिन्तनीयं चेति ।
उक्तं च नारदेन—

‘सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकलमपम् ॥

विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिद्ध्यति ।

तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥

अत एव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥’ इति ॥

ज्योतिःशास्त्रस्य श्रौतस्मार्तकर्मोपयिक्तत्वं कालस्यापि श्रुती कर्मशेषत्वबोधनम् ।
तथाहि—

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत’ इति ।

तथा ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति ।

वर्षकानमप्यादित्यादिग्रहचारपरिच्छेदसाध्यम् । श्रीमद्भागवते सूर्यस्तुती—

‘नमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विध-
भूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवो-
पाधिनाव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सर-
गणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति । यदु ह वाव विबु-
धर्षम सवितरदक्षपत्यनुसवनमहरहरास्त्रायविधिनोपतिष्ठमानानामखिल-
दुरितवृजिनबीजावभर्जनभगवतः समभिषीमहि तपनमण्डलम्’ इति ।

वसन्ताश्रुतां च दर्शपूर्णमासयोश्च ज्ञानं ज्योतिषं विना सर्वथैव न निर्वहतीत्यवश्यम-
ध्येतव्यं ज्योतिःशास्त्रम् । उक्तं च वेदाङ्गज्योतिषे—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् । इति ।

अस्य चक्षुश्चमुक्तं शिक्षायाम्—

‘छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं ओत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।’ इति ।

तथा— 'यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनं स्थितम् ॥' इति ।

वसिष्ठसिद्धान्ते—

वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत्प्रधानतांगेषु ततोऽथ जाता ।

अगौर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्तिश्चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किञ्चित् ॥ इति ।

तस्मात्कर्मोपयिकत्वादवश्यमध्येयं ज्योतिःशास्त्रम् । त्रिस्कन्धात्मकेषु शास्त्रेऽत्र मुहूर्तचिन्तामणौ केवलं मुहूर्तानां तद्वोधोपयोगिनामन्येषामपि विषयाणां ज्ञापनं यथावत् ललिततरैर्विविधछन्दोलंकारैः सांगोपाङ्गं निबद्धमस्तीति मुहूर्तग्रन्थेष्वयं ग्रन्थो मूर्धन्यत्वेन वरीवाते । एतदुपरि ग्रन्थार्थप्रकाशिका पीयूषभाराव्याख्याप्यतीव विस्तृता तत्रतत्र संदिग्धेषु प्रयोगविशेषेषु व्याकरणशुद्धिं प्रदर्शयन्ती चकास्ति । तेनाप्यत्यन्तादरेणोरी-
करणीयोऽयं निबन्ध इत्यलमतिरेखनचापलेनेति शिवम् ।

मुहूर्तचिन्तामणिविषयक्रमः ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुभाशुभप्रकरणम् १		आनंदादिषु कियतां दुष्टयोगाना-	
टीकाकारकृत उपोद्धातः ... १	१	मावश्यककृत्ये परिहारः ... २२	२२
मंगलाचरणम्... २	२	दोषापवादभूता रवियोगाः ... २२	२२
ग्रंथप्रयोजनम्... ५	५	मूर्त्यादिवारेषु नक्षत्रविशेषैः सिद्धि-	
ज्योतिःशास्त्राध्ययनफलम् ... ६	६	योगाः ... २२	२२
नक्षत्रसूचकस्य श्राद्धे निषेधः ... ७	७	उत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगाः ... २३	२३
मुहूर्तप्रयोजनम् ... ८	८	दुष्टयोगानां देशभेदेन परिहारः २४	२४
तृतीयशः ... ९	९	समस्ताशुभकृत्ये वर्ज्यपदार्थाः ... २४	२४
तृतीयानां संज्ञा फलं च ... ११	११	प्राप्तभेदेन कियत्संख्याकेषु मासेषु	
सिद्धियोगाः ... ११	११	ग्रहणीयनक्षत्रनिषेधः ... २७	२७
रव्यादिवारेषु यथाक्रम निषिद्धतिथयः १२	१२	मामान्यतोऽवश्यवर्ज्यानि पंचांग-	
निषिद्धनक्षत्राणि ... १३	१३	दूषणादीनि ... २८	२८
कक्षादिनिषेधयोगाः ... १३	१३	पञ्चमश्रुतिनां वर्ज्यवर्तिकाः ... ३१	३१
गुल्यविशेषेषु निषिद्धतिथयः ... १३	१३	कुलिकादिदोषाः ... ३२	३२
दग्धादियोगचतुष्टयम् ... १५	१५	गर्वादिवारं दुर्मुहूर्ताः ... ३२	३२
पंचादिमासेषु शून्यनिषेधः ... १६	१६	विवाहादिशुभकृत्ये होलिकाप्राग्नि-	
निषिद्धनक्षत्रसंनिधिदोषाः ... १७	१७	नाष्टकनिषेधः ... ३३	३३
पंचादिमासेषु शून्यनक्षत्राणि ... १८	१८	मृत्युककचादीनामपवादः ... ३४	३४
जेवादिषु शून्यराशयः ... १८	१८	नैषा पुनरपवादः ... ३४	३४
विषमतिथिषु दग्धलक्षानि ... १९	१९	भद्रानिषेधः ... ३५	३५
दुष्टयोगानां शुभकृत्यावश्यकतये		भद्राया मुखपुच्छविभागाः ... ३५	३५
परिहारः ... १९	१९	भद्रापरिहारः ... ३६	३६
शुभकार्येषु सिद्धिदानामपि हस्ता-		भद्रानिवासस्तफलं च ... ३८	३८
कादियोगानां निषेधम् ... १९	१९	कालाशुद्धौ गुरुशुक्रास्तादौ निषे-	
भौमाश्विनीत्यादिकानां सिद्धियो-		ध्ववरतुनि ... ३८	३८
गानां कार्यविशेषेऽतिनिषेधत्वन्		सिहस्थगुरोर्दोषः ... ४०	४०
आनंदाद्यष्टविंशतियोगाः ... २१	२१	त्रयोदशदिनात्मकपक्षनिर्णयः ... ४२	४२
योगज्ञानोपायः ... २१	२१	सिहस्थगुरोः प्रकारत्रयेण परिहारः ४५	४५
		सिहराशिगतगुरुनिषेधवाक्यानां	
		प्रतिप्रसववाक्यानां च निर्गस्ति-	
		तार्थः ... ४६	४६

विषयः	पृष्ठ.
भकरस्थितगुरोः प्रकारद्वयेन परिहारः	४६
लुप्तसंवत्सरदोषापवादः	४७
वारप्रवृत्तिः	४८
वारप्रवृत्तियोजनपुरस्सरा होरा	४९
कालहोराप्रयोजनमन्यच्च	५०
मन्वादिगुणादीनां निर्णयस्तत्रिवेधश्च	५१

नक्षत्रप्रकरणम् २

नक्षत्रस्वामिनः	५२
ध्रुवनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५४
चरनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५४
उग्रनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५५
मिश्रनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५५
लघुनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५५
नृदुनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५६
नीक्ष्णनक्षत्रगणस्तत्कृत्यं च	५६
अधोमुखोर्वमुखतिर्वह्मुखनक्षत्राणि	५६
प्रवालदंतशंखमुवणवस्त्रपरिधान- मुहूर्तः	५७
नवधाविभक्तस्य वस्त्रस्य दग्धादि- दोषे शुभाशुभफलम्	५८
कच्चिदुष्टादिदिनेषु वस्त्रपरिधानम्	५९
लतापादपारोपणराजदर्शनमद्यगो- कयमुहूर्ताः	६०
पशूनां रक्षामुहूर्तः	६१
श्रीषधमृत्योर्मुहूर्तः	६१
क्रयविक्रयनक्षत्राणि	६२
विक्रयविपण्यमुहूर्तः	६३
अश्विहस्तिहृत्यमुहूर्तः	६४
भूषाघटनादिमुहूर्तः	६४
मुद्रापातनवस्त्रक्षालनमुहूर्तः	६५
स्नानादिभरणम्	६६
अंधकादिनक्षत्राणि	६७
अंधकादिनक्षत्राणां फलम्	६७
धनप्रयोगे निषिद्धनक्षत्राणि	६७
जलाशयखनननृत्त्यारंभमुहूर्तः	६८

विषयः	पृष्ठ.
सेवकस्य स्वामिसेवायां मुहूर्तः	६९
द्रव्यप्रयोगकणप्रहणमुहूर्तः	७०
हलप्रवहणमुहूर्तः	७१
बीजोत्तिमुहूर्तः	७२
शिरामोक्षविरेकादिधर्मक्रियामुहूर्तः	७४
धान्यच्छेदमुहूर्तः	७५
कणमदनसस्यरोपणमुहूर्तः	७५
धान्यस्थितिधान्यवृद्धिमुहूर्तः	७६
शांतिकपौष्टिकादिकृत्यमुहूर्तः	७७
होमाहुतिमुहूर्तः	७७
वह्निनिवासस्तत्फलं च	७८
नवात्रमक्षणमुहूर्तः	७९
नौकाघटनमुहूर्तः	७९
वीरसाधनादिमुहूर्तः	७९
रोगनिर्मुक्त्यानमुहूर्तः	८०
शिल्पविद्यामुहूर्तः	८०
संधानमुहूर्तः	८१
परिक्षामुहूर्तः	८१
सामान्यतो लभ्यशुद्धिः	८२
नक्षत्रेषु ज्वरोत्पत्तौ तत्रिवृत्तिदि-	
नसंख्या	८२
शीघ्रोन्मिरणे विशिष्टयोगाः	८४
प्रेतदाहमुहूर्तः	८४
त्रिपुष्करयोगस्तत्फलं च	८६
शवप्रतिकृतिदाहे निषिद्धकालः	८७
त्रिपादनक्षत्राणि त्रिपादनक्षत्राणि च	८८
अमुक्तमूलस्वरूपम्	९२
मूलाश्लेषानक्षत्रोत्पन्नस्य चरण-	
वशेन शुभाशुभफलम्	९३
मूलवृक्षविचारः	९५
मूलनिवासस्तत्फलं च	९६
मूलप्रसंगाद् दृष्टगंडांतादीनां	
परिहारः	९७
मूलशान्तिः	९७
आश्लेषाशान्तिविधिः	१००
नक्षत्रगंडांताशान्तिविधिः	१०२

विषयः	पृष्ठं.
तिथिलग्नगतांशतिथिविधिः ...	१०२
ज्येष्ठांशतिथिविधिः ...	१०२
शुलयोगादिशांतिः ...	१०४
सूर्यसंक्रांतिव्यतीपातवैधृतियोगानां शांतिः ...	१०४
कुहसिनीवालीदर्शनिर्णयः ...	१०५
सिनीवालीकुहशांतिः ...	१०७
दर्शशांतिः ...	११०
कुण्चतुर्दशीजननशांतिः ...	१११
एकनक्षत्रजननशांतिः ...	११२
सूर्यचंद्रग्रहणजननशांतिः ...	११३
वितथशांतिः ...	११४
अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारका- मानम् ...	११४
अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपम् ...	११५
जलाशयारामदेवप्रतिष्ठासुहृत्तः	११६
देवप्रतिष्ठायां सामान्यतो लम्ब- शुद्धिः ...	११८

संक्रांतिप्रकरणम् ३

नक्षत्रवारभेदेन संक्रांतिफलम् ...	१२०
दिनरात्रिविभागेन संक्रांतिफलमु- त्तरायणदक्षिणायनसंज्ञा च	१२२
अवशिष्टसंक्रांतीनां पडशीनि- मुन्याः संज्ञाः ...	१२३
संक्रांतेः पुण्यकालः ...	१२४
अर्धरात्रसमये मकरकर्कटयोश्च विशेषः ...	१२५
अर्धोदयास्तादिवचनस्यापवादः	१२५
विष्णुपदादिषु पुण्यकालः ...	१२७
सायनांशसंक्रांतिषु पुण्यकालः	१३१
जघन्यवृहत्समनक्षत्राणि ...	१३३
संज्ञाप्रयोगनम् ...	१३३
कर्कसंक्रांती विशेषकाः ...	१३४
कीटशस्य रवेः संक्रमो जातस्त- त्फलम् ...	१३४
संक्रांतेः करणपरत्वेन सफलवाह- नादि ...	१३५

विषयः	पृष्ठं.
संक्रांतिवशेन शुभाशुभफलम् ...	१३७
कार्यविशेषे ग्रहफलम् ...	१३७
अभिमासक्षयमासनिर्णयः ...	१३८

गोचरप्रकरणम् ४

रव्यादिग्रहाणां गोचरफलम् ...	१४०
वामवेधश्चंद्रबलं च ...	१४३
द्विविधवेधे भूतद्वयम् ...	१४३
राहुगोचरफलम् ...	१४४
जन्मराशेः सकाशात् ग्रहफलम्	१४४
तत्प्रतीकारः ...	१४५
दुष्टग्रहणम् ...	१४६
निषिद्धग्रहणप्रतीकारः ...	१४८
चंद्रबले विशेषः ...	१५०
चंद्रबलस्य विधानांतरम् ...	१५०
ग्रहाणां नवरलसमुदायधारणम्	१५१
असति द्रव्यसामर्थ्ये तत्तद्ब्रह्मोक्त- रलधारणम् ...	१५१
अल्पमूल्यरत्नानि ताराबलं च ...	१५२
शेषक्रमेण सफलान्तराः ...	१५२
अवश्यकृत्ये दुष्टताराणां परिहारः	१५३
चंद्रावस्थागणनोपायः ...	१५४
दादृशावस्थानामानि ...	१५४
ग्रहाणां वैकृतपरिहारार्थं औषधि- जलखानं दक्षिणाश्च ...	५५५
सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेः किय- द्विदिनैः फलं दधरित्याह ...	१५६
प्रसंगादावश्यकृत्ये सति तिथ्या- दिदोषे दानम् ...	१५७
सूर्यादिग्रहाणां राश्यंतरगमे फलम्	१५७

संस्कारप्रकरणम् ५

शुभफलसूचकप्रथमरजोदर्शने मा- सादि ...	१५८
प्रथमरजोदर्शने शुभमध्याशुभ- नक्षत्राणि ...	१६०

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
निर्धरजोदर्शनम्	१६१	व्रतबंधे नक्षत्राणि	२००
प्रथमरजस्वलायाः स्नानमुहूर्तः	१६२	व्रतबंधे सामान्यतो लग्नभंगयोगः	२०४
गर्भाधानमुहूर्तः	१६३	व्रतबंधे लग्नशुद्धिः	२०४
गर्भाधाने लग्नबलम्	१६५	वर्णाधीशाः शाखेशास्व	२०५
सीमंतोन्नयनमुहूर्तः	१६८	वर्णशशाखेशप्रयोजनम्	२०६
मासेश्वराः स्त्रीणां चंद्रबलं च	१६९	सामान्यतो निषिद्धनन्ममासादेर-	
पुंसवनमुहूर्तः विष्णुबलिमुहूर्तश्च	१७०	पवादः	२०८
जातकर्मनामकरणयोर्मुहूर्तः	१७१	गुरुबलम्	२०९
मृतिकालानुहर्तः	१७४	गुरुदीष्ट्यापवादः	२१०
प्रथममासोत्पन्नदंतफलम्	१७५	व्रतबंधे वर्ज्यपदायाः	२११
दोलाचक्रं दोलारोहणमुहूर्तः निष्क-		व्रतबंधे रव्याद्यंशफलम्	२१३
मणमुहूर्तश्च	१७६	चंद्रनवांशफलं सापवादम्	२१३
प्रस्तुतिकाजलपूनामुहूर्तः दुग्धपा-		कैदम्भमर्यादिप्रहाणां फलम्	२१४
नमुहूर्तश्च	१७७	चंद्रगुग्मशुक्राणां ग्रहयुक्तां फलम्	२१४
अन्नप्राशनमुहूर्तः	१७८	चंद्रवशेन शुभाशुभयोगी	२१५
ग्रहणाणां स्थानवशात्फलानि	१८१	व्रतेऽनध्यायाः	२१६
भूम्युपवेशनमुहूर्तः	१८२	प्रदोषलक्षणम्	२१७
जीविकापरीक्षा	१८२	वृद्ध्यां ज्योतिर्नसंस्कारः	२१८
— शिशोस्तांबूलभक्षणमुहूर्तः	१८३	तेदपरत्वेन नक्षत्रविशेषः	२१९
कर्णवेधमुहूर्तः	१८४	धर्मशास्त्रीयविशेषः	२१९
कर्णवेधे लग्नशुद्धिः	१८५	प्रायश्चित्तमुहूर्तः	२२०
चूडाकर्मनिषेधकालः	१८६	केशांतसमावर्तनमुहूर्तः	२२१
नत्प्रसंगतोऽन्यकर्मनिषेधकालश्च			
गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धक्यदिन-			
संख्या	१८८		
परमते बाल्यवार्धक्यदिनसंख्या	१८८		
चौलमुहूर्तः	१८९		
मातरि सगर्भायां चाले विशेषः	१९१		
चौले वृष्टतारापवादः	१९२		
चौलादिद्वयं कालविशेषानिषेधः	१९२		
सामान्यक्षारविमुहूर्तस्तन्निषेधका-			
लश्च	१९३		
— क्षौरस्य विधिनिषेधो	१९५		
राशां क्षौरं विशेषः वर्ज्यनक्षत्राणि च	१९५		
अक्षरारंभमुहूर्तः	१९७		
विद्यारंभमुहूर्तः	१९७		
व्रतबंधनिर्णयः	१९९		
तस्य कालत्रयं नित्यकाम्यगौणभेदेन	२००		
		विवाहप्रकरणम् ६	
		प्रक्षाल्यादिवाहयोगद्वयम्	२२२
		अन्याः वाहयोगद्वयम्	२२४
		प्रक्षाल्याद्विधययोगत्रयम्	२२५
		प्रक्षाल्यात्कुलशामृतवत्तमायोग-	
		विकल्पः	२२५
		विवाहभंगयोगः	२२६
		बालवेधव्ययोगे तत्परिहारः	२२६
		अस्याः कन्यायाः कीदृशं प्रथमा-	
		पत्य भवित्येति प्रश्न उत्तरम्	२२९
		सामान्यतो निमित्तवशेन शुभा-	
		शुभप्रश्नः	२२९
		कन्यावरणमुहूर्तः	२३०
		वरवरणमुहूर्तः	२३२
		कन्याविवाहकालो ग्रहशुद्धिश्च	२३२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विहितमासाः	२३४	अष्टमलग्नदोषः सापवादः ...	२७१
मासप्रसंगाज्जन्ममासादिप्रयुक्त- विधिनिषेधाः	२३५	उत्तरार्धोक्तस्पष्टार्थः	२७२
ज्येष्ठमासप्रयुक्तविशेषः ...	२३६	अन्यदपि	२७२
अन्यविशेषः	२३८	विषघटीदोषः	२७२
प्रतिकूलनिर्णयः	२४२	दिवामुहूर्ताः	२७४
विवाहानन्तरं पुरुषत्रये चूडादिनि- निषेधः	२४३	रात्रिमुहूर्ताः	२७४
मूलदिदुष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वम्	२४३	वारभेदेन मुहूर्ताः	२७५
तदपवादः	२४४	विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानं च वैधदोषः	२७५
राशिकूटानां नामानि	२४५	पंचशलाकाचक्रम्	२७६
वर्णकूटम्	२४५	सप्तशलाकावैधः	२७७
वश्यकूटम्	२४५	कूराकान्तादिनक्षत्रदोषः सापवादः	२७८
ताराकूटम्	२४६	लत्तादोषः	२७९
योनि कूटम्	२४७	पातदोषः	२७९
ग्रहमैत्री	२४८	सूर्यचंद्रकांतिसाम्यापरप्रायो म- हापातदोषः	२८०
गणकूटं तत्फलं च	२४९	खार्जूरदोषः	२८२
राशिकूटं तत्फलं च	२५१	उपग्रहदोषः	२८३
दुष्टभकूटस्य परिहारः	२५१	पातोपग्रहलत्तापवादादि ...	२८३
दुष्टानां गणकूटभकूटग्रहकूटानां परिहारः	२५७	वारदोषभेदकुलिकः	२८४
नाडीकूटं तदपवादश्च	२५७	द्रग्धनिध्यादिदोषः	२८५
प्राच्यनमत्तं वर्गकूटम्	२६०	जामिन्नदोषः	२८५
नक्षत्रराशैक्ये विशेषः	२६१	एकांगलादिदोषाणामपवादः ...	२८६
षड्वर्गदोषः	२६१	केपाचिदोषाणां देशभेदेन परिहारः	२८७
राशिभ्वात्मिनः	२६२	दशदोषाः	२८७
होराप्रकारः	२६३	दशयोगानां फलं तदपवादश्च ...	२८७
त्रिंशंशाः	२६३	बाणदोषः पंचकाख्यः	२८८
द्रवकाणकांशाः	२६३	प्राच्यभूतेन बाणः सापवादः ...	२८८
द्वादशांशाः	२६४	समयभेदेन त्रिविधो बाणपरिहारः	२८९
त्रिंशंशकाः	२६५	ग्रहाणां दृष्टिः	२९०
गंडांतदोषः	२६५	उदयास्ताशुद्धिः	२९०
नक्षत्रगंडांतः	२६६	सर्पसंक्रमणाख्यदोषः	२९२
लग्नगंडांतः	२६६	सर्वग्रहाणां संक्रांतिघट्यः ...	२९३
तिथिगंडांतः	२६७	पंग्वंधकाणवधिराल्पलग्नदोषः ...	२९३
कर्तरीदोषः	२६८	परमते पंग्वंधलग्नदोषाः	२९४
समग्रदोषः	२७०	एषां प्रयोजनं सापवादम्	२९४
		विहितनवांशः	२९४

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विहितनवांशे कविभिर्विषयः ...	२९५	अग्न्याधाने लग्नशुद्धिः ...	३२१
सर्वथा लग्नभंगयोगः ...	२९६	यागकर्तृत्वयोगाः ...	३२२
रेखाप्रदग्रहाः ...	२९७		
कर्तार्यादिमहादोषापवादः ...	२९८	राजाभिषेकप्रकरणम् १०	
विवाहे अम्बदोषाद्यपवादः ...	२९९	राजाभिषेकमुहूर्तः ...	३२३
उक्तानुक्तदोषपरिहारः ...	३००	राजाभिषेकनक्षत्राणि लग्नशुद्धिश्च ...	३२५
सामान्यतो दोषसमूहपरिहारः ...	३०१	स्थानविशेषपापग्रहपरिहारशुभफलम् ...	३२६
लग्नविशेषकाः ...	३०१	राज्ञः संपत्त्यैर्वर्कतृयोगद्वयम् ...	३२७
ग्रहवशेन श्वशुरादिविभागज्ञानम् ...	३०२		
संकीर्णजातीनां विवाहे विशेषः ...	३०२	यात्राप्रकरणम् ११	
गांधर्वादिविवाहे विशेषः ...	३०३	यात्राधिकारिणः ...	३२८
विवाहात्प्राकृतव्यानामावश्यककु-		शुभफलयात्रावेदकप्रश्नः ...	३२९
ल्यानां दिनशुद्धिः ...	३०३	अन्यप्रश्नः ...	३२९
वेदीलक्षणं मंडपोद्घासनादिनियमश्च ...	३०४	ज्ञातजन्मनां शुभफलदप्रश्नः ...	३३०
मंडपादौ स्तंभनिवेशनम् ...	३०५	ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंतामशुभफल-	
गोघृलिप्रशंसा ...	३०५	दप्रश्नः ...	३३०
गोघृलिभेदः ...	३०६	याता कस्यां दिशि गमिष्यतीति	
गोघृलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषाः ...	३०७	प्रश्ने लग्ननिर्णयः ...	३३१
सूर्यस्पष्टगतिः ...	३०८	योगांतरम् ...	३३१
सूर्यस्य तात्कालिकीकरणम् ...	३०८	यात्राकालादि ...	३३२
इष्टकालिकलग्नानयनम् ...	३०९	तिथ्यादिशुद्धिः ...	३३३
रविलग्नभ्यामिष्टघटिकानयनम् ...	३०९	प्रत्येकतिथिफलानि ...	३३४
घटिकानयनविशेषः ...	३१०	वारशूलं नक्षत्रशूलं च ...	३३५
विवाहादौ आवश्यकवर्ज्यदोषाः ...	३११	कालशूले यात्रानिषेधः ...	३३६
		मध्यमानां निषिद्धानां च कियतां	
वधूप्रवेशप्रकरणम् ७		भानां वर्ज्यघटिकाः ...	३३८
वधूप्रवेशमुहूर्तः ...	३१४	मतांतरेण वर्ज्यघटिकाः ...	३३८
वधूप्रवेशे नक्षत्रशुद्धिः ...	३१५	भानां जीवपक्षादिकाः संज्ञाः ...	३३८
विवाहप्रथमाब्दे वध्वाः पितृपति-		जीवपक्षादीनां विशेषफलम् ...	३३९
गृहवासे मासदोषः ...	३१५	सफलमकुलकुलाकुलकुलचक्रम् ...	३४०
		पथि राहुचक्रम् ...	३४१
द्विरागमनप्रकरणम् ८		पथि राहुचक्रफलम् ...	३४२
द्विरागमनमुहूर्तः ...	३१६	तिथिचक्रं सफलम् ...	३४३
संमुखशुक्रदोषः ...	३१७	सर्वांकज्ञानम् ...	३४५
गोत्रपरत्वे प्रतिशुक्रापवादोत्तरम् ...	३१८	आडलभ्रमणदोषो ...	३४६
		हिंबराख्ययोगः ...	३४६
अग्न्याधानप्रकरणम् ९		घनाडं टेलकं च ...	३४७
अग्न्याधानसोमयागादिमुहूर्तः ...	३२१	घातचंद्रस्तत्परिहारश्च ...	३४७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
घाततिथयः	३४७	षट्पञ्चाशत्तमपथमारभ्य त्रिसप्त-	
घातवाराः	३४८	तितमपथपर्यन्तं योगयात्रा-	
घातनक्षत्राणि	३४८	लक्षणानि	३७९-३८४
योगिनीदोषाः	३४९	विजयादशमीसुहूर्तः	३८५
कालपाशाख्ययोगौ	३५०	अन्यदपि प्रवलदुर्बलभावः	३८५
कालपाशप्रसंगात्खंडराहुः	३५१	यात्रायामवश्यनिषिद्धनिमित्तानि	३८६
अर्धयामकालः	३५१	एकदिनसाध्यगमनप्रवेशविशेषः	३८७
अर्धयामराहुः	३५२	प्रयाणे त्रिनवमीदोषः	३८८
सुहूर्तराहुः	३५३	यात्रादिनविधिः	३८९
पारिघट्टदोषः	३५३	नक्षत्रदोहदाः	३८९
विदिक्षु गमने नक्षत्राणि पारिघ-		दिरदोहदाः	३९१
ट्टंढापवादश्च	३५४	वारदोहदाः	३९२
अन्यदपि	३५५	तिथिदोहदाः	३९२
अयनशुद्धिः	३५९	गमनसमयभवविधिः	३९३
संमुखशुक्रदोषस्तत्परिहारदानं		दिश्यमानानि	३९४
शान्तिश्च	३५९	निगमस्थानानि	३९४
शुक्रस्य वक्रास्तादिदोषः सापवादः	३६१	गमनविलम्बे वर्णक्रमेण प्रस्थान-	
प्रतिशुक्रापवादः अनिष्टलग्नं च ...	३६२	वस्तुनि	३९४
अन्यदनिष्टलग्नं शुभलग्नं च	३६३	प्रस्थानपरिमाणम्	३९५
अनिष्टलग्नम्	३६३	मुनिमतेन प्रस्थानपरिमाणम् ...	३९५
अन्यदनिष्टलग्नम्	३६३	प्रस्थानदिनसंख्यामैशुननिषेधश्च	३९८
अन्यच्छुभलग्नम्	३६४	प्रस्थानकर्तुर्नियमाः	३९८
अनुलोमप्रातिलोमराशीनां लग्नाव-		भकालवृष्टिदोषः	३९९
स्थितौ फलम्	३६४	दुष्टशकुनशान्तिदानं च	४०१
शुभलग्नानि	३६५	शुभसूचकशकुनानि	४०२
दिक्स्वामिनः	३६६	अशुभसूचकशकुनानि	४०४
दिगधीशकथनप्रयोजनम्	३६६	अन्यशकुनम्	४०५
लालाटिकयोगाः	३६६	कोकिलादीनां वामांगभागेन	
पर्युपितयात्रायोगचतुष्टयम्	३६७	शकुनम्	४०६
समयफलम्	३६८	दक्षिणभागावस्थितशकुनम् ...	४०६
लग्नादिभावानां संज्ञा	३६८	उक्तव्यतिरिक्तानां सामान्यतः	
रेषाप्रदग्रहाः	३६९	प्रादक्षिण्येन शकुनम्	४०७
यात्रालग्नौ लग्नादिद्वादशभावस्थि-		विरुद्धशकुने किं कार्यम्	४०७
तत्प्रसङ्गफलानि	३७०	यात्रानिवृत्तौ गृहप्रवेशसुहूर्तः ...	४०९
योगयात्रा तदारंभप्रयोजनं च	३७२	विवाहप्रकरणोक्तदोषा यात्रार्या	
योगयात्रा	३७५	वर्ज्याः	४११
अन्ययोगयात्रालक्षणम्	३७६	अन्ये दोषाः	४११

विषयः	पृष्ठं.
वास्तुप्रकरणम् १२	
ग्रामपुरादिषु गृहनिर्माणे स्वस्य शुभाशुभम् ४१३	
राशिपरत्वेन ग्रामनिवासनिषिद्ध- स्थानानि ४१५	
इष्टनक्षत्रेष्टायाभ्यामिष्टभूम्या वि- स्तारायामी ४१६	
आयाः वर्णपरत्वेन द्वारनिवेशनं च ४१७	
गृहारंभे विशिष्टकालनिषेधः ... ४१८	
व्ययकथनपुरःसरमंशकक्षानं सफ- लम् ४१९	
विनक्षितशालाध्रुवांकानयनम् ... ४२०	
ध्रुवादीनां नामाक्षरसंख्या ... ४२१	
षोडशग्रहाणां नामानि ... ४२१	
गृहस्थायादिनवकम् ४२२	
शुभाशुभसूचकं नामसदृशफलम् ४२३	
गृहारंभे वृषवारतुचक्रम् ... ४२४	
सौरचांद्रमासैक्येन प्राच्यादिदिक्षु द्वाराणि गृहनिर्माणनक्षत्राणि सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशमुहूर्तौ च ४२५	
प्रागभिहितसौरचांद्रमासानां प्र- कारांतरेणैकवाक्यता ... ४२७	
तिथिपरत्वेन द्वारनिषेधः ... ४२८	
गृहारंभे पंचांगशुद्धिः ४२९	
देवालये गृहारंभे जलाशये च वि- दिगवस्थितराहुमुखं सफलम् ४३०	

विषयः	पृष्ठं.
गृहकूपनिर्माणे दिगवस्थित्या फलम् ४३२	
कूपे कृते गृहमध्ये करिष्यमाणा- नामुपकरणगृहाणां दिक्पर- त्वेन करणम् ४३२	
गृहस्य आयुर्दाययोगद्वयम् ... ४३३	
अन्ययोगद्वयम् ४३३	
लक्ष्मीयुक्तगृहयोगत्रयम् ... ४३४	
गृहस्य परहस्तागमित्वे योगः ... ४३४	
फलविशेषाच्छुभसूचकं योगद्वयम् ४३४	
अन्ययोगद्वयमशुभम् ४३५	
अशुभफलयोगः ४३५	
द्वारचक्रं सफलम् ४३६	

गृहप्रवेशप्रकरणम् १३

कालशुद्ध्यादिकम् ४३७	
जीर्णगृहप्रवेशविशेषः ४४०	
गृहप्रवेशदिनात्प्राग्वास्तुपूजाविधिः ४४१	
लग्नशुद्धिस्तिथिवारशुद्धिश्च ... ४४२	
वामरविः ४४४	
गृहप्रवेशे कलशवास्तुचक्रम् ... ४४६	
प्रवेशोत्तरकालीनकर्तव्यविधिः ... ४४७	

वंशवर्णनम् १४

ग्रंथसमाप्तौ पितामहवर्णनम् ... ४४८	
क्रमप्राप्तं स्वपितृवर्णनम् ... ४५०	
स्वनामकथनपूर्वकं ग्रंथसमाप्तिः ४५१	

इति मुहूर्तचिंतामणौ विषयानुक्रमः संपूर्णः ।

श्रीः ।

मुहूर्तचिंतामणिः ।

पीयूषधाराख्यव्याख्यया समलंकृतः ।

शुभाशुभप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः ॥ ध्यानं त्रुंगालीमनिशममले गंडयुगले ददानं सर्वा-
र्थोन्निजचरणसेवासुकृतिने । दयाधारं सारं निखिलनिगमानामनुदिनं गजाख्यं
स्मेराख्यं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ १ ॥ निपीतष्ठाताय प्रस्मरकरायोममहसे
निकामं कामानां वितरणबिनोदव्यसनिने । समस्तप्रत्यूहप्रशमनकृते श्रीदिन-
कृते नमस्तस्मै यस्मै स्पृहयति समस्तांबुजननी ॥ २ ॥ लसद्दक्षमीलीलावस-
तिरनिशं वेदविहितस्फुरद्धर्माधारः श्रितसुखपथोदः प्रतिदिनम् । अतीव
प्रख्यातः स जयति गुणानां जननभूर्विदर्भाख्यो देशो हरिरिव सदानन्दजनकः
॥ ३ ॥ तस्मिन्निवर्द्धमेषये विषये वितृष्णाश्रितामणिर्द्युमणिरेव बभूव मूर्तः ।
जाग्रच्चतुर्मुखश्चतुर्मुखशायिदिद्यामाद्यां प्रवर्तयितुमत्र पवित्रकीर्तिः ॥ ४ ॥
वादैर्विजित्य धरणीतलमासमुद्रमुक्षिद्रतर्कशतकर्कशबुद्धिसिद्धैः । चत्वार ऊर्जि-
तसमर्जितकीर्तिर्दुर्भन्तं भा दिशासु रचिताः सकलासु येन ॥ ५ ॥ ज्योतिर्वि-
दुज्ज्वलयशोहरणाय किंवा चंद्रांशुनिर्मलकलाभरणाय किंवा । विद्यासरोरुह-
इशः शरणाय किंवा श्रीमाननंत इति तत्तनयोऽजनिष्ट ॥ ६ ॥ तस्मात्पद्मा-
ख्यपत्न्यामतिविमलमनीवाक्पतीदिवपतीनामाशाः कासारजाभस्फुरदधिक्य-
क्षोरदिमसिञ्च्यन्त्य भातौ । प्राभूतां तौ तनूजौ श्रुतिगणगदिताचारधाराप-
वित्रौ ज्येष्ठः श्रीनीलकण्ठस्तद्वत् गुणगणालंकृतो रामनामा ॥ ७ ॥ सीमा मी-
मांसकानां कृततुल्यवयः कर्कशस्तर्कशास्त्रे ज्योतिःशास्त्रे च गर्गः फणिपति-
भणितिव्याकृतौ शेषनागः । पृथ्वीशाकम्बरस्य स्फुरदतुल्यसभामंडनं पंडितेन्द्रः
साक्षाच्छ्रीनीलकण्ठः समजति जगतीमंडले नीलकण्ठः ॥ ८ ॥ रामो हेरंबभक्ते-
रभिगतविशदानेकविद्योऽनवद्यो बुद्धिप्रद्योतमानो गणितगुणवतां मानवानां
सुखाय । ग्रंथैर्नानाप्रकारैरतिकठिनतरग्रंथनके विशाले ज्योतिःशास्त्रार्णवे
द्रागद्वतरमनुलं सेतुबंधं चकार ॥ ९ ॥ श्रुतिस्मृतिप्रोक्तसमस्तकर्मोपप्लव-
मानदिव्यशिष्टलोकम् । मुहूर्तचिंतामणिनामकं स ग्रंथं व्याघ्रचलवपुरे स्वपथैः
॥ १० ॥ श्रीनीलकण्ठस्य बभूव पत्नी सा चंद्रिकाख्योभयवंशभूषा । नाराय-
णत्वेन समुद्रकन्या शर्वस्य गौरीव विराजते वा ॥ ११ ॥ तस्माद्देवविद्वद्ग-

प्यतिककाञ्चीनीलकंठात्तया गोविंदाख्यमुतोऽजनि स्वगुरुतः संप्राप्तविद्यागणः ।
यः शास्त्रासृतासिंधुबंधुरवचोवीचीषु नित्योदितां सानंदं समवाप्य मूरि कृत-
वान् ग्रंथे श्रमं ज्योतिषे ॥ १२ ॥ अनेकबुधमंडलीविरचितां हि टीकाकृतौ
निधाय हृदयेऽर्थनामिह मुहूर्तचिंतामणेः । निगूढतरतश्चतप्रचुरभावमालोक्ति-
भिर्बुधा विवरणे करामलकमाशु कर्तुं यते ॥ १३ ॥ मुहूर्तचिंतामणिदुग्धसिं-
धुमामथ्य युक्तिव्रजमंदरेण । गोविंदसंज्ञस्तनुते सुखाय पीयूषधारां भुवि
भूसुराणाम् ॥ १४ ॥ तन्नादितो गाणपतं प्रणम्य पादाब्जयुग्मं विदुषां सुनु-
ष्टयै । शुभाशुभाध्यायभवां हि टीकां गोविंददैवज्ञ इमां करोति ॥ १५ ॥

अथ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथांते च मंगलमाचरणीयमवश्यमिति शिष्टाचारः ।
उक्तंच महाभाष्ये—‘मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्र-
भंते वीरपुरुषाणि भवंत्यायुष्मत्पुरुषाणि च’ इति । तच्च मंगलं त्रिविधम्—
‘आशीरूपं नमस्काररूपं वस्तुनिर्देशरूपं च’ इति । उक्तंच दंडिना काव्या-
दर्श—‘आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इति । वस्तुनिर्देशो
नलादेर्महाराजराजस्य सिद्धादिशब्दानां वा ग्रंथादौ कथनम् । तत्र तावद्वा-
ग्यमुनिवरवंशतिकममैत्रावरुणालंकारदिगंतर्गतमातृपुरतिवासी सकलज्योति-
र्विन्मुकुटरत्नचिंतामणिज्योतिर्विष्णुन्नानंतज्योतिर्विष्णुत्रो नीलकंठज्योतिर्विद-
नुजो रामज्योतिर्विश्विस्कंधज्योतिःशास्त्रसरोजनिचयभास्करो ग्रंथकृन्मुहूर्तचिं-
तामणिनामकं श्रौतस्मार्ताद्यनेककर्मोपयिकं संहितास्कंधांतर्गतनानामुहूर्तसंग्र-
हरूपं ज्योतिषग्रंथं चिकीर्षुरनेकजन्मोपाजितदुरितसंभूतविघ्नध्वंसकामो नि-
र्विघ्नग्रंथसमाप्तिप्रचयगमनार्थं विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यता-
कर्मभिमतगणेशदेवताशीर्वादरूपं मंगलमिंद्रवज्राळंदसोपनिबध्नाति—

गौरीश्रवःकेतकपत्रभंगमाकृष्य हस्तेन दधन्मुखाग्रे ।

विघ्नं मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहो हरतु द्विपास्यः ॥ १ ॥

गौरीत्यादिना ॥ द्विपास्यो विघ्नं हरवित्यन्वयः । गुप्ताकमित्यध्याहारः ।
द्विपास्य हस्तिन आस्यमिवास्त्रं मुखं यस्य स द्विपास्यो गणेशो गुप्ताकं विघ्नं ह-
रतु निराकरोतु । ‘आशिषि लिङ्गलोटी’ इति लोदः । कीदृशो द्विपास्यः । गौरी-
श्रवःकेतकपत्रभंगं गौरी पार्वती तस्याः श्रवसी कर्णौ तयोः स्थितं यत्केतकपत्रं
केतकीवृक्षस्य पुष्पं केतकं तस्य पत्रस्य भंगोऽक्षान्तं हस्तेन शुद्धादंष्ट्रेण कृत्वा
आकृष्य हठाद् गृहीत्वा मुखाग्रे स्वमुखोष्ठे दधाति भक्षणार्थं स्थापयतीति द-
धत् । अनेन बाललीला गणेशस्य सूचिता । बालो हि मातृसमीपवर्ति यत्किं-
चित्स्वेष्टं वस्तु बलात्कारेण गृहीत्वा मुखे निक्षिपति । अतएव कीदृशो ग-
णेशः । मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहः । मुहूर्तेन क्षणेनाकलितः धातूनामने-
कार्थत्वात् अजुह्वतो हस्तिद्वितीयदंतसादृश्यं प्रापितो द्वितीयदंतस्य प्ररोहो
उद्गमो येन सः । अनेनात्याश्चर्यं सूचितं भवति । तथाहि हस्तिनो दृश्यमाना
द्विदंता एव गणेशस्त्वेकदंत एवेति पुराणप्रसिद्धम् । केतकपत्रस्य मुखस्थाप-

नस्तमये यावन्निगणं करोति तावद्गणेशोपि द्विदंत एवालौकि लोकेः । अङ्ग-
तोपमाख्योऽलंकारः । उक्तं च दंडिना काव्यादर्शे—‘यथाकथं चित्सादृश्यं
यत्रोद्भूतं प्रतीयते । उपमा नाम सा तस्याः प्रपंचोऽयं प्रदृश्यते ॥ यदि किं-
चिन्नबोध्यं सुभु विभ्रांतलोचनम् । तत्ते मुखश्रियं भक्तमित्यसावद्भुतोपमा ॥’
इति । श्लोकार्थो व्याख्यातः । अत्र गणेशस्य नमनादिरूपा पूजा ब्रह्मवैव-
र्तेऽसिंहिता—‘दुर्धिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शंकरस्य च । तस्य पूजन-
मात्रेण त्रयोपि वरदाः सदा ॥’ त्रयो ब्रह्मविष्णुशिवाः । ‘गणेशः सर्वदेवा-
नामादौ पूज्यः सदैव हि । सर्वैरपि महाविघ्ननाशकोऽन्यो न विद्यते ॥’ इति ।
शिष्टाचारोपेत्येतन्मूलक एव । यथा—‘सुमुखश्चैकदंतश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो ग-
जाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विघ्नारंभे विवाहे च
प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥’ इति । गौ-
रीति । ‘पिद्मौरादिभ्यश्च’ इति डीष् । केतकं केतक्याः पूष्पम् । संज्ञेयमवय-
वार्थं । ‘अवयवे च प्राण्यौपधिवृक्षेभ्यः’ इत्यण् । ‘पूष्पमूलेषु बहुलम्’ इति
तस्य लुक् । दधत् । दधतीति दधत् । शतृप्रत्यये जौहोत्यादिकत्वाद्विकरणस्य
शपः श्लौ सति ‘श्लौ’ इति द्विवचने ‘उभे अभ्यस्तम्’ इत्यभ्यस्तसंज्ञायां ‘श्वा-
भ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । ततः ‘उगिद्वां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ इति
प्राप्तस्य ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमोऽभावः । आकलितेति ‘निष्ठा’ इति बहु-
व्रीहौ निष्ठांतस्य पूर्वनिपातः । द्विपास्य इति द्वाभ्यां शुंडादंडमुखाभ्यां पाति
जलं पिबतीति द्विपः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कः । ‘आतो लोप इटि च’
इत्याकारलोपः । द्विपस्यास्यमिवास्त्वं यस्यासौ द्विपास्यः । ‘सप्तम्युपमानपूर्वस्य
वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च’ इति बहुव्रीहिः समास उत्तरपदलोपश्च । ‘हस्तौ
तु पाणिनक्षत्रे’ इति हस्तशब्दः पाणिनक्षत्रवाचकस्तथाप्युपचाराद्वस्तिशुंडाया-
मपि वर्तते । अतएव ‘हस्ताजातौ’ इतिवदन्पाणिनिरनुकूलः । क्षीरस्वाम्यपि
‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यस्य व्याख्याने हस्तिशुंडापि कर उपचारादिति व्या-
चख्यौ । तद्वत्प्रस्तुतेपि ‘हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि’ इति विश्वप्र-
काशो हस्तिशुंडावाचकत्वमप्युक्तं हस्तशब्दस्य । अथात्र कवित्वे भंगशब्दो-
ऽनुचितस्तथाहि ‘लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यम्’ इति काव्यलक्षण-
स्यात्र कवित्वे सत्त्वात् यस्मिन्कास्मिंश्चित्पद्ये भंगशब्दोपादानमयुक्तम् । वि-
शेषतो ग्रंथारंभभूते । कुतः—‘तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि’
इति काव्यप्रकाशकारोक्तदोषपरहितयोः शब्दार्थयोः काव्यता विधीयते । तत्र
शब्ददोषप्रस्तावे काव्यप्रकाशकारेण दोषोल्लासे—‘दुष्टं पदं श्रुतिकट्टं व्युत्तसं-
स्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् । निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राभ्यं नेयार्थमथ भवेत्किञ्चिद् । अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धम-
तिकृत्समासगतमेव ॥’ इति शब्ददोषा उक्ताः । तत्र भंगशब्देनासभ्यार्थात्-
रक्त्वादश्लीलाख्यो दोषोऽसिंहितो भवति । तल्लक्षणं वामनेनोक्तम्—‘असभ्या-

धीतरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम् । अस्यार्थः—यस्य पदस्यानेकार्थस्यैकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात्तदसभ्यार्थीतरम् । यथा वर्च इति पदं तेजसि पुरीषे च । यत्तु पदमेकदेशद्वारेणासभ्यमर्थं स्मारयति तदसभ्यस्मृतिहेतु यथा कृकाटिकेति । एवं भंगशब्दोऽपि नानार्थः । तरंगरचनाशकलपराजयनाशादीनामर्थानां प्रकरणं विना स्फुरणादसभ्यार्थीतरस्य नाशस्य प्रतीतेरश्लीलत्वम् । काव्यप्रकाशेऽप्यश्लीलोदाहरणम्—‘पितृवसतिमहं ब्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे । भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशत्यकम् ॥’ अत्र पितृवसतिशब्देन पितृगृहमिति विवक्षितम् । तत्र इमशानार्थस्यापि प्रतीतेरश्लीलत्वाद्दमंगलार्थत्वम् । कथं तर्हि—‘भंगं जयं चापनुरव्यवस्थम्’ इति कालिदासः । अत्र भंगशब्देन पराजयो विवक्षित इत्यश्लीलत्वमिति चेत्सत्यम् । तत्रहि युद्धप्रस्तावे स्वरूपान्वाख्यानाद्दोषः । प्रस्तुते ग्रंथारम्भे प्रकरणमपि नास्त्यतो भंगशब्दपाटोऽनुचितः । तस्माद्गौरीश्रवःकेतकपत्रभागमिति पठंति । तदेतत्सर्वं मत्सररहितैः सूरिभिर्विवेचनीयम् । अथ काव्यत्वादेव प्रसंगतो वर्णगणशुद्धिर्विचार्यते । तत्र श्लोकादावसंयुक्तशुभाशुभफलद्वयकारप्रसेपादस्ति वर्णशुद्धिः । तदुक्तं भामहो—‘कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरति च यशो जस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जो मित्रलाभं भयमरणकरौ झजौ टठौ खेददुःखे । डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तः सुखं थश्च युद्धं दो धः सौख्यं मुदं नः सुखभयमरणक्लेशदुःखं पवर्गः ॥ यो लक्ष्मी रश्च दाहं व्यसनमथ लवौ ऋः सुखं पश्च खेदं सः सौख्यं हश्च खेदं व्यसनमथ च छः क्षः समृद्धिं करोति । संयुक्तं चेह न स्यात्सुखमरणपटुवर्णविन्यासयोगः पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम् ॥’ इति । तेन नायकादेः सुखं भवति । ‘अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति’ इति वचनात्प्रस्तुते ग्रंथकर्तुरध्येतुरध्यापकस्य वा सुखं वाच्यम् । अथ गणशुद्धिः । तत्रास्मिन्पद्ये इन्द्रवज्राच्छन्दः । तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे प्रोक्तम्—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तां जगौ गः’ इति । तत्र गणलक्षणमपि तेनैवोक्तम्—‘सर्वगुप्तं सुखांतलौ य एवं तगलौ सतौ । गमध्यौ द्योऽभौ त्रिलो नोष्टौ भवंत्यत्र गणास्तिकाः ॥’ इति । एषां गणानां फलमन्यैरभ्यधायि—‘मकारः श्रियं योऽतिवृद्धिं ररोगं सकारश्च देशाटनं द्रव्यहानिम् । तकारो जकारो रुजं भश्च कीर्तिं न आयुः प्रयच्छत्यजसं जनानाम् ॥’ इति वचनादिदं फलमध्यापकाध्येतृप्रभृतीनां ज्ञेयम् । एवं सति द्रव्यहानिरूपफलदस्य तगणस्यादौ प्रयोगाद्दुष्टमिदं काव्यमिति चेत्सत्यम् । ‘उमा कात्यायनी गौरी’ इति वचनाद्गौरीशब्दो देवतावाचकस्तस्यादौ प्रयोगाद्दुष्टफलत्वं नास्तीति समाधिः । यथोक्तम्—‘देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निंदाः स्युर्लिपितो गणतोपि वा ॥’ इति । नन्वेवमपीन्द्रवज्रालक्षणासंगतिः । पादांतस्थाक्षरस्य ‘ह्रस्वं लघु’ इति लघुसंज्ञकत्वात् ‘संयोगे गुरु’ ‘दीर्घं च’ इति विशेषलक्षणानां क्रांतत्वेन गुरुवायोगाच्च । उच्यते । पादांतस्थलस्य गोरपि वैकल्पिकगुरुत्वादोपः । यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे—‘सानुस्वारो

विसर्गांतो दीर्घो युक्तः परश्च यः । वा पादांतं त्वसौ वक्रो शेषोऽन्यो मातृको लुजुः ॥' इत्यलमतिप्रसंगेनेति शिवम् ॥ १ ॥

एवमादिपद्येनेष्टदेवताशीर्वाद्वरूपमंगलमभिधायेदानीं ज्योतिषग्रंथमारभ-
माणो रामज्योतिर्विद्विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणः सूचयन् कर्तव्यमुपजाति-
कया प्रतिजानीते—

क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुं संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भम् ।

अनंतदैवज्ञमुतः स रामो मुहूर्तचिंतामणिमातनोति ॥ २ ॥

क्रियाकलापेति ॥ सः प्रसिद्धो जगतीतलेऽनन्ताख्यो दैवज्ञो ज्योतिर्वि-
त्तस्य सुतः पुत्रो रामो रामज्योतिर्वित् मुहूर्तचिंतामणिं मुहूर्तानां दिनशु-
द्धिविशेषाणाम् । अथवा मुहूर्तशब्देन दिनस्य रात्रेर्वा पंचदशो विभाग उच्यते ।
उक्तं च रत्नमालायां—'दिनस्य यः पंचदशो विभागो रात्रेस्तथा तद्वि मु-
हूर्तमानम्' इति । तत्र लक्षणया मुहूर्तोपलक्षितः कालो मुहूर्तशब्देन विव-
क्ष्यते । तस्य चिंता शुभाशुभरूपो विचारस्तस्य मणिरिव मुहूर्तचिंतामणिः ।
यथा मणिर्हीरकादिः समस्तकांतीनामाधारस्तथायमपि ग्रंथो निखिलमुहूर्ता-
नामाधार इत्यन्वयर्थात्मानं लक्षणया मुहूर्तचिंतामणिज्योतिषग्रंथमातनोति ।
निषेधविध्यादिसंनिवेशविशेषेण निरूपयनीत्यर्थः । ननु जीर्णा अपि मुहूर्ते-
ग्रंथाः संति तैरेव निखिलमुहूर्तविचारनिर्वाहे सिद्धे किमनेन जीर्णमुहूर्तग्रंथा-
नुवादभूतेनेत्यत आह—कीदृशं मुहूर्तचिंतामणिम् । क्रियाकलापप्रतिपत्ति-
हेतुं क्रिया जातकर्मनामकर्मादिकास्तासां कलापः समूहस्तस्य अमुकस्मिन् शु-
भदिने कार्यमेतस्मिन्नशुभदिने न कार्यमित्येवंरूपा प्रतिपत्तिः । सम्यक् ज्ञान-
भूतस्य हेतुं कारणम् । अयमर्थः अन्येषु मुहूर्तग्रंथेषु निधिप्रकरणे कर्मविशे-
षेषु शुभाशुभतिथयो निरूपिताः । एवं वारप्रकरणे वारा एव । तथा नक्षत्र-
प्रकरणे नक्षत्राण्येव । योगप्रकरणे योगा एव । लग्नप्रकरणे लग्नान्येवाभिहि-
तास्ति । एवं सत्यखिलप्रकरणानां पुनः पुनरांदोलनेन मुहूर्तविचारः प्रसिध्ये-
दिति गौरवमस्ति । अत्र त्वेकस्मिन्नेव पद्ये यो यो मुहूर्तो विचार्यते तस्य तस्य
तत्रैव निर्वाह इति लाघवं । यथा—'तवाज्ञं स्याच्चरक्षिप्रमृदुमे सत्तनौ शुभम् ।
विना नंदाविषघटीमधुपौषार्किभूमिजान् ॥' इत्यादि । केचित्तु क्रियाकलापप्र-
तिपत्तिहेतोरिति पंचग्रंथतपाठमाहुः । ननु मुहूर्ततत्त्वादावपि कचिदेवंविधमु-
हूर्तेनिरूपणाद्यर्थेयं श्रम इत्यत आह—कीदृशं मुहूर्तचिंतामणिं । संक्षिप्तसा-
रार्थविलासगर्भम् संक्षिप्तशब्दैः सारार्थो निष्कृष्टार्थस्तस्य विलासः प्रकाशः स
गर्भे यस्यासौ । संक्षिप्तश्र्वासौ सारार्थविलासगर्भश्च संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भ-
स्तमिति कर्मधारयः । यद्यपीदानींतनग्रंथेषु शब्दलाघवेनार्थबाहुल्यमस्ति त-
थापि शब्दानां दुरवबोधार्थत्वाद्गुरुमुखादध्ययने सति क्षणिति मनस्यर्थो-
रङ्गुणान्धेत्यनुपादेयत्वम् । अत्र तुशब्दोपि लाघवं तत्रापि निष्कृष्टस्याप्यर्थस्य
तादृशशब्दैर्निरूपणाद्यथागुरुमुखं विनैवार्थज्ञानं सद्यो मनसि जागर्तितरामित्य-

वश्यमुपादेयत्वमस्य ग्रन्थस्य । ननु किमभिधेयार्थकमिदं शास्त्रं । प्रयोजनमपि किम् । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तते' इति न्यायात् । उक्तंच—'सर्व-
स्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन
गृह्यते ॥' अन्यच्च 'ज्ञातार्थं ज्ञातसंबंधं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रंथादौ तेन वक्तव्यः
संबंधः सप्रयोजनः ॥' इति । उच्यते । मुहूर्तचिंतामणिमित्यनेनैव पदेन सर्वं सूचि-
तम् । तथाहि शुभाशुभप्रकरणनक्षत्रप्रकरणसंक्रांतिगोचरप्रकरणसंस्कारविवाह-
प्रकरणवधूपवेशारण्याधानराजाभिषेकयात्राप्रकरणगृहारंभगृहप्रवेशमुहूर्तसमु-
दायाः संहितापदार्थाः प्रतिपाद्यत्वेन विषयभूताः । यद्यपि वसिष्ठादिभिः सूर्यचा-
राद्युत्पातादिकमपि संहितापदार्थेष्वभ्यधायि तथाप्यत्र तेषां मुहूर्तविचारेऽनुप-
योगाद्व्यकृता नोक्तमिति तात्पर्यम् । मुहूर्तानां प्रतिलक्षणं लौकिकविचारा-
हत्वेन तदभिधानात् । अत्राभिधेयपदार्थानां मुहूर्तचिंतामणिनामकग्रन्थस्य च
प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । प्रयोजनं शुभाशुभकथनं विवाहादिकाल-
निर्णयश्च । यदाह नारदः—'प्रयोजनं तु जगतः शुभाशुभनिरूपणम्' । क-
श्यपोऽपि—'ग्रहणग्रहसंक्रांतियज्ञाध्ययनकर्मणाम् । प्रयोजनं व्रतोद्वाहकियाणां
कालनिर्णयः ॥' एतज्जिज्ञासुरधिकारी । स च द्विज एव नान्यः । तदुक्तं नारदे-
नैव—'सिद्धांतसंहिताहोराहूपस्कंधत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिः-
शास्त्रमकलमपम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सिध्यति । तस्माज्जग-
द्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥' इति ।
अत्रैवकारस्य पाठक्रमेण योजने प्रयोजनं विनैव ज्योतिःशास्त्राध्ययनस्यावश्य-
कत्वं प्रतीयते । द्विजैरेवेति व्याख्याने द्विजव्यतिरिक्तैः शूद्रैर्नाध्येयमिति प्र-
तीयते । व्याख्याद्वयमपि युक्तमेव । द्विजाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । उक्तंच
काशीखण्डे—'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजाः स्मृताः । प्रथमं
मातृतो जन्म द्वितीयं चोपनायनात् ॥' इति । यत्तु वसिष्ठवचने—'अध्ये-
तव्यं ब्राह्मणैरेव तस्माज्ज्योतिःशास्त्रं पुण्यमेतदहस्यम् । एतदुध्वा सम्भगा-
मोति नूनं धर्मं चार्थं मोक्षमध्यं यशश्च ॥' इति । श्रुतावपि—'ब्राह्मणेन निष्का-
रणो धर्मः पंडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति । ब्राह्मणग्रहणमध्यापनेऽप्यावश्य-
कत्वसूचनार्थम् । अतएव महाभारते—'यजनं याजनं चैव तथा दानप्रति-
ग्रहौ । अध्यापनं चाध्ययनं पदकर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ॥' इति । क्षत्रियविशो-
स्त्वध्ययने पुराधिकारो नाध्यापने । तदुक्तं मनुना—'प्रजानां रक्षणं दानमि-
ज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशेत् ॥ पशूनां र-
क्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वाणिज्यं च कुसीदं च वैश्यस्य कृषिरेव च ॥'
इति । अत्र प्रजारक्षणाद्युक्तेर्नाध्यापनाधिकारः । ननु कथं ज्योतिषं श्रौत-
स्मार्तकर्मौपयिकमिति चेदुच्यते—'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत'
तथा 'वसंते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादिश्रुतयः
संति । तत्र वर्षज्ञानमादित्यादिग्रहचारपरिच्छेदसाध्यं तस्य वसन्ताद्युत्तनां च
दर्शपौर्णमासयोश्च ज्ञानं ज्योतिषं विना सर्वथैव न निर्वहतीत्यवश्यमध्येतव्यं

उयोतिःशास्त्रम् । उक्तं च वेदांगज्योतिषे—‘वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं
वेद स वेद यज्ञान् ॥’ अतएव वेदस्य मुख्यमिदमंगं चक्षुरूपत्वात् । तद-
प्युक्तं तत्रैव शिक्षायाम्—‘छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पृथक्ते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्या-
करणं स्मृतम् ।’ तथा—‘यथा शिखा मयूराणां नागानां गणयो यथा । तद्व-
द्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥’ इति । एवं मुख्यतायां सत्यां द-
ष्टांतो वसिष्ठसिद्धान्ते—‘वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत्प्रधानतांगेषु ततोऽर्थ-
जाता । अंगैर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्तिश्चक्षुर्विहीनः पुरुषो न किञ्चित् ॥’ तस्मा-
त्कर्मोपयिक्त्वाद्ब्रह्मस्य उयोतिःशास्त्रम् । तत्राध्ययने समीचीनशिष्या
प्राध्याप्या न कृतव्यादयः । तदुक्तं श्रुतौ—‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्ठेहमस्मि । असूयकायानृजवे शठाय न मां ब्रूया वीर्य-
वती तथा स्याम् ॥’ इति । समरसारेऽपि—‘तदेष्टुं दुर्विनीताय जातु ज्ञानं
गुप्तं तद्धि सम्यक् फलाय । अस्थाने हि स्थाप्यमानैव वाचां देवी कोपाग्नि-
र्देहेक्षो विराय ॥ विनयावनताय दीयमाना प्रभवेत्कल्पलतेव सफलदाय । उ-
पकृत्यनुचितकालि शास्त्राण्युपकारस्य पदं हि साधुरेव ॥’ इति । सिद्धां-
तशिरोमणावपि—‘दिव्यं ज्ञानमतीन्द्रियं यदपिभिर्ब्राह्मं वसिष्ठादिभिः पारं-
पर्यवशाद्ब्रह्मस्यमवतौ नीतं प्रकाश्यं ततः । नैतद्वैपिकृतमृजुर्जनदुराचाराचिरा-
वासिनां स्यादायुःसुकृतक्षयो मुनिकृतां सीमामिमांमुज्झतः ॥’ इति । एवं
सत्यसिञ्ज्योतिःशास्त्रे सर्वथा शूद्राणामनधिकारः । उक्तं च मनुना—‘एकमेव
तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥’
इति । नारदवाक्यं तु प्रागेवाभिहितम् । तत्र यदि ब्राह्मणः शूद्रं लोभा-
दिना पाठयति तस्माच्च पठति तदा महान् दोषः । यदाह गर्गः—‘जेहाहो-
भाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा । शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात्स नरकं
व्रजेत् ॥ अग्रं ददाति यः शूद्रः सकृत्पोडशकर्मणाम् । अग्रे यो युगसहस्रांते जायते
श्चानयोनिषु ॥ सम्यगाचारयुक्तोऽपि यः शूद्रः सर्वशास्त्रवित् । वर्जयेद्ब्रह्मचरं तस्य क-
पालस्थोदकं यथा ॥’ इति । कपालं मनुष्यशिरोमध्यवर्त्यस्थि । ‘श्रुतकाध्यापको
यश्च श्रुतकाध्यापितश्च यः । तावुभौ पतितौ विप्रौ स्ताध्यायकयविक्रयात् ॥’ इति
सामान्यतो हेमाद्रौ देवलस्मरणाच्च । अर्थविविधस्य ज्योतिःशास्त्राध्येतुर्मा-
हात्म्यमाह मांडव्यः—‘एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपभर्तुः खलु दर्शनं
वै । निहंत्यशेषं कल्पं जनानां कृद्ब्रह्मं धर्मसुखास्पदं स्यात् ॥’ इति । अत्र
ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीर्णैरभ्यधासि—‘दशदिनकृत-
पापं हंति सिद्धांतवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तंत्रविज्ञः स एव । करणभगणवेत्ता
हंत्यहोरात्रदोषं जनयति घनमंहश्चात्र नक्षत्रसूची ॥’ नक्षत्रसूची दैवज्ञो घनं
बहु अहः पापं जनयति । तल्लक्षणं वाराहसंहितायाम्—‘अविदित्वैव यः
शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पंक्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥’ अन्यच्च

‘तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम् । परवाक्येन वर्तते ते वै नक्ष-
त्रसूचकाः ॥’ इति । व्युत्पत्तिस्तु गृहेगृहे गत्वाऽपृष्ट एव नक्षत्राण्यश्विन्या-
दीनि शुभाशुभफलसूचकानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः—‘नक्षत्रसूच-
कोद्दिष्टमुपवासं करोति यः । स ब्रजत्यंघतामिसं सार्धंमृक्षविडंविना ॥ नक्ष-
त्रसूचकं पापं भिषजं शुल्कजीविनम् । तादृक्पौराणिकादींश्च बाह्यान्नेणापि
नार्चयेत् ॥’ अतएव वसिष्ठः—‘त्रिस्कंधपारंगम एव पूज्यः श्राद्धे सदा भूषु-
रबृंदमध्ये । नक्षत्रसूची खलु पापरूपो हेयः सदा सर्वसुधर्मकृत्ये ॥’ वराहोपि—
‘ग्रंथतश्चाथेतश्चैव कृत्स्नं जानाति यो द्विजः । अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पंक्ति-
पावनः ॥ नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्रैव पापं
तत्र न विद्यते ॥ मुहूर्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायनानि च । सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न
स्यात्सांवत्सरो यदि ॥’ अतएव यद्वर्मशास्त्रे सुमंतुः—‘तत्कथितवेत्यादिना मह-
ता गयेन सांवत्सरिकोऽपांक्त्य इत्याह । महाभारतेपि—‘कितवो भ्रूणहा
यक्ष्मी’ इत्यादिपञ्चपट्टमध्ये—‘कुशीलवो देवलको नक्षत्रैश्च जीवति । एता-
निह विजानीयाद् ब्राह्मणान् पंक्तिदूषकान् ॥’ इत्युक्तं । तन्नक्षत्रसूचकज्योति-
र्विद्विषयम् । यदाह कश्यपः—‘द्वारत्तिकभ्रूणहंतंश्च व्यंगान्नक्षत्रसूचकान् ।
पक्ष्मैर्ब्राह्मणानेतान्सर्वकर्मसु यत्नतः ॥’ इति । ‘नक्षत्रसूचकश्चैव पर्वकारश्च
गर्हितः’ इति । ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् । अपृष्ट इति वाक्यशेषोऽत्राध्याहार्यः ।
अतएव मनुः—‘तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत्’ इत्याहस ।
यमोऽपि—‘नक्षत्रतिथिपुण्याहान्मुहूर्तान्मंगलानि च । न निर्दिशन्ति ये
विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेत् ॥’ इति वसिष्ठवाक्यं तु प्रागभिहितम् । महाप्र-
योजनं त्वेतच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्मसायुज्यमिति । तदुक्तं गर्गैण—‘ज्यो-
तिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो वेद स
याति परमां गतिम् ॥’ सूर्यसिद्धान्तेऽपि—‘दिव्यं चक्षुर्ध्रुवक्षणां दर्शितं
ज्ञानमुत्तमम् । विज्ञायाकां दिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥’ वरा-
हसंहितायामपि—‘न सांवत्सरपाठी च नरके परिपच्यते । ब्रह्मलोकं प्र-
तिष्ठां च लभते दैवचिंतकः ॥’ इति । सांवत्सरं वर्षमधिकृत्य कृतो ग्रंथः सांव-
त्सरः । ‘अधिकृत्य कृते ग्रंथे’ इत्यण् । आदिवृद्धिः । तं पठितुं शीलमस्य स
सांवत्सरपाठी ज्योतिर्विदुच्यते । वसिष्ठेन त्वेहिकामुष्मिकरूपं फलद्वयम-
प्युक्तं प्राक्—‘एतद्ब्रह्मा सम्यगाप्नोति नूनं धर्मं चार्थं मोक्षमयं यशश्च ॥’
इति । तस्याज्योतिःशास्त्रमवश्यमध्येतव्यमिति स्थितं । ननु ज्योतिः-
शास्त्राध्ययनं न्यायशास्त्रादिवर्तिकं वादमान्नफलं उत चिकित्साशास्त्रवत्प्र-
त्यक्षदृश्यफलम् । उच्यते । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति दृष्टार्थ-
ताप्यस्य शास्त्रस्य । वादरूपं तु फलं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु तुल्यम् ।
उक्तं च—‘अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्रं न किंचिदेषां तु विशिष्टमस्ति ।
चिकित्सितं ज्योतिषमंत्रवादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ॥’ प्रत्ययं विश्वासं
संवादरूपम् । नन्वस्मिन् शास्त्रे के वा प्रत्यया इति चेत्पृच्छसि तर्हि शृणु ।

सूर्यचंद्रयोर्महणं जगतीतले आबालवृद्धेभ्यो महान् प्रत्ययः । उक्तं च—‘अप्र-
त्यक्षणि शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम् । प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चंद्राकौ
यत्र साक्षिणौ ॥’ अथान्येपि प्रत्ययाः चंद्रशृंगोन्नतिर्महयुतिश्च सूर्यादीनां प्र-
हाणां छायागणितागता । यद्यपि भौमादीनां छाया दृग्गोचरा नास्ति तथापि
नलिकादियंत्रवेधेन यस्मिन्समये सुपिरमध्ये ग्रहा गच्छन्ति तत्समयसंवादाद्-
र्थापत्तिप्रमाणसिद्धा छायापि प्रत्ययः । शुक्रस्य तु महामंडलत्वे छाया दृग्गो-
चरापि भवति । ग्रहाणां चंद्रादीनां द्विविधा अप्यस्तोदयाः । एके सूर्यासन्न-
वशेन अपरे प्रत्यहं क्षितिजसंबंधवशात् । ततोऽपि सूर्यासन्नवशतो भौमगुरु-
शनीनां प्राच्यामेवोदयः प्रतीच्यामेवास्तः । बुधशुक्रयोस्त्वनियतः । क्षितिज-
संबंधवशेन तु सर्वेषामपि सूर्यादीनां प्राच्यामेवोदयः प्रतीच्यामेवास्तः । अ-
भायुर्दायस्वेयता । यात्रायां शुभशकुने शुभफलमशुभशकुनेऽशुभफलम् ।
यज्ञोपवीतविवाहादिमंगलकृत्येषु शुभलग्नानुष्ठितेषूक्तफलावाप्तिः । यत्र कवि-
व्यभिचारः स जन्मकालीनसदसद्ग्रहवशेन । एवमादयोऽन्येऽपि प्रत्यया उक्ताः ।
सर्वेषामपि शास्त्राणामध्ययने मोक्षाद्यदृष्टरूपं फलं तु वाचानिकमेव तद्दृष्ट-
व्यं शास्त्रे तुल्यमित्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेनेति शिवम् ॥ २ ॥

अथ मुहूर्तेचिंतामणिनामकग्रंथप्रकरणप्रतिज्ञामभिधायेदानीं सामान्यतोऽप्यु-
द्धर्तव्यविचारार्थमुत्सर्गापवादरूपा गुणा दोषाश्च तावद्वक्तव्यास्तेषां च तिथ्याद्यधी-
नत्वादादौ तिथयो वक्तव्यास्तासां तु लोकप्रसिद्धत्वादेवावक्तव्यतायां सिद्धा-
यां तत्स्वामिन एवानुष्टुप्छंदसाभिधानि—

तिथीशा वह्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः ।

शिवो दुर्गांतको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी ॥ ३ ॥

तिथीशा इति ॥ एते पंचदशतिथीनां क्रमेणेशाः स्वामिनस्तानाह—वह्नि-
कावित्यादि । वह्निश्च कश्च वह्निकौ वह्निः अग्निः को ब्रह्मा अत्र ‘देवताद्वंद्वे च’
इत्यानङ्गं न भवति । एकहविर्भाक्त्वेन प्रसिद्धसाहचर्याभावात् । नन्वेवं ‘अ-
रुपात्तरं पूर्वम्’ इति द्वंद्वे कशब्दस्य पूर्वनिपातप्राप्तिः । ‘उत्सिद्धयोः स्मृतिस्म-
नौ’ इति ज्ञापकेन पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमित्यन्वयात्क्रमस्य विवक्षित-
त्वाच्च न भवति । एवं सति प्रतिपदो वह्निर्द्वितीयाया ब्रह्मा स्वामित्ययमर्थः
सिद्धो भवति । अथवा ‘तिथीशोऽग्निर्विधिर्गौरी’ इत्यसंदेहार्थमेव पठितव्यं ।
‘ईश ऐश्वर्ये’ इति धातुः कर्त्रर्थकिंबतस्तस्माद्बहुवचनं जम् । ईशते इतीशा-
स्तिथीनामीशास्तिथीशाः तिथिस्वामिन इत्यर्थः । अथवा ‘तिथीशा रो विधि-
गौरी’ इति व्यक्तं पठनीयम् । ईशशब्दोऽकारांतः । रशब्देनाग्निरुच्यते । ‘रः
पावके च तीक्ष्णशो’ इति विश्वः । ‘रश्च कालेऽनले सूर्ये’ इत्येकाक्षरनि-
घंटः । रोऽग्निः, विधिर्ब्रह्मा, गौरी पार्वती, गणेशः प्रसिद्धः, अहिः सर्पः,
गुहः स्वामिकांतिकेयः, रविः सूर्यः, शिवो महादेवः, दुर्गा जगदंबा, अंतको
यमः, विश्वे विश्वदेवाः, हरिर्विष्णुः, कामो मदनः, शिवः स एव, शशी चंद्रः ।

तदाह वसिष्ठः—‘वह्निर्विधाताद्रिसुता गणेशः सर्पो विशाखो
 दितिजो महेशः । दुर्गा यमो विश्वहरी च कामः शर्वो निरोसत्र
 पुराणदृष्टाः ॥’ इति । स्वामिन इति शेषः । प्रयोजनं तु तत्र देवताप्र-
 तिष्ठापूजादि । तथाच वाराहसंहितायामुक्तम्—‘यत्कार्यं नक्षत्रे तदैव-
 स्यासु तिथिषु तत्कार्यम् । करणमुहूर्तेष्वपि तत्सिद्धिकरं देवतानां च ॥’ इति ।
 नारदोऽप्याह—‘यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः ।’ अग्निपुराणेऽपि
 ‘प्रतिपद्यन्निपूजा स्याद्वितीयायां च वेधसः । दशम्यामंतकस्यापि षष्ठ्यां पूजा
 गुह्य च ॥ चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्यास्तूर्ध्वावसरे । सरस्वत्या नवम्यां च
 सप्तम्यां भास्करस्य च ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यामेकादश्यां शिवस्य च । द्वाद-
 श्यां च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य च ॥ शेषादीनां फणीशानां पंचम्यां पूजनं
 भवेत् । पर्वणीदोस्तिथिष्वासु पक्षद्वयगतास्वपि ॥’ इति । रत्नमालायामपि—
 ‘अथामरस्यापनमुत्तरायणे स्वदेववारक्षेतिथिक्षणादिषु’ इति । अथ प्रत्येकं
 तिथिकृतानि ग्रंथकृदनुक्तान्यप्यस्मामिल्लिख्यंते लोकोपयोगिरवात् । तान्याह
 वसिष्ठः—‘नोद्वाहयात्रोपनयप्रतिष्ठां सीमन्तचौलाखिलवास्तुकर्म । गृहप्रवे-
 शाखिलमंगलाद्यं कार्यं हि मासाद्यतिथौ कदाचित् १ ॥’ मासाद्यतिथौ शुक्ल-
 पक्षप्रतिपदि । अतएव कृष्णपक्षप्रतिपद्येतानि कर्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः ।
 यद्येवोऽभिप्रायोऽसंमतः स्यात्तदा पक्षाद्यतिथाविति ब्रूयात् । ‘सप्तांगचिह्नानि
 नृपस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखिलमंगलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्यं द्वि-
 तीयादिवसे सदैव २ ॥ संगीतविद्याखिलशिल्पकर्मसीमन्तचौलाङ्गगृहप्रवेशम् ।
 कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा तृतीयादिवसेपि कार्यम् ३ ॥ रिक्तासु विद्युद्रध-
 न्धशस्त्रविषाग्निधातादिचयाति सिद्धिम् । यन्मंगलं तासु कृतं विमूढैर्विनाशमा-
 याति तदाशु नूनम् ४ ॥’ रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु । ‘शुभानि कार्याणि
 चरस्थिराणि चोक्तान्यनुक्तान्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्रयांत्याशु ऋणप्रदानं
 विनाशदं नागतिथौ विधेयम् ५ ॥ अभ्यंगयात्रा पितृकर्म दन्तकाष्ठं विना
 पौष्टिकमंगलानि । षष्ठ्यां विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वास्त्वंबरभूषणा-
 नि ६ ॥ द्वितीयायां तृतीयायां पंचम्यां कथितान्यपि । तानि सिध्यंति का-
 र्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि ७ ॥ संग्रामयोग्याखिलवास्तुशिल्पनृपप्रमोदा-
 खिललेखनानि । स्त्रीरत्नकार्याखिलभूषणानि कार्याणि कार्याणि महेशतिथ्या-
 म् ८ ॥ द्वितीयायां तृतीयायां पंचम्यां सप्तमीतिथौ । उक्तानि यानि सिध्यंति
 दशम्यां तानि सर्वदा ९ ॥ व्रतोपवासाखिलधर्मकृत्यं सुरोत्सवाद्याखिलवास्तु-
 कर्म । संग्रामयोग्याखिलवस्तुकर्म विश्वेतिथौ सिध्यति शिल्पकर्म १० ॥ पृ-
 थिव्यां यानि कर्माणि धर्मपुष्टिशुभानि च । चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां न-
 वगृहं विना ११ ॥ विधातृगौरीभुजगभान्वन्तकदिनेषु च । उक्तानि तानि
 सिध्यंति त्रयोदश्यां विशेषतः १२ ॥ यज्ञक्रियापौष्टिकमंगलानि संग्रामयो-
 ग्याखिलवास्तुकर्म । उद्वाहशिल्पाखिलभूषणाद्यं कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमा-
 स्याम् १३ ॥ सदैव दर्शं पितृकर्म कृत्वा नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम् ।

मूढैः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमावात्यविराट्कृतं तत् ॥ १४ ॥ इति ।
ननु रत्नमालादिग्रंथेष्वादौ संवत्सरप्रकरणमुक्तम् । तदत्र किमुपेक्षितमिति
चेत् । उच्यते । मुहूर्तचिंतामणिरिति नामधेयान्मुहूर्ता एवात्रोच्यन्ते । ते तु
प्रतिक्षणविचारार्हास्तत्र संवत्सराणां वर्षव्यापित्वात्सदसत्फलोक्तावपि विवा-
हादिकृत्यानि भवन्त्येव । कुतः । सिंहराशिस्थितगुरुशुक्रास्तादिष्विव विवाहा-
दिविशेषकृत्यानां प्रतिषेधसत्त्वात् । तथा संवत्सरसदसत्फलेषु नेति । किंच
सिंहगतगुरौ शुक्रास्तादावपि नित्यानां वस्त्रपरिधानादीनां नैमित्तिकानां च
पुंसवनजातकर्मनामकर्माक्षप्राशनादिकर्मणां विहितत्वात्मुहूर्तविचारोऽस्त्वे-
वेत्यतोऽकथनं संवत्सरप्रकरणस्य । अमुमेवाशयं मनस्यमिसंधाय मुहूर्तग्रंथं
परित्यज्य स्थलांतरे गुरुचारे वसिष्ठेन फलमुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ तिथीनां नंदादिसंज्ञाः सफला उपजातिकथाह—

नंदा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति तिथ्योऽशुभमध्यशस्ताः ।
सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमाकिंगुरौ च सिद्धाः ४

नंदा चेति ॥ नंदाभद्राजयारिक्तापूर्णासंज्ञाः प्रतिपदादिपंच तिथयः स्व-
नामसदृशफलदाः स्युरित्येवंप्रकारेण सर्वाः पृथगादय एकादश्यादयश्च तिथयो
ज्ञेयाः । ताः सिते शुक्लपक्षे अशुभमध्यशुभफलदाः स्युः । असिते कृष्णपक्षे
शुभमध्यमाधमफलदाः स्युः । यदाह नारदः—‘नंदाभद्राजयारिक्तापूर्णाः
स्युस्तिथयः पुनः । पर्यायत्वेन विज्ञेया नेष्टमध्येष्टदाः सिते ॥ कृष्णपक्षेपी-
ष्टमध्येष्टदाः क्रमशः स्मृताः’ इति । अनिष्टमिति वक्तव्ये नेष्ट इति प्रयोगो
निषेधवाचकं न शब्दमाश्रित्य नैकधेत्यादिवत्साध्यः । अथ मूले अशुभमध्य-
शस्ता इति कथं प्रयोगः । यावता ‘तिथयो द्वयोः’ इत्यभिधानास्त्रीपुंसयो-
रस्ति तिथिशब्दस्तथापि तिथ्य इति ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति कृतडीप-
स्तिथिशब्दस्य स्त्रीलिंग एव वृत्तिः । ततस्तिथ्य इति बहुवचनान्तस्याशुभ-
मध्यशस्ता इति विशेषणे अशुभाश्च मध्याश्च शस्ताश्चेति द्वंद्वे ‘स्त्रियाः पुंवत्’
इति वा ‘पुंवत् कर्मधारयजानीय—’ इति वा समानाधिकरणोत्तरपदाभा-
वात्पुंवद्भावाभावे चित्यताप्रसक्तेः । एवं चेत्कथं तर्हि रत्नमालायाम्—‘क-
निष्टमध्येष्टफलश्च शुक्लः’ इति । यावता कनिष्ठाश्च मध्याश्चेष्टफलाश्चेति द्वं-
द्वोपि । ‘नंदा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति सर्वास्तिथयः क्रमात्स्युः’
इति सर्वापदविशेषणसामर्थ्यास्त्रीलिंग एवेत्युक्ते दोषप्रसंगः । मैवं वोचः ।
नात्र द्वंद्वः । किं तर्हि कनिष्ठं च मध्यं चेष्टं च कनिष्टमध्येष्टानि तादृशानि
फलानि यासां ता इति द्वंद्वगर्भबहुव्रीह्याश्रयणादुक्तदोषाप्रसंगः । ननु यद्य-
प्येवमत्र समाहितं तथापि—‘कृष्णे भवन्त्युत्तममध्यहीनाः’ इति चतुर्थचरणे
कथं समाधिः । यतः फलपदाश्रवणाद्वंद्वगर्भबहुव्रीह्याभावाच्छुद्धो द्वंद्व एव
समासः । सर्वापदसममिव्याहृतस्तिथिशब्दोऽपि स्त्रीलिंग एवेत्युक्तो दोषो
वज्रापितः । उच्यते । तथा ‘अेकयोर्द्विवचनैकवचने’ इति पाणिनिसूत्रस्ये

येकयोरिति पदे संख्यावाचिनो येकशब्दयोर्द्वे बहुवचनप्रसंगतो भाव-
प्रधानो निर्देश इत्यभियुक्तस्मरणात् । बहुधा काव्येषु दृष्टवाच्याशुभमण्य-
क्षा इत्येवमादीनां शब्दानां भावप्रधानत्वादशुभत्वमध्यत्वशस्त्वभिधा-
नास्तादृशानां शब्दानां द्वंद्वं विधायशुभमध्यशस्तानि विधत्ते यासां ता
इति बहुव्रीहिणा सिद्धमिष्टम् । बहुव्रीहिणा गतार्थत्वान्मनुज भवति 'उ-
क्तार्थानामप्रयोगः' इत्युक्तेः । अथवा 'तुष्यतु दुर्जनः' इतिन्यायमाश्रित्य
मनुषो बाधकः 'अर्शभादिभ्योऽच्' इत्यर्शआदेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थे चका-
रार्थः । एतच्च समाधानं शस्त्रसमाधमा इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं च सति
'कृष्णे भवंत्युत्तममध्यहीनाः' इत्यपि सिद्धम् । अतएव नैषधीये सप्तमसर्ग-
'येयं भवद्भाविपुरंधिसृष्टिः' इति प्रयुक्तम् । 'दुतमध्यविलंबितासु वृत्तिषु'
इति महाभाष्यकारो जगाद । अतोऽनेनैवाशयेन—'उभयेऽधममध्यमपू-
जिता द्वेषाणैश्चरभेषु चोत्क्रमात् । अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परि-
कल्पिता दश ॥' इति वराहमिहिरोऽपि प्रायुक्त । तथा—'सूर्यसूनुदिवसे
स्थिरप्रदम्' इति वसिष्ठोऽपि प्रायुक्त । स्थिरप्रदमित्यत्र स्थैर्यप्रदमित्यर्थो
विवक्षित इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ अथ चतुर्थचरणेन सिद्धियोगात्ताह—सि-
तेति । ताः कृतसंज्ञा नंदादितिथयः शुक्रबुधमंगलशनिगुरुवारेषु सिद्धाः
सिद्धिकराः स्युः । यथा । नंदा शुके सिद्धियोगः, एवं भद्रा बुधे, जया भौमे
रिक्ता शनौ, पूर्णा गुरौ । यदाह कश्यपः—'नंदा तिथिः शुक्रवारे सौम्ये
भद्रा कुजे जया । रिक्ता मंदि गुरोर्वारे पूर्णा मिद्धाह्वया तिथिः ॥' इति ।
वसिष्ठोऽपि—'शुक्रजगुरुर्मंदोज्या वारा नंदादिषु क्रमात् । सिद्धा तिथिः
सिद्धिदा स्यात्सर्वकार्येषु सर्वदा' ॥ इति । अस्याः फलस्तुतिमाह वसिष्ठ
एव—'सिद्धा तिथिर्हति समस्तदोषान्यान्मासश्चन्यान्पि मासदग्धान् । दिन-
प्रदग्धानपि चान्यदोषानेकादशी यद्वदशोपपापान् ॥' इति ॥ ४ ॥

अथ रव्यादिवारेषु यथाक्रमं निषिद्धतिथीन्निषिद्धनक्षत्राणि च शा-
लिन्याह—

नंदा भद्रा नंदिकाख्या जया च रिक्ता भद्रा चैव पूर्णा मृताकर्ता ।
याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्यम्णं ज्येष्ठांत्यं रवेर्दग्धमं स्यात् ॥५॥

नंदेति ॥ यथाक्रममर्कात् 'त्यन्लोपे पंचमी' इति । अर्कमारभ्य वारेषु
नंदातिथिर्नृताधमकला स्यात् । यथा सूर्ये नंदा मृता, तथा सोमे भद्रा,
भौमे नंदा, बुधे जया, गुरौ रिक्ता, शुके भद्रा, शनौ पूर्णा मृतेत्यर्थः ॥ इ-
त्तं च नारदेन—'आदित्यभौमयोर्नंदा भद्रा शुक्रशशांकयोः । जया सौम्ये
गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा मृतिप्रदा ॥' इति । अत्र बहुषु नारदसंहितापुस्तकेषु
मृतिप्रद इति पाठमाश्रित्य मृतेति पदं प्रायोक्ति ग्रंथकृता । तथैवास्माभि-
ष्योक्तं च सकलदेशीयशिष्टसंमतत्वादापाभरं तथैव व्यवहारदर्शनाच्च ।
वस्तुतस्तु पूर्णामृताकर्तृत्वात् अकारं प्रक्षिप्यामृतेति पदं विधेयम् । तत्रा-

मृता अमृतफलदा स्यात् । यथा नन्दा रवावमृता एवं सोमवारादिष्वपि व्याख्येयं पूर्ववत् । अत्र संमतिरूपे जीर्णपुस्तकस्थनारदवाक्ये—‘शनौ पूर्णामृताह्वया’ इत्यकारादिराकारांतः पाठः साधीयान् । अमृतेत्याह्वयं नाम यस्याः सा अमृताह्वयेत्यर्थः । इममर्थं सफलमाह वसिष्ठः—‘नन्दा भौमा-
कंयोर्भद्रा शुक्लद्वौश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णामृताह्वया ॥’
इति । इदं वचनं वसिष्ठेन गुणनिरूपणाध्याये निरूपितमित्यतोपि शुभ-
त्वप्रतिपादकम् । कश्यपोऽपि तथैवाह—‘आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शु-
क्रशशांकयोः । जया सौम्ये गुरौ रिक्ता पूर्णाकौवमृता शुभा ॥’ इति । आकौ
शनौ । एवं सत्यपि शुभत्वे शिष्टाचारेण व्यवस्था ज्ञेया । अथोत्तरार्धेन नि-
घनक्षत्राण्युच्यन्ते—याम्यमिति । रविवारादिषु याम्यं भरणी तदादीनि
नक्षत्राणि यथाक्रमं दग्धनक्षत्राणि स्युः । यथा रवौ भरणी दग्धा, सोमे
चित्रा, भौमे उत्तराषाढा, बुधे धनिष्ठा, गुरावुत्तराफल्गुनी, शुके ज्येष्ठा, शनौ
रेवती । यदाह नारदः—‘यमर्क्षमर्कवारेऽब्जे चित्रा भौमे तु विश्वभम् । बुधे
श्रविष्ठाद्यमर्क्षं गुरौ ज्येष्ठा भृगोर्दिने ॥ रेवती शनिवारे तु दग्धयोगा भवं-
त्यमी ॥’ इति । लल्लुः—‘याम्यं चित्रोत्तराषाढा धनिष्ठोत्तराफल्गुनी । ज्येष्ठा
च रेवती चैव जन्मर्क्षं भानुतः क्रमात् ॥ जन्मर्क्षग्रहसंयोगे न कुर्याच्छोभनं
नरः । पाणिग्रहणयात्रादि विनाशसुपयात्यतः ॥’ इति ॥ ५ ॥

अथ ककचादि निधयोगानुवृत्ताह—

पृष्ठ्यादितिथयो मंदाद्विलोमं प्रतिपद् बुधे ।

सप्तम्यर्केऽधमाः पृष्ठ्याद्यामाश्च रदधावने ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यादीति ॥ पृष्ठीसप्तम्यष्टमीदशम्येकादशीद्वादश्यस्तिथयो मंदाच्छनै-
श्चराद्विलोमं विपरीतवारगणनयाधमाः स्युः । यथा शनौ पृष्ठ्याधमा, शुके
सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी
एते योगाः क्रकचाख्या ज्ञेयाः । यदाह नारदः—‘त्रयोदश स्युर्मिलने संख्या-
यास्तिथिवारयोः । क्रकचो नाम योगोऽयं मंगलेष्वतिगर्हितः ॥’ इति । अथ
बुधे प्रतिपत्तिथिस्तथा सूर्यवारे सप्तमी संवत्तयोगाख्याधमा । उक्तं च नार-
देन—‘सप्तम्यामर्कवारश्चेत्प्रतिपत्सौम्यवासरे । संवत्तयोगो विज्ञेयः शुभकर्मवि-
नाशकृत् ॥’ इति । अथ पृष्ठी आद्या प्रतिपत् अमा अमावास्या एतास्तिथयो
रदधावने निंबकाष्टादिभिर्दंतमलनिराकरणेऽधमा निषिद्धाः स्युः । उक्तं च
रत्नमालायाम्—‘नष्टेदुपृष्ठीप्रतिपत्सु बीमाज्जातु दंतोत्कषणं विदध्यात् ।
कुर्वन्नवाप्नोति तदाशु नूनं लक्ष्मीकुलज्ञातिजनोपघातम् ॥’ इति । कच्चिन्नवमी
रविवासरेऽपि निषिद्धा । उक्तं च काशीखंडे पंचत्रिंशाध्याये—‘प्रतिपद्दर्शपृष्ठीषु
नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहेद्वाससमं कुलम् ॥’ इति ॥ ६ ॥

अथ कृत्यविशेषेषु निषिद्धतिथीनिर्द्दवंशाष्टदशाह—

पृष्ठ्याष्टमीभूतविधुक्षयेषु नो सेवेत ना तैलपले क्षुरं रतम् ।

नाभ्यंजनं विश्वदशद्विके त्रिथौ धात्रीफलैः स्नानममाद्रिगोष्वसत्

षष्ठ्यष्टमीत्यादि ॥ षष्ठी अष्टमी च प्रसिद्धा, भूतश्चतुर्दशी, विधुक्षयो-
ऽमावास्या, एतासु तिथिषु क्रमेण ना पुरुषः तैलं पलं मांसं क्षुरं रतं मैथुनं
यथाक्रमं न सेवेत् । यथा षष्ठ्यां तैलं, अष्टम्यां मांसं, चतुर्दश्यां क्षौरं, अमा-
वास्यायां मैथुनं नो सेवेतेत्यर्थः । 'षेवृ सेवने' आत्मनेपदी । नृशब्दो मनुष्य-
जात्युपलक्षकस्तेन स्त्रीणामप्ययं निषेधः । उक्तं च नारदेन—'षष्ठ्यां तैलं त-
थाष्टम्यां मांसं क्षौरं त्रिथौ कलेः । पूर्णिमादर्शयोर्नारीसेवनं परिवर्जयेत् ॥'
इति । कलेस्त्रिथौ चतुर्दश्याम् । रत्नमालायां च—'षष्ठीषु तैलं पलमष्टमीषु
क्षौरक्रिया चैव चतुर्दशीषु । स्त्रीसेवनं नष्टकलासु पुंसामायुःक्षयार्थं मुनयो
वदन्ति ॥' अत्र वचने नष्टकलास्त्विति वचनमाश्रित्य विधुक्षयेतिवत्युक्तं । वयंतु
विधुक्षयशब्दः पक्षसर्वपर्वोपलक्षक इति व्याकुर्मैः । तथासति पंचपर्वसु मै-
थुनं न कार्यमित्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठसंहितायाम्—'स्त्रीसेवनं पर्वसु प-
क्षमध्ये पलं च षष्ठीषु च सर्वतैलम् । नृणां विनाशाय चतुर्दशीषु क्षुरक्रिया
स्यादसकृत्तदाशु ॥' इति । पक्षमध्येऽष्टम्यां क्वचित्संक्रांत्यादावपि तैलसंगो
निषिद्धः । यदाह नारदः—'व्यतीपाते च संक्रांतावेकादश्यां च पर्वसु ।
अर्कभौमदिने विष्टयां नाभ्यंगं न च वैष्टतो ॥' इति । पर्वणि तु वसिष्ठेनो-
क्तानि—'चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा त्वमावास्या च पूर्णिमा । पुण्यानि पञ्च प-
र्वाणि संक्रांतिर्दिनपक्ष च ॥' इति । अत्र तिषिद्धकर्मसु तात्कालिक्यस्तिथयो
ग्राह्याः । तथा च स्मृतिः—'स्नाने चाभ्यंजने चैव दन्तधावनमैथुने । ति-
थिस्तात्कालिकी ग्राह्या तथा मरणजन्मनोः ॥' इति । अथ विश्वदशद्विके
त्रिथौ त्रयोदशीदशमीद्वितीयास्वभ्यंजनं न तैलाभ्यंगो न कार्य इत्यर्थः । तदुक्तं
रत्नमालायाम्—'ज्ञातुर्जनस्य दशमी तनयांस्त्रयोदश्यर्थं निहंत्युभयमेत-
दपि द्वितीया' इति । अयंच शरीरमलनिराकरणार्थं निषेधो नित्यनैमित्तिक-
काम्यव्यतिरिक्तविषयः । निर्णयामृते द्वितीयातिथिनिर्णये भट्टभास्कर
इत्युक्त्वा पठितम्—'ज्ञातुस्तनूजान् दशमी त्रयोदश्यर्थं द्वितीया द्वितयं
निहन्ति । मलापहस्नाननिषेध एव न नित्यनैमित्तिककाम्यबाधः ॥' एतादृशोपि
मलापहस्नाननिषेधो ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयस्यैव । उक्तं च भट्टभास्करेण—
'त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्यां च विशेषतः । शूद्रविदक्षत्रियाः स्नानं नाच-
रेयुः कथंचन ॥' इति । अर्थात् ब्राह्मणस्य नायं निषेध इत्यर्थः । अथ धात्री-
फलैरिति । धात्रीफलैरामलकैः स्नानममाद्रिगोष्वसत् । अमावास्यासप्तमी-
नवमीष्वसन्निषिद्धमित्यर्थः । उक्तं च रत्नमालायाम्—'सप्तम्यनिंदुनवमीषु
च संपदिच्छुः स्नायात्कदाचिदपि नामलकैर्मनुष्यः' । अत्र केचिदामलकैः स्ना-
तुर्दशमी तनयान्निहन्ति एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । एवं सति दशमीद्वितीयात्र-
योदशीसप्तम्यनिंदुनवमीष्वामलकस्नाननिषेधोऽस्ति तत्कथं भिन्नवाक्यता-
मादाय स्वपद्ये स्पष्टैव भिन्नवाक्यता कृता । अत्राहुः—'ज्ञातुस्तनूजान् दश-
मीति वचनांतरानुरोधाद्भिन्नवाक्यता स्पष्टैव । तथाच—आमलकस्नाननि-

बेधो दीपकाटीकायां स एव भट्टभास्करः—‘ससम्यच्चन्द्रानवमीषु देह-
श्रीसंततीरामलकैर्नरस्य । ज्ञानं निर्हंत्यन्यदिने तु धत्ते तिलैः श्रियं पुण्यकरं
सदैव ॥’ इत्याहस्य । अपरे पुनराहुः सर्वास्वपि तिथिष्वामलकज्ञानस्यैव नि-
बेधो नाभ्यंगस्य । यदाह वसिष्ठः—‘कामदुर्गांतकविधिर्नष्टेर्द्धकदिनेषु च ।
सकृदामलकज्ञानं संपत्पुत्रविनाशनम् ॥’ कामस्ययोदशी, दुर्गा नवमी,
अन्तको दशमी, विधिर्द्वितीया, नष्टेदुरमावास्या, अर्कदिनं सप्तमी । क-
श्यपोऽपि—‘षष्ठ्यां दर्शप्रतिपदि द्वादश्यां च दिनक्षये । कुर्यादामलकज्ञानं
दशम्यां मूढबीर्नरः ॥ पुत्रनाशो भवेत्तस्य त्रयोदश्यां धनक्षयः । संपत्पुत्रक्ष-
यस्तस्य द्वितीयायामसंशयम् ॥ सप्तम्यां च नवम्यां च अमायां कुलनाशनम्’
इति । दर्शनान्तरं प्रतिपद्दर्शप्रतिपच्छुक्लप्रतिपदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ सूर्यादिवारेषु दग्धादियोगचतुष्टयमिन्द्रवज्रोपजातिकाभ्यामाह—

सूर्येशंपचाभिरसाष्टनंदा वेदांगसप्ताश्विगजांकशैलाः ।

सूर्यागसप्तोरगगोदिगीशा दग्धा विपाख्याश्च हुताशनाश्च ॥८॥

सूर्यादीवारे तिथयो भवंति मन्वाविशाखाशिवमूलवह्निः ।

ब्राह्मं करोऽर्काद्यमघंटकाश्च शुभे विवर्ज्या गमने त्ववंश्यम् ॥ ९ ॥

सूर्येति ॥ सूर्या द्वादश । लक्षणया यावत्संख्या द्वादश्युच्यते । एवमी-
शादिशब्देष्वपि व्याख्येयम् । तत्र सूर्या द्वादशी, ईशा एकादशी, पञ्च प-
ञ्चमी, अमयस्तृतीया, रसाः षष्ठी, अष्ट अष्टमी, नन्दा नवमी, सूर्यादिवारे-
ष्वेतास्तिथयो दग्धा भवन्ति । यथा रवौ द्वादशी दग्धा, सोमे एकादशी
दग्धा, भौमे पञ्चमी, बुधे तृतीया, गुरौ षष्ठी, शुके अष्टमी, नवमी शनौ,
शनिरिकासिद्धियोगश्चतुर्थीचतुर्दश्योश्चरितार्थः । उक्तं च नारदेनोपग्रहाध्याये—
‘एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी बृहस्पतेर्वारे तृतीया बुधवा-
सरे ॥ अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पञ्चमी भौमवारे च दग्ध-
योगाः प्रकीर्तिताः ॥’ वसिष्ठोपि—‘द्वादश्येकादशीनागगौरीस्कन्दवसुष्वपि ।
नवम्यां दग्धयोगाख्या भानुवारादितः क्रमात् ॥’ अथ विपयोगाः । वेदा
इति । वेदाश्चतुर्थी, अंगानि षष्ठी, सप्त सप्तमी, अश्विनौ द्वितीया, गजा अ-
ष्टमी, अंका नवमी, शैलाः सप्तमी, एतास्तिथयः सूर्यादिवारेषु विपाख्या भ-
वंति । यथा रवौ चतुर्थी विपाख्या, चन्द्रे षष्ठी, भौमे सप्तमी, बुधे द्वितीया ।
बुधे अद्रारूपः सिद्धियोगस्तु सप्तमीद्वादश्योश्चरितार्थः । गुरावष्टाष्टमी, शुके
नवमी, शनौ सप्तमी । यदाह बृहस्पतिः—‘षष्ठी शशांके नवमी च शुके बुधे
द्वितीया तपने चतुर्थी । जीवेऽष्टमी सौरिकुजेऽह्नि सप्तमी योगा विपाख्याः
कुलनाशनाः स्युः ॥’ वसिष्ठोपि—‘कुजाकार्याः सप्तमी षष्ठी चन्द्रे भानौ चतु-
र्थिका । द्वितीया ज्ञेऽष्टमी जीवे नवमी शुक्रवासरे ॥ अचिकित्स्या गदायोगा
मंगलेष्वेव निदिताः ॥’ अथ हुताशनयोगाः । सूर्येति । सूर्या द्वादशी, अं-

गान्नि षष्ठी, सप्तमी, उरगा अष्टमी, गावो नवमी, दिशो दशमी, ईशा एकादशी । एतास्तिथयो रविवारादिषु हुताशनाख्या ज्ञेयाः । यथा रवौ द्वादशी, सोमे षष्ठी, भौमे सप्तमी, बुधेऽष्टमी, गुरौ नवमी, शुके दशमी, शनौ एकादशी हुताशना । यथा हुताशनो निक्षिप्तं वस्तु दहति तथायमुक्तो वारतिथियोगोऽपीत्यर्थः । यदाह गुरुः—‘षष्ठादितिथयः सप्त चंद्रवारादिभिर्युताः । क्रमात्षष्ठ्यद्वयेऽपि स्युः सप्तयोगा हुताशनाः ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘सप्त षष्ठादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः । अभिजिह्वाः सप्त योगा मंगले कुलनाशनाः ॥’ इति । अथ यमघंटः—मघा, विशाखा, शिव आर्द्रा, मूलं, वह्निः कृत्तिका । समाहारद्वंद्वः । ब्राह्मं रोहिणी, करो हस्तः, एतानि नक्षत्राण्यर्कात्सूर्यादिवारेषु यमघंटाः स्युः । यथा रवौ मघा यमघंटः, सोमे विशाखा, भौमे आर्द्रा, बुधे मूलं, गुरौ कृत्तिका, शुके रोहिणी, शनौ हस्तः । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे गगणे—‘मघाविशाखाख्यार्द्रा च मूलमृक्षं च कृत्तिका । रोहिणी हस्त इत्येवं यमघंटाः क्रमाद्रवेः ॥’ इति । अत्र पाठांतरम् । ‘सूर्यादिवारे तिथयो हि पिच्यद्वीशेशमूलाभिर्विरचिहस्ताः । भवंति सूर्याद्यमघंटकाश्च शुभे विवर्ज्या गमने त्ववश्यम् ॥’ इति । अयं पाठः साधीयान् । प्राक्पाठे हि कतिचिन्नक्षत्राणि पूर्वार्धे द्वे तूत्तरार्धे इत्यमामंजस्यान् । एते दग्धादियोगाः शुभे शुभकार्ये विवर्ज्यास्त्याज्याः । नुर्विशेषे । गमने यात्रायां त्ववश्यं वज्याः । यदाह मार्तण्डः—‘नात्र यात्रा प्रकतेज्या कार्यांतरमथापि वा । यमघंटादियोगोऽयमनहः सर्वकर्मसु ॥’ इति । आवश्यकत्वेन यमघंटपरिहारमाह गर्गः—‘विध्यस्योत्तरभागे तु यावदानुहिताचलम् । यमघंटकदोषोऽस्ति नान्यदेशे कदाचन ॥’ इति । अन्यच्च—‘लग्नाच्छुभग्रहः केंद्रे त्रिकोणेऽवस्थितो यदि । चंद्रो वापि न दोषः स्याद्यमघंटकसंभवः ॥’ इति । कैश्चिदष्टौ घटिकास्त्याज्या इत्युक्तम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘यमघंटे त्र्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नास्तिकाः’ इति । अत्रेषां पापयोगानामपवादो वसिष्ठेनोक्तः—‘दिवास्त्युप्रदाः पापा दोषास्त्वेते न रात्रिषु । शुभकार्यप्रसूतौ च सर्वदा परिवर्जयेत् ॥’ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अथ चैत्रादिमासे शून्यास्तिथीः शार्दूलविक्रीडितेनानुष्टुप्पूर्वार्धेन चाह—

भाद्रे चंद्रदृशौ नभस्यनलनेत्रे माधवे द्वादशी

पौषे वेदशरा इषे दशशिवा मार्गेऽद्रिनागा मर्धौ ।

गोर्धौ चोभयपक्षगाश्च तिथयः शून्या बुधः कीर्तिता

ऊर्जापादतपस्यशुक्रतपसां कृष्णे शरांगाब्धयः ॥ १० ॥

शक्राः पंच सिते शक्राव्यभिविधरसाः क्रमात् ।

भाद्र इति ॥ भाद्रशब्देन भाद्रपद उच्यते । ‘स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्र-भाद्रपदाः समाः’ इत्यमरः । भाद्रे भाद्रपदे मास्त्युभयपक्षगे शुक्लकृष्णसाधारणे चंद्रदृशौ प्रतिपद्वितीये तिथी शून्ये । तथा नभसि ध्रावणे मासि अनल-

नेत्रे तृतीयाद्वितीये उभयपक्षगे शून्ये । माघवे वैशाखे द्वादशी तिथिः शून्या । पौषे वेदशराः चतुर्थीपंचम्यां शून्ये । इषे आश्विने दशशिवाः दशम्येकादश्यां शून्ये । मार्गे मार्गशीर्षं द्वितीयाः सप्तम्यष्टम्यां शून्ये । मघी चैत्रे गोष्ठौ नव-
म्यष्टम्यां शून्ये । एषु मासेषु एतास्तिथयः पक्षद्वयगाः शून्याः बुधैः कीर्तिताः ।
अथानुक्रममासानामुत्पादतपस्यशुक्रतपसां कार्तिकाषाढफाल्गुनज्येष्ठमासानां
कृष्णपक्षे क्रमेण शरांशावधयः शक्राः पंच तिथयः शून्याख्याः । यथा कार्ति-
ककृष्णपक्षे पंचमी शून्या, आपादकृष्णपक्षे षष्ठी शून्या, फाल्गुनकृष्णपक्षे च-
तुर्थी शून्या, ज्येष्ठकृष्णपक्षे चतुर्दशी शून्या, माघकृष्णपक्षे पंचमी शून्या ।
अथैषामेव मासानां सिते शुक्लपक्षे शक्राश्चन्द्रिविभरताः क्रमाच्छून्याः । यथा
कार्तिकशुक्लपक्षे चतुर्दशी शून्या, आपादशुक्ले सप्तमी शून्या, फाल्गुनशुक्ले
तृतीया शून्या, ज्येष्ठशुक्ले त्रयोदशी शून्या, माघशुक्ले षष्ठी शून्येत्यर्थः । यदाह
वसिष्ठः—‘अष्टमी नवमी चैत्रे पक्षयोरुभयोरपि । माघवे द्वादशी व्याज्या
पक्षयोरुभयोरपि ॥ ज्येष्ठे त्रयोदशी निद्या सिते कृष्णे चतुर्दशी । आपादे कृ-
ष्णपक्षस्य षष्ठी शुक्ले तु सप्तमी ॥ द्वितीया च तृतीया च श्रावणे सितकृ-
ष्णयोः । प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये मासि निंदिते ॥ दशम्येकादशी निद्या
मासीपे शुक्लकृष्णयोः । ऊर्जे चतुर्दशी शुक्ले कृष्णपक्षे तु पंचमी ॥ सप्तमी
चाष्टमी सौम्ये पक्षयोरुभयोरपि । पौषे पक्षद्वये चैव चतुर्थी पंचमी तथा ॥
माघे तु पंचमी षष्ठी कृष्णे शुक्ले यथाक्रमम् । तृतीया च चतुर्थी च फाल्गुने
सितकृष्णयोः ॥ तिथयो मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशदाः । आसु श्राद्धं
प्रकुर्वीत नैव मंगलमाचरेत् ॥’ इति ॥ १० ॥

अथ निधिनक्षत्रसंबन्धिदोषान्तरार्थानुद्बुद्धयेनाह—

तथा निधं शुभे सार्पे द्वादश्यां वैश्वमादिमे ॥ ११ ॥

अनुराधा द्वितीयायां पंचम्यां पित्र्यभं तथा ।

श्रुत्तराश्च तृतीयायामेकादश्यां च रोहिणी ॥ १२ ॥

स्वातीचित्रे त्रयोध्यां सप्तम्यां हस्तराक्षसे ।

नवम्यां कृत्तिकाष्टम्यां पूमा पष्ठ्यां च रोहिणी ॥ १३ ॥

तथा निधमिति ॥ शुभे कृत्वे द्वादश्यां सार्पमाश्लेषा निधं, आदिमे
तिथौ प्रतिपदि वैश्वमुत्तराषाढा निद्या, द्वितीयायामनुराधा, पंचम्यां पितृभं
मघा, तृतीयार्थां श्रुत्तराः उत्तराफल्गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदा निद्याः, ए-
कादश्यां रोहिणी, त्रयोदश्यां स्वातीचित्रे, सप्तम्यां हस्तराक्षसे हस्तमूले,
नवम्यां कृत्तिका, अष्टम्यां पूमा पूर्वाभाद्रपदेत्यर्थः ॥ यदाह चतुर्भुजमि-
श्रनिबंधे लल्लुः—‘द्वितीयया चानुराधा श्रुत्तराश्च तृतीयया । पंचमी च
मघायुक्ता चित्रा स्वात्या त्रयोदशी ॥ एषु कार्यं कृतं चेत्स्वात्पण्मासान्तरं
ध्रुवम् । प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यां कृत्तिका यदि ॥ पूर्वाभाद्रपदाष्टम्यामे-

कादस्यां च रोहिणी । द्वादस्यां च यदाश्लेषा त्रयोदस्यां मघा यदि ॥
इति ॥' ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ चैत्रादिमासेषु क्रमाच्छून्यनक्षत्राण्यनुष्टुब्धयेनाह—

कदास्तमे त्वाष्ट्रवायु विश्वेज्यौ भगवासवौ ।

वैश्वश्रुती पाशिपौष्णे अजपादग्निपित्र्यमे ॥ १४ ॥

चित्राद्वीशौ शिवाश्वर्काः श्रुतिमूले यमेन्द्रमे ।

चैत्रादिमासे शून्याख्यास्तारा वित्तविनाशदाः ॥ १५ ॥

कदान्त्वम इति ॥ चैत्रमासे कदान्तमे रोहिण्यश्विन्यौ, वैशाखे त्वाष्ट्रवायु चित्रास्वात्यौ, ज्येष्ठमासि विश्वेज्यौ उत्तरापादापुष्यौ, आषाढमासे भगवासवौ पूर्वाफल्गुनीधनिष्ठे, श्रावणे विश्वश्रुती उत्तरापादाश्रवणौ, भाद्रपदे पाशिपौष्णे पाशी वरुणः शततारकारेत्यां, आश्विने अजपात्पूर्वाभाद्रपदा, कार्तिके अग्निपित्र्यमे कृत्तिकां माघे । अत्र पाशिपौष्णे अजपादित्यत्र 'ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यत्वात् 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति प्रकृतिभावेन संध्यभावः । मार्गशीर्षे चित्राद्वीशौ चित्राविशाखे, पौषे शिवाश्वर्काः आश्विनीहस्ताः, माघे श्रुतिमूले श्रवणमूलं, फाल्गुनमासे यमेन्द्रमं भरणी-ज्येष्ठे, एतास्ताराः क्रमाच्चैत्रादिमासेषु शून्यमंज्ञा ज्ञेयाः । कीदृश्यन्ताराः वित्तविनाशदाः धननाशकरा इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठसंहितायाम्—'अश्विनी रोहिणी चैत्रे शून्यमे परिकीर्तिते । चित्रा स्वानी च वैशाखे ज्येष्ठे विश्वेज्यतारके ॥ भगवासवमापादे श्रावणे हरिविश्वमे । नभस्ये वारुणात्यक्षमजपादश्वयुज्यपि ॥ कार्तिके पितृवह्नयक्षे सौम्ये चित्राद्विदैवते । पौषे दत्तकराद्राः स्युर्माघे मूलं च विष्णुभम् ॥ तपस्ये शक्रभरणी शून्यमान्याहुरग्रजाः । एषु यत्तु कृतं कर्म धनैः सह विनश्यति ॥' इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ चैत्रादिमासेषु शून्यराशीननुष्टुभाह—

घटो झपो गौर्मिथुनं मेपकन्यालितौलिनः ।

धनुः कर्को मृगः सिंहश्चैत्रादौ शून्यराशयः ॥ १६ ॥

घट इति ॥ चैत्रे घटः कुम्भः, वैशाखे झपो मीनः, ज्येष्ठे गौर्वृषः, आषाढे मिथुनं, श्रावणे मेपः, भाद्रपदे कन्या, आश्विनेऽलिवृश्चिकः, कार्तिके तौलिस्तुला, मार्गशीर्षे भनुः, पौषे कर्कः, माघे मृगो मकरः, फाल्गुने सिंहः, एते राशयः क्रमेण चैत्रमासादिषु शून्यसंज्ञका इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन 'घटमत्यवृषा युग्ममेपकन्याः सवृश्चिकाः । तुलाचापकुलीराख्यमृगसिंहाश्वराशयः ॥ चैत्रादौ मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशदाः । तस्मात्तान्संपरित्यज्य शोभनं कारयेत्सुधीः ॥' इति ॥ १६ ॥

अथ विषमतिथिषु दग्धलभ्यानीन्द्रवज्रयाह—

पक्षादितस्त्वोजतिथौ धर्तृणौ मृगेन्द्रनक्रौ मिथुनांगने च ।

चापेन्दुभे कर्कहरी हयांत्यौ गौंत्यौ च नेष्टे तिथिशून्यलग्ने ॥१७॥

पक्षादित इति ॥ शुक्लकृष्णसाधारण्येन पक्षमंगीकृत्य ओजतिथौ विषमतिथिषु प्रतिपत्तृतीयादिषु धटस्तुला गणो मकर इत्यादीनि लग्ना-
नि क्रमेण दिनद्वयानि ज्ञेयानि । यथा प्रतिपदि तुलामकरौ, पंचम्यां
मिथुनकन्ये, सप्तम्यां धनुःकर्कौ, नवम्यां कर्कमिहौ, एकादश्यां धनुर्मीनौ,
त्रयोदश्यां वृषमीनौ, तस्यां तस्यां तिथौ एतेष्टे लग्ने नेष्टे । अनिष्टे इत्यर्थः ।
उक्तं च वसिष्ठसंहितायाम्—‘मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाशुभौ ।
पंचम्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापचंद्रभे ॥ नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां
गुरोर्गृहे । वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी गृहाः ॥ दग्धसंज्ञानि यत्कर्म
कृतं सर्वं विनश्यति । तस्माद्दग्धगृहास्त्याज्याः शोभनेष्वखिलेष्वपि ॥’
इति ॥ १७ ॥

अथैषां दृष्टयोगानां शुभकृत्यावश्यकत्वे सति परिहारं नारदवचनेनैवाह
नारदः—

तिथयो मासशून्याश्च शून्यलग्नानि यान्यपि ।

मध्यदेशे विवर्ज्यानि न दृष्याणीतरेषु तु ॥ १८ ॥

पंग्वंधकाणलग्रानि मासशून्याश्च राशयः ।

गौडमालवयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गहिताः ॥ १९ ॥

तिथय इति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यद्वयम् ॥ पंग्वंधकाणाख्यानि लग्नानि वि-
वाहप्रकरणे वक्ष्यन्ते । मध्यदेशो वराहसंहितायामुक्तः—‘मद्रारिमेदमांडव्य-
शालवनीपोजिहानसंख्यानाः । मरुवत्सयोपयामुनसारस्वतमत्स्यमाध्यमिकाः ॥
माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च । गौरग्रीवौ देहिकपंचगुडाश्चत्थपां-
चालाः ॥ साकेतककुर्कुकालकोटिकुराश्च पारियात्रनगः । औदुंबरकापिष्ठ-
हगजाह्वयाश्चेति मध्यमिदम् ॥’ इति । जगन्मोहनेऽपि—‘केन्द्रे चैव त्रि-
कोणे च शुभो ह्युपचयेपि वा । एकोऽपि बलवांश्चापि शून्यतिथ्युद्गुनाशकः ॥’
इति । अयं देशाचारमनुसृत्य व्यवहारः कर्तव्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथ समस्तशुभकार्येषु सिद्धिदानपि हस्तार्कादियोगांस्तिथिविशेषेणाति-
निघाननुष्टब्दयेनाह—

वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्कं पंचमीतिथौ ।

भौमाश्विनीं च सप्तम्यां षष्ठ्यां चंद्रैर्द्वं तथा ॥ २० ॥

बुधानुराधामष्टम्यां दशम्यां भृगुरेवतीम् ।

नवम्यां गुरुपुष्यं चैकादश्यां शनिरोहिणीम् ॥ २१ ॥

वर्जयेदिति ॥ सर्वशुभकृत्येषु पंचम्यां हस्तनक्षत्रं सूर्यवारं च युगपद्वर्जयेत् । एवं सप्तम्यां भौमाश्विनीमपि, षष्ठां सोमसृगनक्षत्रे, अष्टम्यां बुधानुराधां, दशम्यां भृगुरेवतीं, नवम्यां गुरुपुष्यं, एकादश्यां शनिरोहिणीं वर्जयेदित्यर्थः । हस्तार्कादीन् सिद्धियोगानाह नारदः—‘हस्तर्क्षं सूर्यवारं दाविदुर्भं प्रथमं कुजे । सौम्ये मित्रभमाचार्ये पुष्यं पौष्णं भृगोः सुते ॥ रोहिणीं मंदवारे तु सिद्धियोगाह्वया भमी ॥’ इति । तत्र त्रितयनिषेधो देवश्मनोहरे—‘आदित्ये पंचमीहस्ता सोमे षष्ठी च चंद्रभम् । भौमाश्विन्यां च सप्तम्यामनुराधां बुधाष्टमीम् ॥ गुरुपुष्यं नवम्यां च दशम्यां भृगुरेवतीम् । एकादश्यां शनिब्राह्मे विषयोगाः प्रकीर्तिताः ॥’ इति । अन्यत्रापि—‘अर्के हस्तं पंचमीं च सोमे षष्ठीं च चंद्रभम् । अश्विनीं सप्तमीं सोमे बुधे मैत्रं तथाष्टमीम् ॥ गुरौ पुष्यं च नवमीं रेवतीं दशमीं भृगौ । एकादशीं शनौ ब्राह्मं वर्जयेत्सर्वदा बुधः ॥’ इति । वसिष्ठेन त्वन्यदेव त्रितयं निषिद्धमुक्तम्—‘अर्कं वारेऽग्निपंचम्यौ सोमे चित्रा द्वितीयया । कुजे पूर्णदुरोहिण्योः सप्तमीयाभ्ययोर्बुधे ॥ गुरौ मित्रत्रयोदशयोः षष्ठीश्रवणयोः सिते । पाण्णाष्टम्योः शनवेते योगा हालाहलाह्वयाः ॥ एषु योगेषु कर्तव्यं शत्रूच्चाटनमारणम् । विवाहादिषु कार्येषु नियतं निधनप्रदम् ॥’ इति । अग्निः कृत्तिका । पूर्णंदुः पूर्णिमा ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ भौमाश्विनीत्यादिकान् सिद्धियोगान् कार्यविशेषेऽतिनिश्चयानुष्ठमाह—

गृहप्रवेशे यात्रायां विवाहे च यथाक्रमम् ।

भौमाश्विनीं शनौ ब्राह्मं गुरौ पुष्यं विवर्जयेत् ॥ २२ ॥

गृहेति ॥ नूतनगृहप्रवेशेऽतिनिश्चयमपि भौमाश्विनीं वर्जयेत् । यात्रायां शनौ रोहिणीं वर्जयेत् । विवाहे गुरुपुष्यं विवर्जयेत् । राजमार्तंडः—‘भौमाश्विनीं प्रवेशे च प्रयाणे शनिरोहिणीम् । गुरुपुष्यं विवाहे च सर्वथा परिवर्जयेत् ॥’ इति । ननु भौमाश्विनी तु प्रवेशे निषिद्धास्ति । कथम् । ‘व्यर्कारवारे तिथिषु रिक्तामावर्जितासु च । दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रवेशो मंगलप्रदः ॥’ इति नारदोक्तेर्भौमो निषिद्धः । अश्विनी क्षिप्रमंजनक्षत्रं तेन ‘क्षिप्रैश्चरैः स्यात्पुनरेव यात्रा’ इति फलम् । ततः सापि निषिद्धा । एवं रोहिणी यात्रायामविहिता पश्चिमायां चातिशयेन निषिद्धैव । एवं शनिवारोऽपि सामान्यतो नवम्यादियोगे सुतरां निषिद्ध एव । एवं पुष्येऽपि विवाहे निषिद्धः । गुरुवारस्त्वत्तम् एव । अनयोर्योगस्तु वायव्यदिक् सुतरां निषिद्धस्तकथमिदमपवादवचनं प्राप्त्यपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति । उच्यते ‘हस्तर्क्षमर्कवारे’ इत्यादिवचनाद्भौमाश्विनीत्यादेवं नक्षत्रयुतेः कार्यमात्रे प्रशस्ततमत्वं

मस्ति । दाह यराजमार्तङ्गः—‘यदि विष्टिर्व्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥ हृत्यमृताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि लीलया नियतम् । न भवति पुनरिह शक्तौ वैष्टितिर्विष्टिव्यतीपाते ॥’ इति । सामान्यतः कार्यमात्रप्राप्त्यप्राप्तावपवादवचनं युक्तमेव । अत्र पितृचरणाः—इयं च प्रशंसाऽमृतयोगकारकनक्षत्रवारोक्तकर्मविशेषगतविशिष्टफलाभिधायिकावगंतव्या ननु निषिद्धकर्मानुविधायिनी । अतएव पठन्ति—‘भौमाश्विनीं प्रवेशे च प्रयागे शनिरोहिणीम् । गुरुपुष्यं त्रिवाहे च सर्वथा परिवर्जयेत् ॥’ इत्याहुः । अत्र समाधिः अन्यशुभदिवसासंभवे कृत्यस्य चावश्यकत्वे भौमाश्विन्यादौ निषिद्धेऽपि कार्यं कार्यमन्यथा नेति ॥ २२ ॥

अथानन्दादीनष्टाविंशतियोगान् शालिन्युपजातिभ्यामाह—

आनन्दाख्यः कालदंडश्च धूम्रो धाता सौम्यो ध्वांक्षकेतू क्रमेण ।
श्रीवत्साख्यो वज्रकं मुद्गरश्च छत्रं मित्रं मानसं पद्मलुंवा ॥२३॥
उत्पातमृत्यु किल काणसिद्धी शुभोऽमृताख्यो मुसलो गदश्च ।
मातंगरक्षश्चरमुस्थिराख्याः प्रवर्धमानाः फलदाः स्वनाम्ना ॥२४॥

आनन्देति ॥ स्पष्टार्थं पद्यद्वयम् । यदाह नारदः—आनन्दः कालदंडोऽथ धूम्रो धाता शुभाह्वयः । ध्वांक्षो ध्वजाख्यश्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः । मित्रमानसपद्माख्यलुंबकोत्पातमृत्यवः । काणः सिद्धिः शुभामृतमुसलांतभकुंजराः । राक्षसाख्यश्चरस्थैर्यवर्धमानाः क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्त्वष्टाविंशतिसंख्यकाः ॥’ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अर्धते योगाः कथं ज्ञेया इत्यनुष्टुभाह—

दास्त्रादर्के मृगादिदौ सर्पाद्भौमे कराहुधे ।
मैत्राद्रुरौ भृगौ वैश्वाद्रण्या मंदे च वारुणात् ॥ २५ ॥

दास्त्रादिति ॥ अत्र नक्षत्राणां सामिजितां गणना कार्या । यतोऽष्टाविंशतिरेते योगाः संभवन्ति । तथासत्यर्कवारे दास्त्रादश्विनीनक्षत्रात्सामिजिहिननक्षत्रं गणनीयं । तद्यत्संख्याकं स्यात्संख्याको योग आनन्दादिर्भवति । यथा दिननक्षत्रं श्रवणः तदश्विनीतः सामिजिद्रणनया त्रयोविंशतिसंख्यमस्ति तथासत्यानन्दादियोगेषु त्रयोविंशतिसंख्यो गद्योगो जातः । एवमिदौ सोमवारे मृगशीर्षात्पूर्ववद्रणनया आनन्दादियोगो ज्ञेया इत्यर्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । सर्पमाश्लेषा, करो हस्तनक्षत्रं, मैत्रमनुराधा, वैश्वमुत्तराषाढा, वारुणं शततारका । यदाह नारदः—‘रविवारकमादेते दास्त्रादिदुभाद्विधौ । सर्पाद्भौमे शुभे हस्तान्मैत्रमादेवमंत्रिणि ॥ वैश्वदेवाद्गुणुते वारुणाद्भास्करात्मजे’ इति ॥ २५ ॥

अथानन्दादिषु ये दुष्टयोगास्तेषां कियतां सत्यावश्यकत्वे परिहारं शालिन्याह—

ध्वांक्षे वज्रे मुद्गरे चेष्टुनाड्यो वज्र्या वेदाः पंच लुंवे गदेऽध्वाः ।
धूमे काणे मौसले भूर्द्वयं द्वे रक्षोमृत्यूत्पातकालाश्च सर्वे ॥ २६ ॥

ध्वांक्ष इति ॥ ध्वांक्षवज्रमुद्गरयोगेषु आद्या ह्युनाड्यः पंच घट्यो व-
ज्र्याः । पञ्चालुंबयोर्वेदाश्चतस्रो घटिका वज्र्याः । एवं गदे अध्वाः सप्त-
घटिकाः, धूमे भूरेकैव घटिका, काणे घटिकाद्वयं, मुसलयोगे घटिके द्वे,
राक्षसमृत्यूत्पातकालाः षष्टिघटिकात्मकाः सर्वेऽपि वज्र्याः । अत्र श्लोके अनु-
क्तेषु चरयोगे घटिकात्रयं वज्र्यम् । उक्तं च ज्योतिःसारसागरे—‘ध्वां-
क्षेन्द्रायुधमुद्गरेषु घटिकास्त्याज्यास्तु पंचादितः पञ्चालुंबकयोश्चतस्र उदिता
धूमे सदैका पुनः । द्वे काणे मुसलाह्वयेऽपि च गदे सप्तैव तिस्रश्चरे मृत्यू-
त्पातकरक्षासां दिनगतास्ताः कालदंडे तथा’ ॥ अत्र दिनशब्देनाहोरात्र-
मुच्यते । पञ्चालुंबकयोरित्यत्राङ्गप्रक्षेपश्लेढोऽनुरोधार्थः ॥ २६ ॥

अथ दोषापवादभूतान् रवियोगाननुष्ठुभाह—

सूर्यभाद्रेदगोतर्कदिग्विशनखसंमिते ।

चंद्रर्क्षे रवियोगाः स्युर्दोषसंघविनाशकाः ॥ २७ ॥

सूर्यभादिति ॥ सूर्यो यस्मिन्नक्षत्रेऽस्मिन् तत्तत्तद्वर्क्षे दिननक्षत्रमित्यर्थः ।
तस्मिन् चतुर्नवपददशत्रयोदशविंशतिमंख्याके सति रवियोगाः स्युः । की-
दृशाः । दोषाणां संघः समूहस्तस्य विनाशका इत्यर्थः । उक्तंच वसिष्ठेन—‘सू-
र्याच्चतुर्थे दशमे च षष्ठे विध्वर्क्षके विंशतिमे नवर्क्षे । भवंति पद् भानुमहर्क्ष-
योगाः कुयोगविध्वंसकराः शुभेषु ॥’ इति ॥ २७ ॥

अथ सूर्यादिवारेषु नक्षत्रविशेषः सिद्धियोगानिद्वज्रोपजातिभ्यामाह—

द्वयैर्जमूलोत्तरपुण्यदासं चंद्रे श्रुतिब्राह्मशशीज्यमंत्रम् ।

भौमेष्वहर्बुध्न्यकृशानुसार्पं ज्ञे ब्राह्ममंत्रार्ककृशानुचान्द्रम् ॥ २८ ॥

जीवैत्यमंत्राश्वदितीज्यधिण्यं शुक्रैत्यमंत्राश्वदितिश्रवोभम् ।

शनौ श्रुतिब्राह्मसमीरभानि सर्वार्थमिद्धं कथितानि पूर्वैः ॥ २९ ॥

सूर्येति ॥ रविवारे हस्तमूलज्युत्तरापुण्याश्विन्यो नक्षत्राणि सिद्धियोगाः
स्युः । एवं चंद्रे श्रवणरोहिणीमृगशिरपुण्यानुराधाः सिद्धियोगाः । एवं भौ-
मेऽश्विन्युत्तराभाद्रपदाकृतिकाश्लेषाः । ज्ञे बुधेऽनुराधाहस्तकृतिकाश्लेषाः ।
गुरौ रेवत्यनुराधाश्विनीपुनर्वसुपुण्याः । शुके रेवतिपूर्वाफल्गुन्यश्विनीपुनर्वसुश्र-
वणाः । शनौ श्रवणरोहिणीस्वात्यो नक्षत्राणि सर्वार्थमिद्धं पूर्वैराचार्यैः कथि-
तान्युक्तानि । अत्रैते सिद्धियोगाः ‘दास्तादर्के मृगादिर्दो’ इत्यादिप्रकारेणान-

न्दादिसमीचीनयोगसंबन्धिनक्षत्रैरुपनिबद्धाः । अतएवानयोः पञ्चयोरार्षमूला-
भावः । अमुमेवाशयं मनस्यभिसंधाय जगन्मोहनज्योतिःसारसागरादिनिब-
न्धेषु स्वेच्छया न्यूनाधिकनक्षत्रैः सिद्धियोगा उक्ताः । तत्र भीमपराक्रमः—
'मूलं रवौ पुण्यकरोत्तराणि वेधा मृगांकः श्रवणं च सोमे । कृशानुपुण्योत्तर-
भानि भौमे बुधेऽनुराधा वरुणः कृशानुः ॥ वृहस्पतौ पुण्यपुनर्वसू च भगोऽ-
श्विनी च श्रवणं च शुक्रे । शनैश्चरे स्वातिपितामहौ च योगाः किलैते शुभदा-
यिनः स्युः ॥' इति । दीपिकायां च 'ध्रुवगुरुकरमूलपौष्णभान्यर्कवारे' इ-
त्यादिभिर्नक्षत्रैः सिद्धियोगाभिधानं युक्तमेव । 'हस्तर्क्षमर्कवारेंदाविंदुभं प्र-
थमं कुजे । सौम्ये मित्रभमाचार्ये पुण्यं पौष्णं भृगोः सुते ॥ रोहिणीमन्द्वारे
तु सिद्धियोगाद्वया अमी' इति नारदोक्तवचनार्थेऽस्मिन्पद्ये उक्तमेवेति स्वयं
पुनर्नोक्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथोत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगान् शालिन्याह—

द्वीशात्तोयाद्वासवात्पौष्णभाच्च ब्राह्मात्पुष्यादर्यमर्क्षाद्युगर्क्षैः ।
स्यादुत्पातो मृत्युकाणां च सिद्धिर्वारेऽर्काद्ये तत्फलं नामतुल्यम् ॥

द्वीशादिति ॥ आदित्यवारादिषु क्रमाद्वीशाद्विशखातः, तोयभात्पूर्वाषा-
ढातः, वासवाद्दनिष्ठातः, पौष्णभाद्रेवतीतः, ब्राह्माद्रोहिणीतः, पुष्यादर्यमर्क्षा-
दुत्तराफलगुनीत आरभ्य युगर्क्षश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः क्रमादुत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगाः
स्युः । यथा रवौ विशाखा उत्पातः, मैत्रं मृत्युः, ज्येष्ठा काणः, मूलं सिद्धिः ।
मृत्रं सोमे पूर्वाषाढा उत्पातः, उत्तराषाढा मृत्युः, अभिजित्काणः, श्रवणं
सिद्धिः । भौमे धनिष्ठोत्पातः, शततारका मृत्युः, पूर्वाभाद्रपदा काणः, उत्त-
राभाद्रपदा सिद्धिः । बुधे रेवत्युत्पातः, अश्विनी मृत्युः, भरणी काणः, कृत्ति-
का सिद्धिः । गुरो रोहिण्युत्पातः, मृगो मृत्युः, आर्द्रा काणः, पुनर्वसुः सिद्धिः ।
शुक्रे पुण्य उत्पातः, आश्लेषा मृत्युः, मघा काणः, पूर्वाफलगुनी सिद्धिः । श-
नानुत्तराफलगुन्युत्पातः, हस्तो मृत्युः, चित्रा काणः, स्वाती सिद्धियोग इत्यर्थः ।
तदुक्तं नारदेन 'विशाखादिचतुर्वर्गमर्कवारादिषु क्रमात् । उत्पातमृत्युकाणाख्या
योगाश्चामृतमंयुताः ॥' अमृतं सिद्धिः । ननु चायं पुनरुक्तः श्लोकार्थः । आ-
दित्यवारादिषु हि—'दास्वादकं मृगादिर्दा' इत्यादि क्रमेणानंदादियोगगणनया
उत्पातमृत्युकाणसिद्धियोगा एव संभवन्ति नान्ये । किंच—'सूर्येऽर्कमूलोत्तरपु-
ष्यादस्वम्' इति मूलादीनामेव सिद्धियोगाभिधानात्पुन्युक्तिश्च । उच्यते । बालानां
शीघ्रबोधनार्थं तथोक्तिः । अथवावश्यवर्त्या एते उत्पातमृत्युकाणाः सिद्धियो-
गोऽप्यतिप्रशस्त इत्येतदर्थं तथोक्तिः । ननु तर्हि देशभेदेन परिहारो वक्ष्यमा-
णोऽनुपपन्नः । सत्यम् । कार्यस्यावश्यकतव्यत्वे समीचीनदिनांतराप्ताभावपवा-
दप्रवृत्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । तत्फलमिति तेषामुत्पातमृत्युकाणसिद्धियो-
गानां फलं नामतुल्यम् । यस्य योगस्य यादृशं नाम तद्योगसत्त्वे प्रारब्धकार्य-

फलमपि तादृशमेवेत्यर्थः । उक्तं च नारदेन—‘योगाद्यसंज्ञा फलदास्त्वष्टा-
विंशतिसंज्ञकाः’ इति ॥ ३० ॥

अथ दुष्टयोगानां देशभेदेन परिहारमनुष्टुभाह—

कुयोगास्तिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था भवारजाः ।

हूणवंगखशेष्वेव वर्ज्यास्त्रितयजास्तथा ॥ ३१ ॥

कुयोगा इति ॥ तिथिवारोत्थाः कुयोगाः दुष्टयोगाः क्रकचादयः, तिथि-
भोत्थाः ‘अनुराधा द्विनीयायाम्’ इत्यादयः । भवारजाः ‘याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदे-
वम्’ इत्यादयः, तथा त्रितयजास्तिथिवारनक्षत्रजाः ‘वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्क-
पंचमीतिथिम्’ इत्येवमादयस्ते सर्वे दुष्टयोगा हूणवंगखशेष्वेव । हूणवंगौ प्रा-
च्यदेशौ । खशो देश उत्तरस्यां दिशि प्रसिद्धस्तत्रैते वर्ज्याः । अन्यदेशेषु नि-
षिद्धा न भवन्तीत्यर्थमिदमेव । उक्तं च नारदेन—‘तिथिवारोद्भवा नेष्टा योगा
वारक्षेपसंभवाः । हूणवंगखशेष्वोऽन्यदेशेष्वेते शुभप्रदाः ॥’ अथ तिथिवार-
योर्वारक्षेयोश्च युतेरुपलक्षणत्वादित्ययुतावपि परिहारो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

अथ समस्तशुभकृते वर्ज्यपदार्थान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सर्वस्मिन्विधुपापयुक्तनुलवावर्धे निशाहोर्धटी-

त्र्यंशं वै कुनवांशकं ग्रहणतः पूर्वं दिनानां त्रयम् ।

उत्पातग्रहतोऽग्रहांश्च शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनं

पण्मासं ग्रहभिन्नं त्यज शुभे यौद्धं तथोत्पातभम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्मिन्निति ॥ हे पंडित, सर्वस्मिन् शुभे कार्ये एतानि वस्तूनि वै
निश्चयेन त्यज परिहरेत्यर्थः । कानीयग्राह—विध्विति । विधुश्रद्धः, पापाः
क्षीणचंद्रसूर्यभौमशनयः । ‘क्षीणेद्वर्कमर्हामुतार्कतनयाः पापा बुधमैर्युतः’
इति चराहोक्तेः । राहुकेत्वोरपि पापत्वं दीपिकायामुक्तम्—‘अधोर्नद्वर्क-
मौशाराः पापा जलैर्युतोपरि । शुभाः पापौ तमःकेतु विष्णुधर्मोत्तरोदितौ ॥’
इति । वसिष्ठेनापि—‘सूर्यभौमशशिराहुकेतवः पापसंज्ञखचराः क्षयीचंद्रः ।
पूर्णचंद्रगुरुशुक्रभौमजाः सर्वकर्मसु हि सौम्यखचराः ॥’ इति । तत्र विधुना
पापेन वा पापैर्वा युक्तं तनुलवां लभ्यते कुनवांशो त्यज । ‘पूर्णः क्षीणोपि वा
चंद्रो लघ्ने सर्वत्र गहितः’ इति कश्यपौक्तेः । श्रीपतिश्च—‘सर्वार्थसिद्धिषु
शशी न शुभो विलघ्ने’ इति । देवज्ञाननोहरे गुरुः—‘पापैर्दुलभगौ त्याज्यौ
सर्वेण शुभकर्मसु । अक्षीणं कर्कशोऽस्तस्थं केप्याहुर्लभगं शुभम् ॥’ इति ।
अथ निशाहोर्ध्वे रात्र्यर्थे दिनार्थे च घटीत्र्यंशं विंशतिपलानि दश पूर्वं दश
पश्चाच्च पलानि त्यज । उक्तं च शार्दूलविक्रीडिते—‘मूर्तेः कालो निवसति महानि-
शायां दिने दले यस्मात् । दश पूर्वं ऋश परतस्तस्माद्वर्ज्यानि च पलानि ॥’
इति । अथो कुनवांशकं पादग्रहनवांशं त्यज । यदाह नारदः—‘कूरोर्वांश

न च ब्राह्मण न शस्तास्ते नवांशकाः । कुनवांशकलभं यत्पाज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥
इति । कूरैः कूरग्रहेऽप्रा भयजनका अंशा नवांशा न ब्राह्मण इत्यर्थः । अथ ग्र-
हणतः पूर्वं दिनानां त्रयं त्यज । ग्रहणतः सूर्यचन्द्रग्रहणदिनात्प्रथमं दिवसत्रयं
त्याज्यम् । यदाह गर्गः—‘चन्द्रसूर्योपरागेषु ग्रहं प्रागशुभं भवेत् । सप्ताहमशुभं
पश्चात्स्मृतं ग्रहणशूलकम् ॥’ इति । उपरागो ग्रहणम् । ‘उपरागो ग्रहो राहुग्रहे
न्विदौ च पूणि च’ इत्यमरोक्तेः । अथ उत्पातग्रहतोऽग्रहं । उत्पातो नाम
स्वभावतो वैपरीत्यम् । यदाह वराहः—‘तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यथास्वमुत्पातः’
इति । ते चोत्पातास्त्रिविधाः दिव्या आंतरिक्षा भौमाश्च । तत्र दिव्यः के-
त्वादिः आंतरिक्षो गंधर्वनगरादिः भौमो भूमिकंपादिः । एतदप्याह वराहः—
‘अपचरेण नराणामुपसर्गः पापसंचयाद्भवति । संसूचयंति दिव्यांतरिक्षभौ-
मास्त उत्पाताः ॥ दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतमुल्कानिर्घातपवनपरिवेपाः । गंधर्वपुर-
पुरंदरचापादि यदांतरिक्षं तत् ॥ भौमं चरस्थिरभवं तच्छांतिभिराहतं क्षम-
मुपैति ॥’ इति । ते उत्पाता यस्मिन् दिने स्युस्तद्दिनमारभ्याग्रहान् सप्त दि-
नानि त्यज । यदाह नारदः—‘उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहं निखिलग्रहे’ इति ।
दीपिकायां च—‘अनिष्टं त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने । सप्तरात्रं न
कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमंगलम् ॥’ इति । अनिष्टे अकालवृष्ट्यादिदूषिते काले
इति तटीकाकारोऽव्याख्यन् । अग्रहानीति अद्रयश्च तान्यग्रहानि चेति कर्म-
धारयसमासे ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ इति समासांते ढवि कृते ‘नस्तद्धिते’
इति टिलोपे च ‘रात्राद्वाहाः पुंसि’ इति पुंलिङ्गात् । अतएव ‘क्राहाः प्र-
देया अविशुद्धशुद्धौ’ इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । तथा ग्रहणतो ग्रहणत ऊर्ध्वं
सप्त दिनानि त्यज । अत्र ग्रहणशब्देन सर्वग्रहणं विवक्षितम् । ततो न्यूनत्वे त्रैरा-
शिकम् । यदाह वसिष्ठः—‘सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् । पद दिनानि
त्रिभागोने अर्धग्रासे चतुर्दिनम् ॥ चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥’
इति । नारदोऽपि—‘निःशेषे सप्त सप्त च’ इत्याह । एतच्च यद्यप्यविशेषे-
णोक्तं तथापि ग्रहणानंतरमेव ज्ञेयम् । ‘उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहं निखिल-
ग्रहे’ इति तस्यैवोक्तेः । अंगिरा अपि—‘सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्धग्रासे दिनत्र-
यम् । त्रिबेकांगुलतो ग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत् ॥’ इति । अनयोर्वाक्ययो-
र्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदादवगंतव्या । कचित्सामान्यतो दिनसप्त-
कमुक्तम् । यदाह गर्गः—‘सूर्यचन्द्रोपरागौ द्वौ महादोषाङ्ग्यावुभौ । सप्तरात्रं
तयोरूर्ध्वं सर्वशोभननाशनम् ॥’ इति । एतदपि सर्वग्रासपरतया योज्यम् ।
शाङ्गीयविवाहपटले चन्द्रस्य सर्वग्रासे उभयतो दिनसप्तकं त्याज्यमित्यु-
क्तम्—‘कृच्छ्रचन्द्रग्रहे त्याज्यं प्राक् पश्चाद्दिनसप्तकम्’ इति । उत्पातविशेषे
ग्रहणे च बहूनि दिनानि वर्ज्यान्वाहुः । यदाह चंडेश्वरः—‘ग्रहे रवींद्वोरव-
निप्रकंपे केतुर्द्वमोल्कापतनादिदोषे । ग्रहे दशाग्रहानि वदंति तज्ज्ञास्त्रयोदशा-
ग्रहानि वदंति केचित् ॥’ इति । ग्रहे तु कार्यस्यावश्यकत्वविशेषे परिहार उक्तो
ज्योतिर्निबंधे—‘पञ्च दिनानि वसिष्ठेन कर्मास्तु कौशिकस्त्वेकम् ॥

यचनाचार्यस्य मतं पंच मुहूर्ताश्च दूषयति राहुः ॥' इति । अयं च ग्रहणयो-
 निषेधो नित्यनैमित्तिकादिकृत्यव्यतिरिक्तविषयः । यदाह गुरुः—'नित्ये
 नैमित्तिके काम्ये जपहोमक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न वि-
 द्यते ॥' इति । ग्रहो ग्रहणम् । अथ शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनं त्यज । शुभं कल्याणं
 ददति लोकेभ्य इति शुभदा एतादृशा ये उत्पाता वसंताद्यृतपुरस्कारेणोत्पा-
 तविशेषाः शुभा इत्युक्तम् । तादृशोत्पातैर्दुष्टं दूषितं दिनं द्विवातिरिक्त-
 संख्याविशेषानवगमादेकत्वस्य च प्रतीतेरेकं दिनं त्याज्यमित्यर्थः । अत्र हेतुः
 शुभदत्वमुत्पातानाम् । शुभदोत्पातानाह ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्वराहः—
 'वज्राशनिमहीकंपाः संध्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्ताकांस्तमनो-
 दयाः ॥ द्रुमेभ्योऽन्तरसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमधुवृद्धिश्च शिवाय
 मधुमाधवे ॥ तारोल्कापातकलुपं कपिलाकैंदुमंडलम् । अनग्निज्वलनास्फो-
 टधूमरेखानिलाकुलम् ॥ रक्तपद्मारुणं सांध्यं नभः क्षुब्धान्धर्वोपमम् । सरितां
 चांबुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं भवेत् ॥ शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोह-
 णम् । कंपोद्भूतैर्नवैकृत्यं रसनं दारुणं क्षितेः ॥ नद्युदपानसरसां वृष्ट्युच्चैतर-
 णप्लवाः । शीरणं चाद्रिगोहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ दिव्यस्त्रीभूतगंधर्व-
 विमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवांबरे ॥ गीतवादित्र-
 निर्घोषो वनपर्वतसानुपु । सस्यवृद्धिरपां हानिरपापाः शरदि स्मृताः ।
 शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् । रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमा-
 नुषी ॥ दिशो धूमांधकाराश्च सनभोवनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयेऽस्ते च
 हेमंते शोभनाः स्मृताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् । कृष्णां-
 जनाभमाकाशं तातोल्कापातपिंजरम् ॥ चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोजाश्वमृगप-
 क्षिषु । पत्रांकुरलतानां च विकाराः शिथिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते
 दृष्टाः स्वर्तौ शुभप्रदाः । क्रनोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः ॥' इति ॥ अथ
 ग्रहभिन्नं ग्रहभौमादिभिः पंचभिर्भिन्नं सिद्धांतोक्तरीत्या भेदयोगं प्राप्तमेतादृशं
 भं नक्षत्रं त्यज । तथा यौद्धं यज्ञक्षत्रं भौमादिपंचग्रहयुद्धमध्यपतितं सहृ-
 द्यते तत्त्यज । तत्र क्रूरयोगादेव दोषसत्त्वे युद्धोपघातस्तु दोषाधिक्यसूच-
 नार्थः । सौम्यग्रहयुद्धे तु स एव दोषः । अत्र केचित् यस्मिन् दिननक्षत्रे भौ-
 मादीनां युद्धं जातं तन्नक्षत्रं त्याज्यमित्याहुस्तन्न प्रमाणाभावात् । तथोत्पातभ-
 सुत्पातैर्दिव्यांतरिक्षभौमैर्दूषितं भं त्यज । अयमर्थः—भौमांतरिक्षयोर्ल्पातयो-
 र्ग्रहयुद्धं चेत्प्रत्यक्षदृश्यनक्षत्राभावाद्दिननक्षत्रमेव त्याज्यम् । दिव्योत्पाते तु
 केत्वादिना प्रत्यक्षतो यज्ञक्षत्रमाकांतं तत्त्याज्यम् । भौमांतरिक्षोत्पातसाहच-
 र्याद्दिननक्षत्रमपि त्याज्यम् । एवं नक्षत्रचतुष्टयं पण्मासम् । 'कालाध्वनोरत्यंतसं-
 योगे' इति द्वितीयापण्मासमभिध्याप्येत्यर्थः । यदुक्तं शाङ्गीयविवाहपटले-
 'कुरैर्भुक्तं युक्तं भोग्यं च तथैव खेदयुद्धगतम् । ग्रहभिन्नकेतुहृतं त्यजेन्महोत्पात-
 दुष्टं यत् । यदाहुसंदर्शनदुष्टमृक्षं शीतांशुयुक्तं च विवाहलभे । आ मासपदकं
 विदधीत तस्मिन्विवाहयान्नादि शुभं न चैव ॥' इति । नारदोपि—'ग्रह-

णोत्पातभं त्याज्यं मंगलेषु ऋतुत्रयम्' इति । मंगलेषु ऋतुत्रयमित्यत्र 'ऋ-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । गुरुरपि—उत्पातैः पीडितास्ताराः षण्मासं प्रकृतिं
ययुः । राहुकेतुसिभुक्तं यदक्षचक्रं निपीडितम् ॥ वत्सरार्धेन शुभ्येत ग्रहयुद्ध-
गतं च भम् । नक्षत्रग्रहयोगेन यदुक्तं दोषसंचयम् ॥ तदिदं सर्वकार्येषु शु-
भेषु परिवर्जयेत् ॥' इति । ग्रहयुद्धभेदाश्चत्वारः भेदः उल्लेखः अंशुविमर्दनं
अपसव्यं चेति । यथा वराहः—'आसन्नक्रमयोगाद्भेदोऽल्लेखांशुमर्दनासव्यैः ।
युद्धं चतुःप्रकारं पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् ॥' इति । तल्लक्षणानि सूर्यसि-
द्धांति—'उल्लेखस्तारकास्पृशाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्यते । युद्धमंशुविमर्दाद्यमंशु-
योगे परस्परम् ॥ अंशादूनेऽपसव्यं स्याद्युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥' इति । ननु ग्रह-
युद्धादिकं सिद्धांतविरुद्धम् । यतः—'कक्षाः सर्वा अपि दिविपदां चक्रलि-
प्तांकितस्ता वृत्ते लब्ध्या लघुनि महति स्युर्महत्तयश्च लिप्ताः । तस्मादेते श-
क्षिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाकांता इव शशधराद्धांति यांतः क्रमेण ॥'
इति भास्कराचार्योक्तेर्महांतरोर्ध्वाधोभावेनावस्थितानां ग्रहाणां युद्धा-
संभव एव । लोके हि समीपवर्तिनोः पुंसोयुद्धादि दृश्यते तत्कथमियमत्र
शास्त्रे ग्रहयुद्धोक्तिः । सत्यम् । अत्र युक्तिपुरःसरं वराह एव समादधाति स्म
'वियतिचरग्रहाणामुपर्युपर्यात्ममार्गसंस्थानाम् । अतिदूरादृग्विषये समता-
मिव संप्रयातानाम् ॥ आसन्नक्रमयोगाद्भेदोऽल्लेखांशु मर्दनासव्यैः । युद्धं चतुः-
प्रकारं पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् ॥' इति । तेन भूवर्तिनां राज्ञामन्येषां वा
शुभाशुभफलसूचनार्थं युद्धसमागमायुक्तिः । उक्तं च सूर्यसिद्धांति—'भावा-
भावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता । स्वमार्गतः प्रयात्येते दूरमन्योन्यमा-
गंतः ॥' इति । ननु यथा ग्रहणं तिथिसंधौ भवति तथा नक्षत्रद्वयसंधौ जाय-
मानं किं नक्षत्रं दूषयति किं परं किं पूर्वं किमुभयमिति । अविशेषादुभयमिति
वयं ब्रूमः । यदुक्तं शार्ङ्गविविवाहपटले—'यस्मिन् विभुं राहुरिनं च
धिष्ये गृह्णाति तत्स्याज्यमृतुत्रयं स्यात् । पाणिग्रहे पुंमरणं विधत्ते द्वयोर्भयो-
श्चेद्वयमेव जह्यात् ॥' इति । अथासन्नपक्षद्वयग्रहणे किंद्वयोस्त्यागः षण्मासमुत
कस्यचित्कश्चिद्विशेषः । अयमपि निर्णयस्तत्रैवाभ्यधासि 'पक्षांतरेण ग्रहणद्वयं
च यदा तदादिग्रहणोपगर्भम् । पक्षाद्विशुद्धं भवति द्वितीयं पाणिग्रहे
शुद्धाति भोगपदकात् ॥' इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ३२ ॥

अथ ग्रासभेदेन कियत्संख्याकेषु ग्रहणीयनक्षत्रनिषेधं तथा प्रागादिदिव-
सांश्च निषिद्धानिद्वयज्जाह्नन्दाह—

नेष्टं ग्रहर्क्षं सकलार्धपादग्रासे क्रमात्तर्कगुणेंदुमासान् ।

पूर्वं परस्तादुभयोस्त्रिषस्ता ग्रस्तेऽस्तगे वाप्युदितेऽर्धखंडे ॥ ३३ ॥

नेष्टमिति ॥ ग्रहर्क्षं ग्रहणनक्षत्रं क्रमात्संपूर्णार्धचतुर्थान्मासे सति पदज्ये-
कमासान् नेष्टम् । तथा ग्रहणभं सर्वग्रासे मासपदकं अर्धग्रासे मासत्रयं चतु-
र्थान्मासे मासमेकं त्यजेदित्यर्थः । यदाह गुरुः—'सर्वग्रासे तु षण्मासांस्त्रीन्मा-

सांश्च दलग्रहे । आपादग्रहणे विष्ण्यं मासमेकं विवर्जयेत् ॥' इति । अथ पूर्वमिति । क्रमादित्यनुवर्तत एव । अत्रापि ग्रस्तेऽस्तगे ग्रस्तास्ते पूर्वं त्रिघत्तास्त्रिदिनं नेष्टम् । पूर्वं न सम्यक् त्रिदिनमित्यर्थः । अर्थादग्रेतनानि दिनानि समीचीनानि । तथा ग्रस्तेऽभ्युदिते ग्रस्तोदये परस्तात्पश्चात्त्रिदिनं नेष्टं पूर्वं सम्यक् त्रिदिनमित्यर्थः । तथा अर्धखंडे ग्रस्तोदयग्रस्तास्तयोरभावेऽपि अर्धग्रासे बिंबमानादर्धग्रासे उभयोः कालयोः प्राक्पश्चात्त्रिदिनं नेष्टम् । यदाह गुरुः—'ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्ग्रस्तोदये तथा । खंडग्रासे त्रिदिनं निःशेषे सप्त सप्त च ॥' इति । कश्यपोऽपि—'ग्रस्तोदये परो दोषो ग्रस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । शुनिशाधे त्भयं स्यात्खंडिखंडव्यवस्थयोः ॥' इति । वसिष्ठोऽपि—'ग्रस्तोदये चोर्ध्वमनिष्टमादौ ग्रस्तास्तमानेऽप्युदुमासपदकम् ॥' इति । अतः खण्डग्रहणादिसद्भावेऽपि ग्रस्तोदयग्रस्तास्तत्वाभावात्पूर्वं पश्चाच्चोक्तदिनानि वर्ज्यानीति सर्वत्र विषयविवेकः ॥ ३३ ॥

अथ सामान्यतोऽवश्यवर्ज्यानि पंचांगदूषणादीनि वस्तंतिलकयानुष्ठुभा चाह । जन्मर्क्षमासतिथिप्रभृतयः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्ज्या इति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । तान् पदार्थानाह—

जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रा-

वैधृत्यमापित्दीनानि तिथिक्षयर्द्धा ।

न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपात-

विष्कंभवजघटीकात्रयमेव वर्ज्यम् ॥ ३४ ॥

परिधार्धं पंच शूले पट् च गंडातिगंडयोः ।

व्याघाते नव नाड्यश्च वर्ज्याः सर्वेषु कर्मसु ॥ ३५ ॥

जन्मर्क्षेति ॥ यस्मिन्नक्षत्रे जन्म भवेत्तज्जन्मर्क्षं, यस्मिन् मासे जन्म भवेत्तस जन्ममासः, यस्यां तिथौ जन्म भवेत्सा जन्मतिथिः एते वर्ज्याः । तदाह वसिष्ठः—'स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशकावृक्षगणेषु मेपु । नोद्वाहमात्माभ्युदयामिलापी नैवालगर्भद्वितयं कदाचित् ॥' अयं च जन्मनक्षत्रमासतिथिनिषेध आद्यगर्भस्यैव । यदाह नारदः—'जन्ममासे न जन्मर्क्षं न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुतस्यापि दुहितुर्वा करग्रहः ॥' इति । अनेनाद्यगर्भव्यतिरिक्तकन्यायास्तादृशवरस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभफलत्वमुक्तं भवति । अतएवाह च्यवनः—'जन्मर्क्षं जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलभे भवेदूढा पुत्राद्या पतिवहभा ॥' इति । अथ जन्ममासलक्षणम् । जगन्मोहने वृद्धगर्गः—'आरभ्य जन्मदिवसं यावद्विंशदिनं भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति । अस्यापि विशेषस्तत्रैव—'जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः पंचैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे च' इति । वस्तुतस्तु यस्मिंश्चान्द्रमासे चैत्रादौ

जन्माभूत्स चांद्रमासो जन्ममासतया त्याज्य इति युक्तमुत्पश्यामः । 'इंद्राग्नी
यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समासौ पितृ-
सोमकौ ॥' इति हारीतवचनात् । 'उपवासवतोद्वाहयात्राक्षौरोपनायनम् ।
तिथिवर्षादि निखिलं चांद्रमानेन गृह्यते ॥' इति कश्यपोक्तेश्च । अथात्र ति-
थिशब्दो वसिष्ठवाक्यस्वरसादुक्तः । अतएव नारदसंहितायां रत्नमालादि-
ग्रंथेषु च दिवसपदं तिथिपरं व्याख्येयम् । अन्यथा जन्मचारेऽप्यतिप्रसंगः
स्यात् । अथ व्यतीपातो वर्ज्यः । सप्तविंशतियोगेषु व्यतीपातो नाम योगः
स्पष्टसूर्यचंद्रयोगजन्मा सप्तदशसंख्याको निघः । उक्तं च वसिष्ठेन—'सर्व-
घृतो यो व्यतिपातयोगः सर्वोऽप्यतिष्ठः परिवार्धमाद्यम् ।' इति । तथा भद्रा
वर्ज्या भद्रा सप्तमं करणं वर्ज्यम् । यदाह वसिष्ठः—'न कुर्यान्मंगलं विष्टयां
जीवितार्थं कदाचन । कुर्वन्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत्सर्वं नाशतां व्रजेत् ॥' इति ।
भद्राप्रवृत्तिरंगविभागकल्पनं च विशेषनोऽग्रे वक्ष्यते । तथा वैष्टितिः पूर्वलक्ष-
णलक्षितः सप्तविंशतिसंख्याको योगो निघः । अत्र संमतिः पूर्वमुक्ता । अथ
'नामैकदेशे नामग्रहणम्' इति न्यायमनुसृत्य भीमो भीमसेन इत्यादिवदमा
अमावास्या निघा । 'सदेव दर्शं पितृकर्म चैव नान्यद्विधेयं शुभर्षाष्टिकाद्यम् ।
मूढैः कृतं यच्च शुभोऽस्वाद्यं विनाशमायात्यचिराद्भृशं तत् ॥' इति वसिष्ठोक्तेः ।
अथ पितृदिनं माता च पिता च पितरौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । पित्रोर्दिनं
मातापित्रोर्मरणदिनं । श्राद्धदिनमिति यावत् । तदपि निषिद्धम् । यदाह शाङ्गे-
धरः—'भद्रार्धयामकुलिकं व्यतिपातं वैष्टितिं च परिवार्धम् । क्रांतिसमत्वं जज्ञा-
त्संक्रांति क्षयदिनं पित्रोः ॥' इति । अथ निषिध्यर्द्धां वर्ज्यं । क्षयश्च ऋद्धिश्च
क्षयर्द्धां तिथेः क्षयर्द्धां तिथिक्षयर्द्धां तिथिक्षयस्तिथिवृद्धिर्द्वैते वर्ज्यं । अनयोः प्र-
सिद्धत्वालक्षणं नोक्तम् । तत्र तिथिक्षयलक्षणं यत्र यो वारस्तिथिद्वयांतं स्पृष्ट्वा
तृतीयतिथेः कंचिदादिमभागमपि स्पृशति तत्र वारे मध्यमा तिथिः क्षयसंज्ञा ।
यथा नवमी रवौ घटिकाद्वयं पुनर्दशमी रवौ पदपंचाशद्वटिकाः ५६ एकाद-
श्याश्च घटिकाचतुष्टयं रविवारेण सह संबद्धमिति दशमीतिथिः क्षयसंज्ञिता
अवमसंज्ञितेत्यपि चाहुः ॥ अथ तिथिवृद्धिलक्षणं । यत्र या तिथिर्वारद्वयांतं स्पृष्ट्वा
तृतीयवारस्यादिमं कंचिद्भागं स्पृशति तत्र सा तिथिवृद्धिसंज्ञा त्रिद्युस्पृगित्यपि
चेत्याहुः । यथा तृतीया रवौ अष्टपंचाशद्वटिकाः ५८, ततश्चतुर्थी सोमे षष्टि-
घटिकाः ६०, ततो भौमवासरे चतुर्थी घटिकात्रयं ३, अतश्चतुर्थी वारत्रयसं-
बंधा तिथिवृद्धिसंज्ञा । यदाह वसिष्ठः—'स्युल्लिखस्तिथयो वारे एकस्मि-
न्नवमा तिथिः । तिथिर्वारत्रयं चेका त्रिद्युस्पृक् द्वेऽतिनिर्दिते ॥ कृतं यन्म-
गलं तत्र त्रिद्युस्पृगवमे दिने । अस्मीभवति तत्क्षिप्रमग्नौ सम्यग्यधेधनम् ॥'
इति । अथ शुभकृत्यावश्यकत्वे तिथिक्षयतिथिवृद्धयोः परिहारमाह दोषाप-
वादोपाध्याये वसिष्ठः—'अवमाख्यं तिथेर्दोषं केंद्रगो देवपूजितः । हंति यद्-
त्पापचयं व्रतं द्वैवार्षिकं यथा ॥ त्रिद्युस्पृगाद्वयं दोषं सौम्यः केंद्रगतः सदा ।
हंति यद्दत्पापचयमशून्यशयनव्रतम् ॥' इति । अथ न्यूनाविमासौ क्षयमा-

साधिकमासो वर्ज्यो । 'असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्' इति । द्वयोरपि लक्षणं सिद्धांतशिरोमणावहितम् । ग्रंथकृदपि संक्रांतिप्रकरणे—'स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीन उक्तो मासोऽधिमासः क्षयमासकस्तु । द्विसंक्रमः' इति वक्ष्यति । एतच्च तत्रैव सम्यग्ब्याख्यास्यते । तदुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्—'यस्मिन्दर्शस्यांतादवांगेवापरं दर्शम् । उल्लंघ्य भवति भानोः संक्रांतिः सोऽधिमासः स्यात् ॥ आद्यंतदर्शयोर्मध्ये भानोरेवांतयोर्यदा । संक्रान्तिद्वितयं स्याच्चेन्न्यूनमासः स उच्यते ॥ मासप्रधानाखिलमेव कर्म मुक्त्वाखिलं कर्म न कार्यमत्र । यज्ञोपवासव्रततीर्थयात्राविवाहकर्मादि विनाशमेति ॥' इति । अथ कुलिकः वारसंबंधी मुहूर्तदोषो वर्ज्यः । तथा प्रहरार्धवारसंबंधेनार्धयामा वर्ज्याः । यदाह वसिष्ठः—'निधनं प्रहरार्धं तु निःस्त्वं यमघटके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः ॥' इति । कुलिकादीन् दोषान् ग्रंथकृदग्रे वक्ष्यति । अथ पातो महापातो महागणितसाध्यो व्यनीपातनामको वैधृतिनामकश्च वर्ज्यः । यदाह नारदः—'यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे । अपि सर्वगुणोपेतं दंपत्योर्मरणप्रदम् ॥' इति । कश्यपोऽपि—'महावैधृतिपाताभ्यां दूषितं लग्नमुत्तमम् । राजावधूतं पुरुषं यद्वत्तत्संपरित्यजेत् ॥' इति । पातो व्यनीपातः । महाशब्दः प्रत्येकमसिसंबध्यते । महावैधृतिर्महाव्यनीपातश्च ताभ्यामित्यर्थः । महापातो नाम रवीन्दुक्रांतिसाम्यम् । तदानयनं तु गणितग्रंथेभ्यः सूर्यसिद्धांतादिभ्यो ज्ञेयम् । ततो महापातकालं निर्णाय यत्कालस्यातिसूक्ष्मत्वाकस्मिन्काले मंगलकृत्यं निषिद्धमित्याशंक्य महापातस्थितिकालानयनमप्युक्तं तत्रैव । तत्प्रयोजनं सूर्यसिद्धांते—'आद्यंतकालयोर्मध्ये कालो ज्ञेयोऽतिदारुणः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गार्हितः ॥ स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु । प्राप्यते सुमहच्छ्रेयस्तकालज्ञानतस्तथा ॥' इति । आद्यंतकालां स्पर्शमोक्षस्थितिरूपा । सिद्धांतशिरोमणावप्युक्तम् 'पातस्थितिकालांतमंगलकृत्यं न शस्यते तज्जः । स्नानजपहोमदानादिकमत्रोपैति खलु वृद्धिम् ॥' इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'महापातो वैधृतिश्च उपरागसमस्तदा । तस्माद्दिनत्रयं त्याज्यं मध्यपूर्वापरामिधम् ॥' इति । वराहेणापि बृहद्यात्रायामुक्तम्—'पुण्यो धनं क्षपयति व्यतिपातयोगो मृत्युं ददाति नचिरादपि वनं मानः । संतापशोकगदविषमयान्यनीतस्तस्माद्दिनत्रयमपि प्रजहीत विद्वान् ॥' इति । तदेतद्वचनद्वयमपि महापातोपयोगिगणिताशक्त्या कदा महापातः स्यादिति सूक्ष्ममहापातस्थितिकालज्ञानाद्विवाहप्रकरणे 'पंचास्याज्ञा' इति वक्ष्यमाणरीत्या महापातसंभावनापरया पातदिवसं निर्णाय पूर्वापरवनेमानदिनानां त्यागपरमिति प्रतिभाति । 'यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे' इति नारदवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयम् । यदा तु महापातस्य स्थितिरूपसूक्ष्मकालज्ञानं स्यात्तदा 'स्थूलासूक्ष्मं ज्यायः' इति न्यायेन सपुत्रपातमध्यकालो विवाहादिमंगलकृत्येषु त्याज्योऽन्यथा गणितग्रंथेषु पातस्थि-

तिकालानयनस्य वैयर्थ्यप्रसंग इति निष्कृष्टोऽर्थः । विष्कंभेति । विष्कंभव-
ज्जयोगयोः प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादिमं घटिकात्रयमेव वर्ज्यम् । तथा परि-
घस्य परिचाख्ययोगस्य घटिकानामाद्यमर्थं त्रिंशद्घटिकात्मकं त्याज्यम् । शूले
पंचादिमा घट्यो वर्ज्याः । गंडातिगंडयोगयोरदिमाः पद् नाट्यो वर्ज्याः ।
व्याघातयोगे नवादिमा नाट्यो वर्ज्याः । यदाह श्रीपतिः—‘परिघस्य चा-
र्थम् । तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे व्याघातसंज्ञे नव पंच शूले । गंडेऽतिगंडे
च पडेव नाट्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥’ इति । ननु सवज्रे इदं कस्य
विशेषणं प्रथमयोगस्य वा व्याघातयोगस्य वा । भिन्नभिन्नघटिकानिर्देशादुभ-
योस्तद्विशेषणमयुक्तम् । अत्र ब्रूमः । प्रथमस्यैव विशेषणं वज्रयोगसहिते प्र-
थमयोगे विष्कंभयोगे तिस्रो नाट्यो वर्ज्या इत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमिति चे-
च्छृणु । कश्यपादिवाक्यस्वरसात् । यदाह कश्यपः—‘विष्कंभवज्रयो-
स्तिस्रः पदं च गंडातिगंडयोः । व्याघाते नव शूले नु पंच नाट्यस्तु गहिताः ॥’
इति । नारदोऽप्येवमेव । अनेन—‘विष्कंभादिघटीत्रयं च नवकं व्याघात-
वज्रोद्भवम्’ इति वदन्महेश्वरः प्रत्याख्यातो भवति । एवंच—‘विष्कंभाद्य-
त्रिनाडीः शुभकृतिषु च पद् गंडयोः पंच शूले व्याघाते वज्रकेंऽकाः’ इति
गणेशज्योतिर्विदुक्तिरपि चित्या ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अथ पक्षरंभ्रतिथीरावश्यकत्वे सति तन्निष्ठवर्ज्यघटीश्वानुष्ठमाह—

वेदांगाष्टनवाकेंद्रपक्षरन्त्रतिथौ त्यजेत् ।

वस्वंकमनुतत्त्वाशाशरा नाडीः पराः शुभाः ॥ ३६ ॥

वेदांमेति ॥ चतुर्थी पष्ठी अष्टमी नवमी द्वादशी चतुर्दशी एताः पक्षरं-
भ्रसंज्ञास्थितयो ज्ञेयाः । आसु शुभकृत्यावश्यकत्वे सति क्रमादादिमाः वस्वं-
कमनुतत्त्वाशाशरा नाडीस्त्यजेत् । यथा चतुर्थ्यादिमा अष्ट घटिकास्त्याज्या
इत्यर्थः । अथ परा उर्वरिता नाट्यः शुभकृत्ये शुभा ज्ञेयाः । यदाह दोषनि-
रूपणाध्याये वसिष्ठः—‘चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा । पष्ठी च
द्वादशी चैव पक्षच्छिद्राह्वया इमाः ॥ क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनीयाश्च ना-
टिकाः । भूताष्टमनुतत्त्वांकदश शेषास्तु शोभनाः ॥ दोषनाडीषु चतुर्दशी शुभं
सर्वं विनश्यति । विवाहे विधवा नारी ब्राह्म्यः स्याच्चोपनायने ॥ सीमंते ग-
र्भनाशः स्यात्प्राशने मरणं ध्रुवम् । अग्निना दह्यते क्षिप्रं गृहारंभे विशेषतः ॥
राजराष्ट्रविनाशः स्यात्प्रतिष्ठायां विशेषतः । किमत्र बहुनोक्तेन कृतं कर्म
विनश्यति ॥’ इति । कश्यपस्तु सर्वसाधारण्येन दशैव घटिकास्त्याज्या
इत्याह—‘अष्टमी द्वादशी पष्ठी पक्षरंभ्रास्तु तासु च । मंगले सर्वदा त्याज्या
नूनं हि दश नाटिकाः ॥’ इत्यनेन एतस्यैव तिथिवारनक्षत्रयोगलक्षणान्तकस्य
पंचांगस्य शुद्धिः पंचांगशुद्धिरित्युक्तं नारदेन—‘तिथिवारनक्षत्रयोगानां कर-
णस्य च मेलनम् । पंचांगमस्य शुद्धिः पंचांगशुद्धिरुदाहृता ॥ यस्मिन्प-
चांगदोषोऽस्ति तस्मिन्लभं निरर्थकम् ॥’ इति ॥ ३६ ॥

अथ कुलिककालवेलायमघंटकंटकदोषानुष्टुभाह—

कुलिकः कालवेला च यमघंटश्च कंटकः ।

वाराह्विघ्ने क्रमान्मंदे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥ ३७ ॥

कुलिक इति ॥ वारात् वर्तमानवारात् मंदे शनैश्चरे गणिते सति योऽको भवेत्तस्मिन् द्विगुणे योऽकस्तत्संख्यः क्षणो मुहूर्तः कुलिको भवति । एवं वर्तमानवारात् बुधे जीवे कुजे गणिते ततो द्विगुणिते सति योऽकः स क्रमात्कालवेला-यमघंट-कंटक-संज्ञका दुष्टमुहूर्ताः स्युः । यथा रवितः शनिः सप्तसंख्याकः स द्विगुणश्चतुर्दश जाताः अतस्तत्संख्याको मुहूर्तः कुलिकसंज्ञो रविवारे भवति । एवं रवावष्टमो मुहूर्तः कालवेला, तथा रवौ दशमो मुहूर्तो यमघंटः, तथा रवौ षष्ठो मुहूर्तः कंटकसंज्ञ इत्यर्थः । एवं सोमवारादावपि कुलिककालवेलायमघंटकंटकाः स्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः—‘शैलाक्षवेदा ७-५-४ स्तर्काब्धिघनगाः ६-४-७ पंचाग्निबाहवः ५-३-२ । वेदाक्षिबाणा ४-२-५ लौकैकेभा ३-१-८ स्वक्षिगिरिवह्नयः २-७-३ ॥ चन्द्रतुर्तर्काः १-६-६ कुलियमघंटार्धयामकाः । प्रहरार्धप्रमाणस्ते भानुवारादितः क्रमात् ॥’ इति । अत्रार्धयामः संपूर्णस्याज्योऽन्वयत्वात् । कुलिकयमघंटयोस्तुत्तरार्धं त्याज्यम् । उक्तं च दैवज्ञप्रनोहरे—‘अहनि निशि गजांशः स्वे दिनेशादिकानां भवति तु गुरुभौमशार्किकालक्रमेण । प्रभवति यमघंटः कंटकः कालवेला कुलिक इति विरुद्धस्तत्परार्धे निषिद्धम् ॥’ इति । गजांशोऽर्धप्रहरः । एते मुहूर्तदोषा दिनषोडशांशत्वेन ज्ञेयाः । गजांश इत्युक्त्वा तत्परार्धे निषिद्धमित्युक्तेः । दोषफलमाह वसिष्ठः—‘निधनं प्रहरार्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः ॥’ इति । कंटककालवेलयोरन्वयत्वादत्र फलं नोक्तम् । ‘रात्रावेते न दोषदाः’ इत्यस्यार्थवादो रत्नकोशे—‘तमस्विनीगंधमुपेत्य वारदोषास्तथा शक्तिमनामुवंतः । अर्धं समासाद्य विलासिनीनां कटाक्षबाणा इव निष्फलाः स्युः ॥’ इति । तथाच ‘न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रां देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् । दिवा शशांकार्कजभृमुतानां सर्वत्र निंद्यो बुधवारदोषः ॥’ इति ज्योतिर्निबंधधृक्कुत्तिः संगच्छते । अथ शुभकृत्यावश्यकत्वे देशभेदेन यमघंटकंटकादिदोषपरिहारमाह गर्गः—‘विध्यस्योत्तरकूले तु यावदातुहिनाचलम् । यमघंटकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते ॥ मत्स्यांगमगधांशेषु यमघंटस्तु दोषकृत् । काश्मीरे कुलिकं दुष्टमर्धयामस्तु सर्वतः ॥’ इति ॥ ३७ ॥

अथ सूर्यादिवारेषु शिष्याणां सद्यएव दोषज्ञानार्थं दुर्मुहूर्तादिनामकान्मुहूर्तान् शार्दूलविक्रीडितवसंतिलकाभ्यामाह—

सूर्ये पट्स्वरनागदिङ्मनुमिताश्वद्रेऽब्धिषट्कुंजरा-

कार्का विश्वपुरंदराः क्षितिसुते ब्रह्म्यभितर्कादिशः ।

सौम्ये द्यब्धिगजांकदिच्छनुमिता जीवे द्विपट्भास्कराः

शक्राख्यास्तिथयः कलाश्च भृगुजे वेदेषुतर्कग्रहाः- ॥ ३८ ॥

दिग्भास्करामनुमिताश्च शनौ शशिद्वि-

नागादिशोभवदिवाकरसंमिताश्च ।

दृष्टः क्षणः कुलिककंटककालवेलाः

स्युश्चार्धयामयमघंटगताः कलांशाः ॥ ३९ ॥

सूर्ये इति ॥ दिगिति ॥ रविवारे षष्ठसप्तमाष्टमदशमचतुर्दशसंख्या मुहूर्ता निधाः । सोमवारे चतुर्थषष्ठाष्टमनवमद्वादशत्रयोदशचतुर्दशमुहूर्ता निधाः । भौमे द्वित्रिचतुःषट्दशसंख्या मुहूर्ता निधाः । बुधे द्विचतुरष्टनवदशचतुर्दशसंख्या मुहूर्ता निधाः । गुरौ द्विपट्द्वादशचतुर्दशपंचदशषोडशसंख्या मुहूर्ता निधाः । शुके चतुःपंचपट्नवदशद्वादशचतुर्दशसंख्या मुहूर्ता निधाः । शनौ एकद्विसुदसैकादशद्वादशसंख्याका मुहूर्ता निधाः । एषु मुहूर्तेषु केपुचित् दुष्टक्षणो दुर्मुहूर्तो ज्ञेयः । केपुचित्कुलिककंटककालवेलाः स्युः । केपुचिदार्धयामयमघंटाः स्युः । तत्प्रमाणमाह-कलांशा इति । कलांशाः षोडशांशाः । दिनस्येति शेषः । यस्मिन्दिने कुलिकादिजिज्ञासा तद्दिने यद्दिनमानं तत्षोडशमिर्भाज्यं यल्लब्धं घटीपलात्मकं तन्मुहूर्तपरिमाणं तेषु मुहूर्तेषु यथासंभवं दुर्मुहूर्तादयो दोषा ज्ञातव्याः । तथाहि रवौ चतुर्दशसंख्यो मुहूर्तो दुर्मुहूर्तः कुलिकश्च षष्ठः कंटकसंज्ञः सप्तमाष्टमावर्धयामाख्यौ । तत्राष्टमः कालवेलाख्यश्च दशमो यमघण्टाख्यः । एवं सोमवारादिष्वपि बोद्धव्यम् । तत्र कुलिककंटककालवेलायमघंटज्ञानं पूर्वश्लोकेऽध्यध्यायि । दुर्मुहूर्तार्धयामान्विवाहप्रकरणे 'रवावर्धमा' इत्यादिना वक्ष्यति । ननु दुर्मुहूर्तकुलिकादेर्वाचनिकस्यार्थस्य 'सूर्ये षट्स्वर' इत्यादिलघुप्रकारेणाभिधानात्पूर्वं परस्ताच्च पुनर्ग्रन्थोक्तप्रकाराभिधानमुक्तं प्रतिभाति । केचिदृष्टांतार्थमिदमभिधानम् । तथाहि ग्रन्थेषु दुर्मुहूर्तकुलिककण्टककालवेलावर्धयामयमघंटानां श्लोकपदकेनाभिधानात् व्याख्यानगम्यार्थत्वाच्चेति गौरवम् । अत्र तु सर्वमप्यर्थं शब्दतः संक्षिप्य श्लोकद्वयेन व्याख्यानानपेक्षमभिधानमिति लाघवमिति दृष्टांतदर्शनद्वारा सर्वत्र लाघवप्रकरणसूचनार्थं शिष्याणामत्र ग्रन्थपठनादरातिशयार्थं च पुनरुक्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथ विवाहादिशुभकृत्ये होलिकाष्टकनिषेधमनुष्ठमाह—

विपाशेरावतीतीरे शुतुद्र्याश्च त्रिपुङ्करे ।

विवाहादिशुभे नेष्टं होलिकाप्राग्दिनाष्टकम् ॥ ४० ॥

विपाशेति ॥ विपाशानदी इरावती चैते नद्यां पश्चिमदेशे प्रसिद्धे । एतयोर्नद्योऽक्षीरवर्तिदेशेषु, तथा शुतुद्रिर्नदी सापि तत्रैव प्रसिद्धा तस्या अपि

तीरवर्तिदेशेषु, तथा त्रिपुष्कराख्ये देशे च होलिका फाल्गुनपौर्णमास्यामग्नि-
दाहः ततः प्राक् दिनाष्टकं विवाहादिशुभकृत्ये नेष्टं निषिद्धमित्यर्थः । अत्र ता-
वद्धोलिकाष्टकनिषेधः शीघ्रबोधे—‘शुक्लाष्टमीं समारभ्य फाल्गुनस्य दिनाष्ट-
कम् । पूर्णिमावधिकं त्याज्यं होलाष्टकमिदं शुभे ॥’ इति । अस्यापवादोपि
तत्रैव—‘शुनुयां च विपाशायामैरावत्यां त्रिपुष्करे । होलाष्टकं विवाहादौ
त्याज्यमन्यत्र शोभनम् ॥’ इति ॥ ४० ॥

मृत्युककचदग्धादीनिदौ शस्ते शुभाश्रगुः ।

केचिद्यामोत्तरं चान्ये यात्रायामेव निदितान् ॥ ४१ ॥

मृत्तिवति ॥ मृत्यवो मृत्युयोगा आनंदादिष्वष्टाविंशतियोगेषु ‘दास्त्रादकं’
इत्यादिना प्रागुक्ताः । ककचः ‘पथ्यादितिथयो मंदाद्विलोमम्’ इत्युक्तः । दग्ध-
योगः ‘सूर्यभपंचाभिरसाष्टनंदा’ इत्युक्तः । आदिशब्देन विषययोगा हुताशनयो-
गाश्च गृह्यते । चंद्रे शस्ते समीचीने सति । समीचीनत्वं गोचरप्रकरणे वक्ष्यते ।
मृत्युककचदग्धादीन् शुभाननिष्टफलमपास्य शुभफलदान् जगुरुः । यदाह
राजमार्तण्डः—‘ककचो मृत्युयोगाख्यो दिनं दग्धं तथैव च । चंद्रे शुभे
क्षयं याति वृक्षा वज्रहता इव ॥’ इति । अथ केचिदाचार्या यामोत्तरं मृत्यु-
ककचदग्धादीन् शुभाश्रगुः । तथा च दीपिकायां राजमार्तण्डः—‘उत्पाते
यमघंटे च काणे च ककचे तथा । तिथौ दग्धे च काले च प्राग्यामात्परतः
शुभम् ॥’ इति । अथान्ये आचार्या मृत्युककचदग्धादीन् यात्रायामेव निदि-
तान् । विवाहादीनि तु प्रतिषेधाभावादवश्यं कार्याणि । यदाह लल्लुः—‘वा-
रक्षतिथियोगेषु यात्रामेव विवर्जयेत् । विवाहादीनि कुर्वीत गर्गादीनामिदं
वचः ॥’ इति । वारक्षतिथियोगेषु निषेधिवति शेषः ॥ ४१ ॥

अथ पुनरप्यपवादं भुजंगप्रयातेनाह—

अयोगे सुयोगोऽपि चेत्स्यात्तदानी-

मयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति ।

परे लग्नशुद्धा कुयोगादिनाशं

दिनार्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम् ॥ ४२ ॥

अयोग इति ॥ अयोगो ककचादौ सति सुयोगः सिद्धियोगोऽपि चेत्स्या-
त्तदा एष सिद्धियोगः अयोगं अयोगफलं निहत्य सिद्धिं कार्यसिद्धिं तनोति सि-
प्पादयति । यदाह राजमार्तण्डः—‘अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो
यदि । अयोगो हन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्तते ॥’ इति । अन्यच्च—‘हंत्यमृ-
ताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि लीलया नियतम् । न भवति पुनरिह शक्तौ
बैधृतिविष्टिव्यतीपाते ॥’ इति । यत्तु दीपिकाकारवचनम्—‘यदि विष्टि-
व्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥’

इति, तदमृतयोगस्यातिप्राशस्त्यसूचनार्थं न तु भद्राव्यतीपातादिदोषापवादकम् 'हृत्यमृतास्त्ययोगे' इत्येकवाक्यताबलात् । अथ परे आचार्या लभ्यशुद्ध्या समीचीनलभ्यबलेन कुयोगानां मृत्युक्रकचादीनां नाशं वदन्तीति शेषः । यदा-ह स एव—'यत्र लग्नं विना कर्म क्रियते शुभसंज्ञकम् । तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम् ॥' अथावश्यकशुभकृत्ये कालांतरप्रतीक्षाऽयोग्यतायां परिहारमाह—विष्टिपूर्वं विष्टिर्भद्रा तत्पूर्वं तद्वादिष्यतीपातादिकं दिनार्धोत्तरं मध्याह्नादनंतरं शस्तं प्राहुः । अर्थान्मध्याह्नं यावत्कालो निषिद्धः । 'विष्टिरंगारकश्चैव व्यतीपातश्च वैष्टितिः । प्रत्यं जन्मनक्षत्रं मध्याह्नात्परतः शुभम् ॥' इति तैत्तिरीयकोक्त्वात् ॥ ४२ ॥

अथ भद्रा निषिद्धेति पूर्वमुक्तं तदधुना प्रस्तावात्तन्निषिद्धकालं शालिनी-छंदसाह—

शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमीपंचदशयोर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्यां परार्धे ।

कृष्णेऽत्यार्धे स्यात्तृतीयादशम्योः पूर्वं भागे सप्तमीशंभुतिथ्योः ॥

शुक्ल इति ॥ शुक्लपक्षेऽष्टम्यां पूर्णिमायां च पूर्वार्धे भद्रा भवति । एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्धे भद्रा । अथ कृष्णे कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्यां चान्त्यार्धे उत्तरार्धे भद्रा स्यात् । सप्तम्यां शंभुतिथौ चतुर्दश्यां च पूर्वभागे पूर्वार्धे भद्रा स्यात् । पूर्वं इति । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इत्यस्मिन्भावपक्षे रूपं अष्टम्यादीनां तिथीनां गतभोग्यघटिकायोगार्धं भद्राप्रमाणमिति यावत् । 'तिथेर्गतैष्यैक्यदलं तन्मानं करणं भवेत्' इति योपदेवोक्तेः । 'तिथ्यर्धभागं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्' इति सूर्यसिद्धांतोक्तेश्च । उक्तं च दीपिका-याम्—'तृतीयादशमीशेषे तत्पंचम्योस्तु पूर्वतः । कृष्णे विष्टिः सिते तद्वत्तासां परतिथिष्वपि ॥' इति । बृहस्पतिना तु स्पष्टमुक्तम्—'सिते चतुर्थ्यामंत्यार्धमष्टम्याद्यार्धमेव च । एकादश्यां परार्धे तु पूर्वार्धे पूर्णशीतगौ ॥ कृष्णे तृतीयांत्यार्धं हि सप्तम्याद्यार्धमेव च । दशम्यामुत्तरार्धे तु चतुर्दश्यर्धमादितः ॥ विष्ट्याम्योऽयं महादोषः कथितोऽत्र समस्तगः । तदानीं कृतसत्कर्म कर्त्रा सह विनश्यति ॥' इति । पूर्णशीतगौ पूर्णिमायाम् । रत्नकोशे प्रत्येकं भद्रानामानि—'हंसी नंदिन्यपि च त्रिशिराः सुमुखी करालिकाश्चैव । वैकुण्ठिरौद्रमुखी च चतुर्मुखी विष्टयः क्रमशः ॥' चतुर्थ्यादितिथिसंबन्धिभद्रानामभिधानं नामसादृश्येन फलतारतम्यसूचनार्थम् । भद्रास्वरूपं रत्नमालायाम्—'उद्बद्धोद-तरपीडितातिकृष्णा दंष्ट्रोऽग्रा पृथुहनुगंडदीर्घनासा । कार्यघ्नी हुतवह्नं समुद्रिरंती विश्रान्तः पतति समंततोऽत्र विष्टिः ॥' इति ॥ ४३ ॥

अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्राया मुखपुच्छविभागादिकं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पंचम्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिषट्यः शरा

विष्टेरास्यमसद्रजेंदुरसरामाद्यश्विवाणाब्धिषु ।

यामेष्वन्त्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे

विष्टिस्थित्यपराधजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्धजा ॥४४॥

पंचेति ॥ चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमतः पंचादिप्रहरेषु शराः पंच नाड्यः आदिमा विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखं । यथा चतुर्थ्याः पंचमप्रहरादिभूताः पंच घण्ट्यो भद्रामुखम् । एवमष्टम्या द्वितीयप्रहरे, एकादश्याः सप्तमप्रहरे, पौर्णमास्याश्चतुर्थप्रहरे, तृतीयाया अष्टमप्रहरे, सप्तम्यास्तृतीयप्रहरे, चतुर्दश्याः प्रथमप्रहरे भद्रामुखमित्यर्थः । तद्भद्राया मुखमसदशुभमित्यर्थः । अथ पुनश्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजादिप्रहरेषु अन्त्यं अंते भवमन्त्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' इति । यत् घटीत्रयं पुच्छं पुच्छसंज्ञं तच्छुभकरं समस्तकार्येष्वित्यर्थः । यथा चतुर्थ्या अष्टमप्रहरस्यान्त्यघटीत्रयं भद्रापुच्छं, एवमष्टम्याः प्रथमप्रहरस्य, एकादश्याः षष्ठप्रहरस्य, पूर्णिमायास्तृतीयप्रहरस्य, तृतीयायाः सप्तमप्रहरस्य, सप्तम्या द्वितीयप्रहरस्य, दशम्याः पंचमप्रहरस्य, चतुर्दश्याश्चतुर्थप्रहरस्यान्त्यघटीत्रयं भद्रापुच्छमित्यर्थः । यदाह गुरुः—'भूतदस्रस्वराभोधिबसुवह्मण्य-गुरुपकाः । यामेष्वेषु क्रमादास्यं भवेत्तिथ्यर्धविष्टिषु ॥' इति । व्यचहारसमुच्चये—'दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापंचकपरं हरिद्युः सप्तम्यां द्विदश-१२ घटिकानि त्रिघटिकम् । तृतीया राकायां खयम २० घटिकाभ्यः परमं शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्यांस्तु विरमे ॥' इति । हरिद्युरेकादशी । राका पूर्णिमा । ननु भद्रा देवतेत्यभिधीयते तस्याः पुच्छकथनात् पशुत्वसिद्धिर्दृश्यते । देवता च कथं पशुर्भवितुमर्हति । सत्यम् । दैत्यैर्द्वेदेवेषु पराजितेषु रुद्रस्य ज्वालामालाकुलनेत्रालोकितशरीरादेव भद्रासंज्ञा मुखपुच्छादिमत्युपज्ञा सती दैत्याजघान । यदुक्तं श्रीपतिना—'दैत्यैर्द्वैः समरेऽमरेषु विजितेष्वीशः कुधा दृष्टवान्स्वं कार्यं किल लिंगता खरमुखी लांगूलिनी च त्रिपात् । विष्टिः सप्तभुजा मृगेंद्रगलका क्षामोद्री प्रेतगा दैत्यघ्नी मुदितैः सुरैस्तु करणप्रान्ते नियुक्ता सदा ॥' इति । करणान्याह गर्गः—'बवं च बालवं चैव कौलवं तैतिलं गरम् । वणिजं विष्टिमित्याहुः करणानि चराणि तु ॥' इति । विष्टिर्भद्रा । अंते कृष्णचतुर्दश्याः शकुनिर्दशभागयोः । भवेच्चतुष्पदं नागं किंस्तुघ्नं प्रतिपदले ॥' इति । अतस्तिथ्यर्धभागः करणमित्युक्तेः प्रतिपत्पूर्वार्धे स्थिरकरणं किंस्तुघ्नं ततो बवकरणं प्रतिपद्वितीयाधे । बालवकौलवकरणे द्वितीयायाः पूर्वोत्तरार्धयोः । तैतिलगरकरणे तृतीया-पूर्वोत्तरार्धयोः । चतुर्थ्यापूर्वार्धे वणिक् उत्तरार्धे तु भद्रा । एवं पंचमीषष्टीसप्तमीषु बववालवकौलवतैतिलगरवणिक्करणानि भवंति । ततोऽष्टम्या अर्धे भद्रा भवति ॥ एवं पुनः पुनरावृत्तावुक्ततिथिषु भद्रा ज्ञेया । अतपुनोक्तम् 'शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमीपंचदशयोः' इत्यादि । एवं चतुर्दश्याः पूर्वार्धे भद्रा । उत्तरार्धादारभ्य शकुन्यादीनि स्थिरकरणानि चत्वारि । भद्राकृत्यमाह वसिष्ठः—'बधबंधविषाग्न्यच्छेदनोच्चाटनादि यत् । तुरंगमहिषोद्गादि-

कर्म विष्ट्यां तु सिद्ध्यति ॥ न कुर्यान्मंगलं विष्ट्यां जीवितार्थं कदाचन । कु-
र्वन्नृक्षदा क्षिप्रं तत्सर्वं नाशतां व्रजेत् ॥' इति । तत्रांगविभागः फलं च
कश्यपसंहितायाम्—'मुखे पंच गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः । नाभौ
चतस्रः षट् कठ्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः ॥ कार्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले व-
क्षसि निःस्वता । कठ्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः ॥' इति ।
अयं च भद्रांगविभागो नाडीनां त्रिंशतोक्तः । त्रिंशतो न्यूनाधिकत्वे तु त्रै-
राशिकेन सुखादीनामंगानां विभागज्ञानम् । यथा । यदि नाडी त्रिंशता इद-
मुक्तमंगपरिमाणं तदेष्टपरिमाणेन किमिति त्रैराशिकम् । एवं सति उक्तांगप-
रिमाणं भद्राभोगमितघटीभिः संगुण्यं त्रिंशता भाज्यं लब्धं समोऽंगवि-
भागः । त्रैराशिकस्वरूपं लीलावत्यामुक्तम्—'प्रमाणमिच्छा च समानजाती
आद्यंतयोस्तत्फलमन्यजाति । मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहत्स्यादिच्छाफलं व्यस्त-
विधिर्विलोमे ॥' इति । तत्र सुखादिकालो रत्नमालायाम्—'जलशिखि-
शशिरक्षःशर्वकीनाशत्रायुत्रिदशपतिककुप्सु प्रोक्तमास्यं हि विष्टेः । नियतमृषि-
भिराशासंख्ययामक्रमेण स्फुटमिह परिहार्यं मंगलेष्वेतदेव ॥' इति । जलं वरुणः ।
कीनाशो यमः । शुक्रचतुर्थ्या उत्तरार्धे पश्चिमदिशि भद्रामुखं तच्चाशासंख्यया
क्रमेण पंचमे प्रहरे भवति । अर्धादेव भद्रायाः प्रहरचतुष्टयाधिकस्थितिभा-
वादन्ते एव घटिकात्रयं पुच्छम् । ततोऽष्टम्यां द्वितीयप्रहरे तेन प्रकारेण आ-
ग्नेय्यां दिशि मुखम् । सुखाच्च प्राक् पुच्छमिति प्रथमप्रहरांत एव पुच्छघटि-
कामित्येवं सर्वास्वपि भद्रातिथिष्ववगंतव्यम् । प्रयोजनमपि तत्रैव—'मनु-
वसुमुनिथियुगदशशिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्वस्याः । आयाति विष्टिरेषा
पृष्ठे शुभदा पुरस्त्वशुभा ॥' इति । तदेतदात्ययिककार्यसंभवे सति मुखदि-
क्संमुखयात्रानिषेधकमवधेयम् । ग्रंथांतरे अन्यदप्युक्तम् । 'असिते सर्पिणी
ज्ञेया सिते विष्टिस्तु वृश्चिकी । सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव
च ॥' इति । अथ परिहारमाह—'तथेति । विष्टिस्थित्यपरार्धजा तिथ्युत्त-
रार्धे संभूता वासरे दिवसे यदि स्याद्भद्रा तदा शुभकरी । तेनैव प्रकारेण
तिथिपूर्वार्धजा रात्रौ भद्रा चेत्स्यात्तदा शुभा शुभकरी स्यात् । उक्तं च—
'रात्रिभद्रा यदाहि स्याद्दिवाभद्रा यदा निशि । न तत्र भद्रादोषः स्यात्सा
भद्रा भद्रदायिनी ॥' इति । रात्रिभद्रा तिथ्युत्तरार्धोद्भवा । दिवाभद्रा तिथि-
पूर्वार्धोद्भवा । अमुमर्थं स्पष्टमाह गुरुः—'निशि पूर्वार्धजा विष्टिर्दिवा चा-
परतः शुभा । क्रमागता तु या विष्टिः सैव हालाहलोपमा ॥' इति । लहो-
ऽपि—'दिवा परार्धजा विष्टिः पूर्वार्धोत्था यदा निशि । तदा विष्टिः शुभा-
येति कमलासनभाषितम् ॥' ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि—'दिवा परार्धजा विष्टि-
विष्टिरेव दिवानिशोः । सा त्याज्या त्वन्यथा विष्टिः सर्वकर्मशुभप्रदा ॥'
इति । ननु यत्तु नारदकश्यपादिभिरुक्तम्—'करणानि बवादीनि शुभसंज्ञा-
नि पद क्रमात् । क्रमायाताऽक्रमायाता विष्टिर्नेष्टा तु मंगले ॥' इति । अत्र क्रमा-
याता दिवारात्रिक्रमायाता दिवाभद्रा रात्रौ रात्रिभद्रा च दिवेत्यर्थः । एवं सति

द्विविधाया अपि भद्राया दोषवत्त्वोक्तेः पूर्वोक्तपरिहारामिधानमयुक्तम् । उच्यते । इदमेव क्रमायातेति वचनं ज्ञापकमुक्तार्थस्य । अन्यथा सामान्यतो भद्रा दुष्टेऽयुक्ते द्विविधभद्राया दोषवत्त्वसिद्धेरनर्थकमिदं स्यात् । तस्माच्छुभकार्याणां भद्रारूपदुष्टदिनव्यतिरिक्तकालप्रतीक्षायोग्यत्वे तदैव कार्यं न दुष्टदिने । ‘अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्यायः’ इति न्यायाद्वचनस्य निषेध एव तात्पर्याच्च । अवश्यकर्तव्यस्य तु शुभकर्मणः कालांतरप्रतीक्षामसहमानस्य वैमादि(?)परिहारमाश्रित्य दुष्टदिने कृतिरुचितैव । ‘विष्टिरंगारकश्चैव’ इत्यपि परिहार एतत्पर एवेत्यलं पल्लवितेन ॥ ४४ ॥

अथ भद्रानिवासं तत्फलं चानुष्टुभाह—

कुंभकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्रयेऽलिने ।

स्त्रीधनुर्जूनकेऽधो भद्रा तत्रैव तत्फलम् ॥ ४५ ॥

कुंमेति ॥ अब्जे चंद्रमसि कुंभद्वये कुंभमीनस्थे कर्कद्वये कर्कसिंहराशिस्थिते सति भद्रा मर्त्ये मनुष्यलोके तिष्ठति । अथ मेपादित्रये मेषवृषमिथुनस्थितेऽलिने वृश्चिकस्थिते चंद्रे स्वर्गे भद्रा तिष्ठति । कन्याधनुस्तुलामकरराशिस्थितेऽधः पाताललोके भद्रा तिष्ठति । अथ यत्र भद्रा तत्रैव मर्त्यस्वर्गपातालेषु फलं स्वोक्तशुभाशुभफलं ददातीत्यपवादद्वारा प्रयोजनमुक्तं भवति । उक्तं च—‘मेपाक्षर्काप्यमिथुने घटसिंहमीनककेषु चापमृगतौलिसुतासु चंद्रे । स्वमर्त्यनागनगरीः क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हि तत्र देशे ॥’ इति । भूपालवल्लभे—‘कन्यातुलामकरधन्विषु नागलोके मेषालिवैष्णिकवृषेषु सुरालये स्यात् । पाठीनसिंहघटककटकेषु मर्त्ये चंद्रे वदंति मुनयस्त्रिविधां हि विष्टिम् ॥’ इति । पाठीनो मीनः ॥ ४५ ॥

एवं महता ग्रंथसंदर्भेण पंचांगदृष्टान्तयुक्ताति । अधुना कालाशुद्धौ निषेध्यवस्तूनि शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

वाप्यारामतडागकूपभवनारंभप्रतिष्ठे व्रता-

रंभोत्सर्गवधूप्रवेशनमहादानानि सोमाष्टके ।

गोदानाग्रयणप्रपाप्रथमकोपाकर्म वेदव्रतं

नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारान्मुरग्यापनम् ॥ ४६ ॥

दीक्षामौजिविवाहमुंडनमपूर्वं देवतीर्थेक्षणं

संन्यासाग्निपरिग्रहं नृपतिसंदर्शाभिषेकौ गमम् ।

चातुर्मास्यसमावृत्ती श्रवणयोर्वेधं परीक्षां त्यजे-

द्वृद्धत्वास्तशिशुत्व ईज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा ॥ ४७ ॥

वाप्यारामेति ॥ दीक्षेति ॥ वापी दीर्घिका, आराम उपवनं, तडागः

पुष्करिणी, कूपः प्रसिद्धः, भवनं गृहं, एतेषामारं प्रतिष्ठे आरंभो निर्माणं, प्रतिष्ठा उत्सर्गः । तत्र गृहप्रतिष्ठा गृहप्रवेशो ज्ञेयः । व्रतारंभोत्सर्गौ व्रतानाम-
नंतशिवरात्रिव्रतादीनामारंभः, उत्सर्गोऽनंतव्रतादीनामुद्यापनं, महादानानि
षोडशमहादानानि, सोमः सोमयागः, अष्टका अष्टकाश्राद्धं, गोदानं केशांत-
संज्ञं कर्म, आग्रयणं नवाक्षेष्टिः, प्रपा जलशाला, 'प्रपा पानीयशालिका' इ-
त्यभिधानात् । महाराष्ट्राः पाणपोट्टे इति वदन्ति । पट्टुआ इति कान्यकुब्जाः ।
प्रथमकोपाकर्म प्रथमारभ्यमाणं श्रावणीकर्म, वेदव्रतं महानाग्न्यादित्रयं
उपनिषद्गतं महानाग्न्रीव्रतं वेदव्रतं च, नीलोद्वाहः नीलशब्दावाच्यः काम्यो
ब्रूषोत्सर्गः, नत्वेकादशाहे क्रियमाणस्तस्य तदेव विहितवान्मुहूर्तविचारा-
नुन्मेषः । अतिपञ्चशिष्टुस्काराः अनिपञ्चा अनिक्तांता जातकर्मनामकर्मा-
दयः शिशूनां संस्काराः, दीक्षा मन्त्रग्रहणादिका, मुण्डनं चौलं, अपूर्वं देवे-
क्षणं तीर्थेक्षणं च, अग्निपरिग्रहोऽग्निहोत्रमग्न्याधानं, चातुर्मास्यं चातुर्मास्या-
ख्यो यागः, समावृत्तिः समावर्तनं मौजीमोक्षः, श्रवणयोर्वेधः कर्णवेधः, परीक्षा
तप्तमापादिरूपा, दिव्यमिति यावत् । अन्यानि कर्माणि नामतः स्पष्टानि ।
एतानि सर्वाणि कर्माणि त्यजेन्न कुर्यात् । ईज्यसितयोर्वृहस्पतिशुक्रयोर्वृद्धत्वे
शिशुत्वे बाल्ये च तथा न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधिकमासे च न कुर्यात् ।
अयं च निषेधः प्रथमोपक्रांतकृत्येषु नतु नित्यवदारब्धवार्पिकयात्रादौ ।
अत्र मूलवचनानि लिख्यन्ते । तत्र शुक्रास्तादिषु ज्योतिःसारसागरे
कश्चोच्चयः—'वापीकूपतडागपानगमनं क्षौरं प्रतिष्ठा व्रतं विद्या मंदिरक-
र्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादि देवेक्षणं
दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तंगते भार्गवे ॥ बाले शुके वृद्धे जीवे वृद्धे शुके
जीवे बाले । जीवे मिहे सिंहादित्ये जीवादित्ये नष्टे जीवे ॥ तथा मल्लिभ्लुचे मासि
सुराचार्यं तथास्तगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥' इति । वन-
मारामादि । सेवनं राजादीनाम् । नष्टे जीवे नष्टबले नीचस्थिते गुरावित्यर्थः ।
लल्लुः—'उपनयनं गोदानं परिणयनगृहप्रवेशगमनानि । अस्तमितेषु न कु-
र्यात्सुरगुरुभृगुपुत्रचंद्रेषु ॥' इति । शातातपः—'अस्तंगते गुरौ शुके बाले
वृद्धे मल्लिभ्लुचे । उद्यापनमुपांभं व्रतानां नैव कारयेत् ॥' अस्तमयादि-
फलमाह वादरायणः—'गुरोरस्ते पतिं हन्याच्छुक्रास्ते चैव कन्यकाम् ।
चंद्रे नष्टे उभौ हन्यात्तस्मादस्तं विवर्जयेत् ॥' इति । विवाह इति शेषः ।
'बालभावे स्त्रियं हन्याद्वृद्धभावे नरं तथा । तस्माद्बाले च वृद्धे च विवाहं
नैव कारयेत् ॥' उपलक्षणमेतत् । एवं व्रतबंधादिष्वपि कर्तुर्मरणं ज्ञेयम् ।
'एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि विनियुज्यते' इति न्यायात् । उक्तं च
शास्त्रीयविवाहपटले—'विवाहो व्रतबंधो वा यात्रा वा गृहकर्म च ।
गुरावस्तमिते शुके ध्रुवं मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥' इति । अथाधिसासक्षयमा-
सवर्ज्यानि गृह्यपरिशिष्टे—'सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मल्लि-
भ्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ महालयाष्टकाश्राद्धोपाक-
र्माद्यपि कर्म यत् । स्पष्टमासविशेषाख्यविहितं वर्जयेन्मले ॥' इति । गर्ग-

बृहस्पती अपि 'भग्न्याधानं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । वेदव्रतवृषोत्सर्ग-
चूडाकरणमेखलाः ॥ मांगल्यमाभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥' मरीचिः—
'गृहप्रवेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवम् । न कुर्यान्मलमासे तु संसर्पेऽहस्पतौ
तथा ॥' इति । यदा क्षयमासो भवति तदा पूर्वोत्तरावधिसौ भवतः ।
तत्र पूर्वः संसर्पः । द्वितीयोऽहस्पतिः । एतान्यधिकमासक्षयमासवर्ज्यानि
गुरुशुक्रयोरस्तादावपि वर्ज्यानि । यदाह वृद्धगार्ग्यः—'बाले वा यदि वा
वृद्धे शुके वास्तंगते गुरौ । मलमास इवैतानि वर्जयेदेवदर्शनम् ॥' इति ।
अत्र देवदर्शनमपूर्वं विवक्षितम् । यदाह गर्गः—'अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः
स्युर्नष्टमार्गवे । मलमासेष्वनावृत्ततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥' इति । अनावृत्तती-
र्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्राम् । दीपिका—'नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ
जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ।
नाडीनक्षत्रहीने सुरगुरुजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनु-
चरगृहांशोदये शस्त्रलग्ने ॥' इति । गुरुसहितरवौ गुर्वादित्ये इत्यर्थः । इदं
सिंहस्थितमकरस्थिताम्भितगुरुणामुपलक्षणम् । उक्तं च व्यवहारोच्चये—
'सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा । मलमासे न कर्तव्या परीक्षा
जयकांक्षिणा ॥' इति । मलमासग्रहणं क्षयमासस्याप्युपलक्षणम् । नाडीन-
क्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि । परीक्षा दिव्यम् । अयमत्र तात्पर्यार्थः । अनि-
यतकालविहितानि चूडाकरणवाप्यारामादिशुभकृत्यानि गुर्वादेरस्तादिषु स-
र्वथा न कार्याणि । यानि तु नियतकालानि सीमन्तनामकरणादीनि तानि
गुर्वादेरस्तादिसत्त्वेपि स्वीकृतकाल एव भवन्ति । 'चतुर्थे गर्भमासे स्वास्तीमं-
तोन्नयनक्रिया । षष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रांतरविधानतः ॥' इति शौनका-
दिमुनिवचनेभ्यः कालस्यापि नियामकत्वावगतेः । अतएवाह बृहस्पतिः—
'मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः । न दोषकृन्मलो मासो गुर्वादित्यादिकं
तथा ॥' इति । यमोपि—'चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् । कार्याणि
मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥' इति । अन्यत्रापि 'सीमन्तजातकादीनि
प्राशनांतानि यानि वै । न दोषो मलमासस्य मौल्यस्य गुरुशुक्रयोः ॥' इति ।
एवंसति प्रतिबन्धवशादतिर्क्रांतकालेषु जातकर्मादिषु सत्सु गौणकालस्य
तुल्यत्वात् । उक्तं च वसिष्ठेन—'अतीतकालान्यखिलानि तानि कार्याणि
सौम्यायनगे दिनेशे । सिते गुरौ चाप्यथ इदयमाने तदुक्तपंचांगदिनेऽप्य-
खण्डे ॥' इति । अतएवोक्तं अतिपञ्चशिशुसंस्कारानिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अथ सिंहस्थगुर्वादोषान् शालिन्याह—

अस्ते वर्ज्यं सिंहनक्षत्रजीवे वर्ज्यं केचिद्वक्रगे चातिचारे ।

गुर्वादित्ये विश्वघ्नेपि पक्षे प्रोचुस्तद्वदंतरत्नादिभूषाम् ॥४८॥

अस्ते वर्ज्यमिति ॥ यदस्ते गुर्वादेरस्ते वर्ज्यमुक्तं तत् सिंहनक्षत्रजीवे सिं-
स्थगुरौ मकरस्थगुरौ च वर्ज्यं निषिद्धम् । यदाह वराहः—'उद्यानचूडाव्रतबंधदी-

क्षविवाहयात्रादिवधूपवेशः । तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा बृहस्पतौ सिंहगते न
 कुर्यात् ॥' इति । देवीपुराणेऽपि—'सिंहसंस्थे गुरौ यत्नात्सर्वारंभान्विवर्ज-
 येत् । प्रारब्धं च न सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥ पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्या-
 ष्ठीघ्नं न संशयः । कारको व्रजते नाशं संतानं त्रियतेऽपिरात् ॥ देवारामत-
 डागाश्च प्रपोद्यानगृहाणि च । विवाहयज्ञोपनयचूडादि च न सिध्यति ॥
 यथा सिंहस्थितो जीवस्तथैव मकरस्थितः ॥' इति । त्रिस्थलीसेतौ—'गुर्वा-
 दित्यगुरौ सिंहे शुके वास्तमुपागते । त्यजेद्यानं महादानं व्रतं देवबिलोक-
 नम् ॥' इति । लल्लोऽपि—'नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धे-
 ऽस्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा । मौजिवंधो
 गणानां परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नाद्भिदशपतिगुरौ
 सिंहराशिस्थिते वा ॥' इति । अयमपि निषेधो नियतकालविहितानां न
 भवति । उक्तं च शाङ्गीये—'सीमंतजातकादीनि प्राशनान्तानि यानि वै ।
 कर्तव्यानि न दोषोऽस्ति पंचाननगते गुरौ ॥' इति । उपलक्षणमेतत् । एवं
 मकरस्थेऽपि कार्याणि शुभानि । क्वचिदपूर्वतीर्थयात्रायां मौढ्यादिदोषाभावो
 विहितः । त्रिस्थलीसेतौ—'गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये । सुरासुरगु-
 रूणां च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥' वायुपुराणे—'गयायां सर्वकालेषु पिंडं दद्याद्दि-
 धानतः । अधिमासे जन्मदिने ह्यस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥ न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं
 सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ ॥' इति । अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद्गयायात्रापि न
 निषिद्धेति ज्योतिर्निबंधे व्याख्यातम् । गुर्वाद्यस्तस्योपलक्षणत्वात्सिंहस्थगुरा-
 वपि गोदावरीयात्रा न निषिद्धेत्याहुः । अन्यच्च—'अधिमासे सिंहगुरावस्ते च
 गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना ॥' इति । अत्रा-
 धिमासे च जन्मर्क्ष इति पठन्ति तत्र यात्रायां जन्मनक्षत्रत्यातिनिषिद्धत्वाद्गो-
 दावरीगयायात्रयोरपवादो युक्त एव । तथा ग्रहणार्धोदयकपिलाषष्ठीसंक्रान्त्यु-
 देशेनापूर्वतीर्थयात्रायां कर्तव्यायां शुक्रास्तादिमहादोषो नास्तीत्युक्तं त्रिस्थ-
 लीसेतौ लल्लेन—'उपप्लवे शीतलभानुभान्वोरर्धोदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
 सुरासुरेज्यास्तमयेऽपि तीर्थयात्राविधिः संक्रमणेऽपि शस्तः ॥' इत्यलमियता ।
 अथ गुर्वाद्यस्ते यद्वर्ज्यमुक्तं तद्वक्त्रे गुरावधवातिचारगे गुरौ वर्ज्यम् । यदाह
 चात्स्यः—'यात्रोद्गाहौ प्रतिष्ठां च गृहचूडाग्रतादिकम् । वर्जयेद्यत्नतश्चैव जीवे
 वक्रातिचारगे ॥ कीर्तिभंगः प्रतिष्ठायां चौरभीतिस्तथाध्वनि । तथोद्गाहे भवे-
 म्मृत्युव्रते हानिर्भयं गृहे ॥' इति । क्वचिदस्यापवादोऽसिंहितः । राजमा-
 र्तेडे—'वक्रातिचारगे जीवे वर्जयेत्तदनंतरम् । प्रतोद्गाहादिचूडायामष्टाविंशति-
 वासरान् ॥' इति । मुक्तावल्यां त्वतिचारस्यैवापवादः—'अतिचारे सुरपूज्यो
 भवनाद्भवनांतरं यदा याति । अष्टाविंशतिदिवसांन्विवर्जयेत्परिणयं प्रयत्नेन ॥'
 इति । परिणय इत्युपलक्षणम् । अस्यापवादो दीपिकायां—'त्रिकोणजायाधन-
 लाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा प्राह शुभं बिलग्नं हिताय
 पाणिग्रहणं वसिष्ठः ॥' इति । अतएव लल्लुः—'प्रतिषिद्धो नोद्गाहो वक्रिणि

जीवे तथातिचारगते । गोचरबलं प्रधानं लग्नं च पराशरः प्राह ॥' इति ।
 विचाहे एव कर्तव्येऽयमपवाद इति केचित् । न तु यज्ञोपवीतादौ । लग्नं च
 पराशरः प्राहेति सामान्योक्तेः । सर्वस्यापि कर्मणोऽपवाद इत्यन्ये । विशेषमाह
 लल्लुः—'यद्यप्यनुपचयस्थो जीवः कन्यातिकालमावहति । गुणवद्गुरोपलब्धौ
 तथापि पाणिग्रहः कार्यः ॥' इति । अथ केचिद्गुर्वादित्ये गुरुसहिते आदित्ये
 सूर्ये । एकराशिगतौ गुरुसूर्याविति यावत् । स गुर्वादित्यस्तस्मिन्नपि सर्वम-
 स्तोक्तं शुभकर्म वर्ज्यम् । यदाह शौनकः—'एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां
 यदा पुनः । व्रतबंधविवाहादि शुभकर्माखिलं त्यजेत् ॥' इति । यत्तु गुरुव-
 चनम्—'गुरुक्षेत्रगतो भानुर्भानुक्षेत्रगतो गुरुः । गुर्वादित्यः स विशेषो गृहीतः
 सर्वकर्मसु ॥' इति । तद्विचारितरमणीयम् । तथाहि गुरुक्षेत्रे धनुर्मीनौ तत्र
 भानुः सूर्यो गुर्वादित्यस्तदसत् । धनुरर्कस्य दक्षिणायनत्वादेव निषेधसिद्धेः ।
 मीनार्कस्य तु यज्ञोपवीतव्यतिरिक्तकार्यमात्रनिषेधसिद्धेः । तथा भानुक्षेत्रं
 सिंहस्तत्र गतो गुरुर्गुर्वादित्य इति चेन्न । तत्र सिंहस्यगुरुत्वादेव निषेध-
 सिद्धेः । अथ गणितवशेन यस्मिन्नेव गुरुः क्षेत्रे भानुस्तस्मिन्नेव राशौ गुरुः स
 गुर्वादित्य इति । तन्न । संभवत्येकवाक्यताकरणे भिन्नवाक्यताकरणस्य वैयर्थ्या-
 पत्तेः । ननु गुरोर्बाल्यवृद्धत्वास्तमयानां पृथक्निषेधोऽनर्थकः गुर्वादित्यनिषेधे-
 नैव सिद्धत्वादिति चेन्मैव बोचः । राश्यादौ सूर्यः तद्देशेरेवांतेऽष्टाविंशत्यंशे
 गुरुः तत्राष्टाविंशत्यंशानां व्यवधानात्तावद्गुरोरस्ताभावः । कालांशाश्च गुरोरिका-
 दश ११ तदंतरे ह्यस्तमयत्वोक्तेः सप्तदशांशान्तरितत्वाच्च वार्धकमपि नास्ति ।
 यतो बाल्यं वार्धकं च परमं पक्ष १५ मात्रं नारदादिभिरुक्तं तत्र दिनद्व-
 यमधिकमवशिष्यते । येषां तु दश वा सप्त वा दिनानि बाल्यं वार्धकं
 चेति पक्षस्तेषामपि सप्त वा दश वा दिनानि बाल्यवार्धकरहितान्यवशिष्यन्ते ।
 तत्र गुर्वादित्यप्रयुक्तोपि दोषो यथा स्यादिति वचनारंभः । एवं बाल्येऽपि
 द्रष्टव्यम् । नन्वेवं गुर्वादित्य एव तर्हि वक्तव्यो गुरोर्बाल्यवार्धकास्तानां पार्थ-
 क्येन दोषाभिधानमनर्थकमिति चेन्न । यदा यत्र राशौ सूर्यस्ततः प्राग्राशौ
 गुरोरुदयस्तत्र बाल्यदोषः सावकाशः । यदोत्तरराशौ गुरुस्तदा वार्धकदोषः
 सावकाशः । बह्वंशान्तरत्वादस्तमयसंभावनापि नास्ति । तत्र गुर्वादित्यदोषेण
 बाल्यवार्धकास्तमयदोषाणां कथं निरासः कर्तुं शक्यः । नहि भिन्नराशिस्थयो-
 रपि गुर्वादित्योर्गुर्वादित्यदोषाभिधानं कैश्चिदुक्तम् । तस्मात्प्रागुक्तविषय एव
 गुर्वादित्यदोषः । यदा त्वेकराशिस्थित्वं तदा यदि बाल्यवार्धकास्तमयदोषाणां
 संभवस्तदा दोषस्याधिक्यन्यूनतातरतमभावो ध्येयः । तथाहि वृहस्पतेः खलु
 पंचावस्थाः संभवन्ति । पूर्वं गुर्वादित्यसंज्ञा साल्पदोषा । ततो यथायथा रवि-
 सामीप्यं तथातथा क्षीणताधिक्याद्वार्धकव्यपदेशो गुर्वादित्यव्यपदेशादुदुष्ट-
 फलः । ततः सूर्यातिसान्निध्येनास्तंगतत्वेऽस्तमयाख्यो व्यपदेशः सोऽत्यंतं
 दुष्टफलः । ततः पुनरपि कालांशान्तिक्रमेण रविबिप्रकर्षादुदये सति बाल्यव-
 व्यपदेशः प्राक्फलान् किञ्चिद्व्यूनदोषकरः । ततः पुनरपि राश्यन्ते गुर्वादित्य-

व्यपदेशः सोऽल्पदोष इति । एवं गुरोर्बाह्यवार्धकदिनानामपि बहुत्वान्नपक्षयो-
रपि व्यवस्था ध्येया । तथाहि । यदास्तोदयाभ्यां प्राक् पश्चाच्च वार्धकं बाल्यं
च पक्षमभिहितं तदा पक्षातिमदिनपंचकमल्पदोषदं । यदा तु दशदिना-
नीति पक्षस्तदा तदंतिमं दिनत्रयं मध्यमदोषम् । यदा तु सप्तदिनानीति प-
क्षस्तदा तु महादोष एव । एवं भीमद्विरन्यत्रापि व्यवस्थाविरोधे सां महादो-
षाल्पदोषजनिकावश्यकानावश्यकविषयिणी ध्येयेत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ॥ अथ
केचिद्विश्वधत्तेऽपि पक्षे त्रयोदशदिने पक्षे यस्मिन् पक्षे तिथिद्वयह्रासः स त्रयो-
दशदिनात्मकः पक्षोऽतिनिधः । तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे-‘पक्षस्य मध्ये द्वितीया
पतेतां तदा भवेद्गौरवकालयोगः । पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहुराचार्य-
वराः समस्ताः ॥’ इति । तथा ‘त्रयोदशदिने पक्षे तदा संहरते जगत् । अपि
वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्तितः ॥’ इति । एवंत्रिधे काले सर्वं गुवाद्यस्तोक्तं
शुभकर्म वर्ज्यं प्रोचुः । तदुक्तं व्यवहारचंडेश्वरे-‘त्रयोदशदिने पक्षे विवा-
हादि न कारयेत् । गर्गादिमुनयः प्राहुः कृते मृत्युस्तदा भवेत् ॥’ इति ।
विवाहे दंपत्योश्चैलोपनयनादौ च शिशोर्मृत्युरित्यवधातव्यम् । संस्कार्यतया
प्राधान्यात् ज्योतिर्निबंधेऽपि-‘उपनयनं परिणयनं वेश्मरंभादिकर्माणि ।
यात्रां द्विक्षयपक्षे कुर्यान्न जिजीविषुः पुरुषः ॥’ इति । अथ प्रसंगात्त्रयोदश-
दिनात्मकपक्षः कथं संभवति कथं च न संभवतीति विचारः प्रस्तूयते । क-
स्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चित्पक्षे प्रतिपत्सोमवारे वटिकैका दशपलाधिका १ ।
१०, ततो द्वितीया क्षयोन्मुखत्वात्पक्षस्य सोमवार एवांतर्हि तातएवावमाख्या
जाता वध्यः ५७ पलानि ६, ततः पुनरपचयक्रमेण तिथीनां चतुर्दश्यपि क्षयं
गतावमाख्या शुक्रवार एव । ततः शनिवारे पूर्णिमा क्षयोन्मुखी चतुर्दशी-
तुल्या वा एतादृशः पक्षस्तयोदशदिनात्मकः संभवति । यद्यपि ‘पक्ष परि-
ग्रहे’ इत्यस्माद्भातोः पचाद्यचि पक्षशब्दो निष्पन्नो नानार्थश्चास्ति तथापि
ज्योतिःशास्त्रे अनिपदाद्यलक्षणमारभ्य पंचदश्यतिमक्षणपर्यंतं पंचदशतिथ्या-
त्मके काले रूढः शिष्टपरिगृहीतत्वाद्गृह्यते । दिनशब्दोऽप्यत्र त्रयोदशपदसमभि-
व्याहाराद्दहोरात्रवाचकः ‘दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते’ इत्यादावहः-
शब्दवत् । तत्र दिवसस्तु ‘यत्कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यं तत्सावनाच्च वटि-
कादिकमार्क्षमानात्’ इति भास्करोक्तेः सावन एवात्र ग्राह्यः । स च सूर्योदय-
मारभ्यापरसूर्योदयं यावत् तावत्कालो रविवाराद्यपरपर्यायः सकललोकप्रसि-
द्धो गृह्यते । तत्र ‘त्रयोदशदिने पक्षे नूनं संहरते जगत्’ इति वचनादेतादृशस्य त्र-
योदशदिनात्मकस्य पक्षस्य दोषवत्ता स्मर्यते कथमस्य पक्षस्य त्रयोदशदिनात्मक-
त्वम् । उच्यते । त्रयोदशसंख्याकानि दिनानि यस्मिन्स त्रयोदशदिनस्तादृशो
पक्ष इति व्युत्पत्त्या पक्षस्यान्यपदार्थकत्वात्तस्य पंचदशतिथ्यात्मकस्य त्रयो-
दशाहोरात्रसंबंधोऽभिहितो भवति । प्रस्तुतोदाहरणे तावत्प्रतिपदंतिमवधी-
संबंधः प्रातःकाले सोमवारस्य जातः । ततो द्वितीयादितिथिसंबंधः सोमवा-
रमारभ्यैव जातः । ततः क्रमेण पंचदश्याः शनिवारसंबंधोऽभूदिति पक्षस्य

त्रयोदशदिनात्मकत्वमजनिष्ट । यदि प्राग्लक्षणलक्षितस्य पक्षस्य त्रयोदशाहो-
रात्रसंबन्धो विवक्ष्यते तदा पक्षस्य त्रयोदशदिनात्मकता स्वपुण्यत्वेव
भवेत् । यतोपचयाभिमुखत्वात्तिथीनां मध्ये एकस्या एव तिथेः क्षयः स्यान्न
द्वयोस्तिथ्योस्तदा पक्षस्य चतुर्दशदिनात्मकता संभवति । 'पक्षस्य मध्ये द्वि-
तिथी पतेतां तदा भवेद्रौरवकालयोगः । पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहु-
राचार्यवराः समस्ताः ॥' इति वाक्याद्वयोस्तिथ्योरेव क्षयपक्षस्य त्रयोदशदि-
नात्मकता संभवेत् । सा चाल्पावशिष्टप्रतिपत्संभवेदिति निष्कृष्टोऽर्थः । अ-
त्रैवंविधमन्यदप्युदाहरणम् । 'विंशत्युत्तरपञ्चदशशती १५२० मिते शककाले
कार्तिकशुक्लपक्षे जातमस्ति तदेवं विधेयम् । एवंच यदाकदाचिच्छककाले
पञ्चदशीतिथिर्गुरुवारे घटिकैका १ पुनस्तस्मिन्नेव वारे प्रतिपत् ५९ क्षयगता
ततस्तस्मिन्नेव वारे पुनर्द्वितीया संलग्ना पुनः प्रातरारभ्य शुक्रवारसंबन्धेन द्वि-
तीया संपूर्णाभूत्, पुनः क्षयाभिमुखत्वात्तिथीनां चतुर्दश्याः पंचदश्या वा
क्षयः संवृत्तस्तदा पञ्चदशी तिथिर्गुरुवार एव समभूतदा चतुर्दशदिनात्मक
एव पक्षो भवति । यतः प्रतिपत्संबन्धः शुक्रवारे एकपलात्मकोपि नाभूत्किंतु
गुरुवारेणैव । ननु 'पक्षस्य मध्ये द्वितिथी पतेनाम्' इति लक्षणात्रयोदशदि-
नात्मकः पक्षो भविष्यतीति चेन्न । यतोऽत्र मध्यशब्दः पठ्यते स यद्यष्टमी-
तिथिमुत्तरेष्व्यादितिपञ्चकात्मकविभागमाक्षिपति तथापि द्वितिथी पते-
तामिति वाक्यार्थसंभव एव स्यात् । संभवस्तु वाक्यार्थे लक्षणयोपयुज्यते ।
अतो यदा हि पक्षे इति सप्तम्यंतपदे वक्तव्ये मध्यपदोच्चारणसामर्थ्यादाक्षि-
प्तयोराद्यंतयोस्तिथ्योर्निवृत्तिमाह स इति वाक्यार्थोऽवगम्यते । एवं सति प्रति-
पत्पंचदश्योर्युगपत्क्षये दोषवत्ता नैव भवति किंतु द्वितीयामारभ्य चतुर्दश्यंतं
तिथिद्वयहासे त्रयोदशदिनात्मकः पक्षोऽनिदोषावहो भवति । यद्येवं द्विती-
यापंचदश्योः क्षयेतिदोषवत्ता न स्याद्विद्यते च तत्रापि । सत्यम् । नहीदमेव
वचोऽतिनिर्णायकं किंतु त्रयोदशदिने पक्ष इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नं सत्
'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणम्' इत्युक्तेः कथं तिथिद्वयक्षयवान् त्र-
योदशाहोरात्रसंबन्धवान्पक्षः त्रयोदशदिनः पक्ष इत्यनुगतं लक्षणं क्रियते । अतो
नात्र व्याप्तिरित्यस्यतिदोषवत्ता । यत्र चतुर्दशदिनात्मकः पक्ष इति प्रसिद्धिस्तत्र
पंचदशतिथीनां त्रयोदशाहोरात्रसंबन्धात्पक्षस्य त्रयोदशदिनात्मकता स्यात्सा
माभूदिति तिथिक्षयद्वयवानित्युक्तम् । अतः प्रतिपत्तिथेश्चतुर्दशीपंचदशयोर-
न्यतरतिथेश्च युगपत्क्षये त्रयोदशदिनात्मकपक्षत्वं नास्त्येवेति सिद्धांतः । अ-
तएव भीष्मपर्वणि कुरुपांडवसैन्यक्षयनिमित्तभूतमुत्पातमाह दुर्योधनं प्रति
भीष्मः—'चतुर्दशीं पंचदशीं भूतपूर्वा च षोडशीम् । इमां त्वमभिजानेऽह-
ममावास्यां त्रयोदशीम् ॥' इति । अस्यार्थः । पूर्वं हि पंचांगगणनया प्रति-
पदमारभ्यामावास्यां तिथिं चतुर्दशीं चतुर्दशाहोरात्रे निष्पन्नां भूतपूर्वा पूर्वं
भूतामहमभिजाने पक्षस्यैकतिथिक्षयसङ्गावात् । तदामावास्यां पंचदशीं पं-
चदशाहोरात्रे पूर्वं जातामहमभिजाने पक्षस्य तिथिक्षयवृद्धिराहत्यात् । त-

धामावास्यां षोडशीं षोडशाहोरात्रे पूर्वं जातामहमभिजाने । पक्षस्यैकतिथि-
क्षयवृद्धिसद्भावात् । पक्षमध्ये तिथिद्वयवृद्धिस्तु स्वपुष्पतुल्यैव । भूतपूर्वामि-
त्यनेन गणितसाध्यपंचांगेष्वनेकशो दृष्टत्वादाश्रयाभावोऽभिहितः । अतः फ-
लमप्यस्य चराहेण सामान्यत उक्तम्—‘शुद्धे पक्षे संप्रवृद्धिं ब्रह्मक्षत्रं याति
वृद्धिं प्रजाश्च । हीने हानिस्तुल्यता तुल्यतायां कृष्णे सर्वं तत्फलं व्यत्ययेन ॥’
इति । व्यत्ययस्तु शुक्लपक्षापेक्षया । अत्रातिदुष्टफलाश्रवणाच्चोत्पातरूपत्वमस्य
पक्षस्य परमस्मिन्नवसरे त्विमां पंचांगे मया दृष्टाममावास्यां त्रयोदशीं प्रति-
पत्तिथिमारभ्य त्रयोदशाहोरात्रे तिथिद्वयहासाज्जातां कदाप्यननुभूतां ना-
हमभिजाने इति महानुत्पातो मया दृष्टोऽतो युद्धान्निवर्तस्वेति वाक्यतात्प-
र्यार्थः ॥ ननु प्रकृतेरन्यत्वमुत्पात इत्युत्पातलक्षणानाक्रांतत्वमत्रास्ति गणि-
तज्ञानसाध्यत्वाच्छ्रुक्तादिरुत्पातः केनाप्यंगीक्रियते । सत्यम् । यद्यपि पक्ष-
द्वयमध्ये तिथीनां क्षयगामित्वात्तिथिद्वयहासो दृश्यते बहुधा गणितसाध्य-
त्वात्तथाप्यस्मिन्कालेऽप्यस्मिन्नेवैकस्मिन्पक्षे प्रतिपदमारभ्य तिथिद्वयहास-
सद्भावाद्वहुभिर्वर्षैरमावास्या त्रयोदशी जाता दृष्टा तादृशी च मया कदापि
नानुभूतेति महोत्पातरूपत्वमस्य युक्तमेव संपन्नमिति । ‘ज्योतिर्विच्छीलकण्ठस्य
गोविंदेन तन्मुखा । त्रयोदशाहपक्षस्य तत्त्वं सम्यक् प्रकाशितम् ॥’ इति ।
अथ तद्वत्तेन प्रकारेण दन्तरत्नादिभूषां दन्ता इस्तिदन्तास्तत्संबन्धिनीं भूषां रत्न-
सम्बन्धिनीं भूषां तथादिशब्दात्सुवर्णमणिसंबन्धिनीं भूषामपि वज्र्यां प्रोक्तुः । सर्व-
स्मिन्नपिद्वे काले इत्यर्थः । यदाह राजमार्तडेन—‘यात्रां चूडां विवाहं श्रुति-
विवरविधिं शंखसङ्घप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्यं सुरनरभवनारंभविद्याविधानम् ।
मौंजीबन्धं प्रतिष्ठां मणिकनकरदाधारणं कुर्वतो ये मृत्युः सिंहस्थितेज्ये गुरु-
दिनकरयोरकराशिस्थयोश्च ॥’ इति । सिंहस्थगुरोरुपलक्षणत्वाद्वर्षस्तादावपि
प्रथमकर्तव्यसुवर्णादिधारणं वर्ज्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ सिंहस्थगुरोः प्रकारत्रयेण परिहारमिद्वज्रयाह—

सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत् ।
भागीरथीयाम्यतटे हि दोषो नान्यत्र देशे तपनेऽपि मेपे ॥४९॥

सिंह इति ॥ अथ प्रथममंशभेदेन परिहार उच्यते । गुरौ सिंहस्थिते स-
त्यपि सिंहांशे तृतीयांशसहितत्रयोदशांशकेऽप्योऽनन्तरं १३।२० तृतीयांशसहि-
तांशत्रयं ३।२० पंचमो नवांशः सिंहांशस्तत्र गुरौ सति विवाहो नेष्टो निषिद्धः ।
उक्तं ज्योतिर्निबन्धे राजमार्तडेन—‘सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति
वाक्पतिः । सर्वदेशेष्वयं त्याज्यो दंपत्योर्निधनप्रदः ॥’ इति । विशेषमाह व-
सिष्ठः—‘सिंहे सिंहांशके जीवे कलिते गौडगुर्जरे । कालमृत्युरयं योगो दंप-
त्योर्निधनप्रदः ॥’ इति । अतोऽवशिष्टेष्वंशेषु विवाहादि शुभं भवतीत्यर्थः ।
‘सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत् । अत्यंतसुभगा साध्वी धनधान्यसम-
न्विता ॥’ इति राजमार्तडेनोक्तेः । अथ देशभेदेन द्वितीयः परिहार उ-

ज्यते । अथ गोदोत्तरतः गोदावरी नदी तस्या उत्तरदिशि भागीरथी गंगा तस्या याम्यतटं दक्षिणकूलं यावन्मर्यादीकृत्य गोदावरीगंगांतरालवर्ती यो देश-स्तत्र सिंहस्थगुरुर्वर्ज्यो नान्यत्र देशे । अन्येषु देशेषु न सिंहस्थगुरुदोषः । तदाह लल्लुः—‘गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यम् । तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये ॥’ इति । अर्थाद्गोदावरीदक्षिणे देशे भागीरथ्युत्तरे देशे च सिंहस्थगुरुदोषो नास्ति । यदाह वसिष्ठः—‘भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तटे । विवाहो व्रतबंधो वा सिंहस्थेऽप्ये न दुष्यति ॥ मृगेंद्रसंस्थिते जीवे मध्यदेशे करग्रहः । मृत्युयोगो मृत्युदः स्याद्वपत्योः पंचवर्षतः ॥’ इति । अत्र विवाहव्रतबंधावेव निषिद्धौ । आभ्यामन्यानि शुभकर्माण्यनिषिद्धान्येव । अपवादस्य संकोचाश्रयत्वादुपलक्षणत्वायोगान् । अथ सूर्य-राशिवशेन तृतीयः परिहार उच्यते । तपनेपि मेघे सूर्ये मेघराशौ विद्यमाने सति वा सिंहस्थगुरुदोषो नास्ति । ‘मंगलानीह कुर्वीत सिंहस्थो वाक्पति-र्वेदा । भानौ मेघगते सम्प्रगित्याहुः शौनकादयः ॥’ इति ज्योतिर्निर्बन्धोक्तेः । अन्यच्च तत्रैव—‘सिंहगते सुरमंत्रिणि कन्या मेघगते तपने परिणीता । भूपणरज्युता च सुशीला सत्यवती सुतकीर्तिसमेता ॥’ इति ॥४९॥

सिंहराशिगतगुरुनिषेधवाक्यानां प्रतिप्रवसववाक्यानां च निर्गलितार्थमनुष्टुब्धयेनाह—

मघादिपंचपादेषु गुरुः सर्वत्र निन्दितः ।

गंगागोदांतरं हिला शेषाग्रिषु न दोषकृत् ॥ ५० ॥

मेपेर्के सन् व्रतोद्वाहौ गंगागोदांतरेऽपि च ।

सर्वः सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिं गौडगुर्जरे ॥ ५१ ॥

मघादिपंचेति ॥ मेपेर्के इत्यादि च ॥ श्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथ मकरस्थितगुरोः प्रकारद्वयेन परिहारं शालिष्याह—

रेवापूर्वं गंडकीपश्चिमे च शोणस्योदग्दक्षिणे नीच ईज्यः ।

वर्ज्यो नायं कौंकणे मागधे च गौडे सिंधौ वर्जनीयः शुभेषु ॥ ५२ ॥

रेवापूर्वं इति ॥ रेवा नर्मदा नदी तस्याः पूर्वं भागे गंडकी नदी तस्याः पश्चिमे च विभागे शोणनदस्योत्तरे दक्षिणे च विभागे नीच ईज्यः मकर-स्थगुरुर्न वर्ज्यः । एषु देशेषु मकरस्थितगुरुदोषो नास्ति । तदुक्तं लल्लेन—‘नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे । गंडक्याः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषभाक् ॥’ अर्थादन्येषु देशेषु निषिद्ध एव । तद्देशज्ञानार्थं द्वितीयः परिहारः । अयं मकरस्थितगुरुः कौंकणे देशे मागधे देशे च गौडदेशे सिंधुदेशे अटकास्थनगराधस्तात् सिंधुनाम नदीस्ति तत्पारे शुभेषु शुभकृत्येषु वर्ज्यो निषिद्धः । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे—‘मागधे गौडदेशे च सिंधुदेशे च कौंकणे । व्रतं

चूडां विवाहं च वर्जयेन्मकरे गुरौ ॥' इति । अतोऽन्येषु देशेषु मंगलं कार्य-
मेवेत्यर्थतः सिद्धम् । व्यवहारचञ्छेऽश्वरे तु विशेषः—'नीचराशिगतो जीवः
प्रशस्तः सर्वकर्मसु । नीचांशकगतस्याज्यो यस्मादंशेषु नीचता ॥' इति ।
अतएव वामनपुराणे—'वापीकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मक-
रस्थेऽपि तत्कार्यं न दोषः काललोपतः ॥' इति । काललोपो नाम कालनि-
षेधः स इह नास्ति । निषेधवाक्यस्य देशपरत्वादंशपरत्वाच्चेति भावः ।
गरुडपुराणेपि—'यदा सिंहगतो जीवो नैव कल्याणमाचरेत् । मकरस्थेऽपि
कर्तव्यं नात्र कार्या विचारणा ॥' इति । अत्रापि पूर्वोक्त एवाशयः ॥ ५२ ॥

अथ लुप्तसंवत्सरदोषापवादं वंशस्थवृत्तेनाह—

गोजांत्यकुंभेतरगेऽतिचारगो नो पूर्वराशिं गुरुरेति वक्तितः ।

तदा विलुप्ताब्द इहातिनिन्दितः शुभेषु रेवासुरनिम्नगांतरे ॥५३॥

गोजांत्येति ॥ गौवृषः अजो मेघः अंत्यो मीनः कुंभः यस्मिन् कस्मि-
श्चिद्राशौ स्थितो गुरुराक्रान्तराशेः सकाशादग्रिमराशौ महातिचारेण समागतः
सन् पश्चात्क्रियद्दिर्दिनैर्वक्तितो यदा पूर्वराशिं भुक्तराशिं नो एति तदा विलु-
प्ताब्दः लुप्तसंवत्सर उच्यते । स विलुप्ताब्दः इह शुभकृत्येष्वतिनिन्दितः । नि-
षिद्ध इत्यर्थः । तदुक्तं व्यवहारोच्चये—'अतिचारगतो जीवन् राशिं नैति
चेत्पुनः । लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो गहितः सर्वकर्मसु ॥' इति । यदा तु गोजांत्य-
कुंभेषु पूर्वराशेः सकाशान्महातिचारेणायाति पूर्वराशिं च नैति तदा न लुप्त-
संवत्सरदोषः । यदाह गुरुः—'मेघे वृषे श्वे कुंभे यद्यतीचारगो गुरौ । न तत्र
कालदोषः स्वादित्याह भगवान् यमः ॥' इति कालदौष्ट्यं । यदि तु दशका-
दश वा मासान्भुक्त्वा यस्मिन्कास्मिश्चिद्राशावतिचारेण गुरुः समायाति पूर्वं
राशिं च न गच्छति तदा लुप्तसंवत्सर एव नाम्नि । यदाह च्यवनः—'मासान्द-
शैकादश वा प्रयुज्य राशेर्गदा राशिमुपैति जीवः । भुंक्ते न पूर्वं च पुनस्तथापि
न लुप्तसंवत्सरमाहुरार्याः ॥' इति । अथ पूर्वराशिमेदेन परिहारमुक्त्वेदानीं
देशमेदेन परिहारमाह—लुप्तसंवत्सरो रेवा नर्मदा सुरतिम्नगा तथोर्नद्योर्-
तरे मध्ये निषिद्धः । उक्तं च—'लुप्ताब्ददोषोऽत्रिमतेन मध्ये सोमोद्भवायाः
सुरतिम्नगायाः ।' इति । केपुचिद्राशिषु लुप्तसंवत्सरदोषातिशयोऽस्तीत्युक्तं
सारसागरे—'अतिचारगते जीवे धनुःकर्कटमीनगे । लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो वि-
वर्ज्यः सर्वकर्मसु ॥' अन्यैर्विवाहादिनिषेधकं समरससकार्थं दोषांतरमप्यु-
क्तम् । यदाह नारदः—'समदष्टिर्गुरुः शुक्रस्तन्मासे तु प्रयत्नतः । विवाहादि
न कुर्वीत नर्मदातीर उत्तरे ॥' इति । गुरुरपि—'यदा जीवसितौ चक्रे परस्पर-
रतिराक्षितौ । सप्तमस्थौ तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥' इति । वसिष्ठो-
पि—'सप्तमसकयोर्जीवशुक्रयोश्च परस्परम् । तदा मूढसमो दोषः शुभकार्य-
विनाशदः ॥' इति ॥ ५३ ॥

अथ ग्रहाणां होरां वक्ष्यति सा च वारप्रवृत्त्यधीना तदर्थं वारप्रवृत्तिसुष-
जात्याह—

पादोनेरेखापरपूर्वयोजनैः पलैर्युतोनास्तिथयो दिनार्धतः ।

ऊनाधिकास्तद्विरोद्धवैः पलैरूर्ध्वं तथाधो दिनप्रवेशनम् ॥५४॥

पादोनेति ॥ रेखा भूमध्यरेखा । 'पुरी रक्षसां देवकन्याथ कांची सितः
पर्वतः पर्यलीवत्सगुल्मम् । पुरी चोजयिन्याह्वया गर्गराटं कुरुक्षेत्रमेरु भुवो
मध्यरेखा ॥' इति भास्करेणोक्ता । उपलक्षणं चैतत् । लंकात आरभ्य सुमे-
रुपर्यन्तं यद्वत्तं सूत्रं तदधोवर्तिनो ये देशास्ते मध्यरेखा उच्यन्ते । तदुक्तं
तेनैव—'यल्लंकोजयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान्स्पृशन्सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निग-
दिता सा मध्यरेखा भुवः ।' इति । यस्मिन्देशे वारप्रवृत्तिश्चिकीर्षिता स
देशो यदि मध्यरेखातः प्राक्पश्चाद्वा यावन्ति योजनानि भवन्ति तानि स्वदेश-
चतुर्थांशानानि कृत्वा तावद्भिः पलैस्तिथयः पंचदशयुतोनाः कार्याः । यदि
मध्यरेखातः प्रत्यग्योजनानि तदा युताः । यदा तु प्राग्योजनानि तदोनाः
कार्या इत्यर्थः । अथ यद्दिने वारप्रवृत्तिरिष्टा तद्दिने 'चरपलयुतहीना नाडिका
पंच चंद्राद्वयुदलमथ निशार्धं याम्यगोले विलोमे' इति भास्करोक्तरीत्या
दिनार्धं साध्यं । तस्मादिनार्धात्संस्कारविशिष्टाः पंचदश ऊनाधिकाश्चेद्भवन्ति
तद्विरोद्धवैः पलैर्दिनार्धस्य संस्कारविशिष्टपंचदशानां च यद्विवरमन्तरं तत्सं-
बन्धेनोत्थैरुपलैः पलैरूर्ध्वं तथाधो दिनपस्य वारस्य प्रवेशनं वारप्रवृत्तिः स्यात् ।
तदा दिनार्धात्संस्कारविशिष्टाः पंचदश चेदूनाः स्युस्तदा सूर्योदयादूर्ध्वं वार-
प्रवेशनम् । यदा ह्यधिकास्तदा सूर्योदयाप्राग्वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । यथा वारा-
णसीप्राक्मध्ये रेखाभिधात् कुरुक्षेत्रात्रिपष्टियोजनानि ६३ पादोनास्ति ४७।
१५ प्राग्योजनत्वादेतैः ४७ ऊनाः पंचदश जाताः १४।१३ दिनार्धं १७।२
अस्मात् न्यूना इति विवरं २।४९ सूर्योदयादूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः । अयमर्थो ग्रंथ-
कृता लाघवायोपनिबद्धः । राजमार्गस्तु वसिष्ठसंहितायाम्—'प्रभाकरस्यो-
द्भ्रमनात्पुरे स्वाद्वारप्रवृत्तिर्दशकंधरस्य । चरार्धदेशांतरनाडिकाभिरूर्ध्वं तथा-
धोऽथ परत्र तस्मात् ॥' इति । श्रीपतिरपि—'चरार्धदेशांतरयोर्वियोगयो-
गोत्थमानीय पलैश्च सम्यक् । सूर्योदयादूर्ध्वमृणे धनेऽधो वारप्रवृत्तिं मुनयो
वदन्ति ॥' इति । तत्र चरमुत्तरदक्षिणगोलवशाद्वर्णं धनं च 'अथ चर-
गोलयोः स्यात्' इति भास्करोक्तेः । देशांतरमपि पूर्वापरयोजनवशाद्वर्णं
धनं च । तत्र—'योगो युतिः स्यात्क्षययोः स्वयोर्वा धनणयोरेतरमेव योगः'
इत्युक्तेः । ऋणयोर्देशांतरचरयोर्योगे तूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः । धनणयोर्योगे सुर्वो-
दयादधः धनणयोर्योगेऽन्तरं कार्यम् । तद्यद्वर्णं धनं च सदा सूर्योदयादूर्ध्वमधश्च
वारप्रवृत्तिः । ग्रंथकृता तु चरसंस्कारो मध्याह्नस्य तद्विशिष्टवान्न कृतः ।
देशांतरसंस्कारोऽवशिष्यते स लंकादिनार्धे पंचदशघटीमित्रे कार्यस्तथा कृते
सति यदुभयोरन्तरं तावत्सूर्योदयादूर्ध्वमधश्च वारप्रवृत्तिः ॥ ५४ ॥

अथ वारप्रवृत्तिप्रयोजनपुरःसरां होरामनुष्टुभाह—

वारादेर्घटिका द्विधाः स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः ।

सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेषा दिनपात्क्रमात् ॥ ५५ ॥

वारादेरिति ॥ वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वारप्रवृत्तिर्जाता तत् इष्टवद्यो द्विगुणाः कार्याः । ता द्विस्थाने स्थाप्याः । तत्र पंचभिर्भक्ते मल्लक्षणे तत् त्याज्यं । यच्छेषं तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्यम् । एवंविधा घट्यः सैका एकयुक्ताः कार्याः । ततो नगैः सप्तमिस्तष्टा भक्ता अवशिष्टाः कालहोराः स्युस्तद्दिनपाद्वाराक्रमानुवर्तनीयाः । यथा रविवारे इष्टघटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथगक्षाप्तशेष २ वर्जिताः १० नगैस्तष्टाः शेषं ३ सैकं ४ रविवारे क्रमगणनया चतुर्थो बुधस्तस्य होरा । अत्र वासना । तत्र वसिष्ठः—‘वारप्रवृत्तेर्गदिता दिनेशाकालाख्यहोरापतयः क्रमेण । सार्धेन नाडीद्वितयेन तष्टः षष्टश्च षष्टश्च पुनः पुनः स्यात् ॥’ इति । तत्र कृतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति । अत्रानुपातः । यदि घटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशतिर्होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति । अत्रैकेन गुणे विशेषाभावाच्चतुर्विंशतेः छेदः पट्टिर्जातः । उभयोर्द्वादशापवर्ते इष्टघटिका द्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्युरिति । तथा चोक्तं रत्नमालायाम्—‘वारप्रवृत्तेर्घटिका द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरापतयः शरास्ताः । दिनाधिपाद्या रविशुक्रसंभ्यशशांकसौरैर्यजुजाः क्रमेण ॥’ अथ ग्रंथकृदुक्ता वासना । सार्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्धद्विघट्यः पंच भवन्ति । अतएवोक्तं ‘वारादेर्घटिका द्विधाः’ इति । एकयोगे षट् जाताः । एवं रविवारे क्रमेण गणनया द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता । अत उक्तं ‘सैका’ इति । भवन्मतेऽपि सूर्यात्पष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा । इयं च शुक्रहोरा पंचघटीपर्यंतं स्वमते इष्टघटिका ४ द्विगुणाः ८ अत्र पंचभ्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने स्थापयित्वा पंचभक्तावशिष्टत्रयेणोताः पंच जाताः । अत उक्तं ‘स्वाक्षहृच्छेषवर्जिताः’ इति । एकयोगे षट् । एवं सति पुनः सैव होरा । एवमिष्टघटीभिः कालहोरा नयनं सुगमं वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनुचितमिति ‘नगैस्तष्टा’ इत्युक्तम् । क्रमगणनायां त्वियं युक्तिः । द्वयोर्होरास्वामिनोरंतरं पंच संभवन्ति । एकयोगस्तु वर्तमानकालहोराज्ञानार्थमतः षष्टिक्रमगणनया भवद्विवक्षिता सैव होरा भवति ॥ विवाहवृन्दावने तु उदयमारभ्योक्ताः कालहोराः । यथा—‘तत्कालार्कन्यूनलभांशपिंडो भक्ताः पंच क्षोणिभिर्भुक्तहोराः ॥ साख्यस्तुक्रज्जुसौरैर्यजुभौमाः संख्याचेरन्वारतस्ते तदीशाः ॥’ इति । अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम्—‘वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं क्षणवार्थमेव हि । अखिलेष्वन्धकार्येषु दिनाविरुद्धाद्भवेत् ॥’ इति । क्षणवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः । अन्धकार्येषु तिथिवारप्रयुक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा ग्राह्याः ॥ ५५ ॥

अथ कालहोराप्रयोजनमन्यच्च शालिन्त्याह—

वारं प्रोक्तं कालहोरासु तस्य

धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिर्ध्वंशकेऽस्य ।

कुर्याद्विक्षूलादि चित्यं क्षणेषु

नैवोल्लङ्घ्यः पारिघश्चापि दंडः ॥ ५६ ॥

वारं प्रोक्तमिति ॥ यत्कर्म यस्मिन् वारं प्रोक्तं तद्दिनस्य सदोषत्वादस्या-
वश्यककृत्ये तस्य कालहोरायां कर्तव्यम् । यदाह नारदः—‘यस्य खेटस्य य-
त्कर्म वारं प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेपि तस्य तत्कर्म सर्वदा ॥’ इति ।
अथ केचित् । यस्य वारं यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यश्चन्द्रो वा चे-
त्तिष्ठत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः । उक्तं च—‘यस्य ग्रहदिने कर्म यत्किञ्चिदभि-
धीयते । तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधीयते ॥’ इति । कैश्चित्प्रत्येकं
होराफलान्युक्तानि—‘मानुहोरा मृतिं कुर्याच्चंद्रहोरा स्थिरासनम् । कारा-
बंधं भौमहोरा बुधहोरा च पुत्रदा ॥ वस्त्रालंकारदा जीवहोरा शौकी विवा-
हदा । जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफलं विदं ॥ प्रभकाले यदा होरा तदा
फलमवाप्नुयात् ॥’ इति । उदयादारभ्य होरानयनप्रयोजनं तु—‘पादः स्ववर्षे
च दलं स्वमासे दिने स्वकीये चरणोनरूपम् । रुरं स्वहोरास्विति कालवी-
र्यमुक्तं हि होरानिपुणैः पुराणैः ॥’ इति । युक्तं चैतत् वर्षंशादीनामुदयादितः
प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेणा अप्युदयादेव गणनीयाः ॥ अथ प्रसंगान्नक्षत्रप्रत्यु-
क्तानां कर्मणामनुष्ठाने प्राप्तेऽपवादमाह—धिष्ण्य इति । यस्मिन्धिष्ण्ये
नक्षत्रे यत्कर्म यस्त्रपरिधानादिकमुक्तं तत्सत्यावश्यकत्वेऽस्य धिष्ण्यस्य स्वा-
मितिर्ध्वंशके स्वामिमुहूर्ते कुर्यात् । उक्तं च नारदेन—‘यस्मिन्क्षेत्रे तु य-
त्कर्म निखिलं कथितं च यत् । तद्देवत्ये तन्मुहूर्ते कार्यं यात्रादिकं
तथा ॥’ इति । मुहूर्तस्वामिनो विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अथात्रापि स्वामि-
तिर्ध्वंशे इदमवश्यं चित्यं विचारणीयम् । किं । दिक्शूलाद्यं वारशूलं नक्षत्र-
शूलं च । आदिशब्देन लालाटिकयोगोपि । क्षणेपु मुहूर्तेषु इदमवश्यं चित्यं
विचारणीयम् । एवं पारिघो दंडः क्षणेपु नैवोल्लङ्घ्यः । यदाह वसिष्ठः—
‘यत्कर्म कथितमृक्षे यस्मिन्तत्कर्म तत्क्षणे कार्यम् । दिक्शूलादिकनिश्चितं
पारिघदंडादिविज्ञेयम् ॥’ इति । विज्ञेयमवश्यं विचारणीयम् । दिक्शूला-
दिकं तु यात्राप्रकरणे वक्ष्यति ॥ ५६ ॥

अथ कार्यमात्रनिषिद्धान्मन्वादीन् युगादींश्च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मन्वाद्यास्त्रितिथी मधौ तिथिरवी ऊर्जे शुचौ दिक्तिथी

ज्येष्ठेऽत्ये च तिथिस्त्विये नव तपस्यश्वाः सहस्ये शिवा ।

भाद्रेऽग्निश्च सिते त्वमाष्ट नभसः कृष्णे युगाद्याः सिते
गोऽग्नी बाहुलराधयोर्मदनदर्शौ भाद्रमाघासिते ॥ ५७ ॥

मन्वाद्या इति ॥ एते चतुर्दश मन्वाद्या ज्ञेयाः । सिते इति वक्ष्यमाणं
पदमनुकृत्य चैत्रादिमासेष्वपि संबध्यते । मघौ चैत्रमासे सिते शुक्लपक्षे त्रि-
तिथी तृतीयापूर्णिमे । ऊर्जे कार्तिके शुक्लपक्षे तिथिरवी पूर्णिमाद्वादश्या । शु-
चावाषाढमासे शुक्लपक्षे दिक्त्रिथी दशमीपूर्णिमे । ज्येष्ठे अत्ये फाल्गुने च
तिथिः पूर्णिमा । इषे आश्विने शुक्लपक्षे नव नवमी । तपसि मासे माघे
मासि शुक्लपक्षे अश्विः सप्तमी । सहस्ये पौषे शुक्लपक्षे शिवा एकादशी ।
भाद्रपदमासे शुक्लपक्षेऽग्निस्तृतीया । नभसः श्रावणस्य कृष्णे कृष्णपक्षे अमा
अमावास्या अष्ट अष्टमी । अत्राष्टमी जन्माष्टमी तदनंतरभाविनी अमावास्या
च गृह्यते । यदाह नारदः—‘द्वादश्यूर्जे शुक्लपक्षे नवम्याश्चयुजे सिते । चैत्रे
भाद्रपदे चैव तृतीया शुक्लसंज्ञिता ॥ एकादशी सिता पौषेऽप्याषाढे दशमी
सिता । माघे च सप्तमी शुक्ला नभस्येऽप्यगिताष्टमी ॥ श्रावणे मास्यमावास्या
फाल्गुने मामि पूर्णिमा । आपादे कार्तिके मासि चैत्री ज्येष्ठस्य पूर्णिमा ॥
मन्वादयः स्नानदानश्राद्धेष्वानंत्यपुण्यदाः ॥’ इति । मत्स्यपुराणेपि—‘आ-
श्वयुक् शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रप-
दस्य च ॥ श्रावणस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा । आपादस्यापि द-
शमी माघमासस्य सप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आपादस्यापि पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी सिता ॥ मन्वंतरादयश्चैता दत्तस्या-
क्षयकारिकाः ॥’ इति । अत्र नारदवाक्ये—‘नभस्येऽप्यसिताष्टमी’ इति तत्
कृष्णादिमासाभिप्रायेण । मत्स्यपुराणवचनं तु—‘श्रावणस्याष्टमी कृष्णा’ इति
तच्छुक्लादिमासाभिप्रायेण । एवं सति जन्माष्टमी सिद्धा उभयमते । अमा-
वास्या शुक्लमासाभिप्रायेण जन्माष्टम्यनंतरभाविनी गृह्यते ॥ अथ युगाद्याः
युगादयश्चत्वार उच्यन्ते । बाहुलः कार्तिकः, राधो वैशाखः, गोऽग्नी नवमीतृ-
तीये यथासंख्यं ज्ञेये, सिते शुक्लपक्षे कार्तिके शुक्लपक्षे नवमी, वैशाखे शु-
क्लपक्षे तृतीया, भाद्रमाघासिते यथासंख्यं मदनदर्शौ भाद्रपदकृष्णपक्षत्रयो-
दशी माघकृष्णमावास्या एते युगादयश्चत्वारः । यदाह नारदः—‘कार्तिके
शुक्लनवमी चादिः कृतयुगस्य सा । त्रेतादिर्माधवे शुक्ला तृतीया पुण्यसं-
मिता ॥ कृष्णा पंचदशी माघे ह्यपरादिरुदीरिता । कल्पादिः स्यात्कृष्णपक्षे
नभस्ये च त्रयोदशी ॥’ शुक्लादिमासाभिप्रायेण श्राद्धपक्षत्रयोदशीप्रसिद्धशि-
वराध्वनंतरभावित्वमावास्या च गृह्यते । उशना—‘अयने विषुवे चैव शयने
बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥’ इति । याज्ञव-
ल्क्यस्त्वष्ट्रिंशत्कालिकाननध्यायानाह—‘संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्का-
निपातने । समाप्य वेदं धुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पंचदश्यां चतुर्दश्याम-
ष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसंषिषु भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ पञ्चमंडू

कनकुलश्चाहिमार्जारमृगकैः । कृतंऽतरे त्वहोरात्रं शुक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ खरो-
द्गर्दभोल्लसामबाणातनिःस्वने । अमेध्यशवशूद्रां त्यश्मशानपतितांतके ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्सन्नितसंश्रवे । भुक्त्वादपाणिरंभोभिरर्धरात्रेति-
मारुते ॥ पांसुवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगंधे च
शिष्टे च गृहमागते ॥ खरोद्ग्यानहस्यधनौ वृक्षेरिणिरोहणे । अष्टत्रिंशत्पुन-
ध्यायानेतांस्तत्कालिकान् जगुः ॥' इति । अन्यच्च—'अह्नयेते ह्यनध्यायाः
शिष्यत्विगुरुबंधुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥' एवमाद-
योऽन्येष्वनध्याया धर्मशास्त्रोक्ता अनुसंधेयाः । ते च व्रतबंधे विद्यारंभे व्रत-
विसर्गादौ तित्याद्ययने च यथायोग्यं वर्जनीयाः । सोपपदादीननध्यायान्
ग्रंथकृद्गतबन्धप्रकरणे वक्ष्यतीति शिवम् ॥ ५७ ॥

अथ शुभाशुभप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
शुभाशुभप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । श्रीशब्दो वाक्यालंकारे ।
शुभं सिद्धियोगादि अशुभं सिंहस्थादि तयोः प्रकरणनिरूपणम् । अन्यत्स्प-
ष्टम् । 'ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारि-
तबिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने हि शुभाशुभप्रकरणं पूर्णत्वमध्यागमत् ॥' इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञ-
मुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विदुषुप्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंताम-
णिटीकायां पीयूषधाराभिधायी शुभाशुभप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

नक्षत्रप्रकरणं द्वितीयम् ।

शर्वाणीतनयमघाब्धिदावमीशं नत्वा श्रीगुरूपदभक्तिलब्धविद्यः ।

गोविंदो विबुधवरप्रहर्षिणीं तां नक्षत्रप्रकरणटिप्पणीं तनोति ॥ १ ॥

अथ नक्षत्रप्रकरणं व्याख्यायते । तत्रादौ नक्षत्राणां प्रसिद्धत्वादेवावक्तव्य-
तायां सिद्धायां तत्स्वामिनः शार्दूलविक्रीडितेनाह—

नासत्यान्तकवह्निधातुशशभृदुद्रादितीज्योरगा

ऋक्षेशाः पितरो भगोऽर्यमरवित्वघ्नाशुगाश्च क्रमात् ।

शक्रामी खलु मित्रइंद्रनिर्ऋतिक्षीराणि विश्वे विधि-

गोविंदो वसुतोयपाजचरणाहिर्बुधयपूषाभिधाः ॥ १ ॥

नासत्यांतकेति ॥ एते क्रमादृक्षेशा नक्षत्राधीशा ज्ञेयाः । यथा अभिन्या

नासत्यावन्धिनीकुमारौ । भरण्या अन्तको यमः । कृत्तिकाया वह्निरग्निः । रो-
हिण्या धाता ब्रह्मा । मृगस्य शशभृच्चन्द्रः । आर्द्राया रुद्रो महादेवः । पुन-
र्वसोरदितिर्देवमाता । पुष्यस्येज्यो बृहस्पतिः । आश्लेषाया उरगः सर्पः । म-
घायाः पितरः । पूर्वाफलगुन्या भगः सूर्यविशेषः । उत्तराफलगुन्या अर्यमा सू-
र्यविशेषः । हस्तस्य रविः सूर्यः । चित्रायास्त्वष्टा विश्वकर्मा । स्वात्या आद्युगो
वायुः । विशाखायाः शक्राग्नी इन्द्राग्नी । अत्र समुदितयोर्देवतात्वं । अनुरा-
धाया मित्रः सूर्यविशेषः । ज्येष्ठायाः शक्र इन्द्रः । मूलस्य निर्ऋती राक्षसः ।
पूर्वाषाढायाः क्षीरमुदक । उत्तराषाढाया विश्व विश्वेदेवाः । अमिजितो
विधिः । श्रवणस्य गोविंदो विष्णुः । धनिष्ठाया वसवोऽष्टौ देवताविशेषाः ।
शततारकायास्तोयपो वरुणः । पूर्वाभाद्रपदाया अजचरणः सूर्यविशेषः । उत्त-
राभाद्रपदाया अहिर्बुध्नयः सूर्यविशेषः । रेवत्याः पूषा सूर्यविशेषः । यदाह
नारदः—‘नक्षत्रेशाः क्रमादस्त्वष्टमवह्निरपितामहाः । चन्द्रेशादिनिजीवाहि-
पितरो भगसंज्ञिताः ॥ अर्यमर्कस्त्वष्टमरूच्छक्रामित्रवासवाः । निर्ऋत्युद-
कविश्वजगोविंदो वसवोऽष्टौ ॥ ततोऽजपादहेबुध्नयः पूषा चेति प्रकीर्तिताः ॥’
इति । प्रयोजनं तु तिथिप्रकरणे प्रोक्तमस्माभिः । अत्र वसव इति बहुवच-
नांतत्वाद्ब्रह्मनामेव व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वं प्रतीयते । ‘धनिष्ठानक्षत्रं वसवो
देवता’ इति श्रुत्युक्तेश्च । एवं सति केविद्दीपिकाकारादयो बहुवचमविवक्षित-
मिति मत्वा वसुशब्दं च द्रव्यवाचकं मत्वा स्वं धनं द्रव्यमित्यादिशब्दं ध-
निष्ठानक्षत्रवाचकं मन्यन्ते ते चिन्त्योक्तयो वेदितव्याः । अथ प्रसंगात्प्रत्येकं
नक्षत्रकृत्यानि ग्रन्थकृदनुक्तान्यप्युच्यन्ते । तान्याह नारदः—‘वस्त्रोपनयन-
क्षौरसीमन्ताभरणक्रिया । स्थापनाश्चेभयानस्त्रीकृषिविद्याद्योऽश्विभे ॥ वापी-
कृपतडागादिविषशस्त्रोपद्राहणाः । विलप्रवेशगणितनिक्षेपा याग्यमे शुभाः ॥
अद्याधानास्त्रशस्त्रोपसंधिविग्रहद्राहणाः । संग्रामौषधवादित्रक्रियाः शस्त्राश्च
वह्निभे ॥ सीमंतोज्ञयनोद्वाहवस्त्रभूषास्थिरक्रिया । हयहस्त्यभिषेकाश्च प्रतिष्ठा
ब्रह्मभे शुभाः ॥ प्रतिष्ठाभूषणोद्वाहसीमंतोज्ञयनक्रियाः । क्षौरवास्तुगजोद्वा-
श्रयात्राः शस्त्राश्च चन्द्रभे ॥ ध्वजतोरणसंग्रामप्रकारास्त्रक्रियाः शुभाः । संधि-
विग्रहवैराणि रसाद्याः शर्वभे शुभाः ॥ प्रतिष्ठायानसीमन्तवस्त्रवास्तूपनाय-
नम् । क्षौराश्चकर्मादितिभे विधेयं धान्यभूषणम् ॥ यात्राप्रतिष्ठासीमन्तव्रत-
बन्धप्रवेशनम् । करग्रहं विना सर्वं कर्म देवेज्यभे शुभम् ॥ अनृतं व्यसनं
धूतं धानुवाद्यौषधाहवम् । विवादरसवाणिज्यं कर्म कटुजभे शुभम् ॥ क-
टुजः सर्पः । कृषिवाणिज्यगोधान्यरणोपकरणादिकम् । विवाहनृत्यगीताद्यं
निखिलं कर्म पैश्रभे ॥ विवादविषशस्त्राग्निद्राहणोप्राहवादिकम् । पूर्वोत्रये-
ऽखिलं कर्म कर्तव्यं मांसविक्रयः ॥ प्रतिष्ठोद्वाहसीमंताभिषेकव्रतबन्धनम् ।
प्रवेशस्थापनाश्वेभवास्तुकर्मोत्तरात्रये ॥ प्रतिष्ठोद्वाहसीमंतयानवस्त्रोपनायनम् ।
क्षौरवास्त्वभिषेकाश्च भूषणं कर्म भानुभे ॥ प्रवेशवस्त्रसीमंतप्रतिष्ठाव्रतबन्ध-
नम् । त्वाष्ट्रभे वास्तुविद्याश्च क्षौरभूषणकर्म यत् ॥ प्रतिष्ठोपनयनोद्वाहवस्त्रसी-

मंतभूषणम् । विवादक्षेभकृष्यादिक्षौरकर्म समीरभे ॥ वस्त्रभूषणवाणिज्यर-
सधान्यादिसंग्रहम् । इन्द्राग्निमे नृत्यगीतशिल्पलेखनकर्म यत् ॥ प्रवेशास्था-
पनोद्वाहव्रतबन्धाष्टमंगलम् । वस्त्रभूषणवास्तुश्च मैत्रभे संखिविग्रहम् ॥ क्रूरो-
ग्रशस्त्रवाणिज्यगोमहिष्यंबुकर्म च । इन्द्रभे नृत्यवादित्रशिल्पलोद्वाहमलेख-
नम् ॥ विवाहकृषिवाणिज्यदारुणाहवभेषजम् । निर्ऋतिभे नृत्यशिल्पसंखिवि-
ग्रहलेखनम् ॥' इति । पूर्वाषाढोत्तराषाढयोः कृत्यमुक्तम्—'प्रतिष्ठाक्षौरसीमंत-
यानोपनयनौषधम् । पुरग्रामगृहारंभा विष्णुभे पटबंधनम् ॥ वस्त्रोपनयनक्षौ-
रप्रतिष्ठायानभूषणम् । वसुभे वास्तुसीमंतप्रवेशास्त्रविभूषणम् ॥ प्रवेशास्था-
पनक्षौरमौजीबन्धनभेषजम् । अश्वारोहणसीमंतवास्तुकर्म जलेशभे ॥' इति ।
पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः कृत्यमुक्तं पूर्वम् । 'विवाहव्रतबन्धाश्च प्रतिष्ठा-
यानभूषणम् । प्रवेशवस्त्रसीमंतक्षौरभेषजमंत्यभे ॥' इति ॥ १ ॥

अथ ध्रुवगणं तत्कृत्यं चानुष्टुभाह—

उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् ।

तत्र स्थिरं बीजगेहशांत्यारामादिसिद्धये ॥ २ ॥

उत्तरात्रयेति ॥ उत्तरा उत्तराफल्गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्त्रिंश उ-
त्तराः रोहिणी च एतानि नक्षत्राणि ध्रुवमंशकानि स्थिरसंज्ञानि चेति संज्ञा-
द्वयम् । तत्र ध्रुवनक्षत्रेषु स्थिरं कर्म कार्यम् । तथा बीजं यवादि, गेहं गृहं,
शांत्यादि विनायकशांत्यादि, आरामो नगरोपकंठवर्ति वनम् । आदिशब्दान्मृ-
दुनक्षत्रोक्तमपि कर्म सिद्धये भवति । तदुक्तं वसिष्ठेन—'स्थिरसंज्ञं भवतु-
ष्टयमंबुजजस्र ऋक्षमुत्तरात्रितयम् । नरपतिपत्तनसदनप्रवेशवीजादि सि-
ध्यते तत्र ॥ मृदुबुंदे कथितान्यपि स्थिरबुंदे तानि कार्याणि ॥' इति । अथ
संज्ञाद्वयप्रमाणमुच्यते—'ध्रुवमचलं क्षिप्रं लघु चरं चलं मैत्रमृदुसंज्ञे । सा-
धारणमिश्राख्यं क्रूरोग्रं तीक्ष्णदारुणं तुल्यम् ॥' इति वसिष्ठोक्तेः । एवं भा-
स्करो रविरपि स्थिरः । यदाह वसिष्ठः—'सूर्यः स्थिरः शीतकरश्चरात्मा ध-
राज उग्रः शशिजो विमिश्रः । देवंद्रपूज्यो लघुरिंद्रशत्रुः पूज्यो मृदुस्तीक्ष्णत-
नुश्च सौरिः ॥' इति । अत्रापि सामान्यतः स्थिरकृत्यं कार्यं मूलश्लोकोक्तम् ।
अन्यदपि वारोक्तकर्म कार्यमभिधानात् । यदाह नारदः—'वृषाभिषेकमां-
गल्यसेवायानास्त्रकर्म यत् । औषधाहवधात्वादि विधेयं भानुवासरे ॥' इति ॥ २ ॥

अथ चरगणं तत्कृत्यं चानुष्टुभाह—

स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि चंद्रश्चापि चरं चलम् ।

तस्मिन्गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम् ॥ ३ ॥

स्वात्यादित्य इति ॥ स्वानी आदित्यं अदितिर्देवतास्वादित्यम् 'दित्वादि-
त्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इति ण्यः । आविवृद्धिः । 'यस्येति च' इतीकार-

लोपः । आदित्यं पुनर्वसुः । श्रुतेः श्रवणमारभ्य त्रीणि श्रवणधनिष्ठाशततारकाः सोमवारश्च चरसंज्ञाश्चलसंज्ञाश्चैते ज्ञेयाः । तस्मिंश्चरनक्षत्रे गजो हस्ती तदाद्योऽश्वाद्यस्तेषामारोहः, वाटिका आरामस्तत्र गमनं, यात्रा । आदिशब्दाल्लघु-
नक्षत्रोक्तमपि कर्म सिध्यतीति शेषः । तदाह वसिष्ठः—‘अदितिः श्रुति-
भाषितयं चरसंज्ञं पंचकं मरुतं च । वाहनकर्मविभूषणचरकार्योद्यानमंत्र-
सिद्धये तत् ॥ कथितान्यपि लघुवृन्दे चरसंज्ञे तानि कार्याणि । मणिमुक्ताफु-
लहेमसद्गजतत्रपुसीसकमाणि ॥’ इति । नारदः—‘शंखमुक्तांबुरजतवृक्षेक्षु-
खीविभूषणम् । पुष्पगीतक्रतुक्षीरकृषिकर्मैन्दुवासरे ॥’ इति ॥ ३ ॥

अथोद्योगणमनुष्टुभाह—

पूर्वात्रयं याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा ।

तस्मिन्धाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादि सिध्यति ॥ ४ ॥

पूर्वात्रयमिति ॥ पूर्वात्रयं पूर्वाफलगुनीपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदारूपं नक्षत्र-
त्रयं याम्यं भरणी मघा च तथा कुजो भौमश्च उग्रसंज्ञः क्रूरसंज्ञश्च । तस्मि-
न्नुग्रनक्षत्रे घातो हतनं, अग्निरग्निदाहः, शाठ्यं खलत्वं, विषं विषभक्षणादि,
शस्त्रं शस्त्रमारणादि, आदिशब्दादन्यदपि अरिष्टकृत्यं दारुणनक्षत्रोक्तं सिध्य-
तीति निष्पद्यते । उक्तं च वसिष्ठेन—‘पूर्वात्रितयं पित्र्यभमुग्राख्यमिदं च
पंचकं याम्यम् । मारणभेदनबंधनविषहननं पंचमे कार्यम् ॥ यद्दारुणभोक्तं
तत्कर्म त्वथोग्रमे कार्यम् ॥’ इति । नारदः—‘विषाग्निबंधनस्त्रियसंधिविप्र-
हमासवम् । धात्वाकरप्रवालखीकर्मभूमिजवासरे ॥’ इति ॥ ४ ॥

अथ मिश्रगणमनुष्टुभाह—

विशाखाग्नेयमे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम् ।

तत्राग्निकार्यं मिश्रं च वृषोत्सर्गादि सिध्यति ॥ ५ ॥

विशाखेति ॥ विशाखा आग्नेयं कृत्तिका सौम्यो बुधश्च एतत्रयं मिश्र-
संज्ञं साधारणसंज्ञं च । तत्र मिश्रसंज्ञेषु नक्षत्रेषु अग्निकार्यमग्निहोत्रं, मिश्रं
नक्षत्रांतरोक्तं कर्म, वृषोत्सर्गः काम्यः । आदिशब्दादुग्रमपि कर्म सिद्ध्ये
भवति । तदाह वसिष्ठः—‘अद्वितयं श्वसनसखं सेंद्राग्निभक्तं च मिश्रसंज्ञं
हि । निखिलानि च साधारणकार्याण्युग्राणि तत्र कार्याणि ॥’ इति । ना-
रदः—‘वृत्तशिल्पकलागीतलिपिभूरससंग्रहम् । विवाहधान्यसंग्राहकर्मसौम्यस्य
वासरे ॥’ इति ॥ ५ ॥

अथ लघुगणमनुष्टुभाह—

हस्ताश्विपुष्याभिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा ।

तस्मिन्पण्यरतिज्ञानभूषाशिल्पकलादिकम् ॥ ६ ॥

हस्ताश्वीति ॥ पूर्वार्धे एषष्टम् । तस्मिन् लघुनक्षत्रे पण्यं विक्रेयवस्तु,

रतिः स्त्रीभोगः, ज्ञानं शास्त्रादेः, भूषाऽऽभरणं, शिल्पं चित्रादि, कलाश्चतुः-
पष्टिकला नृत्यादिकाः । आदिशब्दाच्च नक्षत्रोक्तमपि कार्यम् । तदाह
वसिष्ठः—‘सुरसचिवाश्विनहस्तास्ताराः स्युः क्षिप्रसंज्ञकास्तासु । औषधपण्य-
विभूषणशिल्पकलाज्ञानकर्मसिद्धिः स्यात् ॥ चरधिष्ण्ये कथितान्यपि कार्या-
ण्यखिलानि लघुगणे नूनम् ॥’ इति । नारदोऽपि—‘क्षिप्रं सूर्याश्विपुष्यभम्’
इत्याह । अत्राभिजितोक्तो देवज्ञाननोहरे ‘आष्टिषेण’ इत्युक्त्वा पठितम्
‘लघुक्षिप्रं करस्तिष्योऽभिजिदास्त्रं बृहस्पतिः’ इति । अतएवोक्तं श्रीप-
तिना—‘अश्विनीगुरुभमर्कदैवतं साभिजिल्लघुचतुष्टयं स्मृतम्’ इति । वसि-
ष्ठादिभिस्तु प्रायेकं नक्षत्रकृत्येषु अभिजितोऽनुक्तेरित्यत्राप्यनुक्तिः । वारकृत्ये
नारदः—‘यज्ञपौष्टिकमांगल्यस्वर्णवस्त्रादिभूषणम् । वृक्षगुल्मलतायानकर्म दे-
वेज्यवासरे ॥’ इति ॥ ६ ॥

मृदुगणमनुष्टुभाह—

मृगांत्यचित्रामित्रर्क्षं मृदु मैत्रं भृगुस्तथा ।

तत्र गीतांवरक्रीडामित्रकार्यविभूषणम् ॥ ७ ॥

मृगांत्येति ॥ मृगः अंत्यं रेवती चित्रा मित्रर्क्षमनुराधा भृगुः शुक्रः मृदु-
संज्ञं मैत्रसंज्ञं च तत्र गीतं, अंबरं वस्त्रं, क्रीडा स्त्रियासह क्रीडा, मित्रस्येष्टस्य
कार्यं विभूषणमलंकारः एतत्सिध्यति । यदाह वसिष्ठः—‘मृदुवृद्धं भचनुष्टयमंत्य-
त्वाद्ग्राह्यसौम्यमित्रर्क्षम् । मंगलवनिताभूषणमंदिरगीतानि सिध्यन्ति ॥’ इति ।
तत्र नारदः—‘नृत्यवादित्रगीतादिस्वर्णखीरलभूषणम् । भूषणयोत्सवगोधान्य-
कर्म भार्गववासरे ॥’ इति ॥ ७ ॥

अथ तीक्ष्णगणमनुष्टुभाह—

मूलेंद्राद्राहिमं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् ।

तत्राभिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम् ॥ ८ ॥

मूलेंद्रेति ॥ मूलं ऐंद्रं ज्येष्ठा आर्द्रा अहिभमाश्लेषा सौरिः शनैश्चरः ती-
क्ष्णसंज्ञं दारुणसंज्ञं च । तत्र तीक्ष्णनक्षत्रे अभिचारकर्माणि, उग्रं भयंकरकृत्यं
मारणादि, भेदः अत्यंतमित्रयोः कलहोत्पादनादि, पशूनां हस्यादीनां दमः
शिक्षा, आदिशब्दाद्वंधनादीनि । यदाह वसिष्ठः—‘दारुणभानि पुरन्दरको-
णपशिवसपदैवानि । दारुणबंधनदहनप्रहरणकर्माणि सिद्धिमायाति ॥’ इति ।
नारदः—‘त्रपुसीसायसाशमास्त्रविषपानासवानुत्तम् । स्थिरकर्माखिलं वास्तुसं-
ग्रहं सौरिवासरे ॥’ इति ॥ ८ ॥

अथाधोमुखोर्ध्वमुखतिर्यग्मुखनक्षत्राणि द्वंद्वशेनाह—

मूलाहिमिश्रोग्रमधोमुखं भवे-

दूर्ध्वास्यमार्द्रेज्यहरित्रयं ध्रुवम् ।

तिर्यङ्मुखं मैत्रकरानिलादिति-

ज्येष्ठाश्विभानीदृशकृत्यमेषु सत् ॥ ९ ॥

मूलेति ॥ मूलं अहिराश्लेषा मिश्रं कृत्तिकाविशाखे उग्रं पूर्वाश्रयमघाभ-
रण्यः एतानि नव नक्षत्राण्यधोमुखानि ज्ञेयानि । एष्वीदृशकृत्यमधोमुखकृत्यं
वापीकृपादि तत्समीचीनमुक्तम् । तदुक्तं गरुडपुराणे—‘भरणीकृत्तिकाश्लेषा-
मघामूलविशाखिकाः । तिस्रः पूर्वास्तथा चैव अधोवक्राः प्रकीर्तिताः ॥’ एषु ।
‘वापीकृपतडागादिखननं च तृणादिकम् । देवतागारखननं निधानखननं
तथा ॥ गणितं ज्योतिषारंभं खनीबिलप्रवेशनम् । कुर्यादधोगतान्येव कार्याणि
वृषभध्वज ॥’ इति । अथार्द्रा ईज्यः पुष्यः हरित्रयं श्रवणधनिष्ठाशततारकाः
ध्रुवमुत्तराश्रयरोहिण्यः एतन्नक्षत्रनवकमूर्ध्वास्यमूर्ध्वमुखं भवेत् । अत्राप्येतादृ-
शकृत्यं प्रासादादि सत्स्यात् । तदुक्तं गरुडपुराणे—‘रोहिण्याद्’ तथा पुष्यो
धनिष्ठा चोत्तराश्रयम् । वारुणं श्रवणं चैव नव मूर्ध्वमुखाः स्मृताः ॥ एषु
राज्याभिषेकं च पट्टबंधं च कारयेत् ॥’ इति । ऊर्ध्वमुखानि उच्छ्रितानि सर्वाणि
एषु च कारयेत् । अथ मैत्रं मृदुनक्षत्रं मृगरेवतीचित्रानुराधाः करो हस्तः अ-
निलः स्वाती अदितिः पुनर्वसुः ज्येष्ठा आश्विनं अश्विनी एतन्नक्षत्रनवकं तिर्य-
ङ्मुखं पार्श्वमुखं भवेत् । अत्रापि तादृशमेव कृत्यं चक्ररथहलादिकं भवेत् ।
तदुक्तं गरुडपुराणे—‘रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्वसुः । अनुरा-
धामृगज्येष्ठा एताः पार्श्वमुखाः स्मृताः ॥ गजोद्ग्राहबलीवर्ददमनं महिषस्य च ।
बीजानां वपनं कुर्याद्भ्रमनागमनादिकम् ॥ चक्रयंत्ररथादीनां नावादीनां प्रवाह-
णम् । पार्श्वेषु यानि कर्माणि कुर्यादेतेषु तानि च ॥’ इति । ननु सर्वेषामेव कर्मणां
पार्श्वक्येन नक्षत्राभिधानादिदं पुनरुक्तं किमर्थमुक्तमिति चेन्न । विशेषनक्षत्र-
विहितानां कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वे सति कतिपयदिनमध्यमुहूर्तालब्धौ सत्यां
कर्मण आकारमधोमुखादिकं विदित्वा तत्तन्नक्षत्रेषु तानि तानि कर्माणि का-
र्याणि । यानि सर्वथा विशेषणोऽनुक्तान्येव बिलप्रवेशनिधिखननचक्रयंत्रहल-
परिखाधूतक्रीडामेषगर्दभगतादीनि तेषामेव नक्षत्रेषु कृतिरुचिता । एव-
मन्येषामप्यप्रसिद्धानां कर्मणां तिर्यङ्मुखाद्याकारज्ञाने सत्येषु नक्षत्रेषु कर्तव्य-
तौचित्यात् । सामान्येन विशेषभावेन च सुदिनलब्धिः ‘द्विवर्द्धं सुबद्धं भव-
ति’ इतिन्यायादत्युक्तमेव । सद्यस्कालपक्षे तु ‘धिष्ये प्रोक्तं स्वामितिर्ध्वंश-
केऽस्य’ इति वचनात्तन्मुहूर्ते कार्यमित्यलमियता ॥ ९ ॥

अथ प्रवालदंशंखसुवर्णवस्त्रपरिधानमुहूर्तं वसंततिलकेनाह—

पौष्णध्रुवाश्विकरपंचकवासवेज्या-

दित्ये प्रवालरदंशंखसुवर्णवस्त्रम् ।

धार्य विरिक्तशनिचन्द्रकुजेऽङ्घ्रि रक्तं

भौमे ध्रुवादितियुगे सुभगा न दध्यात् ॥ १० ॥

पौष्णेति ॥ पौष्णं रेवती ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरास्तिस्रः अधिनी करपंचकं हस्तचित्रास्वातीविशाखानुराधाः वासवं धनिष्ठा ईज्यः पुष्यः आदित्यं पुनर्वसुः अयं समाहारद्वंद्वः । तत्र प्रवालं विद्रुमं 'पोवर्ले' इति महाराष्ट्रभाषायां, 'मृगा' इति कान्यकुब्जाः । रदा हस्तिदंताः अर्थाद्वलयादि, शंखः शंखवल्यं सुवर्णं वस्त्रं श्वेतं पृतानि वस्तूनि धार्याणि तानि रिक्तातिथिशनिचंद्रभौमरहितेऽह्नि दिने धार्याणि । यदाह श्रीपतिः—'रोहिणीषु करपंचकेऽश्विमे व्युत्तरेपि च पुनर्वसुद्वये । रेवतीषु वसुदेवते शुभे नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥' इति । प्रवालादीनां तु विशेष-पक्षेनैवोक्तः—'करादिपंचकेऽश्विमे सपौष्णवासरे स्मृता । धृतिश्च शंखकां चनप्रवालरक्तवाससाम् ॥' इति । वारानस्याह स एव—'जीणं रवौ सतत-मंडुभिरार्द्रमिदौ भौमे शुभे बुधदिने च भवेद्धनाय । ज्ञानाय मंत्रिणि भृगौ प्रियसंगमाय मंदे मलय च नवांबरधारणं स्यात् ॥' इति । अतः परिशेषा-त्सूर्यभौमशनयो निषिद्धाः । अथ रक्तं कौमुभादिरंगेण रक्तं वस्त्रं भौमे धार्यम् । 'मांजिष्ठकौमुंभकरागयोश्च महीमुतः कांचनभूषणेषु' इति तेनैवोक्त-त्वात् । 'नासत्यपौष्णवसुभैः करपंचकेन मार्तंडभौमगुरुदानवमंत्रिवागैः । मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशंखदंतरक्तांबराणि विधृतानि भवंति सिद्धौ ॥' इति दैवज्ञवल्लभोक्तेश्च । अथ स्त्रीणां विशेषः । ध्रुवादितियुगे उत्तरात्रयरोहि-णीपुनर्वसुपुष्येषु सुभगा सभर्तृका स्त्री मुक्तादिकं न दध्यात् । उक्तं च दीपिकायाम्—'पुष्टेर्दो समये शुभे ध्रुवसुराचार्यादिनीशंगना नो रत्नं विभृ-यात्प्रवालकमणिं शंखेभदंतौ तथा' इति । क्वचित्तु शततारानक्षत्रे स्त्रीणां स्नानमपि निषिद्धम् । उक्तं च—'रोहिणीगुरुपुनर्वसूत्तरे या विभर्ति नववस्त्र-भूषणम् । सा न योषिदवलंबते पतिं स्नानमाचरति वारुणेऽपि या ॥' इति । चंडेश्वरोऽपि—'स्नानं कुर्वन्ति या नार्यश्रंद्रे शतभिषान्विते । सप्तजन्म भवेद्वंध्या विधवा दुर्भंगा भृशम् ॥ प्रमादाच्छतमे स्नानं नारीणां यदि जा-यते । पूजयेत्स्वामिनं तत्र आत्मना च धनेन च ॥' इति । विशेषो राज-मार्तंडे—'अस्मंगते भृगुसुते शयने च विष्णोर्जन्माद्यचापक्षणे दिनपे न दध्यात् । रक्तंदुभानुदिवसेऽशकवर्जिते च शंखं च रक्तपटकं युवतिः कथं-चित् ॥' इति । दिनपः सूर्यः । रक्तो भौमः ॥ १० ॥

अथ वस्त्रस्य नवधाविभक्तस्य दग्धादिदोषशुभाशुभफलं शार्दूलवि-क्रीडितेनाह—

वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा

मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदशे पाशे च मध्यांशयोः ।

दग्धे वा स्फुटितैः श्वरे नवतरे पंकादिलिप्ते न स-

द्रक्ष्ये नृसुरांशयोः शुभमसत्सर्वांशके प्राततः ॥११॥

वस्त्राणामिति ॥ वस्त्राणां नव भागाः कार्यः । कोणचतुष्टये अमरा देवाः
स्थाप्याः । राक्षसा मध्यभूतांशत्रयगता ज्ञेयाः । नराः सप्तदशे दशास-
हितपाशे च पुनर्मध्ययोरांशयोः स्थाप्याः । एतदुपलक्षणम् । शयनासनपा-
दुकास्त्वप्ययं विचारः । तत्र चेद्रक्षोऽंशे नवतरे अतिनूतने अंशे वस्त्रे देवाद्-
ग्रे स्फुटिते पाषाणधात्वादिसिनिहिते पंकेन कर्दमेन आदिशब्दाद्गोमयादिसि-
लिते उपहते सति तद्वस्त्रं न सत् शुभफलजनकं न भवतीत्यर्थः । किंतु म-
रणं विदधाति । अथ नृसुरांशयोरेवं वस्त्रस्य दाहादिकं सति शुभं कल्याणं
स्यात् । मनुष्यांशे पुत्रप्राप्तिरित्यर्थः । अथ सर्वांशके राक्षसमनुष्यदेवांशेषु
प्रांततः प्रांतभागेऽसिष्टमशुभफलजनकम् । एतत्फलं शयनासनपादुकास्वपि
ध्येयम् । तदुक्तं श्रीपतिना—‘कर्दमकजलगोमयलिते वाससि दग्धवति
स्फुटिते वा । चित्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलं च सुधीभिः ॥
निवसंत्यमरा हि वस्त्रकोणे मनुजाः पाशदशांतमध्ययोश्च । अपरेपि च रक्षसां
त्रयोऽंशः शयने चासनपादुकासु चैवम् ॥ भोगप्राप्तिर्देवतांशे नरांशे पुत्रासिः
स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रांते सर्वांशेष्वनिष्टं फलं स्यात्प्लुष्टे वस्त्रे नूतने
साधसाधु ॥’ अथ राक्षसांशे छत्रध्वजादिसदृशी छेदाकृतिः शुभफलेति
विशेषो ध्येयः । देवांशेऽपि काकोल्लकसदृशी छेदाकृतिः शुभफलदेव्यपि वि-
शेषो ज्ञेयः । तदुक्तं तेनैव—‘छत्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवत्सकुंभांबुजतो-
रणानाम् । छेदाकृतिर्नैकतभागगपि पुंसां विधत्ते न चिरेण लक्ष्मीम् ॥
कंकणोल्लकपोतकाकक्रव्याद्गोमायुखरोद्रसर्पाः । शुष्कद्रुमप्रेतसमानशक्ता
छेदाकृतिर्देवतभागगपि ॥’ इति । अतएव कदयपः—‘नवांशुकं समं कृत्वा
चित्तयेच शुभाशुभम् । वसंति देवताः कोणे चांशमध्यद्वये नराः ॥ मध्यांश-
त्रितये देव्याश्चैवं शयनासनादिषु । अर्थप्राप्तिर्देवतांशे पुत्रवृद्धिर्नरांशके ॥
हानिः पीडा पिशाचांशे सर्वप्रांतेऽप्यशोभनम् । शंखचक्रांबुजच्छत्रध्वजतोरण-
सन्निभाः ॥ श्रीवत्ससर्वतोभद्रनंद्यावर्तगृहोपमाः । वर्धमानः स्वस्तिकेन मृग-
कूर्मैश्चपाकृतिः ॥ छेदाकृतिर्देवभागोऽप्यायुरर्थप्रदा नृणाम् । खरोद्रोल्लकका-
काहिजंबूकश्वक्रोपमाः ॥ त्रिकोणसूर्याकृतयो देवभागोऽप्यशोभनाः । नि-
दितं वसनं दद्याद्विजेभ्यः स्वर्णसंयुतम् ॥ आशिषो वाचनं कृत्वा त्वन्यद्वस्त्रं
च धारयेत् ॥’ इति ॥ ११ ॥

अथ कश्चिदुष्टदिनेऽपि वस्त्रपरिधानमनुष्ठभाह—

विप्राज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा प्रीत्यार्पितं च यत् ।

निधेऽपि धिष्ण्ये वारादौ वस्त्रं धार्यं जगुर्बुधाः ॥ १२ ॥

विप्रेति ॥ धिष्ण्ये नक्षत्रे वारादौ वारतिथियोगादौ व्यतीपातभद्रादौ
दुष्टयोगैर्निधेऽपि दुष्टेऽपि यद्वस्त्रं ब्राह्मणानुज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा संतोषेणा-
र्पितं दत्तं तद्वस्त्रं धार्यमिति बुधा जगुः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘विप्रा-
देवास्तथोद्वाहे क्षमापालेन समर्पितम् । निधेऽपि धिष्ण्ये वारादौ वस्त्रं धार्यं

जगुर्बुधाः ॥' कइयपेनापि—'प्रीत्या इमापाकदत्तं यद्विप्रादेशात्करग्रहे । निषेऽपि पिण्ये वारादौ धारयेच्च नवांबरम् ॥' इति । इदं चोपलक्षणं तुस्य-
न्यायत्वाद्वाज्ञा तथा ब्राह्मणादिभिस्तथा विवाहादिष्टुभक्त्ये हस्त्यश्वद्व्या-
दिकं तद्भद्रादितुष्टदिनेऽपि ग्राह्यम् ॥ १२ ॥

अथ लतापादपारोपणराजदर्शनमद्यगोक्रयविक्रयमुहूर्तान् शार्ङ्गलवि-
क्रीडितेनाह—

राधामूलमृदुध्रुवर्क्षवरुणक्षिप्रैर्लतापादपा-

रोपोऽथो नृपदर्शनं ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवोवासवैः ।

तीक्ष्णोग्राम्बुपमेषु मद्यमुदितं क्षिप्रांस्त्यवहीन्दुमा-

दित्येंद्राम्बुपवासवेषु हि गवां शस्तः क्रयो विक्रयः ॥१३॥

राधामूलेति ॥ राधा विशाखा मूलं मृदु चित्रानुराधामृगरेवत्यः ध्रुवर्क्षं
रोहिण्युत्तरास्तिष्ठः वरुणः शततारका क्षिप्रमश्विनीपुष्याभिजितः । अत्राभि-
जित उत्तरापादायामंतर्भावात् पृथगुक्तिर्न भवतीति ज्ञेयम् । कुतः । अश्वि-
नीपुष्यहस्तानां लाघवात् मृदुत्वेनाभिधानादभिजिदुक्तिरप्यथाक्षिता ।
एवं चतुर्दशभानि । एतैर्नक्षत्रैर्लतानां पादपानां वृक्षाणां चारोपो वापनं
कार्यम् । उक्तं च वराहेण—'ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणं तथा-
श्विनं हस्तम् । शस्तानि दिव्यहरिभः पादपसंरोपणे भानि ॥' इति । यत्तु
वसिष्ठवचनम्—'द्विंदववारीशशशांकमूलध्रुवेषु तिष्यार्कमपौष्णमेषु ॥
वनौषधीगुल्मलतादिकानामारोपणं तूत्तममत्र शस्तम् ॥' इति ।
तत्पादपव्यतिरिक्तवनाद्यारोपणविषयम् । यतः पादपारोपणे चतुर्दश
नक्षत्राणि तत्र्यतिरिक्तलताद्यारोपणे एकादश भानि । ननु—'सावित्रतिष्याश्वि-
नवारुणानि मूलं विशाखा च मृदुध्रुवाणि । लतापथीपादपरोपणेषु शुभानि
भानि प्रतिपादितानि ॥' इति श्रीपतिवचनं कथं संगच्छेत । उच्यते ।
वराहपद्यस्थपादपग्रहणं लतादीनामुपलक्षणमिति मत्वा तदुक्तिः । अनेनैवा-
शयेन ग्रंथकृदुक्तिरपि । अथो राजदर्शनमुहूर्तः । तत्र ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवो-
वासवैरुत्तराश्रयरोहिणीत्रयानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तश्रवणधनिष्ठाभिस्त-
योदशनक्षत्रैर्नृपदर्शनं राजदर्शनं कुर्यात् । उक्तं च रत्नमालायाम्—'सौम्याश्वि-
पुष्यश्रवणश्रविष्ठाहस्तध्रुवत्वाहभूपभानि । मंत्रेययुक्तानि नरेश्वराणां विलो-
कने भानि शुभप्रदानि ॥' अथ मद्यारंभमुहूर्तः । तत्र तीक्ष्णोग्राम्बुपमेषु
मूलज्येष्ठादार्द्राश्लेषापूर्वात्रयमघाभरणीशततारकासु मद्यं मद्यप्रारंभ उदितः ।
तदाह श्रीपतिः—'रौद्रे पित्र्ये वारुणे पौरुहूते याम्ये सार्पे नैऋते चैव
धिष्ये । पूर्वार्ख्येषु त्रिष्वपि श्रेष्ठ उक्तो मद्यारंभः कालविद्भिः पुराणैः ॥'
इति । अथ गोक्रयविक्रयमुहूर्तः । तत्र क्षिप्रांस्त्यवहीन्द्रभादित्येंद्रांशुपवा-
सवेषु अश्विनीपुष्यहस्तरेवतीविशाखापुनर्वसुज्येष्ठाशततारकाधनिष्ठासु गवां

क्रयो मूलेन परस्माद्ग्रहणं विक्रयो मूल्यग्रहणपूर्वकं दानं स शस्तः । उक्तं च रत्नमालाधाम्—‘शाकवासवकरेषु विशाखापुण्यवारुणपुनर्वसुभेषु । अश्वि-पूषभयुतेषु विधेयो विक्रयः क्रयविधिः सुरभीणाम् ॥’ इति । एतानि नव भानि । भीमपराक्रमेण तु पञ्चदशभान्यभिहितानि—‘इत्सेऽनुराधाश्रितये सपौष्णे मृगे च पूर्वाश्विशाखभेषु । पुष्ये धनिष्ठाद्वितये तृतीये गवां कथं विक्रयमामनन्ति ॥’ इति । अत्र श्रीपतिवाक्याद्यान्यधिकानि नक्षत्राणि तान्यात्ययिकविषयाणि ॥ १३ ॥

अथ पशूनां रक्षासुहृत्स्थितिनिवेशयानसुहृत् इन्द्रवंशयाह—

लभे शुभे चाष्टमशुद्धिसंयुते रक्षा पशूनां निजयोनिभे चरे ।

रिक्ताष्टमीदर्शकुजश्रयोध्रुवत्वाष्ट्रेषु यानं स्थितिवेशनं न सत् १४

लभे इति ॥ शुभे शुभस्वामिके लभेऽष्टमशुद्धिसंयुते शुभपापाक्रांताष्टम-भावरहिते सति स्वीययोनिनक्षत्रे पशूनां रक्षा शक्ता । यदाह श्रीपतिः—‘शुभमग्नौदये शुद्धे नैधने स्वर्क्षयोनिषु । रक्षाविधिक्रिया शक्ता पशूनां मुनिभिः स्मृता ॥’ इति । स्वीययोनिनक्षत्राणि विवाहमकरणे ‘अधिन्यवुपयोर्हयः’ इत्यादिना वक्ष्यति । चरे चरनक्षत्रेष्वपि रक्षा पशूनां विधेया । ‘तीक्ष्णे पशूनां दमनं चरे स्यात्पशुपोषणम्’ इति भीमपराक्रमोक्तः । अथ रिक्ताश्रुतुर्थीनवमी-चतुर्दश्यः अष्टमी दर्शोऽमावास्या कुजो मंगलः श्रवणः ध्रुवाणि उत्तराश्रयरोहिण्यः स्वाष्ट्रं चित्रा एषु भेषु पशूनां यानं गृहाहर्निःसारणं स्थितिर्गोष्ठादौ वेशनं प्रवेशनं च न सत् । सफलजनकं न भवतीत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘स्वाष्ट्रध्रुवश्रीपतिभेषु रिक्तादर्शाष्टमीभौमदिने पशूनाम् । यात्रां प्रवेशं न कदाचिदेव कुर्याच्च तेषामभिवृद्धिकांक्षी ॥’ इति । चशब्दास्थि-निमपि न कुर्यात् । व्यवहारतत्त्वे तु वाराधिक्यमुक्तम्—‘स्वयोनिधिष्ये विकुजे पशूनां कर्माध कुर्यादुबेदुमन्दे । प्रयाणवेशं च तिथावदौघे चित्रो-चरावणवभान्यभेषु ॥’ अदौघे चतुर्दशीरहिते । उपलक्षणत्वाद्मावास्यादि-रहिते । व्यवहारोच्छेदे—‘पूर्वाग्रये धनिष्ठैर्द्वपौष्णे सौम्यविशाखयोः । आश्लेषायामथाश्विन्यां यात्रासिद्धिश्चतुष्पदाम् ॥’ इति ॥ १४ ॥

अर्थापधसूच्योर्मुहूर्तं मंदाक्रांताछन्दसाह—

भैषज्यं सलघुमृदुचरे मूलभे मंगलये

शुक्रेन्द्रीज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च ।

शुद्धे रिःफद्युनमृतिगृहे सत्तिथौ नो जनेर्भे

सूचीकर्माप्यदिति वसुभत्वाष्ट्रमित्राश्विधिष्ये ॥ १५ ॥

भैषज्यमिति ॥ सलघुमृदुचरे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रासृगासुराश्रारेचतीश्रव-णधनिष्ठाशसतारकास्वातीपुनर्वसुभेषु मूले च भैषज्यमौषधं प्रारब्धं भक्षितं

वा सत् । शुभफलदं भवनीत्यर्थः । तथा चाह श्रीपतिः—‘पौष्णद्वये चावि-
तिभद्वये च हस्तत्रये च श्रवणत्रये च । मैत्रे च मूले च मृगे च शस्तं भैष-
ज्यकर्म प्रवदन्ति संतः ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च
विष्णुत्रये चाश्विनिपौष्णभेषु । मित्रेदुमूलेषु च सूर्यवारे भैषज्यमुक्तं शुभवा-
सरेपि ॥’ इति । अथ बंगलमे द्विस्वभावराशिषु मिथुनकन्याधनुर्मानेषु
सस्सु शुक्लद्वीज्ये विदि च शुक्लचन्द्रवृहस्पतिबुधेषु द्विस्वभावलग्नस्थेषु सस्सु
च पुनस्तेषां शुक्लद्वीज्यबुधानां रवेश्च दिवसे वारे सत्तिथौ रिक्तामारहिते दिने
भैषज्यं सत् । उक्तं च दीपिकायाम्—‘बंगोदये गुरुबुधेदुमितेषु तेषां वारे
रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे’ इति । अथ रिः फल्युनमृतिगृहे लग्नाद्वा दश-
सप्तमाष्टमगृहेषु शुद्धेषु शुभपापरहितेषु सस्सु भैषज्यं सत् । तत्र वर्षफलप्र-
भादिना सत्यायुर्दाययोगे औपधसेधनं हितमित्ययं विशेषो ध्येयः । तदुक्तं
श्रीपतिना—‘यूनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सद्गृहेषु नितरां बलवत्सु । आयुषश्च
हितकारिणि योगे कीर्तिता नियतमौपधसेवा ॥’ इति । काश्यपोऽपि—‘ष-
ट्सप्ताष्टाल्यशुद्धौ च बलिनः शुभखेचराः । आयुर्दायकरे योगे कर्तव्या ह्यौप-
धक्रिया ॥’ इति । अथ जनेर्भे जन्मनक्षत्रे नो भैषज्यं सत् । तदुक्तं दीपि-
कायाम्—‘जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरमेपजवादाध्वकने-
नेषु च वजेयेत् ॥’ इति । अथ सूचीकर्ममुहूर्तः । अदिति वसुभवाष्टमि-
त्राश्विधिष्ये पुनर्वसुधनिष्ठादित्रानुराधाश्विनीषु सूचीकर्म सूच्याः संबंधि घट-
नसीवनादि सकलं कर्म अपिशब्दात्कवचमपि कुर्यात् । उक्तं च व्यवहारो-
च्चये—‘अदितिर्वासवं त्वाष्ट्रमैत्रमैदववाजिनः । सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्कक्षेः
प्रशस्यते ॥’ इति । तनुत्राणं कवचम् ॥ १५ ॥

अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं वदन् क्रयविक्रयनक्षत्राण्यनुष्ठुमाह—

क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न ।

पौष्णानुपाश्विनीवातश्रवश्चित्राः क्रये शुभाः ॥ १६ ॥

क्रयर्क्षे इति ॥ वक्ष्यमाणक्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः । तथा विक्रयर्क्षे
क्रयोऽपि न कार्यः । नन्विदममुक्ते विक्रयो नाम मूल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं
क्रयो नाम मूल्यं दत्त्वा वस्तुग्रहणं यदा येन क्रयः कर्तव्यः तदान्येन विक्र-
योऽपि कर्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां महाभेदादुभयविधमुहूर्तानुपपत्तिः ।
उच्यते—विक्रेत्रा यदा मुहूर्तो विक्रयार्थं गृह्यते तदा क्रयिणोऽनुज्ञां लब्ध्वा
यावदिष्टं वस्तु स्वगृहात्पृथक् क्रियते तत्कर्म विक्रयशब्दवाच्यं, यदा तु क्र-
यिणां क्रयमुहूर्तः प्राप्यते तदा विक्रेत्रे मूल्यं द्रव्यं दत्त्वा पृथक्कृतं विक्रीतं
वस्तु गृह्यते तत्कर्म क्रयशब्दवाच्यमिति मत्वात्र समाधिः । अथवा क्रयिवि-
क्रेत्रोरन्यतरस्य क्रयिणः कदाचिन्मुहूर्तासंभवे ज्ञेयोऽनावश्यकत्वात् । भाव-
श्यकत्वे तु मुहूर्तगवेषणायां कालविलम्बनिष्पत्तावन्येन तृतीयमुहूर्तविचार-
मनङ्गीकृत्य समवस्तुप्राप्त्या वस्तुग्रहणसिद्धिसंभवात् । तदा विक्रेतुरेव मुहू-

तैविचारः । एवंच केतुरप्यवश्यविक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा ग्रहीता संभवेत्-
दैव मुहूर्तमनालोच्य वस्तुदानमावश्यकम् । मुहूर्तविचारतः कालविलम्बे
तावद् द्रव्यानुपपत्तेः तदा तु क्रयण एव मुहूर्तविचारः । नन्वेवमपि क्रय-
विक्रयनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात्तयोः परस्परगतनिषेधो न युज्यते ।
तथा राजदर्शनविहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धमित्यर्थाद्भ्रम्यते ।
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायात् । उच्यते । क्रयनक्षत्रे क्रयः कार्य
इत्युक्ते विक्रयस्य स्वतंत्रकर्मत्वात्तत्र क्रयक्षे निषेधाभावः । एवं विक्रयक्षेत्वपि
क्रयनिषेधाभावः । तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यमत्वावगतेः । कदाचित्
क्रयनक्षत्राणां मध्यमत्वमंगीकृत्य विक्रयस्य विहितमुहूर्तानुपलब्धौ तत्र मु-
हूर्तो मध्यमोऽपि ग्राह्यस्तदर्थमपि वाचनिकस्तन्निषेधः । अतः क्रयविक्रयनक्ष-
त्रेभ्यो भिन्ननक्षत्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमावित्यनुमिमीमः । निषेधस्य वाचनि-
कत्वमुक्तं दीपिकायाम्—‘यमादिशक्रादिद्विताशपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे-
ऽतिशस्ताः । पौष्णाश्वित्राश्विनविष्णुवाताः शस्ताः क्रये विक्रयणे निषिद्धाः॥’
इति ॥ अथ क्रयमुहूर्त उच्यते । तत्र पौष्णं रेवती अंबुपः शततारका अ-
श्विनी वातः स्वाती श्रवणः चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि विक्रयणे नि-
षिद्धानि च । संमतिरत्रोक्तैव ॥ १६ ॥

अथ विक्रयविषयोर्मुहूर्तो शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पूर्वाद्दीशकृशानुसार्पयममे केंद्रत्रिकोणे शुभैः

पट्ट्यायेष्वशुभैर्विना घटतनुं सन्विक्रयः सत्तिथौ ।

रिक्ताभौमघटान्विना च विपणिर्मैत्रध्रुवक्षिप्रमै-

र्लभे चंद्रसिते व्ययाष्टरहितैः पापैः शुभैर्द्व्यायखे ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वास्तिष्ठः द्वीशं विशाखा कृशानुः कृत्तिका सार्पमाश्लेपा य-
मभं भरणी । समाहारद्वंद्वः । एषु नक्षत्रेषु विक्रयः सन् शुभो ज्ञेयः । क्रयो
निषिद्धश्च । उक्तैवान्नापि संमतिः । अथ केंद्रे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु
च शुभैः शुभग्रहस्थितैः पट्ट्यायेषु पष्ठतृतीयैकादशस्थानेषु अशुभैः पापग्रहैः
स्थितैः कृत्वा घटतनुं कुंभलग्नं विहाय त्यक्त्वा सत्तिथौ शुभतिथौ विक्रयः
सन् ज्ञेयः । तदुक्तं श्रीपतिना—‘दशमैकादशे लग्ने वित्तकेंद्रत्रिकोणगोः ।
शुभं पुण्यस्य कर्मोक्तं वर्जयित्वा घटोदयम् ॥’ इति । केंद्रसंज्ञा बृहज्जा-
तके—‘कंटककेंद्रचतुष्टयसंज्ञाः सप्तमलग्नचतुर्थखभानाम्’ इति । अथ वि-
पणिः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः भौमो मंगलवारः घटः कुंभलग्नं एता-
न्विना वर्जयित्वेत्यर्थः । अन्येषु तिथिवारलग्नेषु विपणिः हटे स्थित्वा क्रयवि-
क्रयाख्यं कर्म तच्छुभम् । तथा मित्रध्रुवक्षिप्रमैश्विनानुराधामृगरेवतारोहि-
ष्युत्तरात्रयाश्विनीपुष्यहस्तैर्विपणिः । लग्ने चंद्रसिते मूर्तौ चंद्रे शुके च सती-
त्यर्थः । व्ययाष्टरहितैः पापैः क्रूरग्रहैर्द्व्यायखे द्वितीयैकादशदशमे शुभैः शुभ-

महैः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘कुंभराशिमतपहाथ साधुषु द्रव्यकर्तृ भव-
मूर्तिवर्तिषु । अव्ययेष्वशुभदायिपूढमे भार्गवे विपणिरिन्दुसंयुते ॥’ इति ॥ १७ ॥

अथाश्वहस्तिमुहूर्तानिद्वयप्रयाह—

क्षिप्रांत्यवस्तिदुमरुजलेशादित्येष्टरिक्तारदिने प्रशस्तम् ।

स्याद्वाजिकृत्यं त्वथ हस्तिकार्यं कुर्यान्मृदुक्षिप्रचरेषु विद्वान् ॥ १८ ॥

क्षिप्रांत्येति ॥ क्षिप्रमश्विनीपुष्यहस्ताः अंत्यं रेवती चसुर्धनिष्ठा हंडुमृगः
मरुत्स्वाती जलेशः शततारका आदित्यं पुनर्वसुः एषु भेषु वाजिकृत्यमश्वसं-
बंधि क्रयविक्रयादिकृत्यं कार्यम् । तदुक्तं रत्नमालायाम्—‘पुष्यश्रविष्ठाशि-
निसौम्यभेषु पौष्णानिलादित्यकराव्ययेषु । सवासवर्क्षेषु बुधैः स्मृतानि स-
र्वाणि कार्याणि तुरंगमाणाम् ॥’ इति ॥ अश्वचक्रं दैवज्ञमनोहरे—‘अश्व-
कारं लिखेच्चक्रं सामिजिद्वानि विन्यसेत् । स्कंधे च सूर्यभातपंच पृष्ठे च दश
भानि च ॥ पुच्छे द्वे स्थापयेत्प्राज्ञश्चतुःपादे चतुष्टयम् । उदरे विन्यसेत्पंच
मुखे द्वे तुरगस्य च ॥ अर्धलाभो मुखे सस्यवाजी नश्यति चोदरे । चरणस्थे
रणं भंगः पुच्छे पत्नीं पिनश्यति ॥ अर्थसिद्धिर्नवेत्पृष्ठे स्कंधे लक्ष्मीपतिर्भ-
वेत् ॥’ इति । इदमश्वारोहणे विचार्य न प्रहणे । तथाऽरिक्तारदिने रिक्ताश्व-
तुर्यीनवमीचतुर्दश्यः आरो भौमः । ‘आरो वक्रः क्रूरदक् चावनेयः’ इति च-
राहोक्तेश्च । रिक्ताभौमान् वर्जयेत्स्वान्यदिने वाजिकृत्यं प्रशस्तम् । अत्र सा-
मान्य एव निषेध उपनिबद्धो न विशेषतः ॥ अत्रेति । अथ विद्वान् ज्ञाता
मृदुनि चित्रानुराधाशुभरेवत्यः क्षिप्राणि अधिनीपुष्यहस्ताः चराणि श्रवणध-
निष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वात्यः एषु द्वादशनक्षत्रेषु हस्तिकार्यं कुर्यात् । तद्वाह
वसिष्ठः—‘हस्तत्रये सौम्यहरित्रये च पौष्यद्वये पुष्यपुनर्वसौ च । मैत्रेपि
सर्वाण्यपि कुंजराणां कर्माणि शस्तान्यखिलानि यानि ॥’ इति ॥ अथ ह-
स्तिध्वंकुशार्पणमुहूर्तो व्यवहारोच्चये—‘शुभतरे शुभे लग्ने शुभांशे
शोभने तिथौ । अंकुशः करिणां योज्याः शनिलग्नौ शनेर्दिने ॥’ इति । अ-
थाश्वगजाधारोहणमुहूर्तोऽपि तत्रैव—‘पौष्णाश्विनीवृश्चिकारुनशीतरश्मि-
चित्रादितिश्रवणपाणिमुरेज्यवित्तः । वारेषु जीवशशिसूर्यसितेन्दुजानामारोहणं
गजतुरंगरथेषु शस्तम् ॥’ इति । पाणिहस्तः । वित्तं धनिष्ठा ॥ १८ ॥

अथ भूषाघटनादिमुहूर्तं शादूलविक्रीडितेनाह—

स्याद्भूषाघटनं त्रिपुष्करचरक्षिप्रध्रुवे रत्नयुक्-

तत्तीक्ष्णोग्रविहीनभे रविकुजे मेपालिसिंहे तनौ ।

तन्मुक्तासहितं चरध्रुवमृदुक्षिप्रे शुभे सत्तनौ

तीक्ष्णोग्राश्विमृगे द्विदैवदहने शस्त्रं शुभं घटितम् ॥ १९ ॥

स्याद्भूषेति ॥ त्रिपुष्करलक्षणं ‘भद्रातिथी रविजे’त्यादिना वक्ष्यति । एवं-
विधे त्रिपुष्करदिवसे चरक्षिप्रध्रुवे श्रवणशनिष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वातिपुष्या-

श्विनीहस्तरोहिण्युत्तराश्रितयेषु भेषु भूपाघटनं आभरणघटनं शुभं स्यात् ।
यदाह वसिष्ठः—‘क्षिप्रचलाचलक्रक्षे रिक्तामावर्जितेषु दिवसेषु । निखिलेषु
वासरेष्वपि त्रिपुष्करे भूषणं कार्यम् ॥’ इति । अथ तद्भूपाघटनं रत्नयुतं
माणिक्यहीरकादिरत्नयुतं चेच्चिकीर्षितं तदा तीक्ष्णोग्रविहीनभे मूलज्येष्ठाद्वा-
श्लेषापूर्वात्रयभरणीमघास्त्यक्त्वान्येष्वष्टादशनक्षत्रेषु कार्यम् । तथा रविभौम-
वारे कार्यं । तथा मेषालिंसिंहे मेषवृश्चिकमिहलग्ने कार्यं । तदुक्तं वसिष्ठेन—
‘स्थिरसाधारणचरभे लघुमेतरेष्वर्ककुजवारे । तेषामेव विलम्बे माणिक्यमयं
विभूषणं कार्यम् ॥’ इति ॥ माणिक्यग्रहणमुपलक्षणं रत्नादेः । अथ चरधु-
वमृदुक्षिप्रसंज्ञकेषु नक्षत्रेषु तद्भूषणघटनं मुक्तासहितं शुभं भवति । मुक्ताफ-
लग्रहणं रजतादेरुपलक्षणम् । अत्र चंद्रशुक्रयोर्वारे कर्कवृषतुललग्नेषु कार्य-
मित्यपि विशेषो ध्येयः । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘क्षिप्रमृदुध्रुवचरभे शशिसित-
योर्वारेषु तल्लभे । मुक्ताफलरजतमयं भूषणमखिलं सर्वज्ञकं कार्यम् ॥’
इति । केचिदिदं निष्पन्नमेवाभरणमस्मिन्नेव मुहूर्ते धार्यमित्याहुः । अथ ती-
क्ष्णानि चत्वारि भानि उग्राणि पंच भानि अश्विनी मृगः द्विद्वं विशाखा
दहनः कृत्तिका एषु नक्षत्रेषु घटितं शस्त्रं शुभं स्यात् । ‘घट्ट चलने’ संयोगा-
तश्चरादिधातुस्ततः स्वार्थेण्यंताञ्छिष्टाक्तः । ‘आधेधातुकस्येड्वल्लदेः’ इतीदं ।
‘निष्ठायां सेटि’ इति णिलोपः । उक्तं च ज्योतिःसागरे—‘कृत्तिकासु वि-
शाखासु भौमाकंशनिवासरे । तद्दिने घटितं शस्त्रं नृपाणां जयदायकम् ॥’
इति । दीपिकायाम्—‘मूलेन्दुपूर्वात्रययाम्यपिश्यशक्राक्षिसर्पानलशूलिनश्च ।
खड्गादिसाधारणकर्मं कुर्यात्तिथौ विलम्बे च शुभे शुभाहे ॥’ इति । साधारणं
घट्टनोज्ज्वलीकरणादिकम् । अथ सुवर्णरूप्यादिभाजने भोजनमुहूर्तोऽपि
प्रसंगादुच्यते । तत्र वसिष्ठः—‘लघुमेतद्रध्रुवमृदुभे सितेन्दुध्रुवजीववारेषु ।
हेमरजतादिभाजनभोजनमारोग्यममृतयोगेषु ॥’ इति । आरोग्यं नीरोगत्वं
भोजनकर्तुः स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ मुद्रापातनवस्त्रक्षालनमुहूर्तं स्वधरालंदमाह—

मुद्राणां पातनं सद्भुवमृदुचरभक्षिप्रभैर्वीन्दुसौरे

घक्षे पूर्णाजयाख्ये न च गुरुभृगुजास्ते विलम्बे शुभैः स्यात् ।

वस्त्राणां क्षालनं सद्रमुहयदिनकृत्पंचकादित्यपुष्ये

नो रिक्तापर्वपट्टीपितृदिनरविजज्ञेषु कार्यं कदापि ॥ २० ॥

मुद्राणामिति ॥ ध्रुवमृदुचरक्षिप्रसंज्ञकैर्नक्षत्रैः कृत्वा राजमुद्रांकितसुवर्ण-
रूप्यादिनिष्पादनं मुद्रापातनमित्युच्यते । ‘टंकसाळ’ इति यवनभाषयाहुः ।
तत् सत् शुभमित्यर्थः । तथा वींदुसौरे सोमशनिरहिते दिवसे तथा पूर्णा-
जयाख्ये पंचमीदशमीपूर्णिमातृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः एतत्संज्ञके घक्षे दिवसे
एतत्संज्ञितासु तिथिषु शुभम् । तथा गुरुशुक्रास्तयोर्मुद्रापातनं न कार्यम् ।
तथा विलम्बे शुभैः लग्ने शुभग्रहैः । सद्भिरित्यर्थः । उक्तं च सारसमुच्यते—

‘मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु योगे प्रशस्ते शनिचंद्रवर्ज्ये । वारे तिथौ पूर्णजयाख्य-
योश्च मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा नराणाम् ॥ गुर्वस्ते वा सितास्ते वा मुद्राया घट्टनं
कचित् । क्रूरग्रहक्षींशलमे न कार्यं भूतिमिच्छता ॥’ इति । अथ वसुधैनिष्ठा
हयोऽश्विनी दिनकृत्पंचकादि हस्तचित्रास्वातीविशाखानुराधाः आदित्यं पुन-
र्वसुः पुष्यः एषु नक्षत्रेषु वस्त्राणां क्षालनं स्वतः शक्ता स्वयं क्षालनं कार्यं
नोचेद्रजकाय धावनार्थं देयमित्यर्थः । रिक्तेति । रिक्ताः प्रसिद्धाः पर्वाणि प्रा-
ज्जयोक्ताणि पृथी पितृदिनममावास्या रविजज्ञेषु शनैश्चरबुधदिवसेषु कदापि
वस्त्रधावनं नो कार्यं । उक्तं च गणेशदेवज्ञैः—‘पौष्पादित्यादिपंचाश्विवसुषु
च भवेद्वाससां क्षालनाद्यं हित्वा पृथी च पर्वांस्तुतशनिदिनं श्राद्धघत्तं शुभं
स्यात् ॥’ इति । अदितिः पुनर्वसुः आदिरादित्यः । क्वचिद्भौमशनिवारौ सं-
क्रांत्यादिकं निघम् । यदाह चंडेश्वरः—‘शनां भूमिसुते श्राद्धे पञ्चमावा-
स्यथोस्तथा । वस्त्रक्षालनजो दोषो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ संक्रांत्यां पंचदश्यां
च द्वादश्यां च रवेर्दिने । वस्त्रं लिप्पीडयेन्नैव क्षारेणापि न योजयेत् ॥’
इति ॥ २० ॥

अथ खड्गादिधारणं शय्याद्युपभोगं च स्रग्धरयाह—

संधार्याः कुंतवर्मेष्वसनशरकृपाणासिपुत्र्यो विरिक्ते

शुक्रेज्यार्केहि मैत्रध्रुवलघुमहितादित्यशक्रद्विदैवे ।

स्युर्लभे हि स्थिराख्ये शशिनि च शुभदृष्टे शुभैः केंद्रगैः स्या-

ज्ज्ञोगः शय्यासनादर्ध्रुवमृदुलघुहर्षतकादित्य इष्टः ॥ २१ ॥

संधार्या इति ॥ विरिक्ते रिक्तावर्जिते शुकवृहस्पतिरविवारे तथा मैत्रध्रु-
वलघुमंजभसहिते पुनर्वसुज्येष्ठाविशाखानक्षत्रेषु कुंतादयो धार्याः । कुंतः
प्रासः । ‘प्रासस्तु कुंतः स्यात्’ इत्यमरः । वर्म कवचं रूपवः वाणा अस्थंते क्षि-
प्यन्तेऽनेनेनीपवसनं धनुः कृपाणः खड्गः असिपुत्री द्युरिका । सज्जाहोपीति
केचित् । तथा स्थिराख्ये वृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतमे राशौ लभे स्थिते
सति शशिनि च समीचीनस्थानस्थिते शुभग्रहदृष्टे शुभग्रहैः केंद्रगैः सद्भिः
कुंतादयो धार्याः स्युः । तदुक्तं व्यवहारोच्चये—‘पुष्ये चादितिचित्रपदात-
नये शक्रोत्तरारिचनीवाजीहस्तविशाखमित्रसहिते भानी गुरां भार्गवे । कुंभे
कीटगृहे वृषे मृगपतौ चंद्रे शुभैर्वीक्षिते सज्जाहः शरखड्गकुंतद्युरिका धार्या
नृपाणां हिताः ॥’ इति ॥ अथ ध्रुवमृदुलघुनक्षत्रेषु हरीं श्रवणे अंतकं भरणी
आदित्ये पुनर्वसावेषु शय्यासनादिः शय्या खड्गादिरूपा आसनमौर्णपीठमृगव-
गादि आदिशब्दात्पादुकाः एषामुपभोग इष्टो हितः । उक्तं च दीपिकाया-
म्—‘मैत्रेदुपुष्ययमभादिनिवाजिचित्राहस्तोत्तरात्रयहरीज्यविधावृभानि । ए-
तेष्वतीव शयनासनपादुकानां संभोगकार्यमुदितं मुनिभिः शुभाहे ॥’ इति ।
शुभाहे शुभग्रहवारे ॥ २१ ॥

अथांयकादिनक्षत्राणि शार्दूलचिकीडितेनाह—

अंधाक्षं वसुपुष्यधातृजलभद्रीशार्थमांत्याभिधं

मंदाक्षं रविविश्वमैत्रजलपाश्लेषाश्विचांद्रं भवेत् ।

मध्याक्षं शिवपित्रजैकचरणत्वाष्ट्रं विध्यंतकं

स्वक्षं स्वात्यदिति श्रवोदहनभाहिर्बुध्परक्षोभगम् ॥ २२ ॥

अंधाक्षमिति ॥ अंधाक्षमिति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । एवं मंदाक्षमि-
त्यादावपि । वसुर्धनिष्ठा पुष्यः धाता रोहिणी जलभं पूर्वाषाढा द्वीशं वि-
शाखा अर्यम्णमुत्तराफल्गुनी अंत्यं रेवती एतान्यंधनक्षत्राणि । अथ रवि-
र्हस्तः विश्वे उत्तराषाढा मैत्रमनुराधा जलपं शततारका आश्लेषा अश्विनी
चांद्रं मृगः एतानि मंदाक्षनक्षत्राणि । अथ शिव भार्वा पितरो मघा अजैक-
चरणः पूर्वाभाद्रपदा त्वाष्ट्रं चित्रा पुंष्ट्रं ज्येष्ठा विधिरभिजित् अंतकं भरणी
एतानि मध्याक्षनक्षत्राणि । अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा रक्षो मूलं भगं पूर्वाफ-
ल्गुनी एतानि सुलोचननक्षत्राणि । यदाह वसिष्ठः—‘अंधकमथ मंदाक्षं
मध्यमसंज्ञं सुलोचनं पश्चात् । पर्यायेण च गणयेच्चतुर्विधं ब्रह्मविष्ण्यातः ॥’
इति । विष्ण्याशब्दः स्त्रालिंगे आर्पः । ब्रह्मविष्ण्या रोहिणी । ततश्चतुर्धा
पुनः पुनः उक्तान्येव नक्षत्राणि भवन्ति । ननु लाघवार्थं ग्रंथकृतप्रवृत्तौ तो व-
सिष्ठवचनवल्लघुपद्येनैव तदर्थेसिद्धेः प्रत्येकं नक्षत्रगणनारूपं गौरवं व्यर्थं कृ-
नमिति चेन्न । यद्यपि तत्र शब्दलाघवमस्ति तथापि पुनः पुनर्गणनया प्रमा-
दादन्यथापि गणनया मंदाक्षादिनक्षत्राणां विपर्याससिद्धौ गौरवमर्थतो-
ऽस्त्येव । प्रस्तुते पद्येऽपि शब्दब्राह्मणं तथाप्यर्थस्य निःसंदेहोपनिबन्धावतीव
लाघवमस्तीत्यस्मिन्पाठे महागुणः ॥ २२ ॥

अथांयकादिनक्षत्राणां फलान्यनुष्टुब्धदसाह—

विनष्टार्थस्य लाभोऽधे शीघ्रं मंदे प्रयत्नतः ।

स्यादूरे श्रवणं मध्ये श्रुत्याप्ती न सुलोचने ॥ २३ ॥

विनष्टार्थस्येति ॥ अंधनक्षत्रेषु विनष्टस्यापहतस्यार्थस्य शीघ्रं लाभः प्रा-
प्तिर्भवति । मंदाक्षनक्षत्रेषु विनष्टार्थस्य प्रयत्नतो लाभो भवति । मध्ये म-
ध्याक्षनक्षत्रेषु विनष्टार्थस्य दूरे स्वनगरादतीव दूरे भूभागे श्रवणं त्वदीयं
द्रव्यममुकेन हतममुकस्मिन् स्थले निष्ठति इति लोकश्रुतिर्भवति लब्धिवस्तु
नास्त्येव । सुलोचननक्षत्रेषु श्रुत्याप्ती न श्रवणमपि न लब्धिरपि नेत्यर्थः ।
उक्तं च रत्नमालायाम्—‘लाभोऽधके निकट एव हतस्य चौरैर्द्रव्यस्य ल-
ब्धिरिह केकरभे प्रयत्नात् । दूरश्रुतिश्चिपिटभेषु कथंचिदेव न प्राप्तिरुत्तम-
विलोचनभे कदाचित् ॥’ इति । केकरभे मंदाक्षनक्षत्रे । चिपिटभे मध्य-
नक्षत्रे ॥ २३ ॥

अथ धनप्रयोगे निषिद्धनक्षत्राण्यनुष्ठुभाह—

तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रैर्यद्द्रव्यं दत्तं निवेशितम् ।

प्रयुक्तं च विनष्टं च विष्टयां पाते न चाप्यते ॥ २४ ॥

तीक्ष्णेति ॥ तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रमंजकैर्नक्षत्रैर्यद्द्रव्यं सुवर्णादि दत्तं कालांतरं विनैव दत्तं न तु स्वयत्तापरित्यागेन तद्वत्तमित्युच्यते । निवेशितं स्वेष्टसमीपे प्रत्ययार्थं स्थापितं प्रयुक्तं कालांतररीतिपुरःसरोत्तमर्णाधमर्णव्यवहारेण कस्मैचिद्वत्तं विनष्टं चौरादिना हतं स्वयमेव वा क्वचित्प्रयुक्तं तद् द्रव्यं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते । तथा विष्टयां भद्रायां पाते व्यतीपाते महापाते वा हतं द्रव्यं न प्राप्यते । चकाराद्ग्रहणेपि न देयमिति व्याख्येयम् । वसिष्ठवाक्यस्वरसात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘ध्रुवोग्रसाधारणदार्ढ्यक्षे निक्षिप्तमर्थं च तथा प्रनष्टम् । चौरैर्हृतं दत्तमुपप्लवे वा विष्टयां च पाते न च लभ्यते तत् ॥’ इति । उपप्लवे ग्रहणे । यत्तु केचिद्वाकुर्वन्ते । निश्चयेन चौरहतस्य द्रव्यस्य प्राप्त्यप्राप्तिविचारोऽधकादिनक्षत्रैरेव वा ‘लाभोऽधके निकट एव हतस्य चौरैः’ इत्युक्तत्वात् । चौरानिर्णये त्वनेनैव विचारः । तच्चित्यम् । वसिष्ठवाक्येपि चौरैर्हृतमिति साक्षाच्चौरपदोपादानाद्येनकेनापि विचारः कर्तव्य इति युक्तमुत्पद्यामः । एवं चौरानिर्णयेपि स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्यप्राप्तिनिश्चय एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति ॥ २४ ॥

अथ जलाशयखनननृत्यारंभयोर्मुहूर्तं शान्दूलविक्रीडितेनाह—

मित्रार्कध्रुववासवांनुपमघातोयांत्यपुण्येदुभिः

पापैर्हीनवलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ ।

आप्ये सर्वजलाशयस्य खननं व्यंभोमधैः सेंद्रभै-

स्तैर्नृत्यं दिवुके शुभैस्तनुग्रहे ज्ञेज्जे जराशौ शुभम् ॥२५॥

मित्रार्केति ॥ मित्रोऽनुराधा अर्को हस्तः ध्रुवं रोहिण्युत्तराश्रयं वासवं धनिष्ठा अंबुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढा अंत्यं रेवती पुष्यः इंदुर्मृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतडागनाम्नां तोयाधारणां खननं शुभमुक्तम् । उक्तं च व्यवहारतरुष्वे—‘आप्यांनुपांत्यपितृमित्रवसूत्तरार्ककैर्द्वीज्यभेषु खननं सलिलाश्रयाणाम्’ इति ॥ अथ जलाशयखनने लग्नविचारः । पापैः पापशुद्ध्यैर्बलरहितैः सद्भिः तनौ लग्ने सुरगुरौ बृहस्पती ज्ञे बुधे स्थिते सनीत्यर्थः । लग्नाख्ये दशमस्थाने आप्ये जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘लग्ने जीवे ज्ञेऽथवा दुर्बलैश्च क्रूरैः शुक्ले चापि मेघूरणस्थे । आप्ये चंद्रे सर्वतोयाश्रयाणामारंभाः स्युः सिद्धये निर्विकल्पम् ॥’ इति । कश्यपेनाप्युक्तम्—‘गुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुके कर्मगते विधौ । आप्यभे जलकार्याणामारंभः सिद्धिदः स्मृतः ॥’ इति । दीपिकायां तु विशेषः—‘पुष्ये मित्रकरोत्तरस्ववर्णब्रह्मा-

बुधिर्येदुमिः शस्तेऽर्के शुभवारयोगतिथिषु कूरेष्वधीर्येषु च । पुष्टेदौ जलराशिने दशमगे शुके शुभांशोदये प्रारंभः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेदुपुत्रोदये ॥' इति । स्वं धनिष्ठा । ग्रंथे तु वापीकूपतडागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं भिन्नानि नक्षत्राण्युक्तानि ॥ तत्र वापीखननमाह ऋशोच्चयः—'स्वात्यश्विपुण्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ । रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते ॥' इति ॥ कूपारंभमाह श्रीपतिः—'हस्तः पुण्यो वासवं वारुणं च मैत्रं पित्र्यं त्रीणि चैवोत्तराणि । प्राजापत्यं चापि नक्षत्रमाहुः कूपारंभे श्रेष्ठमाद्या मुनीन्द्राः ॥' इति ॥ तडागारंभमाह वसिष्ठः—'मैत्रेदुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यवारीश्वरारिभेषु । प्रारंभणं सर्वजलाशयानां कार्यं मितेन्द्रशकवारलभे ॥' इति । अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तडागारम्भार्थमिदं वचनमवसीयते । बहुवचनमाश्रयाभिप्रायेण । सर्वजलदोषादानं छन्दःपिपूरणार्थम् । तत्र कूपतडागनक्षत्रेषु सदृशनक्षत्रत्यागावशिष्टानां मेलने त्रयोदशनक्षत्राणि भवन्ति । तत्र संक्षेपकामेन व्यवहारतत्त्वकत्वां सर्वजलाशयानामारंभे सामान्यतो जलाश्रयत्वसाधर्म्यादेतानि त्रयोदश भान्युक्तानि तान्येव च ग्रंथकर्त्रोक्तानि । तत्र वापीकूपतडागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव । यत्तु पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्—'शशांकतोयांशकरार्यमित्रध्रुवांबुपित्र्ये वसुरेवतीषु । उद्यानवाप्यादितडागकूपकार्याणि सिध्यन्ति जलं ध्रुवं स्यात् ॥' इति । तज्जीर्णोद्धारविषयम् । प्रागुक्तवाक्यं प्रारंभणपदोपादानान्नूननखननविषयमिति पुनरुक्तिपरिहारः ॥ अथ नृत्यारंभः । तैः प्रागुक्तेनक्षत्रैर्वर्षभोमयैः पूर्वाषाढामवारहितैः सैन्दवैर्षेष्ठासहितैः मित्रार्कध्रुववासवांबुवांस्त्यपुष्येन्दुज्येष्ठानक्षत्रे नृत्यं शुभम् । नृत्यारंभः शुभ इत्यर्थः । नृत्यं नर्तनम् । यदाह वसिष्ठः—'तिस्रोत्तरामित्रगुरुश्रविष्ठाहस्तेन्द्रवारीश्वरपोष्णभेषु । संगीतनृत्यादिसमस्तकर्म कार्यं त्रिभौमार्कजवासरेषु ॥' इति । श्रीपतिरपि—'हस्तः पुण्यो वासवं चानुराधा ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्र । पूर्वाचार्यैः कीर्तितश्रृङ्गवर्ती नृत्यारंभे शोभनोऽयं भवर्गः ॥' इति । अथ लग्नशुद्धिः । तत्र हिबुके लग्नाच्चतुर्थस्थाने स्थितैः शुभग्रहैर्वीक्षिते इत्यध्याहारः । कश्यपवाक्यानुरोधात् । तनुगृहे लग्ने बुधसहिते सति अजे चन्द्रे जराशौ मिथुनकन्यास्थे चतुर्थस्थः शुभग्रहैर्वीक्षिते सति नृत्यारंभः । यदाह कश्यपः—'लग्नसंस्थे बुधे चन्द्रे बुधराशौ तु वीक्षिते । शुभग्रहैश्चतुर्थस्थैर्नोद्धारंभः प्रशस्यते ॥' इति । अतएव रत्नमालायामपि—'बुधे विलभे शशिनि जराशौ शुभवीक्षिते । हिबुकस्थैः शुभैर्नोद्धारंभः सन्निरिष्यते ॥' इति । अत्र पद्य एवमेव व्याख्येयम् ॥ २५ ॥

अथ सेवकस्य स्वामिसेवायां सुहृते शालिन्याह—

क्षिप्रे मैत्रे वित्सितार्कज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलामे ।
योनेर्मैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्यां सेवा कार्या स्वामिनः सेवकेन २६

क्षिप्रे मैत्रे इति ॥ क्षिप्रे मैत्रे अग्निनीपुण्यहस्तचित्रानुराधासुरेवतीनक्षत्रेषु वित्सितार्कज्यवारे बुधशुक्रसूर्यगुरुवारे तथा सौम्यग्रहे लग्नसंस्थे सति

अर्के सूर्ये वा अथवा कुजे भौमे वा खलामे दशमैकादशस्थे सति सेवकेन भृत्येन स्वामिनो राजादेः सेवा कार्या । राजादिदर्शनं प्रागुक्तं । वेतनग्रहण-कार्याद्यंगीकाररूपा सेवास्मिन्मुहूर्तं कार्या । तत्रापि स्वामिसेवकयोर्योनि-मैत्र्यां सत्याम् । च पुनः राशिपोः स्वामिसेवकयोर्यो जन्मराशी तयोर्योवक्षि-पती तयोरपि मैत्र्यां प्रीतौ सत्यां कार्या । उक्तं च श्रीपतिना—‘शुभे विलम्बे दशमायगे च रवौ कुजे वाथ वशेन योनेः । विद्यायुधाभ्यासरतेन कार्यः स-माश्रयः स्वामिनि सेवकेन ॥’ इति । कश्यपोऽपि—‘दशमैकादशे सूर्ये कुजे वा शुभलग्ने । विद्यायुधाभ्यासयुक्तसेवाकर्मापि सिद्ध्यति ॥’ इति । राशिमैत्रीसाहित्यं तु ‘बभ्रुरंगं श्रृणमिभेद्रसिंहमोत्वासुसंज्ञं त्वजवानरं च । गोव्याघ्रमश्वोत्तममाहिषं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च ॥’ इति वसिष्ठोक्ति-मंगीकृत्य तुल्यन्यायत्वादत्राप्युक्तं ग्रंथकृता । योनिमैत्री च विवाहप्रकरणे ‘अश्विन्यंबुपयोरिति’, ‘मित्राणि शुभणे’रिति च वक्ष्यति ॥ २६ ॥

अथ द्रव्यप्रयोगक्रमग्रहणमुहूर्तं शार्दूलविश्रीक्षितेनाह—

स्वात्यादित्यमृदुद्विदैवगुरुभे कर्णत्रयाश्चे चरे

लग्ने धर्मसुताष्टशुद्धिमहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः ।

नारे ग्राह्यमृणं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेर्केऽह्नि यत्

तदंशेषु भवेदणं न च बुधे देयं कदाचिद्धनम् ॥ २७ ॥

स्वात्यादित्येति ॥ स्वानिपुनर्वसुचित्रानुराधासृगरेवनीविशाखापुष्यश्रव-णधनिष्ठाशततारकाश्वितीष्वेकादशनक्षत्रेषु द्रव्यप्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै क्रणवेन देयम् । यदाह भीमपराक्रमः—‘मृदुपुष्याश्विनी चैव विशाखा श्रवणत्रयम् । पुनर्वसौ च शंसति धनादिनिधिर्वर्तनम् ॥’ इति । वर्तनमृणा-दिरूपेण दानं मिश्रनक्षत्रत्वाद्विशाखानिषेधे प्राप्ते क्रणदाने एव निषेध इति विशेषः । हतनष्टादौ तु निषिद्धं । अथ लग्ने चरे मेषकर्कतुलामकराणामन्य-तमे धर्मो नवमं सुतः पंचमं अष्टशब्देन लक्षणयाष्टमस्थानमुच्यते तेषां शुद्धिः नवमपंचमस्थानयोः शुभग्रहसत्त्वं पापग्रहराहित्यं च अष्टमे तूभयरा-हित्यमित्यर्थः । एवंरूपया शुद्ध्या सहिते लग्ने क्रणं देयम् । उक्तं च रत्नमा-लायाम्—‘शुद्धेषु धर्मात्मजनधनेषु चरे विलम्बे द्रविणप्रयोगः ।’ इति । अथारे मंगलवारे क्रणं न ग्राह्यम् । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—‘क्रणं भौमे न गृह्णीयात्त देयं बुधवासरे । क्रणच्छेदं कुजे कुर्यात्संचयं सोमनन्दने ॥’ इति । अथर्तुविशेषे संक्रमः संक्रांतिः तद्विषये वृद्धौ वृद्धियोने करेर्केऽह्नि हस्तनक्षत्रसहिते रविवारे हस्तार्के इति यावत् । तत्रापि क्रणं न ग्राह्यमिति प्रत्येकं संबंधः । ननु कुतो न ग्राह्यमित्यत आह—यदिति । यद्यस्मादेतौस्त-दणं तदंशेषु क्रणग्रहीनृकुलेषु भवेत् । तदणं तत्पुत्रप्रांतादिभिरपि परिहर्तु-मशक्यमित्यर्थः । अर्थादेषु भौमसंक्रांत्यादिदिनेषु क्रणमवश्यं परिहर्तव्य-

मिति निष्कृष्टोऽर्थः । 'हस्तेऽर्कवारे संक्रांतौ यदणं स्यात्कुलेषु तत् । वृद्धि-
योगे तथा ज्ञेयमृणच्छेदं तु कारयेत् ॥' इति ज्योतिःप्रकाशकारोक्तम् ।
अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्यृणं न देयम् । 'न देयं बुधवासरे' इत्यपुन-
रुक्तत्वात् ॥ २७ ॥

अथ हलप्रवहणमुद्धृतं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विनार्कं शनिं

पापहर्हीनबलैर्विधौ जललवे शुक्रे विधौ मांसले ।

लग्ने देवगुरौ हलप्रवहणं शस्तं न सिंहे घटे

कर्काजैणघटे तनौ क्षयकरं रिक्तासु षष्ठ्यां तथा ॥२८॥

मूलेति ॥ मूलविशाखामघाभिः चरध्रुवमृदुक्षिप्रैश्च एकोनविंशतिनक्षत्रै-
र्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् । यदाह नारदः—'मृदुध्रुवक्षिप्रचरविशाखा-
पितृभेषु च । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे वृषैः ॥' इति । विशेषमाह
श्रीपतिः—'मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले मघाविशाखासहितेषु भेषु । हलप्रवाहं
प्रथमं विदध्यान्नीरोगमुष्कान्वितसौरभेयैः ॥' इति । नीरोगाः पीडारहिता
ये मुष्का वृषणास्तेरन्विता ये सौरभेया वृषास्तैर्विदध्यादित्यर्थः । उक्तं चेतत् ।
वृषाणां वृषणास्तु फलरूपा अतस्मादशौचवृषैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् । चू-
र्णितवृषणवृषैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथार्कं सूर्यवारं शनिवारं
विना त्यक्त्वाऽन्यवारेषु चंद्रमंगलबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् ।
'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति विनायोगे द्वितीया । उक्तं च
व्यवहारतत्त्वे—'पूर्वाद्वीशयमाग्निभेऽर्कयमयो रिक्तासु नेष्टा कृपिः' इति ॥
अथ सामान्यतो लग्नशुद्धिः । तत्र पापग्रहैर्हीनबलैर्निर्बलैरुपलक्षिते लग्ने
विधौ चंद्रे शुभे मांसले बलिनि पुष्टे उदित इत्यर्थः । तत्र विधौ चंद्रे जलगृहे
जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्नस्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तं च रत्न-
मालायाम्—'शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसितभौमभास्करैः ।
आश्रिते शशिनि वारिजोदये लग्नवर्तिनि गुरौ कृपिक्रिया ॥' इति । कश्य-
पोऽपि—'गुरौ लग्नगते शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । शस्त्रा कृपिक्रिया तत्र
दुर्बलैः क्रूरखेचरैः ॥' इति । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः । तत्र सिंहे घटे कुंभे
कर्के अजे मेषे एणे मकरे घटे तुलायां एषु लग्नेषु कृपिकर्म न शस्तं । यतस्त-
त्क्षयकरं पीडाकरम् । तथा रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु पञ्च्यां च क्षय-
करम् । तथाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थेक्ष्णानाष्टम्यामपि न शस्तं कृपिकर्म । उक्तं च
ज्योतिःसारसागरे—'मेषलग्ने पञ्चान् हन्ति कर्कटे जलग्नं भयम् । सिंहे
सस्यभयं ज्ञेयं तुलायां हलसंक्षयः ॥ मकरे सस्यनाशः स्यात्कुंभे चौरभयं
तथा । हंस्यष्टमी बलीवर्दान्नवमी सस्यघातिनी ॥ षष्ठी च कीटजननी पञ्च-
न्हन्ति चतुर्दशी ॥' इति । चतुर्थ्यामपीदं फलं ध्येयम् ॥ २८ ॥

अथ बीजोसिमुहूर्तफणिचक्रहलक्षणाणि शार्दूलविक्रीडितेनाह—

एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोद्भूनि भौमं विना

बीजोभिर्गदिता शुभा लग्नुभतोऽष्टाग्नीदुरामेदवः ।

रामेद्विप्रियुगान्यसच्छुभकराण्युप्तौ हलेऽर्कोऽग्निता-

द्वाद्रामाष्टनवाष्टमानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत्सन्ति च ॥२९॥

एतेष्विति ॥ श्रुतिः ध्रुवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतैरुद्भुभिर्नक्षत्रैर्विन्तेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवमृदुक्षिप्रधनिष्ठास्वानीषु पंचदशनक्षत्रेषु बीजोसिर्बीजवपनं शुभम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘हस्ताधिपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधासृगरेवनीषु । स्वाती धनिष्ठासु मवासु मूले बीजोसिरुक्कृष्टफला प्रदिष्टा ॥’ इति । वसिष्ठेनाप्येतावत्येव नक्षत्राण्युक्तानि—‘धातृद्वये कौणपपिच्यपुष्ये हस्तत्रये व्युत्तरमेतन्मेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाधिनीषु बीजोसिरुक्कृष्टफलप्रदा स्यात् ॥’ इति । कौणपो मूलम् । नारदेनाप्युक्तानि—‘मृदुध्रुवक्षिप्रमेपु पितृवायुवसूदुषु । समूलमेपु बीजोसिरप्युक्कृष्टफलप्रदा ॥’ इति । कश्यपेनापि—‘वसुवायुजनैर्ऋत्यक्षिप्रध्रुवमृदुदुषु । सीतां स्मृत्वाथ बीजोसिरप्युक्कृष्टफलप्रदा ॥’ इति । अत्र मवा नोक्ता । अथ भौमो मंगलवारो निषिद्धः । अर्थात् सूर्यचंद्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोसिः शुभा । अत्र विनायोरो द्वितीया । एष्वेद्विश्रुतिवारुणेषु च कुजे बीजोसिर्व्यवहारतत्त्वे उक्तत्वात् । नेष्टा ऋषिः इत्यतो नकारोऽत्रानुवर्तते तेन बीजोसिर्नेष्टत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधो राजमार्तण्डे—‘रवां रांदाद्यपादस्थं भूमेः संजायते रजः । तस्मादिनत्रयं तत्तु बीजवापे परित्यजेत् ॥’ इति ॥ अथ बीजोर्ना फणिचक्रमुच्यते । अगुभतो न विद्यंते गावः किरणा यस्यासावगुः यस्य स्वरूपाभावः तस्य कुतस्तरां किरणाः तादृशोऽगुः राहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । राह्वधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि असदसमीचीनानि । ततस्त्रीणि शुभानि । तत एकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । ततोप्येकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । ततोप्येकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोर्ना सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तम् । उक्तं च नारदेन—‘भवेन्नत्रितयं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभान् । गले त्रयं कज्जलाय वृद्धं द्वादश चोदरे ॥ निस्तंडुलत्वं लांगूले भचतुष्टयमरितम् । नाशो बहिःपंचके स्याद्बीजोसाविति चितयेत् ॥’ इति । राहुर्ग्रहस्मिन्नस्तेऽस्ति तस्मान्नक्षत्रत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय श्यामिकासंपादकं स्यात् । ततो द्वादशभानि बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः । ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तंडुलत्वकरं स्यात् । ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपंचकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्नमालायामपि—‘मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे धिप्यानि च द्वादश स्यात्पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो भानां स्थितं पंचकम् । द्वेदं

कज्जलमञ्जवृद्धिरधिका निस्तुल्यं क्रमात्स्यादीतिप्रभवं भयं च फणिभाद्री-
जोत्तिकाले स्फुटम् ॥' इति । अत्र केचित्फणिभात्सूर्यनक्षत्रादिति व्याचक्ष्व्युः ।
तत्र युक्तिः 'सूर्यभादुरगः स्थाप्यः' इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यभावात् ।
तत्र नारदवाक्ये साक्षाद्ग्राह्यभादियुक्तत्वात् । 'ग्राह्यधिष्ण्यात्समारभ्य धिष्ण्ये-
ष्वष्टसु निष्फलम्' इति कश्यपोक्तेश्च । 'सूर्यभादुरगः स्थाप्यः' इति तु
स्वरोदयवचनम् ॥ बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः—'भवरिपुसहजे पा-
पैस्त्रिकोणकेंद्रस्थितेश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं
कार्यम् ॥' इति । अथ हलप्रवहणे चक्रमुच्यते । हले इति । हले हलचक्रे-
ऽर्कोज्जितात्सूर्यमुक्ताक्षत्राक्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि असन्ति अशुभफलानि ।
ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलभानि । ततो नव भान्यसन्ति । ततोऽष्टौ भानि
सन्ति । यथा सूर्य आर्द्रायां भुक्तभं मृगः तत आरभ्य त्रीणि मृगाद्रांपुनर्वसु-
भान्यशुभानि । ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वाफल्युत्तराफल्युनीहस्तचित्रास्वा-
तीनक्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखानुराधाज्येष्ठा मूलपूर्वाषाढोत्तराषाढामि-
जिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अशुभानि । ततः शततारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभा-
द्रपदारैवत्यथिनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि । एवमष्टाविंशति-
भानि भवंति । यदाह वसिष्ठः—'अर्कगतागतसंस्थं भवितव्यं नेष्टुभयत-
स्त्विष्टम् । षोडशधिष्ण्यं नवकं शिष्टमनिष्टं च लांगले चक्रे ॥' इति । अ-
र्केण गतं भुक्तं आगतं भोग्यसंस्थमाक्रान्तं एतद्भवितव्यं नेष्टम् । तत उभयतः
षोडशधिष्ण्यं इष्टम् । यथा सूर्यभुक्तभात्प्राक्तनान्यष्टौ शुभानि, सूर्यभोग्यभा-
दग्नेतनानि शुभानि स्युरित्यर्थः । शिष्टमुर्वरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टमे-
वमत्राप्यष्टाविंशतिभानि । नारदोपि—'हलादीं वृषनाशाय भवत्रयं सूर्यभु-
क्तभात् । अग्रे ऋक्षत्रयं लक्ष्म्यं सौख्यं पार्श्वस्थपञ्चके ॥ शूलत्रयेऽपि नवकं
मरणायान्यपंचकम् । श्रियै पुच्छत्रयं श्रेष्ठं स्याच्चक्रे लांगले शुभे ॥' इति ।
अस्यार्थः—हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्राक्षत्रत्रयं वृषनाशाय स्यात् । त-
दग्रे नक्षत्रत्रयं लक्ष्म्ये स्यात् । तदग्रे पार्श्वनक्षत्रपंचकं सौख्याय स्यात् । त-
दग्रे शूलत्रयगतं नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् । तदग्रे अन्यपार्श्वपंचकं श्रियै
स्यात् । तदग्रे पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं श्रेष्ठं शुभफलदमिति । अनेनापि प्रकारेण
मृगादीनि तान्येव शुभाशुभानि संभवन्ति । तत्र हलचक्राकृतिलिख्यते ।
कश्यपोऽपि—'त्रिष्वष्टसु नवक्षेषु सप्तस्वर्कविमुक्तभात् । हार्निर्वृद्धिः कर्तृ-
मृत्युर्लक्ष्मीश्चैव यथाक्रमम् ॥' इति हलनक्षत्रोक्तयनन्तरमुक्तवान् । अस्याय-
मर्थः—अर्कविमुक्तभात्रिषु भेषु हानिः । ततो नवसु भेषु कर्तृनाशः । ततः
सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रो-
क्तेरभिजिद्वज्रना नास्ति । एवं बहुमुनिसंवादे सति 'इनप्रोज्जितक्षार्त्रिवद्वित्री-
पुत्रीपुत्रिरामाप्य ३।३।३।५।३।५।३।३ शुभदशुभभानि क्रमालांगलाख्ये' इति
यदुक्तं केशवदैवज्ञैर्मुहूर्ततत्त्वे तच्चित्यम् । ऋषिवाक्यमूलाभावात् । ननु
'अर्कोक्रान्तगतागतान्यनद्वहां नाशाय भाव्यग्रतो वृष्यै भवितव्यं ततश्च कृ-

विकृदाताय शूलत्रये । धिष्ण्यानां नवकं तदंतरगते स्यातां श्रियै पंचके य-
च्चान्यत्रितयं तदत्र कथितं चक्रे शुभं लांगले ॥' इति श्रीपतिवाक्यालोचने-
नोक्तम् । तथाहि अर्काक्रांतगतागतानि भान्यनडुहां नाशाय स्युः । तदप्रतो
भत्रयं वृक्षे । ततः शूलत्रये धिष्ण्यानां नवकं लेख्यं कृशतायै स्यात् । शू-
लत्रयमध्यगते पंचके नक्षत्रदशकमित्यर्थः । श्रियै स्याताम् । यच्चान्यत्रितयं
नक्षत्रत्रयं शुभं स्यात् । एवं सति चक्रन्यासः । अनेन प्रकारेण प्रोक्षितक्षा-
त्रीणीत्यादीनि शुभाशुभानि भानि संभवन्तीति चेत् । तदेतद्विचारितरम-
णीयम् । न स्वयं श्रीपतिवाक्ये शब्दार्थे उच्यते—किंतु मूलवाक्यादर्शनाबो-
धपुरःसरस्वाज्ञानप्रकाशकः शब्दार्थस्त्वयम्—अर्काक्रांतगतागतानि त्रीणि
भानि वृषनाशकराणि स्युः । हलमध्यमभागप्रांते । ततस्त्रीणि वृक्षे हलदंडा-
धोभागे । ततः पंचनक्षत्राण्यपास्याग्रिमाणि नवभानि शूलत्रये त्रिकेंद्रिकं कृ-
षिकृदाताय स्थाप्यानि । नन्वत्र पंचनक्षत्रत्यागे को हेतुरित्यत आह—तदं-
तरगत इति । तच्छब्देन हलोर्ध्वदंडशूलोर्ध्वदंडावुच्येते । तयोरंतरगते मध्ये
विद्यमाने पंचकं च पंचकं पञ्चके श्रियै स्थाप्ये । नक्षत्रदशकमिति यावत् ।
तच्चान्यद्भ्रितयं हलदंडोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम् । एवं सति ऋषिवाक्यैः
सहास्यैकार्यता संपद्यते । यत्तु महेश्वरः—‘सूर्याधिष्ठितभात्रिवेदविषयांकां-
शैशविश्वार्कैकैस्तुल्यान्येष्यगतानि भानि मुनिभिः प्रोक्तानि शस्तानि च ।
आद्ये लांगलयोजने' इत्युवाच—तदपि चित्यमेव । यत्वेवमेव टोडरानंदे
'अर्काक्रान्ते' इत्यादिपद्यव्याख्यानं पितृचरणकृतं तदपि स्पष्टार्थविष्टावृषि-
वाक्यविशेषादर्शनकृतं प्रतिभानि । विशेषवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य
नानाविधोऽर्थो व्याकर्तुं शक्यते । विशेषदर्शने तु सामान्यवाक्यस्य विशेष
एव पर्थवसानमित्यलमनिप्रसक्तानुप्रसक्तेन । अत्र हलचक्रे वीजोत्तिचक्रे वा
विहितनक्षत्राणामिष्टफलदम्यानपातसत्त्वं च परिग्रहो न्यायः । अन्यथात्वे
त्यागः । निषिद्धानां तु सर्वथैव त्याग इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

अथ शिरामोक्षविरेकादिक्रियासुहृतां शार्दूलविक्रीडितेनाह—

त्वाष्ट्रान्मित्रकभाट्टयंऽवृषलपुश्रोत्रे शिरामोक्षणं

भौमार्कज्यदिने विरेकवमनाद्यं स्याद्दुधार्की विना ।

मित्रक्षिप्रचरध्रुवे रविशुभाहे लग्नवर्गे विदो

जीवस्यापि तर्नां गुरो निगदिता धर्मक्रिया तद्वले ॥३०॥

त्वाष्ट्रादिति ॥ त्वाष्ट्राद्व्यं चित्रास्यानी मित्राद्व्यं अनुराधाज्येष्ठा कभा-
द्व्यं रोहिणीमृगा अंबुपः शततारका लघूनि अश्विनीपुष्यहस्तामित्रितः श्रोत्रं
श्रवणः एषु नक्षत्रेषु तथा भौमार्कज्यदिने मंगलगुरुविवासरपु शिरामोक्षणं
रधिरवाहिनी नाडी शिरा तस्या मोक्षणं सूक्ष्मशस्त्रघातेन शिरातो रक्तमो-
क्षणं कुर्यादित्यर्थः । उक्तं च ज्योतिःसारसागरे—‘चित्रायुगे विधियुगे

मित्रयुगे लघुषु वारुणे विष्णौ । वस्तिविरचनवेधाः शुभदिनतिथिचंद्रलघ्नेषु ॥' इति । वारे संमत्यभावः । अथ बुधार्की बुधशनैश्चरावपास्यान्यवारेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु च विरेकं वमनाद्यम् । औषधेन सुखप्रवृत्तिविरेकः वमनं प्रसिद्धमेव तदाद्यं कर्म कार्यं उक्तम् । अथ मित्रक्षिप्रचरध्रुवेषु त्रयोदशनक्षत्रेषु तथा रवौ रविवारे शुभाहे चंद्रबुधगुरुशुक्रवारेषु धर्मक्रिया कोटिहोमरुद्रानुष्ठानादिका कार्या । उक्तं च दीपिकायाम्—'शुभग्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवबोद्धुषु । शुभराशिबिलघ्नेषु शुभं शान्तिकर्षाष्टिकम् ॥' इति । शान्तिकं धर्मकृत्यं कोटिहोमादि यत् । अथ विदो बुधस्य जीवस्य गुरोर्लग्नवर्गे यस्मिन् कस्मिंश्चिल्लघ्ने गुरुबुधयोः पदवर्गे सति तनौ लग्ने च गुरौ सति कर्तुंश्च गुरुबले सति धर्मक्रिया हिता निगदिता । उक्तं च रत्नमालायाम्—'हिबुकेऽर्के गुरौ लग्ने धर्मारंभो रवेर्दिने' इति । अन्यच्च—'श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रोक्तानां धर्मकर्मणाम् । गुरुलग्नवर्गेण प्रारंभस्तद्वले सति ॥' इति । षड्वर्गज्ञानं विवाहप्रकरणे ग्रंथकलैव वक्ष्यति ॥ ३० ॥

अथ धान्यच्छेदमुहूर्तं वसंततिलकेनाह—

तीक्ष्णाजपादकरवद्विवसुश्रुतींदु-
स्वातीमघोत्तरजलान्तकतक्षपुष्ये ।

मंदाररिक्तरहिते दिवसेऽतिशस्ता

धान्यच्छिदा निगदिता स्थिरभे विलघ्ने ॥ ३१ ॥

तीक्ष्णाजपादेति ॥ तीक्ष्णसंज्ञानि मूलज्येष्ठाद्राश्लेषाः अजपादः पूर्वाभाद्रपदा अन्यानि प्रसिद्धानि तथा चित्रा पुष्यश्च एतेष्वेकोनविंशतिनक्षत्रेषु तथा मंदः शनिः आरौ मंगलः रिक्तातिथयः प्रसिद्धाः एतेषां समाहारः मंदाररिक्तं तेन रहिते विहीने दिवसे तथा स्थिरभे स्थिरराशौ लग्ने सति धान्यच्छिदा धान्यच्छेदनम् । 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् । स्त्रियां टाप् । धन्यानां यवादीनां छिदा निगदितोक्ता । निष्पन्नधान्यानां छेदनं कार्यमित्यर्थः । यदाह राजमार्तंडः—'रांद्रे पित्र्ये तथा सौम्ये हस्ते पुष्येऽनिले तथा । सस्यच्छेदं प्रशंसति मूलश्रवणवासवे ॥' इति । दीपिकायां तु—'याम्याजपादद्विधनानलतोयशकचित्रोत्तरोद्धुषु कुजार्कजवारवर्ज्यम् । शस्त्रदुयोगकरणेषु तिथावारिके धान्यच्छिदा स्थिरनरस्वगृहोदयेषु ॥' इति । अहिराश्लेषा । अत्र पूर्ववाक्ये नव नक्षत्राण्युक्तानि । द्वितीयवाक्ये एकादश भाति । वाक्यद्वये धनिष्ठोपादानात्तत्त्यागे एकोनविंशतिभान्येव संपद्यन्ते । तानि वचनद्वयप्रामाण्याद्व्यङ्ग्यकर्त्रापनिबद्धानि । व्यवहारतत्त्वे तु वारावुक्तौ 'धान्यानां लवनं कुर्याद्गुरौ शुके च सर्वदा' इति ॥ ३१ ॥

अथ कणमर्दनसंस्कारोपणमुहूर्तौ वसंततिलकेनाह—

भाग्यार्थमश्रुतिमर्धेद्रविधातुमूल-

मैत्रांत्यभेषु कथितं कणमर्दनं सत् ।

द्वीशाजपान्निर्कृतिधातुशतार्थमर्क्षे

सस्यस्य रोपणमिहाकिंकुर्जा विना सत् ॥ ३२ ॥

भाग्येति ॥ भाग्यं पूर्वाफलगुनी विधाता रोहिणी अन्यान्यतिप्रसिद्धानि एषु नव नक्षत्रेषु कणाश्चणकादयस्तेषां मर्दनं यद्याद्याधातादिना वितुपीकरणं सत् । समीचीनमित्यर्थः । तदुक्तं व्यवहारोच्चये—‘फलगुन्यां श्रवणश्चैव मघा मूळं तथा मता । अनुराधा तथा ज्येष्ठा रेवती धान्यमर्दने ॥ केवले सिंहलघ्ने वा गुरुशुक्रोदयेऽथवा ॥’ इति । एवमत्राष्टौ भाग्युक्तानि ‘रोहिण्यां मर्दनं कुर्यात्’ इति राजमार्तैर्दोक्तेः । रोहिण्युपादानं च तद्वाक्यविदाम् । हस्ते च वापयेद्द्वीजं संग्रहं वैश्वदेवते । रोहिण्यां मर्दनं कुर्यादुत्तरासु प्रवेशयेत् ॥’ इति । अत्र कर्मविशेषेणैकस्यैव नक्षत्रस्योपादानमतिमुख्यतासूचनार्थं न त्वितरनिषेधार्थम् । कुतः । वाक्यांतराणां वैयर्थ्यापत्तेरिति । अथ द्वीशं विशाखा अजपात्पूर्वाभाद्रपदा निर्कृतिमूलं धाता रोहिणी शतं शततारका अर्थमर्क्षं उत्तराफलगुनी एषु पदसु भेषु सस्यस्य धान्यस्य रोपणं पूर्ववापितस्थानात्स्थलान्तर आरोपणं सच्छुभम् । इह सस्यरोपणे आकिंकुर्जा शनिभौमौ विना त्यक्त्वान्यवारेषु सूर्यचंद्रबुधगुरुशुक्रवारेषु कार्यं सस्यस्य रोपणम् । उक्तं च राजमार्तैरे—‘पूर्वाभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफलगुनी । विशाखा वारुणं चैव धान्यानां रोपणे वराः ॥’ इति ॥ ३२ ॥

अथ धान्यस्थितिधान्यवृद्धिमुहूर्तौ वसंततिलकेनाह—

मिश्रोग्ररौद्रभुजगेंद्रविभिन्नभेषु

कर्काजतौलिरहिते च तनौ शुभाहे ।

धान्यस्थितिः शुभकरी गदिता ध्रुवेज्य-

द्वीशेंद्रदस्रचरभेषु च धान्यवृद्धिः ॥ ३३ ॥

मिश्रोमेति ॥ मिश्रं विशाखाकृत्तिके उग्रं पूर्वात्रयभरणीमघाः रौद्रमाद्रां भुजग आश्लेषा इंद्रो ज्येष्ठा एभ्यो दशभ्यो विभिन्नेष्वन्येषु सप्तदशसु भेषु नक्षत्रेषु तथा कर्कः अजो मेषः तौलिस्तुला एतैर्विहीनतनौ मकरस्थिरदिस्वभावराशौ लघेपु तथा शुभाहे शुभग्रहाणां वारे धान्यस्थितिरिकत्र राशीकरणं नाम सा निगदिता । उक्तं च दीपिकायाम्—‘याम्याग्निरुद्राहिविशाखपूर्वामहेंद्रपिण्डेतरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनभेषु शस्तं मृगस्थिरबंगगृहोदयेषु ॥’ इति । अथ ध्रुवाणि प्रसिद्धानि इज्यः पुष्यः द्वीशं विशाखा इंद्रो ज्येष्ठा दस्तावश्विनी चराणि प्रसिद्धानि एषु धान्यवृद्धिः त्वं मह्यं तावत् धान्यं देहि ततोऽहं मासद्वयेन तुभ्यं मपादं सार्धं वा दास्यामीत्येवंरूपा सा निगदिता । उक्तं च दीपिकायाम्—‘श्रवणत्रयं विशाखाध्रुवपुष्यपुनर्वसुनि वायुश्च । अश्विन्यथ च ज्येष्ठा धनधान्यविवर्धने शस्ताः ॥’ इति ॥ ३३ ॥

अथ शांतिकपौष्टिकादिकृत्येषु मुहूर्ते वसंततिलकेनाह—

क्षिप्रध्रुवांत्यचरमैत्रमघासु शस्तं

स्याच्छांतिकं च सह पौष्टिकमंगलाभ्याम् ।

खेऽर्के विधौ मुखगते तनुगे गुरौ नो

मौढ्यादिदुष्टसमये शुभदं निमित्ते ॥ ३४ ॥

क्षिप्रेति ॥ क्षिप्रादीनि मवांतानि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं पुष्टिकामकं मंगलं विनायकशांत्यादि शांतिकं दुष्टफलदमूलनक्षत्राद्युत्पन्नशांत्यादि पुतानि कर्माणि कार्याणि । उक्तं च दीपिकायाम्—‘मित्रादित्यमघोत्तराशतमिष-
वस्वानीविरंच्याच्युतस्वर्गाशीश्वरपूज्यपौष्णरविषु स्फीते तुषारविषि । रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते नृणां भूतये सर्वैः शांतिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्निश्चयात् ॥’ इति । अथ लग्नशुद्धिः । तत्रार्के सूर्ये खे दशमे सति विधौ चंद्रे मुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शांत्यादिकं कर्म कार्यं । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘पूर्णं चंद्रे वेदमगेऽर्केऽम्बरस्थे लग्ने जीवे वाक्पते-
वोसरे च । श्रीमत्यानुप्याणि कार्याणि कार्याणि’ इति । तच्छांतिकादि मौढ्ये गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्धकसिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि शुभदम् । तथा निमित्ते केम्बाद्युत्पातदर्शने सति शुभदम् । उक्तं च दीपिकायाम्—
‘शांतिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा । गुरुभार्गवमौढ्येपि दोषस्तत्र न विद्यते ॥’ इति । उक्तं चैतन् यतोऽस्मीदं शांतिकं नैमित्तिकम् । ‘अनिमित्त-
कृता शांतिर्निमित्तायोपजायते ।’ इति स्मरणात् । तत्र निमित्ते रोगरूपे के-
त्वाद्युत्पातांतरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं, तच्च बहुदिनव्यापके गुरुशुक्रा-
स्तादिदोषेष्ववश्यं विधेयम् । ततो जन्मांतरीयदुरदृष्टसूचकमिदं निमित्तमु-
त्पन्नं तस्य शान्त्या निरासादशुभादृष्टस्यापि निरासः । बहुदिनप्राप्ये निर्दूषणे
काले क्रियमाणं शांतिकं किंचिदुरदृष्टशामकं यद्यपि भवति तथापि तावन्नि-
दिनैर्दुरदृष्टस्य प्राबल्यादुत्प्राप्तिः । यथा लपोऽप्यग्निरल्पेनैव जलेन शांतो भ-
वति । तथा सकलनगरदाहको मनुष्यैर्बहुभिर्युगपदगृहीतजलपूर्णघटैरेकदे-
शनिर्वापितोऽपि सकलोऽग्निरनं निर्वाप्यते इत्यर्थः । सर्वथा मौढ्यादिदोषं वि-
नैव यथाकथंचित्कथितप्रकारेण दिनशुद्धिमंगीकृत्य शांतिकाद्यवश्यं वि-
धेयम् ॥ ३४ ॥

अथ होमाहुतिशुद्धेर्मुहूर्तेमनुष्टुप्छंदसाह—

सूर्यभात्रिभि मे चाद्रे सूर्यविच्छुक्रपंगवः ।

चंद्रारेज्यागुशिखिनो नेशा होमाहुतिः खले ॥ ३५ ॥

सूर्यभादिति ॥ सूर्यः स्पष्टमानेन यज्ञक्षत्रेस्ति तस्मान्निके आदितो भग्न-
यमेकत्रिकमेवं सप्तविंशतिमेषु नवत्रिकानि भवन्ति । तत्र सूर्यनक्षत्रादारभ्य

प्रथमद्वितीयादित्रिकस्थे चंद्रे सति क्रमाद्देवमुखे आहुतिः पतति । यथा प्रथमत्रिके सूर्यस्य ततो बुधस्य ततः शुक्रस्य ततः पंगोः शनेस्ततश्चंद्रस्य तत आरभ्य भौमस्य तत ईज्यस्य गुरोस्ततोऽगो राहोः ततः शिखिनः केतोः । एवं सति यद्दिने पापग्रहमुखे होमाहुतिः पतति सा नेष्टा न शुभदा । अर्थादेव शुभग्रहमुखे आहुतिपातः शुभफलदः । उक्तं च कश्यपेन—‘नक्षत्रे यत्र भानुः स्यात्तदाद्यं भत्रिकं त्रिकम् । सूर्यजशुक्रसौरीणामिदुसोमवृहस्पतेः॥ राहोः केतोश्च निदिष्टं वदनादौ शुभाशुभम् । सौख्यार्थनाशः सूर्ये स्यादिदौ जलमयी कृषिः ॥ भौमेऽग्निदाहो राष्ट्रस्य बुधे बुद्धिविवर्धनम् । गुरौ लब्धिरभीष्टस्य राज्यं सौभाग्यनन्दितम् ॥ भार्गवे कार्यसंपत्तिरैहिकामुष्मिकी भवेत् । शनेर्मुखाहुतौ ज्ञेयो राज्यभंगो धनक्षयः ॥ राहोर्मुखाहुतौ हानिः सर्वस्य परिकीर्तिता । केतोर्मुखाहुतौ ज्ञेयं दुर्भिक्षं देशविप्लवम् ॥ मरणं प्राणिनां चैव राज्यभंगं तथैव च । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ग्रहनक्षत्रसंगमे ॥ दुष्टे न कुर्याद्धवनमित्याहुर्भागवाद्यः ॥’ इति । तद्यमत्र निष्कृष्टोऽर्थः—सूर्याकांतनक्षत्राच्चंद्रनक्षत्रस्थत्रिकत्रिकगणनया पापमुखे आहुतिर्निष्ठा । शुभग्रहमुखे समीचीना । अतएव पितृचरणरप्युक्तम्—‘विवस्वदक्षान्निकमेकमेवं विधौ स्थितेऽर्कजसितार्कजानाम् । चंद्रारजीवागुशिखावदास्ये होमाहुतिः पापमुखे निषिद्धा ॥’ इति । गुर्जरदेशे प्रसिद्धमिदम् । अथ देवात्कृतस्य पापग्रहमुखे हवनस्य शान्तिरुक्ता विष्णुधर्मोत्तरे—‘कूरग्रहमुखे चैव संजाते हवने शुभे । शान्तिं विधाय गां दद्याद्वाह्मणाय कुटुंबिने ॥ आयसीं प्रतिमां कृत्वा निक्षिपेत्तामधोमुखीम् । गोमूत्रमधुगंधार्धरचितां प्रतिमां ततः । कुंडे निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते ॥’ इति ॥ ३५ ॥

अथ यद्दिने होमश्चिकीर्षितस्तद्दिने वह्निवासवशेन शुभाशुभफलमिद्वज्रयाह—

सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता शेषे गुणेऽग्रे भुवि वह्निवासः ।

सौख्याय होमे शशियुग्मशेषे प्राणार्थनाशौ दिवि भूतले च ३६

सैकेति ॥ शुक्लादिमासगणनया वर्तमानतिथिर्गण्यैकयुता वर्तमानवारयुता चतुर्भक्ता यच्छेषं तद्गुणमितं शून्यमितं चेत्तदा वह्निवासो वसतिस्थानं भुवि वर्तते । तत्फलमाह । सौख्यायेति । होमदिवसे भुवि वह्निवासः सौख्यजनको भवतीत्यर्थः । अथ शशियुग्मशेषे क्रमेणैकद्विमितं शेषेऽग्निवासो दिवि स्वर्गे तत्फलं कर्तुः प्राणनाशो मरणं भवेत् । द्विमितशेषेऽग्निवासो भूतले पातालेस्ति तत्फलं कर्तुर्नार्थनाशो द्रव्यनाशः । उक्तं च—‘तिथिवारयुतिः सैका वेदभक्तावशेषकात् । निवासोऽग्नेर्व्योम्नि रूपे वित्तप्राणविनाशकः । पाताले द्विकशेषेण धनसंचयनाशकः । गुणवेदावशेषेण भूमौ विपुलसौख्यदः ॥ संस्कारेषु विचारोऽस्य न कार्यो नापि वैष्णवे । नित्ये नैमित्तिके कार्ये न खाब्दे मुनिभिः स्मृतः ॥’ इति ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिवर्षोत्पन्नवान्नभक्षणमुहूर्तमनुष्ठुभाह—

नवान्नं स्वाक्षरक्षिप्रमृदुमे सत्तनौ शुभम् ।

विना नंदाविपद्यटीमधुपौषार्किभूमिजान् ॥ ३७ ॥

नवान्नमिति ॥ चरक्षिप्रमृदुमेज्जकद्वादशभेषु तथा सत्तनौ समीचीनलभ्रे शुभग्रहैर्युते दृष्टे चेत्यर्थः । परंतु नंदाः प्रतिपत्पष्टयेकादशः विपद्यटीर्विवाह-प्रकरणे वक्ष्यमाणाः मधुं चैत्रमासं पौषं च आर्किं शनिं भूमिजं मंगलवारं एतान्विना वर्जयित्वा नवान्नभक्षणं शुभं स्यात् । यदाह भुज्ज्वलः—‘नवान्न-भोजनं नृणां मृदुक्षिप्रचरैः शुभम् । शुभे क्षितयुते लभ्रे विपनाडीं विवर्जं-येत् ॥ नवान्नं न च नंदायां मासे पौषे मधौ तथा ॥’ इति ॥ ३७ ॥

अथ नौकाघटनमुहूर्तमनुष्ठुभाह—

याम्यत्रयविशाखेन्द्रसार्पपित्र्येशभिन्नमे ।

भृग्वीज्यार्कदिने नौकाघटनं सत्तनौ शुभम् ॥ ३८ ॥

याम्येति ॥ याम्यत्रयं भरणीकृत्तिकारोहिण्यः विशाखा इन्द्रो ज्येष्ठा सा-पमाश्लेषा पित्र्यं मघा ऐश आर्द्रा एतैर्वर्जिते रहिते अवशिष्टेष्वष्टादशनक्षत्रेषु तथा शुक्रगुरुसूर्यवारं सत्तनौ प्राग्व्याख्यातगुणविशिष्टे लभ्रे नौकाघटनं निर्माणं शुभम् । उक्तं च दीपिकायाम्—‘जम्भहरिघटलभ्रे शक्रपित्र्यद्विदेवे त्रिनयनविधियाम्यद्वंद्वसापौष्यभेषु । सुकरणतिथियोगे शुक्रजीवाकंवारे तर-णिघटनमिष्टं चंद्रताराविशुद्धां ॥’ इति । जम्भे मिथुनकन्ये । हरिः सिंहः । तरणिनौः । अथ घटनस्थानान्नाच्चालनमुहूर्तो मयोच्यते । दीपिकायाम्—‘शुभाहे विष्णुयुग्मेदुभगमंत्राधिपाणिषु । चालनं घटनस्थानान्नावः शुभति-थीदुषु ॥’ इति । अथ दीपिकायां नौकायात्रामुहूर्तोपि—‘अधिकरेज्यमु-धानिधिपूर्वामित्रघनाच्युतमे शुभलभ्रे । तारकयोगतिथीदुविशुद्धां नौगमनं शुभदं शुभवारं ॥’ इति ॥ ३८ ॥

अथ वीरसाधनाभिचारयोर्मुहूर्तमनुष्ठुभाह—

मूलार्द्राभरणीपित्र्यमृगे सौम्ये घटे तनौ ।

सुखे शुक्रेऽष्टमे शुद्धे सिद्धिर्वीराभिचारयोः ॥ ३९ ॥

मूलेति ॥ मूलार्द्रादिनक्षत्रपंचके तथा घटे तनौ कुंभलभ्रे तत्र स्थिते सौम्ये बुधे सति तथा शुके सुखे चतुर्थस्थे अष्टमे शुद्धे । शुद्धत्वं प्राग्व्याख्यातम् । तादृशे लभ्रे वीरस्य वीरसाधनाय अभिचारकर्मणः सिद्धिर्निवृत्तिः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘शशिनैर्ऋतयमपितृभेष्वष्टमशुद्धौ भृगौ च पाताले । घटलभ्रगते शशिजे निखिला वेतालसिद्धिः स्यात् ॥’ इति । आर्द्राग्रहणं रत्नमाला-याम्—‘पित्र्येशयाम्यमूलैर्दुभेषु शुद्धेऽष्टमेषु च । वेतालसिद्धिः पाताले भृगौ च घटलभ्रगे ॥’ इति । वेतालो नाम वीरसाधनम् ॥ ३९ ॥

अथ रोगनिर्मुक्तस्नानमुहूर्तं वसंततिलकेनाह—

व्यंत्यादितिध्रुवमधानिलसार्पधिष्ण्ये

रिक्ते तिथौ चरतनौ विकर्षादुवारे ।

स्नानं रुजा विरहितस्य जनस्य शस्तं

हीने विधौ खलखगैर्भवकेंद्रकोणे ॥ ४० ॥

व्यंत्येति ॥ अंत्यं रेवती अदित्यादीनि भानि प्रसिद्धानि एतानि नव धिष्ण्यानि विगतानि येषु तान्यवशिष्टान्यष्टादश भानि तेषु तथा रिक्तासंज्ञासु तिथिषु तथा कविः शुक्रः इंदुश्चंद्रः आभ्यां रहितेषु वारेषु तथा विधौ चंद्रे हीने निषिद्धस्थानस्थिते । निषिद्धस्थानानि गोचरप्रकरणे वक्ष्यति । तथा भवे एकादशे केंद्रे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने कोणे नवपंचमे एषु स्थानेषु स्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते लग्ने सति रुजा रोगेण विरहितस्य निर्मुक्तस्य जनस्य स्नानं आरोग्यस्नानं शस्तं शुभम् । उक्तं च कश्यपेन—‘पितृमारुतसर्पांस्त्य-स्थिरक्षेपिविदुःशुक्रयोः । न कुर्याद्धारयो रोगमुक्तः स्नानं कदाचन ॥’ इति । पुनर्वसोरपि निषेधो रत्नमालायाम्—‘इंदोर्वारे भार्गवे च ध्रुवेषु सर्पादि-त्यस्वातियुक्तेषु भेषु । पित्र्ये चांत्ये चैव कुर्यात्कदाचिन्नैव स्नानं रोगमुक्तस्य जंतोः ॥’ इति । पुण्यशततारकयोनिषेधो नारदसंहितायाम्—‘स्थिरेज्या-दितिसर्पांत्यपितृवारुणभेषु च । न कुर्याद्रोगमुक्तस्य स्नानं वारेज्यशुक्रयोः ॥’ इति । अर्थादन्यनक्षत्रेषु कार्यमित्यर्थः । अथ लग्नादिशुद्धिमाह श्रीपतिः—‘लग्ने चरे सूर्यकुजेज्यवारे रिक्ते तिथौ चंद्रबले च हीने । त्रिकोणकेंद्रोपगतैश्च पापैः स्नानं हितं रोगविमुक्तकानाम् ॥’ इति । दीपिकायां तु विशेषः—‘व्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृतपुण्योन्नचंद्रेषु च कूराहव्यतिपातविष्टिदिवसे-पिंदावशस्ते तिथौ । केंद्रस्थेष्वशुभेष्वकामतिथिषु स्नानं गदान्मुक्तिदं शस्तं नात्र सुशोभना विधिभुजंगक्षेदुसद्गामराः ॥’ इति । अकामतिथिषु त्रयोदशी-रहितासु तिथिषु ॥ ४० ॥

अथ शिल्पविद्यामुहूर्तमनुगृभाह—

मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा खलग्रगे ।

विधौ ज्ञजीववर्गस्थे शिल्पविद्या प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

मृदुध्रुवेति ॥ मृदुगणध्रुवगणक्षिप्रगणचरणेषु शिल्पं काष्टनक्षत्रपापाणा-दिघटननानावर्णनिर्मितमूलादिकं तद्विद्यायाः प्रारंभः प्रशस्यते । अथ लग्नशुद्धिः । तत्र ज्ञे बुधे खलग्रगे दशमस्थे लग्नस्थे च वा अथवा गुरौ बृहस्पतौ खलग्रगे दशमस्थे च सति तथा विधौ चंद्रे ज्ञजीववर्गस्थे बुधगुरुपङ्क्तिस्थे च सति शिल्पविद्या प्रशस्यते । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘लग्नकर्मगते सौस्थे जीवे वामृतदीधितौ । तयोर्वर्गस्थिते शिल्पविद्यारंभः प्रशस्यते ॥’ इति । वसिष्ठेन

त्वन्त्यैवोक्तम्—‘शशितनये जीवे वा चंद्रे वा लग्नबलिनि धर्मे वा । तद्गते लग्नगते शिल्पारंभः प्रशस्यते सततम् ॥’ इति ॥ ४१ ॥

अथ संधानमुद्धर्तमनुष्टुभाह—

सुरेज्यमित्रभाग्येषु चाष्टम्यां तैतिले हरौ ।

शुक्रदृष्टे तनौ सौम्यवारे संधानमिष्यते ॥ ४२ ॥

सुरेज्येति ॥ सुरेज्यमित्राः प्रसिद्धाः भाग्यं पूर्वाफलगुनी एषु मेषु तथा-
ष्टम्यां हरौ द्वादश्यां वा तैतिले करणे वा तथा शुक्रदृष्टे शुक्रयुत इत्यपि दृष्ट-
व्यम् । तादृशे तनौ लग्ने तथा सौम्यग्रहाणां वारे संधानं प्रीतिरिष्यते ।
उक्तं च रत्नमालायाम्—‘भाग्ये मैत्रे शीतरश्मौ सपुण्ये द्वादश्यां वा शुक्र-
दृष्टे च लग्ने । अष्टम्यां वा तैतिलाम्ये प्रदिष्टा पूर्वोच्यैस्तत्र संधानसिद्धिः ॥’
अत्र केचिदेवं व्याकुर्वन्ते । पुण्येण सहिते सपुण्ये भाग्ये मैत्रे च एतन्नक्षत्रत्रय-
संस्थे शीतरश्मौ चंद्रे सति संधानं कार्यम् । अनेन भाग्यमैत्रपुण्यात्मकं नक्ष-
त्रत्रयमुक्तं भवति । यदाह वसिष्ठः—‘सुगुरुमैत्रे भाग्ये द्वादश्यां वाथ पक्ष-
मध्यतिथौ । मितयुतवीक्षितलग्ने तैतिलकरणे च संधिः स्यात् ॥’ इति ।
कश्यपोऽपि—‘भाग्ये पुण्ये समैत्रे च लग्ने शुक्रेक्षिते युते । करणे तैतिलेऽ-
ष्टम्यां द्वादश्यां संधिरिष्यते ॥’ इति । एतदेव रत्नमालापद्यव्याख्यानं
ज्यायः । संमतिवाक्ययोरार्षत्वान् । ‘भाग्ये मैत्रे शीतरश्मौ’ इति वक्तोक्तावा-
शयं न विद्यः । एवं च मूलपत्रे देवेज्यमित्रभाग्येऽप्येत्येव पठनीयम् ॥ ४२ ॥

अथ परीक्षामुद्धर्त वसंततिलकेनाह—

त्यक्त्वाष्टभूतशनिविष्टिकुजाञ्जनुर्म-

मासौ मृतौ रविविधू अपि भानि नाड्याः ।

व्यंगे चरे तनुलवे शशिजीवतारा-

शुद्धौ करादिनिहरींद्रकपे परीक्षा ॥ ४३ ॥

त्यक्त्वेति ॥ अष्ट अष्टनी भूतश्चतुर्दशी शनिकुजौ वारौ प्रसिद्धौ विष्टि-
र्भद्रा जनुर्भमासौ जननकालीननक्षत्रं जन्ममासं च मृतावष्टमस्थाने रवि-
विधू जन्मराशेः सकाशादष्टमं सूर्यं चंद्रं च तथा नाड्याः भान्यपि नाडीन-
क्षत्राण्यपि । रविविधू अपीलत्र ‘ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा-
याम्—‘पुतप्रगृह्या अवि नित्यम्’ इति प्रकृतिभावः । एतावत्पदार्थकदंबकं
त्यक्त्वा परीक्षा कार्या । परीक्षानाम सुवर्णस्तेयादिमहापातकाभिशास्तशुद्ध-
शुद्धिविचारामिका तप्तमापादिरूपा । दिव्यमिति यावत् । सामान्यतो भद्रानि-
षेधेपि पुनर्भद्रानिषेधो ‘रात्रिभद्रा यदाह्नि स्यात्’ इत्यादिपरिहाराणामप्यन-
वकाशतां सूचयितुमुपात्तः । जन्मभस्य नाडीनक्षत्रत्वादेव निषेधे पुनरुपादा-
नमावश्यकत्वं द्योतयितुम् । जन्ममासस्य तु पुनर्निषेधो नाद्यगर्भविषये यथा

स्वादिद्येवमर्थं सामान्यवाक्यमाद्यगर्भविषयमेव । एतच्चाग्रे निर्णेष्यते । एवं परीक्षायां निषिद्धनिमित्तान्यभिधाय विहितनिमित्तान्याह—ह्यंग इति ॥ तनुलव इति प्रत्येकं संबंधः । ह्यंगे द्विस्वभावे मिथुनकन्याधनुर्मीनरूपे तनौ लग्ने अंशे नवांशे च द्विस्वभावे तथा चरे मेषकर्कतुलामकररूपे लग्ने नवांशे तथा शशिजीवताराशुद्धौ चंद्रशुद्धौ गुरुशुद्धौ च सत्यां । एषां शुद्धिश्च गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते । तथा करादितिहरींद्रकपे करो हस्तः अदितिः पुनर्वसुः हरिः श्रवणः इंद्रो ज्येष्ठा कपो वरुणः तद्वं शततारका एषु च मेषु परीक्षा स्यादित्यर्थः । अत्रानुक्तोपि प्रातःकालोऽतिशस्तः । उक्तं च दीपिकायाम्—‘नो शुक्रास्तेऽष्टमार्कं गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमंदौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडीनक्षत्राग्नीने सुरगुरुरजनीनाथ-ताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरगृहांशोदये शस्तलग्ने ॥’ इति । व्यवहारोच्चयः—‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षावि-वासश्च शनिभौमदिने भवेत् ॥ ज्येष्ठाश्रवणहस्ताश्च तथा ज्ञेयः पुनर्वसुः । तद्व-च्छतभिषा प्रोक्ता त्वभियुक्तविचारणे ॥’ इति । अभियुक्तः सुवर्णस्तेयादि-पातकसंभावनावंस्तस्य विचारणे शुक्लशुद्धिर्निर्णये । नाडीनक्षत्राणि दीपिकायामुक्तानि—‘जन्माद्यं कर्म ततो दशमं सांघातिकं च षोडशकं । समु-दायमष्टादशमं विनासंज्ञं त्रयोविंशम् ॥ आद्यात्तु पंचविंशं मानसमेवं नरः षष्ठः स्यात् । नव नक्षत्रान्नृपतिः स्वजातिदेवाभिषेकक्षः ॥’ इति । एतानि नाडीनक्षत्राणीति वाक्यशेषो दीपिकाकृताभिहितः । जातिब्राह्मणादिका तन्त्रक्षत्राणि ‘पूर्वात्रयं सानिलमग्रजानां’ इति चराहोक्तानि । तद्वाक्यं च मया यात्राप्रकरणे लिखित्यते । देशोऽर्गलापुरादिकस्तन्त्रक्षत्राणि शतपदचक्रा-नुसारेण ज्ञेयानि । तद्वाक्यं च नामकर्मप्रकरणे यथा लिखित्यते । यस्मिन्वाष्टा-दिके नक्षत्रेऽभिषिक्तो राजा तदभिषेकक्षम् ॥ ४३ ॥

अथ सामान्यतः समस्तशुभकार्येषु लग्नशुद्धिमनुष्ठेमाह—

व्ययाष्टशुद्धोपचये लग्ने शुभद्वयते ।

चंद्रे त्रिपद्दशायस्थे सर्वारंभः प्रसिद्ध्यति ॥ ४४ ॥

व्ययेति ॥ व्ययो द्वादशस्थानं अष्ट अष्टमस्थानं एतत्स्थानद्वयं शुद्धं शुभपा-पग्रहसाहित्यदोषरहितं यस्मिन् तादृशे स्वजन्मराशेः स्वजन्मलग्नाद्वोपचयभवने त्रिपडेकादशदशमस्थाने लग्नगते शुभग्रहेर्द्वे युते तथा चंद्रे त्रिपद्दशमाय-स्थानस्थिते सति सर्वेषां शुभकार्याणामारंभः प्रसिद्ध्यति । यदाह वसिष्ठः—‘उपचयमे लग्नगते व्ययनैधनशुद्धिसंयुते लग्ने । उपचयगे शीतकरे मंगलक-र्माणि कार्याणि ॥’ इति ॥ ४४ ॥

अथ नक्षत्रेषु ज्वरोत्पत्तौ सत्यां तन्निवृत्तौ दिनसंख्यादिकं द्वितीयोपजाति-कयोर्पेद्वज्रया चाह—

स्वार्तीद्रपूर्वाशिवसार्पभे मृतिर्ज्वरं त्यमैत्रे स्थिरता भवेद्भुजः ।

याम्यश्रवोवारुणतक्षमे शिवा घृष्ठा हि पक्षो व्यधिपार्कवासवे ४५

मूलाग्निदास्ते नव पित्र्यभे नखा बुद्ध्यार्यमेज्यादितिधातृभे नगाः ।
मासोऽब्जवैश्वेऽथ यमाहिमूलभे मिश्रेशपित्र्ये फणिदंशने मृतिः॥

स्वातीति ॥ मूलाग्नीति ॥ स्वाती इंद्रो ज्येष्ठा पूर्वास्तिष्ठः शिव आर्द्रा
सार्पभं आश्लेषा एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरोत्पत्तौ मृतिरेव स्यात् ।
उक्तं च वसिष्ठेन—‘पूर्वात्रयस्वातिभुजंगरौद्रसुरेश्वरक्षेपु च यस्य रोगः । स्वा-
द्रक्षितुं देवचिकित्सकोपि क्षितावशक्तः खलु रोगिणं च ॥’ इति । देवचि-
कित्सको देववैद्यो धन्वंतरिः । अथात्यमैत्रे रेवत्यनुराधयोर्ज्वरोत्पत्तौ रुजो
रोगस्य स्थिरता भवेत् । बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्या-
दिनक्षत्रचतुष्के शिवा एकादश घन्त्रा दिवसाः रोगस्थैर्यं स्यात्तदनंतरं रोग-
मुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । ‘घन्त्रो दिनाहनी वा तु’ इत्यमरः । द्यविषं
विशाखा अर्को हन्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु पक्षः पंचदश दिवसा रोगस्थै-
र्यस्य । मूलाग्निदास्ते मूलकृत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः । पितृभ्ये मघायां
नखा विंशतिदिवसाः । ‘नामैकदेशे नामग्रहणम्’ इति म्यायेन बुद्ध्योऽहि-
बुद्ध्य उत्तराभाद्रपदा अर्यमोत्तराफल्गुनी इज्यादितिधातृभानि प्रसिद्धानि
एषु पंचभेषु नगाः सप्तदिवसाः । अब्जवैश्वे मृगोत्तराषाढयोर्द्वयोर्मासश्चि-
द्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः । यदाह वसिष्ठः—‘कृच्छ्रात्स्फुटं प्रा-
णिति मित्रर्पाणधिष्ये च मासाच्छशिष्वधिष्ये । रोगस्य मुक्तिः पितृदेव-
धिष्ये वारंभवेद्दिशतिभिश्च नूनम् ॥’ इति । प्राणिति जीवनीत्यर्थः । ‘पक्षा-
द्वसुह्रीशकरेषु भेषु मूलाश्विनामित्रितये नवाहात् । तोयेशचित्रांतकविष्णुभेषु
नैरुज्यमेकादशभिर्दिनैश्च ॥ पुष्ये त्वहिर्बुद्ध्यपुनर्वसौ च ब्रह्मार्थमर्क्षेषु च सप्त-
रात्रात् ॥’ इति अत्र शीघ्रं रोगविमुक्तये संक्षिप्ता शांतिरप्यभिहिता
वसिष्ठेन—‘ऋक्षेशरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिंगमंत्रैश्च सुगंधिपुष्पैः । वस्त्राक्षतैर्गु-
गुलधूपदीपनैवेद्यतांबूलफलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्वाऽऽमयनाशनाय द्वि-
जाय दद्यादतुलं शिवाय ॥’ इति । आमयो रोगः । अनुलमपरिमितद्रव्यम् ।
प्रत्येकनक्षत्रशांतिर्विंशदा नक्षत्रशांत्यध्याये वसिष्ठेनोक्ता सा ततएव सम्य-
गवधार्या । अथ सर्पदंशे नक्षत्राण्याह—अथेति ॥ अथानंतरं यमाहिमूलभे
भरण्याश्लेषामूलेषु तथा मिश्रेशपित्र्ये कृत्तिकाविशाखार्द्रामघासु एवं सप्तसु
भेषु यस्य कस्यचित्फणिदंशने सर्पदंशे मृतिर्मरणमेव भवेदित्यर्थः । यदाह
वसिष्ठः—‘मघाविशाखानलसार्पयाम्यनैर्ऋत्यरांक्षेपु च सर्पदष्टः । सुरक्षितो
विष्णुरथेन सोऽपि प्राप्नोति कालस्य मुखं मनुष्यः ॥’ इति । विष्णुरथेन
गरुडेन । अत्र सर्पदंशे यस्येषु नक्षत्रेषु गोचरवशेन चंद्रबलं न भवति तस्यैव
सर्पदंशेऽवश्यं मरणं स्यात् । उक्तं च दीपिकाटीकाकृताच्युतभट्टेन—
‘यद्यत्र चन्द्रमस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः । तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंस्कि-
देहिनः ॥’ इति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अथ शीघ्रं रोगिमरणे विशिष्टं योगं द्वितीयोपजातिकयाह—

रौद्राहिशाक्रांबुपयाम्यपूर्वाद्विदैवस्वप्निषु पापवारे ।

रिक्ताहरिस्कंददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः ४७

रौद्राहीति ॥ रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौमशनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कंददिनं पृष्टी एतास्तिथयः एवंविधे विशिष्ट-योगे यस्य रोगोत्पत्तिर्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत् । उक्तं च दैव-ज्ञमनोहरे—‘उरगवरुणरुद्रा वासवेंद्रत्रिपूर्वा यमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिपृष्टीद्वादशी वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः ॥’ इति । चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षकं मत्वा मूले रिक्ताग्रहणं कृतम् । अतएवाह वसिष्ठः—‘आश्लेषार्द्रात्रिपूर्वायमवरुणमरुच्छक्रतारानलाः स्युर्द्वादश्यां स्कंदरिक्तातिथिषु च रविजार्कारवारेषु वेपाम् । रोगः संजायते ते यमपुरमचिरात्प्राप्नुवन्त्येव चंद्रे जन्मन्यष्टास्यबंधुव्यथभवनगते मृत्युलभे च राशौ ॥’ इति ॥ ४७ ॥

अथ प्रेतदाहमुहूर्तं प्रेतदाहादिनिपिद्धदिनं वैद्वंशाच्छंदसाह—

क्षिप्राहिमूलेंद्रहरीशवायुमे प्रेतक्रिया स्याज्ज्ञपकुंभगे विधौ ।

प्रेतस्य दाहं यमदिग्गमं त्यजेच्छय्यावितानं गृहगोपनादिच ४८

क्षिप्रंति ॥ अश्विनीपुष्यहस्ताश्लेषामूलज्येष्ठाश्रवणार्द्रास्वतीनक्षत्रेषु प्रेत-क्रिया प्रेतानां प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकोत्तमन्योक्तप्राप्तिकारकं श्राद्धादिकर्म क्रिया-शब्देनोच्यते सा यदि कारणवशाच्छयदाहसमये अकृता सत्येषु भेषु कार्या स्यात् । उक्तं च हेमाद्रौ ज्योतिःपनाशरेण—‘साधारणध्रुवोर्ग्रंथेषु न शस्यते मनुष्याणाम् । प्रेतक्रिया न शस्ता त्रिपुष्करे यमलधिष्ये च ॥’ इति । अत्रेतानि निपिद्धानि कृत्तिकाविशाखारोहिण्युत्तरात्रयं पूर्वात्रयं मघा-भरणीमृगचित्रानुराघारेवर्तास्येवं पंचदश भानि तथा त्रिपुष्करे त्रिपादनक्षत्रे तत्रान्येषु त्रिपादनक्षत्राणां उक्तमेष्टवंतर्भूतत्वात्पुनर्वसुरवशिष्टः तथा यमल-धिष्ये द्विपादनक्षत्रे इति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । तत्र मृगचित्रयोर्मैत्रन-क्षत्रेष्टवंतर्भावाद्द्विष्टायमलधिष्ये अत्र गृह्यते । धनिष्ठापंचकनिषेधश्चापु-नैव वक्ष्यते । एवमष्टादश भानि प्रेतक्रियायां निपिद्धानि । अवशिष्टानि भानि अश्विनीपुष्यहस्ताश्लेषामूलज्येष्ठाश्रवणार्द्रान्यासीषु चतसरेषु प्रेतक्रिया कार्ये-त्यर्थादुक्तं भवतीति । अतएव तान्येव ग्रंथकर्त्रोपनिबद्धानि क्षिप्राहीत्यादिना । अतएव कराधाहिरुद्रपुष्यस्वर्णाद्रिमूलहार्भेषु मृतक्रियेष्टं व्यवहारतत्त्व-कर्त्रोक्तम् । अथ ज्ञपकुंभराशिस्थिते चंद्रे सति धनिष्ठोत्तरार्धादारभ्य शत-तारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदारेवर्ताषु प्रेतस्य मृतस्य दाहं ज्वलनं त्यजेन्न कु-र्यात् । च पुनर्थमदिग्गमं दक्षिणदिशि गमनं यात्रां त्यजेत् । तथा शय्यायाः खट्वा-या वितानं वयनं तथा गृहगोपनं गृहाच्छादनं आदिशब्देन तृणकाष्ठसंग्रहं च

त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः—‘वस्वपराधीपंचकषिण्ये कार्यं गेहस्य गोपनं नैव । दक्षिणदिशुखगमनं दाहं प्रेतस्य काष्ठसंग्रहणम् ॥’ इति । नारदः—‘वस्वत्याधीपंचर्क्षे संग्रहं तृणकाष्ठयोः । याम्यदिगगमनं शय्या न कार्यं गृह-गोपनम् ॥’ इति । श्रीपतिरपि—‘वासवोत्तरदलादिपंचके याम्यदिगगमनगो-हगोपनम् । प्रेतदाहतृणकाष्ठसंग्रहं शय्यकावितननं च वर्जयेत् ॥’ इति । त्रिविक्रमोपि—‘शय्यावितानं प्रेतादिक्रियां काष्ठतृणार्जनम् । याम्यदिगगमनं कुर्यान्न चन्द्रे कुंभमीनगे ॥’ इति । प्रेतदाहे किं नक्षत्रांतरे मृतस्य धनि-ष्टोत्तरार्धादिके दाहो न कार्य इति उक्तं पंचक एव मृतस्य पंचके दाहो न, कार्य इति, आहोस्विद्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पंचकातिरिक्ते पंचके वा मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति त्रयः पक्षाः संभवन्ति । तत्र यदि विज्ञायते नक्ष-त्रांतरे मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तत्र पंचके मरणस्य दोषवत्ता न प्राप्नोति । तच्चायुक्तम् । यस्मादुक्तं ब्रह्मपुराणे—‘कुंभमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततौ न शुभं भवेत् ॥’ इति । अथ विज्ञायते पंचक एव मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तदादि न श्रवणे धनिष्ठापूर्वार्धे च मृतस्य पंचके दाहनिषेधो न प्राप्नोति किंतु दाहः कर्तव्य इत्येव प्राप्नोति । अस्त्येवमिति चेन्न । प्राप्तस्य दाहं त्यजेदिति दाहस्यैव क्रि-याकारकसंबंधेन प्राधान्यतो निषेधात् । किंच ‘त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हते च मृतेपि वा’ इति त्रिपुण्ययोगफलवत्पंचकमरणनिषेध एव वक्तव्ये दाहनि-षेधस्य पृथगुपादानात्कर्तव्यतापत्तिः । तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तृतीयः पक्षः साधीयात् । प्राधान्यादाहस्यैव निषेध इत्युक्तं प्राक् । अतः पंचकाप्राड्यारणदोषो नास्ति तथा तत्रैव दाहोपि न दोषाय । यदि क्रियाकरणवशात्कालातिक्रमे सति पंचकप्रवृत्तिस्तदा शान्तिं विधाय दाहः कार्यः । पंचके तु द्वयमपि निषिद्धं मरणं दाहश्चेति । उक्तं च ब्रह्मपुराणे—‘कुंभमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा संततौ न शुभं भवेत् ॥ न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वेषु जंतुषु । पंचका-नंतरं कार्यं सर्वं दाहादिकं खलु ॥ अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्व-कम् ॥’ रेवतीप्रांते मृतस्य रेवतीमपहाय दाहः कार्य इत्यर्थः । धनिष्टोत्तरा-र्धादिमृतस्य दाहस्तु सद्य एव । पंचकस्य बहुकालव्यापित्वात्पर्युषितदाहनि-षेधाच्च । स च दाहः शान्तिविधिपूर्वकः कार्यः । स विधिरूको ब्रह्मपुराणे—दाहदेशे शवं नीत्वा स्नापयेच्च प्रयत्नतः । दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पंचोणासू-त्रवेष्टिताः । यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् । प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेतहर्ता पंचमश्च नामान्येतानि च क्रमात् ॥’ इति । विशेषस्त्व-त्येष्टिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः । नन्वत्र—‘त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हते च मृतेपि वा’ इति मरणनिषेध एव वक्तव्ये किं पुनर्दाहनिषेधेन । उच्यते । दोषाधि-क्यसूचनार्थं हि पुनर्दाहनिषेधः । अतएव पंचके मृतस्य पुत्तलकविधानं कृत्वा दाहः कार्यः । ततः सूतकांते पुत्रादिभिः शान्तिकं च विधेयम् । उक्तं च

गरुडपुराणे—‘ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह । सूतकांते तदा पुत्रैः कार्यं शांतिकपौष्टिकम् ॥ पंचके तु मृतो योऽसौ न गतिं लभते नरः । तिलांश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य घृतं दहेत् ॥’ इति । अतो नक्षत्रांतरे मृतस्य पंचके दाहप्राप्तौ पुत्तलकविधिरेव भवति । ततः सूतकांते शांतिकं च । एवं पंचकांते मृतस्याश्विन्यां दाहप्राप्तौ पुत्तलकविधिर्न किंतु सूतकांते शांतिकमेव विधेयमित्यलमतिप्रसंगेन । अथात्र दीपिकायाम्—‘छेदनं संग्रहं चैव काष्ठादीनां न कारयेत् । श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्विष्णुं दिशम् ॥’ इति यदुक्तं तच्चित्यम् । आर्षमूलवाक्यानुपलब्धेर्वसिष्ठादिमुनिवाक्यविरोधाच्च । अतएव तट्टिकाकृताच्युतभट्टेनाप्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानांते कदाचिच्छ्रवणधनिष्ठापूर्वार्धयोरेतानि समाचरेत् न तु जातु धनिष्ठोत्तरार्धादिपंचके । तथाच रत्नमालायाम्—‘वासवोत्तरदलादिपंचके’ इत्यादिसंमतिवाक्यमुक्तम् । काष्ठादीनामित्यत्रादिशब्देन गृहगोपनं प्रेतदाहं खट्वाया वयनं च न कुर्यादिति व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसंतनिलकथाह—

भद्रातिथी रविजभूतनयार्कवारे

द्वीशार्यमाजचरणादिति वद्विवैश्वरे ।

त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ

त्रैगुण्यदो द्विगुणकृदसुतक्षचांद्रे ॥ ४९ ॥

भद्रेति ॥ भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीयासप्तमीद्वादशी । अत्र ‘रोरि’ इति रेफलोपे ‘ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति पूर्वस्याणो दीर्घः । तथा शनिभौमे सूर्यवारे तथा द्वीशं विशाखा अर्यमोत्तराफल्गुनी भजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वह्निः कृत्तिका विश्वमुत्तराषाढा एषु पणनक्षत्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः । ‘प्रज्ञादिभ्यश्च’ इति स्वार्थेऽण् । त्रिपुष्करयोगो भवनीत्यर्थः । कीदृशः । मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन्म्रियेत तदा तदीयास्तत्सहितास्त्रयो म्रियेरन् । यदि किंचिद्भस्तु विनष्टं तदा तस्य वस्तुत्रयनाशः । तथा किंचिद्भस्तुलब्धं तदा त्रिगुणतद्भस्तुलाभ इत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘रविरविजभौमवारे भद्रायां विषमपादमृक्षं चेत् । त्रैपुष्कराख्ययोगस्त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः ॥’ इति । नारदेनापि ‘अर्काकिंभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाग्निभम् । त्रिपुष्करस्त्रिगुणदो द्विगुणो यमलाग्निभे ॥’ इति । अत्र यस्मिन्नक्षत्रे प्रथमपादांते तृतीयपादांते वा राशिसमासिस्तद्विषमपादमृक्षमुच्यते । तदेव स्पष्टम् ‘द्वीशार्यमा’ इत्यादिनोपनिबद्धम् । अथ वासवो धनिष्ठा तक्षा चित्रा चांद्रं मृगः एतानि गानि भद्रास्तिथयः रविभूतनयार्कवाराश्च । अत्रापि विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्करनामा योगो भवति तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यकृत् मृते नष्टे वृद्धौ द्वि-

गुणतां करोतीत्यर्थः । द्विगुणो 'यमलांघ्रिमे' इत्युक्तेः यज्ञक्षत्रे द्वितीयचर-
णांते राशिसमासिस्तद्यमलांघ्रिभं तच्च मृगचित्राधनिष्ठारूपमेव । अथ देवा-
न्निपुष्करादिके तिथिवारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसंभव-
स्तदा तद्दोषशाल्यर्थं दानं विधेयं । यदाह वसिष्ठः—'त्रितयं गवां हि दद्याद्दोष-
त्रितयापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं द्विपुष्करेपि च तिलपिष्टं विप्रमुख्येभ्यः ॥' इति ।
द्वितयं गवामिति शेषः । अत्र तिथिवारयोरभावे केवलं विषमांघ्रिमे यमलांघ्रिमे
वा मरणसंभवे दोषो नास्तीत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः—'दद्यात्तद्दोष-
नाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे द्वयं दद्याच्च दोषस्त्वर्क्षमात्रतः ॥'
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे क्वचिद्बृहस्पतिवारोऽप्युक्तः । यदाह कश्यपः—
'भद्रातिथिज्ञानीज्यारवारे चेद्विषमांघ्रिभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं ब्र-
ह्मिमे मृतौ ॥' इति । इदमेव इष्ट्वा श्रीपतिनाप्युक्तम्—'विषमचरणं धिष्यं
भद्रातिथिर्यदि जायते सुरगुरुशनिक्षमापुत्राणां कथंचन वासरे । मुनिभिरुदितः
सोयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञितस्त्रिगुणफलदो बृह्दां नष्टे हृते च मृतेषि वा ॥' इति ।
अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतायां देवाः कर्तुमर्हन्ति । कश्यपवाक्ये मृता-
विति पदोपादानान्मरण एवायं विचारो न तु नष्टे बृह्दौ च । यदुक्तं ब्रह्म-
पुराणेपि—'धनिष्ठापंचके जीवो मृतो यदि कथंचन । त्रिपुष्करे याव्यमे च
कुलजान्मारयेद् ध्रुवम् ॥ तदनिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीरयेत् ॥' इति ।
ग्रंथकर्ता तु श्रीपत्युक्तिमंगीकृत्य मृत्युविनाशवृद्धावित्युक्तम् । वसिष्ठनार-
दवाक्ययोः सामान्यतोऽभिधानं दानं च मृतावेवेति विषयविवेकः ॥ ४९ ॥

अथ शवप्रतिकृतिदाहे निषिद्धकालं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

शुक्रारार्किषु दर्शभूतमदने नंदासु तीक्ष्णोग्रमे

पौष्णे वारुणमे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमामेऽयने ।

याम्येऽन्दात्परतश्च पातपरिधे देवेज्यशुक्रास्तके

भद्रावैष्टतयोः शवप्रतिकृतेर्दाहो न पक्षे सिते ॥ ५० ॥

जन्मप्रत्यरितारयोर्मृतिसुखात्येऽञ्जे च कर्तुर्न स-

न्मध्ये मैत्रभगादितिध्रुवविशाखाब्धिंघ्रिमे ज्ञेऽपि च ।

श्रेष्ठोर्ज्ज्वलविधोर्दिने श्रुतिकरस्तात्यश्विपुण्ये तथा

त्वाशौचात्परतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासंभवम् ॥ ५१ ॥

शुक्रारेति ॥ जन्मेति ॥ एवंविधे दिने शवस्य मृतस्य प्रतिकृतिः पर्ण-
शरादिना सावयवत्वकल्पनं तस्य दाहो न कार्यः । कुतः । यतो द्विविधः प्रेत-
संस्कारः प्रत्यक्षशरीरस्यैकः प्रतिकृतेरन्यः तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कृतौ शुभाशुभ-
दिनविचाराभावः । यदाह गार्ग्यः—'प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत्'

इति । प्रतिकृतिसंस्कारस्य हि कालत्रयं आशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानंतरं चेति । अत्राशौचमध्ये यदि प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षितस्तदा यथासंभवं दिनशुद्धिर्विचार्या । वर्षमध्ये वर्षानंतरं वा प्रतिकृतिसंस्कारे अवश्यं कालशुद्धिर्विचार्या । एतदप्याह गार्ग्य एव—‘आशौचमध्ये क्रियते पुनःसंस्कारकर्म चेत् । शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु ॥ आशौचविनिवृत्तौ चेत्पुनःसंस्क्रियते मृतः । संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संबत्सराद्यदि ॥ प्रेतकार्याणि कुर्वीत’ इति । अतएवोक्तम् ‘आशौचात्परतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासंभवम्’ इति । एतद्वाक्यमत्रैव स्पष्टं व्याख्यास्यते । तत्र दिनशुद्धिरुच्यते शुक्रारेत्यादिना । शुक्रः प्रसिद्धः आरो मंगलः आर्किः शनिः एषां वारे प्रतिकृतेर्दाहो नेति प्रत्येकं संबंधः तथा दशोऽमावास्या भूतश्चतुर्दशी मदनस्त्रयोदशी नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः आसु तिथिषु दाहो न कार्यः । यदाह मरीचिः—नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करेऽपितृश्राद्धं न कुर्वीतगृही पुत्रधनक्षयात् । एकादश्यां नंदायां तु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने । नभस्ये च चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥’ इति । द्वितीयवाक्यमतिदुष्टताकथनार्थं । सिनीवाल्याममावास्यायां भृगोर्दिने शुक्रवारे इति संबंधो व्याख्येयः । अत्र श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनुपगमः । श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । तथा तीक्ष्णोग्रभे मूलज्येष्ठाद्रिषास्त्रीक्ष्णानि उग्राणि पूर्वात्रयभरणीमघाः पाँष्णे रेवत्यां वारुणे शातभे त्रिपुष्करदिने भद्रातिथयः सूर्यभौमशनिवाराः कृत्तिकापुनर्वसुत्तराफाल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्वाभाद्रपदाः एतन्नितयसंहतिरूपे दिने प्रतिकृतेर्दाहो न कार्य इति केचिद्वाक्यैर्बुधेति । तत्र पूर्वपद्यैव निषेधसत्त्वात् । ननु प्रत्यक्षमृतौ स निषेधो ननु प्रतिकृतिदाहे । एवंतर्हि संमतिवाक्याभावाच्चायमर्थ इति ब्रूमः । यदुक्तं ज्योतिःपराशरेण—‘साधारणे ध्रुवोग्रे मैत्रे नो शस्यते मनुष्याणाम् । प्रेतक्रिया कथंचित्रिपुष्करे यमलषिष्ये वा ॥’ इति । अत्र त्रिपुष्करशब्देन विशिष्टयोगो विवक्षित इति चेत् । अत्र ब्रूमः त्रिचरणनक्षत्राण्येव त्रिपुष्करपदेनोच्यन्तेऽतो हेमाद्रिणापि कृत्तिकादीन्येव त्रिचरणानि भानि त्रिपुष्करशब्देन व्याख्यातानि । अतएवाह कश्यपः—‘भरण्याद्रा मघाश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च । प्रेतक्रियासु दुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पंचकम् ॥’ इति । पराशरवाक्ये बहूनि प्रेतकृत्ये सामान्यतो निषिद्धानि । कश्यपवाक्येऽन्यान्यतिदुष्टान्युक्तानि । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रंथकृतोक्तानि । तत्र धनिष्ठाया अग्रहणं मध्यमेषु मेषु प्रवक्ष्यमाणत्वात् । अथ न्यूनाभिमासे क्षयमासे अधिमासे च शवप्रतिकृतिदाहो न कार्यः । उक्तं च ज्योतिर्निबंधे गरुडपुराणे—‘न कुर्याद्गुरुशुक्रास्ते पौषे स्वापे मलिम्लुचे । विलंबितं प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं विना ॥’ इति । मेधातिथिः—‘अस्मिं गते गुरौ शुके पाषावाढाधिमासके । प्रेतकार्यं न कुर्वीत गयां गोदावरीं विना ॥’ इति । अधिमासस्योपलक्षणत्वात्क्षयमासेऽपि न कार्यं प्रेतकार्यमित्यर्थः ॥ अतएव मूले न्यूनमासनिषेधः । अथाब्दादेकस्मादूर्वात्परतः ऊर्ध्वं यास्येऽयने दक्षिणायने कर्का-

दिषद्वाशिस्थिते सूर्ये न दाहः कार्यः । अर्थादुत्तरायणं सम्यक् । उपलक्ष-
णत्वादवमदिनमपि निषिद्धम् । उक्तं च गार्ग्येण—‘ऊर्ध्वं संवत्सराद्यदि ।
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् । कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु
दिनक्षयम् ॥’ इति । गरुडपुराणेपि—‘न कुर्याद्गुरुशुक्रास्ते पौषे स्वापे
मलिम्लुचे । विलंबितं प्रेतकार्यं गयां गोदावरीं विना ॥’ इति । अत्र वाक्ये
पौषस्वापयोर्निषिद्धत्वात्सार्गशीर्षस्य मध्यमत्वं प्रतीयते तदावश्यकविषयम् ।
प्रथमवर्षे तु दक्षिणायनमपि शुभमेव । अथ पातपरिषे व्यतीपाताख्ये योगे
गणितागते व्यतीपाताख्ये महापात इत्यपि केचित् । परिधाख्ये योगे
तथा देवेज्यशुक्रास्तके गुरुशुक्रयोरस्ते । अत्र स्वार्थे कः । तथा भद्रावैधृतयोः
भद्रावैधृतौ प्रसिद्धौ । गणितसाध्ये वैधृताख्ये महापाते इत्यपि केचित् ।
तथा सिते पक्षे शुक्रपक्षे शवप्रतिकृतेर्दाहो न कार्यः । यदुक्तं नारदेन श्राद्ध-
लक्षणाध्याये—‘चतुर्दशी तिथिं नन्दां शुक्रारारार्किवासरम् । सितेज्ययोरस्तमयं
द्व्यंघ्रिभं त्रिपमांघ्रिभं ॥ शुक्रपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुच्यते ॥’ इति । अन्यत्रापि
नन्दावदनभूतायां पातवैधृतविष्टिषु । शुक्रार्किभौमपरिध्रुवमिश्रोप्रमैत्रमे ॥
कर्तुंश्रद्धेष्टवेदांत्ये जन्मप्रत्यरितारके । त्रिपादमे सिते पक्षेऽयने याम्येऽदतः
परम् ॥ शवप्रतिकृतेर्दाहः शुकेऽस्ताधिकमासके । नेष्टो मध्यो द्विपामैत्रद्वी-
शादितिभगध्रुवे ॥’ इति । तथा कर्तुः प्रेतश्राद्धाद्यधिकारिणो जन्मप्रत्यरि-
तारयोः जन्मतारा उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति । प्रत्यरितारा जन्म-
भातपंचमं चतुर्दशं त्रयोविंशं चेति । तथा कर्तुंमुंतिमुखाल्येऽजे स्वजन्मराशे-
रष्टमचतुर्थद्वादशस्थे चंद्रे सति दाहो न सत् न प्रशस्तः । तदुक्तं वाराह-
पुराणे—‘चतुर्थाष्टमगे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत् । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वै-
धृतौ परिषे तथा । करणे विष्टिमंजे च शनैश्चरदिने तथा ॥’ इति । विष्टि-
संज्ञं करणं भद्रा । महाभारते—‘नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिंजातो भवेच्चरः ।
न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेयेषु भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥’
इति । प्रोष्ठपदयोः पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोः आग्नेये कृत्तिकायां । कालवि-
शेषादिकं नारदेनोक्तम्—‘दिनोत्तरार्धे तत्कर्तुंश्रद्धताराबलान्विते । पापग्रहे
बलयुते शुक्रलघ्नांशवर्जिते ॥ तत्पुनर्दहनं प्रोक्तम्’ इति । अथ शवप्रतिकृतिदाहे
मध्यनक्षत्रायुच्यते । मैत्रमनुराधा भगः पूर्वाफल्गुनी अदितिध्रुवविशाखाः
प्रसिद्धाः द्व्यंघ्रिभं मृगचित्राधनिष्ठाः ज्ञेयि बुधवारिणि शवप्रतिकृतिदाहो मध्यमः
न शुभफलदो नाप्यनिष्टफलद इत्यर्थः । उक्तं च कश्यपेन—‘फल्गुनीद्वितयं
रोहिण्यनुराधापुनर्वसुः । द्वे अषाढे विशाखा च भाति द्विचरणानि च । ए-
तानि किंचिद्दृष्टानि वर्जयेत्सति संभवे ॥’ इति । ‘नेष्टो मध्यो द्विपामैत्रद्वी-
शादितिभगध्रुवे’ इति चेत्युक्तवृद्धे संमत्यभावः । अथाकंज्यविधोरकंज्याभ्यां
सहितो विधुरिति मध्यमपदलोपी समासः । सूर्यगुरुचंद्राणां दिने वारे दाहः
श्रेष्ठस्तथा तेन करणेन श्रुतिकरस्वात्यश्वपुष्ये एषु निषिद्धनक्षत्रगणानुवर्तिरेषु
पंचसु मेषु शवप्रतिकृतेर्दाहः श्रेष्ठोऽनुष्ठीयमानः शुभफलद इत्यर्थः । आशौचा-

त्परत इत्यादि व्याख्यातार्थम् । ननु प्रतिकृतिसंस्कारः किंनिमित्तः । उच्यते ।
 दैवान्मानुषाद्वापराधान्मृतस्य विधिवद्वाहो नाभूत्किंनु काष्ठवद्वाहो जातोऽथवा
 परदेशगतस्य चौरदंष्ट्रादिहतस्य तद्भीतेरेव केनचित्काष्ठवद्वाहोपि न कृतोऽ-
 थवैकाकित्वाच्च जातस्तदा प्रतिकृतिदाहो विधेयः । उक्तं च ब्रह्मपुराणे—
 ‘अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः । तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः
 कार्यः पुमानपि ॥ सुपिटैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना । असौ स्वर्गाय
 लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः ॥ एवं पर्णशवं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥’
 इति । तदभावे देहाभावे तथाग्निना गृह्याग्निना अपिशब्दात्स्त्रीमरणे तद्देहा-
 भावे ख्यपि पलाशोत्थैः पत्रैः कार्येत्यर्थः । आहिताग्नेस्तु श्रौतसूत्रे विधिमा-
 हापस्तंबः—‘यच्चाहिताग्निः प्रोषितः प्रमीतो न प्रज्ञायेत स यां दिशमभि-
 प्रस्थितस्तां दिशमस्याग्निभिः कक्षं दहेयुरपि वाजसनेयकमिति त्रीणि पष्टि-
 शतानि पलाशवृंतानि तैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा तामस्याग्निभिर्देहेयु-
 रिति वा’ । अत्र पक्षद्वयं यथा प्रवासगतो यदि न प्रज्ञायेत प्रमीत इति
 यतो मृत इत्येव निर्णये स यां दिशं प्रति प्रस्थितो भवेत्तां दिशं प्रति यः
 कक्षो कृष्टो भूमिप्रदेशस्तृणवांस्तं देशमस्य मृतस्य श्रौताग्निभिस्तृणीं दहेयु-
 र्बांधवाः पितृमेधविधिना । अयमेकः पक्षः । अपि वा अथवा त्रीणि पष्ट्युत्त-
 राणि शतानि ३६० पलाशवृंतानि पालाशानि पर्णानि यत्र तिष्ठति तादृशानि
 वृंतानि संपाद्य तैर्वृंतैः पलाशवृक्षीयैस्त्रिपत्रैर्वृंतैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा
 तामाकृतिमस्याग्निभिः पितृमेधविधिना दहेयुरिति वाजसनेयिनां मतमिति
 द्वितीयः पक्षः ॥ पराशरेण तु ‘कुशैः प्रतिकृतिः कार्येत्युक्तम्—‘कृष्णाजिने
 समास्थीय कुशैस्तु पुरुषाकृतिम्’ इति । कुर्यादिति शेषः । अत्र पलाशवृंत-
 कुशविध्योरन्यतरणानुष्ठानं व्रीहियववत्तुल्यबलत्वात् । शवप्रतिकृतिदाहानु-
 स्धानविधिस्तु शौनकाद्युक्तदिशा ज्ञेयः । नाश्रप्रस्तुतत्वात्प्रतिष्ठते । अयं च
 पलाशवृंतादिभिः प्रतिकृतिविधिरस्थलभागे । यदा तु मृतास्त्रां लाभस्तदा
 तैरेव प्रतिकृतिः कार्या । तदुक्तं छंदोगसूत्रे—‘अथातः पुनर्दाहविधिं व्या-
 ख्यास्यामो यदि शरीरं नश्येदस्थीन्यादायास्थीनि क्षीरोदकेन प्रक्षाल्यास्थिभिः
 कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववद्देहेत्तेषामलभागे पलाशवृंतैः कृष्णाजिने
 पुरुषाकृतिं कृत्वा चत्वारिंशता शिरो दशभिर्मीवां विंशत्योरस्त्रिंशतोर्दं पं-
 चाशता पंचाशता बाहू तयोरेव पंचभिः पंचभिरंगुलीन्सप्तत्या सप्तत्या पादौ
 तथेवांगुलीरष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणं तां कुशैर्वेष्टयित्वा तस्मिन्नेव पूर्वव-
 द्देहेत्’ इति । अस्यार्थः । चत्वारिंशत्पलाशवृंतैः शिरः संपाद्य दशभिर्मीवां
 विंशत्योरस्त्रिंशता जठरं पंचाशतैकबाहुं तथैव पंचाशतापरबाहुं पंचभिः पंच-
 भिरंगुलीस्तथा सप्तत्यासप्तत्या पादद्वयं ततएव पंचभिः पंचभिरंगुलीनेवं स-
 सत्यैकः पादः संपन्नः अष्टाभिः शिश्नं द्वादशभिर्वृषणद्वयं एवं च पष्ट्यधिक-
 त्रिंशत्या पलाशवृंतैरेवयवकल्पना भवति तां प्रतिकृतिं यस्मिन्नेव कृष्णाजिने
 च पूर्ववदिति पितृमेधविधिना दहेदित्यर्थः । एतादृशे विषये कालनियमः ।

शुक्रारार्किगित्यादिनोक्तः । यतः—‘अधातः संप्रवक्ष्यामि यत्पुनर्दहनं नृणाम्’
इत्यादिना पद्यसमुदायेन कालशुद्धिमुक्त्वा ‘अतीतविषये काम्ये न्यूने श्राद्धे
महालये । एतत्सर्वं विचिंत्याशु कुर्याच्छ्राद्धमतं द्रितः ॥’ इति कश्यपेन का-
लातीतविषयत्वेनाभिधानात् । तत्राधिकारी पुत्रादिर्यस्मिन्नेव क्षणे पित्रादि-
मरणं शृणुयात्तद्दिनमारभ्यैव यथोक्ताशौचाधिकारी भवति ॥ तदाह पैठी-
नसिः—‘पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमा-
रभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥’ इति । अन्येषां तु देशांतरमरणे विशेषमाह
बृहद्वसिष्ठः—‘मासत्रये त्रिरात्रे स्यात्त्वणमासात्पक्षिणी तथा । अहस्तु न-
वमादर्वागृध्वं ज्ञानेन शुध्यति ॥’ इति । पक्षिणी सार्धं दिनम् । ‘आगामिव-
तेमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी’ इत्यमरोक्तेः । अत्र श्रुत्वेत्युक्तेर्मरणश्रवणमे-
वाशौचनिमित्तम् । ‘निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा’ इति मनुक्तेश्च । दशाहेभ्यो
निर्गतं निर्दशम् । दशाहेभ्यो बहिरित्यर्थः । दशाहपदं स्वस्ववर्णाशौचोपल-
क्षणम् । षट्त्रिंशन्मतेपि—‘उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् । ए-
केनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेत् ॥’ इति । यदि तु दशाहमध्ये शृणु-
यात्तदा शेषाहोभिरेवाशौचं तस्य स्यात् । उक्तं च मिताक्षरायाम्—‘वि-
गतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचि-
र्भवेत् ॥’ इति । दशरात्रस्येत्युपलक्षणम् । वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा
यस्य यावानाशौचकाल उक्तस्तन्मध्ये एव विदेशगतमरणश्रवणे सत्याशौचा-
वशिष्टरेवाहोभिर्विशुष्यतीत्यर्थः । अतएव—‘जनने मरणे नित्यमाशौचमनुधा-
वति । सर्पिडांश्चैव बंधूंश्च यत्र कचन गच्छति ॥’ इत्याद्येवंविधानि देवत्या-
दिमुनिवाक्यानि श्रवणनिमित्ताशौचपराणि व्याख्येयानि । तत्र वर्णाशौचदि-
नसंख्यामाह दक्षः—‘शुभेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पं-
चदशाहेन शूद्रो मासेन शुल्लयति ॥’ इति । तत्र यदा मरणदिनादारभ्य य-
थोक्ताशौचदिनमध्ये एव चेन्मरणं शृणुयात्तदावशिष्टाशौचदिनमध्ये अथवा
स्वस्ववर्णाशौचदिवसातिक्रमानंतरं चेन्मरणं शृणुयात्तदा तद्दिनादारभ्य
यथोक्ताशौचदिनमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारश्चिकीर्षितः तदा यथासंभवं दिनशु-
द्धिर्विचार्या । अतएवोक्तं गर्गेण—‘आशौचमध्ये क्रियते’ इत्यादि । भद्रा-
भरणीधनिष्ठापंचकादिदोषराहित्यमपेक्षितम् । नैव बहुकालव्यापिशुक्रास्तादि-
दोषापेक्षा कार्येति गर्गवाक्ये यथासंभवपदस्यार्थः । सर्वथा त्वाशौचदिनेषु
दुष्टेषु दोषतारतम्येन महादोषत्यागोत्पदोषांगीकारो यथालोकप्रसिद्धिः ता-
दृशे दिने शवप्रतिकृतिदाहो विधेयः । सर्वथा दोषरहिते दिने तूत्तम एव
सः । अथ यदि मरणश्रवणानंतराशौचदिनानां राजिकदैविकब्राह्मणाद्यालभ-
रूपप्रतिबंधादतिक्रमणमभूत्तदाशौचमस्ति नवेति विचारः । राजिकदैविकसं-
भावनायां सत्यां सद्यएव शौचं स्यान्नत्वाशौचम् । यदाह पराशरः—‘दु-
र्भिक्षे राष्ट्रसंतापे आपदां च समुद्भवे । उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधी-
यते ॥’ इति यमबृहस्पती—‘दैवे भये समुत्पन्ने प्रधानांशे विनाशिते ।

सद्यः शौचं समाख्यातं कांतारापदि संयति ॥' इति । पैठीनसिरपि—
 'विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि
 कारयेत् ॥' इति । कालांतरालभ्यायां गयादियात्रायां तादृशे एव तीर्थक-
 र्मणि तीर्थस्नानदानादिकर्मणि तादृशे विषये आशौचग्रहाभावादेव शवप्रति-
 कृतिदाहाभावः । यदा तु ब्राह्मणाद्यालभस्तदाशौचपरिग्रहः स्यादेव । परं
 त्वाशौचदिनानंतरं वर्षमध्ये दिनशुद्धिमपेक्ष्यैव शवप्रतिकृतिदाहो विधेयः ।
 आशौचस्य निवृत्तौ चेत्पुनः संस्क्रियते स्मृतः । संशोध्यैव दिनं ग्राह्यम् इति
 गौर्गणैवकारसहितदिनपदोक्तः । अयमर्थः—'अत्रापि भद्राभरणीपंचकादिदोषः
 कतिपयदिनव्यापी स्याज्य एव न तु शुक्रास्तादिकबहुकालव्यापिदोषप्रतीक्षा ।
 तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे पितृखंडे—'शुक्रस्यास्तमने चैव देवेज्यस्य तथैव च ।
 प्रेतकार्यं प्रदुष्येत प्रथमं वत्सरं विना ॥' इति । अथ यदि वर्षमध्ये राजिक-
 दैक्षिकाद्युपद्रवः संपन्नस्तदा वर्षोत्तरं तिषिद्धके दक्षिणायनशुक्रास्तादिमहादो-
 परहिते भद्राभरणीपंचकादिदोपरहिते च काले शवप्रतिकृतिदाहः कार्यः ।
 उक्तं च गार्ग्येण—'ऊर्ध्वं संवत्सराद्यदि । प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्त-
 रायणम्' इत्यादीनि मूलवाक्यानि प्रागभिहितानि । अतएव मूलपद्येष्वदा-
 त्परतो याम्येयने तथा देवेज्यशुक्रास्तके शवप्रतिकृतिदाहो न कार्यं इति
 व्याख्येयम् । प्रथमे वर्षे तु नायं दोषः । सर्वत्रापि गयागोदावर्योस्तीर्थयोः
 प्राप्तयोः सतोरयं शुक्रज्यास्तदक्षिणायनादिमहादोषविचारः कोपि नास्ति ।
 तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे प्रेतमंजर्याम्—'प्रेतकार्याणि सर्वाणि व्रतस्नानजपादि-
 कम् । वज्रं शुक्रज्ययोरग्ने गयां गोदारीं विना ॥' इति । अन्यानि तु ग-
 यागोदावरीविषयाणि वचांसि प्रागुक्तानीत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथ नक्षत्रसंबन्धेन मुहूर्तानुक्त्वा नक्षत्रप्रसंगाच्चक्षत्रविशेषोत्पन्नस्याभुक्त-
 मूलदोषमनेकविधं सफलमुपज्ञानिकाभ्यामाह—

अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठांत्यमूलादिभवं हि नारदः ।

वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम् ॥५२॥

अथोचुरन्ये प्रथमाष्टवध्यो मूलस्य शाक्रान्तिमपंचनाड्यः ।

जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत् ॥५३॥

अभुक्तमूलमिति ॥ अथोचुरिति च ॥ अत्राभुक्तमूलस्यानेके भेदास्त-
 त्रैकस्तावदयं भेदः । ज्येष्ठानक्षत्राति भवं ज्येष्ठांत्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं
 ज्येष्ठांत्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर
 इति यावत्तावान्कालोऽभुक्तमूलाख्यमिति नारद आह—उपलक्षणत्वादा-
 श्लेषांतिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं चाभुक्तमूलाख्यः कालः । यदाह
 नारदः—'यो ज्येष्ठामूलयोरंतरालप्रहरजः शिशुः । अभुक्तमूलजः सार्पम-
 घानक्षत्रयोरपि ॥' इति । तथापरो भेदः । एकेति । ज्येष्ठांति एकघटीमितं

मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकमभुक्तमूलं स्यादिति वसिष्ठो मुनिर्जगौ । यदाह वसिष्ठः—‘ज्येष्ठांलपादघटिकामितमेव केचिन्मूलं बभूक्तमपरे पुनरामनन्ति । मूलाद्यपादघटिकाद्वितयेन सार्धमष्टौ समाः परिहरेदिह जन्मभाजाम् ॥’ इति । समा वर्षाणि । अत्रान्यो भेदः । एकेति । ज्येष्ठांलपार्धघटिकां मिलित्वा एकघटीप्रमाणमस्य तदेकघटीप्रमाणकम् । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप् । तादृशमभुक्तमूलं स्यादिति बृहस्पतिर्जगौ । तदाह गुरुः—‘ज्येष्ठांलघटिकार्धं च मूलादौ घटिकार्धकम् । तयोरन्तर्गता नाडी बभूक्तं मूलमुच्यते ॥’ इति । अथेतरो भेदः । अथेति । अथशब्दः पादपूरणे । मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्टघटिकाः शाकस्य ज्येष्ठाया अंतिमाः पंच नाड्यो घटिकाः एवमुभयोर्ज्येष्ठांलमूलयोरंतरालवर्तिन्यस्त्रयोदश घटिका अभुक्तमूलमिति लोका ऊचुः ‘ज्येष्ठांलघटिकाः पंच मूलाद्या वसुनाडिकाः । अभुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजेत् ॥’ इति स्मरणात् । एवमभुक्तमूलस्यानेकभेदसंभवे कः साधीयान् पक्ष इति चेत् । उच्यते । नारदोक्तः पक्ष एव साधीयान् । किमत्र प्रमाणमिति चेच्छृणु । बहुमुनिसंवाद एवात्र प्रमाणम् । तदाह कश्यपः—‘ज्येष्ठांलमूलयोरंतरालयामोद्धवः शिशुः । अभुक्तमूलजः सोऽप्याश्लेषापितृभयोरपि ॥’ इति । वसिष्ठोऽपि—‘भुजंगपौरंदरपौष्णभानां तदप्रभानां च यदंतरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत्सुतं तत्र भवां सुतां च ॥’ इति । अतएव पूर्वमुक्तं वसिष्ठवाक्यं केचिन्मतामिप्रायेण । यत्सद्वाक्ये केचिदिति अपर इति चेत्युक्तिरस्ति । यद्येवं घटीन्यूनधिकभावाभिधायिनां प्रागुक्तवाक्यानां का गतिरिति चेदुच्यते । दोषस्याधिक्याल्पवसूचनमेव गतिः । अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह—जातमिति । तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकं उपलक्षणं वाच्यं जातं कन्यां वा पिता परित्यजेन्निकासयेत् । ‘त्यजेत्सुतं तत्र भवां सुतां च’ इति वसिष्ठोक्तेः । यद्यशक्यनिकासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह—वेति । वा अथवा पूर्वपक्षकनेव्यताशक्तौ पितास्य शिशोः कन्याया वा मुखमष्टसमाः अष्टौ वर्षाणि । ‘संवत्सरो वत्सरोऽवदो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ।’ इत्यमरः । तावत्कालं न पश्येत् । यदाह नारदः—‘अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्रीमपि परित्यजेत् । अथवाऽवदष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेत् ॥’ इति । च्यवनोऽपि—‘अभुक्तमूलमे भवं परित्यजेच्च बालकम् । समाष्टकं पिताथवा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥’ इति । गंडांतदोपस्तु विवाहप्रकरणे बक्ष्यत इति कृत्वात्र नोक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ प्रसंगान्मूलाश्लेषाजातस्य बालस्य चरणवशेन शुभाशुभफलमुपजात्याह-

‘आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये ।

धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शांत्या सर्वत्र सत्स्यादहिमे विलोमम् ॥

आद्ये इति ॥ मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे प्रथमे चरणे चतुर्थांशे इति यावत् ।

तत्र जातस्य शिशोः कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति । तथा मूलद्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति । तथा तृतीयमूलपादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति । चतुर्थो मूलपादोऽस्य शिशोः शुभः शुभफलदः । उक्तं च ब्रह्मपुराणे—‘मूलाद्यंशे पितुर्नाशो द्वितीये मातुरेव च । तृतीये धनधान्यादिनाशस्तुर्ये धनागमः ॥’ इति । तुर्ये चतुर्थे । रत्नमालायाम्—‘तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः ॥’ इति । अत्र पितुर्बहुस्त्रीत्वेऽपि स्वमातुरेव नाशो वाच्यो न सापन्नमातुः । यदाह कश्यपः—‘मूलाद्यपादो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । भ्रातरं स्वं तृतीयोऽर्थान्मुहदश्च तुरीयजः ॥’ इति । यतो मातृशब्दः सापन्नमातुरपि वाचकः । यदाह गौतमः—‘पितृपत्न्यः सर्वामातरस्तद्भातरो मातुलास्तदपत्यानि मातुलेयानि’ इति । अथ स्पष्टार्थमेव कश्यपवाक्ये स्वामितिपदोपादनम् ॥ अत्र विशेषो वसिष्ठसंहितायाम्—‘मूलाद्यपादो दिवसे यदि स्यात्तज्जः पितुर्नाशनकारणं स्यात् । द्वितीयपादो यदि रात्रिभागे तदुद्भवो मातृविनाशकः स्यात् ॥ मूलाद्यपादो यदि रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पुनर्विनाशः । द्वितीयपादो दिनगो यदि स्यात्त मातुरत्पोऽपि तदास्ति दोषः ॥’ इति । नारदसंहितायां च—‘दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु जननीं तथा । आत्मानं संध्योर्हन्ति नास्ति गंडं विवर्जयेत् ॥’ इति । एतदेव मातापितृगंडमिति जीर्णं व्यवहरन्ति ॥ अथ दोषसत्त्वे किं कार्यमत आह—अथेति । अथानन्तरं शांत्या मूलाश्लेषाशांत्या स्वनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेपि शुभमनिष्टफलनाशकं कल्याणं स्यात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘नैर्ऋत्यभौजंगमगंडदोषनिवारणायाभ्युदयाय नूनम् । पितामहोक्तां रुचिरां च शांतिं प्रवक्षि लोकस्य हिताय सम्यक् ॥ शास्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकान्ते मासे तृतीयेऽप्यथ वस्रान्ते ॥’ इति । नैर्ऋत्यं मूलं तद्दोषः भौजंगममाश्लेषा तद्दोषः गंडो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च द्वंद्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते’ इति न्यायात् । अतस्तद्दोषाणां निवारणं तदर्थं । अतएव कश्यपेन—‘तद्दोषशमनार्थं हि शांतिं कुर्यात्प्रयत्नतः’ इति सामान्यत उक्तम् । अत्र वसिष्ठवाक्ये कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयम् । तथाहि यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात्तदा सूतकान्त एव शान्तिस्तत्राप्यशक्तौ तृतीये मासि शांतिः दीर्घरोगादिना तदाप्यशक्तिश्चेत्तर्हि वर्षसमाप्तिदिवसे शांतिः । मातृगंडे तु विशेषस्तेनैवोक्तः—‘मातृगंडे सुते जाते सूतकान्ते विचक्षणः । कुर्याच्छान्तिं तदक्षे वा तद्दोषस्यापनुत्तये ॥’ इति । शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तत्रक्षत्र एव शांतिरिति व्यवहरन्ति । ननु मूलपादचतुष्टयेपि शांतिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वाच्छान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति ‘अनिमित्तकृता शांतिर्निमित्तायोपजायते’ इति स्मरणात् । उच्यते । यद्यपि चतुर्थचरणे धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन—‘मुहदश्च तुरीयजः’ इति मुहन्नाशरूपस्य फलस्यानिष्टलोकेऽक्षपादकारणार्थमवश्यं कर्तव्या शांतिः । नहि कस्यचिद्दैरिना-

शवनमातुलाद्यनेकसुहृन्नाश इष्टः । किंच मूलवृक्षविचारेपि चतुर्थपादे पुरुष-
कन्ययोरशुभफलकथनाच्च । मूलवृक्षस्तु समनंतरमेव मया वक्ष्यते । यदि
मूलाश्लेषादिदोषसंभवे शांतिर्न क्रियते तदानीष्टं भवत्येवेत्याह नारदः—
'वत्सरात्पितरं हंति मातरं तु त्रिवर्षतः । पुत्रं वर्षद्वयेनैव श्वशुरं नववर्षतः ॥
जातं बालं वत्सरेण वर्षैः पंचभिरप्रजम् । शालकं चाष्टभिर्वर्षैरनुक्तात् हंति
सप्तभिः ॥ तस्माच्छांतिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकम् ॥' इति । पुत्रं धनम् ।
तस्मादवश्यं चरणचतुष्टयेपि शांतिर्विधेयेति । अहिमे विलोममिति । अहिमे
आश्लेषायामुक्तं फलं विलोमं विपरीतं ज्ञेयम् । तद्यथा मूलस्य प्रथमे पादे
पितृनाश इति फलमुक्तं तत्फलमाश्लेषाचतुर्थपादोत्पन्नस्य स्यात् । मूलस्य
द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तदाश्लेषातृतीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् । मू-
लस्य तृतीयचरणे धननाश इत्युक्तं तदाश्लेषाद्वितीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् । मू-
लस्य चतुर्थपादे शुभ इत्युक्तं तदाश्लेषाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः । त-
दाह कइयपः—'फलं तदेव सार्षर्षे प्रतीपं त्वंयपादतः' इति । वसिष्ठोपि—
'मूलाद्यपादजनितः पितरं तिहंति द्वैतीयजः स्वजननीं त्रिपदोऽर्थवृद्धम् । तौ-
नीयजः शुभकरः फलमेतदेव वैलोमतो भुजगधिष्यभवस्य सर्वम् ॥' इति ।
द्वितीय एव द्वैतीयः । प्रजादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थेऽण् । एवं तौरीयवैलोम-
शब्दौ सार्धौ । अयमर्थः स्पष्टमुक्तो भास्करव्यवहारे—'सार्पांशे प्रथमे
राज्यं द्वितीये तु धनक्षयः । तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पितुः ॥' इति ।
अंशश्चरणः । अत्र लग्नदौष्ट्ये सति दुष्टं फलमविकलं भवतीत्याह बादरा-
यणः—'मूलसार्पादिजं दौष्ट्यं स्यात्संपूर्णं तु लग्नपे । सकूरेऽङ्गे च विबले शुभ-
दृष्टिविवर्जिते ॥' इति । अत आश्लेषादौष्ट्येपि शांतिकं विधेयम् । तथाश्ले-
षांत्यमघादिस्थांतरालप्रहरारमकोऽभुक्तमूलाख्यकालो विहितस्तत्रोत्पन्नस्यापि
शांतिकं विधेयम् । अत्र संमतिवाक्यं प्रागभिहितम् । तत्र मूलशांतिराश्ले-
षाशांतिश्च 'गंडानंद्रभ' इति पद्यव्याख्यानानंतरं लिख्यते ॥

अथात्र प्रसंगान्मूलवृक्षविचारोऽभिधीयते । जयाणवे—'मूलस्तं-
भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । मुनयोऽष्टौ दिशो रुद्राः सूर्याः पंचां-
त्रयोऽज्ञयः ॥ मूले तु मूलनाशः स्यात्संभवे वंशविनाशनम् । त्वच्चि १० मा-
नुर्भवेत्क्लेशः शाखायां ११ मानुलस्य च ॥ पत्रे १२ राज्यं विजानीयात्पुष्पे
५ मंत्रिपदं स्मृतम् । फले ४ च विपुला लक्ष्मीः शिखाया ३ मत्पजीवि-
तम् ॥' इति । अस्य मूलाख्यस्य पुरुषस्यांगेषु वरीविन्यासस्तत्रैव—'मूलस्य
वटिकान्यासो मूर्ध्नि पंच ५ नृपो भवेत् । मुखे सप्त ७ मृतिः पित्रोः रक्षधे
वेदा ४ महाबलः ॥ बाह्वोरष्टौ ८ बली पाण्योस्तिष्ठो ३ हस्तान्वितो भवेत् ।
हृदि खेटो ९ भूपमंत्री नाभौ द्वौ २ ब्रह्मविद्भवेत् ॥ गुह्ये दशा १० तिकाभी
स्याजानुनोः षण् ६ महामतिः । पादयोः षण् ६ मतिस्तत्पुत्रकवान्कमला-
सनः ॥' इति । अथ मूलोद्भूतायाः कन्यायाः फलार्थं मूलगंगविभाग-
स्तत्रैव—'चतस्रो ४ नाडिकाः शीर्षे कुर्वति पशुनाशनम् । मुखे षड् ६

धनहानिश्च कंठे पंच धनागमः ॥ कौटिल्यं हृदये पंच बाह्योर्विन्तागमं च तत् । वेदाः ४ पाण्योर्दयाधर्मं वेदा ४ गुह्येति कामिनी ॥ ज्येष्ठमातुलनाशश्च जंघयोर्गुण ४ नाडिकाः । ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जानुयुग्मके ॥ पादयोर्दश १० नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत् । इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमीदृशम् ॥' इति । अस्यार्थः । शीर्षे चतस्रो ४ घटिकाः मुखे षट् ६ कंठे ५ बाह्योर्बाहुद्वये पंचपंचेति ५।५ वीप्सा । पाण्योर्मणिबंधाधोभागयोश्चतस्रश्चतस्र ४।४ इत्यत्रापि वीप्सा । मुखे चतस्रः ४ जंघयोर्जंघाद्वये द्वे द्वे २।२ एवं चतस्रः जानुद्वये द्वे द्वे एवं चतस्रः । पादयोः पादद्वये पंचपंचेत्येवं दश १० एवं मिलित्वा षष्टि ६० घटिकाः भवन्ति ॥ अथारुपाजातयोः पुत्रकन्ययोरंगविभागोन फलं तत्रैवोक्तम्—'मूर्ध्नि पंच सुपुत्रासिर्मुखे सप्त ७ पितृक्षयः । नेत्रे द्वे २ जननीनाशो ग्रीवायां स्त्रीषु लंपटः ॥ स्कंधे वेदा ४ गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ ८ च बली भवेत् । हृद्येकादश ११ मिश्रात्मवानी संजायते नरः ॥ स्त्री वा नामौ अमः षड्मिर्गुदे नदै ९ स्तपोधनः । पादे पंच ५ धनं हन्ति सार्पादेतत्फलं क्रमात् ॥' इति । अथारुपेणावृक्षोपि तत्रैवोक्तः—'फलं पुष्पं दलं शाखा त्वग्लताकंद एव च । सर्पवह्न्यां दशा १० क्षां ५ क ९ स्वर ७ विश्वा- १३ के १२ सागराः ४ । नाडिकास्तद्गवे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम् । श्रीः श्रीराजभयं हानिर्मानृपित्रात्मसंक्षयः ॥' इति । अयं च विभागो नक्षत्रस्य षष्टि ६० घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः । न्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकमूहम् । वसिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्यारिष्टमुक्तम्—'चित्रार्धे पुण्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्यपादे तृतीये । जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं चात्मनाशम् ॥ द्विमासस्योत्तरादोषः पुण्ये चैव त्रिमासकः । पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा पाण्मासिकं फलम् ॥' इति । अत्रोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते । पूर्वाषाढासाहचर्यात् । अत एवपि नक्षत्रेषु यथाशक्ति मूलवच्छांतिर्दोषपरिहारार्थं विधेयम् । परं त्वत्र देवताभेद एव केवलं ध्येयः । स च तत्त्वामिकृतः तत्तन्मंत्राश्च वेदादेवावगंतव्यास्तच्छांतिकं च तिथिगंडांत-शांतावस्थाभिर्वक्ष्यत इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५४ ॥

अथ मूलनिवासं सफलमिदं चित्राण्डसाह—

स्वर्गे शुचिप्रौष्ठपदेपमाद्ये भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे ।

मूलं ह्यधस्तात् तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र ॥ ५५ ॥

स्वर्गे इति ॥ शुचिराषाढः प्रौष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः सावः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं मूलनक्षत्रं स्वर्गेस्ति स्वर्गे निवासस्तस्य । नभाः श्रावणः अन्ये प्रसिद्धाः श्रावणकार्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ मूलं तिष्ठति । तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्येष्ठेष्वधस्तात्पाताले मूलं तिष्ठति । एष मूलनिवास उक्तः । एतत्फलं च मूलनक्षत्रं यदा यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेव स्वीकृत्युभाशुभफलं

ददाति । अयमत्र तात्पर्यार्थः । द्रव्याद्यभावेन शान्तिकं कर्तुमशक्नुवतः पुंसः स्वर्गपातालनिवासित्वेन मूलस्वारिष्टदोषस्तथा न प्रभवेत् । यदा तु भूमावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यशक्तेनापि शान्तिकं विधेयम् । नैतावता प्रागुक्ते विषये शान्त्यभाव एव किंतु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयम् । शक्तेन तु सर्वत्रैव विधेयम् । तदुक्तं ज्योतिषार्णवे—‘मार्गफाल्गुनवैशाखज्येष्ठे मूलं रसातले । माघाश्विननभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये ॥ पौषश्रावणचैत्रेषु कान्तिके भूमिसंस्थितम् । भूमिस्थं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र संश्रितम् ॥’ इति । क्वचित्संक्रान्तिपरत्वेन मूलनिवासोऽभिहितः—‘वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलांगनांत्ये । पातालगं मेघधनुःकुलीरनकेषु मृत्वाविति संस्मरन्ति । स्वर्गे मूले भवेद्वाज्यं पाताले तु धनागमः । मृत्युलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेत् ॥ इति ज्योतिषरत्नेऽभिहितवान् ॥ ५५ ॥

अथ मूलप्रसंगादुष्टेषु गंडांतादिनिमित्तेषु सत्सु जातस्वारिष्टं सपरिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

गंडांतं द्रुमशूलपातपरिघव्याघातगंडावमे

संक्रान्तिव्यतिपातवैधृत्तिसिनीवालीकुहूदर्शके ।

वज्रे कृष्णचतुर्दशीषु यमघंटे दग्धयोगे मृतौ

विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शान्तिः ५६

गंडांतेति ॥ एतेषु पदार्थेषु सत्सु जनिः शिशोरूपत्तिर्न शस्ता दुष्टफलदा । गंडांतः संघिविशेषः । स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलग्नभेदेन । तल्लक्षणं ‘ज्येष्ठापौष्णभ’ इत्यादिना वक्ष्यति । इंद्रं ज्येष्ठानक्षत्रं । शूलः शूलाख्यो दुष्टयोगः । पातो महापातो गणितसाध्यो व्यनीपाताख्यो वैधृताख्यश्च । परिघव्याघातगंडा अपि दुष्टयोगाः । अयमन्तिथिक्षयः । संक्रान्तिः सूर्यस्य राश्यंतरसंक्रमपुण्यकालः । व्यनीपातवैधृती सप्तदशसप्तविंशतितमौ दुष्टयोगौ । सिनीवाली दृष्टेदुरमावास्या । कुहूर्नष्टेदुरमावास्या । ‘सा दृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टेदुकला कुहूः’ इत्यभिधानात् । दर्शश्चंद्रदर्शनरहितामावास्या । एतच्चाग्रे सम्यक् प्रातःपादयिष्यते । वज्रे दुष्टयोगे । कृष्णे कृष्णपक्षे चतुर्दशी । बहुवचनमावृत्यभिप्रायम् । यमघंटे ‘मघाविशाखा’ इत्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे ‘सूर्यशपंचामिरसाष्टनंदा’ इत्युक्ते दुष्टयोगे । केचित्तु—‘चापांत्यगे गोघटगे पतंगे’ इति वक्ष्यमाणो दुष्टयोग इति व्याचक्षुः । ‘मृतौ द्वीशात्तोयात्’ इत्यादिनोक्ते मृत्युयोगे । विष्टौ भद्रायां । सोदरस्य भ्रातुर्भगिन्या वा भे नक्षत्रे । पितृभे माता च पिता च पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च । एषु निमित्तेषु सुतस्य सुताया जन्म चेत्स्यात्तदनिष्टकृत्यादित्यर्थः । दुष्टनिमित्तस्थोपलक्षणत्वात्सूर्यचंद्रग्रहणजन्मघ्नीतरजन्माप्यनिष्टम् । सजातीयापत्यव्रथ-

प्रसवानंतरं विजातीयपत्यप्रसवस्त्रीतरः । यथा पुत्रत्रयप्रसवानंतरं कन्याया जननं कन्यात्रयप्रसवानंतरं पुत्रस्य जननम् । अतएव त्रिभ्यः सजातीयेभ्यः इतरौ विजातीयस्त्रीतरः स्त्री च त्रीतरेति । व्युत्पत्तिश्च त्रीतरश्च त्रीतरा च त्रीतरौ 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । अथ परिहारोप्युच्यते । सा जनिः शांति-
तो वसिष्ठाद्युपिप्रोक्तायाः शांत्याः स्वनुष्ठितायाः शुभा परिणामे सुखदा-
यिनी । शरीरकुशानुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्टं शिशोः स्यादित्यर्थः ।

अत्र मूलवाक्यानि सशान्तिकानि लिख्यंते । तत्र प्राक्पद्यप्रतिज्ञातसकल-
शांतिसामान्यकर्मोपयिकी च मूलशांतिस्त्वावदुच्यते ॥ शौनक उवाच-
'अथातः संप्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्यापि कुले शांतिं
हिताय च ॥ त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाव्दात्प्रदर्शनम् । अभुक्तमूलजातानां
परित्यागो विधीयते ॥ अदर्शने वापि पितुः स तु तिष्ठेत्समाष्टकम् । एवं च
दुहितुर्ज्ञेयं मूलजातफलं बुधैः ॥ मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शांतिहोमस्य यत्नतः ।
जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने ॥ समाष्टके वा मनिमान्कुर्याद्वै
शांतिमादरात् । यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे ॥ सुसमे पुण्यदेशे
तु मंडपं कारयेद्बुधः ॥' इति । मंडपपरिमाणं च वसिष्ठेनोक्तम्- 'ईशान्या-
मथवा प्राच्यामुर्दाच्यां दिशि कल्पयेत् । मंडपं त्वष्टमिहस्तैश्चतुर्भिर्वा सम-
ततः ॥ चतुर्द्वारसमायुक्तं तोरणाद्यैरलंकृतम् । कदलीसंभसंयुक्तमाभ्रपल्लव-
राजितम् ॥ पुष्पमालायुतं सम्यक्तर्यधोपनिनादितम् । पिष्टेन कल्पयेत्सर्वं
तथा गोमयमंडले ॥ कुंडं च तदहिः कुर्याद्ब्रह्मयज्ञोक्तमार्गतः ॥' इति । पुनः
शौनकः- 'पुण्यग्निर्मन्त्रितैर्मन्त्रैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः । तत्रोदकुंभं
सुलक्षणं रक्तं व्रणविवर्जितम् ॥ अकृष्णमूलानिर्गुणं पूरयेन्निर्मलांभसा ।
वस्त्रावगुण्डितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥ कूर्चहेमसमायुक्तं नूतनपल्लवसंयुतम् ।
स्वस्तिकोपरि विन्यस्य क्षीरिद्रुमसपल्लवैः ॥ द्रोणव्रीहींश्च निक्षिप्य ऐशाने च
निधापयेत् । पंचरत्नानि निक्षिप्य सर्वापधिसमन्वितम् ॥ अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः
श्रीरुद्रं स्थापयेत्ततः । तत्राप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ॥ रक्षामंत्रं तथा
पुण्यं रक्षोघ्नं च स्पृशजपेत् । त्रियंबकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ एकैक-
वारं जापी च पावमानीः स्पृशजपेत् । जपस्य पंचकुंभांश्च द्वयं वा तदला-
भतः ॥ श्रीरुद्रस्यैककुंभश्च सर्वसूक्तानि तत्र तु । अथान्यं पंचमं कुंभं पूर्वोक्तै-
र्लक्षणयुतम् ॥ चतुःप्रस्रवणं कुर्यात्पंचवक्त्रं च तद्भवेत् । वस्त्रावगुण्डितं कुर्यात्पू-
रयेत्तीर्थवारिणा ॥ पंचरत्नसमायुक्तमाभ्रपल्लवसंयुतं । गजाश्वरथ्यावलीकसं-
गमाद्भृगोःकुलात् ॥ राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् । कुंभस्य नैऋते
देशे होमदेशं प्रकल्पयेत् ॥ गोमयालेपिते देशे कुर्यात्स्थंडिलमुत्तमम् । कृत्वा-
ग्निमुखपर्यंतमुल्लेखादि स्वशाखतः ॥ पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा पूजां समार-
भेत् । नक्षत्रदेवतारूपं सुवर्णेन प्रयत्नतः ॥ निष्कमानेन चार्धेन पादेनापि
स्वशक्तितः । प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ॥ यद्वा मूल्यं सुवर्णस्य
स्थापयित्वा प्रपूजयेत् । सुवर्णं सर्वदैवत्यं सर्वदेवात्मकोऽनलः ॥ सर्वदेवात्मको

विप्रः सर्वदेवमयो हरिः । संस्मरेन्निरृतिं श्यामं सुमुखं नरवाहनम् ॥ रक्षोऽधिपं
खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् । प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
पंकजं कारयेद्भूमौ रक्ताभैर्वीहितं बुधैः । चतुर्विंशदलोपेतं शुक्लैर्वा कर्णिकान्वि-
तम् ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रौप्यमृन्मयम् । शुद्धवस्त्रेण संछाद्य
तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥ (मूलानीति शतमूलानि । तदलाभे-) विष्णुकांता
सहदेवी तुलसी तु शतावरी । मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगंधाद्यलंकृतम् । कूर्चहेमजलोपेतं कुंकुमौषधिसंयु-
तम् ॥ कुंभोपरि न्यसेद्विद्वान्मूलनक्षत्रदैवतम् । अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणो-
त्तरदेशयोः ॥ अधिदेवं जपेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदैवतम् । (पूर्वापादायां जलं
उत्तरापादाक्षे विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजेकपात् अहिर्बुध्नयः पूषा
अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः सर्पाः पितरः
भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इंद्राग्नी मित्रः इत्याद्यनुराधांतमर्चयेत् ।)
ऐन्द्रादीशानपर्यंतं पूजयेत्स्वस्वनामतः । स्वर्लिङ्गोक्तैश्च मंत्रैश्च प्रधानादीन्प्रपू-
जयेत् ॥ पंचामृतेन संस्त्राप्य आवाह्यथ समर्चयेत् । उपचारैः षोडशभिर्वृद्धा
पंचोपचारकैः । रक्तचंदनगंधाढ्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः । मेपशृंगादिभूपैश्च
घृतदीपैस्तथैव च ॥ सुरार्पाणिकमांसाद्यनैवेद्यैर्भोजनादिभिः । मत्स्यमांससुरा-
दीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥ सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैधवमिश्रितम् ।
पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥ उक्तगंधाद्यलाभे तु यथा लाभं
समर्पयेत् । पुष्पांतं तु समभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथोदितम् ॥ निर्वापप्रोक्षणा-
दीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि । हविर्गृहीत्वा विधिवन्नैर्ऋत्यां च कृत्वा हुनेत् ॥
मोषुणः परापरं यत्ने देवेति वा पुनः । पायसं घृतसंमिश्रं हुनेदष्टोत्तरं
शतम् ॥ (हुनेत् होमयेत्) समिदाज्यचरुन्पश्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ।
अधिदेवतयोश्चैव जुहुयात्स्वस्वमंत्रतः ॥ चतुर्थ्यतैर्नमोतैश्च स्वाहातैः स्वस्वमं-
त्रकैः । नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ॥ कृणुष्वेति पंचदशभिर्जुहु-
यात्कृसरं ततः । गायत्र्या जातवेदेति त्रियंबकमिति क्रमात् ॥ सीरायुंजंति
तामग्निं वास्तोष्पत्यग्निमेव च । तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्म-
फलेषु युष्टां ॥ दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे
नमः ॥ क्षेत्रस्य पतिना गृणानाग्निं दूतं तथैव च । श्रीसूक्तेन तथा विद्वान्
समिदाज्यचरुन्क्रमात् ॥ अष्टोत्तरशतैर्वापि अष्टाविंशतिभिः क्रमात् । अष्टा-
ष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥ त्वं नः सोमेन पायसं जुहुयात्तु
त्रयोदश । चतुर्गृहीतमाज्यं च याते रुद्रेति मंत्रतः ॥ सुवेण जुहुयादाज्यं
महाव्याहृतिभिः क्रमात् । हुत्वा स्विष्टकृतं पश्चात्प्रायश्चित्ताहुनीहुनेत् ॥ आ-
चार्यो यजमानो वा अग्नौ पूर्णाहुतिं हुनेत् । होमशेषं समाप्याथ वह्निमारो-
पयेद्बुधः ॥ कुंभाभिमंत्रणं कुर्याद्दक्षिणेनाभिमंत्रयेत् ॥ मृत्युप्रशमनार्थाय जपे-
न्नैयंबकं शतम् । रुद्रकुंभोक्तमार्येण रुद्रमंत्रं स्पृशज्जपेत् । भूपं दीपं च नैवेद्यं
कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ॥ प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्थमादरात् । तस्मिन्काले

प्रहातिथ्यं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ पृथक् प्रशस्तं तच्चैव नक्षत्रेष्ट्या सहैव च ।
 अभिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥ भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य
 ऋत्विजः । दारपुत्रसमेतस्य कुर्युस्तस्याभिषेचनम् ॥ अक्षीभ्यामिति सूक्तेन
 पावमानीभिरेव च । आपोहिष्टेति नवभिरापद्वाद्वायेन च ॥ सहस्राक्षतृचे-
 नापि देवस्यत्वेति मंत्रकैः । शिवसंकल्पमंत्रेण वक्ष्यमाणैश्च मंत्रकैः ॥ योसौ
 वज्रधरो देवो मर्हेद्रो गजवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक् मेपवाहनः । सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निमूलदोषं
 व्यपोहतु ॥ योसौ दंडधरो देवो धर्मा महिषवाहनः । मूलजातशिशोर्दोषं
 व्यपोहतु यमो मम ॥ योसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः । प्रशाम-
 यतु मूलोत्थदोषं गंडांतसंभवम् ॥ योसौ पाशधरो देवो यरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेताहो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥ योसौ देवो जगत्पापो मारुतो
 मृगवाहनः । प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालकशांतिदः ॥ योसौ निधिपति-
 देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः । मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषमपोहतु ॥ योसौ
 पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः । आश्लेषामूलगंडांतदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विमेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवप्रहाः । सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु
 शांतिदाः ॥ तच्छंयोरभिषेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदम् । सर्वकामप्रदं दिव्यं
 मंगलानां च मंगलम् ॥ वस्त्रांतरितकुंभाभ्यां पश्चात्तु स्नापयेत्ततः ॥ ततः
 शुक्लांबरधरः शुक्रमात्यानुलेपनः । यजमानो दक्षिणाभिस्तोषयेद्विगादि-
 कान् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् । निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं
 कुंभं हेमं च दापयेत् ॥ श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनङ्गान्प्रयत्नतः । तत्कु-
 र्वन्मन्त्रप्रतिमास्तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥ हृत्तरेभ्योपि विप्रेभ्यो दद्याच्छक्त्या च
 दक्षिणाम् । उक्तलाभे ततो दद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् ॥ तन्मूल्यं च प्रदा-
 तव्यं शक्त्या वापि प्रदापयेत् । आचार्याय च यदुक्तं तदर्धं ब्रह्मणे भवेत् ॥
 सदस्याय ब्रह्मणोऽर्धमृत्विग्यश्च तदर्धकम् । आशीश्च तेभ्यो गृह्णीयात्प्रण-
 म्याथ क्षमापयेत् ॥ दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान्भोजयेच्छतम् । अलाभे
 सति पंचाशदंशकं तदभावतः ॥ सर्वशांतिश्च पठनं ब्राह्मणैराक्षिपस्तथा । गृही
 क्षमापयेद्विद्वात्रिऋतिः प्रीयतामिति ॥ विधाने चरितेऽस्मिस्तु ततः शांतिर्भवेद्
 ध्रुवम् । गंडांतिऽप्येवं कर्तव्यं पुण्यार्थे तद्देव तु । समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा
 शांतिमादरात् ॥ इत्युक्तं मनुना सम्यङ्मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धन-
 स्यापि बंधोः शोकोपशान्तये ॥ इति श्रीशौनकाप्रोक्तो मूलशांतिविधिः ॥

अथाश्लेषाशांतिविधिरुच्यते—‘आश्लेषायां तु जातानां शांतिं वक्ष्या-
 म्यतः परम् । जातस्य द्वादशाहे च शांतिहोमं समाचरेत् । असंभवे तु ज-
 न्मर्क्षे अन्यस्मिन्वा शुभे दिने ॥ स्नातोऽभ्यंगादिभिस्तस्मिन्वरयेत् द्विजोत्त-
 मान् । विभवे पंच कुंभास्तु द्वयं वा तदलाभतः ॥ देवतास्थापने चैकमेकं
 रुद्राभिर्मंत्रणे ॥ मूलर्क्षोक्तप्रकारेण कुंभे निक्षिप्य पूजयेत् ॥ गोमयालेपिते
 देशे धात्वाद्यैः परिशीभिते । पंकजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशद्वलान्वितम् ॥

तदुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः । कर्णिकायां न्यसेद्दीहीन्स्थापयेत्तेषु कुं-
भकम् ॥ आकलशेषित्यनया कलशस्थापनं शुभम् । इमं मेहति मंत्रेण पूर-
येत्तीर्थवारिणा ॥ कुंभं च वस्त्रगंधाद्यैस्तत्तन्मंत्रैश्च पूजयेत् । याः फलिनीरित्य-
नया क्षिपेद्ब्रह्मोपधादिकान् ॥ कुंभोपरिस्थपात्रे तु आश्लेषाप्रतिमां यजेत् ।
निष्कनिष्कार्धपादैर्वा कारयित्वा स्वशक्तितः ॥ तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रे दक्षिणोत्तर-
योर्यजेत् । ऐन्द्रादीशानपर्यंतमितरक्षाणि पूजयेत् ॥ मूलोक्तेन विधानेन कुं-
भयोरभिमंत्रणम् । रुद्रार्चा रुद्रकुंभे तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥ नमोस्तु सर्वभ्य
इति पूजामंत्र इतीरितः । सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ॥ फल-
कासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः । एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म
समाचरेत् ॥ कर्तुः शास्त्रोक्तमार्गेण आचार्यस्याथवा चरेत् ॥ मुखान्तं कर्म
निर्माय हविरादाय शास्त्रतः । इदं सर्वभ्यो जुहुयात्साधिप्रत्यधिदैवतम् ॥
अष्टोत्तरशतं वाय अष्टाविंशतिमेव च । मूलनक्षत्रवच्छेषं होमशेषं समाप-
येत् ॥ पूर्णाहुत्यंतकर्मणि कृत्वा संपादकं तथा । कुंभाजलं तु प्रक्षिप्य अ-
भिषेकमयाचरेत् ॥ दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् ॥ अभिषिचेत्तदा-
चार्यऋत्विगिभः सहितस्ततः ॥ अभिमंत्रितकुम्भाद्भिरभिषेचनमाचरेत् । तथा
पौराणमंत्रैश्च पल्लवरभिषेचयेत् ॥ आश्लेषाक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
आनुज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु ॥ योसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो
वृहस्पतिः । मातापित्रोः शिशोश्चैव गंडांतं च व्यपोहतु ॥ पितरः सर्वभू-
तानां रक्षन्तु पितरः सदा । सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं च ज्ञातिबांधवान् ॥ एवं
कृतेऽभिषेके तु सर्पं शांतिभवेद्भुवम् ॥ ततः शुक्रांबरधरो यजमानः सुभूषितः ॥
दक्षिणाभिस्ततो विप्रान्मूलवच्च प्रतोषयेत् । मुक्तवस्त्रश्च विप्रेभ्यः स्वीकुर्या-
दाशिपं गृही ॥ इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपोहति । सर्वे कामाश्च सि-
द्ध्यन्ति वेदाक्तायुर्भविष्यति ॥ इत्युक्तं सर्पशांत्यर्थं सारमागमनोदितम् । मा-
नवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥ सर्पांशीश नमस्तुभ्यं नागानां च
गणाधिप । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्पांरिष्टप्रशांतये ॥ इत्यर्चमंत्रः । 'मूलन-
क्षत्रवत्कुर्यात्सर्पगंडे स्वनामतः' । इति श्रीमानवसंहितायामाश्लेषाशांति-
विधिः ॥ एतच्च मूलाश्लेषाशांतिकद्वयं विवाहे उपस्थिते अशुरस्य श्वश्वाश्च
सत्त्वे मूलाश्लेषोत्पन्नयोरपि वधूवरयोस्तत्तदनिष्टनिवृत्त्यर्थं विधेयम् । उपलक्षण-
त्वाच्च ज्येष्ठाविशाखोत्पन्नाया वध्वा वरस्य ज्येष्ठबंधुकनिष्टबंधुपीडाशांतये च
यदाह वसिष्ठः—'नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा क्षिप्रादवश्यं अशुरं नि-
हंति । तदल्पपादे जनिता निहंति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलयम् ॥' इति ।
अहिराश्लेषा । अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । 'सुरेशताराजनिता धवा-
ग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरम्' इति । नारदोऽपि—'मूलजा अशुरं हंति
व्यालजा च तदंगनाम् । ऐंद्री पत्यग्रजं हंति देवरं तु द्विदैवजा ॥ शांतिर्वा
पुष्कला चेत्स्यात्तर्हि दोषो न कश्चन ॥' इति । अथान्याः शांतयः श्लोकक्रमे-
णोच्यन्ते ।

तत्र तावन्नक्षत्रगंडांतशांतिविधिरुच्यते—‘गंडशांतिं प्रवक्ष्यामि सोम-
मंत्रेण भक्तिमान् । कांक्षपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्नवम् ॥ अष्टमिश्च च-
तुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा । तन्मध्ये पायसं शंखे नवनीतेन पूरिते ॥
राजतं चंद्रवर्मेति सितपुष्पसहस्रकैः । देवज्ञः क्षौमवासाश्च शुक्लमाल्यांबरा-
चितः ॥ सोमोऽहमिति संचित्य पूजां कुर्यादतंद्रितः । जपेत्साहस्रकं मंत्रं
श्रद्धाधानः समाहितः ॥ आप्ययस्वेति मंत्रेण पूजां कुर्यात्समाहितः । दद्याद्द्वै
दक्षिणामिष्टां गंडदोषप्रशांतये ॥ शुक्लं वागीश्वरं चैव ताम्रपात्रसमन्वितम् ।
गंडदोषोपशान्त्यर्थं दद्याद्वेदविदे शुचिः ॥’ इति श्रीमानवसंहितायां नक्ष-
त्रगंडांतशांतिविधिः ॥ अथ नक्षत्रगंडांतलक्षणमन्यैर्मुनिभिरेवमुक्तम्—
‘अश्विनीमघमूलादौ त्रिपङ्कनवनाडिकाः । रेवतीसार्पशाक्रांते मासाश्च ऋतु-
सायकाः ॥ अश्विनीमघमूलादौ नाडिकाद्वितयं तथा । रेवतीसार्पशाक्रांते ना-
डिकाद्वितयं तथा ॥ अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्धं बाध्यते पिता । पूषाहिश-
क्रपश्चार्धे जननी बाध्यते दिशोः ॥ पितृहा तु दिवाजातो राज्ञिजातस्तु मा-
तृहा । आत्मधुक् संध्ययोजातो नास्ति गंडो निरामयः ॥ सर्वेषां गंडजातानां
परित्यागो विधीयते । व्रज्येद्दशीनं तावत्तच्च पाणमासिकं भवेत् ॥’ इति ॥

अथ तिथिलग्नगंडांतशांतिविधिरुच्यते—‘अमुक्तेतरजातस्य सूतकां-
दिने पिता । शांतिं शुभेहि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकयेत् ॥ तिथिगंडे त्वन-
द्वाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते । कांचनं लग्नगंडे तु गंडदोषो विनश्यति ॥ आद्यभागे
पितुर्गंडं त्रयाणामभिषेचनम् । इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकं च कारयेत् ॥ उत्तरे
तिलपात्रं स्यात्तिष्ये गोदानमुच्यते । अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढं च कां-
चनम् ॥ उत्तरातिष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च । कुर्याच्छांतिं प्रयत्नेन नक्ष-
त्राकारजां बुधः ॥ सुवर्णेन तदर्थेन यथावित्तानुसारतः । नक्षत्राधिपते रूपं
कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितम् ॥ वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् । शतौष-
धानि रत्नानि मृत्त्वक्पल्लवसंयुतान् ॥ पूजांते समिदन्नाज्यैर्होमं तिलयवै-
स्तथा । ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा वेदाध्यायिकुटुंबिने ॥ उत्तराप्रथमे षादे तिल-
पात्रं तथैव च । तिष्ये तु गां सवत्सां च सुशीलां च पयस्विनीं ॥ अजां
चित्रासु वै दद्यात्पूर्वाषाढं तु कांचनम् । यवांश्च व्रीहिमांशांश्च तिलमुद्गांश्च
दापयेत् ॥ यथा वित्तानुसारेण कुर्याद्वाह्यभोजनम् । पितुरायुष्यवृद्धार्थं
शांतिरत्र विधीयते ॥ एवं यः कुरुते सम्यक् शांतिकर्म समाहितः । न दोषै-
ल्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवांभसा ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं संप्राप्नोति दिने दिने ।
धनधान्यसमृद्धिं च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥’ इत्युत्तरगार्ग्योक्ततिथ्यादिगंडां-
तशांतिविधिः ॥

अथ ज्येष्ठाशांतिविधिरुच्यते । तत्र प्रत्येकं घटिकाषट्कस्य फलान्याह
भरद्वाजः—‘ज्येष्ठादौ मातृजननीं मातामहं द्वितीयके । तृतीये मातुलं
इति स्वयं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पंचमे हंति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् ।
सप्तमे कुलनाशः स्यादष्टमे ज्येष्ठसोदरम् । नवमे श्वशुरं हंति सर्वस्वं दशमे

तथा ॥' इति । 'सुखासीनमृषिश्रेष्ठं गर्गं मुनिगणान्वितम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा पप्रच्छ किल शौनकः ॥' शौनक उवाच—'ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोष-
विनिर्णयम् । तस्य शांतिविधानं च वद मे मुनिसत्तम ॥ शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः । शृणु शौनक यत्नेन गंडदोषविनिर्णयम् ॥ तस्य शांतिविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् । घटिकैका च मंत्रांते ज्येष्ठादौ घटि-
काद्वयम् ॥ तयोः संधिरिति ज्ञेयं शिशुगंडं समीरितम् । प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्धे च तृतीयके ॥ पादत्रये जातनरः श्रेष्ठोऽप्यत्र प्रजायते । ज्येष्ठांश-
पादजातस्तु पितुः स्वस्य विनाशनः । जायते नात्र संदेहो दशाहाभ्यंतरे तथा । ज्येष्ठर्धे कन्यका जाता हति शीघ्रं धवाग्रजम् ॥ तच्छांतिं तस्य व-
क्ष्यामि गंडदोषप्रशांतये । सुदिने शुभनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते । सूतकांते तथा कुर्याज्येष्ठांशांतिं विधानतः । वज्रांकुशधरं देवमैरावतगजान्वितम् ॥ कुर्याच्छचीपतिं रभ्यं देवंद्रं सुरनायकम् । कर्पमात्रसुवर्णेन कर्पाधेनाथ पा-
दतः ॥ तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत् । शालितंदुलसंपूर्णकुंभ-
स्योपरि पूजयेत् ॥ इंद्रार्घ्येदोमरुत्वते इति मंत्रेण वाग्यतः । गंधपुष्पैर्धूपदी-
पैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ॥ पूजयेद्विधिना विप्र लोकपालगणान्वितम् । पुण्यो-
दकसमायुक्तान्वस्त्रयुग्मेन वेष्टितान् ॥ कुंभेषु विन्यसेद्दीमान्पंचगव्यं सम-
त्रकम् । पंचवृक्षकपायांश्च पंचपल्लवकांस्तथा ॥ सुवर्णकुशदूर्वाश्च शतौषधिं विनिक्षिपेत् । पूजयेद्धारुणैर्मंत्रैः कुंभान्धीमान्प्रयत्नतः ॥ त्वं नो अग्ने जपेदादौ सत्त्वंनोपि द्वितीयकम् । समुद्रज्येष्ठा इति चर्म मे गंगे चतुर्थकम् ॥ पूजयेद्द-
स्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कलशानपि । जपं कुर्युः प्रयत्नेन मंत्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥ आ-
नोभद्राजपं चादौ भद्राभग्नेद्वितीयकम् । इंद्रसूक्तं रुद्रजाप्यं जपं मृत्युंजयं ततः ॥ इत्थं संपूज्य देवेशं वरुणं कुंभसंस्थितम् । सुसंकल्पविधानेन होम-
कर्म ततश्चरेत् ॥ समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतमष्टोत्तरं तथा । सर्पिपा चरुणा चैव मूलमंत्रेण वाग्यतः ॥ हुनेजाप्यं च तेनैव यतद्द्वंद्वमयेति च । तिलान् व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ॥ भार्याशिशुसमोपेतं यजमानं विशेष-
पतः । अभिषेकं प्रकुर्वीत सूक्तैर्वारुणसंज्ञितैः ॥ समुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैरिमं मे वरुणस्तथा । द्यौः शांतीत्यादिभिर्मंत्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥ अभिषेकनिवृत्तौ तु यजमानः समाहितः । शुक्लांबराणि धृत्वा च कुर्यादाज्यावलोकनम् ॥ रूपंरूपेति मंत्रेण चित्रं तच्चक्षुरेव च । देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपनिवेद-
नम् ॥ दद्यादाचमनं सम्यक् तांबूलार्थं तथैव च । नमस्ते सुरनाथाय नम-
स्तुभ्यं शचीपते ॥ गृह्णार्घ्यं मया दत्तं गंडदोषप्रशांतये । कार्यं तत्पूजका-
दीनां कारितं यत्फलं शुभम् ॥ लब्ध्वा तु तत्फलं सर्वं देवैर्द्राव्य समपयेत् । आचार्याय च गां दद्यात्सुशीलां च पयस्विनीम् ॥ रक्तवर्णां वत्सयुतां सर्वा-
लंकारभूषिताम् । वस्त्रयुग्मपिधानां च यथाविभवसारतः ॥ यक्षगंधर्वसि-
द्धेश्च पूजितोसि शचीपते । दानेनानेन देवेश गंडदोषं विनाशाय ॥ अष्टो-
त्तरशतं संख्यां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य

क्षमापयेत् ॥ ज्येष्ठाशांतिमिमां कृत्वा यथाविष्णुकर्मार्गतः । गंडदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥ इत्युक्तं वृद्धगार्ग्येण शौनकाय विशेषतः । ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोषप्रशान्तये ॥ अज्ञानाद्वाथवा ज्ञानाद्वैकल्याद्वा धनस्य च । यत्पूज्यमतिरिक्तं च तत्सर्वं क्षंतुमर्हसि ॥' इति श्रीवृद्धगार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठानक्षत्रप्रसूतिशान्तिः ॥

अथ शूलयोगस्य महागणितसाध्योर्वैधृतिव्यतीपाताख्ययोः पातयोश्च परिघव्याघातगंडावमानां च भद्रायाश्च वज्रस्य यमघंटस्य मृत्युयोग-दग्धयोगयोश्च शांतिविधिरभिधीयते—'अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः । गंडांतानां च नामानि महादोषकराणि च ॥ दिनक्षये व्यनीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतां । शूले गंडे च परिघे वज्रे च यमघंटके ॥ कालगंडे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे । तस्मिन्गंडदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥ अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पादयुते सति । विचार्य तत्र देवज्ञानं शांतिं कुर्याद्यथाविधि ॥ यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजनम् ॥ दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन परिदापयेत् ॥ अभिषेकं शंकराय अश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् । आयुर्वृद्धिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥ गुरुदैवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् । पुष्ट्यायुस्तुष्टिशाल्यर्थमभीष्टफलसिद्धये ॥ सर्वारिष्टपरीहारार्थाय यज्ञं समाचरेत् । शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ॥ अखंडं गोघृतेनैव स वै मृत्युं जयेन्नरः । विष्णुमूर्तिं महापुण्यमश्वत्थं श्रीकरं सदा । प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा मृत्युं जयं जपेत् । सर्वसंपत्समृद्धयर्थं नित्यं कल्याणवृद्धये ॥ अभीष्टफलसिद्धयर्थं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अभिषेकं शिवे शांतिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ॥ अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः । गाणपत्यं पुरुषसूक्तं सौरं मृत्युं जयं शुभम् ॥ शांतिजाप्यं पुनश्चैव कृत्वा मृत्युं जयी भवेत् । शूले वा सार्वगंडे वा कुर्यादेतानि यत्नतः । आयुर्वृद्धिकरार्थाय गंडदोषप्रशान्तये ॥' इति श्रीउत्तरगार्ग्यप्रोक्तशूलादिदुष्टयोगशांतिविधिः ॥

अथ सूर्यसंक्रांतिव्यतीपातवैधृतियोगानां शांतिरभिधीयते—'अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः । वैधृतां च व्यनीपाते महादोषोऽभिजायते ॥ कुमारजन्मकाले तु व्यनीपातश्च वैधृतिः । संक्रांतिश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥ दरिद्राणां महदुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् । अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ स्त्रीणां च शोको दुःखं च सर्वनाशकरं भवेत् । शांतिर्वा पुष्कला चेन्स्यात्तत्र दोषो न कश्चन ॥ गोमुखप्रसवं कुर्याच्छांतिं कुर्यात्प्रयत्नतः । जपाभिषेकदानैश्च होमादपि विदोषतः ॥ नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये । प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शांतिं समाचरेत् ॥ गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनानुलिप्य च । खलंकृतप्रदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥ पंचद्रोणमितं धान्यं तदर्थं तंडुलेन च । तदर्थं तु तिलैः कुर्यादन्त्योन्त्योपरि कल्पयेत् ॥ द्रव्यतृतीयराशौ तु चाष्टपत्रं लिखेद्दुधः । पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं वृणुयात्पुरा ॥ आचारवंतं धर्मज्ञं कुलीनं च

दुर्बिनम् । मंत्रतत्त्वार्थतत्त्वज्ञं शांतिकर्मणि कोषिदम् ॥ पंचांगभूषणं दद्या-
त्पट्टवस्त्रांगुलीयकम् । राशौ प्रतिष्ठितं कुंभमवणं सुमनोहरम् ॥ तीर्थोदकेन
संपूर्य समुदौषधिपल्लवम् । पंचगव्यं पंचरत्नं वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥ तस्योपरि
न्यसेत्पात्रं सूक्ष्मवस्त्रेण संयुतम् । प्रतिमां स्थापयेद्दीमान्साधिप्रत्यधिदैव-
ताम् ॥ चंद्रादित्याकृती पार्श्वे मध्ये वैष्टुतिमर्चयेत् । एवमेव व्यतीपातशांतौ
संक्रमणस्य च ॥ आनोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् । निष्कमात्रेण चा-
र्धेन पादेनापि स्वशक्तितः ॥ प्रतिमाः कारयेद्दीमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताः । प्र-
तिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् ॥ अधिदैवं भवेत्सूर्यश्चंद्रः प्रत्यधिदैव-
तम् । तत्तद्व्याहृतिपूर्वेण तत्तन्मंत्रेण पूजयेत् ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां
यजेत् । उःसूर्य इति मंत्रेण सूर्यपूजां समाचरेत् ॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सो-
मपूजां समाचरेत् । उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पंचोपचारकैः ॥ अर्चितं गंधपु-
ष्पाद्यैर्गुडनैवेद्यमर्पयेत् । मृत्युंजयेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां स्पृशन् ॥ अष्टोत्त-
रसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशति वा चाथ प्रजप्याथ स्वश-
क्तितः । सर्वैसारं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममंत्रतः । आनोभद्रेति सूक्तं च भद्रा
भग्नेश्च सूक्तकम् ॥ जपेच्च पौरुषं सूक्तं त्रैयंबकमतः परम् । कुंभं स्पृष्ट्वा चतु-
र्दिक्षु जपं कुर्यात्स्वथत्विजः ॥ कुंभस्य पश्चिमे देशे स्थंबिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ।
स्वगृह्योक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण समिदाज्यचरु-
न्हुनेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥ अष्टाविंशति वा कुर्यात्स्व-
स्वशक्त्यनुसारतः । मृत्युंजयेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत् । ततः स्विष्टकृतं
हुत्वा अभिषेकं च कारयेत् । समुद्रज्येष्ठाः सूक्तेन आपोहिष्ठातृचेन च ॥ अ-
क्षीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीभिरेव च । त्रैयंबकेण उःसूर्य आप्यायस्वेति
मंत्रतः ॥ सुरास्वामिति मंत्रेण अभिषेकं समाचरेत् । अभिषेकाप्लुतं वस्त्र-
माचार्याय प्रदापयेत् ॥ श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरलंकृतः । यजमानः
स्त्रिया युक्तं आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्ब्रह्महेमांगुलीयकैः ।
गोदानं वस्त्रदानं च स्वर्णदानं विशेषतः ॥ तद्दोषशमनार्थाय आचार्याय प्र-
दापयेत् । प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शांतिर्भविष्यति ॥ जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । दीनां भकूपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाः ॥ ब्राह्मणान्
शतसंख्याकान्मिष्टान्नाभोजयेच्च तान् । बंधुभिः सह भुंजीत यथाविभवसा-
रतः । एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं माता-
पित्रोः शिशोरपि ॥ सर्वैर्दुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् । सर्वान्कामानवा-
प्नोति शांतिं कुर्वन् हि मानवः ॥ इति श्रीउत्तरगार्ग्योक्तव्यतीपातवैष्टुति-
संक्रांतिशांतिविधिः ॥

अथ कुहूसिनीवालीदर्शशांतिरुच्यते । तत्रेयमुपपत्तिः । यन्निविधो
दर्शः कुहूरूपः सिनीवालिरूप उभयलक्षणव्यतिरिक्तश्चेति । यतो द्विविधामा-
वास्या । 'अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्यैर्दुसंगमः । स्यादृष्टेदुः सिनीवाली
सा नष्टेदुकला कुहूः' इत्यमरोक्तेः । 'निशि चंद्रवती सा तु पूर्णिमानुमतिः

दिवा चंद्रवती सा राका तद्देव द्विधाप्यमा । सिनीवाली चंद्रवती नष्टचंद्रा-
कुहूर्मता' इति कश्यपोक्तेश्चामावास्याया द्विविधत्वमेवावसीयते । युक्तं
चैतत्, दृष्टचंद्रात्वं नष्टचंद्रात्वमावास्यायाः संभवति न पुनरुभयाभावेन
द्विविधत्वमेवावसीयते । युक्तं यतो रवेर्द्वादशांशविप्रकर्षे चंद्रदर्शनं कालांश-
वशेनोक्तम् । तदाह भास्करः—'दत्तदेवः शैलभुवश्च शक्रा रुद्राः खचंद्रा-
स्तिथयः क्रमेण । चंद्रादितः काललया निरुक्ता ज्ञशुक्रयोर्वैक्रमतौ द्विहीनाः ॥'
इति । द्वादशांशमितेन चांतरेणामावास्यालक्षणस्य तिथेर्निष्पत्तिः । उक्तं च
सूर्यसिद्धान्ते—'अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । तच्चांद्रमानमं-
शैस्तु हेयो द्वादशभिस्तिथिः ॥' इति । एवं च कथं दृष्टचंद्रा सिनीवाली-
त्युक्तं कथं च नष्टचंद्रा कुहूरिति कथं चानयोर्भेद इति विनाप्रयोजनं चैकस्य
वस्तुनोऽनेकसंज्ञाकरणं न युक्तमिति चेत् । उच्यते । नहि कालांशवशेन प्रहा-
णामस्तोदयौ किं तर्हि क्षेत्रांशवशेन । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते—'अष्टादशशताभ्य-
स्ता दश्यांशाः स्वोदयांशुभिः । विभज्य लब्धं क्षेत्रांशास्तेदश्यादश्यता मता ॥'
इति । तथा च—'सूर्यास्तकालिकौ पश्चात्प्राच्यामुदयकालिकौ । दिवाकरप्रहौ
कुर्यादृक्कर्मार्थं ग्रहस्य तु ॥' इत्यादिना प्रकारेण द्विविधदृक्कर्मसंस्कारसंस्कृताच्च-
राश्युदयवैपम्येण देशभेदेन च नियतत्वात्कदाचिदमावास्यायामपि सायैर्द्वांश-
भिरंतरितश्चंद्रो दर्शनगोचरो भवति । कदाचित्पोडशांशांतरितो द्वितीयाया-
मपि चंद्रो दृग्गोचरो भवति । एवमेव कदाचिच्चतुर्दशीशेषे च न दृश्यते ।
कदाचिदल्पावशिष्टायां प्रतिपद्यपि दृश्यते । अतएव गर्गेण प्रतिपदुदितस्य चं-
द्रस्य फलविशेषोऽभिहितः । तथा च गर्गसंहितायाम्—'यदा चंद्रः प्रतिपदि
नौस्थाय संप्रदृश्यते । उत्तरोज्ज्वलशृंगः स्यात्स्निग्धश्चातिमनोहरः । क्षेमं
सुमिक्षमारोग्यं सर्वभूतेषु निर्दिशेत् ॥' इति । अतएव भारविणापि—
'प्रणमन्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चंद्रमिव प्रजा नृपम्' इति किराताजुनीये प्रयु-
क्तम् । अत्रैतस्य टीकाकारः प्रतिपच्छब्देन प्रतिपत्सहचरिता द्वितीया गृह्यते ।
प्रतिपदि चंद्रदर्शनाभावादिति व्याचक्ष्युस्ते चिलोक्तयो ध्येयाः । ननु
प्रतिपदि चंद्रोदय उत्पातस्तद्दर्शनमशुभफलमिति चेन्न । गणितविसंवादिबु-
धादिदर्शनं गणितज्ञानाशक्यमेव केत्वादिदर्शनं चोत्पात इति तल्लक्षणं प्राणुक्तं
मया । चंद्रोदयस्तु कदापि गणितं न व्यभिचरति इति प्रत्यक्षदर्शनात् प्रति-
पदुदितचंद्रस्य गर्गेण प्रशस्तफलभिधानाच्च । नद्युत्पातानां समीचीनं फलं
कुत्राप्युक्तं स्वर्तुजानुत्पातान्विहाय वचनात् । येन प्रतिपदि चंद्रोदय उत्पात
इत्युच्यते तेन चतुर्दशीशेषे प्रातश्चंद्रोदयाभावे ह्युत्पातो वाच्य इति । तच्चायुक्तं
उक्तादेव हेतोः । तस्मात् क्षेत्रांशवशेनैव प्रहाणामस्तोदयौ भवतः । कालांशो-
क्तिस्तु क्षेत्रांशनिदानभूतत्वाय सामान्यत उदयास्तज्ञानसिद्ध्यैव । तदेतत्पितृ-
चरणैस्तोडरानंदे चंद्रचारविलासे सम्यक् प्रतिपादितं तस्मादृक्कर्मसंस्कार-
वशेन चतुर्दशीशेषे प्रातश्चंद्रोदयो दृश्यते न दृश्यते च । एवं प्रातरमावास्या-
मपि चंद्रोदयो न दृश्यते तस्मात्सुष्टुक्तम्—'स्यादृष्टेदुः सिनीवाली सा नष्टे-

कुहूः' इति । तद्देव द्विधा ह्यमा 'सिनीवाली चंद्रवती नष्टचंद्रा कुहूमेता ।' इति कश्यपोपि द्विधैवामावास्याह सः । तस्मादिदं युक्तमेव । यद्यमावास्यायां चंद्रो दृश्यते तदामावास्यायां सिनीवाली यदा चंद्रोऽमावा-
स्यायां न दृश्यते तदा कुहूरिति । परं विदमयुक्तम् । यदुभयराहित्येनामावा-
स्यांतरमप्यस्तीत्यसंभवात् । अत्र समाधिं वादकास्तावदाहुः—यस्याः कस्या-
श्चिदमावास्याया अष्टौ विभागान् कृत्वा प्रथमविभागे चंद्रदर्शनमस्ति
नवेति । यदा चंद्रदर्शनं तदा सिनीवाली यदा चंद्रादर्शनं तदामावास्या
सकलचंद्रक्षये कुहूरिति । तदेतदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे इंदुक्षयकालः श्राद्धकाल
इति प्रस्तुत्येदुल्यकालपरिमाणमुक्तम्—'अष्टमं चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
चंद्रमाः । अमावास्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदणुः ॥' इति । 'आग्रहाय-
ण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां युवते चंद्रचारविदो
जनाः ॥' 'अत्रेदुराद्ये प्रथमेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदंत एव
क्षयमेति कृत्स्न एवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥' इति । आश्यामिति त्यब्लोपे
पंचमी । एतेऽमावास्ये प्रकृत्येत्यर्थः । एतत्कारिकात्रयं तद्वाक्यकारेण व्या-
ख्यातम्—'प्रहरनवात्मकश्चंद्रक्षयकालः' इति । तत्रामायाः सप्तमाष्टमयामौ
कृत्स्नक्षयकालः चतुर्दशीशेषयामदर्शादियामौ चंद्रसूक्ष्मताकाल इति पुनः
किलशब्दाभ्यामयमर्थो द्योत्यते । चतुर्दश्यां क्षेप्यं सूक्ष्मं अमांत्यभागे कृत्स्नक्ष-
यकाल इति अमावास्याविशेषे ज्येष्ठादावमाद्ययामे चंद्रो दृश्यत इत्यर्थः । ज्यो-
तिश्चक्रविद इत्यस्यार्थः पितृचरणैरभिहितः । देशकालगणनाकुशला यथा यथा
गणयन्ति तद्देवांगीकार्यमिति सूच्यते । ततश्च ज्येष्ठादिकालभिन्नकालेऽप्येवंवि-
धोपलंभः । ज्येष्ठादौ च नोपलंभो देशकालभेदेन संभवतीति । तद्यमत्र वि-
वेकः । यस्याममावास्यायां प्रथमे प्रहरे शास्त्रात्प्रत्यक्षतो वा चंद्रदर्शनं स्यात्सा
सिनीवाली सर्ववादिमिद्धा । तत्रोत्पन्नस्य सिनीवालीजननफलमादेश्यं सिनी-
वालीप्रयुक्ता शांतिश्च विधेया । अथ तस्याममावास्यायां यदा नष्टकुलात्वं
स्यात्तदा कुहूरिति तत्रैकस्याश्चंद्रकलायाः किंचिन्नाशो वाखिलनाशोवेति संदेहे
विनिगमनाविरहात्कृत्स्नकलाक्षय एव विवक्षितो मुख्यत्वात् । यत्किंचिन्नाश
स्त्वपचीयमानत्वाद्गोणः 'गोणमुख्ययोर्मुख्ये कार्येसंप्रत्ययः' इतिन्यायान्मुख्य-
स्यैव ग्रहणं युक्तं स च कृत्स्नक्षयकालोमावास्यांतिसक्षणएव तस्य चातिसूक्ष्म-
त्वाद्गुर्जानत्वात्संक्रांतिकालवदित्यमावास्यायाः सप्तमाष्टमप्रहरयोः कृत्स्नक्षय-
कालस्य भाष्यकारेण परिभाषितत्वात्सप्तमाष्टमप्रहरात्मकः कालः कुहूशब्द-
वाच्यः । तत्रोत्पन्नस्य कुहूजननफलं तच्छांतिश्चादेश्या । पुनस्तस्यामेवामावा-
स्यायां प्रथमप्रहरादनंतरं सप्तमप्रहरादर्वाक् प्रहरपंचकात्मकः कालो दर्शश-
ब्दवाच्यः । इति तत्रोत्पन्नस्य दर्शजननफलं तच्छांतिश्चादेश्या । एवमेकस्या-
मेवामावास्यायां कालभेदेन त्रयं संभवति । अत्र केचित्सिनीवास्यां विशेष-
माहुः—चतुर्दशीशेषे सूर्योदयात्प्राक् चंद्रदर्शने जाते सति परदिने याऽमावा-
स्या सा सिनीवाली । तथा च जगन्मोहने बौधायन इत्युक्त्वा पठितम्—

‘मध्याह्नसमयं यावच्चतुर्दश्यनुवर्तते । सिनीवालीति सा त्वेषा पितृकर्मणि
 नश्यते ॥’ इति । धर्मशास्त्रेष्येतादृशानि भूयांसि वचनानि संति तेषामिदं
 श्राद्धकालनिर्णयोपयोगि परिभाषिकं सिनीवालीत्वं न पुनर्जननादौ । कुतः
 निरुक्तिविरोधात् । तथाहि ‘दृष्टेदुः सिनीवाली’ इत्यादिवाक्येषु दृष्टश्चंद्रो
 यस्यां सा सिनीवालीति बहुव्रीहिः । सच ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति विहित-
 स्तत्रान्यपदार्थतयोपस्थितामावास्यैव गृह्यते प्रकरणात् । नचैवं सति चतु-
 र्दश्यां चंद्रोदये सिनीवालीत्वं स्यात् । दृष्टचंद्रा सिनीवालीत्येतावतैव लक्ष-
 णेन सर्वासामपि दृष्टेदुत्वात्सिनीवालीत्वे तच्छांतिकोक्तिरनर्थिका स्यात् । ननु च
 दृष्टश्चंद्रो यस्यामित्यन्यपदार्थे सप्तमी सामीप्यपरेति व्याख्यायते इति चेन्न ।
 तस्याः सामीप्यसप्तम्या गौणाधारपरत्वान्मुख्यासंभवे हि गौणग्रहणं युक्तम् ।
 अत्र तु मुख्य एवाधारः संभवत्यमावास्यारूप इति गृह्यते । ‘गौणमुख्ययो-
 र्मुख्ये कार्ये संप्रत्ययः’ इति न्यायात् । ननु दृष्टश्चंद्रो यस्या इति पष्ठयंतेऽन्यप-
 दार्थे बहुव्रीहौ संबंधमात्रं मुख्य एव पष्ठयर्थ इति सामीप्यसंबंधवाचिपष्ठयंतेऽ-
 न्यपदार्थे बहुव्रीहिरर्थं भविष्यतीति चेत् । सामीप्यादिसंबंधे मत्वर्थीयः प्रत्ययो
 बहुव्रीहिर्वा न कैरपि वैयाकरणैरिष्यते । तदेतन् ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्’
 इत्यत्र महाभाष्यकारेण प्रत्यपादि । नचैवमपि—‘कुहूः सिनीवास्यपि नष्ट-
 दृष्टे चंद्रे स्मृते चास्तिपंचदश्या’ इत्यादिवाक्येषु बहुव्रीहिर्निर्देशो मतुप्-
 निर्देशो वा नास्ति । नत्र कृष्णचतुर्दश्यामपि चंद्रोदयस्य दृष्टत्वादमावास्यायाः
 सिनीवालीति संज्ञा स्यादिति चेन्न । ‘संभवति ‘सामानाधिकरण्ये व्यधिकर-
 णस्यान्याय्यत्वात्’ इति न्यायाच्चंद्रोदयसमानाधिकरणामावास्याग्रहणस्यैव
 युक्तत्वात् । किंच सिनीपदेन धेतचंद्रकलोच्यते । स्मिनशब्दः धेतवर्णवाची
 तस्मात्स्थिताम् ‘वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोः’ इति डीप्नकारा । सिनी तां
 चलते प्राप्नोतीति सिनीवालीति व्युत्पत्तेश्चतुर्दश्युदितचंद्राश्रयायाममावा-
 स्यायां न युज्यते ‘कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम्’ इति भाष्यका-
 रस्मरणादिति । तस्माद्दृष्टेदुः सिनीवालीत्यमावास्यैवाभिधीयते इति यत्प्रागुक्तं
 तदेव ज्यायः । एवमेकस्यामेवामावास्यायां सिनीवालीकुहूदर्शरूपं भेदत्रयं
 युक्तम् । अथ सिद्धांतविदोऽन्यथा समादधुः । तत्र ‘स्याद्दृष्टेदुः सिनीवाली
 सा नष्टेदुकला कुहूः’ इत्यादिषु हि दर्शनशब्देन चाक्षुषं दर्शनं विवक्षितं
 तच्चोदयास्ताधिकारीत्या दर्शनयोग्यत्वे सति पूर्वक्षितिजक्रांतिवृत्तसंबंधवत्त्वं
 ग्रहादेर्दर्शनशब्दवाच्यम् । मेघाद्यावरणे हि शास्त्रीये दर्शने दृशिर्वर्तते ।
 ‘आत्मा द्रष्टव्यः’ इत्यादिवत् । अत्रार्थे ‘पदार्थैश्चानालोचने’ इति पाणिनि-
 रप्यनुकूलः । अतो भास्करेणाप्युक्तम्—‘निजनिजोदयलग्नसमुद्रमे समुद-
 योऽपि भवेद्भनभःसदाम्’ इति । तथैव रीत्या दर्शनायोग्यत्वे पूर्वक्षितिज-
 क्रांतिवृत्तसंबंधवत्त्वमदर्शनशब्दवाच्यम् । यत्—‘भवति चास्तविलग्नसमुद्रमे
 प्रतिदिनेऽस्तमयः प्रवहन्नमात्’ इति भास्करेणोक्तम् । तद्भनभःसदाक्रांति-
 वृत्तपश्चिमक्षितिजसन्निधिवशेनास्तलक्षणमुक्तं ननु पूर्वक्षितिजे दर्शनाभावल-

क्षणमिति मयोक्तं दर्शनाभावलक्षणम् । अतोऽदर्शनलक्षणवत्त्वमावास्या सिनी-
वालीनाम दर्शनलक्षणवत्त्वमावास्या कुहूनामलक्षणद्वयानाकांतामावास्या दर्श-
शब्दवाच्या इति । यदा खल्वमावास्या सूर्योदयात्प्राग्घटिकात्रयवती तदा दृक्-
र्मसंस्कारवशेन चंद्रस्य दृश्यत्वमागतं चेत्तदा सा संपूर्णमावास्या सिनीवाली-
नाम तादृश्याममायां द्वितीयसूर्योदयावधिकायामुत्पन्नस्यारिष्टशांतये सिनी-
वालीशांतिन्तफलं चादेश्यम् । अतिवृद्धौ वा तस्य अमावास्याया द्वितीयसू-
र्योदयानंतरमवशिष्टममावास्याघटीपृष्णस्य कुहूशांतिरेव—चंद्रादर्शनलक्षण-
सत्त्वात् । यदि सैवामावास्या सूर्योदयात्प्राग्घटिकाचतुष्टयं वा प्रतिपत्संबद्धा
तदा सिनीवालयैव । अथ तादृश्यामेव न्यूनायां वाधिकायां वामावास्यायां
तु दृक्र्मसंस्कारवशेन चंद्रस्यादृश्यत्वमागतं सामावास्या संपूर्णा कुहूनाम—
चंद्रादर्शनलक्षणसत्त्वादेव । तत्र कुहूजननफलं शांतिश्चादेश्या । यदा तु सूर्यो-
दयानंतरं कियतीषु घटीध्वतिकांतास्वमावास्याप्रवृत्तिस्ततः पूर्वं च चतुर्दश्ये-
वावस्थिता तस्यामुपसि दृक्र्मवशतश्चंद्रो दृष्टोऽमा वादर्शि तथाप्यमावा-
स्यायां चन्द्रदर्शनादर्शनलक्षणानाकांतत्वात्सामावास्या संपूर्णा दर्शो नाम । तत्र
दर्शनजननफलं शांतिश्च विधेयेति । एवममावास्याभेदेन सिनीवालीकुहूदर्श-
रूपमंज्ञात्रयं सावकाशमि यस्मिन्मतम् ॥ अथ सुगमप्रकारेण भेदत्रयं वृमः ॥
तत्र सिनीवाली सर्ववादिभिर्द्धा सैव कुहूस्तत्प्रकारान्तरेण पारिभाषिकी ।
यदाह वसिष्ठः—‘नक्षत्रे यस्य दर्शतो विपनाड्यां भवेद्यदि । कुहूयोग
इति ख्यातो व्याघ्रिमृत्युभयादिकृत् ॥’ इति । अयमर्थः । यस्मिन्नक्षत्रे या
विपनाड्य उक्तास्मिन्काले यदि दर्शस्य समाप्तिर्दर्शचरमनाडी भवेत् तत्रक्षत्रं
यस्य पुरुषस्य जन्मर्क्षं जन्मकाले कालांतरे वा स्यात्तस्य पुंसो व्याघ्रिमृत्युभय-
कृत्कुहूयोगो ध्येयः । तत्र कुहूजननफलं शांतिश्च स्यात् । कालांतरेऽपि कुहूयो-
गसंभवे शांतिविधिना । अत्र कुहूयोगे विशेषमाह—स एव—‘कुहूः स्याद्यदि
जन्मांशे पण्मासान्मृत्युमाप्नुयात् । जन्मलयेऽथ जन्मांशे मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥’
इति । पूर्वाक्तकुहूयोगकाले यदि जन्मनवांशे चंद्रमदा पण्मासमध्ये मृत्युः ।
यदि जन्मलये तस्मिन्काले जन्मांशगश्चंद्रश्चेत्युभयसंभवे मासत्रयेण मृतिरिति
भावः । अतएवाक्तं जगन्मोहने वसिष्ठेन—‘यस्य जन्मर्क्षगश्चंद्रो विपनाड्यां
कुहूर्भवेत् । अभिचारेण किं तस्य स्वयमेव मरिष्यति ॥’ इति । अतो विपध-
टिकातः पूर्वकालो दर्शशब्दवाच्य इति । एवमस्माभिः प्रकारत्रयेण सिनीवा-
लीकुहूदर्शनां भेद उपपादितस्तत्र यथासंप्रदायं व्यवस्थेयलमतिप्रसंगेन ।

ज्योतिःशास्त्रमहोदन्वद्वगाहनिविष्टधीः ।

नीलकंठांशगोविंदहनुमानकेन गीर्यताम् ॥

अथ प्राक् प्रतिज्ञाता सिनीवालीकुहूशांतिस्तावदुच्यते ॥ ‘सिनीवालयां
प्रसूता स्याद्यस्य भार्या पशुन्मया । गवाश्च महिषी चैव शकस्यापि त्रियं
हरेत् ॥ ये च संति द्विजाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः । वर्जयेत्तानशेषांस्तु
पशुपक्षिमृगादिकान् ॥’ द्विजाः पक्षिणः । ‘कुहूप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी

नृणाम् । यस्य प्रसूतिरत्र स्यात्तस्यायुर्धननाशनम् ॥ सर्वगंडसमस्तत्र दो-
षस्तु प्रबलो भवेत् । नारीं विना विशेषाणां परित्यागो विधीयते ॥' गोम-
हिष्यादीनां सिनीवालीकुहूप्रसवे तासां त्यागो ननु नारीणामिति भावः ।
'परित्यागात्तत्र शांतिं कुर्याद्दीमान् विचक्षणः । तत्फलं तत्क्षणाधेन पुनरेव
विलीयते ॥ न त्यजेत्पंडितो मोहादथादज्ञानतोपि वा । तद्योगं नाशयेदाशु
स्वयं वा नाशमुच्छति ॥ कल्पोक्तशांतिः कर्तव्या शीघ्रं दोषापनुत्तये ॥ रुद्रः
शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् । कर्पमात्रसुवर्णेन तदर्धाधेन वा
पुनः ॥ अथवा शक्तिः कुर्याद्विस्तृताश्च विवर्जितः । प्रतिमां कारयेच्छंभोश्च-
तुभुजसमन्विताम् ॥ त्रिशूलवज्रवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् । श्वेतवर्णां
श्वेतपुष्पां श्वेतांबरवृषस्थिताम् ॥ त्रयंवकेण मंत्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ।
इंद्रशतभुजो वज्रांकुशचापसप्तयकः ॥ रक्तवर्णो गजारूढो यतइंद्रेति मंत्रतः ।
पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥ यष्ट्यक्षसूत्रकमंडलवभयानां च धा-
रिणः ॥ ये सत्या इति मंत्रेण पूजां कुर्यादनंतरम् ॥ आग्नेयीं दिशमारभ्य कुंभान्को-
णेपु विन्यसेत् । तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतच्छिद्रसमन्विताम् ॥ तेष्वेव पंचगव्या-
दींस्तत्तन्मंत्रैश्च निक्षिपेत् । कल्पोक्तशांतिः कर्तव्या कुर्याच्छीघ्रं प्रयत्नतः ॥ गो-
दानं वस्त्रदानं च सुवर्णं चोणकं शुभम् । दशदानानि चोक्तानि क्षी-
रमाज्यं गुडं तथा ॥ आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मंत्रैश्च कारयेत् । समिदाज्य-
चरोहोमं निलमापैश्च सर्पैः ॥ अश्वत्थल्लक्ष्मणालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
अष्टोत्तरशतमुखं प्रत्येकं जुहुयाद्विजः ॥ त्रयंवकेण मंत्रेण तिलाग्न्याह्वानभिः
पुनः । चतुभिः कलशैर्युक्तं बृहत्कुंभसमन्विताम् ॥ शांतिवल्कलेशे कार्यमभि-
पेकं च कारयेत् । पितृमातृशिशूनां च अभिषिचत्तु वारुणः ॥ शंकरस्याभिपेकं
च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अन्येषां चैव सर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणम् ॥ य-
थाशक्त्यनुसारेण द्विजवाचनकं तथा ॥' इत्युत्तरगार्ग्योक्तसिनीवालीकुहूशां-
तिविधिः ॥

अथ दर्शशांतिरुच्यते 'अथातो दर्शजातानां मानापिप्रोदरिद्रता । त-
द्दोषपरिहारार्थं शांतिं वक्ष्यामि नारद ॥ पुण्याहं वाचयित्वादीं कतुमंकल्पपूर्व-
कम् ॥ कुंडं वा स्थंडिलं कुर्यात्तद्दर्शं स्थापयेद्वटम् ॥ तत्कुंभे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीर-
घृतादिक्मन्व्यप्रोद्योद्वराश्च तथाः सचूतनिवकास्तथा ॥ एतेषां वृक्षमूलानां त्वगा-
दानपलवांस्तथा । पंचरत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन षष्टयेत् ॥ सर्वं समुद्राः सरि-
तस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ आपोहि-
ष्ठातृचनाथ कथानश्चित्र इत्यृचा । यत्किंचेदमृचा चैव समुद्रज्येष्ठा इत्यृचा ॥
अभिमन्त्र्योदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ।' उदकमभिमन्त्र्य पश्चादग्नेर्देवताः स्था-
पयेदित्यर्थः । मंडलं कुर्यादिति यदुक्तम् । 'हारिद्रं रक्तकं चैव कृष्णं श्वेतं च
नीलकम् । एतेषां तंदुलैश्चैव सर्वतोभद्रमुद्धरेत् ॥ दर्शस्य देवतायाश्च सोम-
सूर्यस्वरूपकाः । प्रतिमा स्वर्णजा नित्यं राजनी ताम्रजा तथा ॥ दर्शदेवता-
रूपसोमसूर्यस्वरूपप्रतिमाः स्थापयेदित्यभेदेनान्वयः । कुहूमपि तत्रापीदम्-

‘सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदैवतम् । ग्रहवर्णं वक्ष्युर्गमं तद्वर्णं गंध-
पुष्पकम् ॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सवितापश्चात्तमेव च । उपचारैः समाराध्य
ततो होमं समाचरेत् ॥ कृत्वा वह्निं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसंकल्पमीदृशम् । आयु-
रारोग्यमिच्छथै सर्वारिष्टप्रशांतये ॥ पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च । मा-
तापित्रोः कुमारस्य सर्वारिष्टप्रशांतये ॥ तेषामायुः श्रियं चैव शान्तिहोमं क-
रोग्यहम् । समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही । हुनेत्सविनृमंत्रेण सोमो-
धेनुं च मंत्रतः । एतैर्मंत्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ दर्शस्य देवताहोम-
मष्टाविंशतिसंख्यया । होममेवं तु कृत्वाथ विध्याचाराभिपेचनम् ॥ श्रीसू-
क्तमायुष्यसूक्तं समुद्रज्येष्ठपटुचा ॥ एतैर्मंत्रैरभिपेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ।
ततः स्वष्टकृदादि स्याद्दोमशेषं समापयेत् । हिरण्यं रजतं चैव कृष्णा धेनुश्च
दक्षिणा ॥ अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा । ब्राह्मणान्भो-
जयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥’ इति श्रीनारदोक्तो दर्शशान्तिविधिः ॥

अथ कृष्णचतुर्दशीशान्तिविधिरुच्यते—‘मंदरस्थं सुखासीनं गर्गं मु-
निवरं शुभम् । नमस्कृत्वाथ पप्रच्छ शौनको मुनिपुंगवः ॥ शान्तिकर्माणि
सर्वाणि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा ! अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥
दिवा वा यदि वा रात्रां प्रसूतेः किं फलं वद ॥’ गर्ग उवाच—‘कृष्णपक्षे
चतुर्दश्यां प्रसूतेः पञ्चिधे फलम् । चतुर्दशीं च पट्टभागां कुर्यादादौ शुभं
स्मृतम् ॥ द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरं तथा । चतुर्थे मातुलं हन्ति पं-
चमे वंशनाशनम् ॥ षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् । तस्मात्सर्वप्र-
यत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥ आचार्यं वरयेद्दीमान् पुत्रदारसमन्वितम् ।
स्वकर्मनिरतं शान्तं श्रोत्रियं वेदपारगम् ॥ सर्वालंकारसंयुक्तं सर्वल-
क्षणसंयुतम् । ब्राह्मणानृत्विजश्चैव स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ रुद्रोऽधिदेवता
तस्याः कर्पमात्रसुवर्णतः । तदर्धेन च वा कुर्याद्वित्तशाठ्येन वर्जितः ॥ प्रति-
मां कारयेच्छंभोः सर्वलक्षणसंयुताम् । वृषभे च समासीनं वरदाभयपाणि-
कम् ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं श्वेतमाल्यांबराश्रितम् । त्रयंबकेण मंत्रेण पूजां
कुर्याद्विधानतः ॥ स्थापयेच्चतुरः कुंभांश्चतुर्दिक्षु यथाक्रमम् । पुण्यतीर्थजलो-
पेतान्धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥ शर्तोपधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रं वेष्टयेत् ।
शुभानि चैव पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि
जलदा नदाः । आयांतु यजमानस्य तुरितक्षयकारकाः ॥ आवाह्य वारुणैर्म-
न्त्रैरनेन च विधानतः । इमंमेवरुणेत्यनया तत्त्वायामीत्युच्यते तथा ॥ त्वं नो अग्ने
इत्यनया सध्वञ्च इति मंत्रतः । आग्नेयकुंभमारभ्य पूजां कुर्याद्यथाक्रमम् ।
आनोभद्राख्यसूक्तं भद्राअग्नेश्च सूक्तकम् । जहवा पुरुषसूक्तं च कटुद्रं तु कमा-
जपेत् ॥ ईश्वरस्याभिपेकं च ग्रहपूजां च कारयेत् । पूजाकर्मं सुनिर्वर्त्य होमं
कुर्याद्विधानतः ॥ गेहस्येशानदिरभागे कुंडं कुर्याद्विधानतः । विन्मारायाम-
खातं च अरत्निद्वयसंयुतम् ॥ कुंडकंठं परित्यज्य समंतादंगुलिक्रमात् । मेख-
लोच्छ्रायविन्मारश्चतुस्त्रिद्व्यंगुलिक्रमात् ॥ पश्चिमे मध्यभागे तु योनिं कुर्याद्वि-

धानतः । योनिं षडंगुलां तिर्यग्द्वादशांगुलद्रव्यकाम् ॥ अश्वत्थदलसंकाशां
किञ्चिन्निम्नायतां शुभाम् । कुर्यादाधारपर्यन्तं स्वगुह्योक्तविधानतः ॥ समिदा-
ज्यचक्रेऽथैव तिलमापांश्च सर्पैः । अश्वत्थपुक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टाविंशतिभेदैश्च होमं कुर्यात्पृथक्पृ-
थक् ॥ त्रैयंबकेण मन्त्रेण तिला व्याहृतिभिः क्रमान् । ग्रहा एवं च होतव्या
अस्मदुक्तविधानतः ॥ एवं क्रमेण होतव्यं होमशेषं समापयेत् । सर्वालंकार-
युक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥ चतुर्भिः कलशैरद्भिर्द्विहत्कुंभसमन्वितम् । धी-
ताम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यावलोकनम् ॥ पूर्णाहुतिं च नुहुयाद्यजमानः
समाहितः । तत्सर्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ॥ सर्वालंकारसंयुक्तां
सवत्सां गां पयस्विनीम् । प्रतिमां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥ अन्येषां
चैव सर्वेषां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । तस्मादनेन विधिना चित्तशान्त्यविवर्जितः ॥
एवं यः कुरुते शान्तिं सर्वपापैः प्रमुच्यते । सर्वान्कामानवाप्नोति चिरंजीवी
सुखी भवेत् ॥' इत्युत्तरगार्ग्योक्ता कृष्णचतुर्दशीशान्तिः ॥

अथैकनक्षत्रजातानां शान्तिविधिरुच्यते-‘एकस्मिन्नेव नक्षत्रे आ-
त्रोर्वा पितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चयः ॥ तदोपनाशाय
तदा प्रशम्नां शान्तिं च कुर्यादभिषेचनं च । संपूज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे दानं
च कुर्याद्विभवानुरूपम् ॥ तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु । शुभर्क्षे
शुभवारे च चंद्रताराबलान्विते ॥ रिक्ताविष्टिचित्रज्ये तु प्रारभेद्विवसे सुधीः ।
आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥ पुण्याहं वाचयित्वा तु शान्तिकर्म
समाचरेत् । आग्नेयीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥ तत्रक्षत्रोक्तमंत्रेण अ-
र्चयेत्कलशोपरि । रक्तवस्त्रेण संज्ञाय वस्त्रयुग्मेन दष्टयेत् ॥ स्वशास्त्रोक्तं मा-
र्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः । अनेनैव तु मंत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ प्रत्येकं
समिद्धज्ञार्ज्यं प्रार्थाश्रितान्तमेव च । अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ।
वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः । ऋग्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्मापत्रय-
सुवर्णकम् ॥ देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह । यानशय्यासनादींश्च
दद्यात्तदोपशान्तये ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान्यर्वांस्त्रिचतस्राविवर्जितः ॥' इति गार्-
ग्योक्तैकनक्षत्रजननशान्तिविधिः ॥ ‘अत्रैकस्मिन्नेव नक्षत्रे आत्रोर्वा पितृपुत्रयोः’
इति गर्गवाक्ये आत्रोरिति पदे किं आता च स्वया च आतरौ ‘आतृपुत्रौ
स्वसृदुहितृभ्याम्’ इत्येकशेषः, उत आता च आता च आतरौ ‘सरूपणामेक-
शेष एकविभक्तौ’ इत्येकशेषः । तत्र प्रथमपक्षे सोदरयोर्भ्रातृभगिन्योरैवैकन-
क्षत्रजनननिषेधः स्यान्नतु पुंभ्रात्रोः । द्वितीयपक्षे तु सोदरयोः पुंभ्रात्रोरैव नि-
षेधः स्यान्नतु भ्रातृभगिन्याः । इष्यते च द्वयोरपि भ्रात्रोर्निषेधः । नच आ-
तरौ च आतरौ चेति द्वंद्वे सन्त्येकशेषेण सिद्धमिति वाच्यम् । तथासति तेषां
चतुर्ब्राह्मणमिति पाठ्यं स्यात् । एवं पितृपुत्रयोरित्यत्रापि पिता च पुत्र-
श्चेति द्वंद्वे पितापुत्रयोरैकनक्षत्रजनननिषेधः स्यात् । तथा पुत्रश्च नुहिता च
पुत्रौ ‘भ्रातृपुत्रौ’ इत्यादिनैकशेषः । पितरौ च पुत्रौ चेति द्वंद्वे मातापित्रोः पुत्रस्य

कन्यायाश्चकनक्षत्रजनननिषेधः स्यादिति वाच्यम् । यतः प्रथमपक्षे पितृपुत्रा-
णामिति बहुवचनानां पदं पाठ्यं स्यादिति । द्वितीयपक्षे तु स दोषोऽस्त्येव ।
परंतु यथासंख्यमपि न्यगति । यथा मातापुत्रयोरेव पितादुहितोरेव चकनक्ष-
त्रजनननिषेधः स्यात् । ननु मातादुहितोः पितापुत्रयोश्चेति । इष्यते चानयो-
रपि निषेध इत्यतो नैतद्वचनं निर्णयपदव्रीमवगाहते । सत्यम् । गर्गवाक्यस्य
त्वेतावानेवार्थः । परं तु वचनांतरानुरोधादिप्रविषयोपि संगृहीतो भवति ।
यदाह वसिष्ठः—‘पित्रोस्तु जन्मकर्मक्षं जातस्तु पितृमातृहा । जन्मशोशे च
तद्भग्नं जातः सद्यो मृतिप्रदः ॥’ इति । देवकीतिः—‘यद्येकस्मिन्विषये
जायते दुहितरोऽथवा पुत्राः । पितुरंतकरा ह्येते यद्यपरे प्रीतिरनुला स्यात् ॥’
इति । अपरे अन्यनक्षत्रे । ‘पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा’ इत्यस्मिन्भावपक्षे
रूपम् । गर्गमंहितायामपि—‘यस्यैव जन्मनक्षत्रे जायेद्भाता सुतोपि वा ।
सजातीयः सजात्या वा योऽस्य प्राणान्ध्रमाधयेत् ॥’ इति । यस्यति पुंस्त्व-
मविवक्षितं । नेन मातुरपि निषेधो यस्मिष्टवाक्यस्वरसात् । अथ मूलश्लोके
दुष्टमिभित्तम्योपलक्षणत्वेन व्याख्यायान्त । सूर्यचंद्रग्रहणसमयजननशां-
तिविधिष्यते—‘ग्रहणे चंद्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यद् जायते । व्याधिपीडा तदा
खीणामात्रां तु कर्तव्यमनात् ॥ इत्थं संज्ञायते यस्मिन् तस्य मृत्युर्न संशयः ।
व्याधिपीडा च द्वाविंशं लोकश्च कलहो भवेत् ॥ शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि
नराणां हितकायक्या । यस्मिन्क्षेत्रे विशेषेण ग्रहणं संप्रजायते ॥ तदक्षाधि-
पते रूपं सुवर्णं प्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुसारं वित्तशक्त्यं न कारयेत् ॥
सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णं स्वशक्तिः । चंद्रं चंद्रग्रहे धीमान् रजतेन विशेषे-
पतः ॥ राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ॥’ नागेन मीसकेन । ‘शुचौ
देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलपयेत् । तस्योपरि न्यसेद्धीमान्नववस्त्रं सुशोभनम् ।
त्रयाणां चैव रुद्राणां रुद्रपते तत्र कारयेत् ॥ रक्ताक्षनारक्तगंधरक्तपुष्पांब-
राणि च । सूर्यग्रहे प्रदानव्यं सूर्यप्रीतिकरं च यत् ॥ श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं
श्वेतगंधाक्षतादिभिः । चंद्रग्रहे प्रदानव्यं चंद्रप्रीतिकरं च यत् ॥ राहवे चैव
दातव्यं कृष्णपुष्पांबराणि च । दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगंधानुलेपनम् ॥ सूर्ये
संपूजयेद्धीमानाकृष्णानि च मंत्रतः । चंद्रग्रहे च पालाशः समिद्धिर्गुह्या-
न्नरः ॥ दूर्वाभिर्गुह्याद्धीमान् राहोः संप्रीणनाय च । समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षान्धेर्मे-
शाय गुह्यादुद्युः ॥’ भेशाय नक्षत्राधिपतये । ‘आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च
गुह्यात्ततः । पंचरात्र्यैः पंचरत्नैः पंचवक्त्रपंचपल्लवैः ॥ जलैर्गोपपक्कैश्च
सहितैः कलशोदकैः । (आपधकलैः सर्वापधिकलैः) । अभिपेकं प्रकुर्वीत
यजमाने प्रयत्नतः ॥ मंत्रैर्वारुणदेवत्वरापोहिष्टादिभिस्त्रिभिः । इमंमेगळे
पितरन्तर्वायामीति मंत्रकैः ॥ अभिपेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।
आचार्यं पूजयेत्पश्चात्सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥ तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रति-
कृतित्रयम् । दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः । ब्राह्मणान्भोजयित्वा-
नु प्रणिपत्य क्षमापयेत् । तेष्वपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥

अनेन विधिना शांतिं कृत्वा सम्यग्विदोपतः । अकालमृत्युं शोकं च व्याधि-
पीडां न चाध्यात् ॥ सौख्यं सौमनसं नित्यं सौभाग्यं लभते नरः । इत्थं
ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् ॥ कथितं भार्गवेणदं शौनकाय महा-
त्मने ॥' इति श्रीशौनकविरचितः सूर्यचंद्रग्रहणसमयजननशांतिविधिः ॥

अथ त्रीतरशांतिरप्युच्यते । सा च शांतिमवेत्स्वेभिहिता—'सुतत्रये
सुता चेत्यात्तत्रये वा सुतो यदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदारिष्टं मह-
द्भवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं वा सुमहद्भवेत् । तत्र शांतिं प्रकुर्वीत
वित्तशास्त्र्यविवर्जितः ॥ जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने । आचार्य-
मृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ सह वा ग्रहयज्ञः स्याद्यथावित्तानुसारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥ पूजयेद्वाग्यराशिस्थकलशोपरि
शक्तिः । पंचमे कलशे रुद्रं षष्ठयेदुद्रमंग्यया ॥ रुद्रमूक्तानि चत्वारि
शांतिसूक्तानि सर्वशः ॥ द्विज एको जपेद्दोमकाले शुचिसमाहितः ॥ आचार्यो
उदुयात्तत्र समिदाज्यतिलाश्रुम् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिं तु
वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वेदादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मादिमंत्रैरिंद्रस्य यतइंद्रभया-
महे ॥ ततः स्निष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः । अभिषेकं कुटुंबस्य
कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं धेनुरेका च ऋग्विग्भ्यो दक्षिणा ततः ।
प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विता । कांस्याज्यवीक्षणं कृत्वा शांतिपाठं
तु कारयेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्या दानानाथांश्च तर्पयेत् ॥ एवं शांतिवि-
धानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते ॥' इति ॥ ५६ ॥

आलोक्यापांन्यौरुपांश्च ग्रंथान्मूलादिशांतयः ।

नीकलटतनूजेन गोविंदोदिताः क्रमान् ॥

अथ नक्षत्रप्रसंगादेवाश्विन्यादिभानां तारकामानमुपजातिकयाह—

त्रिच्यंगपंचाग्रिकुवेदवद्भयः शरेणुनेत्राश्विशरेंदुभूकृताः ।

वेदाग्निरुद्राश्वियमाश्विवहयोऽब्धयः शतं द्विद्विरदा भतारकाः ५७

त्रांति ॥ अश्विन्यादीनां भानां तारकाः क्रमतो ज्ञेयाः । यथा अश्विन्यास्तारका-
स्तिस्रः ३ भरण्यास्तिस्रः ३ कृत्तिकायाः पद् ६ रोहिण्याः पंच ५ मृगस्य तिस्रः ३ आ-
र्द्राया एका १ पुनर्वसोश्चतस्रः ४ पुष्यस्य तिस्रः ३ आश्लेष्वायाः पंच ५ मघायाः
पंच ५ पूर्वाफल्गुन्या द्वे २ उत्तराफल्गुन्या द्वे २ हस्तस्य पंच ५ चित्राया एका १
स्वात्या एका १ विशाखायाश्चतस्रः ४ अनुराधायाश्चतस्रः ४ ज्येष्ठायास्तिस्रः ३
मूलस्यैकादश ११ पूर्वाषाढाया द्वे २ उत्तराषाढाया द्वे २ अभिजितस्तिस्रः ३
श्रवणस्य तिस्रः ३ धनिष्ठायाश्चतस्रः ४ शततारकायाः शतं १०० पूर्वाभाद्र-
पदाया द्वे २ उत्तराभाद्रपदाया द्वे २ रेवत्या द्वात्रिंशत्तारकाः ३२ एतावती-
भिस्तारकाभिरश्विन्यादीनां स्वरूपं ज्ञेयम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—'बहि-
त्रिऋविपुगुणेंदुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूक्युगाधिधरामाः । रुद्राधिधराम-
गुणवेदशतद्वियुग्मं दंता बुधनिगदिताः क्रमशो भताराः ॥' इति । नन्व-

स्मिन् श्रीपतिवाक्ये सप्तविंशतिभानि प्रतीयन्ते ग्रंथकुट्टाक्येष्टाविंशतिरिति विरोधः । अत्र समाधिः । उत्तरार्धे रुद्राब्जवीत्यत्र चतस्रस्ताराः पूर्वापाढोत्तरापाढयोस्तत्र द्वे पूर्वापाढाया द्वे उत्तरापाढाया इत्यर्थः । एवमष्टाविंशतिनक्षत्राणि । नारदेनापि द्वयोरापाढयोर्द्वितारकत्वमुक्तम् । 'रामाग्निस्तुबाणाग्निभूवेदाग्निशरेपवः । नेत्रबाहुशरद्वीन्दुयुगवेदाग्निशंकरः ॥ बाहुनेत्राद्व्यविशतं बाहुनेत्ररदाः क्रमान् । भानां संख्या च विज्ञेया दम्बादीनां पृथक्पृथक् ॥ इति । अत्रार्थं चतदेवं विज्ञेयम् । 'तुरगमुखमदक्षम्' इत्यादिनाष्टाविंशतिनक्षत्राणामाकृतिकथनात्सप्तविंशतिनक्षत्राणां च तारागणोक्तेरिति पूर्वापरविरोधः शङ्क्यः । तारकामानोक्तप्रयोजनं विवाहे नक्षत्रतारकानुल्यैर्वर्षेस्तु सदनफलदाप्तिरित्यादि । तदुक्तं वराहेण—'नक्षत्रजमुद्गाहे फलमद्वैस्तारकामितः सद्मन् । दिवर्मज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः ॥' इति । तद्यथा शौनकेन विवाहे प्रत्येकं नक्षत्रफलान्यभिहितानि । तत्र—'प्राजापत्ये सुभगा भोगयुनातिप्रिया भर्तुः । पुत्रधनानि च लभन्ते सा कन्या पंचमेवर्षे ॥' इति । रोहिण्यानुद्गाहफलमुक्तं तद्रोहिण्यास्ताराः पंच तावद्द्वर्षे भवति । 'अवदाप्राणवियोगं स्वाप्रे प्राप्नोति भूतमंसर्गान् । त्यक्त्वा स्वजातिकुलं कामपराधानिवासत्वम् ॥' इति । चित्राया अपत्यफलं तच्चित्रातारका तर्हि एकैव वर्षेण भवति । एवं उवरागुत्पत्तावपि तारकामानदिवर्मज्वरस्य वान्यस्य व्याधे रोगस्य वा नाशो वाच्य इत्याद्युक्तम् । ननु नक्षत्रभेदेन पूर्वमपि उवराशका दिवसाः प्रोक्ताः । अत्र तु तारकामितमंख्यादिवसा उक्ता इति ग्रंथविरोध इति चेन्न । चरणभेदाच्च विरोध इति वयं वृमः ॥ ५७ ॥

अथाश्विन्यादीनामाकृतिमुपजात्या रथोद्धतया चाह—

अश्व्यादिरूपं तुरगास्ययोनि क्षुरोऽण्णास्यमणिर्गृहं च ।

पृष्ठाकचक्रे भवनं च मंचः शय्याकरो मौक्तिकविद्रुमं च ५८

तोरणं बलिनिभं च कुंडलं सिंहपुच्छगजदंतमंचकाः ।

ज्यसि च त्रिचरणाभमर्दलो वृत्तमंचयमलाभमर्दलाः ॥५९॥

अश्व्यादिरूपमिति । तोरणमिति ॥ अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां रूपमाकृतिरुच्यते—तत्राश्विन्यास्तुरगास्यमश्वमुखसदृशं रूपं भरण्या योनिर्भगस्तद्वृद्धं कृत्तिकाया नापितक्षुराकृतिः रोहिण्या अनः शकटरूपं मृगस्य एणास्यं हरिणमुखसदृशं आर्द्राया मणिसदृशं पुनर्वसोर्गृहनुदयं पुष्यस्य पृष्ठाको वाणस्त्यसदृशं आश्लेषायाश्चक्राकारं मघाया भवनं मृगसदृशं पूर्वाफलगुन्या मंचः खट्वा तदाकारं उत्तराफलगुन्याः शटयाकारं हस्तस्य हस्ताकारं चित्राया मौक्तिकाकारं म्बाल्या विद्रुमं प्रवालस्तदाकारं विशाखायास्तोरणाकारं अनुराधाया बलिर्भक्तपुंजस्तदाकारं ज्येष्ठायाः कुंडलाकृति मूलस्य सिंहपुच्छाकारं पूर्वापाढाया गजदंतसदृशं उत्तरापाढाया मंचकसदृशं अभिजितखिकोणाकारं श्रवणस्य त्रिविक्र-

मखिचरणो वासनस्तस्वरूपं धनिष्ठाया मर्दलसदृशं शततारकाया वृत्तं वर्तुलं
पूर्वाभाद्रपदाया मंचसदृशं उत्तराभाद्रपदाया यमलाभं रेवत्या मर्दलाकारं स्व-
रूपमित्यर्थः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘तुरगमुखसदृशं योनिरूपं धुराभं श-
कटमममर्थणस्योत्तमांगेन तुल्यम् । मणिगृहशरच्चक्राभानि शालोपमाभं शय-
नसदृशमन्यच्चात्र पर्यंकतुल्यम् ॥ हस्ताकारमतश्च मौक्तिकसमं चान्यद्वचालो-
पमं धिष्ण्यं तोरणवन्स्थितं बलिनिभं सत्कुंडलाभं परम् । कुष्यत्केसरिणः क्र-
मेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्वन्विषाणवन्स्थितमतः शृंगाटकव्यक्ति च
॥ त्रिविक्रमाभं च मृदंगरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पथैकरूपं मुरजा-
नुकारं चेत्येवमभ्यादिमचक्ररूपम् ॥ इति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथ जलाशयारामदेवप्रतिष्ठासुहूर्ते न्यपादोपजातिकयाह—

जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुके ।

दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात्पक्षे सिते म्यर्क्षेतिथिक्षणे वा ॥६०॥

रिक्तारवज्यं दिवसेऽनिशस्ता—

जलाशयेति ॥ जलाशयोऽसर्गः अपरामोऽसर्गश्च देवानां विष्णवादीनां प्र-
तिष्ठा वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्यते—तत्र त्रयाणामपि सामान्यतो दिनशुद्धिरियं वि-
चार्या । यथा सौम्यायने उत्तरायणे मकरादिपट्टादिस्थिते सूर्ये सति तथा जी-
वशशाङ्कशुकेषु दृश्यमानेषु सत्सु तथा मृदुरागक्षिप्ररागचररागध्रुवरागनक्षत्रेषु
तथा सिते शुके पक्षे स्वर्क्षेतिथिक्षणे यस्य देवस्य प्रतिष्ठा कर्तुमिष्टा तस्य तस्मा-
मिके नक्षत्रे तिथौ वा क्षणे सुहूर्ते वा तथा रिक्तारवज्यं रिक्ताः पूर्वमुक्तास्ति-
थयः आरो भोगः एतान्वर्जयित्वा न्यतिथिषु अन्यवारेषु च पुनर्विधेषु दिनेषु
जलाशयस्तडागादि अपराम उपवनं सुरा देवास्तेषां प्रतिष्ठा क्रमेण कर्माहोऽप-
भोगयोग्यत्वपूजायोग्यत्वरूपानि प्रशस्तातिविहितास्ति । अत्र दक्षिणायनगुर्ब-
स्तशुक्रास्तचंद्रास्तानां सामान्यतः शुभकार्येषु निषेधात् परिशेषतो गुरुशुक्रचं-
द्रोदयोत्तरायणानि प्रशस्तानि । दक्षिणायननिषेधश्चोले वक्ष्यते । तत्र जलप्रति-
ष्ठायां दीपिका—‘मातंहंदृदुशुद्धा मुरजिदृशयने सावपङ्कस्य शुके मूलापाहो-
त्तराश्विनवर्णगुरुकरे पाँणशक्राजचांद्रे । मंत्रे ब्राह्मे च पूर्णामदनरविर्तिथौ स-
द्विर्नायानृतीये कार्या तोयप्रतिष्ठा जगुरुस्सितदिने कालशुद्धे सुलक्षे ॥’ इति ।
मुरजिद्विष्णुस्तस्याशयनं शयनाभावः । विष्णुशयनव्यतिरिक्ते काले इत्यर्थः ।
‘देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठासुत्तरायणे । साधादिपंचमासेषु कृष्णप्यापंचमीदि-
नम् ॥ दक्षिणे त्वयने कुर्वेन्न तत्फलमवाप्नुयात् ।’ इति । अथ चोत्तरायणे
जलं जलाशये स्थास्यतीत्येवं निश्चिते निषेधः । मत्स्यपुराणेपि—‘चैत्रे वा फा-
ल्गुने वापि ज्येष्ठे वा साधवेपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भ-
वेत् ॥ प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।’ देवानामित्युपलक्षणं तेन
देवारामवाप्यादिप्रतिष्ठा शुभदेत्यर्थः । मकरसंक्रम उत्तरायणपदेनोपलक्ष्यते ।

अतो मकरसंक्रमोत्तरः कालः शुभ उच्यते । अन्यथा माघादिपंचकं साक्षा-
द्विहितमुत्तरायणातिक्रमे हि दक्षिणायनसंग्रह इति सर्वकालसंग्रहे वर्ज्यामा-
वात्कालोपदेशानर्थक्यमापद्येत । उपलक्षणं च 'भविष्यत्ययने पुण्यमतीते
चोत्तरायणे' इत्यत्र दृश्यते । यदा तु दक्षिणायन एव जलस्थितिसंभवस्तदा
न कालनियमः । तत्र प्रमाणं सलिलं यदीति भविष्यत्पुराणोक्तेः । तत्रापि
कार्तिकमासे शुभफलदसंक्रांतौ वा शुभतिथौ मेषधनुःसिंहवर्जिते लग्ने वापी-
कूपतडागादिप्रतिष्ठेति ध्येयम् । उक्तं च भविष्यत्पुराणे—तस्मिन्सलिलसं-
पूर्णे कार्तिके च विशेषतः । तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥'
इति । अग्निपुराणे—संक्रांतिभेदेन फलभेदोऽभ्यधाधि—'वापीकूपतडा-
गानां तस्मिन्काले विधिः स्मृतः । सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ॥
कर्कटे पुत्रलाभश्च सौख्यं तु मकरे भवेत् । मीने यशोर्थलाभश्च कुंभे च
सुबहूदकम् ॥ वृषे च मिथुने वृद्धिर्बृश्चिके च जलं भवेत् । पितृनृसिश्च
कन्यायां तुलायां ज्ञाश्वती गतिः ॥ सिंहे मेषे धनुर्लग्ने लक्ष्मीश्च द्विज गच्छ-
ति ॥' इति । देवप्रतिष्ठायां तु विशेषमन्त्र वसिष्ठः—'अथ प्रतिष्ठां कथ-
यामि सम्यक्शिवस्य विष्णोस्त्वथवा परेपाम् । सौम्यायने देवगुरौ च शुके
संदृश्यमाने परिचारकाणाम् ॥' इति । शिवविष्णुग्रहणं प्राधान्यख्यापना-
र्थम् । अत्र सौम्यप्रकृतीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनमुक्त्वा उग्रप्रकृतीनां तु
दक्षिणायनेपि कार्यम् । तदुक्तं वैखानससंहितायाम्—'मातृभैरववाराह-
नारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहंत्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥' इति ।
शैवसिद्धांतशेखरे तु—'श्रेष्ठोत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने मुक्तिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु मुमुक्षूणां मलमासे न सा द्वयोः ॥' इत्युक्तम् । अत्र दक्षिणे तु
मुमुक्षूणामित्यपि मातृभैरवेत्यादिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं सासगणना-
वशिष्टादिषु न युज्येत । यदाह वसिष्ठः—'मासे तपस्ये तपसि प्रतिष्ठा
धनायुरारोग्यकरी च कर्तुः । चेन्ने महालग्नभयदा च शुके समाधवे पुत्रधनाप्तये
स्यात् ॥' इति । नारदोपि—'विचित्रेऽप्येव मासेषु माघादिषु च पंचसु ॥' इति ।
वसिष्ठः—'आपादमासादिचतुष्टयेपि कलत्रमंतानविनाशदा स्यात् । ऊर्जे च
कर्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये सर्पापेऽखिलदुःखदा स्यात् ॥ बलक्षपक्षः शुभदः
समस्तः सदैव तत्राद्यदिनं विहाय । अंत्यत्रिभागं परिहृत्य कृष्णपक्षोऽपि
शस्तः खलु पक्षयोश्च ॥ रिक्तावमत्यक्तदिनेष्वनिर्द्ययोगेषु वै नाशकवर्जितेषु ।
दिने महादोषविवर्जिते च शशांकताराबलसंयुते च ॥' इति । वैनाशकनक्ष-
त्राणि नारदेनोक्ताणि—'जन्मभाद्रशमं कर्मसंधातर्क्षं च षोडशम् । अष्टादशं
सामुदायं त्रयोविंशं विनाशभम् ॥ मानसं पंचविंशर्क्षं नाचरेच्युभयेषु तु ॥'
इति । अथ तिथीनाह नारदः—'यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः
द्वितीयादिद्वयोः पंचम्यादितस्मिन्पु क्रमात् ॥ दशम्यादिचतसृषु पाणिमास्यां
विशेषतः ॥' इति । मुख्यतिथ्यसंभवे उक्ततिथौ स्थापनं कार्यमित्यर्थः । अथ
वाराणाह नारदः—'कुजवर्जितवारेषु कर्तुः सूर्ये बलप्रदे । चंद्रताराबलो

येते पूर्वाह्णे शोभने दिने ॥' इति । प्रत्येकं वारफलमाह वसिष्ठः—'कीर्ति-
प्रदं क्षेमकरं कृशानुभयप्रदं वृद्धिकरं दृढं च । लक्ष्मीकरं सुस्थिरदं श्विना-
दिवारेषु संस्थापनमामनन्ति ॥' इति । अथ तत्र विवेकः । तत्र जलप्रतिष्ठार्थं
दीपिकायामुक्तान्यधुना नक्षत्राणि आरामप्रतिष्ठार्थं नक्षत्राणि ॥ अथ देवप्र-
तिष्ठानक्षत्राणि—'हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यमेषु । स्यादु-
त्तराधातृशशांकमेषु सर्वांमरस्थापनमुत्तमं तत् ॥' इति । अथ षोडश भानि-
ध्रुवमृदुक्षिप्रलघुरूपाण्येवोक्तानि तत्र ग्रंथकर्त्रा जलाशयारामसुरप्रतिष्ठान-
क्षत्राणि बहुधा तुल्यत्वादेतानि उक्तानि । द्वित्रीणि तु भिन्नानि तान्युक्तवि-
शेषवचनेभ्योऽवसेयानि इति । तत्र जलाशयारामयोर्निमित्तार्थं तन्मुहूर्तः
प्रागुक्तः । देवताघटनमुहूर्तेस्तु उच्यते मया । तत्र दीपिका—'ध्रुवलघुमृदु-
वर्गं वारुणे विष्णुर्देवे मरुदिति धनिष्ठे शोभने वासरे च । त्रिदशमदनजन्मै-
कादशे ३ । १० । ७ । १ । ११ । शीतरश्मौ ध्रुवधसुकृतिरिष्टा नाडिनक्ष-
त्रहीने ॥' इति । नाडिनक्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि ॥ ६० ॥

अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो लघ्नशुद्धिं देवताविशेषाणां लघ्नविशेषं
च पादोन्नोपजातिकाभ्यामाह—

शशांकपार्पस्त्रिभवांगसंस्थैः ।

व्यष्टांत्यगैः सत्स्वचरैर्मृगैरे सूर्यो घटे को युवतौ च विष्णुः ६१

शिवो न्युग्मे द्वितनौ च देव्यः क्षुद्राश्वरे सर्व इमे स्थिरर्क्षे ।

पुण्ये ग्रहा विघ्नपयक्षसर्पभूतादयोऽत्ये श्रवणे जिनश्च ॥ ६२ ॥

शशांकेति ॥ जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च सुलघ्नमात्रं विचार्यम् ।
देवप्रतिष्ठायां शशांकश्चंद्रः पापाः सूर्यभौमशनिराहुकेतवस्त्रिभवांगसंस्थै-
स्तृतीयपष्टैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते लघ्ने तथा सत्स्वचरैः सोमदुषगुरुशुक्रै-
र्व्यष्टांत्यगैरष्टमद्वादशव्यतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः सद्भिर्देवप्रतिष्ठातिप्रशस्ता ।
तदुक्तं रत्नमालायाम्—'कैद्रत्रिकोणभवमृत्तिषु सद्गृहेषु चंद्रार्कभौमश-
निषु त्रिपट्टायगेषु । सांनिध्यमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्तुः सुखार्थमुत्त-
संपदरोगता च ॥' सौम्या लघ्नाद्याश्रिता मृत्तिपूर्वा तावान् वीर्यैरुत्कटा वर्ध-
यन्ति । पष्टं हित्वा भावमेते हि तत्र शत्रुध्वंसि कर्तुरूपादयन्ति ॥' इति ।
शनिग्रहणं राहुकेत्वोरप्युपलक्षणम् । यदाह वसिष्ठः—'सूर्येदुभौमावर्षहि-
केतवश्च लघ्नस्थिता नैधनदाश्च भर्तुः । सौम्यग्रहा लघ्नगतास्तदैव ह्यायुर्वला-
रोग्यकराश्च नूनम् ॥' इति । अन्यच्च तत्रैव 'सर्वे ग्रहा नैधनदास्त्वजसं
सौम्या असौम्याः खलु मृत्युसंस्थाः' इति । अथ प्रसंगाच्चवांशविचारः । तत्र
स्थिरद्विस्त्रिस्वभावनवांशा ग्राह्या न चरांशास्तत्रापि तुलांशः साधीयान् । यदाह
वसिष्ठः—'पंचेष्टके जीवशशांकसूर्यमुख्यग्रहैः सौम्यनवांशयुक्तैः । लघ्ने स्थिरे
चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा ॥' उभयगे द्विस्वभावे । 'चरो-

दये लग्नगते न कार्यं संस्थापनं नैव चरांशकेपि । चरोपि मुख्यः सकलांश-
कश्च सदा मृदुत्वात्सुरसंनिवेशे ॥' इति । मृदुत्वाच्छुभस्वामित्वात् । नार-
दोपि—'शुभलग्ने शुभांशे च कर्तुंस्ते निधनोदये । राशयः सकलाः सेष्ठाः
शुभग्रहयुतेक्षिताः ॥' इति ॥ अथ लग्नदौष्ट्येऽपवादो वसिष्ठेनोक्तः—
'एकोपि जीवो बलवांस्तनुस्थः सितोपि सौम्योप्यथवा बली चेत् । दोषान-
शेषान्विनिहन्ति सद्यः स्कंदो यथा तारकदैत्यवर्गम् ।' इति । नारदः—
'गुणाधिकतरे लग्ने दोषेऽत्यल्पतरे यदि । सुराणां स्थापनं तत्र कर्तुरिष्टार्थेस्ति-
द्विदम् ॥' इति । मृगेंद्र इति । सूर्यो मृगेंद्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः । तथा को
ब्रह्मा घटे कुंभलग्ने विष्णुयुवती कन्यालग्ने शिवो महादेवो न्युग्रमे मिथुन-
लग्ने च पुनर्द्वितनौ मिथुनकन्याधनुर्मीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादक्षिणामूर्त्यादयः
चरे मेपकर्कतुलामकरलग्नेषु क्षुद्रा देव्यश्चतुःषष्टियोगिनीप्रभृतयः सर्वे इमे
उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः । उक्ता महादेवादयः अनुक्ता इंद्रादयः ते
स्थिरक्षेत्रे वृषमिहवृश्चिककुंभलग्नेषु स्थाप्याः । यदाह श्रीपतिः—'सिंहोदये
दिनकरो मिथुने महेशो नारायणश्च युवती घटमे विधाता । देव्यो द्विमूर्ति-
भवने च निवेशनीयाः क्षुद्राश्चरे स्थिरगृहे निखिलाश्च देवाः ॥' इति । पुण्ये
ग्रहा इति । ग्रहाश्चंद्रादयोऽष्टौ पुण्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः । उपलक्षणं
चेत्तत् । तत्र सूर्यस्य इमंनक्षत्रे स्थापनं महादेवब्रह्मणोः पुण्यश्रवणाभिजित्सु
स्थापनं कुबेरस्कंदयोरनुराधायां दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं सप्तर्षीणां स्वा-
धिष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यामनाम्मीक्यगस्त्यालामपि सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे स्थाप-
नम् । उक्तं च रत्नमालायाम्—'पुण्यश्रुत्यभिजित्सु चेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कं-
दयोर्मित्रे तिगमरुचेः कचे निर्रतिभे दुर्गादिकानां शुभम्' इति । को ब्रह्मा । तथा
'सप्तर्षयो यत्र चरन्ति विष्णवे कार्या प्रतिष्ठा खलु तत्र तेषाम् । श्रीव्यास-
वाल्मीकिघटोद्भवानां तथा स्मृता वाक्पतिभे ग्रहाणाम् ॥' इति । सप्तर्षे-
यस्तु—'कश्यपोऽग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च
सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥' इति स्मृतेः । यस्मिन्नक्षत्रे संचरन्ते दृश्यन्ते तस्मि-
न्नक्षत्रे तेषां स्थापनम् । श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठित-
नक्षत्रे ग्रहाणां वाक्पतिभे पुण्ये घटोद्भवोऽगस्त्यः । विष्णवेति । विष्णो गणेशः
यक्षो देवयोनिः सर्पा वासुक्यादयः भूतो देवयोनिः । 'विद्याधराप्सरौयक्षर-
क्षोगंधर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः मिहो भूतोऽमी देवयोनयः ॥' इत्यभि-
धानात् । आदिशब्देन राक्षसासुरमथनसरस्वतीप्रभृतयो गृह्यन्ते । ते देव्यां
स्थाप्याः ॥ तथा श्रवणे धननक्षत्रे जिनो बुद्धः स्थाप्यः । उपलक्षणं चेत्तत् ।
इंद्रकुबेरवज्रितानां लोकपालानां धनिष्ठायां स्थापनम् । इतोऽवशिष्टानां
देवानां ज्युत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः । एतदप्युक्तं रत्नमालायाम्—
'गणपरिवृद्धरक्षोयक्षभूतासुराणां प्रमथकणिसरस्वत्यादिकानां च पीण्ये । श्र-
वसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं हि स्थिरेषु ॥'
इति । परिवृद्धः स्वामी 'प्रभौ परिवृद्ध' इति साधुः । गणपरिवृद्धो गणेशः ।

प्रमथा महादेवस्य पारिषदाः । श्रवसि श्रवणनक्षत्रे । सुगतो बुद्धः । 'सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः' इत्यमरः । स्थिरेषु रोहिणीयुत्तरास्वित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

अथ नक्षत्रप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
नक्षत्रप्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

इदं पूर्ववद्व्याख्येयम् । ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिग्रीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नय-
निर्धायी पीयूषधाराभिधे व्याख्याने तिथिवारनक्षत्रप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥
इति श्रीविद्वद्देवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचि-
तायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां सविचारं तिथिवारनक्षत्र-
प्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

संक्रांतिप्रकरणं तृतीयम् ।

गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विघ्नावलीभेदनं

नत्वा ज्योतिषिकाग्ररामरचिते मौहूर्तचिंतामणौ ।

गोविंदो बुधनीलकण्ठविधिविस्मृतुः सतामप्रणी-

र्वद्वर्थं खलु संक्रमप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥ १ ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र ग्रहाणां प्राप्ताशितोऽपरराशौ संक्र-
मणं संक्रांतिरिति संक्रांतिलक्षणम् । सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च । पद-
कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यंतरं यदा संक्रमति सा मध्यमसंक्रांतिरुच्यते ।
यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कारविशिष्टो ग्रहो राश्यंतरं गच्छत्सा स्पष्टसंक्रांतिरुच्यते ।
तत्र मध्यमसमानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्प्राप्ते
स्पष्टसंक्रांतरेव गृह्यते । सापि द्विविधा । सायनांशा निरयनांशा चेति । तत्र यदा
सिद्धांतगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्यंतरगमनमुरीकुर्वते सा सायनां-
शा संक्रांतिरुच्यते । यदा त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यंतरगास्तदा निर-
यनांशा संक्रांतिरुच्यते । तत्रान्यासां चंद्रादिसंक्रांतीनां तु 'देवव्यंकर्तवोऽष्टाष्टौ
नाड्योकाः खनुपाः क्रमात् । वर्ज्याः संक्रमणेऽकादः प्रायोऽर्कस्यातिनिदिताः ॥'
इति । वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । ननु फलकथने आसां संक्रां-
तीनां कश्चिदुपयोगः । सूर्यसंक्रांतीनां तु नक्षत्रवारसमयभेदेन बवादिकरण-
भेदेन च शुभाशुनफलकथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रांतिविशेषे वर्ज्यघटी-
न्यूनाधिकभावश्चास्तीत्यतो बहुवक्तव्यत्वात्सतंत्रमेव सूर्यसंक्रांतिप्रकरणमा-
रिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेन फलं तावत्सार्धवसंततिलक्याह—

घोरार्कसंक्रमणमुग्ररवौ हि शूद्रा-
 न्ध्वांक्षी विशो लघुविधौ च चरक्षभौमे ।
 चौरान्महोदरयुता नृपतीन्त्रैत्रे
 मंदाकिनी स्थिरगुरौ सुखयेच मंदा ॥ १ ॥
 विप्रांश्च मिश्रभृगौ तु पशूश्च मिश्रा
 तीक्ष्णार्कजैस्त्यजसुखा खलु राक्षसी च ।

घोरैरिति॥ अर्कस्य सूर्यस्य संक्रमणनिरयनांशा संक्रांतिरुग्ररवाबुग्रसंज्ञकनक्षत्रे
 रविवारे स्यात्तदा घोरैरिति नाम्नी सा शूद्रान्मुखयेत्सुखमुत्पादयेत् । अत्रार्कसंक्रम-
 णमिति पदोपादानसामर्थ्यात्सूर्यसंक्रांतिष्वेवायं विचारो नाखिलग्रहसंक्रांति-
 ध्विति फलितोऽर्थः । ननुग्ररवावित्यत्र सप्तम्यन्ते द्वंद्वसमासोक्तिः स किमित-
 रेतस्योगो द्वंद्वो वा समाहारद्वंद्वः । नाद्यः । इतरेतरयोगद्वंद्वस्योद्भूतावयव-
 स्वाद्विवचनांतता स्यात्तथासत्युग्ररव्योरिति भवितव्यम् । उग्रनक्षत्राणां बहु-
 त्वादुग्ररविविविति बहुवचनांतता च स्यादिति केचिदाहुः । उभयथापि पाठे
 छंदोभंगदोषः प्राप्नोति । न द्वितीयः । समाहारद्वंद्वस्य 'सर्वो द्वंद्वो विभाषये-
 कवद्भवति' इत्येकवद्भावविधानात् 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकलिंगतायां
 सत्यां समाहारस्यैकवादेकवचनं डिस्तस्मिन्नरतः 'इकोऽपि विभक्तौ' इति
 नुमागमे उग्ररविणोति स्यात् । तादृशपाठेपि छंदोभंगदूषणम् । अत्र समाधिः ।
 इतरेतरयोगद्वंद्वोऽत्र नो कार्यः किंतु समाहारद्वंद्वः कार्यः । तथाहि 'स्तोः शु-
 ना श्रुः' इत्यत्र सूत्रे स्तोरिति ज्ञापकादागमशासनस्यानित्यत्वावगतेर्नुमभावे
 'अच्च घेः' इत्यौत्वे अत्वे च सिद्धमुग्ररवाविति । अथवोग्रेः सहितो रविरुग्र-
 विरिति शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वान्मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः समासस्ततः
 सप्तम्येकवचने पूर्ववत्पिबद्धमिष्टमतश्छंदोभंगाभावोऽपि सिद्धः । एवं लघु-
 विधावित्यादावपि समाधेयम् । अनेनैवाशयेन 'मर्यादाभिविधौ च यः' इति
 काशिकाप्रयोगोपपत्तिरित्यलमतिप्रसंगेन । अथ लघुनक्षत्रे विधौ चंद्रवारे
 वा सूर्यसंक्रांतिध्वांक्षीनाम्नी विशो वैश्यान्मुखयेत् । चरक्षे चरनक्षत्रे भौमे
 मंगलवारे वा संक्रांतिर्महोदरयुता महोदरानाम्नी चौरान्मुखयेत् । शमैत्रे
 ध्रुवे मैत्रसंज्ञकनक्षत्रे वा संक्रांतिर्मंदाकिनीनाम्नी नृपतीन्राज्ञः सुखयेत् ।
 स्थिरनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रांतिर्मंदानाम्नी विप्रान्मुखयेत् । मिश्रनक्षत्रे शृग-
 वारे वा संक्रांतिर्मिश्रानाम्नी पशून्मुखयेत् । तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारे वा
 संक्रांतिः खलु निश्चयेन राक्षसीनाम्नी अंत्यजांश्चांडालान्मुखयतीत्यंत्यजसुखा
 स्यादित्यर्थः । यदाह कदयपः—'घोरा ध्वांक्षी महोदर्या मंदा मंदाकिनी
 तथा । मिश्रा राक्षसिका सूर्यसंक्रांतिर्वर्कवासरात् ॥' वसिष्ठः—'घोरो-
 ग्रक्षे ध्वांक्षी लघुभे चरभे महोदरी मृदुभे । मंदाकिनी चरक्षे मंदा मिश्रे च
 राक्षसी तीक्ष्णे ॥' अत्र छंदोभंगस्वार्थः । देवीपुराणे—'मंदा ध्रुवेपु विज्ञेया

मृदौ मंदाकिनी तथा । क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुभे घोरा प्रकीर्तिता ॥ चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैरुग्रस्तु राक्षसी । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्ऋक्षैस्तु संक्रमे ॥' इति । रत्नमालायाम्—'उग्रक्षिप्रचरैर्मित्रध्रुवमिश्राख्यदारुणैः । ऋक्षैः संक्रांतिरक्तस्य घोराद्या क्रमशो भवेत् ॥' नारदकश्यपौ—'शूद्रतस्करवैश्यक्षमादेवभूपगवां क्रमात् । अनुक्तानां च सर्वेषां घोराद्याः सुखदाः स्मृताः ॥' क्षमादेवा ब्राह्मणाः । अनुक्तानां चांडालादीनाम् । ननूक्तं वश्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांशसंक्रांतितः कुतो न विचार्यत इति चेत् । उच्यते । सायनांशसंक्रांतेः स्नानदानजपादावेव कार्यं न सर्वत्र । यद्वाह पुलस्त्यः—'स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु । सुकृतं चलसंक्रांतावक्ष्यं पुरुषोऽश्नुते ॥' इति । चलसंक्रमः सायनांशसंक्रांतिः । अतश्चलसंक्रांतेः परिगणितस्नानादिकविषयत्वादेव कृत्यांतरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रांतिमासांगिकारे शुभाशुभफलकथने च नास्या उपयोग इति युक्तमुत्पश्यामः । इदं चाग्रे सम्यक्तया निर्णेष्यते ॥ १ ॥

अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रांत्यशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञां च सार्धवसंततिलकयाह—

त्र्यंशे दिनस्य नृपतीन्प्रथमे निहंति

मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् ॥ २ ॥

अस्ते निशाप्रहरके च पिशाचकादी-

न्नक्तंचरानपि नटान्पशुपालकांश्च ।

सूर्योदये सकललिंगिजनं च सौम्य-

याम्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् ॥ ३ ॥

त्र्यंशे इति॥ अत्राकंसंक्रमणमित्यनुवर्तते । दिनप्रमाणं त्रिभिर्भक्तं घट्यात्मक-स्वर्तुर्नायांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथमत्र्यंशेकंसंक्रमणं नृपतीन्हंति । मध्ये द्वितीय-त्र्यंशे द्विजान्ब्राह्मणान्हंति । अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान्हंत्येवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्ते सूर्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान् । अथ रात्रिसंक्रांतिफलम् । तत्र रात्रिप्रथम-प्रहरे पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन् । द्वितीयप्रहरे नक्तंचरान् राक्षसान् । तृतीयप्रहरे नटावर्तकान् । चतुर्थप्रहरे पशुपालकानामीरान् । सूर्योदयसमये-ऽर्कसंक्रमणं सकललिंगिजनं पाखंडादिकं हंतीत्यर्थः । 'पाखंडाः सर्वलिंगिनः' इत्यभिधानात् । यदाह तु नारदकश्यपौ—'पूर्वाह्णे नृपतीन्हंति विप्रान्मध्य-दिने विशः । अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् ॥ निशि रात्रिच-रास्त्राद्यकारानपररात्रके । गोचारिणश्च संध्यायां लिंगिनं रविसंक्रमे ॥' इति । संक्रांतेः क्रूरसौम्यवारपरत्वेन फलविशेषमाह वसिष्ठः—'रविरविजभौम-वारे संक्रांतौ दिनकरस्य तन्मासे । पित्तकफामिलजामयनरपतिकलहस्त्ववृ-ष्टिश्च ॥ बुधगुरुसितचंद्राहे सति संक्रांतावनामयं नृणाम् । क्षितिपतिनिकर-

क्षेमं सस्यविवृद्धिविधमिणां पीडा ॥' अत्र मेषसंक्रांतौ विशेषमाह कश्यपः—
'यदा मेषगतः सूर्यो भरण्यादिचतुष्टये । सस्यवृद्धिर्भवेत्तस्य वृद्धिराद्रौचतु-
ष्टये ॥ मघादिदशके हानिः क्षेमं चानुक्तमेषु च ॥' अस्यार्थः । यस्मि-
न्दिने मेषसंक्रमस्तद्दिने चंद्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात्तदा सस्य-
वृद्धिः । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । अथ जन्मनक्षत्रे संक्रांतिकलं दीपिका-
याम्—'यस्य जन्मर्क्षमासाद्ये रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाद्यंतरे तस्य रोगः
क्लेशो धनक्षयः ॥' इति । तत्र शांतिकमपि दीपिकायामुक्तम्—'तगरस-
रोरुहपत्रै रजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः । स्नानं जन्मन्युक्षे रविसंक्रांतौ नृणां
शुभदम् ॥' इति । अथ संक्रांतियु वृष्टौ जातायां फलमुक्तं वसिष्ठेन—
'अजकन्याश्लषकर्किणि संक्रांतौ यदि भवेद्वर्षम् । अतुलं क्षेम सुभिक्षं
नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् ॥ घटचापसिंहमिथुनसंक्रांतौ यदि भवेद्वर्षम् । आ-
मयडामरभूभृद्युद्धमनर्थं त्ववृष्टिश्च ॥ वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात्संक्रमे
समये । विस्फोटामयतस्करपीडा वृष्टिः कृशानुभयम् ॥' इति । अथ सौम्ये-
ति मकरकर्कटयोः संक्रातिश्चेत्तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितम् ।
मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः—'सौम्य-
याम्यायने नूनं भवतो मृगकर्किणि' इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अथावशिष्टनादशसंक्रांतीनां षडशीतिमुखाः संज्ञा अनुष्टुभाह—

षडशीत्याननं चापनृगकन्याज्ञपे भवेत् ।

तुलाजौ विषुवं विष्णुपदं सिंहालिगोघटे ॥ ४ ॥

षडशीतीति ॥ धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रातिश्चेत्तदा षडशीतिमुखा-
नानी संक्रांतिः तुलातलेमेषयोः संक्रातिर्विषुवनाम्नी । सिंहवृश्चिकवृषकुंभेषु
संक्रातिर्विष्णुपदाख्या । उक्तं च नारदेन—'स्थिरमेष्वर्कसंक्रांतिर्ज्या विष्णु-
पदाहुया । षडशीतिमुखं ज्ञेयं द्विस्वभावेषु राक्षिषु ॥ तुलाधराजयोर्ज्ञेयं
विषुवं सूर्यसंक्रमे ॥' संज्ञाप्रयोजनं च—'याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तु-
लाजयोः । षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः ॥' इति ग्रंथकृदग्रे
वक्ष्यति । अत्र मनुः—'संक्रांतौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातुभिः । तानि
नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥' इति । 'रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्य-
दि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्यादुःखभागी हि जायते ॥' इति शाता ।
पोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकृत्यस्य संक्रांतिकालेऽवश्यकर्तव्यता प्रतीयते । तत्र
श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । संक्रांतिकाल-
स्यातिसूक्ष्मत्वात् । तदुक्तं देवीपुराणे—'सुस्थे नरे सुखासीने यावत्स्पर्-
दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥ तस्माच्छततमो
भागस्तुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमे ॥' इति ।
देवलोपि—'संक्रातिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः' इति । पिशिते-
क्षणैः मनुष्यैः । अतो मुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेपि कार्यं वचनप्रामा-
ण्यात् ॥ ४ ॥

स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालमुपजातिकालं दूःपूर्वाधेनाह—

संक्रांतिकालादुभयत्र नाडिकाः

पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णगोः ।

संक्रांतीति ॥ गणितमार्गेण यः उष्णगोः सूर्यस्य संक्रांतिकाल आगत-
स्तत उभयत्रपूर्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यसंपादकत्वात्पुण्या मताः समेताः ।
सूर्यसंक्रांतिसमयात् पूर्वं षोडश पश्चाच्च षोडश घटिकाः पुण्यकाल इति
द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः । तदाह वसिष्ठः—‘दिनपतिसंक्रमणात्प्राक् षो-
डश नाड्यश्च पुण्यकालः सः । परतः षोडशनाड्यः सर्वत्र स्नानदानकार्येषु ॥’
ब्रह्मसिद्धांते—‘संक्रांतेः प्राक् परस्ताच्च सार्धः षोडश नाडिकाः । त्रयस्त्रिं-
शत्संक्रमस्य पुण्याः सर्वस्य नाडिकाः ॥’ अनेन ‘संक्रांतेः पुण्यकालस्तु षोड-
शोभयतः कलाः’ इति स्मृतिवाक्ये यैः पूर्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्य-
काल इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपाकृतं भवति । किंचायमर्थो वासना-
सिद्धः सूर्यसिद्धांतेऽभिहितः—‘अर्कमानकलाः पष्टया गुणिता भुक्तिभा-
जिताः । तदर्धनाड्यः संक्रांतेरर्वाक् पुण्यं तथापरे ॥’ इति । सिद्धांतशि-
रोमणावपि—‘षष्टिर्बिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रांतिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये ।
रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रांतिगो मिश्रफलं विधत्ते ॥’ इति वासना-
चेयम् । यदि ग्रहस्पष्टगतिस्तुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिका लभ्यन्ते
तदा ग्रहबिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन । ग्रहे बिम्बकलानां षष्टिगुणको
ग्रहभुक्तिर्भाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्वग्रहाणामपि संक्रांतिः स्यात् ।
तदुक्तं सिद्धांत एव । अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिरलेखि ।
अतएव त्रिंशदेकत्रिंशत्सार्धद्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिका-
भिधानं स्पष्टीकृत्याभेदसंभवाद्भिन्नं तदेव सामान्यतः संक्रांतिषु द्वात्रिंशद्घ-
टिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः । देवीपुराणे तु मंदारसंज्ञाभेदात्पुण्यकाल-
विशेषएवोक्तः—‘द्विचतुष्पंचसप्ताष्ट नव द्वादश एव च । क्रमेण घटिका ह्ये-
तास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥’ इति । अस्यार्थः । मंदायामंतरालवर्तिघटिका-
द्वयं मंदाकिन्यां चतस्रो घटिकाः ध्वाक्ष्यां पंच घोरायां सप्त महोदर्यामष्टौ
राक्षस्यां नव मिश्रायां दश प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमंदादिसंज्ञावाक्यान्न
नक्षत्रजनितसंज्ञासु मंदादिपञ्चयं विचारो न वारप्रयुक्तास्त्वचनान् ॥

एवं संक्रांतिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रांतौ विशेषमुपजा-
त्युत्तरार्धेनाह—

निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे

पूर्वापराहांतिमपूर्वभागयोः ॥ ५ ॥

निशीथत इति ॥ निशीथमर्धरात्रं तस्मादर्वाक् पूर्वत्र अपरत्र पश्चाच्च
संक्रमे संक्रांतिकाले सति पूर्वापरयोरहोः क्रमेणांतिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां
भागकाविति स्वार्थे कः । यद्यर्धरात्रात्प्राक् संक्रांतिसूदा पूर्वदिनस्योत्तरार्ध

पुण्यम् । यद्यर्धरात्रादुपरि संक्रांतिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्धमेव पुण्यमित्यर्थः ।
उक्तं च ब्रह्मसिद्धांते—‘भवनांतं बिब्रमध्यं रात्र्यर्धात्प्रागुदेति चेत् । ज्ञा-
नदानादि मध्याह्नात्कुर्यादूर्ध्वं गते दिने ॥ रात्र्यर्धादुपरि क्षेत्रं याति चेदन्य-
थार्यमा । अन्यगामिनि मध्याह्नात्पूर्वं ज्ञानादि पुण्यदम् ॥ भवनराशिः बि-
ब्रमध्यं रवेः क्षेत्रं राशिः । वृद्धवसिष्ठोपि—‘अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः
कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं ज्ञानदानयोः ॥ अर्धरात्रा-
दधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्ध्वं संक्रमेण चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥’
इति । ननु रात्रौ दिनसंक्रांतौ रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात्तदा ज्ञानादि कुतो न
क्रियते यदधर्मयमुद्यम आरब्धः । उच्यते—‘रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत दानं चेव
विशेषतः’ इति सुमंतुवाक्याद्वात्रौ ज्ञानाद्यधिकारासत्त्वात् । यत्तु नैमित्तिकं
ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्वत्त्येव । ‘नैमित्तिकं च कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ।’
इति सुमंतुवाक्यशेषात् ॥ ५ ॥

अर्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कटयोश्च विशेषमुपजातिकयाह—

पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्याद्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् ।
पूर्वं परस्ताद्यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये ॥ ६ ॥

पूर्णे इति ॥ ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ’ इत्यभिधाना-
दर्धरात्रं निशीथशब्दवाच्यम् । तस्मिन्निशीथे पूर्णे रात्रिद्वितीयप्रहरांतिमप-
लावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात्तदा प्रागपरं दिनद्वयं पुण्यमुक्तम् । उक्तं च
वृद्धवसिष्ठेन—‘पूर्णे चेदधरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं
मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥’ इति । ब्रह्मसिद्धांतेपि—‘यद्यधरात्र एव स्यात्संपूर्णे
संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं ज्ञानदानादिकर्मेसु ॥’ अथ मुक्त्वा मक-
रकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आह—अथेति । अथानंतर-
मुदयास्तात्सूर्योदयास्ताच्च पूर्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कमकरसंक्रांती
भवतस्तदा पूर्वपरदिने पुण्ये स्याताम् । यदि सूर्योदयात्पूर्वं कर्कसंक्रमणं स्यात्तदा
पूर्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह वृद्धगार्ग्यः—‘यदास्तमयवेलायां
मकरे याति भास्करः । प्रदोषे चार्धरात्रे वा ज्ञानं दानं परेहनि ॥ अर्धरात्रे
तदूर्ध्वं संक्रांतौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥’ इति । अस्त-
समयवेलाया इति पंचम्यंतं पदम् । वाशब्द इवार्थे । भविष्योत्तरपुराणे-
ऽपि—‘कार्मुकं तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः । प्रदोषे चार्धरात्रे वा कुर्या-
दहनि पूर्वतः ॥’ इति । प्रदोषलक्षणं स्कंदपुराणेऽपि—‘त्रिमुहूर्तः प्रदोषः
स्याद्रवावस्तंगते सति’ इति ॥ ६ ॥

अथार्धोदयास्तादिति वचनस्यापवादमिद्वज्जाह्नं दसाह—

संध्यात्रिनाडीप्रमितार्कविवादार्धोदितास्तादधऊर्ध्वमत्र ।
चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमास्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वधसौ ॥७॥

अर्धेति ॥ अर्धोदितादर्धास्ताच्चाध ऊर्ध्वं च क्रमात् त्रिघटिकास्ताभिः प्रमिता संध्या संध्याकालः स्यात् । अर्धोदितार्कबिंबात्पूर्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसंध्या तथार्धास्तादर्कबिंबादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसंध्येत्यर्थः । तदाह चराहः—‘अर्धास्तमितानुदितात्सूर्यादस्पष्टं नभोयावत् । तावान्संध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयात् ॥’ इति । तत्प्रमाणमाह नारदः—‘अर्धास्तमनसंध्या हि घटिकान्नयसंमिता । तथैवार्धोदयात्प्रातर्घटिकान्नयसंमिता ॥’ इति । स्कंदपुराणेपि—‘उदयाध्याकनी संध्या घटिकान्नयमुच्यते । सायंसंध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ॥’ इति । अत्र संध्यालक्षणे अर्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कंदपुराणीयवाक्यस्य च वीहियववद्विकल्पः । अथ संध्यालक्षणप्रयोजनमाह—अथेति । अथ संध्यायां प्रातःसंध्यायां सायंसंध्यायां च क्रमाच्चेद्याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्वौ धसौ दिवसौ पुण्यां याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र ‘ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यत्वात् ‘प्लुतप्रगृह्या अचि-’ इति प्रकृतिभावः । यदि प्रातःसंध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्योदयादनंतरं संपूर्णमहः पुण्यम् । तथा यदि सायंसंध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्यास्तात्पूर्वं संपूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः—‘सूर्यस्योदयसंध्यायां यदि याम्यायनं भवत् । तदोदयादहः पुण्यं पूर्वाहः पूर्वतो यदि ॥ सूर्यास्तमनसंध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदहः पुण्यकालः स्यात्परतश्चोत्तरेहनि ॥’ इति । अत्र यद्युदयसंध्यातः प्राक्कर्कसंक्रमस्तदा प्राग्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्यस्तसंध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रांतिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो ननु प्राग्दिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगाम्यादिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोपसंध्यापदोपादाने सामान्यविशेषभावोऽवगंतव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कंदपुराणीयं वाक्यम्—‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा ॥ दिनांते पंच नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पंच दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’ इति । तदपि संध्याविषयकमेवेत्याहुरभियुक्ताः । विपुवे तु यथाश्रुतमेवेति । अन्यदपि संध्यालक्षणप्रयोजनम्—‘प्राक्संध्यागर्जित’ इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायमयनपुण्यकालोक्त्युद्यमः सफलः शास्त्रांतरविरुद्धत्वात् । तथाहि—‘अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्धं ज्ञानदानयोः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन्ध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयाग्रहरह्यम् ॥ पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥’ इति । वृद्धवसिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु ‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ॥’ इति कश्यपोक्तसामान्यवाक्याद्वात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमहःसंक्रम इत्यादिनाप्येतदेवानुष्ठानं विहितं तस्यापि पशुंदासः क्रियते मुक्त्वा मकरकर्कटाविति । तस्मान्मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रावेवानुष्ठानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अतएवाह याज्ञवल्क्यः—

‘राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘सुतजनने संक्रांतावुपरागे चंद्रसूर्ययोनिर्यतम् । रात्रावपि कर्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो वृणाम् ॥’ इति । सुमंतुश्च—‘ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियान्नातिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते ॥’ इति । एषु वाक्येषु सामान्यवाचिनोपि संक्रांतिपदस्य मकरकर्कटसंक्रांतिपरत्वमवसीयते । यस्तु—‘रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।’ इति निषेधः स संक्रांत्यंतरे व्यवतिष्ठते । अतएवोक्तं कश्यपेन—‘स्नानं दानं ग्रहणवत्सौम्ययाम्यायनद्वये’ इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राहुः । शास्त्रद्वयेन तुल्यबलत्वाद्विकल्पसिद्धौ तत्तद्देशप्रसिद्धस्पष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र गुर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रावयनसंभवे सति रात्रावेव स्नानदानादिकं कुर्वतीत्यर्थः । दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगर्गादिवाक्यमंगीकृत्य दिवसएव स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमतिप्रसंगेन । यदा तु दिने कर्ममकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिका नियममाह वृद्धवसिष्ठः—‘अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥’ इति । उत्तरायणमतीतं सत्पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यम् । तत्र कर्कटसंक्रांतिः प्राक् त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः मकरेतूत्तरा विंशतिघटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रिपरविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति । तथासति केनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासंभवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुशयन्ते । यदा तु प्रतिबंधस्तदा ‘यायाः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’ इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव श्राद्धादि विधेयम् । ‘सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात्’ इति न्यायाच्च ॥ ७ ॥

अथ पूर्वपराः षोडशघटिकाः पुण्या इति पूर्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्रमेषु विशेषमनुष्ठमाह—

याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः ।

षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः ॥ ८ ॥

याम्येति ॥ याम्यायने कर्कसंक्रांतौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुंभसंक्रांतिषु संक्रांतिकालादाद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनंतफलदा ज्ञेयाः । अग्निमास्तु न तथेति लिङ्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेषयोः मध्या उभयतः षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः । अथवा षोडशैव घटिकाः पुण्याः । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रांतिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रांतौ संक्रांतिकालात्परा अग्निमाः षोडश घटिका अतिपुण्यदाः । प्रथमास्तु न तथेति लिङ्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः—‘याम्यायने

विष्णुपदे तथादौ दानाद्यनंतं विषुवे च मध्ये । वदंतीति षडशीतिवक्त्रे महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥' तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रांतौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्गिरणायि । विष्णुपदे तु अग्निमादिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । पुण्यायां विष्णुपद्यायां च प्राक्पश्चादपि षोडश' इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् । दीपिकाटीकाकारस्वेवमाह—'मेघे तुलायां च संक्रांतिकालात्पूर्वमष्टौ घटिकाः परतश्चाष्टौ घटिकाः पुण्यकालः' इति । युक्तं चैतत् । विषुवे च मध्यपदोपादानान्मध्ये षोडश घटिकाः पुण्या इत्युच्यते । कस्मात्कालान्मध्ये इत्यपेक्षायां संक्रांतिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चाच्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । यदुक्तं बृहत्सु—'वर्तमाने तुला मेघे नाड्यस्तृभयतो दश' इति तुलामेषसंक्रांतिकालात्प्राक् पश्चाच्च पंच पंच घट्यः पुण्या इति । यदप्युक्तं आद्यतसापेक्षत्वान्मध्यक्षब्दस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलदशा दशघटिकात्मको भवतीति । 'यायाः सन्निहिता नाड्यः' इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्याग्निमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत् 'षडशीत्यां ज्यतीतायां पष्ठिस्तुत्यास्तु नाडिकाः' इति वृद्धवसिष्ठवाक्यं तत्प्राग्घटीषु प्रतिबंधवशाच्छाब्दादेरसंभवे सत्यंतिमघटीषु आद्यादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं सर्वं दिनं संक्रांतिविषयं वेदितव्यम् । 'अहि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम्' इति सामान्यवाक्यस्य 'सौम्यायने विष्णुपदे' इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव—'रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्थं ज्ञानदानयोः' इति रात्रिपरविशेषस्य सत्वाच्च । एवं निर्णीते पुण्यकाले ज्ञानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र ज्ञानदानाद्यकुर्वन्तश्च प्रत्यवायमाह वसिष्ठः—'इति संचित्य विनिर्णयमादेष्टव्यं सदैव दैवज्ञैः । विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रांतौ पुण्यदिवसेपि ॥ पितृवृत्तिं न करोति हि दुस्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम् ॥ ऊपरवापितविजं यद्वत्तद्वच्च निष्फलं भवति' । अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये चलसंक्रमण आगतसमये निर्णीते पुण्यकालातिक्रमसमये ज्ञानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रांतिषु ज्ञानदानादेः फलमाह भारद्वाजः—'षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्विषयं तथा । दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यांतो नैव दृश्यते ॥' वृद्धवसिष्ठोपि—'अयने कोटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु च ॥' इत्यलमिति प्रसंगेन । इति सूर्यसंक्रांतिनिर्णयः ॥ अथ नायं केवलं सूर्यसंक्रमणएव पुण्यकालः किंतु चंद्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकः प्रसंगतः प्रोच्यते अस्माभिः । यदाह जैमिनिः—'नक्षत्रराश्यो रशिसंक्रमे स्थुरवाक् परत्रापि रसेंदुनाड्यः । पुण्यास्तथंदोषधिरापलैश्च युगेकनाडीमुनिभिः शुभोक्ता ॥ १ ॥ नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिन्नो मनवः पलानि ॥ अर्धयन्त्रिनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरौ च शुके सपलाश्चतस्रः ।

॥ २ ॥ द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरत्याभिहिताः सुपुण्याः ॥ आ-
द्यंतमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नामोति सुरेंद्रधाम ॥ ३ ॥' अस्यार्थः । सूर्यस्य
नक्षत्रसंक्रमे च प्राक् परस्तश्च षोडशघटिकाः पुण्याः । एवं चंद्रस्यैकघटी त्र-
योदशपलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकपलम् । बुधस्य तिस्रो घटिका-
श्चतुर्दशपलानि । गुरोश्चतुश्चत्वारिंशद्घटिकाः सप्त पलानि । शुक्रस्य चतस्रो
घटिकाः पलमेकम् । शनेऽर्धशीति घटिकाः सप्तपलानि चोभयतः पुण्यकाल

सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	ग्रहाः
१६	१	४	३	४४	४	८२	घटी.
०	१३	१	१४	७	१	७	पला.

इत्यर्थः । यथा सू. चं. मं. बु. गु. शु. श. ग्रहाः । अत्रोपपत्तिः । 'भानो-
र्गतिः स्वदशभागयुतार्द्धिता वा बिंबं विधोस्त्रिगुणिता युगशैलभक्ता ७४ ।
तिथ्यदि ७१५ हीनशशिभुक्तिरिषुद्दि २५ भक्ता नंदाक्षि २९ युरभवति वा
विषुबिंबमेवम् ॥' इति सिद्धांतशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचंद्रयोर्मानकला
आनेयाः । 'व्यंघ्रीषवः सचरणा ऋतवस्त्रिभागयुक्तादयो नव च सत्रिलवे-
षवश्च । स्युर्मध्यमास्तनुकलाः क्षितिजादिकानां त्रिज्याशुकर्णविवरेण पृथग्वि-
निम्नाः ॥' इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकलाः सू-
चं. मं. बु. गु. शु. श. तत्र 'षष्टिर्बिंबं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रातिनाड्योऽखिल-
धर्मकृत्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रातिगो मिश्रफलं विधत्ते ॥' इति
भास्करोक्तदिशा संक्रातिनाड्यः स्युः । तत्र ग्रहभुक्तयस्तेनैवोक्ताः 'नंदाक्षा
भुजगा रवेः शशिगतिः खांकाद्रयोऽक्षाग्रयस्तुंगस्यांगकलाः कुवेद्विकलाः पा-
तस्य रामाभवाः । माहेयस्य महीगुणा रसकरा ज्ञस्येषुसिद्धा रदाः पंचेज्यस्य
सितस्य षण्णवमिता अष्टौ शनेर्द्वे कले ॥' इति । बुधशुक्रयोस्तु संक्रातिघटि-
कानयने सूर्यगतिरेव हारः कल्प्यस्तद्वतितुल्यत्वात्तयोः वासना । भाष्ये हि ।
'बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित्पृष्ठतस्तस्यानुचराविव
सदा व्रजंतौ दृश्येते ततस्तयोरपि रविभगणतुल्या एव भगणा इत्युपपन्नम्'
इति भास्करेणाभिहितत्वात् । हव्यमानानुगतिसत्त्वोन्नतफलानयनार्थं

सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.
अ	अ	४	६	७	८	५
३१	१	५	८	२०	२०	२०

वासनासिद्धजीर्णैः कल्पिता । तदेवं ग्रहगतय इमास्त्रिप्रकारेण साधिताः पु-
ण्यकालघटिकाः । सूर्यस्य यथा त्रयस्त्रिंशद्घटिका एवं चंद्रस्य द्वे घटिके षड्-
विंशतिपलानि भौमस्य नव घटिकाश्चत्वारि पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंश-
तिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिकाः एवं शुक्रस्य नवघटिका अष्टौ पलानि शनेः
षष्ठ्यधिकं शतं घटिकाः पूर्वापरकालौ मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः । यथा
अत्र वासना प्रागुक्ता । एता अधो नाड्यः प्राक्परतश्च पुण्याः । अत्र गणिताग-
तघटीपलेषु लिखितजैमिनिवाक्ये च क्वचित्किंचित्पलभेदो घटिकाभेदश्च स
गतिस्पष्टकृतिवशतः । युक्तं चैतत् । आकाशे हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा
दृश्यन्ते न मध्यमाः । 'दिनद्वयस्पष्टखगांतरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिं-
बै' इति स्पष्टगत्यैव बिंबसंक्रांतिघट्यानयनमुचितं । उक्तं च केशवाचार्येण—
'कुजादिकानामपि बिंबलिप्ताः पष्ठ्या गुणाः स्वस्वजवेन भक्ताः । नाड्यादिकः
संक्रमणांतरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिंबैः ॥' इति । अपिशब्दात्सूर्याचं-
द्रमसोर्ग्रहणं । तथासति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिंबयोरुपचयापचयाभ्यां

सू.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	म.
५८	१८०	३१	५८	५	५८	२	हा.
८	३५	३६	८	०	०	८	कला.

साम्यैस्तत्तद्वटिकानामप्युपचयापचयाः साम्यातिक्रमेणापतन्ति । तेषां चानि-
यतत्वात्पथे उपनिबंधायोगात् जीर्णैर्नियतमध्यगत्या सूर्यादीनां ग्रहाणां पु-
ण्यकालघटीरानीयोपनिबंधः कृतः । अत्र मन्कृतं पद्यम् 'नाड्यो रामगुणा ३३
रवेरथ बिंधोः षट्दोः पलैर्युग्मद्वयं २६ भौमस्यान्विषलैर्युता नव ९।४ विदो
युक्ताः पलैः स्वाधिभिः । पण्णाड्यो ६ ष्टगजा ८८ गुरोरथ भृगोर्नैदाः ९ प-
लैरष्टभिः पुण्याः स्युः खनृपाः १६० शनैरुभयतो राश्यक्षयोः संक्रमे ॥' अतो

र.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.	गु.	शु.	श.
६	१	८	३	४४	४	८०	३३	२	९	६	८८	९	१६०
३०	१३	३२	१०	२४	३४	०	०	२६	४	२०	०	८	०

जैमिनिवाक्ये—'सार्धाश्चतस्रः पलसंप्रयुक्ता गुरोः' इति पाठो माधवादिभि-
रपाठि । तथा हेमाद्रिणापि—'द्विनागनाड्यो' इति पदे नागा अष्टौ द्विरा-
वृत्ता नागा द्विनागाः षोडश नाडिकाः शनैश्चरसंक्रांतौ पुण्यकाल इति यत्
व्याख्यातं तदुभयमपाकृतं भवति । तथाच रामचंद्राचार्या अपि काल-
निर्णयदीपिकायां हेमाद्यादिमूलकममुमर्थं स्वपथेनोपनिबध्नुंति । अत-

श्रित्योक्तयो ज्ञेयाः । तस्मात्सर्वग्रहाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रांतिषु पुण्यकाल-
नाप्यस्ति । भास्करोपि 'रवेस्तु ताः पुण्यतमाः' इति वदंश्चन्द्रादिसंक्रांतिषु
नाह्यः पुण्या इत्यसूचयत् । 'अतिशायने तमविष्टनौ' इति पाणिनिवच-
नात् । 'ग्रहः स्वसंक्रांतिगो मिश्रफलं विधत्ते' इति सूर्यादिसंक्रांतिसाधारणं
तत्र सकलसंक्रांतिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिमेदेन सूर्यसंक्रमवर्षिर्णयो ध्येयः ।
एतत्संक्रांतिमान्यता हि गुर्जरदेशोऽस्तीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ इति सकल-
ग्रहसंक्रांतिनिर्णयः ॥ ८ ॥

अथ रविनिरयनांशसंक्रांतिकालमभिधायेदानीं सायनांशसंक्रांतिषु पुण्य-
कालमुपजातिकयाह—

तथायनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहता दिनाद्यैः ।

मेपादितः प्रक्चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बहुपुण्यदास्ते ॥ ९ ॥

तथायनांशा इति ॥ यथा राशिसंक्रमाः बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा
अपीति व्यवहितस्तथाशब्दः । अयनांशाः पृथगा पुण्याः स्पष्टसूर्यगत्या वि-
हता लब्धैः दिनाद्यैः दिनघटीपलैः कृत्वा मेपादिद्वादशराशिसंक्रांतिकाला-
प्राक् चलसंक्रमाः स्युस्ते चलसंक्रमा दाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपश्राद्धहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति । तदुक्तं वसिष्ठसिद्धांति—'चलसं-
स्कृतिर्गमांशोः संक्रमो यः सुसंक्रमः । अजागलस्तन इव राशिसंक्रांतिरु-
च्यते ॥' इति । पुलस्त्यः—'अयनांशसंस्कृतो भानुर्गोले चरति सर्वदा ।
अमुष्या राशिसंक्रातिस्तुल्यः कालविधित्तयोः ॥ स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमा-
दिकर्मभिः । सुकृतं चलसंक्रांतावक्ष्यं पुरुषोभुते ॥' इति । जाबालि-
रपि—'संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयेष्वयने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे
विंशतिः परा' इति । अयने चलसंक्रमे । अत्र चलसंक्रमाख्ये मकरायणे पूर्वा
विंशतिघटिकाः पुण्यकालः । मकरसंक्रांते तु परा विंशतिघटिकाः पुण्यकालः ।
मकरव्यतिरिक्तैकादशचलसंक्रमेषु तत्तत्संक्रमवत् पुण्यकालो ज्ञेय इत्यर्थः
इति माधवो व्याख्ययत् ॥ अथायनांशानयनं तु सूर्यसिद्धांति—'त्रिंशत्कृत्वो
युगे भानां चक्रं प्राक् परिलंबते । तद्गणाद्भूदिर्नभक्ताद्भुगणाद्यद्वाप्यते ॥
तदोच्छिन्ना दशांशंशा विज्ञेया अयनेभिधा । तत्संस्कृताद्गता क्रान्तिच्छायाच-
लदलादिकम् ॥ स्फुटं तत्तुल्यतां गच्छेद्यने विपुवद्द्वये । प्राक्चक्रं चलितं
हीनं छायाकार्कणगतं ॥ अंतरांशैरथावृत्त्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ॥' इति
च । सांप्रतं सार्धं षोडशायनांशाः धनंगताः संति छायाकार्कणगतस्य सू-
र्यस्यालपत्वात् । अतएव प्राक् इत्युक्तं ग्रंथकर्त्रा । अत्र प्रागित्युपलक्षणम् ।
कदाचित्संक्रांतिकालात्परतोऽप्ययनांशवशेन च संक्रमसंभवात् । तथा च
पश्चाच्छेषस्तथाधिक इत्युक्तम् । त्रैदांशज्योतिषेऽपि—'प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सू-
र्यांचांद्रमसावुदक् । सांप्रार्धं दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा ॥' इति ।
तत्र मेपादिसंक्रांतिकालस्य सौरसावनघटिकात्मकस्य अयनांशानां च सौ-

भ्यायनतुल्यजातीयत्वाद्योगवियोगौ न स्तः । इत्ययनांशादीनां करणायानुपातः । यदि सूर्यस्य स्पष्टगतिर्भाजक इत्युपपन्नम् लब्धानि सौरसावनदिनानि घटीपलानि अतः भोगोनषष्टिघटिकात्मकं दिनं तदुच्यते तदायनांशैः किमिति । तत्रायनांशानां षष्टिगुणकः सूर्यस्पष्टगतिर्भाजक इत्युपपन्नम् । लब्धानि सौरसावनदिनानि घटीपलानि अतस्तुल्यजात्योगो वियोगो वा कार्यः । ननु चैकस्यैव सूर्यस्यैकस्मिन्नेव राशौ राशिसंक्रमणं चलसंक्रमणं च कथं भवति ? कुतः स्वकक्षास्थितांशभागस्य द्वादशधा विभक्तस्य राशिरितिसंज्ञा तत्र रविमंडलस्य तत्तद्वाश्यादिप्रदेशस्य स्पर्शां राशिसंक्रमणमित्युच्यते तस्मिन्नेव राशौ चलसंक्रमस्तु कीदृश इति चेच्छृणु । ईश्वरेच्छालोकादष्टवशतस्तद्वाश्यादिभागस्य सूर्ये तेजःसंपर्कश्चलसंक्रमो मंडलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम इति विवेकः । तद्यथा रथ्यां प्राक् पश्चाच्च नीयमानस्य दीपस्याग्ने दीपप्रभा यस्मिन् प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे क्षणांतरे दीपोपि गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां चलसंक्रमा द्रष्टव्याः । एवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वमुक्तं शिरोमणिसिद्धांति—‘दिनरात्रिप्रमाणानां निर्णयो नभसंक्रमात् । यतः सकलकर्माणि पुण्यतश्चलसंक्रमः ॥’ नन्वेवमयनसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेन मानेन पंचांगगणना स्यात् चंद्रादीनामप्ययनचलनदर्शनात् । नच सायनांशाभ्यां निरयनांशाभ्यां वा सूर्यचंद्रमोभ्यां तिथेस्तुल्यत्वादस्तु पंचांगगणनेति वाच्यम् । अश्विन्यादिभानां विष्कंभादियोगानां च विसंज्ञाद्वात् । किंच सायनसंक्रमरहितस्य चांद्रमासस्याधिमासत्वव्यवहारप्रसंगः । तथा तादृक्संक्रांतिद्वययुतस्य क्षयमासत्वव्यवहारप्रसंगः । विवाहादौ च सौरमासगणनाप्यनेनापि मानेन स्यादिति चेत् । उच्यते । सार्यसंक्रमस्तु पुण्यकालार्थमेवोपयुज्यते न सर्वत्र स्नानदानजपश्राद्धेतिवतिपरिगणितविषयपुलस्त्यवाक्यालोचनात् । तेन पंचांगगणना न्यूनाधिमाससौरमासादिकमप्यनेन मानेन भवति । तथा सति यात्रादिमुहूर्तेषु भरणीव्यतीपातादिदुष्टयोगानां गुरुपुण्यादिशुभयोगानां च व्यवहारो निरयनेनैवोपपद्यते न सायनेन । सायनगणनया सर्वथा ग्रहणविसंवादः । तद्यथा षोडशोत्तरपंचदश १५१६ शतमिते शालिवाहनशककाले वैशाखपूर्णिमायां पंचत्रिंशत्ताडीमितायामिन्द्रपराग उपलब्धः । तत्र चंद्रः ६।२६।२८ राहुः १३।५८ अत्र निरयनगणनया शरांगुलानि १२ मानैक्यखंडं २० प्रासांगुलानि ८ यद्यत्रायनांशाश्चंद्रे योजयित्वा शर आनीयेत तदा शरांगुलादिः ३० अस्य मानैक्यखंडाधिक्याद्ग्रहणं नायातीति सर्वजनप्रत्यक्षविसंवादः । सायनगणनया त्वयोग्येपि काले ग्रहणोपलंभः स्यात् । अन्यच्च स्पष्टीकरणेन साधितो भौमादिर्ग्रहो यत्तत्क्षेत्रेण गणितेनागतस्तत्क्षेत्रसमीप एवोपलभ्यते प्रत्यक्षतः । सायनत्वे हि ग्रहः कदाचिदेकनक्षत्रद्वयांतरे वापलीयते सूर्यचंद्रयोस्तु तेजोबाहुल्यान्नक्षत्रतेजःपरिभवात्तत्क्षेत्रसन्निधौ उपलंभाभावो यद्यपि तथापि कदाचित्क्षीणचंद्रस्याप्युपलंभो दृश्यते । एवं संहितासु मीनशनैश्चरादिविषयकदुष्टफलानि चैकराश्यवस्थित-

ग्रहयोगफलानि च निरयनेनैव । तथा वृद्धवसिष्ठसंहितायाम्—‘बह्मपौ-
ष्णभाद्वाद्दशरौद्रविष्ण्यात्सुराधिसद्गानि नव क्रमेण । पूर्वार्धमध्यापरमास्त-
दूर्ध्वं मुंक्तेऽखिलव्योमचरास्तथैव ॥’ इति ग्रहाणां पूर्वार्धमध्यापरभागयो-
ग्यत्वमपि निरयनेनैवोपलभ्यते । तस्मात् निरयनगणनयैव सर्वोपि व्यवहारो
युक्तः । ननु सायनगणना दत्ततिलांजलिरिति चेत् । उच्यते । सायनगणना
हि नियतविषया । उक्तं च—‘अयनांशाः प्रदातव्या लभे कान्तौ चरागमे ।
सन्निभे विन्निभे पाते तथा दृक्कर्मपातयोः ॥’ इति । सूर्यसिद्धांतेपि—‘त-
त्संस्कृताद्ग्राहाकांतिच्छायाचरदलादिकम् । स्फुटं तत्तुल्यतां गच्छेदयने विषु-
वद्वये ॥’ इति । आदिशब्देन लग्नम् । अतोऽयनांशानां वासनासिद्धनियत-
विषयत्वाद्वयोरपि मानयोरसंकीर्णो व्यवहार इति सर्वमनाकुलम् । पुण्यका-
लस्तुभयविधसंक्रमेपि ज्ञेयः । पूर्वलिखितवसिष्ठादिवाक्यस्वरसात् । यत्तु
वसिष्ठसिद्धांते—‘पुण्यदां राशिसंक्रांतिं केचिदाहुर्मनीषिणः । नैतन्मम
मतं यस्मान्न स्पृशेत्क्रांतिकक्षया ॥’ इति तदयनसंक्रमपुण्यकालातिस्तुतिपरं
नतु राशिसंक्रांतिपुण्यकालनिराकरणार्थम् । अन्यथा—‘दिनपतिसंक्रमणात्प्रा-
क्षोडश नाड्यश्च पुण्यकालः सः । परतः षोडश नाड्यः सर्वत्र ज्ञानदान-
कार्येषु ॥’ इति स्वसंहितोक्तराशिसंक्रमपुण्यकालप्रतिपादकवचनस्यानेन सह
विरोधो दुष्परिहारः स्यादित्यलमतिप्रसंगेन ॥ ९ ॥

अथ संक्रान्त्युपयोगित्वाज्जघन्यवृहत्समनक्षत्राण्युपजातिकयाह—

समं मृदुक्षिप्रवमुश्रवोग्रिमघात्रिपूर्वासपभं वृहत्स्यात् ।
ध्रुवद्विदेवादितिभं जघन्यं सार्पबुपाद्रानिलशाक्रयाम्यम् ॥१०॥

सममिति ॥ मृदूनि मृगरेवत्यनुराधाचित्राः क्षिप्राणि अश्विन्यभिजित्पु-
ष्यहस्ताः वसुधनिष्ठा श्रवः श्रवणः अग्निः कृत्तिका मघा प्रसिद्धा त्रिपूर्वा पू-
र्वाफलगुनीपूर्वापादापूर्वाभाद्रपदाः अश्वपौ राक्षसः ‘राक्षसः कौणपः क्रज्याद्
क्रज्यादोऽश्वपः’ इत्यमरः । तस्य भं मूलं । अत्र समाहारद्वंद्वः । एतानि पंच-
दश भानि समसंज्ञानि । ध्रुवाणि रोहिणीच्युत्तराः द्विदेवं विशाखा आदितिभं
पुनर्वसुः एतानि षड्भानि वृहत्संज्ञानि । सार्पमाश्लेषा अंबुपः शततारका
आर्द्रा प्रसिद्धा अनिलः स्वाती शाक्रं ज्येष्ठा याम्यं भरणी एतानि षड्भानि
जघन्यसंज्ञानि । उक्तं च नारदेन—‘तारा जघन्याः सार्पेन्द्रा वाताद्रांतक-
तोयपाः । ध्रुवादितिद्विदेवत्यं वृहत्ताराः पराः समाः ॥’ इति । वसिष्ठेनापि
‘जघन्यधिष्ण्यानि जलेशसर्परोद्वेद्रयाम्यानिलद्वैवतानि । अघ्यर्धधिष्ण्यान्य-
दितिद्विदेवस्थिराणि शेषाणि समाह्वयानि ॥’ इति ॥ १० ॥

अथ संज्ञाप्रयोजनमुपेन्द्रवज्रयाह—

जघन्यभे संक्रमणे मुहूर्ताः शरेंदवो १५ बाणकृता ४५ वृहत्सु ।
खराम ३० संख्याः समभे महर्घं समर्घसाम्यं विधुदर्शनेऽपि ११

जघन्यभ इति ॥ जघन्यनक्षत्रे यदि संक्रमणं तदा शरैर्दधः पंचदश मुहूर्ता ज्ञेयाः । बृहन्नक्षत्रे संक्रमणे सति बाणकृताः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ता ज्ञेयाः । समनक्षत्रे संक्रमणे सति खरामसंख्यास्त्रिंशन्मुहूर्ता ज्ञेयाः । उक्तं च नारदेन—‘तासां प्रमाणं घटिकास्त्रिंशन्नवतिषष्ठयः’ इति । अतएव त्रिंशद्घटिकाः पंचदशमुहूर्ताः नवतिघटिकाः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ताः षष्टिघटिकास्त्रिंशन्मुहूर्ताः स्युरित्यर्थः । अथास्य फलमुच्यते । महर्घं समर्घसाम्यमिति । यदा पंचदशमुहूर्ता संक्रांतिस्तदा सर्वमन्नं महर्घं दुर्लभं भवति । यदा पंचचत्वारिंशन्मुहूर्ता संक्रांतिस्तदा समर्घं सुलभमन्नम् । यदा तु त्रिंशन्मुहूर्ता संक्रांतिस्तदा साम्यं न महर्घं न समर्घमपि किंतु यथास्थितमित्यर्थः । इदं तु मुहूर्तानां न्यूनाधिकसमभावाज्जायते । उक्तं च संविप्रकाशे—‘मुहूर्ताः पंचभूतुल्या जघन्यानां पराभिधाः । बृहतां पंच वेदास्ते समानांते खचह्वयः ॥ पंचेंदुषु मुहूर्तेषु दुर्भिक्षं रविसंक्रमे । पंचाब्धिषु समर्घं स्यात्त्रिंशत्सु समता मता ॥’ इति । अथ विधुदर्शनेपि इति चंद्रदर्शनेष्वेवमत्र फलं वाच्यम् । अयमर्थः—यदि जघन्यनक्षत्रे चंद्रोदयस्तदा महर्घम् । बृहन्नक्षत्रे चंद्रोदयस्तदा समर्घम् । समनक्षत्रे चंद्रोदयस्तदा साम्यमन्नस्य । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘बृहत्सु धान्यं कुरुते समर्घं जघन्यधिष्ण्याऽयुदितो महर्घम् । समेषु धिष्ण्येषु समं हिमांश्वर्ध्वं द्युमं दिग्धमिमं महांतः ॥’ वसिष्ठोपि—‘जात्वैवमेवं मणिजीवघातुमूलोर्णकर्पूररसादिकानाम् । अर्घं वदेज्यौतिषकः प्रजानां समर्घवस्तूत्तमसंग्रहार्थम् ॥’ इति ॥ ११ ॥

अथ प्रसंगात्कर्कसंक्रांतावब्दविशोपकाननुष्ठुभाह—

अर्कादिवारे संक्रांतौ कर्कस्याब्दविशोपकाः ।

दिशो नखा गजाः सूर्या धृत्योऽष्टादशसायकाः ॥१२॥

अर्कादिवारे इति ॥ कर्कसंक्रांतौ सूर्यादिवारे सत्यामेते वक्ष्यमाणा अब्दविशोपका ज्ञेयाः । तद्यथा रविवारे दश सोमवारे विंशतिः भौमेऽष्टौ बुधे द्वादश गुरौ धृत्योऽष्टादश शुकेऽप्यष्टादश शनिवारे कर्कसंक्रांतौ सत्यामब्दविशोपकाः पंचेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ कीदृशस्य रवेः संक्रमो जातस्तत्फलमिन्द्रवज्रयाह—

स्यात्तैलिले नागचतुष्पदे रविः सुप्तो निविष्टस्तु गरादिपंचके ।

किंस्तुघ्न ऊर्ध्वं शकुनौ सकौलवेऽनिष्टः समः श्रेष्ठ इहार्धवर्षणे १३

स्यादिति ॥ करणानि व्याख्याने मयोक्तानि । तत्र रविः तैलिलनागचतुष्पदाख्यकरणेषु सुप्तः सन् संक्रमितः स्यात् । गरादिपंचके गरवणिजभद्रा-
बवबालवाख्यकरणेषु निविष्ट उपविष्टः सन् संक्रमितः स्यात् । किंस्तुघ्नशकुनि-
कौलवाख्यकरणेषु ऊर्ध्वमूर्ध्वस्थितः सन् संक्रमितः स्यात् । इह करणाधिक-
रणसंक्रांतौ रविः अर्धवर्षणे अर्धे मूल्ये वर्षणे वृष्टौ अनयोरुपलक्षणत्वाद्वाच्ये-

ऽपि क्रमादनिष्टः समः श्रेष्ठः स्यात् । अयमर्थः—सुसरविसंक्रमोऽर्धवर्षणधान्येऽप्यनिष्टः महर्धवृष्ट्यभावाद्धान्याभावकारको भवति । एवं निविष्टरविसंक्रमोऽर्धवर्षणधान्येष्वनिष्टः समो न शुभो नाप्यशुभः । तथोर्ध्वरविसंक्रमोऽर्धवर्षणधान्येषु श्रेष्ठः । 'समर्धवृष्टिबाहुल्यधान्यबाहुल्यकारकः' इति । उक्तं च नारदेन—'निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे गरे । कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुमे चोर्ध्वसंस्थितः ॥ चतुष्पात्तैतिले नागे सुप्तः क्रांतिं करोति सः । धान्यार्धवृष्टिषु समं श्रेष्ठहीनं भवेत्क्रमात् ॥' क्रांतिं संक्रांतिं । रत्न-मालायामपि—'चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति । विष्ट्यां बवाख्ये च गराह्वये च सबालवाख्ये वणिजे निविष्टः ॥ किंस्तुमनाग्नि-शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात् । धान्यार्ध-वृष्टिषु भवेत्क्रमशस्त्वनिष्टमध्येष्टेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वं ॥' इति । अस्या-न्यदपि फलमग्रे वक्ष्यति ॥ १३ ॥

अथ रविसंक्रांतेः करणपरत्वेन वाहनवस्त्रायुधभक्ष्यलेपनजातिपुष्पाणि स-फलानि शार्दूलविक्रीडितत्रयेणोपजातिकया चाह—

सिंहव्याघ्रवराहरासभगजावाहद्विषद्वोटकाः

श्वाजो गौश्वरणायुधश्च बवतो वाहा रवेः संक्रमे ।

वस्त्रं श्वेतसुपीतहारितकपाङ्गारक्तकालासितं

चित्रं कंचलदिग्घनाभमथ शस्त्रं स्याद्भुशुंडी गदा ॥१४॥

खड्गो दंडशरासतोमरमथो कुंतश्च पाशोऽकुशो-

ऽस्त्रं बाणस्त्वथ भक्ष्यमन्नपरमान्नं भैक्षपकान्नकम् ।

दुग्धं दध्यपि चित्रितान्नगुडमध्वाज्यं तथा शर्करा-

ऽथो लेपो मृगनाभिकुंकुममथो पाटीरमृद्रोचनम् ॥१५॥

यावश्चोत्तमदो निशांजनमथो कालागुरुश्चंद्रको

जातिर्देवतभूतसर्पविहगाः पश्वेणविप्रास्ततः ।

क्षत्रावैश्यकशूद्रसंकरभवाः पुष्पं च पुन्नागकं

जातीवाकुलकैतकानि च तथा विल्वार्कदूर्वाबुजम् ॥१६॥

स्यान्मल्लिका पाटलिका जपा च संक्रांतिवस्त्राशनवाहनादेः ।

नाशश्च तद्दृष्ट्युपजीविनां च स्थितोपविष्टस्वपतां च नाशः १७

सिंहेति ॥ खड्गेति ॥ यावश्चेति ॥ स्यान्मल्लिकेति ॥ बवतः स्यब्लोपे पंचमी । बवमारभ्य सप्तचरकरणानि स्थिराणि चत्वारि शकुन्यादीनि एते-ष्वेकादशसु करणेषु क्रमेण वाहनानि वस्त्राणि तथाऽऽयुधानि भक्ष्याणि ले-

पनानि जातयश्च पुष्पाणि च श्रेयानीत्यर्थः । तत्र वाहनानि सिंहव्याघ्रौ प्र-
सिद्धौ वराहः शूकरः रासभो गर्दभः गजो हस्ती वाहद्विषत् महिषः 'लु-
कायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । घोटकोऽधः भ्रा कुकुरः
अजो मेषः गौवृषः चरणायुधः कुक्कुटः एतान्येकादशकरणेषु वाहनानि ।
एवं वस्त्रादीन्यपि व्याख्येयानि । तदाह कश्यपः—'सिंहशार्दूलवाराहकुं-
जरा महिपस्तथा । तुरगश्चाजवृषभकुक्कुटाश्च बवादिषु ॥ तिथ्यर्धजेषु संक्रां-
तिवाहनानि यथाक्रमात् ॥' तिथ्यर्धकरणे नारदेन तु विशेषोभिहितः—'ख-
शबाह्नीकवंगेषु संक्रांतेर्धिष्ण्यवाहनम् । अन्यदेशेषु तिथ्यर्धवाहनाः स्युर्बवा-
दयः ॥' इति । यदि संक्रांतिरश्विन्यां तदाऽश्विन्या योनिरश्वस्तद्वाहनं स्यात्
खशबाह्नीकवंगदेशेषु । एवं सर्वेनक्षत्रेषु ध्येयम् । अमुमर्थं स्पष्टमाह कश्य-
पः—'भयोनिवाहनं वंगबाह्नीकविषये खशे ।' इति । अतोऽन्यदेशेषु कर-
णैरेव वाहननिर्णय इत्यर्थः ॥ अथ वस्त्रमुच्यते । श्वेतं शुभ्रं सुपीतं प्रसिद्धं
हारितकं नीलवर्णं पांडुरं अरुणवर्णं आरक्तमलक्तकवर्णं कालं श्यामवर्णं अ-
सितं कजलवर्णं चित्रमनेकवर्णं कंबलः प्रसिद्धः दिक् वस्त्राभावो नम्रः खमि-
त्यर्थः । घनाभं मेघवर्णम् । उक्तं च—'श्वेतपीतहरितपांडुरक्तश्यामवर्णमसितं
बहुवर्णम् । कंबलो विवसनांबुदवर्णान्यंशुकालि च रवेः करणेषु ॥' ॥ अथ
शस्त्रमुच्यते ॥ तत्र सुशुब्धादीन्येकादशायुधानि प्रसिद्धानि । शरासो
धनुः । यदाहतुर्नारदकश्यपौ—'शुशुब्दीभिदिपालासिदंडकोदंडतोमरान् ।
कुंतपाशांकुशास्त्रेपूर्वभति करणेष्विनः ॥' भिधिपालं गदा इषुर्बाणः ॥
अथ भक्ष्यमुच्यते । तत्रान्नं मोदकादि परमान्नं पायसं भैक्षं भिक्षाणां स-
मूहो भैक्षम् 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यण् । सन्वासिवद्गृहे गृहे गत्वा यत्किंचि-
दन्नं प्राप्यते तन्नैक्षमुच्यते । पक्वान्नकं अपूपपादि दुग्धं दधि च प्रसिद्धमेव
चित्रितान्नं बहुभिस्तंदुलमुद्रमूरिकाहरिद्रादिभिः पक्वमन्नं गुडमध्वाज्यशर्-
कराः प्रसिद्धाः । उक्तं च नारदेन—'अन्नं च पायसं भैक्षमपूपं च पयो
दधि । चित्रान्नगुडमध्वाज्यशर्करा च बवाद्विः ॥' ॥ अथ लेपो विलेपनमु-
च्यते । तत्र मृगनाभिः कस्तूरी कुंकुमं प्रसिद्धं पाटीरं रक्तचंदनं मृत्प्रसिद्धा
रोचनं गोरोचनं यावोऽलक्तकः ओतुमदो मार्जारधर्मः दक्षिणदेशभाषया ज-
वादीत्युच्यते निशा हरिद्रा अजंनं खोतोऽजंनं सुरमेति भाषायां कालागुरुः
अगरुविशेषः चंद्रकः कर्पूरः । उक्तं च—'कस्तूरिकाकुंकुमचंदनं मृदोरोचनं
यावक ओतुधर्मः । निशाजंनं चागुरुरिदुरेभिर्विलेपनं संक्रमणे बवात्स्यात् ॥'
अथ जातिरुच्यते । दैवतादयो दश प्रसिद्धाः संकरभवाः अनुलोमजाः
प्रतिलोमजाश्च । उक्तं च—'देवभूताहिविहगाः पशवो मृग एव च । ब्राह्मण-
क्षत्रियो वैश्याः शूद्रा मिश्रा बवादिषु ॥ तज्जातीया विनश्यति पणमासाभ्यं-
तरे ध्रुवम् ॥' इति ॥ अथ पुष्पाण्युच्यते ॥ पुष्पागकं नागकेसरवृक्षस्य
पुष्पं जालादीन्यंबुजांतानि प्रसिद्धानि मल्लिका वेलिः पाटलिका पाटलिः
जपा ओंडुपुष्पम् । उक्तं च—'पुष्पागजातिबहुलाः सुकेतकीखिल्वार्कदूर्वाशतप-

ब्रमल्लिकाः । ततो भवेत्पाटलिकाजपा ततः पुष्पाणि सूर्यस्य बवादिषु क्रमात् ॥' शतपत्रं कमलम् । क्वचिद्व्योप्युक्तम्—'शिशुः कुमारश्च गतालका युवा प्रौढा प्रगल्भा च ततश्च वृद्धा । वंश्यातिवंश्या च सुतार्थिनी च प्रव्राजिका चेति बवादिकानाम् ॥ यद्यद्व्योनुरूपं स्यात्तस्य तस्य महद्भयम्' इति । क्वचिद्व्यवस्था अप्युक्ताः—'पंथाश्च भोगो रतिहास्यदुर्मुखी ज्वरान्विता भुक्तभुक्तपिता मता । ध्यातस्थिता कर्कशवृद्धरूपा बवाद्यवस्थाः कथिता सुनीद्वैः ॥' एवं च संक्रमकाले यानि वस्त्राशनवाहनादीन्यभिहितानि । आदिशब्देनायुधलेपनजातिपुष्पाणि तेषां नाशो भवेत् । च पुनस्तद्व्युपजीविनां नाशो भवेत् । स्थितोपविष्टस्वपतां च 'स्यात्तैतिले' इत्यादिना सुप्तवादीन्युक्तानि तद्गुणविशिष्टानां नाशः स्यादित्यर्थः । उक्तं च नारदेन—'आयुधं वाहनाहारो यज्जातीयं धनं च यत् । सुप्तोपविष्टतिष्ठतस्ते लोकाः क्षयमामुयुः ॥' इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ संक्रांतिवशेन प्रतिमनुष्यं शुभाशुभफलमुपजात्याह—

संक्रांतिधिष्ण्याधरधिष्ण्यतस्त्रिभे स्वभे निरुक्तं गमनं ततोऽगमे ।
सुखं त्रिभे पीडनमंगभेंशुकं त्रिभेऽर्थहानी रसभे धनागमः ॥१८॥

संक्रांतीति ॥ संक्रांतियस्मिन्धिष्ण्ये नक्षत्रे स्यात्ततोऽधरधिष्ण्यं पूर्वतक्षत्रं तस्मात्स्वजन्मनक्षत्रं गण्यं तच्चेत्प्रथमे त्रिभे भवति तदा गमनं यात्रा स्यात् । ततः प्रथमत्रिकादनंतरमंगभेपु पणनक्षत्रेषु यदि स्वभं तदा सुखं स्यात् । ततस्त्रिभे स्वभे पीडनं शरीरपीडा । पुनरंगभे स्वभे अंशुकं वस्त्रादिप्राप्तिः स्यात् । ततस्त्रिभे स्वभेऽर्थहानिः द्रव्यनाशः । ततो रसभे पणनक्षत्रे स्वभे धनागमो द्रव्यप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तं च नारदेन—'संक्रांतौ ग्रहणक्षं वा जन्मन्युभयपार्श्वयोः । नेष्टं त्रयं पदशुभदं पर्यायाच्च पुनः पुनः ॥ हानिर्वृद्धिः स्थानहानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात् ॥' संक्रांत्येनक्षत्रं ग्रहणनक्षत्रं वा यदि जन्मभं भवेद्यथा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अतिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्धम् । ततो नक्षत्रपदकं शुभं ततस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः पदके वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिः ततः पदसु वृद्धिः पदसु स्थानप्राप्तिरिति । अतएव पठंति दक्षिणात्याः—'संक्रांत्यधरनक्षत्राद्गणयेज्जन्मभाववि । त्रिकं पदं त्रिकं पदं त्रिकं पदमिति क्रमात् । पंथा भोगो व्यथा वलं हानिश्च विपुलं धनम् ॥' इति । त्रिकं शुभं पदकमशुभमिति फलितोऽर्थः । अत्राशुभफलदायां संक्रांतौ सत्यां दानमाह नारदः—'तिलोपरि लिखेच्चक्रं त्रित्रिशूलं त्रिकोणकम् । तत्र हेम विनिक्षिप्य दद्यादोपापनुत्तये ॥' इति । अत्र चक्राकृतिरियम् । एवं संक्रांतिसंबन्धिफलमभिहितम् ॥ १८ ॥

अथ कार्यविशेषे बलं सामान्यतः संक्रममाणग्रहबलं चोपजात्याह—

नृपेक्षणं सर्वकृतिश्च संगरः शास्त्रं विवाहो गमदीक्षणे रवेः ।
वीर्येऽथ ताराबलतः शुभोविधुर्विधोर्वलेऽर्कोऽर्कबलेकुजादयः १९

नृपेक्षणमिति ॥ रवेरिति व्यबलोपे पंचमी रश्मिमारभ्येत्यर्थः । रवेः सूर्यस्य वीर्यं बले सति सूर्यवारे वा नृपेक्षणं राजदर्शनं विधेयम् । एवं चंद्रादावपि व्याख्येयम् । ततश्चंद्रे सर्वकृतिः सर्वकृत्यानि भौमे संगरो युद्धं बुधे शास्त्रमध्येतल्यमध्याप्यं वा गुरौ विवाहः शुके गमो गमनं शनौ दीक्षणं यागादिदीक्षाविधेयेत्यर्थः । उक्तं च श्रीपतिना—‘रविर्नृपबिलोकेन सुरगुरुर्विवाहोत्सवे रणे धरणिनंदनो भृगुसुतः प्रयागे बली । शनिश्च मखदीक्षणे सकलशास्त्रबोधे बुधः शशी सकलकर्मसु ध्रुवमुदाहृतः सूरिभिः ॥’ वसिष्ठेनापि—‘राजालोकनसमये रविरार्यः करतलग्रहे सुबली । रणसमये धरणिः सुतः प्रयागसमये सितोऽतिबली ॥ दीक्षणसमयेऽर्कसुतः क्षणितनयो ज्ञानशिल्पविधौ । निखिलेष्वपि कार्येषु च चंद्रबलं मुख्यमखिलनृणाम् ॥’ इति । एतान्यपि कार्याणि सबलग्रहवारे क्रियमाणानि सिध्यन्तीत्याह वसिष्ठः—‘बलग्रहस्य ग्रहवासरे यद्यत्रोपदिष्टं समुपैति सिद्धिम् । सुदुर्बलस्य ग्रहवासरे तत्प्रयत्नपूर्वं त्वपि नैव साध्यम् ॥’ इति । अहेति लुप्तपटीकं पृथक्पदं ग्रहस्येत्यर्थः । बलग्रहदुर्बलत्वे गोचरप्रकरणोक्तविहितायुक्तस्थानवशेन ज्ञेये । तदाह श्रीपतिः—‘वारे ग्रहस्योपचयावहस्य कार्यं यथोद्दिष्टमुपैति सिद्धिम् । भवेत्तदेवापचयावहस्य प्रयत्नतो निर्मितमप्यसाध्यम् ॥’ इति ॥ अथेति ताराबलतो विधुः शुभो ज्ञेयः । यदा चंद्रसंक्रमणं स्यात्तत्र ताराबलं चेत्स्यात्तदा सप्तादिनद्वयं चंद्रोऽशुभोपि शुभः । तारादौष्ट्ये तु शुभोऽप्यशुभ इत्यर्थः । एवं विधोर्बलाद्विः संक्रमणेऽशुभोऽपि मासपर्यंतं शुभः शुभस्तु सुतरां समीचीन एव । चंद्रदौष्ट्ये तु शुभोऽप्यशुभ इत्यर्थः । परे भौमादयः संक्रांतिकीर्णवस्तत्तद्वलतः सूर्यबलादशुभा अपि शुभा ज्ञेयाः । स्वराशिभोगकालावधिरविदौष्ट्ये तु शुभा अप्यशुभा इत्यर्थः । यदाह कश्यपः—‘ताराबलेन शीतांशुर्बलवांस्तद्गशाद्विः । बली संक्रममाणस्य वशात्सेष्टा बलाधिकाः ॥ यादृशेर्नैदुना भानोः संक्रांतिस्तादृशं फलम् । नरः प्राप्नोति तद्गशेः शीतांशोः साध्वसाधुतः ॥’ इति । संक्रममाणस्य रवेरित्यध्याहारः । यत्तु दीपिकायाम्—‘यादृशेन शशकिं ग्रहः संचरते नृणाम् । तादृशं फलमाप्नोति शुभं वा यदि वा शुभम् ॥’ इति चंद्रवशेनैवाखिलग्रहसंबन्धिशुभाशुभवमुक्तम् । तत्र ग्रह इत्येकवचननिर्देशाल्पितकश्यपवाक्यस्वरसाच्च सूर्य एव प्राज्ञो नान्य इति तद्दीपिकाकारो व्याख्यत् । अन्यथा ‘संचरेयुर्ग्रहा नृणाम्’ इत्यवक्ष्यत् ॥ १९ ॥

अथाधिमासक्षयमासयोः संक्रांत्यधीनत्वात्तयोर्निर्णयः प्रस्तूयते तत्र तल्लक्षणमुपजात्याह—

स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीन उक्तो मासोऽधिमासः क्षयमासकस्तु ।
द्विसंक्रमस्तत्र विभागयोस्तस्तिथेर्हि मासौ प्रथमांत्यसंज्ञौ ॥२०॥

स्पष्टार्कैति ॥ शुक्लपक्षप्रतिपदादिदर्शतश्चांद्रो मासः स चेत्स्पष्टसूर्य-

संक्रांत्या विहीनो रहितो भवेत्तदाधिकमास उक्तः । उक्तं च ब्रह्मसिद्धांते—
 'चांद्रो मासो ह्यसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तितः ।' इति तु विशेषे कदाचि-
 च्छब्दापरपर्यायः । कदाचित्स चांद्रो मासो द्विसंक्रमः द्वौ संक्रमौ सूर्यसंक्रमौ
 यस्मिन्नसौ द्विसंक्रमः स्पष्टसूर्यसंक्रांतिद्वययुतः क्षयमास उक्तः यदाह व-
 सिष्ठः—'यस्मिन्दर्शत्यान्तादर्वागेवापरं दर्शम् । उल्लंघ्य भवति भानोः सं-
 क्रान्तिः सोऽधिमासः स्यात् ॥ आद्यंतदर्शयोर्मध्ये भानोरेव तयोर्विद् । संक्रां-
 तित्वितयं स्याच्चेद्यूनामासः स उच्यते ॥' एतौ चाधिमासक्षयमासौ स्पष्टमा-
 नेनैव ज्ञेयौ । तदाह कश्यपः—'यस्मिन्मासेऽर्कसंक्रांतिर्दर्शान्तात्प्राक्पुरः-
 सरम् । दर्शमुल्लंघ्य भवति स संसर्पोऽधिमासकः ॥ आरभ्य शुक्लप्रतिपदाप्र-
 वेशात्संक्रमद्वयम् । आगामीदुक्षयस्यांतात्प्राक् न्यूनाख्यस्त्वहर्पतिः ॥ स्फुटा-
 र्कसंक्रमाद्विद्याद्यूनमासाधिमासकौ । मासौ न्यूनाधिकौ तौ तु सर्वकर्मबहि-
 ष्कृतौ ॥' इति । सिद्धांतशिरोमणावपि—'असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटः
 स्याद्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्' इति । स्फुटः स्फुटेंदुमासः । स्फुट-
 मपि तत्रैव—'स्पष्टोऽधिमासः पतितोऽप्यलब्धो यदा यदा वा पतितोऽप्य-
 लब्धः । सैकैर्निरेकैः कमशोऽधिमासस्तदा दिनौचः सुविधा प्रसाध्यः ॥' इति ।
 इदमग्रे स्पष्टं व्याख्यास्यते । अत्राधिमासक्षयमासलक्षणप्रयोजनं नोक्तमाद्य-
 प्रकरणे 'बृद्धत्वात्संश्लिष्टत्वाद्द्वयसितयोन्यून्याधिमासे तथा' इत्यादिनोक्तत्वात् ।
 क्षयमासपरः कश्चिद्विशेषो वक्तव्योस्ति सौत्रैवाभिधातुमुचित इत्याह—तत्रेति ।
 तत्र क्षये मासे मासद्वयसंज्ञा शुक्लकृष्णपक्षभेदेन तस्याः सप्रयोजनविषयक-
 ल्पनोच्यते । विभागयोरिति । तत्र क्षयमासे जातानां वर्धापने, मृतानां श्राद्धे
 च तिथेर्विभागयोः पूर्वोत्तरद्वयोः संबंधेन प्रथमांत्यसंज्ञौ मासौ स्तः स्या-
 ताम् । तिथिपूर्वार्धजातानां मृतानां च पूर्वमासे वर्धापनं श्राद्धं च विधेयम् ।
 तिथेरुत्तरार्धे जातानां मृतानां चोत्तरमासे वर्धापनं श्राद्धं च विधेयम् । त-
 दुक्तम्—'तिथ्यर्धप्रथमे पूर्वोऽपरस्मिन्नपरस्तथा । मासाविति बुधैश्चिंत्यौ क्षय-
 मासस्य मध्यगौ ॥' इति ॥ एवं यथाश्रुतोऽर्थो व्याख्यातः । अस्य विशेषवि-
 वेकस्तु इह ग्रंथगौरवभयात्प्रस्तुतविचारानर्हत्वाच्च नास्माभिरुक्त इति शिवम् ॥

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्त-
 चिंतामणौ संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थम् । 'ज्योतिर्विद्विरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिग-
 वीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधा-
 राभिधे व्याख्याने खलु संक्रमप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥' इति श्रीविद्वद्दै-
 वज्ञमुकुटाळंकारज्योतिर्विदुषः श्रीगोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंतामणि-
 टीकायां पीयूषधाराभिधायी संक्रांतिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

गोचरप्रकरणं चतुर्थम् ।

विघ्नराजमभिब्रंय सिद्धिदं नीलकण्ठतनयेन भीमता ।

शिष्यमोहविवृत्तिकारणं गोचरप्रकरणं विविच्यते ॥

अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिषिद्धस्थान-
स्थितेदानींतनग्रहचक्षणे शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते । तत्र ग्रहाणां
गोचरफलं शुभाशुभरूपमुपजातिकाद्वयेनैन्द्रवज्रयोपजातिकापूर्वाधेन चाह—

सूर्यो रसांत्ये खयुगेऽग्निनंदे शिवाक्षयोर्भौमशनी तमश्च ।
रसांकयोर्लाभशरे गुणांत्ये चंद्रोऽवराब्धौ गुणनंदयोश्च ॥ १ ॥
लाभाष्टमे चाद्यशरे रसांत्ये नगद्वये ज्ञो द्विशरेऽविधरामे ।
रसांकयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये देवगुरुः शराब्धौ ॥ २ ॥
व्यंत्ये नवांशे द्विगुणे शिवाग्रौ शुक्रः कुनागे द्विनगेऽग्निरूपे ।
वेदांशे पंचनिधौ गजेषौ नंदेशयोर्भानुरसे शिवाग्रौ ॥ ३ ॥
क्रमाच्छुभो विद्ध इति ग्रहः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः ।

सूर्य इति ॥ लाभाष्टमे इति ॥ व्यंत्ये इति ॥ क्रमादिति ॥ सूर्यो रसांत्ये
इत्यादौ 'सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति' इति समाहारद्वंद्व एकवचनांतः ।
शिवाक्षयोर्लयादावितरेतरयोगद्वंद्वः । अवराब्धावित्यादिषु स्वतित्यमागमशा-
सनमिति नुमभावो ज्ञेयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अत्र चतुर्थश्लोकेनान्वयः ।
स्वजन्मराशेरिति पंचमश्लोकस्य पदमत्राध्याहार्यम् । तत्र सूर्यो ग्रहः स्वजन्मरा-
शेः रसांत्ये क्रमाच्छुभो विद्ध इति सूर्यः स्वजन्मराशेः सकाशाद्यदि पृथक्स्थाने
तदाशुभः अतः जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः स्युस्तदा विद्धः ।
शुभोऽप्यशुभफलदाता । अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुत्रत्वात्तद्वधो नांगीकार्यः । यतः
पितुर्जनकस्य सुतसंबन्धिनं वेधं नाहुः । सुतस्यापि पितृसंबन्धिवेधं नाहुः ।
तथा खयुगे जन्मराशेर्दशमे सूर्यः शुभश्चतुर्थस्थानस्थितश्चेदन्ये ग्रहाः शनिवर्जि-
ताश्च स्युस्तदा विद्ध इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयं । तथा अग्निनंदे तृतीयन-
वमयोः शिवाक्षयोरेकादशपंचमयोः सूर्यः क्रमाच्छुभो विद्ध इति ज्ञेयः । उक्तं च
नारदेन—'शुभोर्को जन्मतत्तुयायदशषष्ठस्तु विध्यते । जन्मतो नवपंचांशुव्य-
यगैर्व्याकिंमिस्तदा ॥' अथ भौमेति भौमशनी तमोराहुश्चैते ग्रहाः स्वजन्मरा-
शितः रसांकयोः पणवस्थानयोः क्रमाच्छुभा विद्धाश्चेत्यर्थः । परंतु शनेः
सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवेति । यदाह वसिष्ठः—'त्रिपङ्केकादशसहितो धरासुतो
रिष्कधर्मसुतसंस्थैः । दिनकरतनयोपि शुभो न विध्यते खचरैर्विनोष्णकरम् ॥'
इति । शनिवद्ग्राहुर्ज्ञेय इतिवचनाद्ग्राहोरप्येवमेवैष विचारः । राहोरुपलक्षण-

त्वात्केतोरपि । उक्तं च शार्ङ्गधरेण—‘राहुकेतुफलं सर्वं मंदवत्कथितं बुधैः ।
 वेधोपि तद्देवोद्यो वामवेधस्तथैव च ॥’ अथ चंद्र इति । जन्मराशितः अंबरा-
 ष्ठी दशमचतुर्थयोः गुणनंदयोस्तृतीयनवमयोः लाभाष्टमे एकादशाष्टमयोः
 आद्यशरे प्रथमपंचमयोः रसांत्ये षष्ठद्वादशस्थानयोः नगद्वये सप्तमद्वितीययोः
 स्थानगश्चंद्रः क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः । चंद्रस्य बुधवेधो नास्ति । उक्तं च
 नारदेन—‘विध्यते जन्मतो नेंदुर्धूनाद्यायाखिनिषु । स्वेष्टवर्णांतांबुधर्मस्यैर्विबु-
 धैर्जन्मतः शुभः ॥’ इति ज्ञ इति । जन्मराशेः द्विशरे द्विपंचमयोः अम्बिरामे
 चतुर्थतृतीययोः रसांकयोः षष्ठनवमयोः नागविधौ अष्टमप्रथमयोः खनागे दश-
 माष्टमयोः लाभव्यये एकादशद्वादशयोः स्थानयोर्ज्ञौ बुधः क्रमाच्छुभो वि-
 द्वश्च ज्ञेयः । परं तत्र चंद्रवेधो नास्ति । यदाह नारदः—‘ज्ञः स्वाध्यर्थेष्ट-
 खायेषु जन्मतश्चैत्र विध्यते । सुतव्यंकाद्यष्टमांत्यसंस्थितैरिदुजः शुभः ॥’
 इति । देवगुरुरिति । जन्मराशितः शराब्धौ पंचमचतुर्थयोः द्व्यंत्ये द्वितीय-
 द्वादशस्थानयोः नवांशे नवमदशमयोः स्थानयोः द्विगुणे द्वितीयतृतीययोः
 शिवाभौ एकादशतृतीययोः देवगुरुर्द्वहस्पतिः क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः ।
 उक्तं च नारदेन—‘जन्मतः स्वायगोव्यद्विष्वत्यष्टजलत्रिभैः । जन्मराशे-
 र्गुरुः श्रेष्ठो ग्रहेर्यदि न विध्यते ॥’ इति । शुक्र इति । जन्मराशेः कुनागे प्रथ-
 माष्टमयोः द्विनगे द्विसप्तमयोः अग्निरूपे तृतीयप्रथमयोः वेदांबरे चतुर्थदश-
 मयोः पंचनिधौ पंचमनवमयोः गजेर्षौ अष्टमपंचमयोः नंदेशयोर्नवमदश-
 मयोः भानुरसे द्वादशषष्ठयोः शिवाभौ एकादशतृतीययोः स्थानयोः शुक्रः
 क्रमाच्छुभो विद्वश्च ज्ञेयः । यदाह नारदः—‘जन्मभादासुताष्टांकांत्यायेष्विष्टो
 न विध्यते । आर्गवो मृत्युसप्ताद्यस्यांकेशायारिपुत्रगैः ॥’ इति । आसुतेत्यभि-
 विधावाङ् स तेनांत्याभिविधिरिति । तेन प्रथमद्वितीयतृतीयपंचमानां ग्रहा-
 णामित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । सूर्यो रसांत्य इत्यादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमा-
 नः स ग्रहः शुभदः । शुभस्थानव्यतिरिक्ताखिलस्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहो-
 ऽशुभफलदाता । अतएवाह श्रीपतिः—‘सर्वे लाभगृहस्थिताश्च खरिपुण्वर्कः
 कुजाकीं त्रिषट्प्राप्तौ साद्यस्वमन्मथारिपुशशी खास्तारिवर्ज्यं भृगुः । धीधर्मा-
 स्तधनेषु वाक्पतिरिति स्वाष्टांबुखस्यो बुधः श्रेष्ठो जन्मग्रहाद्विगोचरविधौ
 विद्वो न चेत्स्याद्ग्रहैः ॥’ इति । अर्थादेवानुक्तस्थानेष्वशुभः सप्तग्रहः । अत्र
 ग्रहाणां विहितनिषिद्धस्थानफलानि विधिरत्ने—‘स्थानं जन्मनि नाशयेद्दि-
 नकरः कुर्याद्वितीये भयं दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानक्षयं यच्छति ।
 दैन्यं पंचमगः करोति रिपुहा षष्ठोऽर्थहा सप्तमे पीडामष्टमगः करोति परुषां
 कांतिक्षयं धर्मगः ॥ कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्मगो वित्तलाभकृदथायसंस्थितः ।
 द्रव्यनाशजनितां महापदं यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥’ इति रविः । ‘ज-
 न्मन्यत्रं दिशति हिमगुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्याद्रव्यं सहजभवने कुक्षिरोगं
 चतुर्थे । कार्यं नाशं तनयगृहगो वित्तलाभं च षष्ठे धूने द्रव्यं युवतिसहितं
 मृत्युसंस्थोपमृत्युम् ॥ नृपभयं कुरुते नवमः शशी दशमधामगतस्तु महत्सु-

खम् । विविधमायगतः कुरुते धनं व्ययगतस्तु रुजं धनसंक्षयम् ॥' इति चंद्रः । 'प्रथमगुहगतः क्षोणीसूनुः करोत्यरिजं भयं क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः । अरिभयमतः पातालेऽर्थान्निक्षणोति हि पंचमो रिपुगृहगतः कुर्याद्वित्तं रुजं मदनस्थितः ॥ जनयति निधनस्थः शत्रुबाधां घराजो दिशति नवमसंस्थः कायपीडामतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं व्ययभवनगतोऽसौ व्याधनर्थार्थनाशान् ॥' इति भौमः । 'बुधः प्रथमगो भयं दिशति बंधमर्थं धने धनं रिपुभयान्वितं सहजगश्चतुर्थोऽर्थदः । अनिवृत्तिकरो भवेत्तनयगोरिगः स्थानदः करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरव्यथाम् ॥ अष्टमे शशिसुते धनवृद्धिं धर्मगस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्मगः सुखमथायगतार्थं द्वादशो भवति वित्तविनाशः ॥' इति बुधः । 'भयं जन्मन्यार्थं जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं तृतीयं गच्छेत् दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् । सुखं पुत्रस्थाने रुजमपि च कुर्यादरिगृहे गुरुद्वेने पूजां धननिचयनाशं च निधने ॥ धर्मगतो धनवृद्धिकरः स्वात्पत्तिहरो दशमेऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति स चाये द्वादशगस्तुमानसपीडाम् ॥' इति गुरुः । 'जन्मन्यरिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थं दुश्चिक्वगः सुखकरो धनदश्चतुर्थः । स्वात्पुत्रगस्तनयगोऽरिगतोरिवृद्धिं शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥ जनयति विविधांबाराणि धर्मे न सुखकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ॥ धननिचयकरः सलाभसंस्थो व्ययभवनेपि धनागमं करोति ॥' इति शुक्रः । 'वित्तभ्रंशं रुगासिं दिनकरतनये जन्मराशिं प्रपन्ने वित्तक्लेशं द्वितीये धनहरणकृतं वित्तलाभं तृतीये । पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवगनतः पुत्रभृत्यार्थनाशं पष्ठे स्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसंघातमार्किः ॥ शरीरपीडां निधने च धर्मे धनक्षयं कर्मणि दौर्मनस्यम् । उपात्यगो वित्तमनर्थमंथे शनिर्ददातीत्यवद्वसिष्ठः ॥' इति शनिः । 'राहुर्जन्मगतो भयं च कलहं सौभाग्यमानक्षयं वित्तभ्रंशमहामुखं नृपभयं चार्थक्षयं यच्छति । संतापं कलहं च वित्तमधिकं शीघ्रं विनाशं नृणां केतुस्तत्फलमेव राशिषु वदेच्छंसंति गर्गादयः ॥' इति राहुः । एतच्च शुभाशुभफलं ग्रहा ऋक्षसंघिगतास्तथा राशिसंघिगता एष्यराशेः फलं ददति वक्रिणस्तु प्राग्राशेरित्याह कमलासनः—'ऋक्षसंघिगताः खेटा राशिसंघिगता ग्रहाः । एष्यराशेः फलं दद्युर्वैकी तद्विपरीतगम् ॥' इति । राशिग्रहणं नक्षत्रस्याप्युपलक्षणम् । वसिष्ठोपि—'भवनांत्यगताश्चिप्यं यदंतगताश्च गगनचराः । दद्युः परभवनफलं प्राग्भवनफलं च वक्रिताश्च ॥' इति । अस्यार्थः—ऋक्षं नक्षत्रं तस्य संधिः एकस्मान्निर्गलापरत्र संक्रमणं संधिरेवं राशिसंधिश्च । तत्र संधिज्ञानम् 'देवव्यंकतेवोऽष्टाष्टौ नाड्योकाः खनुपाः क्रमात् । वर्ज्याः संक्रमणेऽकादेः प्रायोर्कस्यातिनिदिताः ॥' इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति ग्रंथकृत् । संक्रमणकाल एव संधिकालः सर्वेषां ग्रहाणाम् 'पट्टिचिबं ग्रहशुक्तिभक्तम्' इत्यादिना भास्करेणोक्तत्वात् । तदेतदस्माभिः संक्रांतिप्रकरणे सप्रपंचं निरूपितं ततएवावधार्यम् । तत्र सूर्यादिग्रहाः देवद्वयकेतिपद्योक्तार्थवटिकोपलक्षिते नक्षत्रांते

राश्यन्ते वा स्थिता जिगमिषितस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं प्रयच्छन्ति । वक्रि-
णस्तु पूर्वोक्तलक्षणोपलक्षिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा स्थिता भुक्तस्य नक्षत्रस्य
राशेर्वा फलं ददति । तत्र भौमाद्या ग्रहाः वक्रातिचारयोः प्राग्राशिकलं कि-
र्यन्ति दिनानि प्रयच्छन्तीत्याह वसिष्ठः—‘दशदिवसं पंचदिनं त्रिपक्षमतिचा-
रवक्रयोर्द्वेष्टुः । भौमाद्याः पंच दिनं प्राग्राशिकलं च पंचमासांश्च ॥’ इति ।
भौमाद्याः स्वगत्या यावता कालेन राशिं जहति न ततोऽल्पे न्यूनाधिकभावेन
स चारः । यदाचारसमये राशिं जहति सोतिचारः वक्रं प्रसिद्धमेव ॥१॥२॥३॥

अथ वामवेधं शुक्रपक्षे चंद्रबलं चोपजात्युत्तरार्धेनाह—

दुष्टोपि खेटो विपरीतवेधाच्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जे ॥४॥

दुष्टोऽपीति ॥ दुष्टोपि स्वजन्मराशेः सकाशादनिष्टस्थानस्थितोपि खेटो
विपरीतवेधात् वामवेधाच्छुभः शुभफलदाता । अयमर्थः—तेषु षष्ठदशमतृ-
तीयैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता । तद्विज्ञान्यष्टौ स्थानान्यशुभान्येव ।
तत्र द्वादशचतुर्थेनवमपंचमाख्येष्वनिष्टस्थानेषु स्थितः सूर्यस्तथैवानिष्टफलदः
स्याद्यदा प्राक् पठितैः क्रमेण पष्ठादिस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्धः ।
यदा तु विद्धस्तदा शुभफलदोपि पष्ठादिस्थाने शुभदो नैव स्यात् ॥ अन्येषु
स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्ताष्टमेषु स्थितः सूर्यो निष्फलः फलदो नैव । एवं चंद्रबु-
धयोः पठेय विरुद्धस्थानानीति क्रमवेधवामवेधौ स्याताम् । भौमस्य तु त्री-
ण्येव शुभतराण्यशुभान्येव तत्र नवपंचमद्वादशस्थानस्थितभौमस्याशुभस्य
क्रमेण पष्ठैकादशतृतीयस्थानस्थैर्ग्रहैर्वामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येष्वशुभस्था-
नस्थितेष्वशुभ एव भौमः । एवं शनिराहुकेतयो ध्येयाः । गुरोरप्येवमेव । तत्र
तु प्रथमपष्ठस्थानस्थो गुरुः शुभएव । शुक्रस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्व्य-
तिरिक्तानि त्रीणि पष्ठसप्तमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वादश-
द्वितीयचतुर्थेस्थानस्थग्रहजनिवामवेधेन शुभत्वमेव । अन्येषां तूत्तरपठिता-
स्थानानां शुभत्वादेव न वामवेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः । यदाह
कश्यपः—‘अपविद्धो ग्रहः कश्चिन्न ददाति शुभं फलम् । वामवेधविधानेन
त्वशुभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्विविधं मूलं विचार्यैव फलं वदेत् ॥’ इति ।
वसिष्ठोपि—‘वेधसमन्वितस्वचराणां प्रदिशंत्यसत्फलं किंचित् । व्यत्ययवे-
धविधानादपि च शुभास्ते शुभप्रदाः सततम् ॥’ इति । व्यत्ययवेधो वामवेधः ।
द्विकोण इति । सिते शुक्रपक्षेऽब्जश्वंद्रो द्विकोणे द्वितीयनवमपंचमस्थानेषु
स्थितः शुभदः । अत्रापि क्रमेण पष्ठाष्टमचतुर्थेस्थानस्थितैर्बुधवर्जितैर्ग्रहैर्यदि न
विद्धः इत्यपि ध्येयम् । उक्तं च नारदेन—‘शुक्रपक्षे शुभश्वंद्रो द्वितीयन-
वपंचमैः । रिपुमृत्युबुसंस्थैश्चेन्न विद्धो गगनेचरैः ॥’ इति । यदि विध्यते
तदाशुभफलद एव ॥ ४ ॥

अथ द्विविधवेधे मतद्वयमुपजात्याह—

स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः सः ।

हिमाद्रिविध्यांतर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः ॥५॥

स्वजन्मेति ॥ इह द्विविधवेषविधावन्ये नारदादयः स्वजन्मराशेः सका-
शाद्विविधं वेषं क्रमिकं वेषं वामवेषं चाहुः । तथा चोभयत्रापि नारदेन
जन्मत इत्युक्तम् । अथ कश्यपादिमतमुच्यते । स पुनर्द्विविधोऽपि वेषो ग्र-
हाधिष्ठितराशितो ज्ञेयः । यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात्पृष्ठस्थितः शुभः
स सूर्यः स्वाक्रांतराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्वः तथा
सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्थोऽपि नेष्टः सः सूर्यसंक्रांतराशिषष्टिस्थितैः शनिव-
र्जितैर्ग्रहैर्विद्वश्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथेतस्यैव द्विविधवेषस्य देशविशे-
षविषयत्वमुच्यते । हिमाद्रिविंध्यनामानौ पर्वतौ प्रदेशविशेषावस्थित्या प्र-
सिद्धौ तयोरंतरालवर्तिन्येव देशे स द्विविधोपि वेषो ज्ञेयः न सर्वदेशेषु । हि-
माद्रिविंध्यांतरालबहिर्भूतसर्वदेशेषु द्विविधोपि वेषदोषो नास्तीति कश्य-
पस्य मुनेरुक्तिर्वचनमस्ति । यदाह कश्यपः—‘ज्ञातव्यं जन्मराशेस्तु नि-
खिलं यद्बलाबलम् ॥ हिमाद्रिविंध्ययोर्मध्ये वेषजं तद्ब्रह्मालयात् ॥’ इति ।
वयं तु सूर्यो रसान्त्य इति क्रामिको वेषो जन्मराशित एव ज्ञेयः वामवेषस्तु
अधिष्ठितराशित इति ब्रूमः तदाह गुरुः—‘जन्मतः क्रमवेषः स्याद्द्वामवे-
धो ग्रहालयात् ॥’ इदमपि हिमाद्रिविंध्यांतरविषयमेव । एतज्ज्ञानं दुर्धटमि-
त्याहुर्नारदकश्यपौ—‘अज्ञात्वा द्विविधं वेषं यो ग्रहज्ञो बलं वदेत् । स
मृषावचनाभाषी हास्यं याति जनैः सदा ॥’ इति । एवंप्रकारेण गोचरबलं
ज्ञात्वा ग्रहदौष्ट्ये यात्रादिकं न कार्यम् । तदुक्तं श्रीपतिना—‘अकालचर्या
मृगयां च साहसं सुदूरयानं गजवाजिवाहनम् । गृहे परेषां गमनं विवर्जये-
द्गृहेषु राजा विषमस्थितेषु हि ॥’ अतएव तत्र ग्रहशान्तिर्विधेया । यदाह
नारदः—‘ग्रहेषु विषमस्थेषु शान्तिं यत्नात्समाचरेत् । हानिद्विद्वा ग्रहाधीने
तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥’ इति । विषयं चानिष्टमित्याह वसिष्ठः—‘ग्रहेषु
विषमस्थेषु यः शान्तिं न करोति सः । अर्थहानिं च मरणं चाशुने सर्वसंक-
टम् ॥’ इति । सा च शान्तिर्वसिष्ठसंहितोक्तप्रकारेण मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण
वाऽनुष्ठेया । तत्र शान्तिकालमाह वसिष्ठः—‘मासि मास्ययने चैव चन्द्र-
सूर्यग्रहेषु वा । विषुवत्रिकसंक्रांतौ व्यतीपाते दिनक्षये ॥’ इति । सौम्येक्षि-
तेऽनिष्टफलः शुभदः पापवीक्षितः । निष्फलो तौ ग्रहौ स्वेन शत्रुणा चावलो-
कितः ॥ नीचराशिगतः स्वस्य शत्रुक्षेत्रगतोपि वा ॥ शुभाशुभफलं नैव
दद्यादस्तेगतेषु वा ॥ इत्येतादृशस्थले दुष्टत्वाभावादेव शान्त्यभाव इति
फलितं भवति ॥ ५ ॥

अथ गोचरप्रस्तावाद्ग्रहणनक्षत्रफलं ग्रहणीयराहुगोचरफलं ग्रहणाशुभप्रती-
कारं च दुष्टग्रहणदर्शननिषेधं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिमतो घातः क्षतिः श्रीर्व्यथा

चिन्तासौख्यकलत्रदौष्ट्यमृतयः स्युर्माननाशः सुखम् ।

लामोऽपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगो-

दानं शान्तिरथो ग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे ॥ ६ ॥

जन्मर्क्षे इति ॥ यस्य जन्मनक्षत्रे ग्रहे ग्रहणे सति निधनं मृतिः स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘यस्यैव जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करो । तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥’ भार्गवीये विशेषोऽपि—‘यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरूपरज्यते । राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥’ इति ॥ राज्यस्य नक्षत्रे अमिषेकनक्षत्रे यदा कदाचिद्वाहुभुज्यमाननक्षत्रोपरागनक्षत्रमेकमेव तदा संदिग्धफलनिर्देशः । यदा तु नक्षत्रभेदस्तदीयराज्यमाननक्षत्रेणैव फलनिर्देशः । एवं राशिभेदेऽप्युपरज्यमानराशितोऽस्य मते राहोर्दिग्देशकालावरणादिभेदाद्ग्रहणत्वमेव नास्ति । तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ—‘दिग्देशकालावरणादिभेदे न वेधको राहुरिति श्रुवन्ति’ । एतदुपपत्तिर्भास्करेण स्वपदैरेव निरूपिता । पितृचरणैश्च तोडरानंदे राहुचारविलासे प्रपंचेनाभ्यधायि परंतु राहुसाहित्यं विना ग्रहणानयनस्य शरसंस्कृतिमानैक्यखंडाद्यानयनविशिष्टस्यासुकरत्वादिति साहित्यविवक्षयैव राहोरुपरक्तत्वमुच्यते । अतएवोक्तं वराहेण—‘तस्मिन्काले साक्षिध्यमस्यते नोपचर्यते राहुः । याम्योत्तरा शशिगतिर्गणिते ह्युपचर्यते तेन ॥’ इति ॥ अथ राशिफलमुच्यते । जनिमत इति । पंचम्यास्तसिद्धिः । जन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु ग्रहणे सति क्रमादनुक्रमेण घातादिफलं भवति । यथा जन्मराशौ ग्रहणे सति घातः शरीरपीडा द्वितीयराशौ क्षतिः द्रव्यनाशः तृतीयराशौ श्रीः लक्ष्मीः चतुर्थराशौ शरीरपीडा पंचमराशौ चिंता पुत्रादीनां पष्टराशौ सौख्यं सप्तमराशौ कलत्रदौस्थ्यं स्त्रीमरणं अष्टमराशौ मृत्युर्मरणं नवमराशौ माननाशः दशमराशौ सुखं एकादशराशौ लाभः द्वादशराशौ मृत्युः आत्मन इति केचित् द्रव्यस्येत्यपरे । इदं च फलं पण्मासपर्यंतमनुक्रमपि ध्येयम् । तदुत्तरं हि ग्रहणांतरसंभवात् । उक्तं देवज्ञमनोहरे—‘घातं हानिमथ त्रियं जवनभाङ्गस्ति च चिंतां क्रमात्सौख्यं दारवियोजनं च कुरुते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभपायमर्कशशिनोः पण्मासमध्ये ग्रहः’ इति । क्वचित्तु स्थानांत्य एव शुभमध्यमाधमा इत्युक्तमपि देवज्ञमनोहरे एतदुक्तम्—‘प्रासात्तृतीयाष्टमगश्चतुर्थस्थायसंस्थः शुभदः स्वराशिः । नवांशधीसप्तमगश्च मध्ये दृज्यो द्विपट्को दशमाद्यसंस्थः ॥’ इति । अत्र वाक्ये प्रासराशेर्गणनोक्ता । क्वचित् स्वराशेरपि । तद्वाक्यम्—‘त्रिषट्दशायोगपगते नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः । द्विसप्तनंदेषु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनिष्टं गुनयो वदन्ति ॥’ इति । अत्रावध्यपेक्षायां स्वजन्मराशेरित्यध्याहार्यमेव । अत्र ग्रहणीयराशेर्देशविशेषेण शुभफलानि वराहसंहितायामभिहितानि । तथा च ‘फलं कर्मोपदेशाद्देदि’ति वराहोक्तग्रहणीयनक्षत्रशुभफलानि स्वरोदयाभिहितकूर्मचक्रे पराशरसंहितायां चाभिहितानि, तथा मंडलभेदेनाप्यशुभफलानि गर्गसंहितायामभिहितानि तानि सर्वाण्यपि पितृचरणकृततोडरानंदे राहुचारविलासतोऽवधार्याणि नात्राप्रस्तुतं लिख्यतेऽस्माभिः ॥ अथाशुभसूचकग्रहणप्रतीकारमाह—तदशुभेति । तत्र सूर्यचंद्रयोर्ग्रहणस्य संबंधि यदशुभं दुष्टफलं तस्य ध्वस्त्यै नाशाय जपः स्वर्ण-

गोदानं जपो गायत्र्यादीनां मंत्राणां स्वर्णं प्रसिद्धं गौः प्रसिद्धा भूमिर्वा उप-
लक्षणत्वादन्वेषां रूप्यादीनां यथाशक्यत्वा दानं कार्यमिति शेषः । उक्तं च दैव-
ज्ञमनोहरे—‘इंदो सूर्ये यदि विधिवशात्सैहिकेयावमर्दस्तद्राश्यानां भवति
नियतं ग्रामपुंसां विनाशः । तस्माच्छांतिं मुनिभिरुदितां तत्तदालोकपूर्वां
कुर्याद्दानादिभिरिह नृणां नाशमायात्यरिष्टम् ॥’ इति । दानमपि तत्रैव—‘सु-
वर्णनिर्मितं नागं सतिलं ताम्रभाजनम् । सदक्षिणं सवस्त्रं च श्रोत्रियाय नि-
वेदयेत् ॥ सौवर्णं राजतं वापि विंशं कृत्वा स्वशक्तिः । उपरागोद्भवक्लेश-
च्छिदे विप्राय कल्पयेत् ॥’ दानमंत्रश्च—‘तमोमय महाभीम सोमसूर्यविम-
र्दन । हेमनागप्रदानेन मम शांतिप्रदो भव ॥’ स्कंदपुराणे—‘गोदानं भू-
मिदानं च स्वर्णदानं विशेषतः । ग्रहणे क्लेशनाशाय देवज्ञाय निवेदयेत् ॥’
इति । किंचात्र देशविशेषः पात्रविशेषो द्रव्यविशेषश्च नापेक्षित इत्याह
ज्यास्तः—‘सर्वं गंगाक्षमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वा भूमिः कुरुक्षेत्रं
ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥’ इति । तत्र स्नानदानादिकं कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह—
‘प्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रन्थे होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं
विधीयते ॥’ इति । तस्मिन्काले जपादिकमपि विधेयम् । ‘सूर्येन्दुग्रहणं या-
वत्तावत्कुर्याज्जपादिकम्’ इति शिवरहस्योक्तेः । आदिशब्दात्सुरार्चनमपि ।
अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराश्योर्ग्रहणशान्तिमाह वसिष्ठः—‘यस्यैव जन्मनक्षत्रे
ग्रस्येते शशिभास्करौ । तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ धनक्षयः ॥ द्रव्यमे-
त्रविधानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागस्नानविधिं सम्यग्वक्ष्ये समासतः ॥
मंडलं चतुरस्रं तु गोमयेन विलेपयेत् । ग्रहस्येशानदिग्भागे वर्णकैः समलं-
कृते । स्थापयेच्चतुरः कुंभांस्तत्र तान्सागरात्मकान् । सर्ववेदात्मकान्सृत्वा
सर्वनीर्थात्मकांश्चुभान् ॥ पल्लवोशीरसायुज्य(?)गतांपधिसमन्वितान् । मृत्ति-
काहेमरत्नेन दंतगुग्गुलचंदनैः । पंचगव्यामृतभ्राजत्फटिकैः सर्पपांबरैः । शं-
खकुंकुमनीर्थांशुरोचनैः पद्मकैर्युतान् ॥ चत्वारः प्राञ्चुखा विप्राः प्रार्थयेयुः
पृथक्पृथक् ॥ अङ्गिलगैर्वारुणैः सूक्तैः स्वस्तिवाचनपूर्वकैः ॥ तिलहोमं चाहु-
तिभिः सहस्त्राद्यष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा प्रयत्नेन स्नानकर्म समाचरेत् ॥
आमंथ्य नवभिर्मंत्रैः कुंभान्संकल्पपूर्वकान् । एतानेव ततो मंत्रान्स्वर्णपट्टे च
संलिखेत् ॥ कर्तुः शिरसि तं बध्वा चाङ्गिलगैर्वेदमंत्रकैः । सुमंत्रितैः कुंभजलैः
स्नाप्य नीराजयेत्ततः ॥ दध्याज्यं प्रददेद्देभ्यः शुक्रमात्यांबरः शुचिः । ऋत्वि-
ग्भ्यो दक्षिणां दद्याच्छिष्टेभ्यश्च स्वशक्तिः ॥ योसां वज्रधरो देव आदित्यानां
प्रसुमेतः । सहस्रनयनश्चंद्रग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ सुगवं यः सर्वदेवानां साक्षा-
च्चिरमितद्युतिः । चंद्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥ यः कर्मसाक्षी
लोकानां धर्मो महिषवाहनः । यमश्चंद्रोपरागस्य ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ रक्षो-
गणाधिपः साक्षात्प्रलयानलसंनिभः । खड्गज्योऽतिकायश्च रक्षः पीडां व्यपो-
हतु ॥ नागपाशधरो देवः सदा च नरवाहनः । वरुणोऽबुपतिश्चंद्रग्रहपीडां
व्यपोहतु ॥ प्राणरूपो हि लोकानां वायुः कृष्णमृगप्रियः । वायुश्चंद्रोपरागस्य

पीडामत्र व्यपोहतु ॥ योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चंद्रोपराग-
कलुषात्पीडां चापि व्यपोहतु ॥ योऽसाविंदुधरो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः ।
चंद्रोपरागपापानि नाशयत्वथ शंकरः ॥ त्रैलोक्ये यानि भूतानि चराणि
स्थावराणि च । ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि तानि पापं दहतु मे ॥ आमंत्रणे लेख-
नोक्तास्वेते पूजनमंत्रकाः । अर्चयित्वा पितृन्देवान्गोभूस्वर्णवरादिभिः ॥ अ-
नेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत् । न तस्य ग्रहपीडा स्याद्यानबंधुधन-
क्षयः ॥ परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् । सूर्यग्रहेऽप्येवमेव सूर्य-
नाम्ना विधीयते ॥' इति वृद्धवसिष्ठोक्ता ग्रहणशान्तिः ॥ अत्र यद्यपि ज-
न्मराशौ धनक्षय इत्युक्तं तत्र च दोषालपताप्रतिपादनेन शान्तेरकन्यथा प्र-
तीयते, तथापि प्राग्वलिखितबहुवचसु विरुद्धफलाभिधानादेवास्य जन्म-
शान्तिरपि ग्रहणे शान्तिर्विधेया । उभयानुवादेन शान्त्यभिधानात् । उक्तं च
मत्स्यपुराणे—'यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः । तस्य शान्तिं प्रव-
क्ष्यामि मंत्रौषधिविधानतः ॥' इति । अतो जन्मनक्षत्रजन्मराशिर्व्यतिरिक्ते
विरुद्धे ग्रहणे शान्तिर्न विधेया वचनाभावात् । किंतु स्वविभवरूपं दानादि-
विधेयमिति तात्पर्यार्थः । सूर्यग्रहेऽप्येवमेवेति—'योऽसौ वज्रधरो देव आदि-
त्यानां प्रभुर्मेतः । सहस्रकिरणः सूर्यो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥' इत्युक्तदिशा
चंद्रपदस्थाने सूर्यपदं पूर्वमंत्रश्लोकेषु प्रयोज्यमित्यर्थः ॥ अथेदं ग्रहणं स्थान-
विशेषेणानिष्टजनकमित्युक्तं तत्र किं ग्रहणं दृष्टमदृष्टमित्याह—अथो इति । उक्तं
च—'जन्मसप्ताष्टरिः फांकदशमस्थे निशाकरे । दुष्टोऽनिष्टप्रदो राहुर्जन्मक्षं ति-
धनेपि च ॥' इति । जन्मक्षं जन्मनक्षत्रं निधनं वधतारा सप्तमी । अत्र दुष्ट
इति पदश्रवणादुपस्थानावस्थितो राहुः दुष्टः पुंसां दोषजनकः । यदा तु मेघा-
द्यावरणेन गृहमध्यावस्थितस्याचक्षुष्मतोपि पुंसो राहुदर्शनाभावे सत्यप्य-
रिष्टेऽरिष्टं नास्ति । एवं चांधस्य यत्र कुत्राप्यवस्थितस्य गृहाद्ग्रहगतुमशक्नु-
वतो वृद्धानुरादेश्व सर्वारिष्टस्नानादि वा नास्ति इति तेषामाशयः ॥ अत्रेदं
कथ्यते । किमिदं ग्रहणं दृष्टमेव स्नानाद्यधिकारसंपादकमुत मेघाद्यावर-
णेनादृष्टमपि । कुतः । उभयथा वचनोपलब्धेः । तथाहि वृद्धवसिष्ठः—
'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचैलं तु भवेत्स्नान सूतकाज्ञं विव-
र्जयेत् ॥' इति । षट्त्रिंशन्मते—'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा
कर्माणि कुर्वीत शूनमज्ञं विवर्जयेत् ॥' इति । शृतं पक्कं । 'शृतं पाकं' इति
निपातनात् । यद्यपि तस्मिन् सूत्रे क्षीरहविषोरेवेति महाभाष्यकृतोक्तम्,
तथापि महामुनिप्रयोगादन्यस्मिन्नपि द्रव्य ओदनादां पाकसामान्यवद्वृत्तिः ।
विष्णुः—'राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतारकम्' इति । शातातपः—'स्ना-
नदानतपःश्राद्धमनंतं राहुदर्शने' इति । एवमादीनि वचांसि दर्शनपदसहि-
तान्युपलभ्यन्ते । अन्यथापि वसिष्ठः—'ग्रहणे संक्रमे वापि न स्नाथाद्यदि मा-
नवः । सप्तजन्मसु कुष्टी स्यादुःखभागी च जायते ॥' इति । लिंगपुराणेपि—
'चंद्रसूर्यग्रहे स्नायात्सूतके मृतकेपि च । अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं

न विंदति ॥' इति । एवमादीनि दर्शनपदानाकांतानि वचांस्युपलभ्यन्ते । तत्र दर्शनवादिन आहुः । दर्शनपदानाकांतेषु वचस्सु ग्रहणस्य निमित्तत्वं च प्रतिपाद्यते 'ग्रहणे संक्रमे वापि' इति निमित्तसहस्युपलंभात् । ज्ञातमेव च ग्रहणं ज्ञानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानापेक्षायां च राहु-दर्शनपदोपेतवचनालोचनेनाचाक्षुषज्ञानस्यैव निमित्तत्वम् । अतश्चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनमुख्यत्वं ज्योतिःशास्त्रीयज्ञाने तु लक्षणाप्रसक्तिः । एवं सति मे-
 चाच्छन्नग्रहणदिवसजातचंद्रग्रहणरान्निभसूर्यग्रहणेषु न ज्ञानदानादावधि-
 कारः । तस्माद्ग्रहणं दृष्ट्वा ज्ञानदानादिकं विधेयमित्यर्थः संपन्नो भवति । नैत-
 त्सहृदयहृदयंगमं । यतो वचनेषु राहुदर्शनग्रहपदयोः समानार्थकता नास्ति ।
 कथम्—'अद्ययक्षाः कालस्य मूर्तयो गणकाश्रिताः । शीघ्रमंदोच्चपादाख्या
 ग्रहणां गतिहेतवः ॥' इति । सूर्यसिद्धांते चंद्रादिग्रहापातानामदृश्यतोका ।
 पातो राहुश्च पर्यायः । उक्तं च तत्रैव—'दक्षिणोत्तरयोरेव पातो राहुश्च रंहसा ।
 विक्षिपत्येष विक्षेपश्चंद्रादीनामपक्रमात् ॥' इति । केशवाक्येणान्युक्तम् ।
 'पर्यायेण तु राहुपातयोर्नामनी विदधुरेव तांत्रिकाः ॥' इति । अतो राहुद-
 र्शनमेव गगनकुसुमायमानम् । ननु ग्रहणे सूर्यचंद्रयोश्छादको राहुर्दृश्यत
 एव । अतएव 'राहुग्रस्ते निशाकरे' इत्यादिपुराणोक्तिः साधीयसीति चेन्न ।
 'भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशांकपाते ग्रहणं कियद्वा-
 गाधिकोनके ॥' इत्युपक्रम्य 'छादको भास्करस्यंदुरधःस्थो घनवद्भवेत् । भू-
 च्छायां प्राक्षुखश्चंद्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥' इति । असौ भूच्छायाऽस्य चं-
 द्रस्य छादको भवेदित्यर्थः । इति सूर्यसिद्धांतोक्तः स्पष्ट एव छाद्यच्छाद-
 कभावोऽभिहितः । पुराणेन सह विरोधपरिहारस्तु—'दिग्देशकालावरणादि-
 मेदाक्ष छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यां स्वसंहिता-
 वेदपुराणवाक्यम् ॥' इति पूर्वपक्षं विधाय ततो 'राहुः कुभामंडलगः श-
 शांकं' इत्यादिना 'तमोमयः शंभुवरप्रदानात् सर्वांगमानामविरुद्धमेतत्'
 इत्यन्तेन भास्कराचार्यैरेवोक्तः । 'तस्मिन्काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्यते
 राहु'रिति वराहेणोक्तम् । तस्माद्राहुदर्शनं तु नास्त्येव । भवन्मते दर्शनं
 चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् । एवं सति राहोर्दर्शनं राहुदर्शनमिति तत्पुरुषोऽ-
 नुपपन्नः । अथ तु सामीपलक्षकदर्शनशब्दमंगीकृत्य तदर्थः क्रियते, तथापि
 यस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य सामीप्यं तु सुतरामिति बालैरप्येतद्बुध्यते ।
 तस्माद्दर्शनशब्देन नोपरागो लक्ष्यते राहुदर्शनं राहुपरागस्तस्मिन् राहुदर्शने
 इति । अयमर्थः । राहुर्नाम पातः तस्य संबंधेन दर्शनमुपराग इति । नच
 राहुरेव लक्षणयोपरागपरस्तस्य दर्शनमिति पूर्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वा-
 च्यम् । लक्षणा स्वार्थोत्तरासंभवे सति वक्तव्या 'अत्यन्तादर्शनं राहोस्तथा चा-
 त्यन्तदर्शने । प्रजापीडा विनिर्देयया व्याभिदुर्भिक्षतस्करैः ॥' इति विष्णुध-
 र्मोत्तरादिवाक्येषु पदांतरासन्निधानाद्राहुदर्शनेनोपरागो लक्ष्यते । इदं च
 राहोः पातनामकं ग्रहगतिरूपमर्थांतरमस्तीत्यतो राहुदर्शनग्रहापातयोः समा-

नार्थकतास्तीत्येवं च सिद्धमिति प्रागुक्तानां सर्ववचसां ग्रहणे ज्ञायादित्येव वाक्यार्थः फलितो भवति । किंच ग्रहणे चाक्षुषमेव दर्शनं विवक्षितं चेत्तदा नेक्षेदुद्यतमादित्यं नास्त्यतं कथंचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो गतम् ॥' इत्युक्तोपरक्तसूर्यदर्शननिषेधो नोपपद्येत । नन्वयं निषेधः सूर्यो-परागदर्शन एव न चंद्रोपराग इति चेन्न । 'नाशुची राहुतारकम्' इत्यत्र रा-हुमात्रग्रहणाद्विचंद्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्तत्वात् । अशुचे रजस्व-लापतितादेर्ग्रहणं तु दोषाधिक्यसूचनार्थम् । यथा श्राद्धे कुलीनानां ब्राह्म-णानामामंत्रणे उक्ते अन्येषां निषिद्धत्वादेव कुंडगोलकब्राह्मणानामामंत्रणे-ऽसिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । 'भास्करालोकनाश्लीलपरिवादं विवर्ज-येत्' इति स्मृतिवाक्यस्य तूद्यदस्तगाभ्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य यु-क्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुल्यबलत्वात्सङ्कटं इदं ज्ञा-यादिति व्याचक्षुः । तच्चित्तम् । 'जन्मसप्ताष्टरिःफाकैः' इत्यादिना सामा-न्यतो निषिद्धस्योपरक्तदर्शनस्य पुनर्निषेधात्प्रागुक्तदिशा राहुदर्शनपदस्य रा-हुपरागलक्षकत्वेन तुल्यबलत्वाभावाच्च । तस्मादुपरक्तयोः सूर्यांचंद्रमसोर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वान् । ग्रहणे च ज्ञानदानाद्युक्तेस्तज्ज्ञानं च उयोतिः-शास्त्रैकदेशगणितग्रंथेभ्यो बुद्ध्वा तस्मिन्काले ज्ञानदानादि विधेयमिति सि-द्धांतः । अतएव मेधाद्यावृतेष्युपरागे ज्ञानादिकं विधेयमेव । ननु गणितग्रं-थाधीनमुपरागज्ञानमेव चेत्ज्ञानादिप्रयोजकं तदा रात्रौ सूर्यग्रहणस्य दिवा चंद्रग्रहणस्य जायमानत्वात्तद्वापि ज्ञानादिकं स्यात् । सत्यमेवैतत् । वचन-त्वात् न क्रियते । तदुक्तं निगमे—'सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहो यदि । तत्र ज्ञानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥' इति । अतएव ता-दृशे ग्रहणे दृष्टेऽपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सूच्यते । नचैतदभावे प्रतिषेधादित्यधि-करणेन पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्युदाहृतवाक्यवन्नित्यानुवाद इति वाच्यम् । विधिशेषत्वाभावात् । यथा पृथिव्यामग्निर्न चेतव्य इति नि-षेधविधिरस्ति तत्र नांतरिक्षे न दिवीति दृष्टांतो निषेधविधेः शेषस्तथात्र सूर्यग्रहो यदा रात्रावित्येतद्वाक्यस्य विधेः शेष इति । किंच वं ब्रुवतस्तव म-तेऽनर्थकमेव वाक्यं स्यान्नचेत्तद्युक्तम् । अतएवाह जाबालिः—'संक्रांतेः पु-ण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥' इति । भ्रस्तस्यास्तमनपर्यंतं दर्शनगोचरत्वात्तावान्कालः पुण्यकालो भवतीति माधवो व्याचक्षुः । तदुक्तं विश्वरूपनिर्णये—'दिवा चंद्रग्रहो रात्रौ सूर्य-पर्व न पुण्यदम् । संधिस्थं पुण्यवज्ज्ञेयं यावद्दर्शनगोचरम् ॥' इति । अन्ये तु मेधावृते तदनावृते चोपरागगणितागतस्थितिघटिकापुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वेवंविधे निर्णये भुजवृत्तादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं । तदाह च-सिष्ठः स्वसिद्धांति—'सूर्यस्यादर्शनं रात्रिर्दिनं तद्दर्शनात्मकम् । भुजवृत्तादु-परि च स्थितोऽर्कोऽदर्शनं स्मृतम् ॥' इति । अर्क इत्युपलक्षणं चंद्रादिग्रहन-क्षत्राणामाकाशप्रदेशः समंताद्भूसंलग्न इव यत्र भाति स प्रदेशो भुजशब्द-

वाच्यः । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं सूर्यचंद्रौ यदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥’ इति । ग्रास्तास्ते भृगुः—‘प्रसर्गा वास्तमानं तु रवींद्रं प्राप्तो यदि । तयोः परेयुस्त्वये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥’ इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुजवृत्तोपरि स्थितत्वोपलक्षकौ । अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेपि दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत । तथा च यत्र स्पर्शकाले ग्रहणं दृष्ट्वा स्नानं विहितं तत्रांतरा मेघावरणात्सूर्यचंद्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं त्रयं वा स्यात्तत्राप्युपवासप्रसंगो न च सर्वे शिष्टास्तथाचरन्ति तस्मादर्शनार्थमभ्युपेत्य शास्त्रीयज्ञानपरतयैव व्यवस्था कर्तव्या । तस्यां च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघानावृतेष्वुपराने तमद्वैव प्रशस्तचक्षुषा अंधेन च गंतुमशक्नुवद्भिर्वृद्धातुरैश्च स्नानदानादिकं विधेयमिति फलितोऽर्थः । अतएव भागवते रविग्रहे कुरुक्षेत्रे स्नानाद्यर्थं मिलितानां पांडवीयलोकानां मध्ये धृतराष्ट्रोपि परिगणित इति शिष्टाचारोपपत्तिः । एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभावेपि ग्रहणदर्शननिषेधः किं पुनरतिष्टजनकत्वे । तस्माज्जन्मशशकित्यादिपथं निर्मूलत्वाद्युक्त्यसहत्वाच्चोपेक्ष्यम् । किंवा प्रत्यक्षोपलभ्यमानवसिष्टमनस्यपुराणादिवाक्येषु दर्शनपदाभावाच्च । अतएव मूले परे इति पदं प्रयुक्तम् । शान्तिस्तु दर्शनाभावेपि विधानमुचिता यतोरिष्टयोगानां स्वरूपवतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति । अन्यथा ग्रहवेषस्थोत्पातादिसूचितारिष्टनिवृत्तिहेतुः शान्तिर्दर्शनाभावे न विधीयते इत्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तम् ॥ ६ ॥

अथ चंद्रबले विशेषमनुष्टुभाह—

पापांतः पापयुद्धूने पापाचन्द्रः शुभोऽप्यसत् ।

शुभांशे चाधिमित्रांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सत् ॥ ७ ॥

पापांत इति ॥ शुभोपि शुभफलदः पापांतः पापयुद्धूने पापद्वयमव्यवर्त्त पापग्रहयुक्तः पापः द्यूने सप्तमस्थाने वर्तमानश्चेत्स्यात्तदा असदशुभ एव । यदा त्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि चंद्रः शुभांशे सौम्यग्रहनवांशे स्यादथवाऽधिमित्रस्य नवांशे स्यात्तथा गुरुणा बृहस्पतिना दृष्टः सन् शुभफलदाता भवेत् । यदाह राजमार्तंडः—‘पापग्रहेण संयुक्तः पापजामित्रसंस्थितः । पापद्वयान्तरगतः शुभोऽप्यशुभदः शशी ॥ अनिष्टस्थानसंस्थोपि भवेच्छुभकरः शशी । सौम्यभागेऽधिमित्रांशे गुरुणा वापि वीक्षिते ॥’ इति ॥ ७ ॥

अथ चन्द्रबलस्य विधानान्तरमनुष्टुभाह—

सितासितादौ सदृष्टे चन्द्रे पक्षौ शुभावुभौ ।

व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ संकटेऽब्जबलं त्विदम् ॥ ८ ॥

सितेति ॥ सितादौ शुक्लपक्षप्रतिपदि समीचीने चंद्रे मति संपूर्णः शुक्ल-

पक्षः शुभः । अस्मितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि चंद्रे दुष्टे सति संपूर्णः कृष्णपक्षः शुभः । ज्येष्ठासे च पूर्वांकादर्थार्द्धेपरीत्ये द्वात्रिंशे पक्षावन्तिष्ठौ । यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि चंद्रो दुष्टश्चेत्तदा सकलः शुक्लपक्षोऽतिष्ठः । यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि चंद्रः शुभश्चेत्तदा संपूर्णः कृष्णपक्षोऽतिष्ठ इति । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘वल्लभपक्षादिगते हिमांशौ शुभे शुभं पक्षमुदाहरति । सितेतरादा वल्लभे शुभे च पक्षावन्तिष्ठौ भवतोऽन्यथा तौ ॥’ कश्चिदपि—‘मासादींदुः शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शोभनः । कृष्णादींदौ त्वशुभदे शुभं तद्व्यत्ययेऽन्यथा ॥’ इति । इदमेतादृशमज्ज्वलं चंद्रज्वलं तु संकटे विवाहयात्रादाववश्यकतेष्वे तात्कालिकचंद्रज्ज्वाभाये ग्राह्यं नान्यथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ ग्रहाणां दीर्घ्यपरिहारपूर्वकं तुष्टिसंपादनार्थं नवरत्नसमुदायधारणं शालिन्याह—

वज्रं शुकेऽब्जे सुमुक्ताप्रवालं भौमेऽगौ गोमेदमार्कौ सुनीलम् ।
केतौ वैदूर्यं गुरौ पुष्पकं द्वे पाचिः प्राज्ञाणिक्यमर्के तु मध्ये ॥९॥

वज्रं शुके इति ॥ अत्रैकां सुवर्णमुद्रिकां कृत्वा तत्र दशभागे वर्तुलाकरे नवधा विभक्ते प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि दृढं निधेयानि । तत्र प्राप्तिरिति पंचम्यन्तमव्ययम् । पंचमी चेयं त्यजलोपे । अनः प्रासादिदिक्षु इत्ययमर्थो जातः । तत्र शुक्रप्रीतये पूर्वस्थां दिशि वज्रकं हीरकं निधेयम् । एवं चंद्रप्रीत्यर्थं शोभनं मुक्ताफलमाग्नेय्याम् । भौमप्रीत्यर्थं प्रवालं दक्षिणस्याम् । अगौ राहुप्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्याम् । मार्कौ शनिप्रीतये शोभनं नीलं पश्चिमास्याम् । केतुप्रीतये वैदूर्यं वायव्याम् । गुरुप्रीतये पुष्पकं पुष्परामं उत्तरस्याम् । बुधप्रीतये पाचिः ईशान्याम् । सूर्यप्रीतये माणिक्यं मध्यमकोष्ठे इति ॥ ९ ॥

अथ सति द्रव्यसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य शक्यत्वात्तदुक्तवेदानीमस्मिन् द्रव्यसामर्थ्ये यद्ग्रहकृतं दीष्टं तद्ग्रहरत्नधारणमिदं वज्रयाह—

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मकं पुष्पकवज्रनीलम् ।
गोमेदवैदूर्यकर्मकतः स्यू रत्नान्यथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णम् ॥१०॥

माणिक्येति ॥ सूर्यप्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्यं एवं चंद्रस्य मुक्ताफलं भौमस्य विद्रुमं बुधस्य गारुत्मकं गरुडपाचिः गुरोः पुष्पकं पुष्परामः शुक्रस्य वज्रं शनेर्नीलं ‘लहसुनिया’ इति कान्यकुब्जभाषयाहुः । राहोर्गोमेदं केतौ वैदूर्यमित्येवमर्केतोऽर्कादीनां ग्रहाणां रत्नानि धार्याणि स्युः । तत्र यद्ग्रहकृतं दीष्टं तस्य ग्रहस्य तुष्टये तद्ग्रहं धार्यमित्यर्थः । यदाह कश्चिपः—‘सूर्यादीनां च संतुष्टये माणिक्यं मौक्तिकं तथा । सुविद्रुमं मरकतं पुष्परामं च वज्रकम् ॥ नीलगोमेदवैदूर्यं धार्यं स्वस्वदृढक्रमात् ॥’ अथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णमित्यग्निमश्लोकेन संबंधः ॥ १० ॥

अथ महामूलरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्तदर्थमल्पमूल्यानि रत्नाणि ताराबलं च शालिन्याह—

धार्यं लाजावर्तकं राहुकेलो रौप्यं शुक्लेंद्रोश्च मुक्ता गुरोस्तु ।
लोहं मंदस्यारभान्वोः प्रवालं ताराजन्मक्षीत्रिरावृत्तितः स्यात् ११

धार्यमिति ॥ अथो ज्ञस्य बुधस्य मुदे संतोषार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धार्यं राहुकेत्वोः प्रीत्यै लाजावर्तकं मणित्रिशोपो धार्यः एवं शुक्लेंद्रोस्तुष्टयै रौप्यं गुरोस्तुष्टयै मुक्ता मंदस्य शनेस्तुष्टयै लोहं आरभान्वोर्मंगलसूर्ययोः प्रीत्यै प्रवालं धार्यम् । उक्तं च श्रीपतिना—‘धार्यं तुष्टयै विद्रुमं भौमभान्वो रूप्यं शुक्लेंद्रोश्च हेमैन्दुजस्य । मुक्ता सूरैर्लोहमर्कात्मजस्य लाजावर्तः कीर्तितः शेषयोश्च ॥’ इति । सूरैः सुरगुरोः । शेषयो राहुकेत्वोः । दीपिकाकारस्तु औषधीमूलाणि धार्याणीत्याह—‘मूलं धार्यं त्रिशल्याः सवितरि विगुणे क्षीरिकामूलमिदं जिह्वाहेभूमिपुत्रे रजनीकरसुते वृद्धदारोश्च मूलम् । भार्गवी जीवेऽथ शुके भवति शुभकरं सिंहपुच्छस्य मूलं विच्छोलं (?) चार्कपुत्रे तमसि गलयजं केतुदोषेऽश्वगंधम् ॥’ इति । त्रिशूली बिल्वः क्षीरिका क्षीरिणी जिह्वाहिनांगजिह्वा वृद्धदारुविधारः भार्गवी प्रसिद्धा सिंहपुच्छं वाघोटं ‘चरिवार’ इति मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम् मलयजं चंदनं अश्वगन्धं प्रसिद्धं एतद्रोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्नधारणाशक्तौ वेदितव्यम् । तारेति । यद्दिने ताराबलमस्ति वा नवेति विचारश्चिकीर्षितस्तद्दिने या तारा सा जन्मक्षीजन्मनक्षत्राभिरावृत्तितः पुनरावृत्तित्रयेण गणनीया स्यात् । त्रिरिति ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुचू’ इति सुजंतमव्ययम् । स्वजन्मनक्षत्राहिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिष्ठ आवृत्तयो भवत्यवशिष्टतारायाः शुभाशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः ॥ ११ ॥

अथ शेषक्रमेण सकलास्तारासंज्ञा अनुष्टुभाह—

जन्माख्यसंपद्विपदक्षेमप्रत्यरिसाधकाः ।

वधमैत्रातिमैत्राः स्युस्तारा नामसद्वफलाः ॥ १२ ॥

जन्माख्येति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह नारदः—जन्मसंपद्विपदक्षेमप्रत्यरिः साधको वधः । मित्रं परममित्रं तु जन्मभाष पुनः पुनः ॥’ इति । एवं तारा गणनीया इति शेषः । तत्र तृतीयापंचमीसप्तम्यस्तारा निषिद्धाः । अनिष्टफलश्रवणात् । अर्थादन्याः समीचीनाः । समीचीनफलश्रवणात् । उक्तं च—‘जन्मतारा द्वितीया च पष्ठी चैव चतुर्थिका । अष्टमी नवमी चैव पदकताराः शुभावहाः ॥’ इति । जन्मनक्षत्रं तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिषिद्धं च तच्चाग्रे निर्णेष्यते । तदिदं ताराबलं कृष्णपक्षविषयं नतूभयपक्षसाधारणं । तदाह नारदः—‘कृष्णे बलवती तारा शुक्लपक्षे बली शशी’ इति । युक्तं चैतत् । यतोऽत्रार्थवादो रत्नमालायाम्—‘न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रभावः कथितमिह हि तारावीर्यमायैः प्रधानम् । अतिविकल-

शरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु कर्तुं सर्वकार्याणि योषा ॥ शुद्धे पक्षे शीतारदिमर्बलीयानप्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । शक्त्या युक्ते विद्यमानेपि कान्ते न स्वातन्त्र्यं योषितः कापि दृष्टम् ॥' इति ॥ १२ ॥

अथावश्यककृत्ये दुष्टताराणां प्रकारद्वयेन परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मृत्यौ स्वर्णतिलान्विपद्यपि गुडं शाकं त्रिजन्मस्वथो

दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं सर्वो विपत्प्रत्यरिः ।

मृत्युश्चादिमपर्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीयैश्शका

नादिप्रांत्यतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः १३

मृत्यौ स्वर्णतिलानिति ॥ मृत्यौ सप्तम्यां वधतारायां स्वर्णतिलान् यथाशक्ति सुवर्णयुक्तांस्तिलान् ब्राह्मणाय दद्यात् । विपद्यपि विपत्संज्ञायां तृतीयतारायां गुडमिक्षुविकारं दद्यात् । त्रिजन्मसु तिसृषु जन्मतारासु शाकं प्रसिद्धं वृंताकादि दद्यात् । अथो प्रत्यरितारकासु पंचम्यां तारायां लवणं दद्यात् । तदाह नारदः—'जन्मत्रिपंचसप्तार्या तारानिष्टफलप्रदा । अनिष्टपरिहाराय दद्याद्दानं द्विजातये । शाकं गुडं च लवणं सतिलं कांचनं क्रमात् ॥' इति । अत्र सतिलमिति विशेषणं कांचनपदस्य न लवणपदस्य तेन वधतारायां सतिलं कांचनं देयम् । उक्तं च दीपिकायाम्—'प्रत्यरे लवणं दद्याच्छाकं दद्यात्त्रिजन्मसु । विपत्तारे गुडं दद्यान्नधिने तिलकांचनम् ॥' इति । अथ द्वितीयः परिहार उच्यते । तत्रादिमपर्यये प्रथमावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्युश्च तृतीयपंचमीसप्तम्यस्ताराः सर्वा अपि सामान्यतः पष्टिघटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः । अथ द्वितीये पर्यये द्वितीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्युनामादिप्रांत्यतृतीयका अंशा न शुभदाः । विपत्तारायां प्रथमविंशतिर्घटिकास्त्याज्याः । इतराश्चत्वारिंशच्छुभाः । प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिकास्त्याज्यास्तदुभयतो विंशतिविंशतिर्घटिकाः शुभाः । वधतारायामंतिमा विंशतिर्घटिकास्त्याज्या आद्याश्चत्वारिंशच्छुभा इति नवीना व्याकुर्वते । जीर्णास्त्वंशशब्देन नक्षत्रचतुर्थांशमाहुः । तथा सति आदिप्रांत्यतृतीयकाश्चरणाः क्रमेण निषिद्धा इतरे शुभाः । अथ तृतीये पर्यये तृतीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्यवश्चेते सर्वे पष्टिघटिकात्मका अपि शुभाः शोभनफलदाः स्मृताः । तथा च जगन्मोहने—गुरुरित्युक्त्वा पठितम्—'पर्याये प्रथमे वज्या विपत्प्रत्यरिनैधनाः । द्वितीये त्वंशका वज्यास्तृतीये त्वखिलाः शुभाः ॥' द्वितीये पर्यये अंशकानाह स एव—'आद्यांशो विपदि त्याज्यः प्रत्यरे चरमोऽशुभः । वधे त्याज्यस्तृतीयोऽंशः शेषा अंशास्तु शोभनाः ॥' इति । अत्रांशो नक्षत्रचतुर्थांश उच्यते । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । 'जन्मक्षाद्दशमं कर्म संघातर्क्षं तु षोडशम् । अष्टादशं सामुदायं त्रयोविंशं विनाशनम् ॥ मानसं पंचविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु ॥' इति नारदोक्तेर्विनाशिकाख्यत्रयोविंशभस्य दृष्टवम् ।

तदपवादमाह व्यवनः—‘वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशकं विना । शेषांशाः शुभदा श्रेया जन्मनीदुगतांशकाः ॥’ इति । अत्र वैनाशिकं प्रत्यरिसंज्ञं तस्य चरमांशस्यानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यंशकं विनेत्यनेन बाध्यते इत्यतः ‘एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि विनियुज्यते’ इति न्यायादत्रापि सैव व्याख्येति न नवीनमतं ज्यायोऽप्रमाणकत्वात् ॥ १३ ॥

अथ चंद्रावस्था वक्ष्यति तद्गणनोपायमनुष्टुभाह—

पष्टि ६० घ्नं गतभं भुक्तघटीयुक्तं युगा ४ हतम् ।

शराब्धि ४५ हल्लब्धतोऽर्कशेषेऽवस्थाः क्रमाद्विधोः ॥ १४ ॥

पष्टिघ्नमिति ॥ अष्टचंद्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः संति । यदाह नारदः—‘चंद्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथाक्रमान् । यात्रोद्वाहादिके कार्ये संज्ञा तुल्यफलप्रदाः ॥’ तत्राश्विनीमारभ्य गतभानि पष्ट्या ६० गुण्यानि वर्तमाननक्षत्रभुक्तघटीनि कार्याणि तानि पुनर्युगैश्चतुर्भिराहतानि शराब्धिहत् पंचचत्वारिंशता भाज्यानि यल्लब्धमागतं गतावस्थास्ताः शेषं वर्तमानावस्थाः तया लब्धांशस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासाद्यवस्थाः चंद्रस्य गताः स्युः । ता अवस्थाः सेषराशेः पुंसः प्रवासादिसंज्ञा वृषराशिस्थे चंद्रे नष्टादिसंज्ञाः स्युः एवं मिथुनादिदशराशिषु मृतादिसंज्ञा ह्यवस्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः—‘पष्टिघ्नं चंद्रनक्षत्रं तत्कालघटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोगघटिकाः पंचत्रिंशदधिकशतं भवंति । तत्र त्रैराशिकं यथेतामि १३५ घटीभिर्द्वादशावस्था लभ्यते तत्रेष्टघटीभिः किमिति तत्रैकया घट्या गुणनायां विकारानापत्तेर्द्वादशानामयमंको १३५ भाजको जातः तथा १२ अन्नानयोर्युगलभाजकयोस्त्रिभिरपवर्तने गुणकाश्चत्वारः ४ भाजकाः पंचचत्वारिंशत् ४५ तत्कालघटीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोपि तदाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् । अत्रेदमवधार्यम् । यद्यपि नक्षत्राणां घटीन्युनाधिकभावः संभवति तथापि पष्टिघटिकात्मकेन व्यवहारः कार्यः । विद्यमाननक्षत्रं भुक्तं तु स्वभोगं ज्ञात्वा पष्टिघटिकात्मकं कृत्वा तत्र योज्यम् । यथा यदि स्वभोगेन पष्टिघटिका लभ्यते तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां पष्टिर्गुणको नक्षत्रभोगो भाजक इति ॥ १४ ॥

अथ द्वादशावस्थानामानि सफलान्युपजात्याह—

प्रवासनाशौ मरणं जयश्च हास्यारतिक्रीडितसुप्तभक्ताः ।

ज्वराख्यकंपस्थिरता अवस्था मेपात्क्रमान्नामसद्वफलाः स्युः १५

प्रवासनाशाविति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । उक्तं च कश्यपेन—‘प्रवा-

सनष्टा च मृता जया हास्या रतिमुदा । सुप्ता भुक्ता ज्वरा कंपा सुस्थिति-
र्नाम सन्निभाः ॥' इति मुदा 'विद्भिदादिभ्योङ्' ततष्टाप् ॥ १५ ॥

अथ ग्रहाणां वैकृतपरिहारार्थं सौपधजलस्नानं दक्षिणाश्च शार्दूलविक्री-
डितेनाह—

लाजाकुष्ठबलाप्रियंगुघनसिद्धार्थैर्निशादारुभिः

पुंखालोध्रयुतैर्जलैर्निगदितं स्नानं ग्रहोत्थाघहत् ।

धेनुः कंव्वरुणो वृषश्च कनकं पीतांबरं घोटकः

श्वेतो गौरसितामहासिरज इत्येता रवेर्दक्षिणाः ॥ १६ ॥

लाजाकुष्ठमिति ॥ लाजा भृष्टशालय इति केचित् । वस्तुतस्तु ओषधी-
साहचर्याल्लाजाशब्देन लज्जावती गृह्यते । कुष्ठं प्रसिद्धं 'बलावरियाग' इति
कान्यकुब्जभाषायामाहुः । प्रियंगुः फलिनी घनो मुस्ता सिद्धार्थः सर्षपाः
'शिरसा' इति महाराष्ट्राः 'सरिपः' इति कान्यकुब्जाः । निशे हरिद्राद्वयं दारुः
देवदारुः पुंखा शरपुंखा लोध्रं प्रसिद्धं एतैरौषधैर्युतानि गंगादिजलानि तैः
कृत्वा स्नानं दुष्टग्रहसूचितारिष्टनाशकं स्यात् । उक्तं च दीपिकायाम्—
'सिद्धार्थलोध्ररजनीद्वयमुस्तधान्यं लामजकं सफलिनी सवचा च मांसी ।
स्नानं कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्यं सर्वे रविप्रभृतयः सुमुखीभवन्ति ॥' दैवज्ञ-
मनोहरेपि—'सप्रियंगुरजनीद्वयमांसीकुष्ठलाजसितसर्षपखंडैः । वारिभिः
सहवचैः सहलोध्रैः स्नानमन्ति निव्विलग्रहपीडाम् ॥' इति । वारिभिस्तीर्थो-
दकैः । रत्नमालायां तु प्रत्येकं ग्रहाणामौषधस्नानमुक्तम् । यथा—'मनःशिलै-
लासुरदारुकुंकुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः । सताम्रपुष्पैर्विपमे स्थिते रवौ
शुभावहं स्नानमुदाहृतं बुधैः ॥' सूर्यस्येदम् । 'पंचगव्यगजदानविमिश्रैः शं-
खशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च । शीतरश्मिकृतवैकृतहंतु स्नानमेतदुदितं नृपती-
नाम् ॥' चंद्रस्येदम् । 'बिल्वचंपकबलारुगुप्पैर्हिगुलकफलिनीबकुलैश्च ।
स्नानमद्भिरिह मांसियुताभिर्भौमदौस्थ्यविनिवारणमाहुः ॥' भौमस्येदम् ।
'गोमयाक्षतफलैः ससरोजैः क्षौद्रशुक्तिनवमूलहेमभिः । स्नानमुक्तमिदमत्र
भूभृतां बोधनाशुभविनाशनं बुधैः ॥' बुधस्येदम् । 'मालनीकुसुमयुक्तस-
र्षपैः पल्लवैश्च मदयन्तिकोद्भवैः । क्षिप्रमंबुमधुकेन च स्फुटं वैकृतं गुरुकृतं वि-
निहन्ति ॥' गुरोरिदम् । 'प्लया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुं-
कुमैः । स्नानतो भृगुसुनोपपादितं दुःखमेति विलयं न संशयः ॥' शुक्रस्ये-
दम् । 'अस्तितिलांजनलोध्रबलाभिः शतकुसुमाघनलाजयुताभिः । रवित-
नये कथितं विषमस्थे दुरितहृदाप्लवनं मुनिमुखैः ॥' शनैरिदम् । 'लोध्रग-
भंतिलपत्रकमुक्ताहस्तिदानमृगनाभिपयोभिः । स्नानमार्तिमिह कृतं राहोः
साजमूत्रमिदमेव च केतोः ॥' राहुकथितद्रव्यमजमूत्रसहितं केवर्थं स्यात् ॥
राहुकेत्वोरिदम् । अतएवोक्तं दीपिकायाम्—'प्रयोज्यमौषधस्नानं ग्रहवि-

प्रसुरार्थनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणां प्रीतिसिच्छता ॥' तत्र ग्रहपूजाहोमौ वसिष्ठसंहितायां महता प्रबंधेनोक्तौ तत एवावगंतव्यौ इत्यलमतिविस्तरेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उच्यंते—तत्र सूर्यप्रीत्यर्थं धेनुगौः चंद्रप्रीत्यर्थं कंबुः शंखः । कंबु इति नपुंसकलिङ्गं पृथक्पदम् । 'शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियाम्' इत्यमरोक्तेः । मंगलप्रीत्यर्थं मरुण आरक्तो वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णं । गुरुप्रीत्यर्थं पीतांबरं तच्च यथाविभवं कार्पासं कोशजं च । शुक्रप्रीत्यर्थं श्वेतो वोटकः । शनिप्रीत्यर्थं मसिता इयामवर्णा गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिर्बहुमूल्यखड्गः । केतुप्रीत्यर्थं मजः छागो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'धेनुं शंखं रक्तवृषं हेम पीतांबरद्वयम् । श्वेताश्वं कृष्णधेनुं च कृष्णलोहमजं क्रमात् ॥' स्वर्णेन वा-ससीकृत्य दातव्या दक्षिणा ततः । आचार्यार्थं जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽथ शक्तितः ॥' इति । अत्र प्रत्येकं दानमंत्रास्तत्रैवोक्ताः ग्रंथभूयस्त्वभयाच्च लिख्यंते । 'एवं यः कुरुते सम्यग्ग्रहयज्ञं नृपोत्तमः । सर्वान्कामानवाप्नोति शुभस्थानफलं लभेत् ॥' नृपोत्तम इत्युपलक्षणम् । तेन यः कश्चिद्बुद्ध-स्थोपि कुर्यात् । तत्र स्वविभवानुरूपाणि ग्रहदानानि प्रोक्तानि कैश्चित् यथा—'कौमुभवनं गुडहेमतान्नं माणिक्यगोधूमसुवर्णवस्त्रम् । सवत्सगोदान-मतिप्रणीतं दुष्टार्थमार्तिघ्नमसूरिकाश्च ॥' सूर्यायेदम् । 'घृतकलशं सितवस्त्रं दधिशंखौ चैव मौक्तिकसुवर्णे । रजतं च संप्रदद्याच्चंद्रारिष्टोपशमनाय ॥' चंद्रायेदम् । 'प्रवालगोधूममसूरिकाश्च वृषश्च तान्नः करवीरपुष्पम् । आरक्त-वस्त्रं गुडहेमतान्नं दुष्टाय भौमाय सचंदनं हि ॥ भौमायेदम् । 'नीलं वस्त्रं मुद्गदानं बुधाय रत्नं पाची दासिका हेम सर्पिः । कांस्यं दंतः कुंजरश्चाथ मेघो रौप्यं सर्वं पुष्पजात्यादिकं च ॥' बुधायेदम् । 'अश्वः सुवर्णं शुक्रपीतवस्त्रं सां-पीतधान्यं लवणं सपुष्पम् । यशस्करं तद्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शाल्यै गुरवे प्र-देयम् ॥' गुरवे इदम् । रजनी हरिद्रा । 'चित्रवस्त्रमपि दानमर्चिते दुष्टो मु-निवरैः परिगीतम् । तंदुलं घृतसुवर्णरूप्यकं वज्रकं परिमलो धवलोऽश्वः ॥' शुक्रायेदम् । 'नीलकं महिषं कृष्णं वस्त्रं लोहं सदक्षिणम् ॥ दद्याच्च दक्षिणा-युक्तं शनिदौष्ट्यप्रज्ञांतये ॥' सूर्यजायेदम् । 'राहोर्दानं बुधैर्मेषो गोमेदं लो-हकंबलौ । सुवर्णं नागरूप्यं च सतिलं तान्नभाजनम् ॥' राहवे इदम् । 'केतौ वैडूर्यममलं तैलं मृगमदस्तथा ॥ ऊर्णां तिलाश्च संयुक्ता दद्यात्क्लेशापनुत्तये ॥' केतवे इदम् । अन्यच्च संहिताप्रदीपे—'भानुस्तांबूलदानादपहरति नृणां वैकृतं वासरोत्थं सोमः श्रीखंडदानादवनिवरसुतो भोजनात्पुष्पदानात् ॥ सौम्यः शक्रस्य मंत्री हरिहरनमनाद्भागवः शुभ्रवस्त्रैस्तैलस्नानात्प्रभाते दिनक-रतनयो ब्रह्मनुत्पापरो च ॥' इति । ब्रह्म ब्राह्मणः । परो राहुकेतु ॥ १६ ॥

अथ सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेः प्राक्क्रियर्निर्दिनैः फलं दद्युरित्येतदुप-जात्याह—

सूर्यारिसौम्यास्फुजितोक्षनागसप्ताद्रिघसान्विधुरग्निनाडीः ।

तमोयमेज्यास्त्रिरसाश्विमासान्गंतव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् १७

सूर्यास्सौम्येति ॥ सूर्यादयो ग्रहा गंतव्यराशेर्जिगमिषितराशेः पुरस्तात्पूर्वमेवैतत्संख्याकदिवसघटीमासान् । अत्र 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । ततो नैरंतर्येण तावतं कालं फलदाः स्युः । तद्यथा सूर्यो गंतव्यराशेः प्राक् अक्षवृत्तान्पंचदिवसान् फलदः एवमारो भौमोऽष्टदिवसान्पूर्वं फलदः बुधः सप्तदिवसान् शुक्रोपि सप्तदिवसान् विधुश्रद्धः अग्निनाडीर्घटिकाष्टत्रयमेव प्राक्फलदः राहुर्गंतव्यराशेः प्राक्त्रिमासं फलदः एवं शनिः षण्मासान्गुरुर्द्विमासान्पूर्वं फलद इत्यर्थः । उक्तं च—'सूर्यः पंचदिनं शशी त्रिघटिकं भौमोष्ट वै वामरान्ससाहानि भृगुः ससोमतनयो मासद्वयं वै गुरुः । षण्मासात्पुरतोऽपि सूर्यतनयो राहुश्च मासत्रयं केतुश्चैव ददाति भावि सकलं गंतव्यराशेः फलम् ॥' इति । जगन्मोहने त्वेवमुक्तम्—'आदित्यादिग्रहा द्युर्लभे वा गोचरेपि वा । सप्तविंशति २७ भागोर्ध्वं परराशिफलं खलु ॥' इति ॥ १७ ॥

अथ प्रसंगादावश्यकमंगलयात्राकर्तव्येषु ससु तिथ्यादिविषयकदुष्टयोगसद्भावे तद्दोषनिवारणार्थं दानं शालिन्याह—

दुष्टे योगे हेम चंद्रे च शंखं धान्यं तिथ्यर्थे तिथौ तंडुलांश्च ।
वारे रत्नं भे च गां हेम नाड्यां दद्यात्सिधूतं च तारासु राजा १८

दुष्ट इति ॥ दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे सति हेम सुवर्णं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुनश्चंद्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शंखं दद्यात् । तिथ्यर्थे करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे चतुर्थ्यादिरूपे तंडुलान् । वारे दुष्टेऽनुपचयरूपे रत्नं प्रवालमुक्तादि दद्यात् । भे राशौ दुष्टे क्रूरग्रहाघटितत्वादिदोषसहिते सति गां दद्यात् । नाड्यां घटिकायां दुर्मुहूर्तादिना दुष्टायां सत्यां हेम सुवर्णं दद्यात् । च पुनस्तारासु दुष्टासु विपत्प्रत्यारिक्वरूपासु सिधूतं लवणं दद्यात् । पूर्वं दुष्टतारासु प्रत्येकं विशिष्य दानमुक्तमिदानीं तदशक्तौ लवणमेव देयमिति पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तं च दीपिकायाम्—'योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिदोः शंखं च तंडुलमणी तिथिवारयोश्च । ताराबलाय लवणान्यथ गां च राशेर्दद्याद्विजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥' इति ॥ १८ ॥

अथात्र गोचरप्रसंगात्सूर्यादयो ग्रहाः राश्यंतरगताः संतः कदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चांद्रमासाधिकरणकरविवासरार्दा स्वजन्मनक्षत्रप्रवेशे सति फलविशेषं च वसंततिलकावृत्तेनाह—

राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ सितेज्यौ

मध्ये सदा शशिसुतश्चरमेऽञ्जमंदौ ।

अध्वान्नवद्विभयसन्मतवस्त्रसौख्य-

दुःखानि मासि जनिभे रविवासरादौ ॥ १९ ॥

राश्यादिगाविति ॥ रविकुजौ सूर्यमंगलौ राश्यादिगौ राशिप्रथमदशां-

शमभ्यस्थितौ संतौ फलदौ निखिलफलदातारौ अवशिष्टांशेष्वीषदीपक-
 लदौ । एवं सितेज्यौ शुक्रवृहस्पती मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफलदा-
 तारावन्यत्रेषत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु निखिलफलदाता । अ-
 ञ्जमंदौ चंद्रशनेश्चरौ चरमदशके निखिलफलदातारावन्यत्रेषत् । उक्तं च ब-
 सिष्ठेन—‘भवनाधिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च गुरुशुक्रौ ॥ अत्यगतौ
 शशिरविजौ सदैव फलदः शशांकसुतः ॥’ वराहेणापि—‘दिनकररुधिरौ
 प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्यगताौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ
 शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम् ॥’ इति । रुधिरो भौमः । अध्वेति । य-
 स्मिन्मासे स्त्रीयजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्यादिवाराश्चेत्स्युस्तदा तस्मिन्मासेऽध्वा-
 दीनि फलानि वाच्यानि । तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तस्मि-
 न्मासे अध्वा मार्गोऽटनमिति यावत् । फलं तस्य पुंसो भवेत् । एवं चंद्र-
 वारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे अन्नं भक्ष्यं तत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे व-
 ह्निभयं भवेत् । बुधवारे सन्मतिः सती समीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् ।
 गुरुवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् । शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्या-
 दित्यर्थः । उक्तं च ज्योतिषरत्नसंग्रहे वामनेन—‘अध्वा भोजनमग्निभिः
 सुमतिता वस्त्रं सुखं चासुखं मासे माम्नि फलं भवेज्जननमे सूर्यादिवारे
 स्थिते’ इति । अत्र ‘मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानात्’ इति । भास्कर-
 राचार्यवाक्याच्चांद्रः शुक्रप्रतिपदादिदर्शीतो मासो गृह्यत इति शिवम् ॥ १९ ॥

अथ गोचरप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्त-
 चिंतामणौ गोचरप्रकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारित-
 धिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
 व्याख्याने ग्रहगोचरप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीमदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विदुषप्रगोविंदज्योतिर्विद्विर-

चितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारायां ग्रहगोचर-

प्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ संस्कारप्रकरणं पंचमम् ।

शर्वाणीतनयमयाब्धिदावमीशं नत्वा श्रीगुरुपदभक्तिलब्धविद्यः ।

गोविंदो विबुधजनप्रहर्षिणीं तां संस्कारप्रकरणटिप्पणीं तनोति ॥

अथ संस्कारप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र संस्क्रियतेऽनेन श्रौतेन कर्मणा
 स्मार्तेन वा पुरुष इति संस्कारः । स्त्रीयस्त्रीयजातौ सामान्यविशेषविहितवैदि-
 कस्मार्तकर्मानुष्ठानद्वाराऽदृष्टविशेषाधायक इति यावत् । लक्षणया तदर्थोक्त-

दिनशुद्ध्यादिकं संस्कारशब्देनोच्यते । तस्य प्रकरणमुपक्रमः । ते च संस्काराः
 अष्टचत्वारिंशत् । यदाह गौतमः—‘गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं जात-
 कर्मनामकरणाक्षप्राशनचौलोपनयनं चत्वारि वेदव्रताणि ज्ञानं सहधर्मचारिणी-
 संयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणीचैत्री
 आश्वयुजीति सप्त पाकसंस्थाः, अश्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासी चातुर्मा-
 स्यान्वाग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टो-
 मोऽप्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति सप्त सोमय-
 ज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः । अष्टावात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु क्षां-
 तिरनसूया शौचमनायासो मांगल्यमकार्षण्यमस्पृहेति । यस्यैते चत्वारिंशत्
 संस्काराः अष्टावात्मगुणाश्च स ब्राह्मणः सायुज्यमाप्नोति ।’ इति । तत्रैते
 पुंसः संस्काराः समीचीनदिवसेष्वनुष्ठिताः संतोपि हितफलदातारो भवन्ति ।
 तत्र प्रथमं गर्भाधानाख्यसंस्कारोऽस्मिहितः । स च रजस्वलाख्यधीनः । उक्तं
 च भरद्वाजसंहितायाम्—‘रजस्वला यदा नारी योग्या स्याद्गर्भधारणे ।
 ततः कुर्वीत तत्संगं गर्भार्थं बुद्धिमान्नरः ॥’ तत्रापि पुत्रोत्पत्त्यर्थमवश्यं संगः
 कार्यः । अन्यथा परलोकाभावः । उक्तं च श्रुतौ—‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति
 तत्सर्वं पशवो विदुः’ इति । पशवो देवाः । अतएव पुत्राप्नो नरकाग्रायत
 इति पुत्र इत्यन्वयता प्रतीयते । तदुक्तं महाभारते आदिपर्वणि शाकुं-
 तले—‘यदागमवतः पुंसो यदपत्यं प्रजायते । तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेता-
 न्पितामहान् ॥ पुत्राप्नो नरकायस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति
 प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥’ इति । अनेनामुष्मिकं फलमुक्तं संततेः । ऐ-
 हिकमपि फलमुक्तं भारते—‘इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः । स-
 र्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति
 भीष्म यत् । सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चितम् ॥’ अतो गर्भाधान-
 मवश्यं कर्तव्यं । तच्च रजोदर्शनतः प्राह न विधेयम् । तदुक्तं भविष्यत्पु-
 राणे—‘रजोदर्शनतः पूर्वं न स्त्रीसंसर्गमाचरेत् । संसर्गं यदि कुर्वीत नरके
 परिपच्यते ॥’ युक्तं चैतत्—रजो हि पुष्परूपं तद्विना फलरूपसंतानानुप-
 पत्तेः । ननु क्वचिद्रजोदर्शनं विनापि गर्भसंभवो दृश्यते क्वचित्पु सत्यपि र-
 जसि गर्भानुपलभ इति । नैष दोषः । गर्भधारणं हि रजोविना न भवती-
 त्येषा व्यासिः । तच्च क्वचित्प्रकटं क्वचिदप्रकटमंतरेव तिष्ठति तत्राप्रकटेऽपि
 रजस्यंतर्गतं रजःसत्त्वाद्गर्भधारणसंभवोऽतः प्रागुक्तदोषाभावः । उक्तं च क-
 ष्यपसंहितायाम्—‘वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं बहिर्नहि । अंतःपुष्पं
 भवत्येव पनसोदुंबरादिवत् । अतस्तु तत्र कुर्वीत तत्संगं बुद्धिमान्नरः ॥’
 इति । यत्र तु सत्यपि रजसि गर्भधारणं न दृश्यते तत्र पुष्पबीजक्षेत्रादि-
 दोषा द्रष्टव्याः ॥ तस्मात्स्थितमेतद्रजोदर्शनानंतरं स्त्रीसंगः कार्य इति ।
 तत्र—‘प्रथमरजोदर्शनतः शुभाशुभं भवति सर्ववनितानाम् ॥’ इति व-
 सिष्ठोक्तेः तत्र शुभफलसूचकं प्रथमरजोदर्शनमनुष्ठुमाह—

आद्यं रजः शुभं माघमार्गशीर्षवैशाखाश्विनफाल्गुनमासेषु ।

ज्येष्ठश्रावणयोः शुक्ले सद्गारे सत्तनौ दिवा ॥ १ ॥

अद्यमिति ॥ राधो वैशाखः इष आश्विनः शेषं ररष्टम् । आद्यं प्रथमो-
द्भवं रजः क्रीडमौ माघमार्गशीर्षवैशाखाश्विनफाल्गुनमासेषु तथा ज्येष्ठश्राव-
णमासयोश्चेत्तदा शुभं भविष्यच्छुभसूचकम् । अर्थाश्चैत्रापादभाद्रपदकार्ति-
कपौषमासा अशुभाः ॥ उक्तं च स्मृतिचंद्रिकायाम्—‘चैत्रे स्यात्प्रथमतो
तु नारी वैधव्यभागिनी । वैशाखे धनपुत्राख्या ज्येष्ठे रोगान्विता तथा ।
शुचौ मृतप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनधान्यदा ॥ नभस्ये दुर्भगा क्लृप्ता आश्विने
च तपस्विनी । ऊर्जेष्यायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा ॥ पौषे तु पुंश्वली
नारी माघे पुत्रसुखान्विता । फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृ-
तम् ॥’ इति । तथा शुक्ले शुक्लपक्षे सत् अर्थात्कृष्णपक्षे रजोदर्शनं दुष्टम् ।
तदुक्तं स्मृतिचंद्रिकायाम्—‘शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भ-
वेत् । कृष्णस्य दशमी यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥’ अतः कृष्णपक्षदशम्यु-
त्तरं कुलटात्वं स्यादित्यर्थः । अथ सद्गारे सतां चंद्रबुधगुरुशुक्राणां वारे आद्यं
रजः शुभमर्थादन्यवारेषु दुष्टफलम् । यदाह कश्यपः—‘रोगिणी रविवारे
तु सोमवारे पतिव्रता । दुःखिता भौमवारे तु बुधे सौभाग्यसंयुता ॥ श्रीसं-
युता गुरोर्वारे पतिभक्ता भृगोर्दिने । मलिना मन्दवारे तु रात्रावपि तथैव
च ॥’ वसिष्ठोपि—‘सदा गदातां सुपतिव्रता सा बंध्या प्रजावत्यतुल्यार्थ-
युक्ता । आनन्दकर्त्री त्वसती च पुष्पवती क्रमाद्भास्करवासरेषु ॥’ भास्कर-
वासरेष्वित्यत्र ‘अर्धर्चाः पुंसि च’ इत्यादिना बहुवचनादाद्यर्थोऽवगम्यते ।
तेन भास्करवासरादिष्वित्यर्थः फलितः । अथ सत्तनौ समीचीनलभ्ये शुभ-
स्वामिकराज्ञावित्यर्थ इति केचित् । तत्र शुभफलमाद्यं रजः । यदाह ना-
रदः—‘कुलीरवृषचापांलनृयुकन्यातुलाधराः । राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां
प्रथमातेषु ॥’ केचित्तु सत्तनौ सद्भिर्दृष्टे तनौ युते वा इति व्याख्यां कुर्वते ।
तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे—‘मेघे सव्यभिचारा स्यादृषमे परभोगिनी । मिथुने
धनभोगाख्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥ पुत्राख्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्री-
मती भवेत् ॥ विचक्षणा तुलायां च वृश्चिके तु पतिव्रता ॥ दुश्चारिणी धनुः-
पूर्वे अपरे च पतिव्रता । मकरे मानहीना च कुंभे निर्धनबंधुता ॥ मीने वि-
लक्षणा लभे ग्रहसंस्था विवाहवत् ।’ अत्र शुभफलापवादमाह वसिष्ठः—
‘अशुभमपि समस्तं चार्तवं संप्रभूतं सुरगुरुसितयुक्ते वीक्षिते वाय लभे ।
तिमिरमिव कठोरज्योतिरूपत्तिकाले क्षयमथ समुपैति प्राप्नुयादप्यसितानि ॥’
कठोरज्योतिः सूर्यः । अथ दिवा दिवसे आद्यं रजः शुभम् । ‘मलिना मंद-
वारे तु रात्रावपि तथैव च’ इति नारदोक्तेः दिवा रजोदर्शनं शुभमित्यर्थः ।
स्मृत्यंतरेपि विशेष उक्तः ‘प्रातःकाले तु सधना सायाह्ने सर्वभोगिनी । म-
ध्याह्ने च भवेद्देश्या निशीथे विधवा भवेत् ॥’ इति ॥ १ ॥

अथ प्रथमे रजोदर्शने शुभमध्याशुभनक्षत्राण्यनुभाह—

श्रुतित्रयमृदुक्षिप्रधुवस्वातौ सितांबरे ।

मध्यं च मूलादितिमे पितृमिश्रे परेष्वसत् ॥ २ ॥

श्रुतित्रयेति ॥ श्रुतित्रयं श्रवणधनिष्ठाशतमिषाः मृदुक्षिप्रधुवाणि चि-
त्रानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तरोहिण्युत्तरात्रयस्वातिषु एतेषु मेषु आद्यं
रजः शुभमिति पूर्वेण संबन्धः । अत्र समाहारद्वंद्वः आगमशासनस्यानित्यत्वा-
न्नुभभावः । मूलेति । मूलपुनर्वसुमघाविशाखाकृत्तिकासु मध्यं मध्यफलं ।
परेषु भरणीज्येष्ठाद्राश्लेषापूर्वात्रयेषु असदितिफलम् । उक्तं च गर्गेण—‘सु-
भगा चैव दुःशीला बंध्या पुत्रसमन्विता । धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतान-
मोदिनी ॥ सुपुत्रा चैव दुःपुत्रा पितृवेदमरता सदा । दीना प्रज्ञावती चैव
पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥ साध्वी पतिव्रता नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी । स्वकर्म-
निरता हिंसा पुत्रपौत्रादिसंयुता ॥ नित्यं धनकथासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता ।
मूर्खार्थाढ्या गुणवती दास्यर्क्षादेः क्रमात्फलम् ॥’ इति । व्यवहारनिबन्धे
श्रीपतिनापि—‘करादिपंचोत्तरमूलपूषविष्णुत्रयाश्वीज्यविधीदुमेषु । आद्यं
रजः सौख्यसुतायुरर्थसौभाग्यवृद्धिं कुरुतेऽगनानाम् ॥ मधेशयोः शोकमथा-
दितेर्भे सा बंधकींद्रेष्यनले दरिद्रा । पूर्वात्रये याम्यभुजंगशिष्ये वैधव्यम-
स्यान्नवतीति नूनम् ॥’ अत्र यद्यपि लिखितयोर्द्वयोरपि संमतिवाक्ययोरै-
काग्र्यं तथापि ग्रंथकृता विशाखामूलयोर्मध्यत्वाभिधानं वसिष्ठवाक्यस्यानु-
रोधात्कृतम् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘द्विदैवमे पुष्पवती प्रमत्ता कृत्यैव मो-
घामयवैरिसंघा । मूले प्रकामाधिकहीनसत्त्वा स्यात्सर्वभक्षोद्धतदोषचिता ॥’
इति । अथ सितांबरे श्वेतवस्त्रे आद्यं रजः शुभमिति पूर्वेण संबन्धः । उपल-
क्षणं चैतत्क्षौमनूतनवस्त्रयोः । अर्थादन्यदुष्टेषु वस्त्रेषु रजोदर्शनं निघमित्यर्थः ।
तदाह वसिष्ठः—‘सुभगा श्वेतवस्त्रा स्यादृदवस्त्रा पतिव्रता । क्षौमवस्त्रा
क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥ दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवा-
ससा । नीलांबरधरा नारी विधवा पुष्पिता यदि । मलिनांबरतो नारी द-
रिद्रा स्याद्रजस्वला ॥’ क्षौमवस्त्रं पट्टवस्त्रम् । कचिद्रक्तबिंदुभिः फलमुक्तम्—
‘वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिंदवः पुत्रमाप्नुयात् । समाश्लेकन्यका चेति फलं स्या-
त्प्राथमार्तवे ॥’ इति वसिष्ठोक्तेः । अन्यच्च—‘संमार्जनं काष्ठतृणाग्निशूर्पानहस्ते
दधाना कुलटा तदा स्यात् । तल्लोपभोगे रहसि स्थिता चेदृष्टं रजो भाग्य-
वती तदा स्यात् ॥’ ॥ २ ॥

अथ निंदारजोदर्शनं शालिन्याह—

भद्रानिद्रासंक्रमे दर्शरिक्तासंध्यापष्ठीद्वादशीवैधृतेषु ।

रोगेऽष्टम्यां चन्द्रसूर्योपरागे पाते चाद्यं नो रजोदर्शनं सत् ॥३॥

भद्रेति ॥ भद्रा प्रसिद्धैव निद्रा स्वापः संक्रमः संक्रांतिः दशोऽमावास्या

रिक्ताः प्रसिद्धाः संध्या प्रातःसंध्या मध्याह्नसंध्या सायं संध्या च षष्ठीद्वा-
दशैव प्रसिद्धे वैधृताख्यः सप्तविंशतिमो योगः रोगो ज्वरादिः प्रदरादिश्च अ-
ष्टमी चन्द्रसूर्योपरागो ग्रहणं पातः व्यतीपातः सप्तदशयोगो महापातश्च एषु
दुष्टयोगेष्वार्धं रजोदर्शनं नो सत् । अनिष्टफलदमित्यर्थः । यदाह कश्यपः—
'अष्टमी षष्ठ्यमा रिक्ता द्वादशी संक्रमेपि वा । वैधृतौ च व्यतीपाते ग्रहणे चंद्र-
सूर्ययोः ॥ विष्ट्यां संध्यासु निद्रायां दुर्भगा प्रथमातवे ।' नारदेन तु प्रति-
पत्तिः परिचपूर्वार्धे च निषिद्धम् । 'अमारिक्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि ।
परिवस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ॥ संध्यासूपल्लवे षष्ठ्यामशुभं प्रथमा-
तवम् ॥' रोगे संमतिर्नास्ति । चसिष्टेन तु स्थलभेदेन फलविशेषोऽभि-
हितः—'ग्रामाद्विहः परग्रामे वा चेत्स्याद्व्यभिचारिणी । पतिव्रता पतिस्थाने
सुशीला गृहमध्ये ॥ ग्राममध्ये च वृद्धिश्च विधवा च दिगंबरः । उपरागे
च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ ॥ धनमध्ये तु कन्याया धनधान्यसमृ-
द्धिदा ॥' प्रथमातवे स्यादिति पूर्वेण संबंधः । अत्र रजस्वलायाः कन्यायाः
मात्रादिकृतप्रश्नलगाच्छुभाशुभविशेषो भूयान्वसिष्टेनोक्तः सोऽस्माभिर्मथवा-
हुत्यभयान्नालेखि स तत एवावधार्यः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमरजस्वलायाः स्नानमुहूर्तं वसंततिलकयाह—

हस्तानिलाश्विमृगमैत्रवसुध्रुवाख्यैः

शक्रान्वितैः शुभतिथौ शुभवासरे च ।

स्नायादथार्तववती मृगपौष्णवायु-

हस्ताश्विधातुभिरं लभते च गर्भम् ॥ ४ ॥

हस्तेति ॥ हस्तस्वात्यश्विनीमृगानुराधाधनिष्ठा रोहिण्युत्तरात्रयज्येष्ठाभिः
शुभतिथौ भद्रा निद्रासंक्रमे इत्याद्यनिष्टदिनव्यतिरिक्तदिवसे शुभवासरे शु-
भानां चंद्रबुधगुरुशुक्राणां वासरे च आर्तववती ऋतुरेवार्तवम् । प्रज्ञादिस्वा-
स्त्यार्थेण । तद्विद्यते यस्याः सा तथोक्ता सा रजोवती स्नायात् । उक्तं च दै-
वज्ञवल्लभे—'ब्राह्मणानुराधाश्विनसोमभेदेषु हस्तानिलाखंडलवासवेषु । विश्वा-
र्यमक्षोत्तरभाद्रभेदेषु वराङ्गनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥' आखंडलो ज्येष्ठा वासवं
धनिष्ठेत्युपनरुक्तिः । वारफलमपि तत्रैव—'सहस्रपतिव्रता दीना पुत्रिणी भोग-
भाणिनी । पतिव्रता क्लेशयुक्ता ऋतुस्नानेऽर्कवारतः ॥ इति । केचित्स्वल्पं
वारफलं वदन्ति—'काकीव बंध्या भवनीह शुके नष्टप्रजा स्नानविधौ बुधे च ।
सैरे च मृत्युः पयसोऽल्पतैर्दौ भौमार्कजीवे बहुपुत्रलाभः ॥' इति । एतत्प्र-
सूतास्नानविषयम् । तदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—'स्नाता प्रसूताप्यसुता बुधेन
स्नाता च बंध्या भृगुनंदनेन । सैरे मृतिः क्षीरहृतिस्तु सोमे पुत्रार्थलाभो
रविजीवभौमे ॥' इति । विशेषमाह—मृगेति ॥ मृगरेवतीस्वातीहस्ताश्विनी-
रोहिणीभिर्नक्षत्रैः स्नातार्तववती अरं शीघ्रं गर्भं लभते । तदुक्तं दैवज्ञमनो-
हरे—'वायुः पूषा च सौम्यश्च करो ब्रह्मा तथाश्विनी । एभिः स्नाने तु

नारीणां गर्भः संपद्यते पुनः ॥' इति । अत्रैकादश नक्षत्राणि ज्ञानविधाबु-
क्तानि । तत्रापि षट्सु भेषु शीघ्रं गर्भोत्पत्तिर्भवेत् अन्येषु किञ्चिद्विलम्बेने-
त्यर्थः । सर्वथा विहितभिन्नेषु ज्ञानं न कार्यमिति निष्कृष्टोर्थः । उक्तं च-
'कृतिका भरणी मूलमाद्री पुष्यः पुनर्वसुः । मघा चित्रा विशाखा च श्रवणो
दशमस्तथा ॥ एताः प्राणहरास्तारास्तासु ज्ञानं न कारयेत् । यदि ज्ञानं प्रकु-
र्वीत पुनः सूनिरनं विद्यते ॥' इति । अर्थाच्छतताराश्लेषापूर्वात्रयेषु मध्यम-
मिति । इयं च देशाचारानो व्यवस्थानुसंधेया शिष्टाचारस्यापि स्मृतिवत्प्रा-
माण्यात् । दाक्षिणात्यास्तु चतुर्थे एव दिवसे ज्ञानमाहुः—'चतुर्थेहनि शुध्यति'
इति 'भर्तुः स्पृष्ट्या चतुर्थेहि ज्ञानेन स्त्री रजस्वला' इति स्मृतिवचनात् ॥४॥

अथ गर्भाधानमुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितशालिनीभ्यामाह—

गंडांतं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षं च मूलांतकं

दासं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैष्टतिम् ।

पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिषाद्यार्धं स्वपत्नीगमे

भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम् ॥ ५ ॥

भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च संध्या भौमार्काकी नाद्यरात्रीश्चतस्रः ।

गर्भाधानं च्युत्तरेंद्रकैमैत्रवाह्यस्वातीविष्णुवस्वंबुपे सत् ॥ ६ ॥

गंडांतमिति ॥ अत्र यदि दृष्टफलतिथ्यादिषु रजोदर्शनमुद्धतं तत्र च-
तुर्थेदिनानंतरं शान्तिकं विधेयम् । यदाह वसिष्ठः—'प्रभूतदोषं यदि दृश्यते
तत्पुण्यं ततः शान्तिककर्म कार्यम् । विवर्जयेदेव तदैकशर्यां यावद्रजोदर्शन-
मन्यधस्ते ॥ ईशानतो गोमयमंडलेन परिसृतेऽग्नौ जुहुयात्स दूर्वाम् । युग्मां
घृताक्तां च समित्यमाणां गायत्रिकां साष्टमहस्त्रसंख्याम् ॥ शतप्रमाणांमथ
वाघहंत्रीं शुभैर्यैर्व्याहृतिभिस्तिलैश्च । ततः सुरान्भूमिसुरान्पितृंश्च संतर्पये-
दन्नसुवर्णवस्त्रैः ॥' इति । शान्तिकप्रकारस्तु शान्तिपद्धत्यादौ दृष्टव्यः । एवं
शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम् । तत्र स्वपत्नीगमे स्वपत्नीगमने एतान्दो-
षान् त्यजेदिति सर्वत्र संबंधः । एतान्कान् । त्रिविधं गंडांतम् । गंडांतलक्षणं
रत्नमालायाम्—'नक्षत्रतिथिलभानां गंडांतं त्रिविधं स्मृतम् । नवपंचच-
तुर्थानां व्येकार्धवटिकामितम् ॥' इति । निधनं जन्मर्क्षान् सप्तमं वधतारां
जन्मनक्षत्रं मूलं अंतकं भरणीं दासमश्विनीं पौष्णं रेवतीं मघां उपरागदिवसं
ग्रहणदिनं पातं व्यतीपातं महापातं च वैष्टतिं योगं पित्रोर्मातापित्रोः श्रा-
द्धदिनं दिवा सूर्यावच्छिन्नकालं परिषद्योगस्य पूर्वार्धं तथोत्पातैर्दिव्यांतरिक्ष-
भौमैस्त्रिविधैरुत्पातैर्हृतं दूषितं जन्मर्क्षतः जन्मलभ्नाजन्मराशौर्वा मृत्युभवन-
मष्टमं लग्नं पापभं पापग्रहयुक्तभं नक्षत्रं लग्नं वा इति ॥ भद्रेति । भद्रा प्र-
सिद्धा षष्ठीतिथिश्च पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्यमावास्यापूर्णिमासंकमणानि । उक्तं
च विष्णुपुराणे—'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्ये-

तानि राजैर्द्र रविसंक्रांतिरेव च ॥' इति । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । संध्यां प्रातःसंध्यां सायंसंध्यां च भौमं मंगलवारं अर्कमादित्यवारं आर्किं शनैश्चरवारं चतस्रः आद्यरात्रीः रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदित्यर्थः । तदनंतरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनतो विषमदिवसं त्यजेत् । उक्तं चाधानाध्याये वसिष्ठेन निषेधजातम्—'पौष्णद्वये पित्र्यभयाम्यसार्पविष्णुद्वये नैधनजन्मभेषु । उत्पातपापग्रहदूषितेषु न कार्यमाधानमतिष्ठलम् ॥ उपप्लवे वैद्यतिपातयोश्च विष्टयां दिवा पारिधपूर्वभागे । संध्यासु पूर्वस्वपि मातृपित्रोर्मृतेक्षि पत्नीगमनं विवर्ज्यम् ॥ दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुवार्थी स्वसतीमुपेयात् । दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकार्थी हित्वा च गंडांस्तिथिलभ्रभानाम् ॥' इति । वक्ष्यमाणयोगैः पुंगुयोगैः स्त्रीयोगैश्च । अत्र ग्रंथकृता श्रवणधनिष्ठयोर्न निषेधः कृतः । बार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विशेषतो विहितत्वात् । तद्वचनमधुनैव वक्ष्यते । ननु पोडशिग्रहणवद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः कस्मान्न भवति । सत्यम् । बहूनामनुरोधो न्याय्य इति विधिरेवोचितः । अतएवोक्तं नारदेन—'शुचिभूत्वा युग्मतिथावनम्रां कामयेप्रियाम् । पुत्रार्थी पुरुषस्यक्त्वा पौष्णमूलाहिपित्र्यभम् ॥' इति । 'त्यक्त्वा पर्वतिथिं मूलमाश्लेषां पैत्रभं त्विति ॥' इति काश्यपोक्तेः । तिथ्यादयः कश्यपेन कालविधाने उक्ताः—'षष्ठ्यष्टमीं पंचदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा । शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेधे वाराः शशांकार्यसिनेंदुजानाम् ॥' इति । अत्र वाक्ये चंद्रबुधगुरुशुक्रवारा निषेधकार्यं शुभा उक्ताः । अर्धाद्वन्द्वे सूर्यभौमशनिवारा निषिद्धाः । उक्तं च कालनिर्णये—'रिक्तापवांष्टमी पष्टौ दिवा जन्मत्रयं तथा । पापग्रहाणां वाराश्च त्याज्याश्चैवानृतौ गतिः ॥' इति । अतएव बृहस्पतिसंहितायाम्—'शेषाण्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणि' इत्युक्तम् । 'सोमज्ञगुरुशुक्राणां वारवर्गोदयाः शुभाः । तेषां च दृष्टयश्चैव नेतरेषां कदाचन ॥' इति । अत्र केचिन्निषेधे पुंवारा उक्तमाः स्त्रीवारौ मध्यमौ नपुंसकवारौ निषिद्धौ । उक्तं च व्यासेन—'पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमंतकर्मणि । मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ ॥' इति । अत्र सीमंतग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानस्येत्याहुः । उक्तं चैतत्—'पुंस्त्रीवारेषु स्त्रीगमने पुरुषाः स्त्रियो वोत्पद्यन्ते' इति तावदिष्टम् । नपुंसकवारगमने तु नपुंसकस्योत्पत्तिः स्यान्नहि सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकबुधवारनिषेध एवोचितः शनित्तिषेधस्तूभयवादिसिद्ध एव । दक्षिणात्यशिष्टसमाचाराच्चातो बुधशन्योरेव निषेधोऽन्येषां ग्रहणमिति प्रतीमः । प्राच्यास्तु नैतत्सहते तन्मते तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः । नारदः—'रजोदर्शनतोऽष्टदशा नार्यो दिनचतुष्टयम् । ततः शुद्धाः क्रियास्वेताः सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' अप्रार्थवादमाह भारद्वाजः—'प्रथमेऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥' धर्मशास्त्रेपि—'भर्तुः ष्टदशा चतुर्थेऽहनि ज्ञानेन स्त्री रजस्वला । पंचमेऽहनि योग्या स्याद्द्वे पित्र्ये च कर्मणि ॥

तस्मादेतावतो दोषास्त्यक्त्वा स्त्रीगमने हिताः ॥' इति । ऋतुकाळावधिमाह याज्ञवल्क्यः—'षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्नुग्मासु संविशेत् । युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥' अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं विधेयं तत्रैव गर्भसंभवात् तत्र वाराः समीचीनाः प्रागुक्ता एव । अधुना नक्षत्राण्याह—गर्भाधानमिति । उत्तरात्रयमृगहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणधनिष्ठाशततारकासु गर्भाधानं सत् शुभम् । उक्तं च बार्हस्पत्यसंहितायाम्—'हरिहस्तानुराधाश्च स्वातीवारुणवासवम् । उत्तरात्रितयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः स्मृताः ॥ आधाने मूलसांपात्यमशुभं सममन्यभम् ॥' इति । एवं विहितनक्षत्रे सति चंद्रबले गर्भाधानार्थं सकृदेव पत्नीगमनं कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—'एवं गच्छेत्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् । सुस्थिरैर्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥' चकाराद्रेवतीम् । भीमपराक्रमोऽपि—'पित्र्यं पौर्णं नैर्ऋतं चापि धिष्यं त्यक्त्वा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नान् । पुष्टः क्षामां पुत्रकामोऽभिगच्छन्सलक्षण्यं पुत्रमामोति पुण्यम् ॥' इति । तच्च गमनं मंत्रपूर्वकम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां मंत्रतो द्विज' इत्युक्तेरिदं त्रैवर्णिकविषयं प्रतीयते । मंत्रास्तु 'विष्णुर्गौं कल्पयतु' इत्येवमादयः । एतैर्मंत्रैर्दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेदिति गोमिलोक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ गर्भाधाने लग्नबलमिद्वज्रयाह—

केंद्रत्रिकोणेषु शुभैश्च पापैरुयायारिगैः पुंग्रहदृष्टलभे ।

ओजांशगेऽञ्जेपि च युग्मरात्रौ चित्रादितीज्याधिषु मध्यमं स्यात्

केंद्रेति ॥ अथ सामान्यतः शुभलग्नाणि वसिष्ठोक्तानि—'वृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलाधरचापक्षपाः शुभा भवन्ति । यदि शुभफलशालिनोऽनुकूला निधनविशुद्धियुता निषेककाले ॥' इति । तत्र केंद्रत्रिकोणेषु लग्नचतुर्थसप्तमदशमपंचमनवमस्थानस्थितैः शुभग्रहैस्तथा व्यायारिगैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते पुंग्रहैः सूर्यभौमगुरुभिर्दृष्टे लग्ने तथा ओजांशगैर्दौ विषमराशिर्मेषमिथुनादिः । अश ओजादिरेव तत्र स्थिते चंद्रे सति युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं कार्यम् । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'केंद्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशांके च शुभैः समेते । पापंस्त्रिभाभारिगतैश्च यायापुंजन्मयोगेषु च संप्रयोगम् ॥' नारदः—'ओजराश्यंशगे चंद्रे लग्ने पुंग्रहवीक्षिते । शुचिर्भूत्वा युग्मतिथौ ह्यनघ्नां कामयेत्स्त्रियम् ॥' इति । पुंग्रहानाह नारदः—'पुंग्रहाः सूर्यजीवाराः स्त्रीग्रहौ शशिभागेवौ । नपुंसकौ सौम्यसौरी शिरोमात्रं विधुंतुदः ॥' इति । अत्र पुंनपुंसकयोगा वसिष्ठनोक्ताः—'आधानलग्ने विषमांशराशौ जीवेंदुजाभ्यां युतवीक्षिते वा । नान्यैः सपुत्रस्त्वथ पापखेटैः पापी च मिश्रैर्बलिमिश्र मिश्रः ॥ भोजक्षांशे लग्ने वीर्ययुक्ते जीवेंद्वर्कैरोजराश्यंशसंस्थैः । पुंजन्म स्याद्वत्स्ये कन्यका स्या-

न्मिथैः पंडो ब्रंगैर्द्वित्रिजन्म ॥' पंडो नपुंसकः । 'ओजांशकक्षांविषमर्क्ष-
संस्थः पुंजन्मकारी रविसूतुरेकः । विचार्य वीर्यं पुरुषग्रहाणां वाच्योऽथ पुत्र-
स्त्वथ पुत्रिका वा ॥ पापैश्च शेषं सुविचित्र्य वाच्यम्' इति । एवमन्येपि पुं-
जन्मादियोगा जातके द्रष्टव्याः । एषु यस्मिन्कस्मिन्पुंजन्मयोगे पुत्रार्थं यु-
ग्मरात्रौ पूर्त्तां गच्छेत् । कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थां विषमरात्रौ पूर्त्तां गच्छेत्
इति फलितोर्थः । अथ गर्भाधाने विहितनक्षत्राप्राप्तौ मध्यमनक्षत्राण्याह-
चित्रेति । चित्रापुनर्वसुपुष्याश्विनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमि-
त्यर्थः । यदाह वृहस्पतिः—'चित्रादित्ये तथा तित्यतुरगौ चेति मध्यमाः ।
शेषाण्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणि ॥' इति । अत्र केचिद्देवान्मातु-
षाद्वा प्रतिबंधाद्भर्तुरसन्निधानेऽनेकेषु ऋतुषु व्यतीतेषु गर्भाधानाख्यः सं-
स्कारो नाभूत्तदानीं दैवान्मध्ये भर्ता समागतश्चेत्तदा दक्षिणायनशुक्रगुरुर्वस्त्र-
न्यूनाधिमासादिमहादोषसद्भावस्तदा गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः—अतीतका-
लत्वाद्यथा कालातीतेषु जातकर्मनामकर्माज्ञप्राशनचौलादिसंस्काराः पूर्वोक्त-
दोषसद्भावे नैव भवंति । उक्तं च वसिष्ठेन—'अतीतकालान्यखिलानि याति
कार्याणि सौम्यायनगे दिनेशे । गुरौ भृगौ वाप्यथ दृश्यमाने तदुक्तपंचांगदि-
नेष्वखंडे ॥' इति । सत्यपि नृणामतिक्रमे निमित्तानंतरमेवानिमित्तिकमिति
न्यायेन 'षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्पुग्मासु संविशेत्' इति याज्ञवल्क्य-
वचसा षोडशदिनातिक्रमे ऋतवंतरमपेक्ष्य प्रागुक्तदिशा कालशुद्धिं विचार्य
कार्यमेव तदा बहुकालव्यापिनी कालशुद्धिरुपेक्ष्येव । यतो विज्ञानेश्वरेण—
'तस्मिन्पुग्मासु संविशेत्' इति व्याख्यावसरे किमर्थं विधिर्नियमः परि-
संख्या वेति त्रयः पक्षा उपन्यस्तास्तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्रवृत्तेर्नियम ए-
वायमिति सिद्धांतितम् । अतो 'गच्छेदेव' इति यमस्मरणात् 'ऋतावुपेया-
त्सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्ज्यम्' इति गौतमस्मरणात् ऋतवगमने प्रत्यवायोऽपि
स्मर्यते । 'ऋतुस्मातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणह-
त्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥' इति शातातपोक्तेः—अतएवैतद्दूषणभया-
देवाधिकारिणा पित्रादिना कन्या गुणवते वरायावश्यं देयेत्याह याज्ञव-
ल्क्यः—'पिता पितामहो भ्राता कुल्यो वा जननी तथा । कन्याप्रदः पू-
र्वेनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ अप्रयच्छन्नवामोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ ॥'
इति विशेषोक्तिः कैमुतिकन्यायसूचनार्थम् । यत्र पित्रादेरदातुश्चेदयं दोष-
स्तदा भर्तुरयं दोषो भवत्येवेति किं वाच्यमित्यर्थः । भ्रूणो गर्भः । अथ गर्भा-
धानं विधाय पुंसा निद्रासमये किं कार्यमित्याह विष्णुः—'निद्रासमयमा-
साद्य तांबूलं वदनाच्यजेत् । पर्येकात्प्रमदां मालां पुंड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥'
इति । अथानया गर्भो धृतो नवेति प्रश्ने गर्भधारणयोगा जातके द्रष्टव्याः ।
प्रस्तुतेऽप्रसंगाच्च लिख्यतेऽस्माभिः ॥ इति गर्भाधानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ प्रसिद्धे गर्भे सीमंतोन्नयनाख्यसंस्कारमुहूर्ते शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जीवाकारदिने मृगेज्यनिर्कृतिश्रोत्रादितिब्रह्मभै

रिक्तामार्करसाष्टवर्ज्यतिथिभिर्मासाधिपे पीवरे ।

सीमंतोऽष्टमषष्ठमासि शुभदैः केंद्रत्रिकोणे खलै-

र्लभारित्रिषु वा ध्रुवांत्यसदहे लग्ने च पुंभांशके ॥८॥

जीवाकेंति ॥ जीवो बृहस्पतिः अर्कः सूर्यः भारो मंगलः एषां वारे ।

तथा ब्रह्मः सूर्यः 'भास्कराहस्करब्रह्मः' इत्यभिधानात् । तस्य भं हस्तः अन्य-
स्पष्टं नामत एव । एवं मृगपुण्यमूलश्रवणपुनर्वसुहस्तनक्षत्रैः सीमंतो लक्ष-
णया सीमंतोन्नयनाख्यः संस्कारः कार्यः । सीमंत उन्नीयते यस्मिन्कर्मणि त-
त्सीमंतोन्नयनमिति शब्दव्युत्पत्तिः । सीमंतः केशभागः । उक्तं च सीमंता-
ध्याये कश्यपेन—'शुक्लपक्षादिवसं रिक्तां पर्वस्य मध्यमम् । तिथिं त्यक्त्वा-
कंभसुनुसुरेज्यानां च वासरे ॥' इति ॥ रत्नमालायाम्—'श्रवणः सकरः
पुनर्वसुनिर्कृतेर्भं च सपुण्यको मृगः । रविभूसुतजीववासराः कथिता पुंस्-
वनादिकर्मसु ॥' आदिशब्देन सीमंतोन्नयनादि । व्यासः—'पुरुषग्रहवाराः
स्तुः शुभाः सीमंतकर्मणि । मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ ॥' इति ।
तत्र तिथयो निषिद्धा उच्यन्ते—रिक्तेति । रिक्ताः प्रसिद्धा भमा अमावास्या
अर्काः द्वादशी रसाः पष्ठी अष्टमी एतामिस्तिथिभिर्वैज्यां न्यूना अवशिष्टा या-
स्तिथयस्ताभिरुपलक्षिते दिने । यदाह गुरुः—'पक्षच्छिद्रां च रिक्तां च विना
पंचदशीं शुभाः । चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्तु शुभप्रदे ॥ शुभसंस्थे ति-
शानाथे चतुर्थी च चतुर्दशी । पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित्सीमंतकर्मणि ॥'
इति । किंच मासाधिपे मासेश इत्यग्रिमश्लोकेन ज्ञाते गर्भमासस्वामिनि
पीवरे पुष्टे उदिते सतीत्यर्थः । यदाह नारदः—'चतुर्थे मासि पष्टे वाप्यष्टमे
वा तदीश्वरे । बलोपपन्ने द्वंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते ॥' कश्यपोऽपि—'मासे-
श्वरे बलोपेते नास्मगे न पराजिते' इति । यदि मासाधिपो निर्बलस्तदा दोष
इत्याह गर्गः—'यस्य मासाधिपो रिक्तो नीचो वास्तंगतोऽपि वा । तस्मि-
न्मासे क्षयं याति प्रसवो वा भविष्यति ॥' स च सीमंतो गर्भधारणसम-
यादष्टमषष्ठमासि अष्टममासि षष्ठमासि वा कार्यः । अयं चेच्छया विकल्पः ।
'षष्ठेऽष्टमे वा मासि' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । नारदेन चतुर्थोऽपि मासो-
ऽभ्यधासि । तद्वैज्यं प्रदर्शितं शौनकेनापि—'चतुर्थे गर्भमासे त्यात्सीमं-
तोन्नयनक्रिया । पष्टेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रांतरविधानतः ॥' सूत्रांतरं स्वस्व-
गृहसूत्रम् । एवं स्वेच्छयोक्तमासे एव विधेयम् । तच्च शुद्धपक्षे पूर्वाह्णे एव
नापराह्णे । यदाह नारदः—'शुक्ले पक्षे च पूर्वाह्णे सीमंताख्यो विधिः स्मृतः'
इति । बृहस्पतिरपि—'पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्रांत्यत्रिकं विना । पू-
र्वाह्णे एव तत्रापि नापराह्णे कथंचन ॥' इति । अथ लग्नमुच्यते । केंद्रेति ।
केंद्र १।४।७।१० त्रिकोणस्थानेषु १।५ शुभदैः सौम्यग्रहेस्तथा लभारित्रिषु
१।१।६। ३ खलैः पापग्रहैरुपलक्षिते लग्ने तत्रापि च पुनः पुंभांशके पुरुषराशि-

लभे पुरुषनवांशके च कार्यः । यदाह वसिष्ठः—‘केंद्रत्रिकोणोपगतैश्च सौ-
म्यैर्दुःश्रियलाभारिगतैश्च पापैः । षडष्टलभ्यांस्त्रिविवर्जितैर्दौ सीमंतकार्यं शुभदं
तथैव ॥’ इति ॥ रत्नमालायाम्—‘षष्ठे मास्थववाष्टमे तद्विषे वीर्याप-
पक्षे विधौ चेष्टैर्दृष्टतनौ नृनामभवने पुंलभभागेषु च । धीधर्माख्यचतुष्टयेऽपि
च गुरौ पापैश्च तद्वाह्यैर्मृत्युद्वादशवर्जितैश्च मुनिभिः सीमंतकर्म स्मृतम् ॥’
अत्र विशेषमाह कश्यपः—‘चंद्रोऽपि शुभदो ज्ञेयस्त्यक्त्वा षष्ठाष्टमव्य-
यान् । सीमंतलभ्यादेकोपि क्रूरः पंचाष्टरिः फगः । हंति सीमतिर्नीं सोऽपि त-
द्रूपं वा न संशयः ॥’ अत्रापि जन्मराशिजन्मलभ्यामष्टमलभ्यभवनमिष्ट-
लभ्यादष्टमलभं च शुद्धं ग्राह्यम् । यदाह सीमंताध्याये कश्यपः—‘न नैधने
तयोर्लभे नैधने शुद्धिसंयुते । पंचभिश्च चतुर्भिर्वा सूर्यैर्दुर्गुरुपूर्वकैः । ग्रहैरिष्टैः
शुभे लभे राशावपि च नैधने ॥’ सीमंतोज्ञयनमित्यनुपंगः । तयोः स्त्रीपुं-
सयोः । अस्यापवादः प्रयोगपारिजाते नृसिंहोक्तः—‘लभ्यादष्टमराशीनाः
केंद्रगः शुभवीक्षितः । यद्यप्यष्टमभस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥’ अपि-
ज्ञाद्वो भिन्नक्रमोऽष्टमभस्येत्यानंतरं द्रष्टव्यः । स च कैमुतिकन्यायेनान्य-
दोषनिवारणार्थोऽपि संपन्नः । कचित्सत्यपि ग्रहबले सिंहवृश्चिकलग्ने निहिते
अभिहिते इत्ययमप्यत्र विशेषो ध्येयः । यदाह गुरुः—‘मूलर्क्षे केचिदि-
च्छति सीमंतं शुभदं बुधाः । सिंहालिं वर्जयेत्लग्नं ग्रहैरष्टमवर्जितम् ॥’ ग्रहैः
क्रूरग्रहैः । कचिद्वाशिष्ठं निषिद्धम् । यदाह गर्गः—‘सीमंतोज्ञयनं कार्यं
शुभांशे शुभलग्ने । कुलीरमृगकन्याश्च वर्ज्याः शेषाश्च शोभनाः ॥’ इति ।
अथ मतांतरेण नक्षत्राणि वारांश्चाह—ध्रुवेति । ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं अत्यं
रेवनी तथा सदहे सतां शुभग्रहाणां चंद्रबुधगुरुशुक्राणामहि वासरे ध्रुवांस्त्र्य-
नक्षत्रेषु प्रागुक्तनक्षत्रेषु वा कार्यम् । एवं शुभग्रहवारे वा कार्यमित्यर्थः । य-
दाह गुरुः—‘रोहिण्यैर्द्वयमादित्यं पुण्यहस्तोत्तरात्रयम् । पौष्णं वैष्णवं चैव
सीमंतादिषु संमतम् ॥’ इति । श्रीधरः—‘सौम्यानां वारवर्गाः स्युः सी-
मंतादिषु शोभनाः ॥’ इति । अत्र जन्मनक्षत्रं यदि विहितमपि संभवेत्तदा
तदपि वर्ज्यमित्याह वसिष्ठः—‘बाळान्नभुक्तौ व्रतबंधने च राजाभिषेके
खलु जन्मधिष्यम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहसीमंतायात्रादिषु मंगलेषु ॥’
एवं निर्णीते सीमंतोज्ञयनमुहूर्ते शुक्रास्त्रादिदोषविचारो नास्ति नियतमास-
विहितत्वत् । तदाह गुरुः—‘मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः । न
दोषकृन्मलो मासो गुर्वादित्यादिकं तथा ॥’ इति । अयमत्र तात्पर्यार्थः ।
यत्र नियतकाल एव कालो विहितो यथा नृनीये मासि पुंसवनं तत्र शुक्रा-
स्त्रादिदोषाभाव एव । यत्र तु सीमंतादौ चतुर्थषष्ठाष्टममासरूपं कालत्रय-
विधानं तत्र शुक्रास्त्रादिदोषरहितेतरकालो ग्राह्यः । संभवात्कचित्कुलाचार-
वशात्सीमंतादौ नियत एव कालो विवक्षितो भवेत्तदा न दोषः कुलाचार-
वशादेव तदनिरिक्तो नियत एव कालः स्यात्तदापि न दोषः । यत्र बहुकाल-
विधानेऽपि बहुदिनव्यापकत्वमिहस्थगुर्वादिदोषसद्भावे सत्यनन्यगतिकाज्ञैव

दोषः । एवं नामकर्माश्रयाशनादिष्वपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च—‘सीमंतजात-
कादीनि प्राशनांतानि यानि वै । न दोषो मलमासस्य मौढ्यस्य गुरुशुक्रयोः ॥’
इति । मौढ्यस्येत्यादिदोषोपलक्षणम् । एवं च कालप्रतीक्षायोग्येषु चूडाकरणा-
दिषु मलमासादिदोषो विचारणीय एवेति । अथैते गर्भाधानादयः संस्काराः
किं गर्भसंस्कारकत्वात्प्रतिगर्भमावर्तते उत सकृदेव कार्या इति । तत्रेदं भृगु-
वाक्यम्—‘प्राप्ते तृतीयमासे स्फुरदिदुकलापपक्षे च । पुंसवनं पुत्रेऽसुगर्भे
गर्भे प्रकुर्वीत’ इति । पुंसवनमुपलक्षणं सर्वगर्भसंस्काराणाम् । गर्भे गर्भे इति
वीप्साग्रहणात्प्रतिगर्भमावृत्तिरिति केचिदाहुः । अपरे च सकृदेव कार्या इ-
त्याहुः । यदाह हारीतः—‘सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं
गर्भं प्रसूयते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥’ इति । एतेन क्षेत्रसंस्कारत्वमुक्तं
भवति । यथा भूरेकवारं दाहाद्यनेकसंस्कारवती सर्वकाले कर्पणयोग्या भवति
तद्वदन्नापीत्यर्थः । केचित्तु कोंकणदेशादौ प्रतिवर्षं दाहादिसंस्कारं विधाय
कर्पणं क्रियते इत्येवं पक्षद्वयसंभवे देशाचारतो व्यवस्था ध्येया । ननु तृती-
यमासविहितत्वादादौ पुंसवनमुहूर्तो विचारणीयस्ततश्चतुर्थपष्टाष्टममासवि-
हितः सीमंतमुहूर्तो विचार्यः, वैपरीत्योक्तौ किं बीजमिति । उच्यते । सी-
मन्ते विहितस्य निथिनक्षत्रवारलघ्नादिसमुदायस्य पुंसवनेऽप्युपयोगात्सर्वदेश-
प्रसिद्धसीमन्तानुष्ठानाचारदर्शनाच्चादौ सीमंतस्योक्तिः । पुंसवनं स्वतंत्रकृत-
व्यत्वेनोक्तमपि शिष्टाः सीमन्तेन सहैव कुर्वन्ति । यदाह जातूकर्ण्यः—‘सी-
मन्तेन सहाथवा’ इति । नृसिंहोऽपि—‘सीमंतोन्नयनस्योक्तिविवासररा-
शिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान्सहैवैकदिनेऽथवा ॥’ इति । अतएवानवलोभ-
नाख्यं कर्मास्त्रिजैव दिने क्रियत इति शिष्टाचारोऽप्यत्रार्थे प्रमाणम् ॥ इति
सीमंतविचारः ॥ ८ ॥

अथ प्रसूतेन मासेश्वरान् स्त्रीणां चंद्रबलं च वसंततिलकयाह—

मासेश्वराः सितकुजेज्यरवीन्दुसौर-

चंद्रात्मजास्तनुपचंद्रदिवाकराः स्युः ।

स्त्रीणां विधोर्वलमुशंति विवाहगर्भ-

संस्कारयोरितरकर्मसु भर्तुरेव ॥ ९ ॥

मासेश्वरा इति ॥ गर्भप्रथममासादारभ्य दशमप्रसूतिमासपर्यंतं सिता-
दयो मासेश्वरा ज्ञेयाः । यथा प्रथममासेश्वरः शुक्रः द्वितीये मंगलः तृतीये गुरुः
चतुर्थे रविः पंचमे चंद्रः षष्ठे शनिः सप्तमे बुधः अष्टमे आधानलघ्नाधिपतिः
नवमे चंद्रः दशमे सूर्यः । अत्र प्रथममासमारभ्य दशममासं यावद्गर्भस्य कल-
लारूपिणावस्था भवतीत्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह वराहः—‘कललघनां-
कुरास्थिचर्मो गजचेतनाद्याः क्रमशो गदिता भवन्ति शुभाशुभं च मासाधि-
पतेः सदृशम् ॥’ इति । शुक्रशोणितसन्निपातः कललम् । अंगजानि लोमानि ।

वसिष्ठोपि—‘सितावनेयामरपूज्यसूर्यचंद्रार्किसौम्योदयपेदुसूर्याः । मासाधि-
पाः स्युः क्रमशो दशैते निपीडितो नाशयति स्वमासि ॥’ स्त्रीणामिति ॥
गोचरप्रकरणे यद्यप्युभयोः स्त्रीपुंसयोः सामान्यतो ग्रहबलमुक्तं तथाप्यत्र
स्त्रीणां चंद्रबले विशेषोऽभिधीयते । विवाहे गर्भसंस्कारे गर्भाधानपुंसवनसी-
मंतादिरूपे स्त्रीणामपि बलं ग्राह्यं इतरकर्मसु वस्त्रपरिधानालंकारधारणादिषु
कृत्येषु भर्तुर्थवस्यैव चंद्रबलं ग्राह्यं न तु स्त्रीणाम् । यदा तु भर्ता मृतस्तदा
स्त्रीणामेव चंद्रबलं ग्राह्यमित्यर्थसिद्धम् । उक्तंच—‘पाणिपीडनविधेरनंतरं भ-
र्तुरेव बलमैदवादिकम् । चिंतनीयमिह योषितां कच्चिन्नष्टमंगलमृते मनीषि-
भिः ॥’ इति । राजमार्तंडः—‘विवाहकार्यं कुसुमप्रतिष्ठा गर्भप्रतिष्ठा वनि-
ताविशुद्धौ । अन्यानि कार्याणि धवस्य शुद्धौ पत्नौ विहीने प्रमदात्मशुद्ध्या ॥’
कुसुमप्रतिष्ठा गर्भाधानम् । गर्भप्रतिष्ठा सीमंतादिः ॥ ९ ॥

अथ येषामाचारः पृथगेव पुंसवनं विधेयमिति तदर्थं पुंसवनमुहूर्तं वि-
ष्णुपूजामुहूर्तं चंद्रवज्रयाह—

पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये तथ विष्णुपूजा ।

मासेऽष्टमे विष्णुविधानृजीवैर्लग्ने शुभे मृत्युगृहे च शुद्धे ॥ १० ॥

पूर्वोदितैरिति ॥ पूर्व सीमंतोज्ञयने उदितैः प्रोक्तैस्तिथिवारनक्षत्रलग्नरूप-
लक्षिते तृतीये मासि पुंसवनं विधेयमिति तदर्थं पुंसवनाख्यं कर्म विधेयम् ।
पुमान् सूर्यतेजनेन कर्मणेति व्युत्पत्त्या पुंसवनकर्मणा पुंस्त्वहेतुना । यदाह
शौनकः—‘व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये
चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥’ नृसिंहः—‘सीमंतोज्ञयनस्योक्ततिथिवासरार-
शिषु । पुंसवं कारयेद्विद्वान्सहैवैकदिनेऽथवा ॥’ इति । विशेषमाह वसिष्ठः—
‘कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा मासि स्फीततनो तुषारकिरणे
पुण्येऽथवा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं नृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्ते तिथौ शुद्धे नै-
धनधाम्नि शुक्रशशभृद्विंशत्रिणां वासरे ॥’ इति । नैधनधाम्नि अष्टमस्थाने
सर्वग्रहरहिते । यदाह वसिष्ठः—‘अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः स्युस्ते शुभा-
वहाः । एवं सम्यक्परीक्ष्यैव कुर्यात्पुंसवनक्रियाम् ॥’ इति । वारास्त्वत्र सौ-
म्यग्रहाणामुक्ताः । बृहस्पतिरप्यत्र विशेषमाह—‘गुरुशुक्रबुधेदूनां द्वेषाण-
दिवसांशकाः । तेषामुदयहोराश्च पुंसवेतिशुभावहाः ॥’ इति । अन्यैस्तु श्री-
पत्यादिभिः पुंवारा एव प्रशस्ता अभिहितास्तत्फलान्याह गर्गः—‘सौम्ये
मृतप्रजा मंदे मृत्युर्वैद्या च भार्गवे । सोमे दुग्धविहीना स्याच्छ्लेषाः सर्वा-
र्थसिद्धिदाः ॥’ इति । अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः । केचित्तु यदा तृतीये
मासि पुंसवनं चिकीर्षितं तदा सौम्यवारा एव ग्राह्याः । यदा तु चतुर्थे मासि
गर्भस्य व्यक्तत्वात्पुंसवनं चिकीर्षितं तदा पुंवारा एव ग्राह्या इत्याहुः । नक्ष-
त्राणि ह्यत्र पुंनामानि ग्राह्याणि तानि श्रवणः संकर इति श्रीपतिनोक्तानि ।
वसिष्ठेन तु पुंनामान्यभिहितानि । यथा—‘पुंनाम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तः

पुनर्वसुः । मूलं प्रोष्ठपदं चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी ॥' विशेषमाह ऋक्षो-
च्चयः—'हस्ताद्रातिष्यमूलानि सौम्ये विष्णुः पुनर्वसुः । प्रोष्ठपदादयं प्रोक्त-
माषाढद्वयमेव च ॥ श्रेष्ठानि कथितान्येव विष्णयान्येकादशैव तु । स्वातौ
तथा मघायां च रेवत्यां फल्गुनीद्वये ॥ अश्विन्यां चैव नक्षत्रे यदा पुंसवनं
भवेत् । नरः संपद्यते देवाद्यदा स्याद्गुरुतल्पगः । लुब्धो ह्रस्वतनुः क्रूरो नारी
चेत्कुलटा भवेत् ॥ शेषाणि दश विष्णयानि निंदितानि विशेषतः ॥' तदेत-
योद्विरुक्तार्थयोर्वाक्ययोर्देशाचारतो व्यवस्था । तत्र वसिष्ठवाक्येन दाक्षि-
णात्या व्यवहरन्ति । प्राच्यास्तु ऋक्षोच्चयवाक्येन ॥ अथ लग्नशुद्धि-
माह ऋक्षोच्चयः—'मीनवृश्चिककुंभेषु चापगोसिंहकन्यकाः । उक्ताः पुंस्-
वनाद्येषु सुखपुत्रादिवांछया ॥ केंद्रत्रिकोणभवनेषु शुभस्थितेषु पापेषु षट्-
त्रिदशलाभगृहस्थितेषु । जीवेंदुभानुभृगुभूमिमंदिरेषु लग्नेषु लग्नपरिशुद्ध-
शुभांशकेषु ॥' अत्रापि स्त्रीपुंसयोश्चंद्रबलमावश्यकमित्याह नृसिंहः—'अपि
पुंसवनं कार्यं दंपत्योरनुकूलमे । जन्मादि वर्जयेद्वांशि चांशकं विपदादिषु ॥'
इति । अथ गर्भरक्षार्थं विष्णुपूजामुहूर्तं उच्यते—अथेति । सीमंतानंतरमष्टमे
मासि विष्णुविधानुजीवः श्रवणरोहिणीपुष्यैरुपलक्षिते दिवसे तथा लग्ने शुभे
शुभस्वामिकं शुभयुक्ते वा सति तथा मृत्युगृहेऽष्टमस्थाने शुद्धे सर्वप्रहरहिते
च सति विष्णुपूजा कार्या । यदाह प्रयोगपारिजाते वसिष्ठः—'मास्यष्टमे
च गर्भस्य कुर्याद्विष्णुबलिक्रियाम् । श्रवणं चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रश-
स्यते ॥ द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । शुभप्रहोदयाः श-
स्तास्तेषां च दिवसा अपि ॥ पापाख्यायारिगाः श्रेष्ठा नेष्टाः सर्वेऽष्टमे
स्थिताः ॥' इति । अष्टमग्रहदोषापवादमाह गुरुः—'रंधेशः स्वांशगः स्वोच्चे
स्वक्षेत्रोपचयर्क्षगः । अष्टमस्थस्य दोषोऽयं विनश्यति न संशयः ॥' इति ।
नारदोपि—'लग्नाष्टमेशयोर्मंत्रे लग्नेषु बलसंयुते । अस्तने निधनेशे च ति-
धनेपि शुभग्रहे ॥' इति । वसिष्ठसंहितायां तु संक्षिप्योक्तम्—'रोहिण्यां वा
वैष्णवे पूर्वपक्षे द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ वा । मध्ये चाह्नः पूर्वभागेऽनु-
कूले विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्टयै ॥' तत्र पूजाप्रकारस्तेनैवोक्तः—'पीतांबरं
कृष्णवर्णं शंखचक्रगदांबुजम् । वैकुण्ठवासिनं विष्णुं मृत्कुंभे स्थापयेत्ततः ॥
विष्णोः स्वरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिगमंत्रैरथ गंधधूपैः । वस्त्राक्षतगुग्गुलुधूप-
दीपैर्नवेद्यतांबूलफलैश्च सम्यक् ॥ विष्णुं च देवतापूजां गर्भाणां रक्षणाय
च । ब्राह्मणाय प्रदातव्या प्रतिमा वस्त्रसंयुता ॥' इति गर्भरक्षार्थं विष्णुपूजा १०

अथ जातकर्मनामकरणयोर्मुहूर्तमुपजात्याह—

तज्जातकर्मादि शिशोर्विधेयं पर्वारख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽह्नि ।

एकादशे द्वादशकेऽपि घस्ते मृदुध्रुवक्षिप्रचरोदुषु स्यात् ॥११॥

तज्जातकर्मैति ॥ नन्विदमयुक्तं यज्जातकर्म शुभदिने कार्यमिति । कुतः ।
जातस्योत्पन्नस्य कर्म वैदिकः संस्कारविशेषः स जातकर्मशब्देनोच्यते । तच्च

शब्दप्रवृत्त्योत्पन्नलक्षण एव तत्र विधेयम् । यदाह वसिष्ठः—‘यस्मिन्मुहूर्ते जनितः कुमारस्तस्मिन्विधेयं खलु जातकर्म । संतप्य देवान्सपितृन्दिवांश्च सुवर्णगोभूतिकं सवस्त्रैः ॥’ इति । विष्णुरपि—‘जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रं जाते यथोदितम्’ इति । यथोदितं स्वस्वगृहानुसारेणेत्यर्थः । तच्च श्रवणानंतरं सचैलं ज्ञानं विधाय कार्यम् । उक्तं च ज्योतिःसागरे वसिष्ठेन—‘श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं ज्ञानमाचरेत् । उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देव-खातके ॥’ इति । तदपि नालच्छेदनात्प्रागेव कार्यम् । उक्तं च मनुना—‘प्राङ्गाम्बिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते’ इति । वर्धनं छेदनम् । वृधु छेदन इति धात्वर्थानुसारात् । अत्र हेतुमाह जैमिनिः—‘यावन्नोच्छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चान्सूतकं तु विधीयते ॥’ इति । तस्माज्जातकर्ममुहूर्तंऽनुपपन्नः । उच्यते—संक्रांत्यादिदुष्टकालेषु शुभकर्माचरणं नास्ति । यदाह नार्गः—‘व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वेष्टतावपि । श्राद्धं विना शुभं कर्म प्राप्तकालेपि नाचरेत् ॥’ अन्यच्च—‘अमासंक्रांतिविष्टयादौ प्राप्तकालेपि नाचरेत्’ । किंच मूलज्येष्ठागंडांतादिषु जन्मसंभवे शांतिविधानात् । अथवा पिता देशांतरगतो राजगृहादौ निरुद्धो वा जातकर्मादि कर्तुमशक्नु-वन्पश्चात्प्रतिबंधापवादेन गृहमागतोपि सन्नेव करोति तदैव जन्माभावात्सूत-कप्रवृत्तेश्च । तदाह वैजवापः—‘जन्मतोऽनंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि । देवादतीतः कालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥’ इति । अतएव कालविकल्पोऽ-भिहितो नारदसंहितायाम्—‘तस्मिज्जन्ममुहूर्ते तु सूतकांते तथा शिशोः । जातकर्म च कर्तव्यं पितृपूजनपूर्वकम् ॥’ इति । इदं च तुल्यन्यायत्वान्नाम-कर्मण्यपि ध्येयम् । तस्मादतिक्रांतकालेपि अवश्यं जातकर्मादिमुहूर्तं विचार्य इत्यलमतिप्रसंगेन । तज्जातकर्मादीनि । पर्वण्युक्तानि मया । रिक्ताः चतुर्थीनव-मीचतुर्दश्यः तामिरुने वर्जिते तिथौ । जात्यभिप्रायेणकवचनम् । शुभेहि व्यती-पातादिदोषरहिते दिवसे शुभग्रहवासरे च तथैकादशे द्वादशे वा घटे दिने तथा मृदुध्रुवक्षिप्रचरभानि प्रसिद्धानि तेषु च शिशोर्बालस्य तज्जन्मसमया-तिक्रांतं जातकर्मादि । आदिशब्देन नामकर्माप्युच्यते । तद्विधेयं कर्तव्यं स्यात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु चारिक्तपर्वाख्यदिनेषु कार्यम् । शुभ-ग्रहाणां दिनलग्नवर्गे तज्जातकर्मत्वथ नामधेयम् ॥’ इति । रत्नमालायाम्—‘मृ-दुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु सूनोर्विधेयं खलु जातकर्म । गुरो भृगो वापि चतुष्टयस्थे संतः प्रशंसति च नामधेयम् ॥’ चतुष्टयं केद्रम् । जातकर्मप्रयोजनमाह गुरुः—‘जातकर्मक्रियां कुर्यात्पुत्रायुःश्रीविवृद्धये । ग्रहदोषविनाशाय सूतिकाऽ-शुभविच्छेदे ॥ कुमारग्रहनाशाय पुंसां सस्वविवृद्धये ॥’ इति । अथ नाम-कर्मणि विशेषविचारः । नारदः—‘सूतकांते नामकर्म विधेयं स्वकुलो-चितम्’ इति । तत्र नक्षत्रादनियमाभावो नियतकालविहितत्वात् । तदुक्तं सारसंग्रहे—‘एकादशेऽह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे । वैश्यानां षोडशे नाम मासांते शूद्रजन्मनः ॥’ इति । मनुस्तु—‘नामधेयं दशम्यां तु द्वाद-

इयां चास्य कारयेम् । पुण्ये तिर्यौ सुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥' दक्ष-
म्यामतीतायामेकादशे दिवसे इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणविषयं पूर्वोदीरितवा-
क्यस्वरसात् । अत्र नामकर्मणोपि विहितकालातिक्रमे शुक्रास्मादिदोषरहिते
शुभकाले तत्कार्यम् । यदाह कइयपः—'उक्तकाले प्रकृतव्या द्विजानामखि-
लाः क्रियाः । अतीतेषु च कालेषु कर्तव्याश्चोत्तरायणे ॥ सुरेज्येऽप्यसुरेज्ये
वा नास्त्ये न च वार्धके । शुभलग्ने शुभांशे च शुभेहि शुभवासरे ॥ चंद्र-
ताराबलोपेते नैधनोदयवर्जिते । पूर्वाह्णे क्षिप्रनक्षत्रवरस्थिरमृदुदुषु ॥ नाम
मंगलघोषैश्च रहस्यं दक्षिणश्रुतां ॥' बृहस्पतिः—'पूर्वाह्णः श्रेष्ठ इत्युक्तो म-
ध्याह्नो मध्यमः स्मृतः । अपराह्णं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणि ॥' तथा
जगन्मोहने गुरुः—'पक्षच्छिद्रां च नवमीं हित्वा पंचदशीं तथा । शेषाः
स्युस्तिथयः सर्वा नामकर्मणि पूजिताः ॥ भास्करार्कजभौमानां वर्जयेदंशको-
दयौ । धनकर्मसुतभ्रातृनवमस्थः शुभः शशी ॥ शुद्धव्ययेऽष्टमे लग्ने पापाश्च
अरिलाभगाः । शुभेषु शेषसंस्थेषु नामकर्म शुभावहम् ॥' इति । प्रयोजनं
च स्मर्यते—'नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः । ना-
श्रैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म ॥' तच्च नाम जन्मनक्ष-
त्रचरणलक्षितस्वरोदयाभिहितशतपदचक्रांतर्गताक्षरादिकमेव कार्यम् । उक्तं च
गुह्यपरिशिष्टे—'तदक्षरादिकं नाम यस्मिन्विष्यते तदक्षरम्' । शतपदच-
क्रसाराद्धारो ज्योतिषार्कजभिहितो यथा—'चूचचोला पदेष्वाद्ये लील
लेलो यमस्य मे । आईउण् इमेमेमे ओवावीवू च धातु मे ॥ वेवोकाकी मृगे
स्याताः कूखळ्ळ तु रंद्रमे । केकोहाही त्वदितिमे हूहेहोहा च पुण्यमे ॥
डीडूडेडो इमे सापें मामीमूमे मवामिधे । मोटाटीटू तथा भाग्ये टेडोपाण्य-
यंमक्षंके ॥ पूणणाटा तथा हस्ते पेपोरामीति चित्रमे । रूरेरोता तथा स्वातौ
तीतूतेतो द्विद्वमे ॥ नानीनूने क्रमान्मंत्रे नोयायीयू इतींद्रमे । येयोभाभीति
मूलाख्ये भूधाफाडा जलस्य मे ॥ मेभोजाजीति विश्वर्क्षे जूजेजोखाभिजिद्ध-
वेत् । खीखूखेखा श्रुतां ज्ञेया गागीगूगे च वासवे ॥ गोसासीसू जलेशर्क्षे से-
सोदादीत्यजांघ्रिमे । दूजक्षथा तथोपांथ्ये देदोचाचीति पौष्णमे ॥ इति प्रोक्ता
इमे पद्ये वर्णानामादिजाः स्फुटाः । ज्ञेया मेषादिराशीनां नवभिर्नवभिः पदैः ॥'
एतैरादिमाक्षरैश्चदामणिरित्यादिनामानि स्थाप्यानि । तदुक्तं शंखेन—'कुलदे-
वतानक्षत्रादिमाससंबद्धं नाम पिता वा कुर्यादन्योपि वा कुलवृद्धः' इति ।
अत्र केचित् 'जन्मनाम तु गोपयेत्' इति स्मरणाजन्मनक्षत्रसंबन्धि नाम गुप्तं
मंस्थाप्य व्यवहारार्थमन्यन्नाम कुर्यादित्याहुः । तच्च नाम कीदृशं कार्यमित्याह
वसिष्ठः—'तद्वृक्षक्षरं वा चतुरक्षरं वा यथेप्सितं चांतलकारयुक्तम् । विव-
र्ज्य नामादिकमेव कार्यं स्फुटं वदेदक्षिणकर्णरंध्रे ॥' इति । याज्ञिका अपि प-
ठन्ति—'घोषवदाद्यंतर्तस्थं त्रिपुरुषानुकूलमनरिप्रतिष्ठितं द्व्यक्षरं वा कृतं कु-
र्यान्न तद्धितम्' इति । कृतं कृदंतं तद्धितं तद्धितांतं घोषवदादीनां कृदंततद्धि-
तानां च ज्ञानं व्याकरणशास्त्राज्ज्ञेयम् । विश्वप्रकाशपद्धतौ तु विशेषः—'कु-

मार्या अप्ययुजाक्षरेण नाम दर्शित' इति । भासनामानि वसिष्ठेनोक्तानि-
'चैत्रादिभासनामानि वैकुण्ठोऽथ जनादनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्त्रिवि-
क्रमः । योगीशः पुंडरीकाक्षः कृष्णोऽनंतोऽच्युतस्तथा । चक्रधारीति चैतानि
क्रमादाहुर्मनीषिणः ॥' इति । कुलदेवतास्तु वंशपरंपरया प्रसिद्धाः । अत्रान्यो
नामप्रयुक्तो विशेषः स्मृतिभ्योऽनुसंधेयः ॥ इति नामकर्म समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ बालजन्मानंतरं प्राच्यशिष्टाचारप्राप्तं प्रसूतास्नानमुद्धृतं वसंत-
तिलकथाह—

पौष्णध्रुवेंदुकरवातहयेषु सूती-

स्नानं समित्रभरवीज्यकुजेषु शस्तम् ।

नार्द्रात्रयश्रुतिमघांतकमिश्रमूल-

त्वाष्ट्रे ज्ञसौरिवसुषड्रविरिक्ततिथ्याम् ॥ १२ ॥

पौष्णेति ॥ पौष्णं रेवती ध्रुवाणि प्रसिद्धानि इंदुर्मृगः करो हस्तः वातः स्वा-
नी हयोऽश्विनी एषु समित्रभरवीज्यकुजेषु अनुराधानक्षत्रसूर्यगुरुभौमवारसहि-
नेषु सूत्याः प्रसूतायाः स्नानं प्रशस्तमुत्तमफलदम् । तदुक्तं दैवज्ञवल्लभे—'उ-
त्तरात्रयरोहिण्यः सौम्यः पवनरेवती । प्रसूना वनिता स्नायादस्तमैत्राश्विनीषु
च ॥ स्नाता प्रसूताप्यमुता बुधेन स्नाता च बंध्या भृगुनंदनेन । सौरे स्मृतिः
क्षीरहतिश्च सोमे पुत्रार्थलाभो रविजीवभौमे ॥' अन्ये तु पूर्वाफलगुनीज्येष्ठाध-
निष्ठास्वपि सूतीस्नानं वदन्ति । 'करेंद्रभाग्यानिलवासवांत्यमैत्रैदवाश्विध्रुवभेद्वि
पुंसाम् । तिथाविरिक्ते शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनींदाः ॥' इति ।
अथ निषिद्धनक्षत्राण्युच्यन्ते । आर्द्रात्रयमार्द्रापुनर्वसुपुष्याः श्रुतिमघांतकमि-
श्रमूलत्वाद्विनिषिद्धानि । इंद्वैकवद्भावः । एषु दशनक्षत्रेषु सूतीस्नानं न
शस्ते पुनः सूतेरभावादिति तात्पर्यार्थः । तथा ज्ञो बुधः सौरिः शनिः तथा
वसुः अष्टमी पद पटी रविर्द्वादशी रिक्ताः ४९।१४ बुधशनिवारयोरेतासु
तिथिषु च न शस्तम् । तदप्युक्तं दैवज्ञमनोहरे—'भरणी कृत्तिका मूलमार्द्रा
पुष्यः पुनर्वसुः । मघा चित्रा विशाखा च श्रवणो दशमस्तथा ॥ एषु मंदे बुधे
वारे सूतीस्नानं न कारयेत् । यदि स्नानं प्रकुर्वीत पुनः सूतिर्न विद्यते ॥' इति ।
एतच्च दाक्षिणात्या नानुमन्यन्ते । यत्सूतिकास्नानं वदन् प्राच्य इति द्रष्टव्यः ।
किं सूतकमध्ये सूतिकास्नानं सूतकाद्बहिर्वा । नाद्यः कल्पः । यदि सूतकम-
ध्ये पष्ठिकापूजार्थं क्रियमाणमपि स्नानं चांडालहस्तएतपुष्पवक्षिणफलमेव शु-
च्यभावात् । नापि द्वितीयः । सूतकानंतरमेव शुच्यायादकस्नानस्य विहित-
त्वात् । यद्यपि दैवज्ञवल्लभवाक्यं तदाचारमूलकं न स्मृतिसूतकमिति मत्वा
मंतोष्टयम् । अथ प्राच्यमतेनैव जन्मानंतरं बालस्य स्नानपानमुद्धृतं उच्यते-
स्नाभिः 'रिक्तां भौमं परित्यज्य विष्टिं पातं सवैष्टितिम् । मृदुध्रुवक्षिप्रमेसु
स्तन्यपानं हितं शिशोः ॥' इति दैवज्ञवल्लभोक्तेः ॥ इति सूतीस्नानम् ॥ १२ ॥

अथ प्रसंगतः संस्कारानन्तरं गर्भगतमपि प्रथमादिमासोत्पन्नदंतफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मासे चेत्यथमे भवेत्सदशनो बालो विनश्येत्स्वयं

हन्यात्स क्रमतोऽनुजातभगिनीमात्रप्रजान्धादिके ।

पष्टादौ लभते हि भोगमतुलं तातात्सुखं पुष्टतां

लक्ष्मीं सौख्यमथो जनी सदशनो वोर्ध्वं स्वपित्रादिहा ॥१३॥

मासे चेदिति ॥ बालकश्चेज्जन्मानन्तरं प्रथमे मासे सदशनो दंतयुक्तो भवेत्स्यात्तदा स्वयं विनश्येत् । ततो ध्यादिके मासे द्वितीयादिके स बालको दंतयुक्तो भवेत्तदाऽनुजातभगिनीमात्रप्रजान्हंति । यथा द्वितीयमासेऽनुजातं कनिष्ठभ्रातरं हंति । तृतीयमासे भगिनीं हंति । चतुर्थमासे मातरं हंति । पंचमे मासि अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं हंति । षष्ठादिमासेषु दंतजन्म समीचीनफलम् । यथा षष्ठे अतुलं बहुलं भोगं लभते । सप्तमे तातात्पितृतः सुखं लभते । अष्टमे पुष्टताम् । नवमे लक्ष्मीम् । दशमे सौख्यम् । एतच्चोपलक्षणं एकादशे मासे सुखबाहुल्यं लभते इत्यर्थः । यदाह चण्डेश्वरः—‘प्रथमे दंतजननात्स्वयमेव विनश्यति । द्वितीये भ्रातरं हंति तृतीये भगिनीं तथा ॥ चतुर्थे मातरं हंति पंचमे चात्मनोऽग्रजम् । षष्ठे च संतृज्जीवी स्यात्सप्तमे पितृसौख्यदः ॥ अष्टमे पुष्टिजनको नवमे लभते धनम् । लभते दशमे मासि सौख्यमेकादशेपि वा ॥ द्वादशे धनसंपत्तिर्दन्तानां जनने फलम् ॥’ इति । अथो इति । अथो जनी जन्मकाल एव सदशनो दंतयुक्तः स्यात्तदा स्वपित्रादिहा स्वमात्मानं पितरं च आदिशब्देन मातरं च हंति नाशयतीति स्वपित्रादिहा । केचिदादिशब्देन भ्रात्रादीनामपि नाशं व्याचक्षते । वोर्ध्वमिति । वा अथवा ऊर्ध्वं ऊर्ध्वपंक्तौ स्वजन्मानन्तरं निषिद्धेऽविहितेपि वा काले सदशनश्चेत्स्यात्तदापि स्वपित्रादिहा । आत्मपितृमानृनाशक इत्यर्थः । उक्तं च पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः—‘दंतजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे । उपरि प्रथमं यस्य जायते च शिशोर्द्विजाः ॥’ उपर्युपरि पंक्तौ । द्विजा दंताः । ‘दंतविप्रांडजा द्विजाः’ इत्यभिव्यानात् । ‘तेषां सह च यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम । मातरं पितरं चाथ खादेद्वात्मानमेव च ॥’ इति । एवंविधे दंतजनने शांतिरप्युक्ता तत्रैव । ‘तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । गजपृष्ठगतं बालं नैस्थं वा स्थापयेद्विजः ॥ तदभावे तु धर्मज्ञ कांचने तु वरासने ।’ तदभावे गजाभावे । ‘सर्वोपधैः सर्वगंधैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥ पंचगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदन्तरम् ॥ सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् । अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देवा च दक्षिणा । कांचनं रजतं गाश्च भुवं चासनमेव च । दंतजन्मनि सामान्यं शृणु खानमतः परम् ॥ भद्रासने निवेश्यैनं मृद्धिर्मूलफलैस्तथा ।

सर्वौषधैः सर्वबीजैः सर्वगंधैस्तथैव च ॥ स्नापयेत्पूजयेच्चात्र वह्निहोमं समीरितम् । प्रथमं स्थापयेत्तत्र देवदेवं च केशवम् ॥ एतेषामेव जुहुयाद्दृतमग्नौ यथाविधि । ब्राह्मणानां तु दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ॥ ततः स्वलंकृतं बालमासने तूपवेशयेत् । आसनं छत्रमूर्धानं बीजैः सुस्नापयेत्ततः ॥ सुखी-मिर्बालकानां च तैः सुकार्यं च पूजनम् । पूज्याश्चाविधवा नार्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इत्येव पद्मपुराणोक्ता दंतजननशान्तिविधेया ततोऽशुभफलनाशः शुभफलावाप्तिर्भवतीति ॥ इति प्रथमादिमासे दंतजननफलम् ॥ १३ ॥

अथ दोलारोहणमुहूर्तं विवक्षुस्तत्संबन्धिः शुभाशुभफलदातृदोलाचक्रमनुष्ठुमाह—

दोलारोहेऽर्कभात्पंचशरपंचेषुसप्तमैः ।

नैरुज्यं मरणं काश्यं व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥१४॥

दोलारोह इति ॥ काष्ठलोहाद्याधारोपनिबद्धः परुषाद्यातवशादंतरिक्षे गतागतं कुर्वन्नल्पो बालकयोग्यः पर्यंकविशेषो दोलाशब्देनोच्यते । तत्र शिशोर्बालस्य दोलारोहे दोलास्थापने चिकीर्षिते सति अर्कभात्सूर्यनक्षत्रात्पंचनक्षत्रैर्नैरुज्यं नीरोगता स्यात् तदग्रिमपंचनक्षत्रैर्मरणं स्यात् तदग्रिमपंचनक्षत्रैः काश्यं देहे कृशत्वं स्यात् तदग्रिमैरिषुभिः पंचनक्षत्रैर्व्याधिः स्यात् तदग्रिमसप्तनक्षत्रैः सौख्यं स्यादिति यथासंख्यं योजना । फलं चेदं शिशोरेव संस्कार्यत्वात् । उक्तं च—‘सूर्यभाच्चंद्रमं यावत्पंचपंच चतुर्दिशम् । मध्ये तु सप्त देयानि दोलिकाचक उत्तमे ॥ पूर्वभागे निरोगत्वं दक्षिणे मरणं ध्रुवम् । पश्चिमे तु कृशो बाल उत्तरे व्याधिसंभवः ॥ शेषेषु सप्तदिग्गेषु बालकस्य सुखं भवेत् ॥ १४ ॥

अथावसरप्राप्तं दोलामुहूर्तं वसंतिलकायाः पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन निष्क्रमणमुहूर्तं चाह—

दंतार्कधूपधृतिदिङ्मितवासरे स्या-

द्वारे शुभे मृदुलघुध्रुवमैः शिशूनाम् ।

दोलाधिरुदिरथ निष्क्रमणं चतुर्थ-

मासे गमोक्तसमयेऽर्कमितेऽह्नि वा स्यात् ॥ १५ ॥

दंतार्क इति ॥ दंताः द्वात्रिंशत् अर्काः द्वादश भूपाः षोडश धृतयोऽष्टादश दिशो दश एतन्मितदिवसेषु तथा शुभे वारे सोमबुधगुरुशुक्राणां वारे तथा मृदुगणलघुगणध्रुवगणनक्षत्रैरुपलक्षिते शिशूनां बालानां दोलाधिरुदिः दोलायामधिरुदिरारोहः स्यात् । यदाह प्रयोगपारिजाते गुरुः—‘दोलारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेपि वा । षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशदिवसेऽपि वा ॥’ इति । भविष्यपुराणे—‘अभीष्टे पुण्यदिवसे चंद्रताराबलान्विते ।

मृदुध्रुवक्षिप्रमेषु माता वा कुलयोषितः । योगशायिहरिं स्मृत्वा प्राक्शीर्षं विन्यसेच्छिशुम् ॥' इति ॥ अथ प्रसंगतोऽन्येषामपि दोलारोहणमुद्धृतः प्रोच्यते । तत्र दीपिका—'उग्रेंद्रमूलाहिशिवान्नवज्यं शस्तंदुना युक्तिथिलप्रयोगे । विष्टिक्षमापुत्रयमाहवज्यं मांदोलिकारोहणमत्र शस्तम् ॥' इति । यमः शनिः । अथ निष्क्रमणमुद्धृतः । तत्र चतुर्थमासे गमोक्तसमये यात्रामिहितसमीचीनतिथिवारनक्षत्रादिसहिते काले शिशूनां निष्क्रमणं निष्क्रमाख्यसंस्कारं पूर्वं गृहाद्वहिर्गमनं कुर्यात् । वा अथवार्कमितेद्वि द्वादशे दिवसे निष्क्रमणं कुर्यात् । यदाह मनुः—'चतुर्थं मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्' । गुरुरपि 'गृहान्निष्क्रमणं सूनोश्चतुर्थं मासि कारयेत् । यात्रोक्ते समये मासि तृतीये द्वादशेहनि ॥' अत्र तृतीयमासोऽप्युक्तो राजमार्तडेनापि—'मासे तृतीये शशिवृद्धिपक्षे क्षपाकरे शोभनगोचरस्थे । उत्पातपापप्रहवर्जिते मे निष्कासनं सौख्यकरं शिशूनाम् ॥' तदेतयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । मुहूर्तसंग्रहे तु विशिष्यतिथ्याद्युक्तं निष्क्रमणे—'पूर्वः पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चात्यत्रिकं विना । रिक्ताषष्ठयष्टमीदर्शद्वादशीश्च विवर्जयेत् । चत्वार्ययम्णतस्त्रीणि वैशाखीणि च बुध्यभात् । बुध्यभादुत्तराभाद्रपदातस्त्रीणि भानि च । मैत्रमादित्यपुष्यौ च रोहिणी च शुभावहाः ॥ सषालिमेषा वज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च । सतां तु वारवर्गाश्च शुभदास्तूदयास्तथा ॥ केंद्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्ठत्रिलाभगाः । उपनिष्क्रमणे शस्ता मानुलो वाहयेच्छिशुम् ॥' इति । अधोमुखानि 'मूलाहिमिश्रोममयोमुखं भवेत्' इत्युक्तानि । उदयाः लग्नानि । एवंविधे सुलग्ने क्रियमाणस्य शिशुनिष्क्रमणकर्मणः फलमाह बृहस्पतिः—'अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ॥ कृते संपद्विवृद्धिः स्यादायुर्वर्धनमेव च ॥' अत्र विशेषमाह यमः—'तृतीये मासि कर्तव्यं शिशोः सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थं मासि कर्तव्यमग्रेऽर्धस्य दर्शनम् ॥' इति । इति निष्क्रमणमुद्धृतः ॥ १५ ॥

अथ सूतिकायाः जलपूजामुद्धृतं भुजंगप्रयातेनाह—

कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे जलं पूजयेत्सूतिका मासपूर्तौ ।
बुधेंद्रीज्यवारे विरिक्ते तिथौ हि श्रुतीज्यादिर्तीव्रर्केनर्कत्यमैत्रैः ॥

कवीज्येति ॥ कविः शुक्रः इज्यो गुरुः अनयोरस्ते चैत्रमासे तथाधिकमासे तथा पौषमासे सूतिका जनयित्री मासपूर्तौ सत्यां जलं नद्यादेरंबु न पूजयेत् । तथा बुधेंद्रीजवारे बुधगुरुचंद्रवारे तथा विरिक्ते रिक्तारहिते तिथौ हि निश्चितं तथा श्रुतिः श्रवणः इज्यः पुष्यः अदितिः पुनर्वसुः इंदुर्मृगः अर्को हस्तः नैर्ऋत्यं मूलं मैत्रमनुराधा एतैर्नक्षत्रैः सहिते दिने सूतिका जनयित्री मासपूर्तौ सत्यां नद्यादेर्जलं पूजयेत् । अत्र मूलानुपलंभः । नन्वयं मुहूर्तौ निष्क्रमणात्प्राक् नामकरणानंतरं वक्तव्यः प्राप्तकालत्वाद्युक्तमे कारणं न प-

इयाम इति चेच्छृणु । क्रमस्त्वत्र शास्त्रीयो विवक्षितो जलपूजा व्याचारप्राप्ता लौकिकीति क्रमानुपेक्षा । अतः कालान्तरेपि केचिज्जलपूजामाहुः । अथ मा-
सानंतरं विहितो गवादिदुग्धपानविधिस्तन्मुहूर्तः प्राच्यमतेन मयोच्यते ।
श्रीधरीये—‘एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मक्षे वा शुद्धलमेऽनुकूले । शंखे
क्षीरं संनिदध्याच्छिन्नां वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥’ नृसिंहोऽपि—
‘एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शंखेन पाययेत् । अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयरशिषु ॥’
वक्ष्यमाणान्नप्राशनोक्तशुभदिवसे एकत्रिंशत्तमे धान्युपमाता गवादिक्षीरं शंखे
निधाय मान्यपूजां च विधाय शिशुमुखे क्षीरं निदध्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथान्नप्राशनमुहूर्तं स्वधरावसंततिलकाभ्यामाह—

रिक्तानंदाष्टदर्श हरिदिवसमथो सौरिभौमार्कवाराँ-

लग्नं जन्मर्क्षलप्राष्टमगृहलवगं मीनमेपालिकं च ।

हित्वा षष्ठात्समे मास्यथ हि मृगदृशां पंचमादोजमासे

नक्षत्रैः स्यात्स्थिराख्यैः समृदुलघुचरैर्वालकान्नाशनं सत् १७

केंद्रत्रिकोणसहजेषु शुभैः खशुद्ध-

लग्ने त्रिलाभरिपुगैश्च वदन्ति पापैः ।

लग्नाष्टपष्ठरहितं शशिनं प्रशस्तं

मैत्राम्बुपानिलजनुर्भमसच्च केचित् ॥ १८ ॥

रिक्तेति ॥ केंद्रेति ॥ अथोशब्दो मध्ये पठितोपि पद्यादौ ज्ञेयः । अथो
अनंतरं निष्क्रमणानंतरमेवंविधे काले बालानामन्नाशनं प्रथमभोजनं सत्
शुभफलदायि स्यादित्यन्वयः । तत्रैते वर्ज्यपदार्थाः । रिक्ताः ४।९।१४ नंदा
१।६।११ अष्ट ८ दर्श ३० हरिदिवसं द्वादशी १२ एतास्तिथीर्हित्वा उपलक्ष-
णत्वात्तिथिक्षयं च तथा सौरिभौमार्कवारांश्च हित्वेत्यर्थः । यदाह नारदः—
‘रिक्तां तिथिक्षयं नंदां द्वादशीमष्टमीमपि । त्यक्त्वान्यतिथयः श्रेष्ठाः प्राशने
शुभवासराः ॥’ इति । कश्यपोऽपि—‘द्वादशीमष्टमीं रिक्तां नंदां चैव
दिनक्षयम् । सूर्याकिंभौमवारांश्च त्यक्त्वान्यशुभवासरे ॥’ नवान्नप्राशनमित्य-
नुवर्तते । अतएवोक्तं जीर्णैः—‘द्वितीया च तृतीया च पंचमी सप्तमी तथा ।
त्रयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः ॥’ इति । कश्चित्सूर्यबुधगुरुवाराः
प्रशस्ताः उक्ताः अन्ये निषिद्धाः । उक्तं च—‘शशिशुके च मंदाग्निः शर्ना भौमे
बलक्षयः । बुधार्कगुरुचारेषु प्राशनं हि शुभावहम् ॥’ इति । तदेतन्मूलत्वा-
दुपेक्ष्यम् । दोषांतरमप्युक्तं नारदेन—‘न वैष्टतौ व्यतीपाते विष्टयो गंडा-
तिगंडयोः । शूले वज्रे न परिषे बालान्नप्राशनं हितम् ॥’ अत्रैषां दोषाणां सामा-
न्यतो निषेधे सिद्धे पुनर्वचनम् ‘विष्टिरंगारकश्चैव’ ‘वज्रविष्कंभयोस्तिस्रः’

इत्यनयोरप्यपवादाथम् । तेन स्त्रीयभोगपर्येतं निषेधः । लग्नमिति लग्ने जन्मराशिजन्मलग्ने ताभ्यामष्टमगृहमष्टमलवोऽष्टमनवांशश्च तौ गच्छति प्राप्नोत्येवंविधं लग्नं हित्वा जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमनवांशं च त्यजेदित्यर्थः । उक्तं च कश्यपेन—‘जन्मराशिविलग्नभ्यां नैधनेशे च वर्जयेत् ।’ इति । तथा मीनमेपालिकं च मीनमेपवृश्चिकलग्नानि हित्वा । यदाह जगन्मोहने कश्यपः—‘गोश्वकुंभतुलाकन्यासिंहकर्कन्युगमृगाः । शुभदा राशयश्चैते न नेपक्षपवृश्चिकाः ॥’ इति । न्युक सिधुनम् । मृगो मकरः । पष्टादिति व्यञ्जोपे पंचमी । पष्टमासमारभ्य सममासे षष्टाष्टमदशमद्वादशमासेषु बाला-
नामन्नप्राशनम् । पुंवालविषयमेतत् । अथानंतरं हि निश्चयेन मृगदशां कन्य-
कानां पंचमादौजमासे विषममासे पंचमसप्तमनवमैकादशमासेषु अन्नप्राशनं
यत् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘युग्मेषु मासेषु च पष्टमासात्संवत्सरे वा नियतं
शिशूनाम् । अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवार्द्धमन्नप्राशनमिष्टमेतत् ॥’ अत्रा-
युग्ममासत्वं पंचममासादिति ज्ञेयम् । यदाह नारदः—‘पष्टे मास्यष्टमे वाथ
पुंसां स्त्रीणां च पंचमे । सप्तमे मासि वा कार्यं नवार्द्धप्राशनं शुभम् ॥’
मनुस्तु—‘पष्टेऽन्नप्राशनं मासि’ इत्याह । एवमनेककालामिधाने कस्मिन्काले
अन्नप्राशनं विधेयमिति संदेहः । किं समबलत्वात्सर्वेषु मुख्यं एव काला
उत कश्चिन्मुख्यगौणभाव इति । अत्र ब्रूमः—स्वस्वगृहे विशिष्यकालोऽन्नप्रा-
शने उक्तः स मुख्यः । तत्र गुरुशुक्रास्तादिविचारो नैवेति ध्येयम् । इतरेषु
गौणकालेषु विहितकालाननुष्ठाने सति निर्दोषकाले हि विधेयम् । यत्र स्व-
गृहे कच्चिद्विशिष्यकालो नाभिहितस्तत्र सर्वेषां साहितिककालानां तुल्यब-
लत्वात्किंलपो भवति । तत्रापि सद्योप कालं विहाय निर्दोषे कालेऽन्नप्राशनं
विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्रापि शुक्रपक्षे पूर्वाह्णे विधेयम् । ‘शुक्रपक्षे
च पूर्वाह्णे’ इति नारदोक्तेः । नक्षत्रैरिति मृदुगणलघुगणचरयुतैः स्थि-
राख्येनैक्षत्रैर्बालकान्नप्राशनं स्यात् । ‘चरन्धिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेषु शुभे दिने’
इति कश्यपोक्तेः । जगन्मोहने वसिष्ठोपि—‘विष्णुरुष्णाकिरणो हिमर-
श्मिर्वायुमित्रवरुणादिति चित्राः । अश्वितिप्यवसुपौष्णभरोहिण्युत्तराश्च शि-
शुभोजनताराः ॥’ इति । अत्र विहितनक्षत्रेषु जन्मनक्षत्रं प्रशस्तमुक्तं नारदेन—
‘पट्वंधनचौलान्नप्राशने चोपनायने । शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकमणि ॥’
इति । ‘बालान्नभुक्तां व्रतबंधनेपि राजाभिषेके खलु जन्मविषयम् । शुभं त्वसिष्टं
मततं विवाहसीमंतयात्रादिषु मंगलेषु ॥’ इति वसिष्ठोक्तेश्च । यत्तु गुरु-
वचनम्—‘जन्मक्षकर्मनक्षत्रे आधानर्क्षे च वर्जयेत् । कर्णवेधं तथा यानं
क्षुरकर्मान्नभोजनम् ॥’ इति । एषां हि लक्षणमुक्तं मुहूर्तसंग्रहे—‘जन्मभं
जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञितम् । एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशभम् ॥’
इति । त्रयोविंशव्यतिरिक्तानां सर्वेषां जन्मनक्षत्रत्वमस्तीति तद्वाप्यिकनवाङ्ग-
भोजनविषयकम् । अतएव लोकेऽन्नभोजनान्नप्राशनशब्दयोः साधारणत्वेन
व्यवहारोपलब्धः । ‘जन्मनक्षत्रगश्रद्दः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभैषजवादा-

ध्वकर्तनेषु च वर्जयेत् ॥' इति दीपिकायां निषेधानुपलंभाच्च । तस्मात्प्रथमदशमैकोनविंशेषु जन्मनक्षत्रेषु बालाञ्जप्राशनं प्रशस्ततरमिति वयं ब्रूमः । यदपि लल्लुवाक्यम्—'हित्वैकं जन्मर्क्षं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे । उद्धाहे चोपनये यात्रायामञ्जभोजने क्षौरे ॥' इति । यन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्मनक्षत्रं दशमैकोनविंशं च जन्मतारेत्युच्यते लोकैः । एतदपि प्रागुक्तविषयमेवेत्यलमतिप्रसंगेन । तथापि विद्वानक्षत्रं सर्वथा निषिद्धमेव । तदुक्तं दीपिकायाम्—'कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंभवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्धमृक्षं परित्यजेत् ॥' वेधप्रकारो हि विवाहप्रकरणे वक्ष्यते । यद्यपि केंद्रशब्देन दशममपि स्थानमुच्यते तथापि न गृह्यते 'खशुद्धलम्ने' इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं सति केंद्राणि ११४१७ कोणं ९।५ सहजं ३ एषु स्थानेषु स्थितैः शुभग्रहैस्तथा त्रि ३ लाभ ११ रिपुगैः ६ पापग्रहैश्चोपलक्षिते लम्ने खशुद्धे दशमशुद्धि-सहिते सर्वग्रहरहिते इति यावत् । एवंविधे लम्ने लग्नाष्टपष्टस्थानरहितमयादन्यस्थानस्थितं शशिनं प्रशस्तं वदन्ति मुनय इति शेषः । यदाह कश्यपः—'त्रिकोणकेंद्रव्यायेषु शुभैरुयायारिगैः परैः । अलग्ननिधनांत्यारिस्थानस्थेन हिमांशुना ॥' अन्नप्राशनं कुर्यादित्यनुवर्तते । अत्र लग्नस्थचंद्रनिषेधः क्षीणचंद्रविषयः । नारदोऽपि—'दशमे शुद्धिसंयुक्ते शुभलम्ने शुभांशके । शुक्रपक्षे च पूर्वाह्णे सौम्ययुक्तनिरीक्षिते ॥ त्रिपष्टलाभगैः पापैः केंद्रधीधर्मगैः शुभैः । व्यंत्यारिनिधनस्थेन चंद्रेण प्राशनं शुभम् ॥' इति । अत्र दशमशुद्धिः सर्वग्रहराहित्यं दशमस्थानरहितकेंद्रं केंद्रशब्देन विवक्षितम् । यदाह प्रयोगपारिजातेऽणवः—'दशमस्थानगान्सर्वान्वर्जयेन्मतिमाञ्जरः । अन्नप्राशनकृत्येषु मृत्युक्लेशभयावहान् ॥' अत्र लग्नस्थचंद्रः प्रशस्तः पूर्णचंद्रविपयत्वात् । एतच्चाग्रिमपक्षे वक्ष्यते । विशेषमाह अत्र गुरुः—'शुक्रारजाः कमाद्याताः सप्तमाष्टमधर्मभे । भोज्यभोक्तृनवत्वे तु सर्वथा मरणप्रदाः ॥' इति । शुक्रः सप्तमः भौमोऽष्टमः बुधो नवमश्च । भोज्यमन्नं गोधूमादि तस्य नवत्वेन वास्तत्वेन भक्षणीये सति भोक्तुरन्नप्राशनकर्तुर्बालकस्य नवत्वे सति वा एते ग्रहा मरणप्रदा इत्यर्थः । नैत्रेति । मैत्रांशुपानिला अनुराधाशततारकास्त्राल्योऽसत्यो निषिद्धा इति केचिदाहु रिति परमतेनोपन्यासः । यथोक्तं श्रीपतिना—'रेवनीश्रुतिपुनर्वसुहस्ता ब्राह्मतः पृथगपि द्विनये च । व्युत्तरे च गदितं पृथुकानां प्राशनं हि स नवाञ्जविधानम् ॥' अस्यार्थः । रेवत्यादिभ्यः पंचभ्यो द्वितयेषु नक्षत्रे कोऽर्थः रेवत्यश्विनी च श्रवणं धनिष्ठा च पुनर्वसुः पुण्यश्च हस्तश्चित्रा च रोहिणी मृगश्च उत्तरात्रयमेव । एवं त्रयोदशर्क्षेषु पृथुकानां बालानामन्नप्राशनं वार्षिकं नवाञ्जविधानं च गदितमिति । नारदादिभिस्तु चरस्थिरक्षिप्रमृदुनक्षत्रेषु इति षोडशनक्षत्राणामभिधानात् तत्र त्रयाणामनुराधाशततारकास्त्रातीनामाधिकायादतः श्रीपतिमतमाश्रित्येषां भानां निषिद्धत्वमुक्तं ग्रंथकृता च पुनर्जनुर्भे जन्मनक्षत्रं चासत् । यदाह गुरुः—'जन्मर्क्षं कर्मनक्षत्रे आधानर्क्षं च वर्जयेत् । कर्णवेधं तथा यानं क्षुरकर्माञ्जभोजनम् ॥' इति । विशेषानवधा-

रणं जनानां मतमेतत् । वस्तुतस्तु अन्नस्य भोजनं अन्नभोजनमिति व्युत्पत्त्या
वार्षिकनवान्नभोजनविषयकमेवेतदित्युक्तमस्माभिः पूर्वपद्ये ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथ ग्रहाणां स्थानवशात्फलान्यनुष्टुप्छंदोभ्यामाह—

क्षीणेंदुपूर्णचंद्रेज्यज्ञभौमार्काकिर्भागवैः ।

त्रिकोणव्ययकेंद्राष्टस्थितैरुक्तं फलं ग्रहैः ॥ १९ ॥

मिक्षाशी यज्ञकृदीर्घजीवी ज्ञानी च पितरुक् ।

कुटी चान्नकेशवातव्याधिमान्भोगभागिति ॥ २० ॥

क्षीणेंद्विति ॥ मिक्षाशीति ॥ त्रिकोणे ९ । ५ व्यये १२ केंद्राणि दश-
मरहितानि १११७ अष्टौ ८ एषु स्थानेषु स्थितैः क्षीणेंद्रादिभिरष्टभिर्ग्रहैर्मिक्षा-
शीत्यादिकं फलं यथामंख्येनोक्तम् । मुनिभिरिति शेषः । यथा एषु स्थानेषु
स्थितः क्षीणचंद्रश्चेत्तदाज्ञप्राशनकृद्वालो मिक्षाशी दरिद्रः स्यात् । तथा पूर्ण-
चंद्र एतत्स्थानस्थितश्चेत्तदा ज्योतिष्टोमयज्ञकृत् । एवमिज्यो गुरुश्चेदीर्घ-
जीवी । ज्ञो बुधश्चेज्ज्ञानी स्यात् । भौमश्चेत्पितरुक् पितृकृता रुक् यस्यासौ
पितरुक् । अर्कश्चेत्कुटी स्यात् । आर्किः शनिश्चेत्तदाज्ञाभावसंबन्धी क्लेशोऽ-
न्नक्लेशः, वातप्रधानो व्याधिर्वातव्याधिः एतौ विद्येते यस्यासौ अन्नक्लेशवा-
तव्याधिमान्स्यात् । उपलक्षणत्वाद्वाहुकेवोरप्येतत्फलं द्रष्टव्यम् । भागवैः
शुक्रश्चेत्तर्हि भोगभाक् स्यादित्यर्थः । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘रवौ लग्ने
कुटी धरणिगतनये पितृगदभाक् शनौ वातव्याधिः कृशशशिनि मिक्षाशन-
रतः । बुधे ज्ञानी भोगी ह्यशनसि चिरायुः सुरगुरौ विधौ पूर्णे यज्ञा भवति
च नरः सत्रद इह ॥ कंटकांत्यनिधनत्रिकोणगास्तत्फलं ददति यत्नतो ग्रहाः ।
षष्ठ इंदुरशुभस्तथाष्टमः केंद्रकोणगत ऐनिरन्नहत् ॥’ इति । सूर्यस्तस्यापत्यमैनिः
शनिः । अत्र लग्नस्थितानामेव ग्रहाणां फलाभिधानादन्यकेंद्रादिषु तदति-
देशात्फलेपि महत्त्वालपत्त्वक्तुतो विशेषो ध्येय इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ अन्यथा
सर्वकेंद्राद्यनुवादेन कुष्ठादिफलमेव ज्ञेयात् ॥ अतएव वसिष्ठेन लग्नस्थिता-
नामेव फलमुक्तम्—‘कुटी लग्नगते सूर्ये क्षीणचंद्रे च भिक्षुकः । सत्रदः पूर्ण-
चंद्रे स्यात्कुजे पितरुर्जादितः ॥ बुधे ज्ञानी गुरौ भोगी दीर्घायुर्भाग्यवान्स्ति ।
वातरोगी शनौ राहौ केती चान्नविवर्जितः ॥’ इति । नारदादिभिरप्येव-
मुक्तम् । लग्नं विहायान्यकेंद्रस्थितानां ग्रहाणां तु सामान्यत एव फलं शुभा-
शुभमुक्तं तद्वाक्यं प्रागभिहितमस्माभिः । ग्रंथकर्त्रा तु लाघवात् रत्नमाला-
पद्यार्थमनुसृत्यैवमुक्तमित्यदोषः । पूर्णचंद्रक्षीणचंद्रयोर्लक्षणमज्ञप्राशनप्रकरणे
उक्तं वसिष्ठेन—‘संपूर्णदूभयाष्टम्योर्मध्येदुः पूर्णसंज्ञकः । विनष्टदूभयाष्ट-
म्योर्मध्येऽसौ क्षीणसंज्ञकः ॥’ इति । संपूर्णेदुः पूर्णिमा मध्येदुरित्यत्र छांदसः स-
मासः । कुतः—‘समर्थः पदविधिः’ इति, सापेक्षमसमर्थं भवतीति च
स्मरणात् । अथवा मध्ये इंदुरिति पदच्छेदः । तत्र यादेशो यलोपे च ‘पूर्व-

त्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वमाहुणे कर्तव्ये न भवति 'न मु ने' इत्यत्र नेति यो-
गविभागात्तस्य चेष्टसिद्धिविषयत्वात् । विनष्टेदुरमावास्या असाविति कृतप-
दच्छेदे मध्ये इंदुशब्दः ॥ इति अन्नप्राशनम् ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ भूम्युपवेशनमुहूर्तं वसंततिलकयाह—

पृथ्वीवराहमभिपूज्य कुजे विशुद्धे
रिक्ते तिथौ व्रजति पंचममासि बालम् ।
बद्धाशुभेऽहि कटिसूत्रमथ ध्रुवंदु-
ज्येष्टर्क्षमैत्रलघुभैरुपवेशयेत्कौ ॥ २१ ॥

पृथ्वीति ॥ पृथ्वी च वराहश्चानयोः समाहारद्वंद्वः । पृथ्वीं वराहं चाभि-
पूज्य । कुजे विशुद्धे । भौमबले सतीत्यर्थः । अरिक्ते रिक्तारहिततिथौ सति तथा
पंचममासि व्रजति लभे सति तथा शुभेहि शुभप्रहवारेषु तथा ध्रुवंदुज्येष्ट-
र्क्षमैत्रलघुभैः रोहिण्युत्तरात्रयमृगज्येष्ठानुराधाश्विनीपुष्यहस्तैर्दशनक्षत्रैः उप-
लक्षिते काले बालं कटिसूत्रं पट्टसूत्रादिनिर्मितं कटिस्थले बद्ध्वा कौ पृथि-
व्यामुपवेशयेन्मंत्रपाठपूर्वकमुपवेशनाख्यं संस्कारं कुर्यात् । उक्तं च पद्मपु-
राणे—'पंचमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता
भौमो राम विशेषतः ॥ तिथिं च वर्जयेद्विक्तां शस्तानि शृणु भानि मे ।
उत्तरात्रितयं सौम्यं पुण्यक्षं शक्रदैवतम् ॥ प्राजापत्यं च हस्तं च शस्तमाश्वि-
नमित्रभम् । वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा ग्रहान् ॥' मंत्रा अपि तत्रैवो-
क्तास्ते लिख्यन्तेऽस्माभिः—'रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयुः-
प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्तस्य ये केचित्परिपं-
थिनः । जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥ धारिण्यशेषभूतानां
मातस्त्वमधिका ह्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ त-
स्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् । पूर्वं कृत्वा ततः कार्यमुत्सवं पू-
र्व्ववद्विजः ॥' इति । उत्सवो नीराजनादिः । यद्यपि ग्रंथकर्त्रा पंचममासि क-
र्तव्यं भूम्युपवेशनमन्नप्राशनतः प्राक् वक्तव्यं तथापि ज्योतिःशास्त्रकर्तृवसि-
ष्टाद्यनुकृत्वात् क्रमबाधमंगीकृत्योक्तम् । सांप्रतं बालानां त्वन्नप्राशनसमय
एव भूम्युपवेशनकाल इति ॥ २१ ॥

अथ जीविकापरीक्षां शालिन्याह—

तस्मिन्काले स्थापयेत्तत्पुरस्ताद्वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीं च ।
स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा ॥ २२ ॥

तस्मिन्काल इति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । आजीवैर्जीविकाभिः । 'आजीवो
जीविका वार्ता' इत्यभिधानात् । यदाह मार्कंडेयः—'अप्रतोऽथ प्रवि-
न्यस्य शिलाभाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्स्पृशेद्बालो रिंगमाणः स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥' इति । बहुधा तु जीविकापरीक्षामञ्जप्राशनसमय एव कुर्वन्तीति शिष्टाचारः । इदं पद्यं ग्रन्थकर्तुः सुहृत्विचारार्थं प्रवृत्तस्य हि वक्तुमनुचितं सुहृत्विचारस्यात्र प्रतिपादनात् । किंतु धर्मशास्त्रकर्तृणामुचितोयं विचारो यतस्ते संस्कारार्थं प्रवृत्ता इति ॥ २२ ॥

अथ शिशोस्तांबूलभक्षणमुहूर्तं स्मरधरयाह —

वारे भौमार्किहीने ध्रुवमृदुलघुभैर्विष्णुमूलादितीन्द्र-
स्वातीवस्वभ्युपेतैर्मिथुनमृगसुताकुंभगो मीनलघ्ने ।

सौम्यैः केंद्रत्रिकोणैरशुभगगनगैः शत्रुलाभत्रिसंस्थै-

स्तांबूलं सार्धमासद्वयमितसमये प्रोक्तमन्नाशने वा ॥२३॥

वारे इति ॥ भौमार्किभ्यां मंगलशनिभ्यां हीने रहिते वासरे सति श्रवणमूलपुनर्वसुज्येष्ठास्वानीधनिष्ठा युक्तैः ध्रुवमृदुलघुनक्षत्रैः उपलक्षिते काले तथा मिथुने मृगो मकरः सुता कन्या कुंभः गोवृषः मीनः एषामन्यतमे लघ्ने सौम्यैः सौम्यग्रहैः केंद्रत्रिकोणगतैः अशुभगगनगैः पापग्रहैः शत्रुलाभत्रिसंस्थैः षष्ठैकादशतृतीयस्थानस्थितैः सहिते सति बालकस्य तांबूलं लक्षणया तांबूलभक्षणं प्रोक्तमित्यर्थः । यदाह दीपिकाकारः—'मूलादित्रिद्विणतिष्यकरोत्तरासु पौष्णाश्विज्येष्ठजनीकरशक्रभेषु । वारेषु सूर्यशशिजीवसितेन्दुजानां तांबूलभक्षणविधिः कथितः शिशूनाम् ॥ दुश्चिन्त्यलाभभवनारिगताश्च पापाः सौम्यग्रहा नवमपंचमकंडकस्थाः । आरोग्यशांतिशुभभाग्यसुखोपभुक्त्यै तांबूलभक्षणविधौ मुनिभिः प्रविष्टाः ॥' इति । द्विणं धनिष्ठा । चित्रानुराधयोर्ग्रहणं राजमार्तंडवचनात्—'दिनकरचंद्रसमीरणमैत्रं पुष्यपुनर्वसुरेवतिचित्रम् । घटमृगमिथुनकन्यकलभं पूगफलाशनमेभिरिहेष्टम् ॥' पूगग्रहणं फलतांबूलोपलक्षणम् । रोहिणीस्वात्योर्ग्रहणं मूलं नास्ति । मीनवृषयोर्मूलं नास्ति । एतच्च कस्मिन्काले कार्यमित्यत आह—'सार्धंति । जन्मकालात्सार्धमासद्वयमितसमये तांबूलदानं प्रोक्तम् । यदाह चंडेश्वरः—'सार्धमासद्वये पूगं तांबूलं वा शिशोर्हितम् । पङ्क्तिरिजभुजो मासंभांगभागी भवेन्नरः ॥' वा अथवा । अन्नाशने अन्नप्राशनसमये वा प्रोक्तम् । एतच्च शिष्टाचारदर्शनादुक्तम् । तदा सुहृत्विचारानुन्मेषः । यदा सार्धं मासद्वये तांबूलभक्षणं विहितं तदा सुहृत्विचारो युक्त एव । अथ प्रसंगतोऽन्येषामपि तांबूलभक्षणमुहूर्तैः प्रोच्यतेऽस्माभिः । तदुक्तं दीपिकायाम्—'मूलाश्विमैत्रकरतिष्यहरीन्दुभेषु पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु । अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु तांबूलनूतनदलाद्यशनं शुभाय ॥' दलानि पर्णानि । विशेषः स्मृतिभ्योऽनुसंधेयः । यथा—'तांबूलं सुष्ठु यो दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽतिभक्तितः । मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥ फलेन तृप्यते ब्रह्मा पत्रेण भगवान् हरिः ।

चूर्णमीश्वरतृप्त्यै स्यात्तांबूलाशनदानतः ॥ एकद्वित्रिचतुःपंचषड्भिः पूरैः
- फलानि च । लाभालाभौ सुखं दुःखमायुर्मरणमेव च ॥ पर्णमूले भवेद्वाधिः
पर्णाग्रे धनसंक्षयः । चूर्णपर्णे हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशनी ॥ पर्णाग्रं पर्ण-
- पृष्ठं वा चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् । रात्रौ खदिरतांबूलं शकस्वापि श्रियं हरेत् ॥
- अशास्त्रविधिना पर्णे पूगं खादति यो नरः । सप्तजन्मदरिद्रः स्यादन्ते विष्णुं
न संस्मरेत् ॥' इति ॥ २३ ॥

अथ कर्णवेधमुहूर्तं स्वधरयाह—

हित्वैतांश्चैत्रपौषावमहरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां

युग्याब्दं जन्मताराभृतमुनिवसुभिः संमिते मास्यथो वा ।

जन्माहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेय्यशुक्रेंदुवारे-

ऽथोजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः ॥

हित्वेति ॥ अत्रैतान्पदार्थान्हित्वा कर्णवेधः प्रशस्त इत्यन्वयः । एतान्
कान् तत्र चैत्रं पौषमासं च अवमं दिनक्षयम् । 'जन्मकालं समारभ्य याव-
- त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति लक्ष-
णलक्षितम् । रिक्तां तिथिं ४ । ९ । १४ । युग्याब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्था-
- दिकं जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतिकात्मिकां हित्वा । उक्तं च व्यवहा-
- रोच्चये—'न जन्ममासे नच चैत्रपांषे न जन्मतारासु हरो प्रसुते । तिथा-
- वरिक्ते नच विष्टिदृष्टे कर्णस्य वेधो न समानवर्षे ॥' इति ॥ अत्र चैत्रस्य
निषेधो मीनार्कविषयः । पौषनिषेधो धनुरर्कविषयः । अन्यथा—'कार्तिके
पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेपि वा । कर्णवेधं प्रशंसति शुक्ले पक्षे शुभे-
- ऽहनि ॥' इति व्यासवचनमसंगतं स्यात् । अत्र कार्तिकशुक्लपक्षैकादशीतः
कार्तिकः प्रशस्तः पूर्वस्य देवशयनसत्त्वान्निषेधः । अत्र जन्ममासे वज्र्योतरा-
- ण्यप्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः—'यो जन्ममासे धुरकर्म यात्रां कर्णस्य
वेधं कुरुते हि मोहात् । मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति गृहं निधनं
तदाशु ॥' इति । विहितकालमाह । ऋत्विगि । ऋतवः पद मुनयः सप्त
वसवोऽष्टौ एतैः संमिते गणिते मासि षष्ठे मासे सप्तममासेऽष्टमे मासे वा
अथोऽवा जन्माहात्सूर्यभूपैर्द्वादशषोडशभिर्वा परिमिते गणिते दिवसे सौरसा-
- वने कर्णवेधः प्रशस्त उक्तः । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'मासे षष्ठे स-
- सप्तमे वाऽष्टमे वा वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि । मध्ये चाह्नः पूर्वभागे न
रात्रौ' इति । यदा तु षष्ठमासाद्वा कर्णवेधश्चिकीर्षितः तदा तिथीनाह जग-
- न्मोहने वसिष्ठः—'द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी
पंचमी शक्ता तृतीया कर्णवेधने ॥' इति । ज्ञेय्यशुक्रेंदुवारे इति । बुधवृहस्पति-
- शुक्रचंद्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'भूमिजार्का-
- त्मजार्कानां वारान्सर्वज्ञेयसुधीः । जीवेंदुजेंदुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः ॥'

इति । अथेति । ओजाऽदे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः । सूर्यबले सतीत्यपि ।
ध्येयम् । यदाह राजमार्तैः—‘अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते ताराबले चं-
द्रविवृद्धिपक्षे । अयुगमवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥’
अत्र कर्णस्येत्येकवचनं ग्रहैकत्वाधिकरणन्यायेन विवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्ण-
योर्वेधः । विष्ण्विति । श्रवणधनिष्ठापुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवत्यश्विनीपुष्य-
हस्तनक्षत्रैर्दशमिरुपलक्षिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना—
‘पौष्णवैष्णवकराश्विनचित्रापुष्यवासवपुनर्वसुमैत्रैः । सैन्दवैः श्रवणवेधविधानं
निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम् ॥’ नारदेनापि—‘चित्रादित्याश्विषष्ण्वं-
त्यरविमित्रवसूद्विषु । समृगेज्येषु बालानां कर्णवेधक्रिया हिता ॥’ इति गर्गो-
त्तरात्रयमप्युक्तम्—‘पुष्यं धनिष्ठास्वदितौ हरीन्दुत्वाष्ट्रे करेत्ये तिसृपूत्तरासु । दत्ते
समैत्रेण्यथ कर्णवेधो नेष्टाश्च सर्वेष्टमराशिसंस्थाः ॥’ इति । अत्रैच्छिको विकल्पः ।
अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्ववादसिद्धः ॥ तदुक्तं दीपिकायाम्—‘जन्मन-
क्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभेषजवादाध्वकर्तनेषु विवर्जयेत् ॥’
कृती छेदन इति धात्वर्थानुसारात्कर्तव्यशब्देन कर्णवेधो विवक्षितः । तथा च
स्मर्यते—‘जन्मनि मासि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं व-
दन्ति गर्गाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रासु ॥’ इति ॥ २४ ॥

अथ कर्णवेधे लग्नशुद्धिं प्रहर्षिण्याह—

संशुद्धे मृतिभवने त्रिकोणकेंद्र-

व्यायस्थैः शुभस्वचरैः कवीज्यलग्ने ।

पापाख्यैररिसहजायगेहसंस्थै-

र्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात् ॥ २५ ॥

संशुद्ध इति ॥ मृतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वप्रहवर्जिते सति । य-
दाह जगन्मोहने वसिष्ठः—‘न कश्चिदिष्टोऽष्टमराशिसंस्थस्तिथिद्वयं चाव-
मसंज्ञकं च’ इति । अत्र विहितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि
—‘वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुला चापे न कुर्वीत कर्णवेधं
शुभद्वये ॥ मेषश्च मकरश्चैव मध्यमौ गुरुणोदितौ । सिंहवृश्चिककुंभाश्च अध-
मत्वाद्विवर्जिताः ॥’ इति । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम्—‘लाभे तृतीये
च शुभैः समेते क्रूरैर्विहीने शुभराशिलग्नौ । वेध्यो तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्ने’ इ-
ति । शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथुनकन्यावृषतुलाधनुर्मीना-
स्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहीने सनीत्यर्थः । ग्रंथकृद्दीपिकाकारमतमाश्रित्याह-
कवीति । कवीज्ययोगे वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति त्रिकोण
१।५ केंद्र १।१।७।१० व्याय ३।११ स्थितैः शुभग्रहैस्तथा पापाख्यैर्महैररिस-
हजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा केंद्रसंस्थे त्रिदश-
गुरौ सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् । उक्तं च दीपिकायाम्—

‘सौम्यः शायत्रिकोणकंटकगतैः पापैश्चिन्ताभारिगैरोजाब्दे श्रुतिवेष इज्यसित-
योर्लभेऽनुकूले शुभे’ इति। गुरुः—‘कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टा सर्वेऽष्टमस्थिताः ।
कर्णवेधो विनिर्देश्यो लग्नसंस्थे बृहस्पतौ ॥ तदभावेऽन्यकैर्द्रव्ये तदभावे त्रि-
कोणगैः ॥’ इति । अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम्—‘शिशोरजातदंतस्य
मातुरुत्संगसर्पिणः । सुताया वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥ कर्णरंध्रे वि-
शेषमाह देवलः—‘कर्णरंध्रे रवेच्छाया न विशेद्भ्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं
यांति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥’ शालंकायनः—‘अविद्वक्कर्णैर्दुक्तं लंबक-
र्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यदुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥’ इति । ब्राह्मणादि-
वर्णविशेषे तत्सूच्यभिधानं तत्संबन्धी विशेषश्च स्मृतिभ्योऽनुसंधेयः । अथ
ग्रंथकारानुक्तोऽप्यवसरप्राप्तोऽवदपूर्तिमुहूर्तः प्रोच्यतेऽस्माभिः । तत्र सौराब्दांते
यद्दिने जन्मनक्षत्रं तद्दिनेऽवदपूर्तिः कार्या । उक्तं च विधिरत्ने—‘अवदेन सौ-
रेण शिशोः समांते बालं सुसंस्त्राप्य च जन्मधिष्ये । कृत्वाद्युषो वृद्धिकरं च
कर्म तं धारयेद्ब्रह्मसुवर्णसूत्रम् ॥’ नृसिंहोपि—‘सैरेणाब्दांतजन्मर्क्षं शिशुं
संस्त्राप्य शास्त्रतः । आबध्य हेमसूत्रं च राश्यादावनुकूलमे ॥ नवक्षौमांबरा-
दीनि यथाहं धारयेत्तदा ॥’ इति । अत्र खंडनक्षत्रादौ निर्णयमाह वृद्धगर्गः—
‘उदयव्यापि जन्मर्क्षं तस्याद्वाह्यं तु जन्मतः । संगव्यापिखंडर्क्षं तत्र जन्म-
करं शुभम् ॥’ इति । न केवलं प्रथमवर्षे एव अवदपूर्तिः किंतु प्रत्यब्दांतेपि
कार्या । यदाह गर्गः—‘यस्मिन्दिने सवितरि तन्नक्षत्रदिनं भवेत् । प्रत्य-
ब्दांते च नक्षत्रे विधिं वश्ये नृणां परम् ॥’ इति । दाक्षिणात्यशिष्टाचारस्तु
जन्ममासीयजन्मतिथावदपूर्तिर्भवतीति इत्यते ॥ इत्यवदपूर्तिः ॥ २५ ॥

अथ चूडावर्णादित्यादिना चौलमुहूर्तं विवक्षुस्तन्निषेधकं प्रसंगतोऽन्यकर्म-
निषेधकं च कालं स्मरय्याह—

गीर्वाणांबुप्रतिष्ठापरिणयदहनाधानचौलोपवीत-

क्षोणीपालाभिषेकोदवसितविशानं नैव याम्यायने स्यात् ।

नो वा बाल्यास्तत्रार्धे सुरगुरुसितयोर्नैव केतूदये स्या-

त्पक्षं वार्धं च केचिज्जहति तमपरे यावदीक्षां तदग्रे ॥२६॥

गीर्वाणेति ॥ गीर्वाणा देवाः अंबु जलं लक्षणया जलाशयः तयोः प्रति-
ष्ठा गीर्वाणप्रतिष्ठा जलाशयप्रतिष्ठा चेत्यर्थः । परिणयो विवाहः दहनाधान-
मश्याधानं चौलं प्रसिद्धं उपवीतं व्रतबंधः क्षोणीपालाभिषेकः राजाभिषेकः
उदवसितविशानं गृहप्रवेशः ‘गृहं गेहोदवसितम्’ इत्यभिधानात् । अत्र स-
माहारद्वंद्वः । एतानि कर्माणि उपलक्षणत्वादन्यान्यप्यनियतकानि शुभकर्माणि
याम्यायने दक्षिणायने नैव स्युः । स्यादित्येकवचनं मूले समाहारद्वंद्वैकत्वा-
भिप्रायम् । यदाह महेश्वरः—‘चूडाकर्मनृपाभिषेकनिलयाश्याधानपाणिग्र-
हान्देवस्थपतमौजिबंधनविघ्नीकुर्वाणं याम्यायने’ इति । किंतूत्तरायणे कुर्या-

त् । तदुक्तं रत्नमालायाम्—‘गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबंधपूर्वम् ।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत्सल्लु दक्षिणे च ॥’ विज्ञानमिति
व्युदप्रत्ययस्य क्तिवाद्यभावात् ‘पुगंतल्लुपधस्य च’ इति गुणः प्राप्तः ‘सं-
ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति अनित्यत्वाच्च भवतीति, ज्ञापकं चात्र ‘ओर्गुणः’
इति सूत्रम् । यथा ‘ओरोत्’ इति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनि-
त्यो यथा स्यात्तेन स्वायंभुवमिति सिद्धम् । तथा च महेश्वरेणाप्युक्तम्—
‘भूषणानां मृदुभैर्ध्रुवैः प्रविज्ञानं यात्रानिवृत्तौ शुभम्’ इति । अथवा व्यक्तमे-
व पठितव्यम्—‘गीर्वाणांनुप्रतिष्ठापरिणयदहनाधानगेहप्रवेशाश्चौलं राजाभि-
षेको व्रतमपि च शुभं नैव आय्यायने स्यात्’ इति । अथ सुरगुरुसितयोर्बृहस्पति-
शुक्रयोर्बाल्यास्तवार्धे बालत्वेऽस्ते वार्धे च पुतानि कर्माणि नो वा कुर्यात् ।
इदं प्रागुक्तमपि पुनर्लिखितं तत्स्मरणाविच्छेदार्थम् । मूलवाक्यान्यपि प्रागे-
वोक्तान्यस्मानिः । वृद्धशब्दस्य गुणवाचित्वात् ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क-
र्मणि च’ इति प्यञ् । वार्धकमिति तु ‘द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च’ इति मनोज्ञा-
देराकृतिगणानुञ् । अथ केतूदये धूमकेतूदये शुक्रमाणि नैव भवन्ति । त-
दुक्तं चंडेश्वरेण—‘केतोरस्तदिनादूर्ध्वं सप्ताहं मंगलं त्यजेत् । यावत्केतूद-
यस्तावदशुद्धः समयो हि सः ॥’ इति । अत्र केचित्केतूदये जाते सति प-
क्षं पंचदशदिनानि जहति वर्जयन्ति । उक्तं च घराहेण—‘दष्टः षोडशवास-
राच्च शुभदः कैश्चित्प्रदिष्टः शिखी’ इति । शिखी केतुः । दष्ट इति वचनाद्या-
वन्न दष्टस्तावददोष इत्यर्थः । अत्र ग्रंथकृता एकदिनत्यागोऽक्षरबाहुल्यभीतेः
कृतः । केचित्तु वा पक्षांतरे—अर्धं पक्षार्धं सप्तदिनानि केतूदयानंतरं जहति ।
तदप्युक्तं घराहेण—‘केतूदये सप्तदिनानि चोर्ध्वं विवाहयात्रादिषु गर्हितानि ।
दिनानि शेषाणि वर्दन्ति नूनं शुभानि रैभ्यप्रमुखा मुनीन्द्राः ॥’ इति । ननु
कैश्चित्केतूदयदर्शनं यावन्मंगलकृत्यानि निषिद्धानि अन्यैस्तु केतूदयानंतरं षो-
डशाष्टौ वा दिनानि निषिद्धानि तत्कथमनयोर्वाक्ययोरेकवाक्यतेत्यत आह । त-
मिति । अपरे आचार्याः तं केतुं यावदीक्षां यावदृशनं यज्जहति तदग्रे केतौ द्वित्रि-
चूडे तामसकीलकादावनिदुष्टफले द्रष्टव्यम् । तेन भिन्नविषयत्वादोषाभावः ।
तेषां केतूनां स्वरूपं फलानि च गर्गोक्तानि—‘त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्ता
लोहितरश्मयः । प्रायशस्तूत्तरामाशां स्रवंने नित्यमेव ते ॥ लोहितांगात्मजा
ज्ञेया ग्रहाः पट्टिः समासतः । नामतः कौंकुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः ॥
कृष्णाभाः कृष्णपर्यंताः संकुलाः कृष्णरश्मयः । राहुपुत्राख्यश्चिंशकीलकाश्चा-
तिदारुणाः ॥’ इत्यादि । वयं तु ब्रूमः—यावदृशनं केतूदयो निषिद्ध इत्युक्तं
तदग्रे ब्रह्मपुत्राख्ये वेतौ महादुष्टफले ज्ञेयम् । उक्तं च लोमशसंहितायाम्
—‘चातुर्मास्येथ पौषे मधुभवति रवौ ब्रह्मपुत्रोद्गमे वा दंपत्योरेव नाशः प्र-
चुरमुनिगणैः कीर्तितो वै विवाहे’ इति । मधुभं मीनः । ब्रह्मपुत्रः केतुः । वि-
वाहस्योपलक्षणत्वादन्यान्यपि शुभकर्माणि निषिद्धानि । ‘केतोरस्तदिनादूर्ध्वं
सप्तरात्राणि वर्जयेत् । ब्रह्मपुत्रोद्गमे वर्ज्यं व्रतं यात्रा च मंगलम् ॥’ इति ज्यो-

तिर्निर्बंधकृदुक्तेश्च । ब्रह्मपुत्रलक्षणं सकलं वसिष्ठेनोक्तम्—‘त्रिशिख-
स्त्रिवर्णयुक्तो ब्रह्मसुतो ब्रह्मदंडनिभः । अनियतदिक्प्रभवोऽसौ कांतकरो ब्र-
ह्मदंडाख्यः ॥’ ब्रह्मा तस्याप्यंतं करोति तन्मन्येषां का कथेत्यर्थः । अतएवोक्तं
वराहेण—‘ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णस्त्रिभिर्युगांतकरः । अनियतदिक्-
संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदंडाख्यः ॥’ इति ॥ २६ ॥

अथ गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्धक्ये च शुभं कर्म त्याज्यं तत्रावसरप्राप्तां तदी-
यदिनसंख्यामनुष्टुभाह—

पुरः पश्चाद्भृगोर्बाल्यं त्रिदशाहं च वार्धकम् ।

पक्षं पंचदिनं ते द्वे गुरोः पक्षमुदाहृते ॥ २७ ॥

पुरः पश्चादिति ॥ भृगोः शुक्रस्य पुरः पूर्वस्यां दिश्युदितस्य पश्चाद्वा तत्र
यथासंख्यं बाल्यं स्यात् । पूर्वस्यां त्रिदिनं पश्चाद्दशाहं बालत्वं शुक्रस्येत्यर्थः ।
च पुनः भृगोर्वार्धक्यं वृद्धत्वं पूर्वस्यां पक्षं पंचदशदिनानि पश्चात्पंचदिनानि ।
गुरोस्ते द्वे बाल्यवार्धके पक्षमुदाहृते कथिते । यदाह नारदः—‘पश्चात्प्रागु-
दितः शुक्रो दशत्रिदिवसं शिशुः । वृद्धः पंचदिनं पक्षं गुरुः पक्षं च
सर्वतः ॥’ इति ॥ २७ ॥

परमते बाल्यं वार्धक्यं चातुष्टुभाह—

ते दशाहं द्वयोः प्रोक्ते कैश्चित्सप्तदिनं परैः ।

त्र्यहं त्वात्ययिकेऽप्यन्यैरर्धाहं च त्र्यहं विधोः ॥ २८ ॥

ते दशाहमिति ॥ दिङ्निमित्तं त्यक्त्वा द्वयोरुगुरुशुक्रयोस्ते बाल्यवार्धक्ये
दशाहं दशदिनं प्रोक्ते कैश्चित् । परैस्तु सप्तदिने बाल्यवार्धक्ये गुरुशुक्रयोः
प्रोक्ते । तदाह महेश्वरः—‘बालः शुक्रो दिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चाद्दहां
त्रितयमुदितः पक्षमैश्यां क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि सदा पक्षमन्यैश्च सूतौ
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥’ इति । केशवाकोऽपि—
‘क्षिपति सप्तदिनान्युदयास्तयोः सुरगुरुर्भृगुजश्च गतेष्वयोः’ इति । अन्यैरपि
पुनरुच्यं त्रिदिवसं बाल्यवार्धक्यं प्रोक्तम् । उक्तं च गर्गेण—‘शेषे तु देशे
त्रिदिनं वदन्ति’ इति । अथैषां वाक्यानां गतिमाह । आत्ययिके इति अत्ययः कार्या-
वश्यभावः स प्रयोजनं यस्येति ‘प्रयोजनम्’ इति ठक् । लग्नांतराभावे समयशुद्ध-
भावे वा अतीतकालस्य बटोः अवश्यं देयायाः कन्याया गुणवद्गुरोपलब्धौ वा य-
थासंभवं दशसप्तत्रिदिनानां त्याग उदितो नान्येत्यर्थः । वयं तु देशभेदेनैषां वा-
क्यानां व्यवस्थां श्रमः । तदाह गर्गः—‘शुक्रो गुरुः प्राक्परतश्च बालो विध्ये दशाव-
तिषु सप्तरात्रम् । वंगेषु हूणेषु च षट् च पंच शेषे तु देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥’ इति । चंद्र-
स्य विशेषमाह अर्धाहमिति । विधोस्तु बाल्यवार्धके क्रमेणार्धाहं त्र्यहं च भवतः
बाल्यमर्धं दिनं वार्धक्यं त्रिदनं चंद्रस्येत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘वृद्धत्वमि-

दोषिदिनं दिनार्धं बालत्वमस्तत्वमहर्द्वयं च । अस्ते विधौ मृत्युमुपैति कन्या
बालेऽन्यसक्ता विधवा च वृद्धे ॥' ननु त्रिविक्रमेण चंद्रस्यैकदिनं बाल्यं
प्रोक्तमिति तस्य वाक्यस्य का गतिः । न काचित् किंतु निर्मूलं वादुपेक्ष्यमे-
तद्वाक्यम् । साक्षाद्वसिष्ठेनापीदमदूषि—'येनोक्तमेकं दिवसं शिशुत्वमित्ये-
तादिंदोस्तदयुक्तमत्र । महत्त्वशीघ्रत्वमुधामयत्वादिनार्धमष्टौ दिननिष्ठितत्वात् ॥'
इति । कश्यपेन तु बालोऽपीदुः शुभ एवोक्तः—'वृद्धचंद्रः स्त्रियं हंति पतिं
हंत्यस्तमागतः । यतोऽस्यामृतरश्मित्वाद्बालोपि शुभदः शशी ॥' इति । अ-
तएव संपूर्णायामपि शुक्लप्रतिपदि द्वितीयादिने द्वितीयायां प्रातर्थाज्ञोपवीता-
दीनि शुभकृत्यानि शिष्टाः समाचरन्ति ॥ २८ ॥

अथैवं निषिद्धकालमुक्त्वेदानीं चौलमुहूर्तं स्वधरारथोद्धतावृत्ताभ्यामाह—

चूडावर्षात्तृतीयात्प्रभवति त्रिषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठी-

पर्वोनाह विचैत्रोदगयनसमये ज्ञेदुशुक्रैज्यकानाम् ।

वारे लग्नांशयोश्चास्वभनिधनतनौ नैधने शुद्धियुक्ते

शाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदुचरलग्नुभैरायपट्त्रिस्थपापैः ॥ २९ ॥

क्षीणचंद्रकुजसौरिभास्करैर्मृत्युशस्त्रमृतिपंगुताज्वराः ।

स्युः क्रमेण बुधजीवभार्गवैः केंद्रगैश्च शुभमिष्टतारया ॥ ३० ॥

चूडावर्षादिति ॥ तृतीयाद्वर्षादिति त्यज्जलोपे पंचमी । तेन गर्भाधानका-
लाज्जन्मकालाद्वा तृतीये त्रिषमे वर्षे पंचमे सप्तमे वा चूडाकरणं प्रभवति कू-
तं सच्छुभोदकं भवतीत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'तृतीये पंचमेऽव्दे वा स्वकु-
लाचारतो हितम् । चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः । आधानतो
जन्मतो वा सप्तमाव्देऽपि कारयेत् ॥' स्वकुलाचारत इत्यनेन येषां कुले पार्थ-
क्येन चूडाकरणं तत्र मुहूर्तविचारः।येषां तूपनीत्या सहैष्यते इति पक्षलोषामु-
पनयनमुहूर्तेन सिद्धत्वात् पृथक्मुहूर्तविचारानुन्मेषः । अतएवोक्तं याज्ञव-
ल्क्येन—'चूडा कार्या यथाकुलम्' इति । मनुना प्रथमवर्षे उक्तम्—'चू-
डाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽव्दे द्वितीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोद-
नात् ॥' एवं बहुकालोक्तौ यथागृह्यं व्यवस्था द्रष्टव्या । स्वगृह्ये विशेषका-
लानुक्तौ तु समबलत्वात्सर्वेषां विकल्पः । विशेषमाह गुरुः—'तृतीयेऽव्दे
शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः । पंचमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽथवा स-
मम् ॥' इति । अष्टेति । अष्टाष्टमी अर्कः द्वादशी रिक्ताः प्रसिद्धाः आद्या प्र-
तिपत् षष्ठी प्रसिद्धा पर्वणि अष्टमीचतुर्दशीपूर्णिमामावास्यासंक्रांतयः एतैरुने
रहितेऽहनि । अत्र तत्पुरुषसमासे 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'नस्तद्धिते'
इति टिलोपः । अष्टम्यादितिथीस्त्यक्त्वा शेषासु तिथिषु चूडा स्यादित्यर्थः ।
यदाह गुरुः—'द्वादशीं चाष्टमीं रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदं तथा । हित्वा शेषासु तिथिषु

क्षौरकर्म शुभावहम् ॥' कश्यपः—'पंचपर्वतिथिं रिक्तां त्यक्त्वान्यदिवसे शुभम्' इति । अतएवाह वसिष्ठः—'पंचमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा । त्रयोदशी तृतीया च क्षुरकर्मशुभावहा ॥' इति । चकाराद्वितीयापि । ननु सप्तमीत्रयोदशयोर्गलग्रहत्वात्कथं तयोर्ग्रहणम् । यदाह गुरुः—'विचारंभो ब्रतोद्देशः क्षौरं चैव विशेषतः । गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥' इति चेत् । उच्यते । वैदिकं मुंडनं चोलमित्युच्यते तद्विषयको विधिः । अवैदिकमुंडनं सुखार्थं यत् क्षौरमुच्यते क्षुरस्य कर्म क्षौरमिति सामान्यन्युत्पत्तेरतस्तद्विषयको निषेध इति वयं ब्रूमः । अन्ये देशाचारतो व्यवस्थामाहुस्तद्युक्तं विरोधाभावात् । विचित्रेति । चैत्ररहिते उत्तरायणे चूडा स्यात् । शुभाशुभप्रकरणाभिहितो जन्ममासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः । तदाह राजमातैः—'उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्द्वया यवनाः । चैत्रं हित्वा पापग्रहदिवसं जन्ममासं च ॥' इति । तथा जेदुशुक्रेज्यकानां वारे लग्नांशयोश्चेति सौम्यग्रहवारे सौम्यग्रहाणां लग्ने कर्कमिथुनवृषकन्यातुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने तेषामेव च नवांशे चूडा स्यात् । 'चंद्रजगुरुशुक्राणां वारलग्नांशकेषु च' इति कश्यपोक्तेः । विशेषमाह पराशरः—'सितेज्यसौम्यवारेषु क्षौरं पक्षद्वये हितम् । इंदुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभनाः ॥' प्रयोगपारिजाते पापवाराणामप्यपवादः पठितः—'पापग्रहाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभो रविः । क्षत्रियाणां तु भुसुबुर्विदशूद्राणां शनिः शुभः ॥' इति । तथा अस्वमनिधनतर्ना भं लग्नं राशिश्च स्वस्य भे स्वभे स्वभाभ्यां निधनमष्टमलग्नं तन्न विद्यते यस्मिंस्तनौ स्वजन्मलग्नजन्मराशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने चूडा स्यादित्यर्थः । तथा नैधनेऽष्टमस्थाने शुद्धिसंयुक्ते शुद्धिः शुक्रव्यतिरिक्तसर्वग्रहराहित्यं तद्युक्ते सति चूडा स्यात् । उक्तं च कश्यपेन—'नैधने शुद्धिसंयुक्ते लग्नराशौ न नैधने' इति । पराशरः—'अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रश्च निधने क्षौरे सर्वसंपत्करः शिशोः ॥' इति । शाकेति शाकोपेतैर्ज्येष्ठायुक्तैर्विमेत्रैरनुराधारहितैर्मृदुचरलघुभिर्द्वादशनक्षत्रैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'अदितिद्वितये पौष्णद्वितये श्रवणत्रये । हस्ताच्च त्रितये शाके संदवे चोलमीरितम् ॥' कश्यपोऽपि—'दासद्वदितिपुष्यंदमेषु हस्तत्रयेपि च । विष्णुत्रये च पौष्णक्षे चोलकर्म शुभप्रदम् ॥' इति । अविहितनक्षत्रेषु जन्मनक्षत्रं प्रशस्तमित्याह कश्यपः—'नवाक्षप्राशने चोले व्रतबंधेऽभिषेचने । शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणि ॥' इति नारादादिवाक्यान्यक्षप्राशनेऽभिहितानि । अत्र केचिज्जन्मनक्षत्रपदं तारापरं ज्ञेयमित्याहुः । तथा चोक्तं ललेन—'हित्वैकं जन्मक्षेत्रं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे । उद्वाहे चोपनये यात्रायां भोजने क्षुरे कार्ये ॥' इति । तन्न अवैदिकक्षुरविषयवात् । 'जन्मक्षेत्रं कर्मनक्षत्रे' इति गुखचनमपि तद्विषयमेव । वैदिकक्षुरपरं चैतत्कश्यपादिवाक्यमिति समंजसम् । अथ लग्नबलमाह । आयेति । एकादशापठनृतीयस्थानस्थितैः पाप-

ग्रहेशोपलक्षिते काले चूडा स्यात् । 'अपष्टांत्वारिगे चंद्रे पापैरुयायारिसंस्थितैः'
इति काश्यपोक्तेः । क्षीणेति । तथा क्षीणचंद्रः कुजो मंगलः सौरिः शनिः
भास्करः सूर्यः एतैः केंद्रस्थैः क्रमेण यथासंख्यं मृत्युः मरणं शस्त्रमृतिः श-
स्त्रान्मृतिः पंगुता खंजता ज्वरः प्रसिद्धः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः । बुध-
जीवभार्गवैस्तु केंद्रस्थैः शुभं कल्याणकारि फलं चूडाकर्तुः स्यात् । तदुक्तं
रत्नमालायाम्—'क्षौरक्षेपु स्वकुलविधिना चौलमाहुर्मुनीन्द्राः केंद्रं यातै-
र्गुरुभृगुबुधैस्तत्र सूर्यं ज्वरः स्यात् । शस्त्रान्नाशो धरणिजनये पंगुता चार्कपुत्रे
शीतज्योतिष्यपचिततनौ निश्चितं नाशमेति ॥' केंद्रव्यतिरिक्तस्थानफलमपि
तत्रैव 'धनव्ययत्रिकोणैरसद्गृहैर्मृतावपि क्षुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु पुष्टिका-
रिणी' इति । मृती तु शुक्र एव शक्तो नान्ये शुभग्रहाः प्रागुक्तपराशरवाक्यस्व-
रसात्क्षुरक्रिया चौलम् । इष्टतारयेतिचापुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया शु-
भफलदतारया चूडा स्यात् । उक्तं च राजमार्तेंडेन—'रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरु-
शुद्धौ व्रतोद्वाहः । क्षौरं ताराशुद्धौ शेषं चंद्राश्रितं कर्म ॥' ज्योतिर्निबंधे—'विवाहे
सविता शस्तो व्रतबंधे बृहस्पतिः । क्षौरे ताराविशुद्धिश्च शेषे चंद्रबलं बलम् ॥'
इति । चौलप्रयोजनमाह वसिष्ठः—'सर्वेषामेव वर्णानां चूडाकर्मविधिः स्मृतः ।
केशमूलं पिता ज्ञेयः केशाग्रं जननी तथा ॥ चौलेनैवायुषो वृद्धिश्चौलेनैवायुषः
क्षयः । तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमन्नरः ॥' इति । व्यवहारनिबंधे चौला-
रमे विशेषमाह श्रीपतिः—'केशवमाननेपुरं पादलिपुत्रं पुरीमहिच्छन्नाम् ।
दिनिमद्विति च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥' इति । यत्तु कैश्चिदु-
क्तम्—'चंद्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः । अक्षोरभेपि कर्तव्यं वा-
रेण बुधसोमयोः ॥' इति तत्सामान्यक्षौरविषयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ सगर्भायां स्वामातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थं कालमनुष्ठुमाह—

पंचमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् ।

पंचवर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥ ३१ ॥

पंचेति ॥ चौलाधिकारिणः शिशोर्मातुर्गर्भे पंचमासेभ्योऽधिके सति चौलं
न सत् शुभफलदातृ नैव स्यात् । अतः पंचमासेभ्यः पूर्वं चौलं कृतं सच्छु-
भफलमित्यर्थः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—'चूडाकर्म न कर्तव्यं यस्य मातास्ति-
गर्भिणी । करोति यदि मंदात्मा तदा गर्भस्य नाशनम् ॥ पित्रोर्मृतिं वदं-
स्येके चतुरब्दांतरे स्फुटम् ॥' इति । वसिष्ठः—'पुत्रचूडाकृतौ माता ग-
र्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते गुरुश्चैव दंपती शिशुरब्धतः ॥ गर्भे मातुः
कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म च । पंचमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥'
इति । अस्याप्यपवादमाह—पंचेति । पंचवर्षाधिकस्योद्धृतपंचमवर्षस्य शि-
शोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्यां पंचमासादध ऊर्ध्वं विहितकाले चौलमिष्टं
कल्याणकारि भवेत् । अतो बालो यावत्पंचवर्षो न भवति तावत्पर्यंतं निषेध
इत्यर्थः । तदाह नारदः—'सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

पंचमाब्दात्प्रागर्थोर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥' यदा तूपनयनेन सह चौलं चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारदः—'सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते' इति । अत्र तु पंचवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः सर्वापवादकत्वादस्य । एवं पार्थक्येन मौज्यपि सगर्भायां संस्कार्यमातरि सत्यां न भवति । तदुक्तम्—'सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौंजीचूडे न कारयेत् । गते तु पंचमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥' इति ॥ ३१ ॥

अथ चौले ताराबलमावश्यकमित्युक्तं तत्र दुष्टायां तारायां सत्यामपवादां शालिन्याह—

तारादौष्ट्येऽवजे त्रिकोणोच्चगे वा क्षौरं सत्स्यात्सौम्यमित्रस्ववर्गे ।
सौम्ये भेऽवजे शोभने दुष्टतारा शस्ता ज्ञेया क्षौरयात्रादिकृत्ये ३२

तारादौष्ट्ये इति ॥ ताराणां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्तत्त एवावधार्यम् । तस्मात्तारादौष्ट्ये सत्यपि क्षौरं चौलं सत् शोभनं स्यात् । कस्मिन्सति । अवजे चंद्रे त्रिकोणगे नवपंचमस्थानस्थिते अथवोच्चगे वृषराशस्थे अथवा सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां वर्गे पट्वर्गे अथवा स्वस्थैव पट्वर्गे सति । उक्तं च ज्योतिस्तंत्रे 'सौम्यसुहृन्निजवर्गे चंद्रे तुंगत्रिकोणगे वापि । क्षौरादिकोपकरणे तारादोषो न दोषयति ॥' आदिशब्देन यात्रा । 'विपत्तारा गुडं दद्यात्' इत्यादयोपि तारादौष्ट्यापवादाः प्रागुक्तास्तेष्वत्रोह्याः । अथ शुभतारायां गुणमाह । सौम्येभ्यो विहिने नक्षत्रे सति अवजे शोभने चंद्रे गोचरोक्तेष्टस्थानस्थे सति दुष्टताराऽसमीचीनतारापि चेत्स्यात्तदा क्षौरयात्रादिमंगलकृत्येषु शस्तातिप्रशस्ता निखिलदोषापवादिका स्यादित्यर्थः । तदप्युक्तं ज्योतिस्तंत्रे—'ऋक्षं दग्धं तिथी रिक्ता चंद्रश्चाष्टमगस्तथा । तत्सर्वं नाशयेत्तारा पदपंचनवमी तथा । अन्माख्या ह्यष्टमी तारा न शुभा नापि निंदिता ॥' इति । इति चौलप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

अथ चौलादिकृत्ये कालविशेषतिषेधमनुष्ठुभाह—

ऋतुमत्याः सूतिकायाः सुनोश्चौलादि नाचरेत् ।

ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेपि नेष्यते ॥ ३३ ॥

ऋतुमत्या इति ॥ ऋतुः स्त्रीधर्मः स यस्या अस्तीति ऋतुमती तस्यास्तथा सूतिकायाः जातापत्यायाः सूनोः पुत्रस्योपलक्षणः वाक्कन्याया वा चौलोपनयनविवाहाद्युक्तवक्ष्यमाणकृत्यं नाचरेत् न कारयेत् । उक्तं च प्रचेतसा—
— 'यस्य मांगलिकं कृत्यं तस्य माता रजस्वला । वैधव्यं जायते तत्र नृनार्याः पाणिपीडने ॥' पाणिपीडने वैधव्यमन्यत्र मृथुरित्यर्थः । सूतिकाया अपि कर्मानर्हकाल उक्तो विष्णुस्मृतौ—'सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम्' इति । अस्यार्थं केचिदाहुः सर्ववर्णस्त्रीणां पुंस्स-

तानां बालकजन्मदिनाद्दिंशतितमदिनं यावदशुचिता ततः शुद्धिः एवं कन्या-
प्रसूनां स्त्रीणां कन्याजन्मदिनाद्दिंशदिनं यावदशुचिता ततः शुद्धिरित्यर्थः ।
एतदन्ये नानुमन्यन्ते । यतः—‘शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः
पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥’ इति दक्षेण वर्णपुरस्कारेण शुचिताहान्यु-
क्तानि । एवं पुंजनयित्र्या ब्राह्मण्याः सूतकनिर्गमदिनाद्दशैवाशुचितादिनान्य-
वशिष्यन्ते कन्याजनयित्र्यास्तु तस्यास्तस्मादेव विंशतिदिनानि । क्षत्रियायास्तु
पुंकन्याजनयित्र्याः क्रमादष्टादशदिनानि तस्मात्कालादवशिष्यन्ते । वैश्या-
यास्तु पुंकन्याजनयित्र्याः पंचपंचदशदिनान्यवशिष्यन्ते । शूद्रायाः पुंजनयि-
त्र्याः दशदिनानि सूतककाले न्यूनानि जायन्ते कन्याजनयित्र्यास्तु दिनसाम्य-
मेवेति सर्ववर्णानामनुगतमतिप्रसक्तमव्यापकं च लक्षणमापतति । अस्त्विति
चेन्न । यद्येषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा महतां वाक्येनेममर्थं स्पष्टं निर्दिशेत्
अतोऽनुगतमर्थोऽतरमाहुरन्ये । यथा स्वस्ववर्णपुरस्कारेण य अशौचकालोऽभि-
हितः सः सर्वेषां तत्कुलजानां तुल्य एव तदग्रे सर्वेऽपि शुचयः । पुंजनयि-
त्र्यास्तु सूतिकायास्तदग्रे विंशतिदिनान्यशुचितारस्तु । कन्याजनयित्र्याः तदग्रे
त्रिंशदिनान्यशुचितेत्यर्थः । अतएव सूतिकाया उक्तकालपर्यंतं कर्मानर्हत्वात्त-
दपत्यस्यापि मंगलकृत्ये निषेधः । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठापत्यस्याद्यगर्भस्य पुत्रस्य
कन्याया वा व्रतबंधविवाहादिशुभकृत्यं ज्येष्ठमासे न भवति । उक्तं च रत्न-
मालायाम्—‘आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मंगलम्’
इति । कश्चिदिति । मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि कैश्चिदाचार्यैराद्यगर्भसुतकन्य-
योर्मंगलकृत्यं नेष्यते । तदाह चात्स्यः—‘मार्गेमासि तथा ज्येष्ठे विवाहं
चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्चेन्न कुर्वीत व्रतं तथा ॥’ भरद्वाजोऽपि—‘मार्ग-
शीर्षं तथा ज्येष्ठे क्षीरं परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्ज-
येत् ॥’ अस्मादेव ज्ञापकाद् द्वितीयादिगर्भपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठे मार्गशीर्षे च न
मंगलकृत्यानां निषेधः किंतु विधिरिति प्रतिभाति । अत्र कश्चिद्विशेषो वक्त-
व्योऽस्ति स व्रतबंधप्रकरणे वक्ष्यते ॥ ३३ ॥

अथ प्रसंगतः सामान्यक्षौरादिमुहूर्तं तन्निषिद्धकालं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

दंतक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारमे

पातंग्याररवीन्विहाय नवमं घस्रं च संध्यां तथा ।

रिक्तां पर्व निशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यत-

स्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्या हितप्रेप्सुभिः ॥३४॥

दंतंतेति ॥ चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते
लभेऽपि च दंतक्षौरनखक्रियात्र विहितोक्ता । ‘येषु येषु प्रशंसन्ति क्षुरकर्म महर्षयः ।
तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदंतविलेखनम् ॥’ इति । येषु येषु वारनक्षत्रलभ्यादिष्विच्छ-

र्थः । अथ क्षौरनिषिद्धकाल उच्यते । पातंगीति । 'पतंगः पक्षिसूर्ययोः' इत्य-
 मिधानात् पतंगः सूर्यस्तस्यापत्यं पातंगिः शनिः आररवी प्रसिद्धौ तेषां
 वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वादेर्वां लग्नानि मकरकुंभमेषवृश्चिकसिंहा-
 ख्यानि अंशकांश्च विहायेत्यर्थः । उक्तं च वसिष्ठेन—'हस्तत्रये पुण्यपुनर्वसौ
 च शशांकविष्णुत्रितयाश्विनेषु । पौष्णं दधिष्ये क्षुरकर्म शस्तं व्यकारशान्यं श-
 कवारलग्ने ॥' इति । अतः शुभग्रहाणां वारलग्नांशे क्षौरं कार्यमिति फलितो-
 ऽर्थः । वारफलानि गगोक्तानि—'भानुरायुः क्षपयति मासं सप्त शनैश्चरः ।
 भौमो मासाष्टकं हन्ति ज्ञो यच्छेत्पंचमासकम् ॥ सप्तमासान्ददार्तादुः सुरेज्यो
 दशमासकम् । एकादश कविर्दद्यात्कृते तु क्षौरकर्मणि ॥' इति तुल्यन्यायत्वा-
 ल्लभानामंशानां चेतानि फलान्यूह्यानि । न केवलमायुर्हानिः किंतु शस्त्रघा-
 तोपि पापवारेषु । तदुक्तं वसिष्ठेन—'आदित्यभौमार्किदिनेषु भीमाज्ञ दं-
 तकाष्ठक्षुरकर्म कार्यम् । कुर्वन्नामोति फलं समग्रं शस्त्रेण सम्यक्स्वशरीरघा-
 तम् ॥' तथा नवमं घत्नं च विहाय यद्दिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः
 क्षौरं न कार्यम् । 'उत्कटे भूषिते चैव यानी नो नवमेहनि' इति नारदोक्तः ।
 यत् नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वति तद्युक्तं दिनपदोपादानप्रसंगात् । दि-
 नपदं तिथिपरमिति चेन्न । रिक्ताया वक्ष्यमाणस्वतंत्रनिषेधानुपपत्तेः । ननु
 पृथगुपादानास्त्रयम्यां सर्वथा क्षौरं निष्ठमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति
 चेन्न । 'चतुर्थी चैव पृष्ठी च अष्टमी च चतुर्दशीम् । तथा पंचदशीं चैव ब्रह्म-
 चारी भवेत्सदा ॥' इमंश्रुकर्म शिरोभ्यंगदंतधावनमैथुनम् । जंतुश्चैतानि यः
 कुर्याल्लक्ष्मीस्तत्र न तिष्ठति ॥' क्षौरे व्यासवचने चतुर्थीचतुर्दश्योः सर्वथा
 निषेधाभिधानात् । अतएवासुमर्थं स्फुटमाह पराशरः—'क्षौराहास्त्रवसे
 त्वह्नि नेष्टमात्ययिकेष्वपि' इति ॥ तथा संध्यां प्रातःसंध्यां सायंसंध्यां च
 विहाय एवं रिक्तां ४ । ९ । १४ विहाय पर्वाण्यपि निशां रात्रिमपि विहाये-
 त्यर्थः । अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते । हितप्रेप्सुभिः स्वशुभोदकमिच्छन्निरेता-
 दशैः क्षौरक्रिया हि निश्चयेन कार्या । कीदृशीर्निरासनैरासनं कंबलादि तद्रहितैः
 रणः संग्रामः ग्रामो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः
 स्नातेरनुष्ठितनित्यनेमित्तिकाम्यस्नानैः । यत्तु क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्राय-
 श्चित्तादौ च तत्र नायं निषेधस्तथैव तस्य विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैला-
 भ्यंगैः कृताशनैः कृतभोजनैः । सुवर्णाद्यलंकारभूषितैरित्यपि ध्येयम् ।
 यदाह वराहः—'न स्नातमाग्नगमनोत्कटभूषितानामभ्यक्तभुक्करणकालनि-
 रासनानाम् । संध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमेह्नि न
 चापि विष्टयाम् ॥' इति । उत्कटानां कुक्कुटासनवदवस्थितानाम् । संध्या-
 लक्षणमपि वराहेणोक्तम्—'अर्धास्तमितादुदितात्सूर्याद्वस्पष्टभं नभो या-
 वत्' । वृद्धगर्गः—'शन्याररविवारेषु रात्रौ पाते व्रतेहनि । श्राद्धाहे प्रतिप-
 दिक्ता भद्रा क्षौरे विवर्जयेत् ॥ षष्ठ्यमा पूर्णिमा पातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा ।
 आशुसन्नहितं पापं तैले मासे क्षुरे भगे ॥' इति ॥ ३४ ॥

अथ केषांचिन्निसित्तविशेषं क्षौरस्य विधिनियेषौ च मंजुभाषिणीछंदसाह—

ऋतुपाणिपीडमृतिबंधमोक्षणे क्षुरकर्म च द्विजनृपाज्ञयाचरेत् ।
शववाहतीर्थगमसिंधुमज्जनक्षुरमाचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः ३५

ऋतुपाणीति ॥ अत्र पूर्वार्धे सत्यपि निषिद्धवारादौ एषु कर्मसु क्षुरकर्म क्षौरं सद्यः कार्यमिति वाक्यार्थः । ऋ । ऋतौ यज्ञे । विप्राज्ञया क्षौरं । तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया ततः प्राग्भाविनि गोदानकर्मणि । केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मप्राशस्त्यपरं क्षौरमित्याहुः । अपरे शाखाविशेषेण विवाहे क्षौरमुक्तमित्यूचुः । तथाच श्रुतिः—‘मुंडयितारः श्रविष्ठायाणा वधूमूढाम्’ इत्यादि । मृतौ मातापित्रोर्मरणे बंधमोक्षणे कारागृहे बद्धस्य यदा मोचनं भवेत्तदा द्विजाज्ञया राजाज्ञयापीति प्राग्व्याख्यातम् । नृपो राजा तस्याज्ञया चौरादेः क्षौरं कार्यमेव । यदाह नारदः—‘नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बंधमोक्षणे । उद्वाहेऽखिलवारक्षतिथिषु क्षौरमिष्टदम् ॥’ इति । धर्मशास्त्रे—‘गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । आधाने सोमपाने च पटसु क्षौरं विधीयते ॥’ इति । अथ शवेति । गर्भिणी गर्भवती तस्याः पतिर्भर्ता शववाहं मृतकवहनं तीर्थगमे तीर्थयात्रामुपलक्षणत्वाद्विदेशगमनमपि सिंधुमज्जनं समुद्रस्नानं क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्माणि न आचरेन्न कुर्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘गृहनिर्माणमुदधिस्नानं चोलं सुतस्य तु । तीर्थयात्रां नखश्मश्रु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥’ धर्मशास्त्रे तु विशेषः—‘सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् । विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥ राजा योगी पुरंध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुंडनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥’ अयं च क्षौरादिविषयो गुर्विणीपतेः सप्तममासादूर्ध्वं न प्राक् । यदुक्तं नारदीये—‘वपनं मैथुनं तीर्थं वज्रयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित् ॥’ श्राद्धं श्राद्धभोजनम् । इदमुत्तरार्धं गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यमपि प्रसंगादत्रैवोक्तं ग्रंथकृतेति ॥ ३५ ॥

अथ क्षौरे राज्ञां विशेषं सर्वथा वर्ज्यनक्षत्राणि च भुजंगप्रयातेनाह—

नृपाणां हितं क्षौरमे श्मश्रुकर्म

दिने पंचमे पंचमेऽस्योदये वा ।

षडग्निसिद्धिमैत्रोष्टकः पंचपित्र्यो-

ऽदतोऽब्ध्ययमाक्षौरकृन्मृत्युमेति ॥ ३६ ॥

नृपाणां हितमिति ॥ क्षौरमे क्षौग्नक्षत्रे विहिते सति पंचमेपंचमे एव दिने श्मश्रुकर्म मुखशोभाकारिक्षुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तम् । यदाह वसिष्ठः—‘महीभृतां पंचमपंचमेहि क्षौरं च कार्यं हितमुक्तमेव’ । ननु पं-

चमे इति वीप्सोक्त्या नियमप्रतीतिर्विहितनक्षत्राभावे च सति इमंशुकर्म कार्यमिति । उक्तं च वसिष्ठेन—‘न लभ्यते चेच्च तदुक्तधिष्यं तद्भोदये वा निखिलं विधेयम्’ इति । उदयशब्देन मुहूर्त इति ऋजवो व्याकुर्वते । तदाह गर्गः—‘क्षौरकर्म महीशानां पंचमेपंचमेहति । कर्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यय वा तन्मुहूर्तके ॥’ तेषां क्षौरनक्षत्राणां ये स्वामिनस्तेषां मुहूर्त इत्यर्थः । तांश्च मुहूर्तान् विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र क्षौरपदं इमंशुकर्मपरम् । ‘राजा योगी पुरंध्री च मातापित्रोस्तु जीवतोः । मुंडनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्भूमिणीपतिः ॥’ इति राज्ञो मुंडननिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना—‘इमंशुकर्म पंचमे पंचमेऽहि भूभृतां क्षौरभस्योदये निधतारका न चेत्’ इति । निधताराः जन्मत्रिपंचमस्ताराः । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । अस्योदये वेति । अस्य क्षौरभस्योदये लभे । यथा मेपलभं त्रिंशद्भागाम् तत्राद्यास्त्रयोदशभागाः सप्तविंशतिरिति यावता कालेन मेपलभे उदयं यांति तावदक्षितीनक्षत्रमुदयं यातीत्यर्थः । तदनंतरं तावन्त एवांशा यावता कालेनोदयं यांति तावद्भरण्युदय इत्यनेन न्यायेन सर्वेषां नक्षत्राणामुदया ज्ञेयाः । इयं च व्याख्या वराहपक्ष-व्याख्यावसरे भट्टोत्पलेनाभ्यधायि । पितृचरणास्त्वेवं व्याकुर्वते । यस्मिन्काले अश्विन्यामुदयः क्षितिजसंबन्धः संपद्यते तं समयमारभ्य यावद्भरण्यामुदयक्षितिजसंबन्धस्तदंतराले यावान्कालः सोऽश्विन्या उदय उच्यते । एवं सत्युदय-लभद्वयांशांतरालाद्गणितमार्गेण यावानिष्टकाल आगच्छेत्स एव तन्नक्षत्रोदय इति निष्कृष्टोऽर्थः । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्च भवारासंभवेपि तद्भोरायां कार्यम् । उक्तं च नारदेन—‘यस्य खेटस्य यत्कर्म वारि प्रोक्तं विधीयते । ग्रहस्य क्षणवारेपि तस्य तत्कर्म सर्वदा ॥’ इति । क्षणवारः कालहोरा । एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेऽपि प्रथमइमंशुकर्म कार्यमिति युक्तमुत्पश्यामः । षडभि-रिति । अभिः कृत्तिका क्षौरावृत्त्या षड्वारं कृत्तिका यस्य एवं त्रीणि मैत्राण्य-नुराधा यस्य अष्टौ का रोहिण्यो यस्य पंच पिश्याणि मघा यस्य अर्धयश्चत्वारोऽर्यमा उत्तराफल्गुन्यो यस्य स एतादृशः क्षौरकृद्बदतो वर्षानंतरं मृत्युं मरणमेति प्राप्नोति । यदाह वसिष्ठः—‘अष्टाब्जर्क्षः पितृपंचकश्च षड् वह्नि-धिष्यश्चतुरर्यमश्विनः । त्रिमैत्रभः पञ्चजसंनिभोपि क्षौरी नरोऽब्दाश्विधनं गतः सः ॥’ इति । पञ्चजो ब्रह्मा तत्संनिभस्तादृशस्तदुपादानं कैमुतिकन्यायसूचनार्थम् । नतु रत्नमालापद्ये—‘षड्कृत्तिकाः पंचमवस्त्रिमैत्रो ब्रह्माष्टको यश्चतुर-त्तरश्च । क्षौरी स वर्षं चतुराननोऽपि न प्राणनीतिप्रकरः प्रवादः ॥’ इत्यत्र सामान्यतः तिसृणामप्युत्तराणां ग्रहणाद्विरोधः इति चेत् । मैवं वोचः । अत्राप्युत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वाद्दक्षिणवाक्येन सहैकवाक्यतानुरोधोत्तरा-फलान्येव गृह्यते नाषाढभाद्रपदे । यत्र तु वचनांतरविरोधो नास्ति ‘पौष्ण-मारुतमयोत्तरान्वितैः’ इत्यादौ तत्र सामान्यतः सर्वासामुत्तराणां ग्रहणं भवति ॥ इति सामान्यक्षौरप्रकरणं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथ प्राक्तकालत्वादक्षराणामारंभमुद्धृतं पंचचामरेणाह—

गणेशविष्णुवाग्रमाः प्रपूज्य पंचमाब्दके

तिथौ शिवार्कदिग्विषट्शरत्रिके रवावुदक् ।

लघुश्रवोनिलांत्यभादितीशतक्षमित्रमे

चरोनसत्तनौ शिशोर्लिपिग्रहः सतां दिने ॥ ३७ ॥

गणेशेति ॥ गणेशविष्णु प्रसिद्धौ वाक् सरस्वती रमा लक्ष्मीः एता दे-
वताः प्रपूज्य पंचमवर्षे सति शिव एकादशी अर्को द्वादशी दिक् दशमी द्वौ
द्वितीया पद षष्ठी शराः पंचमी त्रयस्त्रतीया एतासामन्यातमतिथौ च सति
रवावुदगुत्तरायणस्थिते सति तथा लघुनक्षत्राणि हस्ताश्विपुष्याः श्रवः श्रवणः
अनिलांत्यभादितयः प्रसिद्धाः ईश आर्द्रा तक्षा चित्रा मित्रमनुराधा अत्र स-
माहारद्वंद्वः एतेषामन्यतमनक्षत्रे सति तथा सतां सोमबुधगुरुशुक्राणां दिने
दिक्से तथा चरराशयः मेषकर्कतुलामकरास्तद्रहिते शुभस्वामिके वृषमिथु-
नकन्याधनुर्मीनानामन्यतमे लभे सति शिशोर्लिपिग्रहो नूतनाक्षरलेखनप्रा-
रंभः कार्यः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘उदग्गते भास्वति पंचमेऽब्दे प्राप्तेऽक्षरस्वी-
करणं शिशूनाम् । सरस्वतीं विघ्नविनायकं च गुडादनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात् ॥’
मार्कण्डेयः—‘पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् । स्वविद्यासूत्रका-
रांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥ प्राप्ते तु पंचमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने । षष्ठीं
प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥ रिक्तां पंचदशीं चैव सौरिभौमदिनं
तथा । एवं सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु कारयेत् ॥’ अत्र षष्ठी निषिद्धा ग्रंथे
स्मृतेति तच्चित्यम् । प्रयोगपारिजाते श्रीधरः—‘हस्तादित्यसमीरमित्रपुर-
जित्पौष्णाश्विचित्राच्युतेऽप्यारक्यंशमिनोदयादिरहिते लभे स्थिरे चोभये । पक्षे
पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं षष्ठीमष्टमशुद्धिभाजि भवने प्रो-
क्ताक्षरस्वीकृतिः ॥’ पुरजिदार्द्रा उभये द्विस्वभावराशौ । अत्र वचने पुष्यानुपा-
दानं ग्रंथे लघुपदेन कृतमिति तच्चित्यम् ॥ ३७ ॥

अथैवमक्षरग्रहणे इडे संजाते सति विद्यारंभमुद्धृतं पंचचामरेणाह—

मृगात्कराच्छ्रुतेस्त्रयेऽश्विमूलपूर्विकात्रये

गुरुद्वयेऽर्कजीववित्सितेऽत्रिषट्शरत्रिके ।

शिवार्कदिग्विदके तिथौ ध्रुवांत्यमित्रमे परैः

शुभैरधीतिरुत्तमा त्रिकोणकेंद्रगैः स्मृता ॥ ३८ ॥

मृगादिति ॥ मृगात्रये मृगाार्द्रा पुनर्वसुषु करात्रये हस्ताचित्रास्वातीषु
श्रुतेः श्रवणत्रये श्रवणधनिष्ठाशतमिषासु अश्विन्यां मूले पूर्विकात्रये पूर्वाफ-
ल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदासु गुरुद्वये पुष्याश्लेषयोस्तथा सूर्यगुरुशुक्रवाराणां

- दिने च सति अवीतिर्विद्यानामध्ययनमुत्तमा स्मृता । यदाह श्रीपतिः—‘मृगादिपंचस्वपि भेषु मूलहस्तादिके च त्रितयेऽश्विनीषु । पूर्वात्रये च श्रवणे च तद्द्विद्यासमारंभमुशति सिद्धयै॥’ इति । तद्वदिति श्रवणत्रये इत्यर्थः । तदेतस्स्पष्टमुक्तं महेश्वरेण— ‘हस्तादित्रितये तथा निर्ऋतिमे पूर्वात्यमेष्वश्विनीमित्रर्क्षे च मृगादिपंचसु शुभः प्रारंभ आद्यः स्मृतः । विद्यानां हरिभाष्ये च दिवसे सुरेश्वरगोर्वा विदोऽनध्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथौ केंद्रस्थितैः सङ्ग्रहैः॥’ इति । अयमेव च ग्रंथकृदाशयः । अतएवाह विश्वप्रकाशपद्धतौ गुरुः— ‘मृगादिपंचके हस्तत्रिके विष्णुत्रिकाश्विमे । मैत्रांल्यमूलपूर्वासु विचारंभः शुभे दिने ॥’ इति । वयं तु तद्वदिति पदं विद्यासमारंभपदेन संबद्धमस्तीति व्याकुर्मः । अतएवाह चसिष्ठः—‘पूर्वात्रये मूलमृगादिपंचके तथाश्विनीषु त्रितये च हस्तात् । सविष्णुधिष्येष्वाथ सर्वविद्याप्रारंभ इष्टः शुभावासरेषु ॥’ इति । यद्येषोऽभिप्रायो न स्यात्तदा पूर्वात्रये च श्रवणत्रये चेति ब्रूयाच्छ्रीपतिः । अनयोर्वाक्ययोर्यथासंप्रदायं व्यवस्था । शुभवारेष्वित्यत्र चंद्रव्यतिरिक्ताः शुभवासरा गृह्यन्ते । यदुक्तं रत्नमालायाम्—‘विचारंभः सुरगुरुसितहेष्वभीष्टार्थदायी कर्तुंश्चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्मध्यमो वा । नीहारांशौ भवति जडता पंचता भूमेपुत्रे लायासूनावपि च मुनयः कीर्तयंत्येवमाद्याः ॥’ नीहारो हिमम् । यत्तु भोजेनोक्तम्—‘विचारंभे गुरुः क्षस्तो मध्यमौ भृगुभास्करौ । मरणं शनिसोमाभ्यामविद्याबुधसोमयोः ॥’ इति । अत्राविद्यानवधारणमन्यथाज्ञानं वा तदेतद्धनुर्विद्याविषयम् । तद्वाक्यमधुनैव मया वक्ष्यते । षडिति । षष्ठीपंचमीतृतीयैकादशीद्वितीयानामन्यतमतिथावर्षीतिः कार्या । ‘अनध्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथा’ इति महेश्वरोक्तेः । अनध्यायास्तु व्रतबंधे वक्ष्यति । ध्रुवेति । अत्रापि शब्दव्याहारेण ग्रंथो योज्यस्तथा सत्यन्यैराचार्यैर्ध्रुवांल्यमित्रमे रोहिण्युत्तरात्रयरेवत्यनुराधास्वप्यधीतिरुत्तमा । एतदपि धनुर्विद्याविषयम् । तदुक्तं दीपिकायाम्— ‘अदितिगुरुयमाकंस्वातिचित्राभिपिष्यध्रुवहरिवसुमूलार्क्षोदुभाग्यांल्यभेषु । विशनिशशिवुधाहे विष्णुबोधेपि पौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम् ॥’ इति ग्रंथेऽनुराधोक्तिस्तु महेश्वरवाक्यालोचनेन । अथ लग्नबलं शुभग्रहैश्चिकोणकेंद्रगैः सद्भिरधीतिरुत्तमा स्मृता ‘केंद्रस्थितैः सङ्ग्रहैः’ इत्युक्तेः । केंद्रग्रहणं त्रिकोणोपलक्षणम् । विशेषमाह नृसिंहः—‘शुभाः पापाश्च रंभस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः । आतृषष्टायकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः ॥ शुभाः केंद्रत्रिकोणस्था धनभ्रातृगताः शुभाः । सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः ॥’ इति । अक्षरग्रहणं विद्योपलक्षणम् । इति विचारंभः ॥ अथ समस्तशुभकर्मभ्यः प्राग्वहितोऽङ्कुरार्पणमुहूर्तो ग्रंथकृदनुक्तोऽप्यस्माभिरुच्यते । तत्र प्राक् तृतीयपंचमसप्तमनवमदिवसेषु बीजवापोक्तनक्षत्रेष्वङ्कुरारोपणं कार्यम् । यदाह नारदः—‘कर्तव्यं मंगलस्यादौ मंगलायांङ्कुरार्पणम् । नवमे सप्तमे वापि पंचमे दिवसेपि वा । तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये । सम्यग्गृहानलंकृत्य वितानध्वजतो-

रणीः ॥ आशिषो वाचनं कार्यं द्विजैः पुण्यांगनादिभिः । सहवादिन्नृत्याद्यै-
गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥' प्रागुत्तरामैशानीम् । 'तत्र मृत्तिकतं श्लक्ष्णं गृही-
त्वा पुनरागतः । मृन्मयेष्वथवा सम्यग्बेणुपात्रेषु पूरयेत् । अनेकबीजसंयुक्तं
तोयपुष्पोपशोभितम् ॥' शौनकः—'आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च
नाम च ॥ हित्वान्यत्र विधातव्यं मंगलांकुरवापनम् ॥ प्रदोषकाले कुर्वीत
पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु । वास्तुकर्मणि काले च स्याद्विवैवांकुरार्पणम् ॥' गुरुः—
'आत्यंतिकेषु कार्येषु कार्यं सर्वोऽंकुरार्पणम्' । काश्यपकालविधाने तु वि-
शेषोऽभिहितः—'हस्तस्वार्ताविरंचासुरपितृमुरजिन्मित्रपौष्णार्थसार्पपाथोनाथो-
त्तरासु क्रिययुवतिधनुर्वृश्चिके कामरिक्ते । हित्वा पर्वसुरेज्यामारगुरुशशिदिवा-
रलग्नशंके स्यादुसर्धे बीजवापः शशिनि शुभयुते चाष्टमे शुद्धियुक्ते ॥' इति ।
असुरो मूलम् । पाथोनाथः शततारका ॥ इति मुहूर्तचिंतामणिटीकायां अंकु-
रार्पणमुहूर्तः ॥ ३८ ॥

अथ व्रतबंध इति विंशतिपदैः प्रोच्यते इति शेषः । तत्र व्रतबंधप्रयोजनो
माह 'अथातः संप्रवक्ष्यामि चोपनायनमुत्तमम् । द्विजत्वकरणं श्रौतस्मात्क-
र्मप्रसाधनम् ॥ आद्यं सूर्याश्रमाणां च देहसंस्कारकारणम् । अनेन कर्मणा
सर्वे संस्कृताः सर्वदेहिनः ॥ तत्संस्कारं लग्नवशात्तस्माद्लग्नं प्रवक्षि तत् ॥'
इति । तस्य कालस्त्रिविधः नित्यः काम्यः गौणश्च । तत्र क्रमेण त्रिविधमपि
कालं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

विप्राणां व्रतबंधनं निगदितं गर्भाज्जनेर्वाष्टमे

वर्षे वाप्यथ पंचमे क्षितिभुजां षष्ठे तथैकादशे ।

वैश्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्याद्वादशे वत्सरे

कालेऽथ द्विगुणे गते निगदितं गौणं तदाहुर्बुधाः ॥ ३९ ॥

विप्राणामिति ॥ अत्र नित्यं काम्यं च तावदुच्यते । विप्राणां ब्राह्मणान-
गर्भाष्टमे गर्भेदिनमारभ्याष्टमे सौरवर्षेऽथवा जनेरुत्पत्तिदिनात्सौरवर्षेऽष्टमे
सति व्रतबंधनं निगदितं इदं नित्यम् । अथ काम्यं विप्राणामेव पंचमे गर्भा-
ज्जनेर्वा वर्षे कार्यं । एवं क्षितिभुजां क्षत्रियाणां गर्भाज्जनेर्वा षष्ठे वर्षे काम्य-
मुपनयनम् । तथा गर्भाज्जनेर्वा एकादशे सौरवर्षे नित्यमुपनयनं । वैश्यानां
पुनस्तथैवाष्टमे वर्षे काम्यमथ तथैव द्वादशे वर्षे नित्यमुपनयनम् । यद्वाह
नारदः—'आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वाग्रजन्मनाम् । राज्ञामेकादशे मौजी-
बंधनं द्वादशे विशाम् ॥' इति । अत्रावेदाधिकरणन्यायेन राजपदं क्षत्रियपरं
अत्र फलाश्रवणाजित्यमित्यवसीयते । तत्र काम्यकालमाह मनुः—'ब्रह्मवर्चस-
कामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥' इति ।
अत्र फलश्रवणात्काम्यता । पैठीनसिना गर्भपंचमेपि व्रतबंधनमुक्तम्—
'गर्भपंचमेव ब्रह्मणमुपनयेत्' इति तुल्यन्यायत्वात्क्षत्रियविशोरपि गर्भषष्ठे

गर्भाष्टमे वेति द्रष्टव्यम् । यत्तु—‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्’ इत्यापस्तबगृह्यसूत्रे गर्भाष्टमेष्वित्युक्तेस्तत्र गर्भाष्टमेषु इति बहुत्वान्यथानुपपत्त्या गर्भषष्ठगर्भसप्तमगर्भाष्टमेषु सौरवर्षेति वृत्तिकृद्वा-
ख्यानात्रयाणामपि नित्यकालता। एवं गर्भैकादशेष्वित्यादावपि व्याख्यानं ध्येयं । तत्तु तच्छाखाध्यायिविषयम् । केचित्तु पंचमवर्षारंभात्पोडशवर्षपर्यंतं काम्याः काला इत्याहुः । यथाह विश्वप्रकाशपद्धतावापस्तंबः—‘पंचमे विद्यापु-
त्रकामः षष्ठे तु धनकामः सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामोऽष्टमे त्वायुष्कामो नवमे तेजस्कामो दशमेऽन्नाद्यकाम एकादश इन्द्रियकामो द्वादशे पशुकाम स्रयोदशे जयकामश्चतुर्दशे पौरुषकामः पंचदशे पूर्णकामः षोडशे राज्यकामः’ इति । तदप्यापस्तंबशाखाध्यायिविषयं द्रष्टव्यम् । अथ गौणकाल उच्यते—‘निगदिते प्रोक्ते गर्भाज्जनेर्वाष्टमे’ इत्यादिके काले तस्मिन् द्विगुणिते गंतुं प्रवृत्ते आदि-
कर्मणि क्तः । तथा सति तद्गतबंधनं गौणकालमाहुः । यथा स्वस्वोक्तनित्यका-
लाद्ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यंतं क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यंतं वैश्यस्य चतुर्विं-
शतिवर्षपर्यंतं गौणमित्यर्थः । यदाह मनुः—‘आपोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते । आद्विंशाद्ब्रह्मबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥’ ब्रह्मबंधोः क्षत्रियस्य
‘अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवंत्यार्य-
विगर्हिताः ॥’ इति । गौणकालातिक्रमेपि याज्ञवल्क्येन विशेषोऽभिहितः—
‘अत ऊर्ध्वं पतंत्येते सर्वेधर्मबहिष्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमा-
द्वते क्रतोः ॥’ इति । अतएव ‘न ब्राह्मणः पतनमृच्छति’ इति गौतमस्मर-
णमपि संगच्छते । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणमन्यथा सावित्रीपति-
ता ब्राह्म्या इति बहुवचनमनर्थकमापश्येत् ॥ ३९ ॥

अथ व्रतबंधे नक्षत्रादिकं वसंततिलकयाह—

क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वा

राद्रेऽर्कविद्वरुसितेंदुदिने व्रतं सत् ।

द्वित्रीषुरुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च

कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि न चापराह्णे ॥ ४० ॥

क्षिप्रेति ॥ नविदमयुक्तं प्रतिभाति । त्रैवर्णिकस्य त्रिविधमपि कालम-
भिधायेदानीमेतेषु मासेषु व्रतबंधः कार्य इति वक्तुमुचितं तद्विधायैव नक्षत्राद्यु-
क्तमिति चेत् । उच्यते । अहो देवानांप्रियस्य महद्ज्ञानविलसितं ‘यद्रीर्वाणां-
बुप्रतिष्ठा’ इत्यादिपद्यं न बुद्ध्वा च जागरितितरामिति । यतो द्विविधः कालः
उत्तरायणरूपो दक्षिणायनरूपश्चेति । तदत्र दक्षिणायने व्रतबंधनिषेधादुत्तरायणे
मासषट्कात्मकं प्रशस्तमित्यर्थाद्भूम्य एव । यथा अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते
आरण्यः शूकरो भक्ष्य इति गम्यते । शुक्रास्ते न कर्तव्यमित्युक्ते शुक्रोदये कर्त-
व्यमिति भवद्दनादेवावसीयते । अतएव व्रतबंधे नारदेनोक्तम्—‘दृश्यमाने

गुरौ शुके शाखेशे चोत्तरायणे' इति । एवं सत्यपि किञ्चिद्विशेषावगत्यर्थं मासा लब्धन्तेऽस्माभिः । तत्र वसन्ते ब्राह्मणस्य ग्रीष्मे राजन्यस्य शरदि वैद्यस्य सु-
खकालमुपनयनं माघादिपंचमासेषु त्रैवर्णिकस्य साधारणकालमिति । यदाह
वसिष्ठः—'विप्राणामुपनयनं वसंतसमये धराधिनाथानाम् । ग्रीष्मर्तौ श-
रदि विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः ॥' इति । कश्यपोऽपि—'ऋतौ
वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथ । विशां मुख्यं च सर्वेषां द्विजानां चो-
पनायनम् ॥ साधारणं च मासेषु माघादिषु च पंचसु ।' एषां मासानां
फलान्याह नारदः—'स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासे तु फाल्गुने । विधिज्ञ-
श्चार्थवाञ्छेत्रे वेदवेदांगपारगः ॥ वैशाखे धनवान्बेदशास्त्रविद्याविशारदः ।
उपनीतः कुलाढ्यः स्याज्ज्येष्ठे विधिविदां वरः ॥' इति । अत्र केञ्चिच्चंडेश्वरा-
द्यैर्माघादिषण्मासानां फलान्यभिहितानि—'माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च
दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वंशाखे कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे तु गृहनीति-
ज्ञ आपाठे क्रतुभागभवेत् । मार्गशीर्षे भवेद्भूष्टः शेषे दुःखमवाप्नुयात् ॥' इति ।
अत्राषाढो हरिशयनात्प्रागेवांगीकार्यो न परस्तात् । तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्ये न
कर्कस्थे दक्षिणायनांतःपातित्वात्तस्येति । तदेतदुपेक्ष्य प्रागुक्तार्थवाक्यस्वरसात् ।
किं च मिथुनस्थितेऽपि सूर्ये ततः सार्धपददिवसानंतरं व्रतबंधादिनिषेधात् 'आ-
र्द्रादिके स्वातिविरामकाले नक्षत्रवृंदे दशके रविश्चेत् । विवाहचालव्रतबंधनाथं
सुरप्रतिष्ठापनकार्यमेव ॥' इति वसिष्ठादिवचनात् । उत्तरायण इति नारद-
वाक्यं तु दक्षिणायननिषेधपरमित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् । क्षिप्रेति । क्षिप्राणि अ-
श्विनीपुष्यहस्ताः ध्रुवाणि प्रसिद्धानि अहिराश्लेषा चराणि श्रवणघनिष्ठाशतभपु-
नर्वसुस्वात्यः मूलमृगशिरा प्रसिद्धानि तिस्रः पूर्वाः रौद्रमाद्रौ एषु द्वाविंशति-
भेषु व्रतबंधनं सन् शुभफलदातृ भवेत् । उक्तं च—'प्राजापत्यादिषड्वृक्षै
भगक्षादिषु पंचसु । मूलादिदशके चैव समैत्रे व्रतबंधनम् ॥' इति । अर्था-
द्भरणीकृत्तिकामघाविशाखाज्येष्ठासु न कार्यमित्यर्थः । एतानि सर्वशाखान-
क्षत्रमेलकाभिप्रायेणोक्तानि । मुख्यानि स्वाह वसिष्ठः—'हस्तत्रये च श्रव-
णत्रये च धातृद्वये ज्युत्तरमैत्रभेषु । पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां
खलु मौजिकर्म ॥' इति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् । कश्यपो-
पि—'मैत्रविष्णुत्रये हस्तत्रयक्षे चोत्तरात्रये । धातृद्वयादिनीज्यांत्यदक्षक्षेष्-
पनायनम् ॥' इति । अर्थाद्दार्द्राश्लेषाभरणीकृत्तिकाज्येष्ठाविशाखामघापूर्वात्रय-
मूलानि निंद्यानि । तदाह गुरुः—'कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पक्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥' चकारान्मघायाम् । ब्राह्मणस्य पु-
नर्वसौ निषेधमाह राजमार्तंडः—'चंद्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥' इति । अन्यत्रापि स्मर्यते—'अहः-
सृष्टशमले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति' इति । तत्र विप्रः कृत इति पदद्वयोपा-
दानादितरयोः क्षत्रियविशोः पुनर्वसौ व्रतबंधो ब्राह्मणस्य मेखलामोक्षश्च
प्रशस्त इत्यर्थः । केचित्तु केनचिन्निमित्तेन कर्मनाशानदीतरणाद्यनेकदुष्टकृत्येन
पुनःसंस्कारप्रसक्तौ सत्यां विप्रः पुनर्वसौ पुनःसंस्कारमर्हतीति न व्रतबंध-

निषेध इत्येव व्याचक्षते तच्चित्यम् । यतः—‘जीवाकैन्दूदुशुद्धौ हरिशयनबहि-
भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे क्षौरमे नादितौ च ।
शुक्राकैज्येक्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोह्य षष्ठाष्टमेंतुं नो जीवास्तातिचारेऽकंस्ति-
तगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात् ॥’ दीपिकायां पुनर्वसुनक्षत्रविषयकव्रत-
बंधस्यैव सामान्यतो निषेधोक्तेः विशेषवचनात् । ब्राह्मणे एव निषेधः पर्य-
वसन्न एकवाक्यताबलात् पुनर्वसुनिषेधः श्लोकद्वयेऽपि पूर्वार्धस्थानन्वयाच्च ।
अयं चाचारः प्राच्यानाम् । दाक्षिणात्यास्त्वेतन्नांगीकुर्वते देशाचाराभावात् ।
उक्तं च वराहेण—‘देशाचारस्तावदादौ विचिंत्यो देशे देशे या स्थितिः
सैव कार्या । लोके दृष्टं पंडिता वर्जयन्ति देवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥’
अत्र विहितनक्षत्रेषु वेधादिदोषास्त्याज्याः । तदुक्तं दीपिकायाम्—‘कर्ण-
वेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्धमृशं परित्य-
जेत् ॥’ इति । अत्र वेधः सप्तशलाकाचक्रस्यो द्रष्टव्यः । तदाह वसिष्ठः—
‘पंचशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेद्धि विधिरुक्तः । शक्तः शुभमित्रकृतः
सप्तशलाकाज इतरत्र ॥’ इति । इतरत्र यज्ञोपवीतचौलाञ्जप्राशनसीमंतादि-
वित्यर्थः । चक्रन्यासः स्वरोदये—‘तिर्यगूर्ध्वगता रेखाः सप्तसंख्या लिखे-
द्बुधः । कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभिर्जिति क्रमेण च ॥’ इति । भुक्तं
भोग्यं तथाक्रांतं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥
यस्याभिधाननक्षत्रं विद्धं ऋग्रहेण तु । दशो ग्रामः पुरं सैन्यं नरो नारी विज-
यति ॥’ इति । अशुभेषु युद्धादिषु । दीपिकायाम्—‘कृत्तिकादिचतुः-
सप्तरेखा राशौ परिभ्रमन् । ग्रहश्चंद्रेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकाजः ॥’ इति ।
ग्रंथकृता तु विवाहप्रकरणे सप्तशलाकाचक्रोक्तिं विनैव परस्परवेधकनक्षत्रद्वंद्वं
सिद्धवत्कृत्याभिहितम् । नन्वत्रावसरप्रसंगात्कुतो नोक्तमिति चेत् । सत्यम् ।
‘यस्याः शशी सप्तशलाकाभिज्ञः पापैरपापैरथवा विवाहे । रक्तांशुकेनैव च रो-
दमाना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥’ इति दीपिकाकारवचनात् । एवं
सति विवाहनक्षत्राणामेव वेधज्ञानार्थं पंचशलाकाचकं विचार्यम् । सप्तश-
लाकाचकं पुनर्विवाहादौ सकलकर्माविहितनक्षत्रवेधज्ञानार्थं ज्ञेयमित्यर्थं
निष्कृष्टोऽर्थः । अयमेव च विवाहप्रकरणे चक्रोक्तौ ग्रंथकर्तुराशय इत्यलं प्रस-
क्तानुप्रसक्तेन । वेध उपलक्षणं तेन युक्तित्वापातादयो विवाहोक्ता दोषा
अपि त्याज्याः । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘निहतं त्रिविधोत्पातैः क्रूराक्रांतं च
विद्धमं त्वखिलम् । त्याज्यं तच्छुभकर्मणि न पादतः पातधिष्यं च ॥’ इति ।
नारदोऽपि—‘वीक्षिते वार्धकविंशतिमहादोषवर्जिते’ इति व्रतबंधप्रकरणे
उक्तवान् । वीक्षित इति पूर्वण संबधः । ते च दोषा विवाहप्रकरणे वक्ष्यन्ते
ग्रंथकृता । अर्केति । सूर्यबुधगुरुशुक्रचंद्रदिवसेषु व्रतं तत्स्यात् । अर्थाज्ञौम-
शनी निषिद्धौ । तदाह नारदः—‘आचार्यकाव्यसौम्यानां वाराः शस्ता-
शशीनयोः । वारौ तौ मध्यफलदौ निदितावितरौ व्रते ॥’ इति । आचार्यो
गुरुः । काव्यः शुक्रः । जगन्मोहने गुरुः—‘पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभ-
श्रद्धावासरः । सिते पक्षे प्रशस्तः स्यात्कृष्णे वारो विधोर्नहि ॥ शुभो बुधो ना-

समितः पापग्रहयुतोपि वा' इति रविवारं निषेधतिस्व । अत्र सूर्यस्य प्राब-
 ल्यदोर्बल्ययोर्व्रतबंधस्य विधिनियेधाविति विषयविवेकः । भौमस्तु निषि-
 द्धोपि सामवेदिनामतिप्रशस्तः । यदाह नारदः—'शाखाधिपतिवारश्च शाखा-
 धिपबलं शिशोः । शाखाधिपतिलभं च त्रितयं दुर्लभं व्रते ॥' इति । ग्रंथकृ-
 दप्यग्रे वक्ष्यति । द्वीति । द्वितीयातृतीयापंचम्येकादशीद्वादशीदशमीसंज्ञि-
 तास्तु तिथिषु च व्रतं सस्यात् । यदाह नारदः—'शुक्लपक्षे द्वितीया च तृ-
 तीया पंचमी तथा । त्रयोदशी च दशमी सप्तमी व्रतबंधने ॥ श्रेष्ठास्वेका-
 दशी षष्ठीद्वादश्येतास्तु मध्यमाः । एकां चतुर्थीं संत्यज्य कृष्णपक्षेऽपि म-
 ध्यमाः ॥' इति । तिथिफलान्याह बादरायणः—'प्रतिपदि मदिरासक्तः
 श्रुतिधरमेधाधिको द्वितीयायाम् । नीतिज्ञो मेधावी जितसकलारिस्तृतीया-
 याम् ॥ मंदधिया हृतचित्तोऽधीतश्चपलश्चतुर्थी स्यात् । पंचम्यां बहुचित्तः
 पूर्णायुर्धनपतिर्मतिमान् ॥ षष्ठ्यामशुचिः सततं सप्तम्यां व्याधिसंतप्तः । अ-
 ल्पायुरथाष्टम्यां नवमे धनवर्जितः सदा पुरुषः ॥ दशम्यामर्थसंपत्तिरेका-
 दश्यां गुणान्वितः । द्वादश्यां नीतिशास्त्रज्ञो निधनाय त्रयोदशी । चतुर्दश्यां
 भवेच्छाशः पंचदश्यां क्षयो भवेत् ॥' इति । अत्र वाक्ये मध्यमा षष्ठी निषि-
 द्धैव । अतएव ग्रंथकृता नोक्ता । मध्यमे एकादशीद्वादश्यावतिप्रशस्ते । ननु
 'सप्तमीत्रयोदशयोरेनेन वाक्येनानिष्टफलोक्तेनारदवाक्ये कथं ग्रहणम् । किंच-
 'कृष्णपक्षे चतुर्थीतिसप्तम्यादिदिनत्रयम् । चतुर्दशीचतुष्कं च अष्टावैते गल-
 ग्रहाः ॥' इति वसिष्ठोक्तेन गलग्रहोक्तेश्च । उच्यते । वसंतविषयत्वात्तयो-
 स्तिथ्योः । तदप्युक्तं नारदेनैव—'विनर्तुना वसंतेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अ-
 पराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति । अथवा मावशुक्लसप्तमी म-
 न्वादिस्तस्या अपि ग्रहणं यथा स्यात् । अतएव मन्वाद्याद्यपवादमाह वसि-
 ष्ठः—'या चैत्रवैशाखमिता तृतीया माघे च मसम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णे
 द्वितीयोपनयने प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनींद्रमुख्यैः ॥' इति । अत्र चैत्रशुक्ल-
 तृतीया युगादिः माघशुक्लसप्तमी मन्वादिः वैशाखशुक्लतृतीया युगादिः
 फाल्गुनपूर्णिमोत्तरं द्वितीया चातुर्मास्यद्वितीया आसामनध्यायत्वेपि व्रतबंधे
 प्राज्ञस्त्यसद्भाव इत्यर्थः । अनध्यायत्वं च सप्रयोजनं 'शुचिशुक्ल' इत्यादिपद्य-
 व्याख्यानावसरेऽस्माभिर्वक्ष्यते । कृष्णादिमेति विहितमासानां कृष्णपक्षस्या-
 दिमे त्रिके पंचमीपर्यंतं सस्यात् । नारदवाक्ये शुक्लपक्षस्योक्तेः 'आपंच-
 म्यास्थितेः कृष्णः शुक्लपरिकीर्तितः' इति वचनेनापवादोक्तेः । 'एकां च-
 तुर्थीं संत्यज्य कृष्णपक्षेपि चोत्तमाः । आपंचम्यास्तु तिथयो यदा स्युरभि-
 निदिताः ॥' इति नारदस्याप्युक्तेश्च । वसिष्ठोऽपि—'त्यक्त्वा चतुर्थीमपि
 कृष्णपक्षे स्वाद्यं त्रिभागं शुभदं व्रते च' इति । नचेति । त्रिधाविभक्तस्य दिवसस्य
 त्रयो भागाः क्रमेण पूर्वाह्णमध्याह्णपराह्णसंज्ञका भवन्ति । उक्तं च स्कंद-
 पुराणे—'ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्तानां तु पंचकम् । पूर्वाह्णः प्रथमः
 प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् । अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पंचकम् ॥'

इति । तत्रापराह्णभागे च व्रतं न सत् 'अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्कारम-
र्हति' इत्युक्तेः । युक्तं चैतत् । तस्मिन्समयेपि श्राद्धं कर्तुमुचितं नतु इतरशु-
भकृत्यम् । यदाह नारदः—'त्रिधा विभज्य दिवसं तत्रादौ कर्म दैविकम् ।
द्वितीये मानुषं कार्यं तृतीयेऽंशे तु पैतृकम् ॥' इति । एतस्य फलमुक्तं म-
नुना—'सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् । मध्याह्णे मध्यमं प्रोक्तम-
पराह्णे च गर्हितम् ॥' इति । एवं सति पूर्वाह्णे कदाचिल्लग्नसंभवे मध्याह्नसम-
येपि सति संभवे लग्नं कार्यमपराह्णे तु सर्वथा न कार्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ ४० ॥

अथ व्रतबंधे सामान्यतो लग्नभंगं प्रमाणिकयाह—

कवीज्यचंद्रलग्नपा रिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः ।

व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः ॥ ४१ ॥

कवीज्येति ॥ अत्र लग्नार्थं राशयः सापवादा वसिष्ठेनोक्ताः—'लग्नाय-
सौम्यग्रहराशयो ये ग्राह्या न पापग्रहराशयो ये । ग्राह्याश्च तेपि प्रबलैश्च
सौम्यैरधिष्ठिताश्चापि निरीक्षिता वा ॥' अतएवाह नारदः—'राशयः सकलाः
श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः ॥' इति । एवं सति जगन्मोहने वसिष्ठेन प्र-
त्येकं लग्नफलान्युक्तानि—'मेमे भवति वाकुण्ठो वित्तविद्यायुतो वृषे । युग्मे
वेदांतदर्शी स्यात्कुलीरे च पटंगवित् ॥ शिल्पकर्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पं-
डितः । तुलायां वणिजप्राप्तिः कांडपृष्ठश्च वृश्चिके ॥ कांडपृष्ठः शस्त्रजीवी ।
सर्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मुग्धे तथा । राजप्रेक्षो भवेत्कुम्भे मीने वेदांतपारगः ॥'
इति । तानि लग्नानां शुभाशुभग्रहाणामुत्तमनिष्ठाधिष्ठाननिरीक्षणान्नभावे
द्रष्टव्यानि । यदा तु संभवस्तदा 'यथाहि योगादमृतायते विषं विषायते
मध्वपि सर्पिषा समम्' इति वचनाद्योगजमेव फलं भवति । तत्र रिपौ प-
ष्ठस्थाने मृतावष्टमस्थाने चेच्छुक्रवृहस्पतिचंद्रलग्नस्वामिनो भवन्ति तदा-
धमा मरणकारकाः स्युः । अथाब्जभार्गवौ चंद्रशुक्रौ व्यये चेद्भवतस्तदा मर-
णकरावित्यर्थः । खलाः पापग्रहा लग्नाष्टमपंचमस्थानेषु स्थिताश्चेत्तदा तथा
मरणकरा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ सामान्यतो लग्नशुद्धिमनुष्ठेमाह—

व्रतबंधेऽष्टपङ्क्तिरिःफवर्जिताः शोभनाः शुभाः ।

त्रिषडाये खलाः पूर्णो गोकर्कस्थो विधुस्तनौ ॥ ४२ ॥

व्रतेति ॥ शुभाः शुभग्रहा अष्टमषष्ठद्वादशस्थानस्थिताश्चेन्न स्युस्तदा व्र-
तबंधे शोभनाः शुभफलदायकाः । खलास्तृतीयषष्ठिकादशस्थानस्थिताः शो-
भनाः । यदाह नारदः—'त्रिषडायगतैः पापैः षडष्टांत्यविवर्जितैः । शुभैः
षष्टाष्टलगांत्यवर्जितेन हिमांशुना ॥' दैवज्ञमनोहरे गुरुः—'लग्नस्थिते च
रंध्रे च पापे च मरणं बटोः । सौख्यं स्यात्त्रिषडायेषु जडत्वमितरेषु च ॥ चंद्र-

कूरास्तनौ नेष्टाः सर्वे रंध्रे व्यये कविः । सितेंदुलम्पपाः षष्ठे मौजीविद्यादिकर्मसु ॥
मौजीबन्धे विशेषेण प्राग्लम्पात्पंचमं तथा । कूरग्रहैर्विमुक्तं च भृगुराहू तथा-
ष्टमे ॥ दाक्षिणात्यास्वेवमाहुः—‘चंद्रकूरास्तनौ नेष्टाः सर्वे रंध्रे व्यये कविः ।
सितेंदुलम्पपाः षष्ठे बटोः प्राणापहारकाः ॥’ भत्र शुक्रस्य मरणरूपफलमुक्तं
तदेतत्प्राच्या न सहन्ते—‘व्ययस्थानगताः सर्वे कुर्वन्ति व्ययशीलिनम् । खलं
नीचं पापरतं बंधुहीनं विदेशगम् ॥’ इति वसिष्ठादिमुनिविरोधात् । नन्वे-
तादृशदुष्टफलध्वणाद्वादशशुक्रो निषिद्ध एवेति चेन्न । एवं सति द्वादशस्थाना-
नां सर्वेषामपि वर्जनीयत्वमापतेत् । तच्च तवापि संमतं नास्ति । ‘सर्वत्र शु-
भकृच्छुकः षष्ठसप्ताष्टमं विना’ इति कश्यपोक्तेश्च । विशेषो वसिष्ठेनोक्तः—
‘द्वादशस्थं रविं भौमः पश्यन्नाचार्यनेत्रहा । बलिनं बलवात्तुनमचिरात्तात्र सं-
शयः ॥ सर्वे ग्रहाश्चाष्टमगा निधनाधनशोकदाः । विना स्वतुंगस्वक्षाधिभिन्नागाः
शुभवर्गगाः ॥ आचार्यमशुभा घ्नन्ति शिष्यं श्रंत्यशुभेतराः ॥’ अस्यापवादस्तेनैवो-
क्तः—‘चंद्रात्स्मरारिरंध्रेषु यद्येकस्मिच्छुभग्रहे ॥ स्थितेधियोगे संज्ञा स्याच्छुभ-
योगो द्विजन्मनाम् ॥ केंद्रत्रिकोणगे जीवे भानुः शुक्रोऽथवा व्यये । द्वितीये शे
शुभे योगो द्विजानामुपनायनम् ॥’ इति । गुरुः—‘मेपगोर्ककटाख्यानां भौ-
मशुक्रेंदवः क्रमात् । यमोदये भवेद्योगो द्विजोपनयने शुभम् ॥’ इति । यमोदये
मिथुनलम्बोदये । कर्केति। पूर्णः शुक्रपक्षीयो विधुः कर्कस्थो वृषस्थश्च सन् तनौ
लग्नस्थितो यदि भवेत् तदैव शुभो नान्यथा । यदाह वसिष्ठः—‘प्रालेयरश्मौ
यदि लग्नसंस्थे वलक्षपक्षेऽपि भवेत्स रोगी’ इति । गुरुश्च—‘चंद्रोदयेमिशस्तः
स्यात्क्षयरोगी सितेतरः । शुक्रपक्षे भवेद्यज्वा स्वभे तुंगे विशेषतः ॥’ इति ।
चंद्रे उदये इति पदच्छेदः । मध्येंदुरितिवत्समाधिः । युक्तं चैतत् । उपनयनं हि
द्वितीयं जन्म । तत्र हि राशिविशेषेण लग्नस्थचंद्रस्य प्राशस्त्यमभिहितम् ।
तथाच लघुजातके वराहः—‘कर्कटृषाजोपगते लग्ने चंद्रे धनी सुरुपश्च ।
विकलांगजडदरिद्रः शेषे तु विशेषतः कृष्णे ॥’ इति । कश्यपस्तूत्रस्थं ल-
ग्नस्थं चंद्रं सदैव न्यषेधीत् । तथा ‘वर्धमानोपि वा चंद्रः पूर्णो वा यदि तुं-
गगः । निःस्वं करोति व्रतिनं लग्नगः क्षयरोगिणम् ॥’ इति । तदेतयोरुच्च-
स्थितचंद्रसंबन्धिनोः पक्षयोर्देशाचारतो व्यवस्था । स्वगृहे चंद्रस्तूतम एव
द्वयोरिति ॥ ४२ ॥

अथ वर्णशशाखेशयोः प्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्दर्णाधीशं शाखाधीशं च
शालिन्याह—

विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजाकौ

राजन्यानामोषधीशो विशां च ।

शूद्राणां ज्ञातृजानां शनिः स्या-

च्छाखेशः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः ॥ ४३ ॥

विप्रेति ॥ विप्राचीशिविति समासांतर्गतमपि अधीशपदं अन्यत्रानुष-
ज्यते । तेन शुक्रवृहस्पती ब्राह्मणानां स्वामिनौ भौमसूर्यौ क्षत्रियाणां स्वा-
मिनौ चंद्रो वैश्यानां स्वामी बुधः शूद्राणां स्वामी शनिरंत्यजानां चांडाला-
दीनां प्रतिलोमजातीनां स्वामी । यदाह वराहः—‘विप्रादितः शुक्रगुरु कु-
जाकौ शशी बुधश्चेत्यसितौत्यजानाम्’ इति । स्वामिनाविति पूर्वशेषः । ‘ऋ-
ग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः’ इति वेदक्रमात् । जीवशुक्रारसौम्याः
शाखेशाः स्युः । ऋग्वेदस्य गुरुः यजुषः शुक्रः साम्नो भौमः अथर्वणो बुधः ।
स्वामीत्यर्थः । यदाह नारदः—‘वेदानामधिषा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्’
इति । ‘ऋग्यजुःसामशाखेशा गुरुशुक्रधरात्मजाः । अथर्वणस्य वेदस्य शाखे-
शश्चंद्रनंदनः ॥’ इति वसिष्ठोक्तेश्च ॥ ४३ ॥

अथानयोर्वर्णेशशाखेशयोः प्रयोजनं वसंततिलकयाह—

शाखेशवारतनुवीर्यमतीव शस्तं

शाखेशसूर्यशशिजीवबले व्रतं सत् ।

जीवे भृगौ रिपुगृहे विजिते च नीचे

स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितो व्रतेन ॥ ४४ ॥

शाखेशेति ॥ यः स्वशाखाधिपस्तस्यैव वारस्तनुर्लभं च वीर्यं च गोचरप्र-
करणे स्वगृहावच्छिन्नत्वेन वा बलत्वं च तद्व्रतेति शस्तम् । यथा गुरुः ऋग्वेदि-
नामीशोऽतो गुरुवारे गुरुलभे धनुर्मीनाख्ये गुरुबले च सत्युपनयनं शुभम् ।
एवं सर्वत्रापि ध्येयम् । तदुक्तं नारदेन—‘शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं
शिशोः । शाखाधिपतिलभं च त्रितयं दुर्लभं व्रते ॥’ शाखेशेति । शाखा वेद-
स्तस्येशः स्वामी तुल्यन्यायत्वाद्दर्शेशोऽपि ग्राह्यः । सूर्यशशिजीवाः प्रसिद्धाः ।
एषां बले सति व्रतं सत्स्यादन्यथा नेत्यर्थः । तदुक्तं च वसिष्ठेन—‘शाखेश-
सूर्यवर्णेशगुरुणां बलपूर्वकम् । ततोन्वेषां गुरुबलं मुख्यमाचार्यशिष्ययोः ॥’
राजमार्तंडे विशेषः—‘पितुः सूर्यबलं श्रेष्ठं शास्त्रावर्णेशयोर्बटोः । सर्वेषां गु-
रुचंद्रार्कबलं श्रेष्ठं व्रतादिषु ॥’ इति । रत्नमालायाम्—‘वर्णाधिपे बलोपेते
उपनीतक्रिया हिता । सर्वेषां वा गुरौ चंद्रे सूर्ये च बलशालिनि ॥’ इति ।
भीमपराक्रमः—‘विप्राणां गुरुसितयो राज्ञां रविभौमयोर्बलं शस्तम् । इंदो-
र्विशां रवींद्रुद्रिदशेज्यबलेऽखिलानां तु ॥’ नारदेन तु प्रत्येकं शाखेशादीनां
उच्चादिस्थितत्वेन फलमुक्तम्—‘स्वोच्चसंस्थे तदंशे वा स्वराशौ वा तदंशके ।
शाखेशे वा गुरौ शुके वेदवेदांगपारगः ॥ परमोच्चगते जीवे शाखेशे वाथवा
सिते । व्रती शिशुर्धनाढ्यः स्याद्वेदवेदांगपारगः ॥ मित्रराशिगते जीवे तदंशे
वा स्वशास्त्रे । शुके वाचार्यसंयुक्ते तदा तत्र व्रती शिशुः ॥ स्वाधिमित्र-
गृहस्थे वा तस्योच्चस्थे तदंशके । गुरौ भृगौ वा शाखेशे विद्याधनसमन्वितः ॥’
इति । शाखेश इत्युपलक्षणम् । तेन वर्णाधिपेभ्येतदेव फलम् । अत्र प्रमाणं

रत्नमालार्यां प्रागुक्तम् । शाखेशादीनां निबलत्वे फलमाह—जीवेति । जीवे वा भृगौ वा चकाराच्छाखेशे वर्णेशे वा विजिते युद्धे पराजिते वा नीचे स्व-नीचराशिस्थिते सति व्रतेनानुष्ठितेन सदा वेदशास्त्रविधिना वेदो वेदाध्ययनं शास्त्रं शास्त्राध्ययनं विधिर्नित्यनेमित्तिकश्रोतस्मात्तैर्कर्मानुष्ठानाख्यस्तेषां समाहारद्वन्द्वस्तेन रहितो व्रती स्यात् । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘नीचर्क्षनीचांशकसंस्थिते वा शाखेश्वरे वास्फुजितौद्रपूज्ये । व्रती शिशुर्हैनकुलप्रसूतः शास्त्रोपजीवी स्वगृहं विसृज्य ॥’ नारदेनापि—‘स्वनीचगे तदंशे वा स्वारिमे वा तदंशके । गुरौ भृगौ वा शाखेशे कुलशीलविवर्जितः॥स्वाधिशत्रुगृहस्थे वा तदंशे वा तदा व्रती । शाखेशे वा गुरौ शुके महापातककृद्भवेत् । शाखेशे इत्युपलक्षणं वर्णाधिपस्यापि । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये च वार्धके । नैवोपनयनं कार्यं वर्णेशे दुर्बले सति ॥’ इति । ‘शाखेशगुरुशुक्राणामेकस्मिन्नुत्पत्तिर्निजिते । विद्यावित्तार्थिभिसुत्रं न कार्यं चोपनायनम् ॥’ अत्र नीचाश्व-वस्थितत्वेपि शाखेशादेः परिहारमाह वसिष्ठ एव—‘शत्रुनीचाधिशत्रुस्थे स्वांशे वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुके न नीचफलमभूते ॥’ इति । उच्चादिसंज्ञामाह वराहः—‘अजवृषभमृगांगनाकुलीरा क्षयवर्णजौ च वि-वाकरादितुंगाः । दश १० शिखि ३ मनुयुक् २८ तिथीं १५ द्विषांशौ ५ खनि-वक २७ विंशति २० मिश्र तेऽस्तनीचाः ॥’ स्वगृहादिकं ग्रंथकृद्वाहप्रकरणे वक्ष्यति । ननु शुके शत्रुगृहस्थे नीचगृहस्थे वा बटोरुपनयनं निषिद्धमित्युक्तं तदुक्तम् । शुक्रशत्रू रविचंद्रौ तद्गृहे सिंहकर्कौ तच्चीचं च कन्या ततः कर्कसिंहकन्याराशिस्थे शुके बटोरुपनयनं कार्यमिति तु वाक्यार्थः संपद्यते । यदा शुक्रस्य कर्कादिराशित्रयावस्थितिस्तदा सामान्यतः सूर्यस्यापि दक्षिणा-यनगतत्वादोपनयननिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो व्यर्थः । अत्रेयं समाधिसरणिः । यथा यद्यपि सामान्यतः सूर्यस्य दक्षिणायनगतत्वं संभवति तथापि विशेषः कदाचिदसंभवोप्यापतति स्पष्टीकृतिवशतो हि सूर्यात्प्राक् पश्चाद्वा एकरा-श्यंतरितो राशिद्वयांतरितो वा शुक्रः संभवति तदा कर्कादिराशिस्थे सूर्ये शुक्रस्य स्पष्टीकृत्या कर्कादिराशित्रयावस्थितिः संभवतीति उपनयनकालदू-षिका व्यर्थेव । दक्षिणायनसद्भावात् । यदा तु वृषामिधुनस्थिते सूर्ये स्पष्टी-कृत्या कर्कसिंहराश्यवस्थितिः शुक्रस्य संभवति विहितकालदूषिकेति सार्थक एव निषेधः । ननु शत्रुक्षेत्रावस्थितशुक्रनिषेधोऽभिहितरीत्या युक्तः परं एव नीच-राश्यवस्थितशुक्रनिषेधो व्यर्थ एव । यतः स्पष्टीकृत्या जातोऽपि कन्यास्थितः शुक्रः कदाचिदपि दक्षिणायनं न व्यभिचरति । सत्यम् । ‘शरद्वीप्सवसंतेषु न्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् । मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघादिपंचसु ॥’ इति नारदादिवाक्येभ्यः शरत्काले वैश्यानामुपनयनं विहितमित्यवगम्यते । तत्र कदाचिच्छुक्रस्य नीचराशिकन्यावस्थित्योपनयननिषेधेन वचनसार्थ-क्यात् । यदातु—‘विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौजी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे तु त्रिंशां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे ॥’ इति वृद्धवसिष्ठवाक्यादक्षिणायनेपि

वैश्यानां मौंजी प्रशस्ता तदा तु सुतरां शुक्रस्य शत्रुगृहनीचगृहस्थितत्वदोषो-
क्तिः सार्थिकेवेति न शत्रुगृहस्थे गुरावप्युपनयनं निषिद्धमित्युक्तम् । तत्र गुरोः
शत्रुर्बुधः शुभः तद्गृहाणि मिथुनकन्यावृषतुलाख्यानि तस्थे गुरौ बटोरुपनय-
ननिषेधो नीचस्थितगुरुवच्छिष्टैः कुतो नांगीक्रियत इति । उच्यते—तत्र
षष्ठराशयः यथा गुरोरस्ते सिंहस्थे मकरस्थे वा गुरौ समस्तशुभकर्मणां आरंभो
निषिद्धो दोषप्रकरणे पाठात् स्वनीच इत्यादिवाक्यस्योपनयनप्रकरण एव
पाठादनावश्यकता प्रतीयते । आवश्यकत्वे तु दोषप्रकरण एव निषेधो वक्तव्यः
स्यात् । नच तत्रोक्तौ सकलशुभकर्मणां निषेधः स्यादिति वाच्यम् । स्वनीचग
इत्यस्य वाक्यस्य ‘शूले कलाशीलविवर्जितः’ इति चरणरूपे ‘मौंजीबंधं न
कारयेत्’ इति पठितव्यमपि इति तस्यैव निषेधः सेत्स्यति । ननु मौंजी-
बंधनपदमुपलक्षणत्वेन व्याख्यास्यते । यथा—‘उपनयनं गोदानं चोद्वाह-
गृहप्रवेशगमनानि । अस्तमितेषु न कुर्यात्सुरगुरुभृगुपुत्रचंद्रेषु ॥’ इत्यादिषु
उपनयनपदानि । सत्यम् । सर्वत्रोपलक्षणत्वं वाक्यांतराणि विना व्याख्यातुं
दुर्घटम् । अत्रहि—‘वापीकूपतडागयागगमनम्’ इत्यादिऋक्षोच्चयादिवाक्यै-
कवाक्यतावशादुपनयनादिपदानि उपलक्षणत्वेन व्याक्रियन्ते न केवलानि ।
सदृशवाक्यांतराभावात् । एवंसति दोषप्रकरण एव निषेधे वक्तव्ये यदुप-
नयनप्रकरणे दोषाभिधानं तद्द्वयोः कालांतरे संभवति वृषमिथुनकन्यातुलास्थे
गुरादुपनयनं न कार्यमित्येवंपरम् । तदसंभवे तु भवत्येव कालांतराभावात् ।
नीचस्थितगुरौ तु सर्वथा न भवति दोषप्रकरणे पाठाद्वावच्छेदवत् नीचरा-
शिगतत्वेन निषेधे सिद्धे तदंशकनिषेधो राश्यंतरगेपि गुरौ नीचाहान्यर्थमि-
त्यलमतिप्रसंगेन ॥ ४४ ॥

अथ सामान्यतो निषिद्धस्य जन्ममासादेरत्र व्रतवधेऽपवादमनुष्टुभाह—

जन्मर्क्षमासलभ्यादौ व्रते विद्याधिको व्रती ।

आद्यगर्भेऽपि विप्राणां क्षत्रादीनामनादिमे ॥ ४५ ॥

जन्मर्क्षेति ॥ जन्मनक्षत्रे जन्ममासे जन्मलभ्रे च आदिशब्देन जन्मतिथिः
एतेषु सत्स्वपि दोषेषु विप्राणामाद्यगर्भेऽपिशब्दाद्वितीयगर्भादावपि व्रती
बालो व्रते यज्ञोपवीते विद्याधिकः स्यात् । क्षत्रादीनां क्षत्रियवैश्यानां पुनर-
नादिमे द्वितीयगर्भाद्ये बालके सति जन्मर्क्षमासलभ्यादौ विद्याधिको व्रती
स्यात् । आद्यगर्भे तु तेषां सर्वथा प्रतिषेध एवेति । अत्रायमाशयः ।
श्रीपतिः—‘जन्ममासि न च जन्ममे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मंगलम् ॥’ इति । अ-
त्राद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वेति देहलीदीपन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । तेन
जन्ममासादावाद्यगर्भस्यैव निषेधः । तथाच ‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यमेदो
हि दूषणम्’ इति वाक्यभेदानापत्तेः । अतएव महेश्वरः—‘न जन्ममासे
न च जन्मधिष्ये न जन्मकालीनदिने विदध्यात् । ज्येष्ठे न मासि प्रथ-

मस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मंगलानि ॥' इति वाक्यान्ते प्रथमस्येवाधुक्त-
वाक् । अन्यच्च नारदोपि—'न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा ।
आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥' इति विशेषाच्च । अस्यापवादमाह
शौनकः—'जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासे तथा जन्मनि जन्मराशौ ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोपि प्रज्ञाविशेषः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ गर्भाष्टमे
गर्गपराक्षराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबंधने तु । ततोऽधिकं जन्मसु तारकासु
मासे तथा जन्मनि वाडवानाम् ॥' वाडवानां ब्राह्मणानाम् । 'द्विजात्यग्रज-
न्मभूदेववाडवाः' इत्यभिधानात् । प्रथमदशमैकोनविंशतिनक्षत्राणां ग्रहणार्थं
जन्मतारकास्त्वियुक्तम् । पट्टबंधने इत्यादि नारदवाक्यं प्रागुक्तमेव । गर्भाष्ट-
मोपनयनफलमाह राजमार्तंडः—'यज्वा वसंतसमये बहुवित्तभोगी गर्भा-
ष्टमे विविधशास्त्रविशारदस्तु । वेदार्थपालनपरः खलु जन्ममासे ऋक्षेऽपि
जन्मनि बहुकृतभाजनं स्यात् ॥' ननु 'विवाहे चोपनयने जन्ममासं च
वर्जयेत् । विशेषाजन्मपक्षं तु वसिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥' इति जगन्मोहने गर्ग-
वचनं कथं संगच्छेतेति चेत् । सत्यम् । क्षत्रियाणां विशां चाद्यगर्भनिषेधार्थं
भविष्यति । तथा सति द्वितीयगर्भादाबुपनयनादिमंगलकृत्यं सुखोदकं स्यात् ।
विप्राणां तु वाडवानामिति विशेषोक्तेराद्यगर्भानाद्यगर्भसाधारणमुपनयनं ज-
न्ममासादौ कुत इति चेच्छृणु । यो जन्ममासादौ निषेधः स आद्यगर्भस्यैव
सोऽप्युदनयनवाक्येनापोह्यते । द्वितीयगर्भादौ तु निषेध एव नास्ति किं
तदपवादेन ॥ ४५ ॥

अथ गुरुबलमनुष्ठमाह—

बटुकन्याजन्मराशेश्चिकोणायद्विसप्तगः ।

श्रेष्ठो गुरुः खपट्ट्याद्ये पूजयान्यत्र निंदितः ॥ ४६ ॥

बटुकन्येति ॥ बटुरूपनयमाधिकारी । उपलक्षणत्वाद्गुरोऽपि । तथा कन्या
कीजात्यपत्यं तज्जन्मराशोः नवमपंचमैकादशद्वितीयसप्तमस्थानस्थितो गुरुः
श्रेष्ठ उक्तमः । यदाह श्रीपतिः—'खाद्यधर्मतनयद्युनस्थितो नाकनायकपुरोहितः
शुभः' इति । खेति दशमपदतृतीयप्रथमस्थानस्थितो गुरुः पूजया धर्मशा-
स्त्रोक्तपूजाविधानेन स्वनुष्ठितेन श्रेष्ठः । अन्यत्र चतुर्थद्वादशाष्टमाख्यनिघस्था-
नस्थितः सन् द्विगुणत्रिगुणादिपूजया स्वनुष्ठितयापि निंदो निषिद्ध इत्यर्थः ।
उक्तं च वराहेण—'दुश्चिक्वजन्माद्रिखमध्यभेषु जन्मर्क्षतो वांछति वज्र-
पाणेः । पूजां पुरोधा न स एव कांक्षत्यथाष्टमप्रांत्यरासातलस्थः ॥' इति । च-
सिष्ठेन तु विशेष उक्तः—'बंधौ तृतीये रिपुराशिसंस्थे वांछति पूजां दशमे
सुरेज्ये । नेच्छति पूजां जनिगे व्ययस्थे पुरातना अष्टमगेपि राशौ ॥' जनिगे
जन्मराशिस्थे । चतुर्थजन्मस्थगुरोः पूजा निरपेक्षत्वविपणिगी देशभेदेन व्यवस्था
ध्येया । तत्र पूजानिरपेक्षेपि गुरौ गुणवद्गुरोपलब्धौ कन्यायाः कालातिक्रांत-

तथा विवाह उचितः । तदप्युक्तं वराहेण—‘पूजामिलाषं प्रति सिस्त्रहोपि
 कुर्वाणुरौ शुद्धिविवर्जितेपि । वराग्र्यलाभे शुभदं विवाहं वदन्ति गर्गच्यवना-
 विमुल्याः ॥’ इति । अत्र चतुर्थद्वादशाष्टमस्थानस्थितत्वेन गुरोर्द्विगुणत्रिगुणा-
 दिकां पूजां विधाय विवाहः शुभ इति सांप्रदायिकार्थः । विवाह इत्युपल-
 क्षणं तेन व्रतबंधोप्येवमेव ध्येयः । तदुक्तं नारदेन—‘बालस्य बलहीनोपि
 शोण्या जीवो बलप्रदः । यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्तेनोपनायनम् ॥’ इति ।
 वसिष्ठेनापि—‘उक्तेऽपि वर्षे न बली गुरुश्चच्छाया प्रशस्तं व्रतबंधकर्म । अ-
 नुक्तवर्षेऽपि बलप्रदोऽपि नैवं तयोरब्दबलं बलीयः ॥’ इति । अत्र वाम-
 बेधेन ये गुरुशुद्धिमाहुस्तान्दूषयति गर्गः—‘मौजीबंधे विवाहे च प्रतिष्ठायां
 विशेषतः । गोचरेणैव कर्तव्यं वेधादिकमकारणम् ॥’ इति । प्राच्यास्तु गोच-
 रबलाभावे अष्टकवर्गबलेनैव व्रतबंधादिकमाहुः । यदाह राजमार्तंडः—‘अष्ट-
 कवर्गविशुद्धेषु गुरुशीतांशुभानुषु । व्रतोद्वाहौ च कर्तव्यौ गोचरेण कदापि
 न ॥’ इति । उपलक्षणमेतत् । यत्र कर्मणि यस्य यस्य ग्रहस्य शुद्धिरपेक्षिता
 तस्य तस्याष्टकवर्गशुद्धिर्विचार्या । एतदप्याह स एव—‘अष्टवर्गेण ये शुद्धास्ते
 शुद्धाः सर्वकर्मसु । सुष्माष्टवर्गसंशुद्धिः स्थूला शुद्धिस्तु गोचरे ॥ अभावतो
 गोचरशोभनानां शुद्धिं वदेन्नागुरिरष्टवर्गात् । वैधव्यकन्याक्षयहेतुयोगे जीवा-
 ष्टवर्गस्य वदेत्तु शुद्धिम् ॥’ इति । तत्र गुरोरष्टकवर्गो लिख्यते । बृहज्जातके
 वराहः—‘दिक्स्वाद्यष्टमदायबंधेषु कुजात्स्वात्सत्रिकेष्वंगिराः सूर्यास्तत्रिनवेषु-
 धीस्वनवदिग्ग्लभारिगे भागवात् । जायायार्थनवात्मजेषु हिमगोमंदत्रिषद्-
 धीव्यये दिग्गीपदस्वसुखाय पूर्वनवगोज्ञासत्सरेषु दयात् ॥’ इति । एवं स-
 त्यामपेक्षायां सूर्यादीनामप्यष्टकवर्गास्त एव ध्येयाः । एवं जन्मकालीनग्रहव-
 शादुक्तस्थाने रेखा दत्त्वा सांप्रतं विरुद्धफलदातृग्रहाधिष्ठिताशौ रेखाधिक्ये
 शुभमन्यथा नेति निष्कृष्टोऽर्थः । उक्तं च लघुजातके—‘विफलं गोचरग-
 णितं षष्टकवर्गेण निर्दिशेत्पुंसाम् । रेपाधिक्ये शुभदं बिंदधिकेनैव शोभनं
 प्रायः ॥’ अत्र प्रत्येकं रेखाफलमुक्तं यवनान्चार्यैः—‘कष्टं स्यादेकरेखायां द्वा-
 भ्यामर्थक्षयो भवेत् । त्रिभिः क्लेशं विजानीयाच्चतुर्भिः समता मता ॥ पंचभिः
 क्षेममारोग्यं षड्भिरर्थगमो भवेत् । सप्तभिः परमानंदस्वष्टाभिः सर्वसंप-
 दः ॥’ इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ४६ ॥

अथ ग्रंथकृत्स्वमतेन गुरुदौष्ट्यापवादमनुष्ठुभाह—

स्वोच्चे स्वमे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः ।

रिःफाष्टतुर्यगोपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन् ॥ ४७ ॥

स्वोच्चे इति ॥ गुरुर्द्वादशाष्टमचतुर्थार्यनिघस्थानस्थितोऽपि यदि स्वोच्च-
 स्थाने कर्के स्वमे धनुर्मीनाख्ये स्वमैत्रे स्वमित्रगृहे मेघवृश्चिकाख्ये स्वांशे य-
 स्मिन् कस्मिंश्चिद्वाशौ धनुर्मीननवांशे वर्गोत्तमे वर्गनवांशे यथा वृषराशौ वृ-

वनवांशे गुरुः वर्गोत्तम इति । वर्गोत्तमलक्षणमुक्तं चराहेण—‘वर्गोत्तमाश्रय-
‘गृहादिषु पूर्वमध्यपर्यंतगाः शुभफला नवभागसंज्ञाः’ इति । उपलक्षणत्वा-
त्स्वोच्चादिनवांशेऽपि वा स्थितः स्वात्तदेष्टशुभफलदाता कैमुतिकन्यायेनाप्य-
न्येषु स्थानेष्वेतादृशो गुरुः शुभ एव । यदाह भुजबलः—‘वर्गोत्तमे स्वभवने भ-
वनेऽथ मैत्रे मित्रांशके स्वभवनोच्चनवांशके वा । जन्माष्टरिः फरिपुखत्रिचतुर्थ-
गोपि जीवः सुखार्थमुतवृद्धिकरो विवाहे ॥’ व्यासोपि—‘मित्रराशिगते
जीवे स्वगृहे स्तोत्रगोऽपि वा । उद्धाहिता यदा कन्या भवेत्पुत्रार्थसंयुता ॥’
इति तुल्यन्यायत्वाद्भतादावपि ज्ञेयम् । ननु गुरोः सूर्यभौमौ मित्रे । एवं-
सति सिंहकर्कावित्यपि कुतो न व्याख्यातमिति चेन्न । सिंहस्थस्य गुरोः स्वरू-
पेणैव निषेध इत्युक्तं प्राक् । कर्कस्थो गुरुरुच्चस्थ एवेति पुनरुक्तिः । अतः प्रा-
कृताधीयः प्राग्व्याख्यातम् । नीचं मकरः अरिस्थः मिथुनकन्यातुलावृषरा-
शिस्थो गुरुः गोचरेण शुभोऽप्यसत् । अनिष्टफलदातेत्यर्थः । तदुक्तं ज्योति-
निबंधे—‘उच्चस्थः स्वगृहे सुहृद्भवनगो वाचस्पतिर्निस्त्रयः पूर्णायुर्विविधार्थ-
सौख्यजनको जन्माष्टमस्थोऽपि चेत् । नीचस्थोऽरिगृहे दिवाकरकरच्छाया-
नुगामी सदापीष्टोऽनिष्टफलं ददाति नियतं वैधव्यदुःखास्पदम् ॥’ इति । अ-
न्नाष्टमस्थ इत्यनेन सर्वथानिष्टफले गुरौ ‘न चाष्टमं लक्षणं प्रपूजये’दिति
वचनात्पूजामनीहमानेऽप्युपनयनादि शुभं स्यात् । द्वादशचतुर्थस्थानस्थस्य
तु द्विगुणपूजामिच्छतस्तथा तृतीयादिस्थानस्थस्य पूजामात्रापेक्षस्य गुरोः शु-
भफलदातृतास्तीति किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायसूचनार्थोपिशब्दः । न
चाष्टममिति वाक्यं शत्रुगृहस्थितगुर्वभिप्रायम् । अस्यापवादो रत्नकोशेऽभि-
हितः—‘गोचराष्टकवर्गाभ्यां यदि शुद्धिर्न लभ्यते । तदोपनयनं कार्यं चैत्रे
मीनगते रवौ ॥ हरौ सिंहांशके जीवे नीचक्षे नीचभागगे । मौजीबंधः शुभः
प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥’ इति गुरुक्तेश्च ॥ ४७ ॥

अथ व्रतबंधे वर्ज्यपदार्थाननुष्ठानाह—

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ निश्यपराह्णके ।

प्राक्संध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबंधो गलग्रहे ॥ ४८ ॥

कृष्णे इति ॥ एषु दुष्टपदार्थेषु सत्सु व्रतबंधो नेष्ट इति वाक्यार्थः । तत्र
कृष्णे प्रथमत्रिभागरहिते कृष्णपक्षे ‘आपंचम्यास्तु तिथयः पराः स्युरतिनि-
दिताः’ इति नारदोक्तेः । तथा प्रदोषे यस्मिन् दिने संध्याकाले प्रदोषो
भवेत्तद्विषयं व्रतबंधो नेष्टः । प्रदोषलक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । अनध्यायेऽपि
नेष्टः । अनध्यायानग्रे वक्ष्यति । शनौ नेष्टः । अत्र संमतिरुक्ता । शनी रात्रौ
नेष्टः अपराह्णकेपि नेष्टः । अत्र संमतिवाक्यं प्रागलेखि । इयं पुनरुक्तिः स्मर-
णाबिच्छेदाधीनम् । तथा प्राक्संध्या प्रातःसंध्या तस्यां गर्जिते मेघध्वनावन-
ध्यायनिमित्ते सति नेष्टः । यदाह वसिष्ठः—‘व्रतेऽद्धि पूर्वसंध्यायां वारिदो

यदि गर्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥' इति । संव्यालक्षणं प्रागुक्तमस्माभिः । तथा गलग्रहे गलग्रहाख्ये दिवसे व्रतबंधो नेष्टः । गलग्रहानाह गुरुः—'त्रयोदश्यादिचत्वारि सप्तम्यादिदिनत्रयम् । चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥' यत्तु वसिष्ठेन—'कृष्णपक्षे चतुर्थीति सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः ॥' इत्यत्र कृष्णपक्षीयचतुर्थीग्रहणं कृतं तद्दोषाधिक्यप्रतिपत्त्यर्थम्, नतु शुक्लपक्षीयचतुर्थ्यां ग्रहणार्थम् । कुतः । गुरुवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र दैवज्ञमनोहरे—'प्रदोषो निश्चयनध्याये मंदे कृष्णे गलग्रहे । मधुं विनोपनीतस्तु पुनःसंस्कारमर्हति ॥ गलग्रहे प्रदोषे च स्वल्पायुरुपजायते ॥' इति । नन्वत्र रात्रिनिषेधो व्यर्थः । यतो दिवसे पूर्वाह्णादयस्त्रयः काला उपनयने श्रेष्ठमध्याधमा उक्ताः । यदाह मनुः—'सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् । मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गर्हितम् ॥ तत्र 'अपराह्णेपनीतस्तु पुनःसंस्कारमर्हति' इत्यपराह्णकालस्यातिनिषिद्धत्वात्कैमुतिकन्यायेन रात्रिरपि निषिद्धेति वाचनिको रात्रिनिषेधो व्यर्थ इति चेत् । सत्यम् । 'अंगवंगकालिणेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति पुनःसंस्कारनिमित्तापत्तौ निमित्तांतरमेव कैमुतिकन्यायेन पुनरुपनयने प्राप्ते यदि रात्रिसन्नाहस्तदोपनयनं माभूदिति रात्रिपदोक्तिः । अनयैव रीत्या प्रदोषोक्तिरति-सार्थिका । यतः सायंकालीनसमयः प्रदोषशब्दवाच्यः 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरोक्तेः । वयं तु प्रदोषग्रहणाद्यदिने लक्षणविशिष्टः प्रदोषो भवेत्तद्दिनमुपनयने त्याज्यमिति ब्रूमः । यत्रापराह्णकालो नैदितस्तत्र प्रदोषस्तु सुतरां निश्चयः । इति प्रदोषग्रहणसामर्थ्यात् पुनरुपनयननिषेधार्थं प्रदोषग्रहणमिति चेन्न । रात्रिपदवत्सर्वथा वैयर्थ्यं सत्येवं गतिर्युक्ता । नच तदत्र पश्यामः । अतएव निबंधकर्तृमिरुपनयनप्रकरण एव प्रदोषलक्षणवाक्यानां लिखितत्वात् । यद्यपि तानि 'सर्वविद्याविघातकृ'दिति 'ब्रह्म नाधीयते नरैरिति च' इत्यादीनि सामान्यतो विचारंभविष्यकाणि । तथापि प्रथमानि क्रमे कारणाभावादक्षरस्वीकारस्य एव तल्लिखनस्य युक्तत्वादतः शिष्टाः सायं यद्दिने प्रदोषस्तदिने गलग्रहरहितेष्युपनयनं कुर्वेति । उक्तं च शार्ङ्गधरीये—'स्वाध्याये पूर्वाह्णे प्रदोषरहिते तथा विरिक्ते च । ह्रित्वा शनिकुजवारौ स्वाध्याये पूर्वपरदिने च ॥' नन्वनध्यायेषु गलग्रहेषु च व्रतबंधो निषिद्ध इत्युक्तं तदयुक्तम् । विहिततत्त्वभावादेव भविष्यति । विहिताश्च तिथय इमाः द्वितीयातृतीयापंचमीषष्ठीदशम्येकादशीद्वादशयो द्वित्रीष्वित्यादिनोक्ताः । उच्यते । द्विविधा अनध्यायाः नित्या नैमित्तिकाश्च । नित्या अष्टम्यादयो नैमित्तिका मन्वाद्यास्तत्र मन्वादिराषाढशुक्लदशमी स्वाध्याय एव । सोपपदा अपि स्वाध्याया एव । संक्रांतिः कदाचिस्वाध्यायेष्वपि स्यादित्येतासु त्रिशिषु व्रतबंधो माभूदिति आसामनध्यायोक्तिः । चेन्नशुद्धवैशाखशुद्धतृतीययोर्मन्वादिगुणाद्योस्तु 'या चैत्रवैशाखसिता तृतीया' इत्यादिवस्मिष्टवाक्येन वाचनिकं

व्रतबंधविषयत्वं अन्यासां मन्वादिस्वाध्यायतिथीनां दक्षिणायनगतमनध्या-
यत्वं प्रथमवेदारंभो माभूदिति प्रयोजनम् । 'ब्रह्म नाधीयते नरैः' इति
वाक्यान्तेऽभिधानात् । वेदस्योपलक्षणात्सकलविद्यारंभोपि । एतच्च सामान्यतः
सर्वासामप्यनध्यायतिथीनां प्रयोजनम् । मन्वादितिथिषु दानादिकमपि प्रयो-
जनं स्मर्यते मत्स्यपुराणे—'मन्वंतरादयश्चैते दत्तस्याक्षयकारकाः' इति ।
अथ चतुर्दश्यादयो यद्यनध्याया नोच्चैरंस्तदा विहितप्रतिपिद्धत्वाभावान्मध्यम-
त्वावसायतिथीनां स्यात्तत्र यथा स्वशास्त्रीयनक्षत्रालाभे अनिषिद्धान्यन्या-
पि नक्षत्राणि गृह्यन्ते तथा कदाचिद्विहिततिथ्यलाभे मध्यमतिथिष्वप्युपन-
यनं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थं चतुर्दश्यादीनामनध्यायत्वम् । एतदेव समाधानं
तुल्यन्यायत्वाद्गलग्रहेष्वपि ध्येयम् । किंच—'विद्यारंभो व्रतोद्देशः क्षौरं चैव
विशेषतः । गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥' इति गुरुणा क्षौरा-
दिनिषेधोक्तेश्च । कचिद्बहुन्यपि कर्माणि गलग्रहे निषिद्धानि । उक्तं च—'बू-
डा व्रतं तथोद्वाहं कर्णयोरपि वेधनम् । गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजी-
वितम् ॥' इत्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ ४८ ॥

अथ व्रतबंधलभे रव्याद्यंशफलमनुष्टुभाह—

कूरो जडो भवेत्पापः पटुः षट्कर्मकृद्बुधः ।

यज्ञार्थभाक्तथा मूर्खो रव्याद्यंशे तनौ क्रमात् ॥ ४९ ॥

कूर इति ॥ षट्कर्माणि अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहाः । उक्तं
च व्यासेन—'यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनं चाध्ययनं
षट्कर्मा धर्मभागिद्वजः ॥' इति । अन्यत्स्पष्टार्थम् । तदुक्तं रत्नमालायाम्—
'शन्यंशे बुदयति मूर्खताकर्मभारो कूरत्वं भवति च पापपीः कुजांशे । चंद्रांशे
त्वतिजडता बुधे पटुत्वं यज्यत्वं गुरुभृगुभागयोगृणंति ॥' इति । भीमपराक्र-
मोऽपि—'भवेत्कूरो जडः पापः पटुर्यज्वा मखान्वितः । मूर्खश्चाकांदिकांशेषु क-
मेणोदयवर्तिषु ॥' इति । एवं सति बुधगुरुशुक्रस्वामिकराशीनां नवांशा ग्राह्याः ।
एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन—'लभेऽथ राशयः श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः । शुभा
नवांशा न तथा ग्राह्यास्ते शुभराशयः ॥ न कदाचित्कर्कटांशः शुभग्रहयु-
तोऽपि वा । तस्माद्रोमिथुनांत्याश्वतुलाकन्यांशकाः शुभाः ॥' इति । अथो
धनुः । तथा सति वृषमिथुनकन्यातुलाधनुर्मीनांशा ग्राह्या इति निष्क-
ष्टोर्थः ॥ ४९ ॥

अथ चंद्रनवांशफलं स्वनवांशे सापवादं मोटकेन छंदसाह—

विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः ।

चंद्रे स्खलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान्स्खलवे ॥ ५० ॥

विद्यानिरत इति ॥ यस्मिन् कास्मिंश्चिद्वाशौ चंद्रो यदि शुभग्रहराशि-
नवांशे स्यात्तदा व्रती विद्यानिरतो भवेत् । यदि पापग्रहराशिनवांशे चंद्र-

सदा दरिद्रतरो धनधान्यरहितः स्यात् । यदि खलवे कर्काशे स्यात्तदा ब-
हुदुःखयुतो भवेत् । उक्तं च कश्यपेन—‘शुभग्रहांशगे चंद्रे विद्यावान्
धनवान् व्रती । तस्मिन्पापांशसंस्थेऽतिनिर्धनोऽखिलदुःखभाक् ॥ स्वांशसंस्थे
निशानाथे दरिद्रः खलु दुर्जनः ॥’ इति । वसिष्ठेन प्रत्येकं फलमुक्तम्—‘सु-
र्यांशकगते चंद्रे महापातककृद्रती । पण्योपसेवी स्वांशस्थे नीचे निःस्वः
खलो भवेत् ॥ कुजांशकगते चंद्रे शस्त्रजीवी खलो व्रती । बुधांशकगते चंद्रे
वेदवेदी भवेत्पटुः ॥ जीवांशकगते यज्वा सांगवेदविशारदः । शुक्रांशगे
धनी दाता विद्यावित्तविशारदः ॥ क्षिप्रोद्वाही यज्ञकृत्स्यात्सत्रदो भोगवा-
न्भवेत् । सौरांशकगते चंद्रे सदा चांडालसेवकः ॥’ इति । अथ स्वांशस्थि-
तस्य चंद्रस्यापवादमाह—कर्णेति । यदि कर्णे श्रवणनक्षत्रे अदितौ पुनर्व-
सुमे चोपनयने सति स्वांशचंद्रस्य नवांशश्चेत्स्यात्तदा व्रती धनवान् स्यात् ।
तदुक्तं नारदेन—‘श्रवणादितिनक्षत्रे कर्काशस्थे निशाकरे । तदा व्रती वेद-
शास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान् ॥’ इति ॥ ५० ॥

अथ केंद्रस्थानां सूर्यादीनां फलमनुष्टुभाह—

राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः ।

प्राज्ञोऽर्थवान्मलेच्छसेवी केंद्रे सूर्यादिखेचरैः ॥ ५१ ॥

राजसेवीति ॥ केंद्ररूप्यादिग्रहैः प्रत्येकं सहितैः क्रमादिदं फलं ज्ञेयमि-
त्यर्थः । अन्यत्पष्टम् । यदाह श्रीपतिः—‘स्वानुष्ठाने रतः स्यात्प्रचुरमति-
युतः केंद्रसंस्थे सुरेज्ये विद्यासौख्यार्थयुक्तो ह्युशनसि शशिजेऽध्यापकश्च प्र-
दिष्टः । सूर्यं राजोपसेवी भवति धरणिजे शस्त्रवृत्तिर्द्विजन्मा शीतांशौ वैश्य-
वृत्तिर्दिनकरतनये सेवकश्चांत्यजानाम् ॥’ अंत्यजानां चांडालानाम् । अत्र
लघ्नस्थं चंद्रं केंद्रस्थं च शनिं विना शुभाः पापाश्च शुभफला इत्यवगम्यते ।
मुनिमिस्तु केंद्रपापा निषिद्धा इत्युक्तम् । यदाह नारदः—‘स्फूर्जितं केंद्रगे
भानौ व्रतिनो वंशनाशनम् । कूजितं केंद्रगे भौमे शिष्याचार्यविनाशनम् ॥
करोति रुदितं केंद्रसंस्थे मंदे महागदम् । लभे केंद्रगते राहौ रंभे मातृवि-
नाशनम् । उग्रं केंद्रगते केतौ व्रतिवित्तविनाशनम् ॥’ इति । तत्र सूर्यस्य
सर्वशाखाधिपत्वात्केंद्रसंस्थत्वमावश्यकविषयं द्रष्टव्यम् । उक्तं च दैवज्ञमनो-
हरे—‘सर्वशाखाधिपं भानुं केचिदूचुर्महर्षयः । तस्मादत्यंतराभावे लघ्न-
स्थोऽर्कः प्रशस्यते ॥’ लघ्नग्रहणं केंद्रोपलक्षणम् । तथा स्वगृहोच्चाद्यवस्थितः
पापग्रहः केंद्रस्थः शुभफलदातान्यथा नेत्यर्थः । इति विरुद्धार्थयोर्वचनयो-
र्विषयविवेकः ॥ ५१ ॥

अथ चंद्रगुरुशुक्राणां ग्रहयुतो फलमनुष्टुभाह—

शुके जीवे तथा चंद्रे सूर्यभौमार्किसंयुते ।

निर्गुणः क्रूरचेष्टः स्यान्निर्घृणः सद्युते पटुः ॥ ५२ ॥

शुकेति ॥ शुके तथा जीवे गुरौ तथा चंद्रे च प्रत्येकं सूर्यसंयुते व्रती निर्गुणः स्यात् । एवं भौमसंयुते सति क्रूरचेष्टः क्रूरा हिंसनशीला चेष्टा हस्तादिचापलं यस्य स तादृशः स्यात् । तथाकिंः शनिस्तेन संयुते निर्घृणः निर्लज्जो निर्दयो वा स्यात् । तथा तस्मिन्नेव शुके जीवे चंद्रे वा प्रत्येकं सद्भिः चंद्रबुधगुरुशुक्रैः युते पटुः सर्वविधानिपुणः स्यात् । उक्तं च रत्नमालायाम्—‘सार्कं जीवे निर्गुणैर्ये विहीनः क्रूरः सारे वाक्पटुः सत्समेते । भानोः पुत्रेणालसो निर्घृणश्च स्याच्छुक्लैर्दू जीववित्संप्रकल्प्यौ ॥’ इति ॥ ५२ ॥

अथ चंद्रवशेन शुभाशुभयोगौ प्रमाणिकयाह—

विधौ सितांशगे सिते त्रिकोणगे तनौ गुरौ ।

समस्तवेदविद्वती यमांशगेऽतिनिर्घृणः ॥ ५३ ॥

विधाविति ॥ विधौ चंद्रे शुभांशगे सति शुके च नवमपंचमस्थानस्थिते गुरौ लग्नस्थे च सति व्रती वटुः समस्तांशतुरो वेदान्वेत्ति जानाति तादृशः स्यात् । एवं । यमांशगे शनिनवांशस्थिते चंद्रे सति लग्ने गुरौ च सति सिते त्रिकोणगे सत्यप्यतिनिर्घृणः स्यात् । यदाह महेश्वरः—‘जीवे लग्नमधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्थे विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्वद्विमुते स्वांशे कृतज्ञोऽधमः ॥’ इति । अपरे तु गुरुशुक्रयुक्तेऽपि शन्यंशस्थे चंद्रे सत्यतिनिर्घृण इति व्याचक्षते । तदुक्तं रत्नमालायाम्—‘लग्ने जीवे भार्गवे च त्रिकोणे शुक्रांशस्थे स्याद्विधौ वेदवेदी । सौरांशस्थे सूरिलग्न्ये सशुके विद्याशीलप्रोज्झितः स्यात्कृतज्ञः ॥’ इति । सूरिलग्न्ये सूरिवृहस्पतिसंयुक्ते लग्न्ये । इति व्रतबंधे लग्नविचारः ॥ ननु व्रतबंधे वटुराशितोऽष्टमभवनादिशुद्धिरुक्ता । यदाह वसिष्ठः—‘न नैधनं नैधनशुद्धिलग्नं न नैधनश्च न च तन्नवांशः । न नैधनेशो न तदंशको वा लग्न्ये प्रशस्तो न च रात्रिनाथः ॥’ इति । सा ग्रंथकृता कुतो नोक्तेति । अत्र ग्रंथकृदाशयं वयं ब्रूमः—‘वीक्षिते वायैकविंशन्महादोषविजिते’ इति नारदोक्तेस्तेषां दोषाणां च विवाहप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्तत्रापि दंपत्योरष्टमं लग्नमित्यपि दोषः सलक्षणो वक्ष्यते । तत्र दंपत्योरिति संस्कार्योपलक्षणं तेन बटोरप्यष्टमभवने शुद्धिरुक्तेवेत्यत्र पुनर्नोक्ता । यत्र एकविंशतिदोषविचारो नास्ति सीमंतादौ किंतु कतिपयदोषस्तत्र तु साक्षादष्टमभवनशुद्धिरुक्ता अग्रेऽपि यात्रादौ वक्ष्यते चेति । एवं चेन्नैधननवांशशुद्ध्यादि कुतो नोक्तम् । सत्यम् । वक्तव्यमेवेति ब्रूमः । परंतु नारदाद्यनेकमुनिभिरप्रणीतत्वाच्चेति ग्रंथकृदाशयः । एवंविधे व्रतबंधलग्न्ये व्रतं कुर्यात् । तदाह नरादः—‘शुभलग्न्ये शुभांशे वा नैधने शुद्धिसंयुते । लग्न्ये त्वन्यैः सौम्यखेटैः संयुते वा निरीक्षिते ॥ जीवार्कशुक्रचंद्राद्यैः पंचभिर्बलिभिर्ग्रहैः । स्थानादिबलसंपन्नैश्चतुर्भिर्वा बलान्वितैः ॥ वीक्षिते वायैकविंशन्महादोषविजिते ॥’ इति । अथ सर्वथा यदि निर्दूषणं लग्नं न लभ्यते तदा का गतिरिति । उच्यते । वेधादिमहादोषराहित्ये सत्यरूपदोषसत्त्वे

गुणाधिक्ये च लग्नं साधीयो भवति । तदुक्तं नारदेन—‘लग्नं सर्वगुणोपेतं
 लभ्यतेऽल्पैर्दिनेन तत् । दोषाल्पत्वं गुणाधिक्यं बहुसंमतमिष्यते ॥ दोषदु-
 ष्टोऽथ कालो यः सोपमार्ष्टुं न शक्यते ॥’ दोषदुष्टत्वं वसिष्ठेनोक्तम्—
 ‘दोषोऽप्येको गुणान्हति तद्विरोधी गुणो न चेत् । पंचगव्यमयं पूर्णकुंभं-
 मद्यलवो यथा ॥’ दोषः पापग्रहवेधादिः । अन्येपि दोषा अत्र व्रतबंधे व-
 सिष्टादिभिरुक्ताः—‘ग्रहे रवींद्रोरवनिप्रकंपे केतूद्रमोल्कापतनादिदोषे । व्रते
 दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥’ श्रीपतिनिबंधे—
 ‘पौषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकालजा । व्रतं यात्रां विवाहं च वर्जये-
 त्सप्तवासरात् ॥’ यत्तु गर्गावाक्यम्—‘बहुवर्षे त्रिरात्रं स्यादल्पवर्षे तु वासरम् ।
 यदि वर्षेद्वन्द्व्याये तेनैव सह गच्छति ॥’ इति । तद्वर्जं प्रकृत्याभिधानात्
 न केवलवृष्टौ दोषः अकालवृष्टौ तु दोष एवेति ॥ ५३ ॥

अथैवं व्रतबंधलग्नमभिधायेदानीं दोषवत्त्वप्रतिज्ञाताननध्यायाञ्जवनचप-
 लार्ययाह—

शुचिशुक्रपौषतपसां दिगश्चिरुद्रार्कसंख्यसिततिथयः ।

भूतादित्रितयाष्टमी संक्रमणं च व्रतेष्वनध्यायाः ॥ ५४ ॥

शुचीति ॥ द्विविधा ह्यनध्याया नित्या नैमित्तिकाश्च । तत्र आपाढशुक्र-
 दशमी ज्येष्ठशुक्रद्वितीया पौषशुक्रैकादशी मन्वादिः माघशुक्रद्वादशी एता
 अनध्यायाः सोपपदत्वात् । तदुक्तं स्मृतां—‘सिता ज्येष्ठे द्वितीया च
 आपाढे दशमी सिता । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥’ इति ।
 भूतेति । भूतं चतुर्दशी तदादित्रितयं चतुर्दशी पूर्णिमाप्रतिपदाः । कृष्णपक्षे च
 अमावास्या च तन्मध्ये तथाष्टमी भूतादित्रितयं चाष्टमी चानयोः समाहारद्वंद्वे
 नपुंसकत्वे ह्रस्वं ज्ञेयम् । तथा संक्रमणं सूर्यस्य निरयनसंक्रांतिदिनं चका-
 रान्मन्वाद्यास्त्रितिथी मधाविति पद्योक्ता मन्वाद्या युगाद्यश्चानध्याया ज्ञेयाः ।
 व्रतेष्विति पदमावश्यकत्वद्योतनार्थम् । यदाह गौतमः—‘पक्षद्वये चतुर्दश्यो-
 रष्टमीद्वितीये तथा । पक्षादावपि पक्षांते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥’ ब्रह्म वेदः ।
 हारीतेन विशेष उक्तः—‘प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्षणोर्द्वयोः । श्रोऽ-
 नध्यायाद्यशर्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥’ इति । श्रोऽनध्यायाद्यशर्वर्यामिति
 मन्वाद्याद्यनध्यायविषयम् । चतुर्दश्यादिषु तु पूर्वदिने प्रदोषसद्भावादे-
 वाध्ययनाभावः । फलं च ज्योतिःसारसागरे—‘अष्टमी हंत्युपाध्यायं
 शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अमावास्योभयं हन्ति प्रतिपत्पाठनाशिनी ॥’
 इति । वृद्धमनुः—‘चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु
 च संक्रांतौ शयने बोधने हरेः ॥ अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदासु च ॥’
 इति । चातुर्मास्यद्वितीया गगैणोक्ता—‘आपाढफाल्गुनोर्जेषु या द्वितीया
 विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः ॥’ इति । विधुक्षये
 कृष्णपक्षे कृष्णादिमासगणनया चैत्रश्रावणमार्गशीर्षमासकृष्णपक्षसंबन्धिष्यो

द्वितीयाश्चातुर्मास्यद्वितीया इत्यर्थः । अतएवोक्तं ज्योतिःसारसागरे—
‘चातुर्मास्यसमाप्तौ तु या द्वितीया भवेत्तदा । सर्वास्वेतास्वनध्यायः
पुराणैः परिकीर्तितः ॥’ इति । चत्वारो मासाश्चातुर्मास्यमिति यौगिक-
शब्दः । ब्राह्मणादिस्वार्थे प्यञ् । तथा च स्मृत्यर्थसारे—‘आषाढी
कार्तिकी फाल्गुनी पूर्णिमा प्रतिपद्वितीयासु च’ इत्यनध्यायप्रकरणेऽभिहि-
तम् । मन्वाद्यो युगादयश्चाद्यप्रकरणेऽभिहिताः । अष्टकास्तूक्ताः स्मृतौ—
‘पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णे चैवाष्टकात्रयम् । एका ज्ञेयाश्विने मासि हायने
चतुरष्टकाः ॥ अष्टका च समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनत्रयम् । नाधीयीत च शा-
स्त्राणि व्रतबंधं च वर्जयेत् ॥’ इति । अनध्यायप्रयोजनमाह वसिष्ठः—‘पा-
पांशकगते चंद्रे स्वाधिनीचस्थितेऽपि वा । अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्का-
रमर्हति ॥’ इति । अत्रानध्याये इत्येतद्विहितानध्यायव्यतिरिक्तानध्यायवि-
षयम् । अन्यथा—‘नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिने । मेखलाबंधने
शस्तं चांले वेदव्रतेष्वपि ॥’ इति वसिष्ठवाक्यमनर्थकमापद्येत । नैमित्ति-
कानध्यायानां तर्हि किं प्रयोजनमिति चेत् । वेदाध्ययननिवृत्तिरित्यवगच्छ ।
एवं सति ‘नार्तः कालमपेक्षते’ इति लौकिकन्यायादनीतकालस्य बटोः का-
लांतरप्रतीक्षामसहमानस्यावश्यकोपनयनविषयमिति निष्कृष्टोऽर्थः । अतए-
वोक्तं व्यासेन—‘प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ । चंद्रे बलयुते
लग्ने वर्षाणामतिलंघने ॥’ इति । प्रतिपद्ग्रहणं केसुतिकन्यायसूचनार्थम् ।
नैमित्तिकानध्यायास्तु अस्माभिर्मन्वाद्या इति पद्यविवरणावसरे निरूपिताः २४

अथ दोषवत्त्वप्रतिज्ञातान्प्रदोषाननुष्ठुभाह—

अर्कतर्कत्रितिथिषु प्रदोषः स्यात्तदग्रिमैः ।

रात्र्यर्थसार्धप्रहरयाममध्ये स्थितैः क्रमात् ॥ ५५ ॥

अर्केति ॥ अर्कतर्कत्रितिथिषु तदग्रिमैरर्कादितिथिभ्योऽग्रिमैश्चयोदशीस-
प्तमीचतुर्थीतिथिभिः रात्र्यर्थसार्धप्रहरयाममध्ये स्थितैरर्कतर्कत्रितिथिषु प्रदोषः
स्यात् । यथा द्वादश्यामर्धरात्रात्प्राक् त्रयोदशीप्रवृत्तौ प्रदोषः स्यात् । पञ्चां
सार्धप्रहरमध्ये सप्तमीप्रवृत्तिः तदा प्रदोषः स्यात् । तथा तृतीयायां प्रहर-
मध्ये चतुर्थीप्रवेशे प्रदोष इत्यर्थः । उक्तं च—‘चतुर्थीं प्रथमे यामे सार्ध-
यामे च सप्तमी । यामद्वये त्रयोदश्यां प्रदोषः सर्वघातकः ॥’ इति । इदं
निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । दीपिकाटीकायां तूपनयनपद्यव्याख्याने प्रदोषपरिज्ञानं
चाह गार्ग इत्युक्तम्—‘चतुर्थीं याममेकं तु सार्धयामे च सप्तमी । अर्ध-
रात्रं त्रयोदश्यां प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ अत्र नाध्यापयेद्देवं वेदांगानि च
सर्वथा । अत्राध्ययनशीलस्य प्रदोषः सर्वघातकः ॥’ इति । गोभिलेन
शेवमुक्तम्—‘षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका । प्रदोषमिह कुर्वीत
तृतीया नवनाडिका ॥’ इति । स्मृत्यर्थसारेपि—‘चतुर्थ्याः पूर्वरात्रे तु नव-

नाख्यां प्रदर्शने । नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात्सप्तमी च त्रयोदशी ॥ अर्धरात्रात्पुरा चेत्स्यान्नाध्येयं पूर्वरात्रिके ॥' इति । तदेतयोः पक्षयोर्देशाचारतो व्यवस्थेति । ननु राज्यर्धमिति 'अर्थं समेऽशके' इत्यभिधानात्समांशवाचिनोऽर्धशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् 'अर्थं नपुंसकम्' इति समासे 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यर्धशब्दस्योपसर्जनसंज्ञत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति पूर्वनिपाते च 'अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यच्प्रत्यये कृते 'यस्येति च' इतीकारलोपे च 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे अर्धरात्र इति भवितव्यं न पुनः राज्यर्धमिति चेत् । उच्यते । नात्र समांशवाच्यर्धशब्दः । यथा ग्रामार्धो नगरार्ध इत्यत्र, किं तर्हि 'भित्तं शकलखंडे वा पुंस्यर्धोऽर्धम्' इत्यभिधानात्केवलविभागवाची । कथं द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिकातृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिका त्वेवं घटिकाद्वयोपयुक्तः कालो निशीथशब्दवाच्यः । एतच्च जन्माष्टमीनिर्णये—'अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता । रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥' इति योगीश्वरपद्यव्याख्याने व्याख्यातं माधवेन । ततश्च समांशवाचित्वाभावादधर्धशब्दस्य नैकदेशिसमासः । किं तर्हि पृथीत्यनेन पृथीसमासे पञ्चतस्य पूर्वनिपातः । अत्रैव—'रात्रौ यामद्वयाद्वार्यादि पश्येन्नयोदशीम् । प्रदोषः स तु विज्ञेयो गार्हितः सर्वकर्मसु ॥' इति गोभिलवाक्यमप्यनुकूलम् । इदमेवाभिप्रेत्य 'राज्यर्धपूर्वपरगा जयंती कलयाऽपि वा' इति वराहेणापि राज्यर्धपदं प्रयुक्तम् । अत्र तु समांशवाचित्वं विवक्षितं, सिद्धांतपक्षस्तु 'परदिनार्धांश्चिशार्धात्परतो दिनश्री'रिति विवाहवृंदावनपद्यादौ तत्र तादृशाः प्रयोगाश्चित्वाः ॥ ५५ ॥

अथ व्रतबंधानंतरं सायंकाले बह्वृचां ब्रह्मोदनाख्यः संस्कारोऽभिहितस्तत्र विशेषमार्ययाह—

प्राग्ब्रह्मोदनपाकाद्व्रतबंधानंतरं यदि चेत् ।

उत्पातानध्ययनोत्पत्तावपि शान्तिपूर्वकं तत्स्यात् ॥ ५६ ॥

प्रागिति ॥ यदि व्रतबंधात्प्रागाकालिकाद्यनध्याय उत्पातो वा भवेत्तदा न कार्य एव व्रतबंधः । दैवान्निर्दिष्टे काले व्रतबंधो निर्वृत्तस्तदुत्तरं सायंकालीनब्रह्मोदनविधेः पूर्वमुत्पातप्रयुक्ता कालाशुद्धिरथवाऽनध्यायो वा स्यात्तदानीष्टमुक्तम् । उक्तं च नृसिंहप्रसादे—'ब्रह्मोदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं भवेत् । तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तत् ॥' अतस्तद्ब्रह्मोदनं शान्तिपूर्वकमादौ शान्तिं विधाय पश्चात्स्यात् । शान्तिप्रकारस्तु नृसिंहप्रसादे—'तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः । स्वस्तिवाचनपूर्वं तु हवनं कारयेद्बुधः ॥ प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियजौ भवेत् । सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान्पठेद्विद्यासमृद्धये ॥ गायत्रीं युजते मंत्रः प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा । धेनुं सवत्सकं दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ॥ शिलां होमविधेः पश्चात्स्थापयेत्तत्र

संसदि । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥’ इति । अत्रैतस्य विचारस्य सुहृत्विचारेऽनुपयोगान्मूलपद्यनिबन्धो यद्यपि स्वयमवक्तव्यस्तथापि सकलजनप्रसिद्धार्थमभिहितः ॥ ५६ ॥

अथ पूर्वं द्वाविंशतिनक्षत्राण्यभिहितानि सामान्यतस्तेषां वेदपरत्वेन विशेषं वसंततिलकयाह—

वेदक्रमाच्छशिशिवादिकरत्रिमूल-

पूर्वासु पौष्णकरमैत्रमृगादितीज्ये ।

ध्रौवेषु चाश्विनमुपुष्यकरोत्तरेश-

कर्णे मृगांत्यलघुमैत्रधनादितौ सत् ॥ ५७ ॥

वेदक्रमादिति ॥ मृगाद्रांश्लेपाहस्तचित्रास्वातीमूलपूर्वात्रयेषु ऋग्वेदाध्यायिनां रेवतीहस्तानुराधामृगपुनर्वसुपुष्यरोहिण्युत्तरात्रयेषु यजुर्वेदाध्यायिनां अश्विनीधनिष्ठापुष्यहस्तोत्तरात्रयाद्राश्रवणेषु सामवेदाध्यायिनां मृगरेवतीपुष्याश्विनीहस्तानुराधाधनिष्ठापुनर्वसुष्वथर्वणवेदाध्यायिनां पूर्वं श्लोकानुवृत्ततत्पदपरांमृष्टमुपनयनं सत् । शुभमित्यर्थः । उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे—‘मूले हस्तत्रये सापे शैवे पूर्वात्रये तथा । ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥ पुष्ये पुनर्वसां पौष्णे हस्ते मैत्रे शशांकभे । ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौजिबन्धनम् ॥ पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् । प्रशस्तं मेखलाबन्धे बहूनां सामगायिनाम् ॥ मृगे मैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् । अथर्वपाटिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥’ इति ॥ ५७ ॥

अथ धर्मशास्त्रीयं विशेषमनुष्टुभाह—

नांदीश्राद्धोत्तरं मातुः पुष्पे लग्नांतरे नहि ।

शांत्या चौलं व्रतं पाणिग्रहः कार्योऽन्यथा न सत् ॥ ५८ ॥

नांदीश्राद्धेति ॥ बहुवटीसाध्यानां शुभकर्मणां प्रारंभे सकलशुभाशुभकर्मसाधारणनांदीश्राद्धाख्यं कर्माभिहितं तत्कृत्यनंतरं यदि संस्कार्यमातुःपुष्पे रजोदर्शने जाते सति लग्नांतरे विवक्षितलग्नादन्यस्मिन् लग्ने च असति तदावश्यकत्वाद्भर्तृशास्त्रोक्तां शांतिं विधाय चौलं व्रतं यजोपवीतं पाणिग्रहो विवाहश्च कार्यः । अन्यथा समीचीनद्वितीयलग्नत्वे सति चौलं चौलादिशुभकर्म न सत् । दुष्टफलदमित्यर्थः । उक्तं च मेधातिथिना—‘चौले च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥ वधूवरान्यतरयोजननी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् ॥’ वृद्धमनुरपि—‘विवाहव्रतचूडासु यदि माता रजस्वला । तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥’ बृहस्पतिः—‘वैधव्यं च विवाहे स्या-

जडत्वं व्रतबंधने । नृदायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नं यात्राप्रवेशयोः ॥' रजोविषयमेतज्ज्ञेयम् । प्रचेतः—'प्राप्य चाभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नी रजस्वला जाता न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥' इति । पितेति नांदीश्राद्धकर्तृरूपलक्षणम् । तथाच वृद्धगर्गेण—'पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः । उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥' इत्यादयोऽधिकारिण उपनयनेऽभिहिताः । तस्मात्संस्कार्यमातरि रजस्वलायां लग्नांतरसद्भावे च न कार्यमेव चौलादि । लग्नांतराभावे तु शांतिप्रकारो वाक्यसारे—'अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे लुपस्थिते । श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मंगलमाचरेत् ॥ हेमीं मापमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनाचरेत् । प्रत्यृचं पायसं हुत्वाभिषिच्य हितमाचरेत् ॥' इति । अस्याप्यपवादस्तत्रैव—'उपवासेन शुभ्यंति नार्थः सद्यो रजस्वलाः । एकाकिन्यो विवाहाद्वा देशभंगेषु चापदि ॥' इति । एतच्च पद्यं वक्तुमनुचितं मुहूर्तविचारार्थं प्रवृत्तत्वात् ग्रंथकर्तुः, यतोत्र न कश्चिन्मुहूर्तविचारः प्रतिपाद्य इति । परंतु सकलजनप्रसिद्धः शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः ॥ इति सपरिकरो व्रतबंधः समाप्तः ॥ ५८ ॥

अर्थवं त्रैवर्णिकानां व्रतबंधमुक्तत्वेदानीं केशांतकर्मादि वक्ष्यति—

विचैत्रव्रतमासादौ विभौमास्ते विभूमिजे ।

छूरिकाबंधनं शस्तं नृपाणां प्राग्विवाहतः ॥ ५९ ॥

विचैत्रेति ॥ चैत्ररहितेपूपनयनमासेषु माघकालगुनचैत्राख्येष्टेष्वित्यर्थः । आदिशब्देन व्रतबंधनोक्तपक्षतिथिनक्षत्रलग्नादीनां ग्रहणम् । तस्मिन्कीदृशे विभौमास्ते मंगलास्तरहिते गुरुशुक्रयोस्त्वस्तवर्जनं सामान्यनिषेधेन सिद्धत्वाच्च पृथगुक्तम् । तथा विभूमिजे मंगलवाररहिते सूर्यादिवारे एतादृशे काले सति नृपाणां क्षत्रियाणां विवाहतः पूर्वं छूरिकाया अल्पशस्त्रविशेषस्य कठ्यां बंधनं कार्यमिति शेषः । तच्छब्दं हितकारि । उक्तं च नारदेन—'छूरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥ जीवे शुके च भूपुत्रे चंद्रताराबलान्विते । मौजिबंधनक्षत्रेषु भौमवर्जितवासे ॥ व्रतलग्नोदये कर्तुरष्टमोदयवर्जिते । धनत्रिकोणगैः सौम्यैः पापैर्भवतिपुत्रिणैः ॥ छूरिकाबंधनं कार्यमर्चयित्वा सुरान् पितृन् । अर्चयेच्छूरिकां सद्य देवतानां च सन्निधौ । ततः सुलक्ष्णे बध्नीयात्कठ्यां लक्षणसंयुताम् ॥' इति । लक्षणानि नारदवराहाभ्यामुक्तानि ग्रंथभूयस्त्वभ्यासप्रदायव्याख्यागम्यत्वाच्चास्माभिर्नोक्तानि । अत्र प्राग्विवाहत इत्युक्तेरवधिनिरासमावर्तनानंतरं छूरिकाबंधनं कार्यं विवाहभूपणत्वात्तस्याः । यदि यज्ञोपवीतानंतरमेव विकीर्णितं स्यात्तदोपनयनानंतरं कार्यमित्येव ब्रूयात् । ग्रंथकर्त्रा तु नारदोक्तक्रममंगीकृत्यैवमुक्तम् । तत्र पाठक्रमो बलीयान् इति समाधिः ॥ ५९ ॥

अथ केशांतसमावर्तनमुद्धर्तनमुष्टुभाह—

केशांतं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम् ।

व्रतोक्तदिवसादौ हि समावर्तनमिष्यते ॥ ६० ॥

केशांतमिति ॥ षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे चूडावर्पाचृतीयात्प्रभवती-
त्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानापरपर्यायं केशांतसंज्ञं हि कर्म शुभं स्यात् ।
गावः केशा दीयन्ते खड्गन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः । यदाह—‘केशांतं षोडशे
वर्षे कुर्याच्चौलोक्तभादिके’ इति । महेश्वरोऽपि—‘कर्म केशांतसंज्ञं हि वर्षे
स्मृतं षोडशे चौलकर्मोक्तधिष्ण्यादिके’ इति । षोडश इत्येतद्वाह्यणविषयं
द्रष्टव्यम् । क्षत्रियविशेषस्तु द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशांतमित्यर्थः ।
तदुक्तं मनुना—‘केशांतः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबंधो-
द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥’ इति । अत्र गोदानस्य महानाम्यादिव्रत-
पूर्वकत्वात्तानि प्रागनुष्ठाय ततो गोदानं विधेयमिति । यदाहाश्वलायनः—
‘प्रथमं स्थान्महानास्त्री द्वितीयं च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च
ततः परम् ॥’ इति । अतो जन्मतत्त्वयोदशे वर्षे महानास्त्री चतुर्दशे महा-
व्रतं पंचदशे उपनिषद्गतं षोडशे गोदानमिति तदुक्तम् । एवं क्षत्रियवि-
शेषोरप्युक्तं गोदानात्प्राक् वर्षचतुष्टयं क्रमेण महानाश्यादि भवति । अत्रापि
मुद्धर्तविचारश्चौलवदेव । तदुक्तं श्रीधरीये—‘तिथिभक्षत्रवाराश्च वर्गोदय-
निरीक्षणम् । चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥’ इति । यदाह पुन-
र्देवादन्तीतकालानि महानाश्यादिब्रतानि स्युस्तदा समावर्तनेन सह कार्याणि ।
व्रतोक्तेति । हि निश्चयेन व्रतं यज्ञोपवीतं तत्र विहितदिवसे । आदिशब्देन
वारनक्षत्रलग्नांशेषु सत्सु समावर्तनमिष्यते । यदाह—‘गुरुशुद्धिं विना काले
व्रतोक्ते व्रतमोक्षणम्’ इति । महेश्वरोऽपि—‘खेचरज्ञैर्व्रतानां विसर्गोदि-
तं कर्म तद्व्रतोक्ते च धिष्ण्यादिके’ इति । सुरेश्वरोऽपि—‘विभौमभा-
नुजे वारे नक्षत्रे च व्रतोदिने । चंद्रताराविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रिया ॥’
इति । यत्तु—‘क्षौरौदितर्क्षादिविलग्नयोर्मांजीविमोक्षः शुभदो द्विजानाम् ॥’
इति दीपिकाकारादिभिरुक्तं तत् स्वदेशविषयम् । विशेषो नारदोक्तः—
‘अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः । द्विजानीनां गुरोर्गोहाजिवृत्तानां
यत्तत्तमानम् ॥ चित्रोत्तरादितीज्येन्दुहरिमित्रविधातृषु । मेघेऽर्केंद्रुजार्थशुक्र-
वारलग्नांशकेष्वपि ॥ अथवा वस्त्रनक्षत्रवारलग्नांशकेष्वपि । प्रतिपत्पर्वरिक्ता-
मामधर्मी च दिनक्षयम् । हित्वान्यदिवसे कार्यं समावर्तनमुंडनम् ॥’ अत्र
कश्यपेन चैत्रो वर्जितः—‘चैत्रमासविवर्ज्येण माघादिषु च पंचसु ॥’ इति
तदुक्तेः । एतच्च गोदानानंतरं विवाहात्प्राक् कार्यमित्याह वसिष्ठः—‘अ-
धीत्य वेदांश्च तदर्थशास्त्राण्यभ्यस्य लब्ध्वा स्वगुरोरनुज्ञाम् । कुर्यात्समावर्त-
नकर्म पश्चाद्गोदानतः पाणिनिपीडनात्प्राक् ॥’ तत्रापि सत्यावश्यकत्वे द्वि-
तीयवर्षे न कार्यमेव । तदुक्तं ग्रंथांतरे—‘बधूप्रवेशं व्रतमोचनं च पुंसः पुन-

द्वारपरिग्रहं च । नाब्दे द्वितीये विदधीत विद्वान्वदन्ति गर्गात्रिवसिष्ठसु-
ख्याः ॥' इति । स्त्रीमरणानंतरं पुनर्विवाहो द्वितीयवर्षे न भवतीत्यर्थः ।
पूर्वविवाहानंतरं द्वितीयविवाहो द्वितीयवर्षे न भवतीति कस्यचिद्व्याख्या-
नमपाकृतम् । 'प्रमदासृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिवैरस्य च । विपसे
परिवत्सरे भवेद्युगलं चैव सृतिप्रदं भवेत् ॥' इति संग्रहकारवचनादिति
शिवम् ॥ ६० ॥

अथ संस्कारप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
पंचमं संस्कारप्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

परिकर उत्सर्गापवादरूपः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः
श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगयीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन
विनिर्मिते नयतिर्वा पीयूषधाराभिधे व्याख्याने खलु संस्कृतिप्रकरणं पूर्णं
सदानंददम् ॥ १ ॥

इति श्रीदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंताम-
णिटीकायां पीयूषधाराभिधायां सपरिकरं संस्कारप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ ५ ॥

अथ विवाहप्रकरणं षष्ठम् ।

गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विप्रावलीभेदनं

नत्वा ज्योतिषिकाद्यरामरचिते मौहूर्तचिंतामणौ ।

गोविन्दो बुधनीलकण्ठविधिविस्तृतुः सतामग्रणी-

बह्वर्थ करपीडनप्रकरणं व्याख्यानि विद्वन्मुदे ॥ १ ॥

अथ विवाहप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र विवाहशब्देन पाणिग्रहणाख्यः
संस्कारविशेष उच्यते । ते च विवाहा अष्टौ । उक्तं च मनुना—'चतुर्णामपि
वर्णानां प्रत्येकं चेह हिताहितान् । अष्टविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो १ देव २ स्तथा चार्पः ३ प्राजापत्य ४ स्तथासुरः ५ । गांधर्वो ६
राक्षस ७ श्रैव पैशाच ८ श्राष्टमोऽधमः ॥' इति । एषां लक्षणाख्याह
याज्ञवल्क्यः—'ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलंकृता । तज्जः पुना-
त्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ यज्ञस्थकृत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पद ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दी-
यतेऽर्थिने । स कायः पावयेत्तज्जः पट्पट् वंश्यान् सहात्मना ॥ आसुरो
द्रविणादानाद्गांधर्वः समयान्मिथः । राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछ-
लात् ॥' इति । कायः प्राजापत्यः । छलं वचना । एषां कालनियममाह
नारदः—'प्राजापत्यब्राह्मदैवविवाहा ऋषिसंज्ञकाः । उक्तकालेषु कर्तव्या-
श्रत्वारः फलदायकाः ॥ गांधर्वासुरपैशाचराक्षसाख्याश्च सर्वदा ॥' इति ।

अतएव 'सार्वकालमेके विवाहम्' इति गृह्यकारवचनं गांधर्वादिविवाह-
विषयम् । स च विवाहः स्त्रीपुरुषद्वयायत्तः । तत्रापि बहुधा पुरुषायत्तः ।
'अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः । आश्रमादाश्रमं गच्छेद्देश धर्मः
सनातनः ॥' इति च स्मरणात् इतराश्रमोपजीव्यतया प्राधान्याच्चेति
समावर्तनानंतरं पुरुषेणावश्यं विवाहे यतितव्यम् । किंच अग्निहोत्रादीनां
नित्यानां कर्मणां करणे पूर्वा विना नाधिकार इति स्मृतौ स्मरणात्—
'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुत्या पुत्राभावे परलोके दुर्गतिबोधनाच्च । तत्र
पुत्राद्युत्पत्तिस्तु दंपत्योगानुकूल्यं विना न स्यात् । उक्तं च याज्ञवल्क्येन
'यत्रानुकूल्यं दंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते' इति । त्रिवर्गो धर्मार्थकामात्मकः ।
स च ज्योतिःशास्त्रैकदेशविवाहपटलाधीन इत्येतत्सर्वं मनस्यालोच्य सप्रयो-
जनं विवाहप्रकरणारंभं वसंततिलकया प्रतिजानीते—

भार्या त्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता

शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः ।

तस्माद्विवाहसमयः परिचित्यते हि

तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः ॥ १ ॥

भार्येति ॥ शुभं भर्त्रादेरनुकूलं शीलं स्वभावस्तेन युक्ता भार्या त्रिवर्गस्य
धर्मार्थकामरूपस्य करणं स्थानमस्ति । अत्र स्त्रीनपुंसकलिंगयोः सामानाधि-
करण्यं वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमितिवत्साधु । अजहल्लिगत्वादस्य ।
तस्याः सुलग्नवशेन शीलं शुभं भवति । यतः सुतशीलधर्माः तन्निघ्नतां वि-
वाहाधीनतां । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इति । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः
समोक्षकैः' इति चामरः । उपगताः प्राप्ताः । अतो हीतिनिश्चयेन विवाहसमयः
परिचित्यते विचार्यते इति । उक्तं च कश्यपेन—'अथातः संप्रवक्ष्यामि
गृहस्थाश्रममुत्तमम् । य आधरोऽन्याश्रमाणां भूतानां प्राणिनां तथा ॥
ऋणत्रयच्छेदकारि धर्मकामार्थसिद्धिदम् । एतत्सर्वं स्थितं स्त्रीषु शीलवृत्ता-
न्वितासु च ॥ तच्छीलवृत्तलब्धिस्तु सुलग्नवशतो भवेत् । तस्मात्सम्यगलग्न-
शुद्धिं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥' इति । ऋणत्रयं देवऋणं पित्राणं ऋषिऋणं च ।
वसिष्ठोऽपि—'कश्चिद्गृहाश्रमसमो न परोऽस्ति धर्मः शोऽपि स्थितः सुगुण-
वृत्तयुतांगनासु । उद्वाहलग्नवशतो गुणवृत्तलब्धिस्तासां तथाविधसुलग्नमतः
प्रवचि ॥' ननु जन्मकालीनखेचरावेदितशुभाशुभं दुरतिक्रममिति विवाह-
लग्नानर्थक्यमिति चेन्न । ज्योतिषस्मृत्यावेदितशुभसमयारब्धविधिजन्वापूर्व-
जनितशुभफलेन जन्मान्तरीयदुरदृष्ट्वसो भवनीत्येवमर्थतया सार्थक्यात् ।
अतएवाह सत्याचार्यः—'शुभक्षणक्रियारंभजनिताः पूर्वसंभवाः । संपदः
सर्वलोकानां ज्योतिस्तत्र प्रयोजनम् ॥' इति । एवं व्रतबंधादावपि
दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ तावत्प्रश्नलगाद्विवाहयोगद्वयं स्वधरयाह—

आदौ संपूज्य रत्नादिभिरथ गणकं वेदयेत्स्वस्थचितं

कन्योद्गाहं दिगीशानलहयविशिखे प्रश्नलगाद्यदीदुः ।

दृष्टो जीवेन सद्यः परिणयनकरो गोतुलाकर्कटाख्यं

वा स्यात्प्रश्नस्य लग्नं शुभस्वचरयुतालोकितां तद्विदध्यात् ॥२॥

आदाविति ॥ अथसदो मंगलार्थो ग्रंथमध्यस्थत्वात् । यथोक्तम्—
‘ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंटं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मा-
न्मंगलिकावुभौ ॥’ इति । आदौ गणकं ज्योतिर्विदं रत्नादिभी रत्नमणिसु-
वर्णवस्त्रफलादिभिः संपूज्य ततः प्रष्टा जनः कन्याया उद्गाहं गणकं वेदयेत्
ज्ञापयेत् । ‘गतिबुद्धि’ इत्यादिना विदेर्बुद्धर्थत्वादणौ कर्तुः कर्मत्वम् । की-
दृशं गणकम् । स्वस्थचित्तमव्याकुलांतःकरणम् ‘स्वस्थे चित्ते बुद्धयः
संभवन्ति’ इति लोकोक्तेः । रत्नादिग्रहणमप्येतदर्थमेव । यदाह व-
सिष्ठः—‘शुभे दिने देवविदं त्वभिज्ञं तां वृत्तपुष्पाक्षतपूर्णपाणिः । प्रष्टा च
गत्वा प्रणिपत्य पृच्छेन्नियेय तस्मै वरकन्ययोर्भम् ॥’ इति । उत्पलोऽपि—
‘प्रष्टा मणिकनकयुतैः फलकुसुमै राशिचक्रमभ्यर्च्य । पृच्छेद्यथाभिलषितं
भवत्या विनयान्वितः प्रश्नम् ॥’ इति । तत्रैको विवाहयोग उच्यते । दि-
गिति । यदि प्रश्नलगादृशमैकादशतृतीयसप्तमपंचमानामन्यतमे स्थाने स्थि-
तश्चंद्रो जीवेन गुरुणा दृष्टः सन् सद्यः शीघ्रं परिणयनकर्ता स्यात् । यदाह
वसिष्ठः—‘लग्नात्रिपंचास्तदशायगस्तु हिमद्युतिर्जीवनिरीक्षितश्च । तयोस्तु
संबंधकरस्तदानीं नार्कांशुलुप्तो न च नीचगश्चेत् ॥’ तयोर्वरकन्ययोः । क-
श्यपोऽपि—‘लग्नाहुश्चिक्वपुत्रास्तकर्मलाभगतः शशी । गुरुदृष्टस्तयोरेव
संबंधं कुरुते सदा ॥’ इति । संबंधं विवाहम् । अथ द्वितीयो योग उच्यते ।
गोतुलेति । गोतृषः वृषतुलाकर्काणामन्यतमं प्रश्नलग्नं वा स्यात् तच्चेच्छुभप्र-
हेयुतमवलोकितं वा भवेत्तर्हि तत्परिणयनं विदध्यात् । ‘विलग्नगा गोघट-
कर्कटाश्च हिमांशुदैत्येज्यसमन्वितास्ते । संवीक्षिता वा यदि कन्यकाया लाभो
भवेत्तत्र च पृच्छकस्य ॥’ इति वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोपि—‘लग्नस्थाश्चंद्र-
शुक्राभ्यां वीक्षिताः संयुताश्च वा । कुर्वन्ति कन्यकालाभं यदि गोघटक-
कर्कटाः ॥’ इति । अत्र नारदादिभिः शुक्रचंद्रयोर्दृष्टियोगश्चाभिहितः । ग्रंथ-
कर्त्रा तु शुभस्वचरत्वाद्बुधगुर्वोरपि दृष्टिरुक्ता सा कन्याया भर्तृप्रश्ने सति
तत्प्राप्तिसूचिका ज्ञेया तुल्यन्यायत्वात् । अथवा ‘लग्नं विधुभृजयुतालो-
कितम्’ इति पाठः कल्प्यः ॥ २ ॥

अथान्यद्विवाहयोगद्वयं द्रुतविलंबितेनाह—

विपमभांशगतौ शशिभार्गवौ तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः ।

रचयतो वरलाभमिमौ यदा युगलभांशगतौ युवतिप्रदौ ॥३॥

विषमेति ॥ चरणद्वयं स्पष्टार्थं । अत्रोत्तरार्धसंमतिवाक्योक्तकन्यालाभ-
प्रदयोगाद्वैपरीत्यमिति युक्तितो निबद्धं ग्रंथकृता । अयमेको विवाहयोगो-
ऽभिहितः । अथापरो विवाहयोगः । यदेमौ शशिभागवौ युगलभांशगतौ
युग्मराशिगतौ युग्मांशकगतौ च बलिनौ संतौ तनुगृहं पश्यतस्तदा कन्या-
प्रदौ स्याताम् । यदाह नारदः—‘शुकेंदू युग्मराशिस्थौ युग्मांशकगतौ
यदा । वीक्षिते बलिना लभे कन्यालाभो भवेत्तदा ॥’ इति ॥ ३ ॥

अथ प्रश्नलगाद्वैधव्ययोगत्रयं शालिन्याह—

पष्टाष्टस्थः प्रश्नलगाद्यदीदुर्लभे क्रूरः सप्तमे वा कुजः स्यात् ।

मूर्ताविंदुः सप्तमे तस्य भौमो रंडा सा स्यादष्टमंवत्सरेण ॥४॥

पष्टेति ॥ यदि प्रश्नलगादिदुर्लभः पष्टाष्टमस्थस्तदा कन्या अष्टमंवत्सरेण
विवाहवर्षादिति शेषः । रंडा भर्तृनाशिका स्यात् । ततः स्वयमपि त्रियेते ।
सर्वथा द्वयोरपि मरणमष्टमाब्दानंतरं स्यादित्यर्थः । संमत्यनुरोधात् । यदाह
वसिष्ठः—‘प्रष्टुर्विलगात्प्रबलः शशांकः शत्रुस्थितो मृत्युगृहस्थितो वा ।
यद्यष्टमाब्दात्परतो विवाहं करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च ॥’ इति । अथान्यः
वा अथवा लभे यः कश्चित्क्रूरग्रहः स्यात्ततः सप्तमे स्थाने कुजो भौमो भवे-
त्तदाऽष्टवर्षमध्ये रंडा स्यात् । यदुक्तं नारदेन—‘यदि लग्नगतः क्रूरस्तस्मा-
त्सप्तमगः कुजः । विशेषं मरणं पुंसः सप्तमाब्दान्तरे यदि ॥’ केचित्सप्तमेऽपि
क्रूरग्रहेवेवंविधे प्रश्ने निवेक्षन्ति ॥ यदाह कश्यपः—‘एको लग्नगतः पापः
पापोऽन्यः सप्तराशिगः । आसप्तमाब्दान्मरणं पुरुषस्य न संशयः ॥’ इति ।
‘यद्युदयस्थः क्रूरस्तस्माद्यदि सप्तमो भवेत्पापः । सप्तभिरब्दैर्मरणं विज्ञेयं
तस्य पुरुषस्य ॥’ इति । वसिष्ठोऽपि—‘एकोऽपि लग्नोपगतश्च पापः पाप-
स्तथान्यः खलु सप्तमस्थः । आसप्तमाब्दान्निधनं वरस्य बलान्वितौ तौ कुरु-
तस्त्ववश्यम् ॥’ एषां मते ‘सप्तमे वा खलः स्यात्’ इति पाठः कल्प्यः ।
अस्मिन्पाठे विशिष्य कुजग्रहणं न कर्तव्यं भवति पापत्वादेव तस्मादिति
युक्तमुपश्यामः । अथापरः वा अथवा मूर्तां लभे इंदुः तस्य सप्तमे स्थाने
भौमो भवेत्ततोऽष्टवर्षानंतरं रंडा स्यात् । उक्तं च नारदेन—‘यदि
लग्नगतश्चंद्रस्तस्मात्सप्तमगः कुजः । विवाहानंतरं भर्ता त्वष्ट वर्षे न जीवति ॥’
इति ॥ ४ ॥

अथ प्रश्नलगात्कुलटामृतवत्सायोगविकल्पं दोषकवृत्तेनाह—

प्रश्नतनोर्यदि पापनभोगः पंचमगो रिपुदृष्टशरीरः ।

नीचगतश्च तदा खलु कन्या सा कुलटा त्वथवा मृतवत्सा ॥५॥

प्रश्नतनोरिति ॥ यदि प्रश्नलगात्पापग्रहः पंचमस्थानस्थः शत्रुग्रहावलो-

कितः सन् स्वनीचगतश्च स्यात्तदा खलु निश्चितं सा कन्या कुलटा वेश्या भवेद्धवा मृतवत्सा मृतापत्या वा भवेत् । तुः पादपूरणे । यदाह कश्यपः—‘स्वनीचगः शत्रुदृष्टः पापः पंचमगो यदा । मृतपुत्रां करोत्येव कुलटां वा न संशयः ॥’ इति । नारदोऽपि—‘लम्नात्पंचमगः पापः शत्रुदृष्टः स्वनीचगः । मृतपुत्रा तदा नारी कुलटा वा न संशयः ॥’ इति । शत्रुमित्रमध्यग्रहात् ‘मित्राणि धुमणेः’ इत्यादिना वक्ष्यत्यत्रैव ॥ ५ ॥

अथ विवाहभंगयोगं पुष्पिताग्रयाह—

यदि भवति सितातिरिक्तपक्षे तनुगृहतः समराशिगः शशांकः ।
अशुभखचरवीक्षितोऽरिरंध्रे भवति विवाहविनाशकारकोऽयम् ६

यदीति ॥ सितातिरिक्तपक्षे कृष्णपक्षे तनुगृहतः यदि शशांकश्चंद्रः समराशिषु वृषकर्कादिषु गतः सन् तनुगृहतः प्रश्नलम्नाशितोऽरिरंध्रे पष्ठेऽष्टमे वा स्थाने स्थितः अशुभखचरैः पापग्रहैरवलोकितो भवति तदायं योगो विवाहस्य विनाशकारको भवति । तदुक्तं नारदेन—‘कृष्णपक्षे शशी लम्नाशु-
गमराशिगतो यदि । पापदृष्टो न संबंधं करोत्येवारिरंध्रगः ॥’ इति । विवाहविनाशकारक इत्यत्र प्रयोगसमासानुपपत्तिः । तत्समाधिश्च ग्रंथांतं करिष्यते ॥ ६ ॥

अथैवं प्रश्नलम्नाद्वंध्यामृतापत्यादियोगानमिधायेदानीं जन्मकालीनबालवैधव्ययोगे विचारमतिदिशंस्तत्परिहारान्शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं

सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः ।

सल्लग्रेऽच्युतमूर्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं स्फुटं

दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेदोषः पुनर्भूभवः ॥ ७ ॥

जन्मोत्थमिति ॥ यथा प्रश्नलम्नाद्विधवायोगो विचारितस्तथा जन्मोत्थं जन्मकालीनं च बालविधवायोगं विलोक्य जातकशास्त्राजन्मकालीनलम्नव-
शतो वैधव्ययोगं विचार्य वक्ष्यमाणं व्रतं कारयेदित्यन्वयः । अत्र बालविधवायोगानाह होरामकरंदे गुणाकरः—‘त्यक्ता धवेनोष्णकरेऽस्तसंस्थे बाल्ये-
पि भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्धैव बंध्या भवतीति सूती ॥ वैधव्यं क्रूरस्वैर्मेदनगृहगतैर्मिश्रितैः स्यात्पुनर्भूः पापैस्तैर्वीर्ययुक्तैर्भवति परिहृता प्रेयसा सौम्यदृष्टे । अन्योन्यांशस्थयोश्च क्षितिसुतसितयोर्ब-
धकी योषिदुक्ता चंद्रोर्वीसूनुशुक्रा यदि मदनगृहे प्रेयसोऽनुज्ञया सा ॥’ इति । अन्यमपि श्लोकं पठति—‘ल्लगे व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । कन्या भर्तुर्विनाशाय भर्ता कन्याविनाशदः ॥’ इति । अथ जातकी-
यवैधव्ययोगपरिहार उच्यतेऽस्माभिः—‘धूनाद्वाचापतिशुभगते रंध्रभाङ्गात्-
मृत्युर्नाहारांशोरुदयगृहगस्तद्वपुश्चितनीयम्’ इति । गुणाकरेण सप्तमस्थाना-

ऋतृसौभाग्ये विचार्ये इत्युक्तम् । तत्र—‘यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा सौम्यैर्वा स्यात्तस्य तस्यास्ति वृद्धिः । पापैरेवं तस्य भावस्य हानिर्निर्देष्टव्या पृच्छतां जन्मतो वा ॥’ इति भट्टोत्पलोक्तः । स्वस्वामिसौम्यैरीक्षितं चेत्सप्तमस्थानं भवति तदा तद्भावसुखं वाच्यम् । केचित्तु स्त्रीणां महत्परिष्ट-योगे भर्तुश्च स्वल्परिष्टयोगे तत्परिहारमाहुः ॥ अथापरिहार्यं वैधव्ययोगे प्रतीकारमाह—विधायेति । रह इति वक्ष्यमाणमिहापकृष्टव्यम् । पित्रादिः सुतया कन्यया कृत्वा रह एकांते हि निश्चयेन सावित्र्या व्रतं विधाय कारयित्वा उत अथवा पैप्पलं पिप्पलसंबन्धि व्रतं एकांते विधाय पश्चादिमां कन्यां सुलभे चिरजीविने वराय दद्यात् । तदुक्तं व्रतखंडे—‘सावित्र्यादि-व्रतादीनि भक्त्या कुर्वन्ति याः स्त्रियः । सौभाग्यं च सुहृत्त्वं च भवेत्तासां सुसंततिः ॥’ इति । सावित्रीव्रतकरणप्रकारस्तत्रैव प्रसिद्धः । संहितासारे—‘अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपटलोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगा ॥’ इति । पिप्पलव्रतमुक्तं ज्ञानभास्करे—‘बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति मृगेक्षणम् । पिता रहसि कुर्वीत तद्गंगं शास्त्रसमतम् ॥ सुदिने शुभनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते । अवैधव्यकरे योगे लभे ग्रहबलान्विते ॥ व्रतारंभं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशनम् । सुस्नातां चित्रवस्त्राढ्यां कन्यां पितृ-गृहाद्वहिः ॥ नीत्वाश्वत्थशमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रये । आलवालं प्रकुर्वीत विपुलं मृदुकर्पितम् ॥ कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृत्वा संकल्पमादरात् ॥ करकांबुप्रपूर्णं सिंचनं प्रतिवासरम् । चैत्रे चाश्विनमासे च तृतीयाऽसितपक्षतः । यावत्कृष्णतृतीयान्या मासमेकं यथाविधि ॥ ब्राह्मणानां तथा स्त्रीणां पूजनं च समाचरेत् । तदाशिषाभुयात्कन्या सौभाग्यं च सुखान्वितम् । प्रतिमां पार्वतीशार्त्तं वैणवे भाजनेऽर्चयेत् । चंद्रनाक्षतदूर्वाद्यैर्विलवपत्रैर्यथाविधि ॥ उपचारैर्यथाशक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम् । एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्यनिष्कृतिः । जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया ॥’ इत्यश्वत्थव्रतम् । अथान्यदपि अपरिहार्यबालवैधव्ययोगापहारकं प्रकारत्रयमाह—वा रह इत्यादि । वा अथवा रह एकांते अच्युतमूर्तिः विष्णुप्रतिमा पिप्पलघटौ प्रसिद्धौ एषां मध्ये अन्यतरेण मनोऽभीष्टेन साकं सलभे वक्ष्यमाणदूषणरहिते सौभाग्यगुणान्विते च विवाहलभे विवाहं कारयित्वा पश्चात्तां कन्यां स्फुटं लोकप्रसिद्धं यथा भवति तथा चिरजीविने आयुष्मते वराय दद्यात् पित्रा-दिरधिकारी । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—‘बालवैधव्ययोगेऽपि कुंभद्रुप्रति-मादिभिः । कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे ॥’ इति । कुंभ इत्युपलक्षणम् । तेन मन्थन्यपि ग्राह्या । द्रुवृक्षः ‘पलाशी द्रुदुमागमाः’ इत्य-मरः । स चाश्वत्थ एव नान्यः । प्रतिमा विष्णुप्रतिमा शिरोभुजाद्यवयव-युता सौवर्णा न शालग्रामशिला । सर्वत्रापि प्रमाणं वक्ष्यतेऽधुनैव ॥ कुंभ-विवाहः सूर्यारुणसंवादे—‘विवाहात्पूर्वकाले च चंद्रताराबले शुभे । विवाहोक्ते च मन्थन्या कुंभेन सह चोद्वहेत् ॥ पिता संकल्पबाह्यं च विवाहं

विधिपूर्वकम् । सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चादशतंतुविधानतः ॥ कुंकुमालंकृतं देहं
 तयोरेकांतमदिरे । ततः कुंभं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ॥ ततोऽभि-
 पेचनं कुर्यात्पंचपल्लववारिभिः । तत्सर्वं वस्त्रपूजायं ब्राह्मणाय निवेद्य च ॥
 कन्यालंकारवस्त्राद्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥' इति कुंभविवाहः । कुंभप्रार्थना
 च तत्रैव—'वरुणांगस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्याया-
 श्रिरं पुत्रान्सुखं वरम् । देहि विष्णुवरादेव कन्यां पालय दुःखिताम् ॥'
 इति । अथाश्वत्थविवाहस्तत्रैव—'सुहृद्विजगुरुभार्या मंगलोच्चारणैः समम् ।
 आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ सुमंडपे ॥ गत्वा प्रणम्य गौरौ च गणनाथं च
 भूरुहम् । भवानीं चैव मंधानीं पिता मंत्रमुदीरयेत् ॥ उद्वाहयिष्ये विधिवद्-
 श्वत्थेन मनोहराम् । कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थहेतवेऽहं द्विजोत्तमाः । नमस्ते
 विष्णुरूपाय जगदानंदहेतवे । पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमोनमः ॥
 वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह । नमो निखिलपापौघनाशनाय नमो-
 नमः । पूर्वजन्मभवं पापं बालवैधव्यकारकम् । नाशयाशु सुखं देहि
 कन्याया मम भूरुह ॥' इत्यश्वत्थेन सह विवाहसंकल्पप्रार्थने । विवाहस्तु
 कुंभविवाहवद्विधेयः । एवं विष्णुप्रतिमया सौवर्ण्या सह विवाहं विधाय प्रति-
 मादानं विधेयम् ॥ अथ प्रतिमादानविधिस्तत्रैव—'शुभे मासि सिते
 पक्षे सानुकूलग्रहे दिने । ब्राह्मणं साधुमामंश्च संपूज्य विविधाहर्णैः ॥ तस्मै
 दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् । शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः ॥
 निर्मितां रुचिरां शंखगदाचक्राब्जशोभिताम् । दधानां वाससी पीते कुमुदो-
 त्पलमालिनीम् ॥ सदक्षिणां च तां दद्यान्मंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ यन्मया पूर्व-
 जन्युपि प्रत्या पतिसमागमम् । विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्त्या ।
 प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखाघनाशाय सुख-
 लब्धये । बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमां तनुम् ॥ सौवर्णां निर्मितां
 शक्त्या तुभ्यं संप्रददं द्विज । अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रवदेदिति ॥ एव-
 मस्त्विति विप्राशीर्गृहीत्वा स्वगृहं विशेषेत् । ततो वैवाहिकं भूयो विधिं
 कुर्यान्मृगीदृशः ॥' इति प्रतिमादानविधिः । एवं घटेनाश्वत्थेन वा विष्णुरू-
 पेण वा एकांते विवाहं विधाय पश्चाद्वादित्रघोषपुरःसरं पित्रादिः कन्यादा-
 नाधिकारी कन्यामायुष्मते वराय दद्यात् । कन्यादातृनाह याज्ञवल्क्यः—
 'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रकृतिस्थः
 परः परः ॥' ननु 'पुनर्भूदिधिपूरुढाद्विः' इत्यमरोक्तेर्द्विःपरिणीतायाः
 कन्यायाः पुनर्भूत्वेन महादोषः संभवतीत्यपेक्षायामाह—अत्र न भवेदिति ।
 अत्रैवं विधेयम् । कुंभादिविवाहानंतरं कन्यायाः पुनरायुष्मद्वरेण सह विवा-
 हविषये पुनर्भूभवः पुनर्भूंसंभूतदोषो नास्ति । कुतो दोषो नास्तीत्युच्यते ।
 विधानखंडे तथाभिधानात्—'स्वर्णांबुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी ।
 तथा सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥' चकाराद्वदस्यापि—'लक्ष्मीरूपा
 सदा कन्या हरिरूपं सदा जलम् । हरेर्दत्तं च यद्दानं दानुः पापहरं सदा ॥

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै या दत्ता कन्यका बुधैः । तारयेत्सकलं दातुः कुलं पूर्वा-
परं सदा ॥ चंद्रगंधर्ववह्मं बुधिवसोमस्मरा इमे । पतयः कन्यकानां च
बाह्यासंति सदैव ते ॥ तदुद्वाहविधिर्यत्नात्कृतो नो जनयेदधम् ॥ यथालि-
भुक्तं कमलं देवानां पूजनाय वै । अहं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां
भवेत् ॥' इति । धर्मशास्त्रेऽपि—'यत्किंचित्कथितं शास्त्रे शांतिकं पतिरक्षणे ।
तत्पापमपि नो पापं येन धर्मोऽभिरक्ष्यते ॥' इति । श्रुतावपि सोमादिभिः
सहोद्वाहोऽभिहितः—'सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो
अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ सोमोऽददद्गंधर्वो गंधर्वोऽदददमये । रथिं
च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यनयो इमाम् ॥' इति । अतो देवभोग्यानां कन्यानां
पुरुषविवाहे न दोषः पुनर्भूभवस्तथात्रापि । अतएव हि लोकेऽपि
शिष्टाचारो दृश्यते—'मथन्या भास्करो यत्नात्कृतवान्दुहितुर्विधिम् । रेणुकोऽपि
स्वकन्यायास्तारुद्वाहं चकार सः ॥' इति विधानखंडे विधानात् । अतएव—
'पित्रा मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया । विप्रान्सिंहदां साक्ष्यं
कृत्वा सोद्वाहिता भवेत् ॥' इति कात्यायनादिभिर्विवाहस्य परिभाषितत्वा-
देकदा कन्यापुरुषविवाहं निर्वर्त्य पुनर्द्वितीयपुरुषविवाहे जाते सा पुनर्भू-
देवेत्यलमियता ॥ ७ ॥

अथास्याः कन्यायाः कीदृशमपत्यं प्रथमं भवितेति प्रश्ने स्वविष्णोऽहं सो-
त्तरमाह—

प्रश्नलक्षणं यादृशापत्ययुक्

स्वेच्छया कामिनी तत्र चेदाव्रजेत् ।

कन्यका वा सुतो वा तदा पंडितै-

स्तादृशापत्यमस्या विनिर्दिश्यते ॥ ८ ॥

प्रश्नेति ॥ तत्र ज्योतिर्वित्समीपे यादृशापत्यत्वमेव विवृणुते कन्यकेत्या-
दि । शेषं पद्यं स्पष्टार्थम् । यदाह शौनकाः—'आलिङ्ग्य शिशुं कन्या पृच्छ-
कमाश्रित्य तिष्ठति प्राक् चेत् । स्त्रीहस्ता स्त्रीजननी पुंहस्ता पुत्रजननी च ॥'
इति । कन्या यस्यकस्यापीति शेषः ॥ ८ ॥

अथ सामान्यतो निमित्तवशेन शुभाशुभप्रश्ने स्वविष्णुमाह—

शंखमेरीविपंचीरवैर्मगलं

जायते वैपरीत्यं तदा लक्षयेत् ।

वायसो वा खरः श्वा शृगालोऽपि वा

प्रश्नलक्षणं रौति नादं यदि ॥ ९ ॥

शंखेति ॥ शंखः प्रसिद्धः मेरी वाद्यविशेषस्ताम्रादिनिर्मितः विपंची वीणा एतेषां रवेः प्रश्नलक्षणणे श्रुतैर्मंगलं जायते । उपलक्षणत्वान्मनोह्रादि-
 तुरगगजच्छत्रादिसान्निध्येपि शुभं द्रष्टव्यम् । यदाह शौनकः—‘वादित्रत्-
 र्यघोषो वीणावेणुप्रगीतशब्दाश्च । शंखध्वनिः प्रशस्तः पृच्छाकाले कुमारी-
 णाम् ॥ वृषभो रथो गजो वा शंखः पद्मं ध्वजोऽथवा छत्रम् । सर्पति पृच्छ-
 कदेशे सोत्तमतां व्रजति सर्वलोकस्य ॥’ इति । सा विवाहा कन्या । अथा-
 शुभयोग उच्यते—वैपरीत्यमिति । वायसः काकः खरो गर्दभः आ कुकुरः
 शृगालः प्रसिद्धः । यदि प्रश्नलक्षणणे वायसादिर्नादं शब्दं रौति तदा वैपरीत्यं
 अशुभं लक्षयेत् । उपलक्षणत्वादुल्लूकोद्गमहिपनादोऽप्यशुभः । उक्तंच
 शौनकेन—‘शृगालोल्लूकरवो महिपोद्गमजाविकप्रलापो वा’ इति ।
 बृहस्पतिरपि शृगालादिसान्निध्यं निषिद्धमाह—‘शृगालमहिपोद्गमाश्च शि-
 वामेपाजकुक्कुटाः । खरकौशिकमार्जारा न प्रशस्ताः समीपगाः ॥’ इति ।
 अत्र प्रसंगादस्माभिः शौनकोक्ताऽशुभयोगा लिख्यन्ते—‘कृकलासवानरोरग-
 गर्दभसंश्लेषणं मिथोऽपि भवेत् । देवज्ञपृच्छकानां कन्या एकत्र संरमते ॥’
 कन्या एकत्रेत्यत्र संहिताया अविवक्ष्यमाणत्वादुच्यभावः—‘भियति यद्युद-
 कुंभः शय्यासमपाटुकादिभंगो वा । प्रश्नसमयेऽपि यस्यास्तस्या वैधव्यमादे-
 द्यम् ॥ उदयात्सप्तमसंस्थे रविभृगुतनये शशांके वा । वैधव्यं क्षितितनये
 सप्तमगे कन्यका म्रियते ॥ सप्तमगोऽर्कः कन्यां मृतप्रजां पुंश्चलीं करोत्युद-
 यात् । कथितं तु यथोद्वाहे योज्यं तत्प्रश्नसमयेऽपि ॥’ इति । अथ शुभा अपि ।
 ‘पृच्छकवर्णत्रितयं समीपमाश्रित्य तिष्ठति च्छागः । तस्यादेष्टव्यं विदुषा यदा
 तदा यागभोगित्वम् ॥ यदि पृच्छालग्नस्यो गुरुसौम्यौ दीर्घजीविनं कुरुतः ।
 पंचमसंस्थौ पुत्राजामित्रगतौ धनं विपुलम् ॥ सर्पति यदि कुमाराः समी-
 पगाः पृच्छकस्य विगतभयाः । सा कन्या पुत्रवती कथनीया मंगलवती च ॥
 प्रमदात्मकद्वेषकाणे वनितांशो यदि विलग्नमायातः । दृष्टः शुक्लदुभ्यां कन्या-
 लाभं समादिशति ॥ प्रमदा भवननिविष्टाः प्रेक्ष्यन्ते यदि विलग्नमायातम् ।
 योषिद्वहैः सुबलिभिः कन्यालाभं तदा व्र्यात् ॥ एवं कुमारिकाणां पृच्छा-
 लग्नं वरोपलब्धिः स्यात् । द्वेषकाणे भवने वा नवांशके नृग्रहैर्बालभिः ॥’ एवं
 शुभाशुभग्रहसूचितं निमित्तसंभूतं च ज्ञात्वा वक्तुर्ज्योतिर्विदो माहात्म्यमाह
 सएव—‘एवं कुमारिकाणामखिलं गुणदोषतश्च कथनीयम् । दौःशील्यं नि-
 र्धनता वैधव्यं बान्ध्यात्वावं वा ॥ दृष्ट्वा निमित्तवर्गं नीचोच्चविधिं च जामि-
 त्रम् । कथयति फलमुद्वाहे तस्य न मिथ्या भवेद्वाणी ॥’ इति । एवमन्यानि
 शुभाशुभनिमित्तानि क्षुतादिकानि ग्रंथांतरेभ्यो ज्ञेयानि । केचन विवाहे उप-
 श्रुतिमपि विचारयन्ति । तदुक्तं विवाहवृत्तावने—‘आरोप्याक्षतपूरिते गण-
 पतिं प्रस्थादिपात्रे शनैः संमार्जन्यधिवेशिते युवतयस्त्रिभ्यः सकन्या निशि ।
 निर्याता रजकादिवेश्मसु करे कृत्वा तमभ्यर्चितं यां वाचं शृणुयुस्तदर्थस-
 दशी लोके किलोपश्रुतिः ॥’ इति । तत्रोपश्रुतिर्मंत्रः—‘उपश्रुति महादेवि

चंडालगृहवासिनि । यथार्थं ब्रूहि देवि त्वं शक्रराज्यप्रवर्धिनि ॥' इत्यल-
मतप्रसंगेन ॥ ९ ॥

अथ कन्यावरणमुहूर्तं मत्तमयूरछंदसाह—

विश्वस्वार्तावैष्णवपूर्वात्रयमैत्रै-

र्वस्वाग्नेयैर्वा करपीडोचितक्रक्षैः ।

वस्त्रालंकारादिसमेतैः फलपुष्पैः

संतोष्यादौ स्यादनु कन्यावरणं हि ॥ १० ॥

विश्वेति ॥ उत्तराषाढास्वातीश्रवणपूर्वात्रयानुराधाधनिष्ठाकृत्तिकानक्षत्रैः
अथवा विवाहनक्षत्रैरुपलक्षिते काले वस्त्रालंकारादिभिरादिशब्देन स्वाद्यमधु-
रवस्तुभिः समेतैः फलपुष्पैरादौ कन्यां संतोष्य अनु पश्चात्कन्यावरणं हि
निश्चयेन स्यात् । उचितक्रक्षैरित्यत्र 'क्रत्यकः' इति प्रकृतिभावः । यदाह
बराहः—'पूर्वात्रयश्रवणमित्रभवैश्वदेवहौताशवासवसमीरणदैवतेषु । द्वाक्षा-
फलेक्षुकुसुमाक्षतपूर्णपाणिरश्रांतशांतहृदयो वरयेत्कुमारीम् ॥' इति ।
फलानि पूर्णफलादीनि । कश्यपः—'पंचांगशुद्धिदिवसे चंद्रताराबलान्विते ।
षिवाहोक्तेषु ऋक्षेषु कुजवर्जितवासरे ॥ मासाद्यदिवसं रिक्तामष्टमीं नवमीं
तिथिम् । त्यक्त्वान्यदिवसे गंधस्वक्तां वृक्षफलान्वितैः । सहवृद्धद्विजगणैर्वरये-
त्कन्यकां सतीम् ॥' अत्र लग्नशुद्धिर्महेश्वरेणोक्ता—'अशुभैस्त्रिषडायसंस्थितैः
शुभखेटैः सुतधर्मकैर्द्रवैः । यदि वोपचये गुरौ सिते हरिजस्थे वरयेत्कुमारि-
काम् ॥' हरिजं लग्नं । वरणं प्रार्थना । 'वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थं
स्वीकृता मया । वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥' इत्येवंरूपा
वाग्दानाख्येति यावत् । तत्र विवाहकन्यालक्षणमाह मनुः—'अव्यंगांगीं
सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनानां मृद्वंगीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥
नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकांगीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोमां
न वाचाटां न पिंगलाम् ॥ ऋक्षवृक्षनदीनाम्नीं नांत्यपर्वतनामिकाम् । न
पक्ष्यहिम्रेष्यनाम्नीं न बिभीषणनामिकाम् ॥' इति । अंत्यश्चांडालः । शाता-
तपः—'द्वस्वस्वरां मेघवर्णां मधुपिंगललोचनाम् । तादृशीं वरयेत्कन्यां
गृहस्थः सुखमेधते ॥' विष्णुपुराणेऽपि—'न इमश्चुर्व्यजनवतीं नचैव
पुरुषाकृतिम् । नातिबद्धेक्षणां तद्वत्कशांगीं नोद्वहेत्स्त्रियम् ॥ यस्यातिरोमशे
जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ । गंडयोः कूपकौ यस्या हंसस्याश्चैव जायते ॥
नोद्वहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ॥' इति । अतिबद्धेक्षणां निमी-
लितप्रायनेत्रामित्यादिसामुद्रिकशुभाशुभलक्षणलक्षितां परीक्ष्य कन्यां वरये-
दिति । सामुद्रिकलक्षणानि काशीखंडे बराहसंहितायामप्युक्तानि तत्तत्पु-
ष्पैरिति ॥ १० ॥

अथ वरणमुहूर्तमाह—

धरणिदेवोऽथवा कन्यकासोदरः

शुभदिने गीतवाद्यादिभिः संयुतः ।

वरवृत्तिं वस्त्रयज्ञोपवीतादिना

ध्रुवयुतैर्वह्निपूर्वात्रयैराचरेत् ॥ ११ ॥

धरणिदेव इति ॥ धरणिदेवो ब्राह्मणः पुरोहितादिः । शेषं स्पष्टार्थं पद्यम् । उक्तं च व्यवहारचण्डेश्वरेण—‘पूर्वात्रितयमाग्नेयमुत्तरात्रितयं तथा । रोहिणी तत्र वरणे भगणः शस्यते सदा ॥ उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वा ॥’ इति । कीदृशाय वराय कन्या देयेत्याह वसिष्ठः—‘कुलं च शीलं च सनाथतां च विद्यां च वित्तं च वपुर्वयश्च । वरे गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचित्नीयम् ॥’ कीदृशाय वराय न देयेत्याह चण्डेश्वरः—‘सितकुष्ठिन्यपस्मारे ब्रह्मणे राजयक्षिणि । अंधे च परिवित्तौ च बधिरे दूरदेशगे ॥ व्यसनामक्तचित्ते च न देया कन्यका बुधैः ॥’ इति । परिवित्तिलक्षणममरसिंहे—‘परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । परिवित्तिस्तु तज्जयायान्’ इति । व्यसनं घृतादि । वसिष्ठोऽपि—‘अत्यासन्ननातिदूरेष्यत्याढ्येष्यतिदुर्बले । वृत्तिहीने च मूर्खे च पदसु कन्या न दीयते ॥ दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुवर्तिनाम् । शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥’ इति । अतएव मनुः—‘काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यन्तुमस्यपि । नन्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥’ अत्र हीनगुणाय कन्या न देया किंतु गुणवते देयेत्यत्र तात्पर्यम् । न पुनरसंस्कृतायास्तस्या रजोदर्शनानंतरमवस्थानं युक्तं दोषस्मरणात् । यदाह वात्स्यः—‘माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यांति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ यस्यां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः । असंभाष्यो ह्यपांक्तेयः स भवेद्वृषलीपतिः ॥’ इति । वृषली रजस्वला । याज्ञवल्क्यः—‘अप्रयच्छन्नवाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ’ । भ्रूणो बालकः । ऋतू रजोदर्शनम् । नारदोऽपि—‘यावंत ऋतवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना । तावंत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥’ इति । अतएवाह वसिष्ठः—‘रजो हि दृष्टं यदि कन्यकायाः कुलद्वयं दुर्गतिमेति तस्याः । तस्मान्नितां च तदुक्तकालं नोल्लंघ्य पाणिग्रहणं विधेयम् ॥’ इति ॥ ११ ॥

अथ कन्याविवाहकालं ग्रहशुद्धिं च वसंतमालिकाछंदसाह—

गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्ठात् ।

रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामुभयोश्चंद्रविशुद्धितो विवाहः १२

गुर्विति ॥ कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्ठात् षड्वर्षातिक्रमानंतरं स-

मवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः । अर्थात्पुरुषाणां वि-
षमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः । तदाह च्यवनः—‘षडब्दमध्ये नोद्वा-
ह्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुंक्तेऽथ गंधर्वस्ततः पश्चादुताशनः ॥’ इति ।
इदमस्य व्याख्यानम् । जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुंक्ते तदनन्तरं द्वे वर्षे
गंधर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकार इति । षडब्दतः प्राग्विवाहो न का-
र्यः । तत्र षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः । यदाह नारदः—‘युग्मेऽब्दे
जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम् । एतत्पुंसामयुग्मेब्दे व्यत्यये नाशनं
तयोः ॥’ इति । कश्यपोऽपि—‘विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेब्दे पुत्रपौत्र-
दः । अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः ॥’ इति । एवं च सति स्त्री-
णां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः । अतएवाह व्यासः—‘अष्टवर्षा
भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्कन्या द्वादशे वृषली स्मृता ॥’
अस्य फलश्रुतिमाह मातस्यः—‘गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहणीं ददत् ।
कन्यां ददत्स्वर्गलोकमतः परमसद्गतिम् ॥’ प्राप्नोतीति शेषः । ‘गौरी विवा-
हिता सौख्यसंपन्ना स्यात्पतिव्रता । रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भ-
वेत् ॥ कन्या विवाहिता संपत्समृद्धा स्वामिपूजिता ॥’ इति । ननु नववर्षाया
रोहिण्या अयुग्मवर्षेऽवाहो न संभवति । गर्भतो नवमवर्षप्रहणे अयुग्म-
वर्षेऽवापरिहानात्स दोषस्तदवस्थ एव । येतु—‘अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च
विधवा भवेत्’ इति चण्डेश्वरवाक्यमश्वसन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः ।
उच्यते—‘युग्मेब्दे संपदः सौख्यविद्याधर्मायुषः सदा । भर्तुर्दृष्टा भवत्योजे लि-
पेकास्त्र संशयः ॥’ इति पराशरवाक्याद्गर्भप्रहणं यथावसीयते । नारदा-
दिवाक्ये तु जन्मत इत्यपि तत्र षष्ठवर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयमासत्रयानं-
तरं नवमासाः शुभाः समवर्षीयमासत्रयं च । इदमेव च मासत्रयं नारदा-
दिमते गृह्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्यामः । एतदेवासिमेत्योक्तं
श्रीपतिनिर्वधे—‘मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवर्द्धति संतो वात्स्याद्यो गर्गवराहमुख्याः ॥’ इति । ‘अयुग्मे
दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा
पतिव्रता ॥’ इति चण्डेश्वरोक्तिश्च सार्थिका । एवं नवमवर्षस्यायुग्मवर्षप्रयु-
क्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । तस्मादनन्तरं तु सुखेन विवाह इति
व्यासवाक्येनाविरोधः । एवं विहितवर्षे यस्मिन्काले गुरुशुद्धिर्भवेत्तद्गौरी वि-
वाहः कार्यः । गुरुशुद्धिस्तु—‘बटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । श्रेष्ठो
गुरुः खपट्त्रयाधे पूजयान्यत्र निंदितः ॥’ इत्युपनयनप्रकरणेऽभिहिता । यदा-
ह गुरुः—‘स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः । वरस्यार्कबलं ग्राह्य-
मैदवं तूभयोरपि ॥’ इति । ‘सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिबलमेव ।
चंद्रबलं दंपत्योरवलोक्य विशोधयेत्प्रमत् ॥’ इति वराहोक्तेश्च । एतच्चावश्यक-
स्वार्थमभिहितम् । यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत्तदा पाणिग्रहः शुभदः । द्वयो-
रन्यतरस्य गुर्वंकशुद्ध्यै विवाहकालांतरासंभवे च तत्पित्रादिना पूजां कारयेत् ।

‘रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ ब्रतोद्वाहौ । क्षौरं ताराशुद्धौ शेषं चंद्राभितं कर्म ॥’ इति राजमार्तडोक्तसामान्यवाक्यालोचनात् । वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः । उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चंद्रविशुद्धितो विवाहः शुभः स्मृतः । अत्र संमतिः प्रागुक्ता । यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः—‘दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्जिता । तस्यास्तारैर्दुलभानां शुद्धौ पाणिग्रहो मतः ॥’ इति । प्राप्तकालेति । गुरुशुद्ध्यादिविचार इति तत्त्वम् । सा च गुरुविचंद्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिहिता । गोचरबलाभावेऽष्टकवर्गादिवलं ग्राह्यमित्याह नारदः—‘गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम् । यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गेजम् ॥’ इति ॥ १२ ॥

अथैवं गुरुशुद्धिमुक्त्वेदानीं विहितमासान्द्रुतविलंबितेनाह—

मिथुनकुंभमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः ।
अलिमृगाजगते करपीडनं भवति कार्तिकपौषमधुष्वपि ॥१३॥

मिथुनेति ॥ मिथुनकुंभौ प्रसिद्धौ मृगो मकरः अलिर्द्विषिकः वृषः प्रसिद्धः अजो मेषः एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि शुचरेषादस्य त्रिलवे तत्तृतीयांशे आपादशुद्धप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यंतं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितरराशिगते सूर्ये सति आपादशुद्धदशम्यनंतरं हरिशयने च सति विवाहो न स्यात् । यदाह कश्यपः—‘उत्तरायणगे सूर्ये मीनं चैत्रं च वर्जयेत् । अजगोर्द्वंद्वकुंभालिमृगराशिगते रवौ ॥ मुख्यं करग्रहं त्वन्यराशिगे न कदाचन ॥’ इति । वसिष्ठः—‘दिनाधिपे मेषवृषालिकुंभनृगुमनक्राव्यधटर्क्षसंस्थे । माघद्वये माघवशुक्रयोश्च मुख्योऽथवा कार्तिकसौम्ययोश्च ॥’ इति । धटस्तुला शुक्रो ज्येष्ठः सौम्यो मार्गशीर्षः मुख्यो विवाह इति शेषः । ‘आर्द्रादयादूर्ध्वमिनस्य कार्यं नक्षत्रवृंदे दशके कदाचित् । मासोक्तकर्मेतरमंगलाख्यं कुर्यान्न सुसेऽपि तथा मुरारौ ॥’ एतेन हरिशयनाप्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति । अत्र सामान्यतो मासशब्देन चांद्र एव मासो गृह्यते—‘इंद्राग्नी यत्र हूयेते’ इत्याद्युक्तेः । अत्र तु सौरचांद्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं केशवाकर्णेण—‘प्रायः सौरं मानमिष्टं विवाहे तर्कि चांद्रं मानमाहुः फलेन । तस्मात्सम्यक् तत्फलाप्तिस्तदैक्ये सौरो मासः केवलः किंचिदूनः ॥’ इति । अस्यार्थः । कश्यपादिभिः सौरा एव मासा उक्ताः तेषां च प्राशस्त्यम् । ‘विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः’ इति वृद्धगर्गस्मरणात् । नारदादिभिस्तु—‘माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः । मध्यमः कार्तिको मार्गशीर्षो वै निदिताः परे ॥’ इति चांद्रा एवोक्ताः । एतत्प्राशस्त्यं च वसिष्ठेनोक्तम्—‘उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठा तिथिव्रतं क्षौरमहोत्सवाद्यम् । पर्वक्रिया वास्तुगृहप्रवेशः सर्वं हि चांद्रेण विगृह्यते तत् ॥’

इति । अतो द्वयोः सौरचांद्रमासयोरैक्ये विवाहादिशुभमेकतरपक्षाश्रयेण मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थः । एवंच मकरसंक्रांतौ माघः कुंभे फाल्गुनो मेषे वैशाखः वृषे ज्येष्ठः मिथुने आषाढतृतीयांशः तुलायां कार्तिको देवोत्थानादुत्तरः वृश्चिके मार्गशीर्षः शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चांद्रमासं मुख्यमाहुस्तेनायमर्थः । फाल्गुनोपि विहित इति मीनसंक्रमणसद्भावेपि शुभः । चैत्रो निषिद्ध इति मेषसंक्रातिसद्भावेऽप्यशुभः । तदुक्तं विवाहवृंदावने—‘क्षणे न निंद्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निंद्यः । मध्वाश्रितौ द्वावपि वर्जनीयावित्यादिवाचामियमेव युक्तिः ॥’ इति । ‘अजस्तु वैशाखगतो न निंद्यः’ इति तु निर्मूलमेव । नहि मेषसंक्रमः क्वचिन्निषिद्धोऽस्ति तदेतद्विचारितरमणीयम् । कुतः । यतो यन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति चैत्रेपि विवाहप्रसंग इति विपरीतस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । उक्तंच न्यूडारत्ने—‘पौषेपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेषगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहुः करपीडनम् ॥’ इति । किंच वसिष्ठवाक्ये—‘दिनाधिपे मेषवृषे’ इत्यादौ सौरचांद्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्माद्द्वयोरैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठा मुख्याः । यत्र तु निषेधानंतरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षिणायने विवाहं निषिध्य कार्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् । अतएव कार्तिकसौम्ययोश्च वसिष्ठेन पृथगुक्तं नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वम् । अतो विवाहपटले गर्गः—‘पुत्रोपेता तु कार्तिके । धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्तृपरायणा’ इत्युक्तवान् । तदपि धनुःसंक्रांतियतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् । हरिशयनात्प्रागाषाढतृतीयांशश्च मध्यमः । हरिस्वापांतर्गताः आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्तिकाः पौषश्चैते निषिद्धाः । धनुषि पौषस्त्वयंतं निषिद्धः । ‘मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंगमे । क्षौरमञ्जं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म च ॥’ इति गर्गोक्तेः । अन्नमन्नप्राशनं विहितकालातिक्रांतं क्षौरं चौलं च स्वतंत्रम् । यत्तूपनयनांगं क्षौरं तस्य न निषेधः ‘चैत्रे मीनगते रवौ’ इति विहितोपनयनस्य विषयालाभात् ॥ अधोत्तरार्धं व्याख्यायते—अस्तीति । अलिमृगाजाः प्राग्व्याख्याताः एतद्वाशिगते सूर्ये सति कार्तिकपौषमधुष्वपि करपीडनं भवति । यथा वृश्चिके कार्तिकः मकरे पौषः मीने चैत्रोऽपीत्यर्थः । इदं तु सौरमासग्रहिलानां मतम् । अतएवाधुनोक्तचूडारत्नस्थवाक्ये ‘केऽप्याहुः करपीडनम्’ इत्युक्तेः । श्रीधरोपि—‘पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् ॥ प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदंति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के ॥’ इति । तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् । अथवा केवलमतांगीकारेण मध्यमत्वमंगीकृत्य कालांतरानपेक्षिण्यवश्यदेयकन्याविषयम् । अत्र ‘गीर्वाणांबुप्रतिष्ठा’ इत्यादिना मासनिर्णयः सामान्यतः कृतोऽप्येतादृशविशेषाभिधानार्थं पुनर्ग्रथकृतोक्तः ॥ १३ ॥

अथ मासप्रसंगाज्जन्ममासादिप्रयुक्तनिषेधविधीन् रथोद्धतावृत्तेनाह—

आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतितौ करग्रहः ।

नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्वितीयजनुषोः सुतप्रदः ॥१४॥

आद्येति ॥ यस्मिन् चाद्रे मासे जन्ममासः जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्ति-
ध्यात्मको मासो जन्ममासो वेत्युच्यते । द्वयमप्याद्यप्रकरणे 'जन्मर्क्षमासति-
थयः' इति पञ्चव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः । यस्मिन्नक्षत्रे जन्म
तज्जन्मभम् । यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः । समाहारद्वन्द्वः । आगमशास-
नस्यानिवृत्त्याद्युभभावः । उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्तोपि । तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोः
करग्रहो विवाहो नोचितः । निषिद्ध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'स्वजन्ममास-
र्क्षेतिथिक्षणेपु वैनाशिकाष्टक्षणेपु चैवम् । नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाक्षी नै-
वाद्यगर्भद्वितयं कदाचित् ॥' क्षणो मुहूर्तः । नारदोपि—'न जन्ममासे जन्मर्क्षे
न जन्मदिवसेपि वा । आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥' इति । जन्म-
दिवसे जन्मतिथौ आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने—जातं दिनं दूषयते
वसिष्ठः पंचैव गर्गस्त्रिंशत्तिथिर्न तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे
गमने क्षुरे च ॥' इति । अथेति द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्विवाहः तर्हि
सुतप्रदो विबुधैः पंडितैः प्रशस्यते । एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम् । सर्व-
थाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम् । केचिच्चेदनाद्यजनुषोरिति पठन्ति । यदाह
उपवनः—'जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलभे भवेद्दूढा
पुत्राख्या पतिवल्गुभा ॥' इति । चण्डेश्वरः—'जन्ममासे तु पुत्राख्या ध-
नाख्या जन्मभोदये । जन्मलभे भवेद्दूढा वृद्धा संततिसौख्यभाक् ॥' इति ।
एतच्चानाद्यगर्भविषयम् । आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात् ॥ १४ ॥

अथ प्रसंगाज्ज्येष्ठमासप्रयुक्तं विशेषं शालिन्याह—

ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठं चेन्नैव युक्तं कदापि ।

केचित्सूर्यं वह्निं प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः १५

ज्येष्ठद्वन्द्वमिति ॥ पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोपि ज्येष्ठः इत्येतन्नि-
ज्येष्ठं इदं ज्येष्ठत्रयमुच्यते तत्कदापि नैव युक्तं नैव प्रशस्तम् । ज्येष्ठे मासे
ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदास्वेकतरज्येष्ठत्वे ज्येष्ठे मास्यपि
भवति । यदाह गुरुः—'ज्येष्ठे न ज्येष्ठयोः कार्यं नृनार्योः पाणिपीडनम् ।
तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेपि कारयेत् ॥' इति । एतच्चान्यतरेण ज्येष्ठत्वं द्वि-
विधं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठो वरश्च ज्येष्ठो मासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठद्वन्द्वं
मध्यमं संप्रदिष्टम् । अगतिविषयकमित्यर्थः । एको ज्येष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठमुत्तम-
मेव । यदाह वराहः—'द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठः शुभावहः ।
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् ॥' इति । पराशरोऽपि—'अज्येष्ठ-
कन्यका यत्र ज्येष्ठः पुत्रो वरो यदि । व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभा
प्रदः ॥' इति । केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेपि वरकन्योर्ज्येष्ठत्वमपि मध्यममा-
हस्तदसत् । वधूवरान्यतरज्येष्ठराहित्यं विवक्षितम् । तद्वाक्यं प्रागुक्तम् ।

किंतु जन्ममासज्येष्ठमासयोरभावेपि द्वयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः । यदाह गर्गः—‘ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः । विवाहो नैव कर्तव्यो यदि स्यान्नधिपनं तयोः ॥’ इति । तदेतदुक्तं ग्रंथ-
कृता—नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः इति । ज्येष्ठत्रयनिषेधस्त्वितिदोषाधि-
क्यसूचनार्थः । त्रिज्येष्ठमिति कथमस्य साधुर्वं यावता ज्येष्ठो मासः ज्येष्ठो वरः
ज्येष्ठा कन्येति त्रीणि पदानि तेषां ज्येष्ठा इति द्वैपापवादे ‘सरूपाणामेकशेष
एकविभक्तौ’ इत्येकशेषो न प्राप्नोति सरूपत्वाभावात् । अथोच्यते । ज्येष्ठो
मासः ज्येष्ठश्च वरः ज्येष्ठा च कन्येति विग्रहे यद्यपि ‘सरूपाणाम्’ इत्येकशेषो
वैरूप्यान्न प्राप्नोति तथापि ‘सरूपाणाम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘पुमान्स्त्रिया’ इत्येकशेषे
यः शिष्यते स निवर्त्यमानार्थमाचष्टे इति ज्येष्ठाविति पदं सिद्धं कृत्वा ज्येष्ठो
च ज्येष्ठो मासश्चेति विग्रहे सेत्स्यति । तन्न । असारूप्यादेवात्राप्येकशेषाभा-
वस्य सिद्धत्वात् । अथ मासवाची ज्येष्ठशब्दोऽस्ति । वैशाखे माघवो राधो
ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्’ इत्यमरोक्तेः । आदिवृद्धिरहितेन ज्येष्ठमासशब्देन
साकमेकशेषो भविष्यति । तदापि अमरोक्तावेव ‘ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्’
इत्यादिवृद्धिसहितस्य पाठादनुशासनबलाच्च । तथाहि ज्येष्ठानक्षत्रेण युक्ता
पौर्णमासीत्यत्र ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणि सति ‘तद्धितेष्वचामादेः’
इत्यादिवृद्धौ ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे ज्येष्ठ इति सिद्धम् । ततः स्त्रियाम्
‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीपि पुनः ‘यस्य’ इति लोपे सिद्धं ज्येष्ठीति । तस्माज्ज्येष्ठी
विद्यतेऽस्मिन्नित्यर्थं ‘सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्’ इत्यणि ‘यस्येति च’
इतीकारलोपे सिद्धं ज्येष्ठमिति । अत एवामरसिंहोपि—‘पुण्ययुक्ता पौर्ण-
मासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥’
इत्यादिवृद्धिसहितानेव पौषादीनूचे । क्वचित्तु ज्येष्ठमिति पाठः स ग्रामादिकः ।
तस्मादेकशेषः सर्वथानुपपन्नः । एवमशुद्धैकशेषांगीकारे सत्यपि त्रिशब्देन
साकं त्रयाणां ज्येष्ठानां समाहार इति ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति
तत्पुरुषे समासे ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’ इति द्विगुसंज्ञायाम् ‘द्विगोः’ इति ङीपि
त्रिज्येष्ठेति भाव्यं न पुनस्त्रिज्येष्ठमिति दूषणद्वयमस्ति । अत्र क्रमेण समाधिः
‘ओर्गुणः’ इत्यत्र ‘ओरोत्’ इति वक्तव्ये गुणग्रहणम् ‘संज्ञापूर्वको विधिर-
नित्यः’ इति परिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन ‘तद्धितेष्वचामादेः’ इत्यादिवृद्धेर-
नित्यतामंगीकृत्य ज्येष्ठमासप्रयोगोपपत्तिः । अतो ज्येष्ठौ च ज्येष्ठश्चेति सरूप-
त्वादिकशेषः सिद्धः । ततस्त्रिशब्देन समासे ‘पात्राद्यंतस्य न’ इति स्त्रीत्वनि-
षेधात्पात्रादेरित्याकृतिगणत्वाच्चपुंसकत्वमंगीकार्यमिति सिद्धं त्रिज्येष्ठमिति ।
अथास्यापवाद उच्यते—केचिदिति । सत्यावश्यकत्वे सूर्यं वह्निं कृत्तिकासं
प्रोक्ष्य त्यक्त्वा ज्येष्ठमासेपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभ इति
केचिदूचुः । एतच्च तुल्यन्यायत्वाज्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो
मंगलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यम् । यदाह भरद्वाजः—‘ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत
भास्करे चानलस्थिते । नोत्सवादीनि कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत् ॥’

विशेषमाह स एव—‘दशाहं चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः । अर्कभोग्या-
नग्निभयं मुनिः ग्राह पराशरः ॥’ इति । तंत्रांतरेपि ‘कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा
ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् ॥ व्रतबंधं
विवाहं च चूडां कर्णस्थ वेधनम् । ज्येष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणं ज्येष्ठपुत्र-
गम् ॥’ इति । अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठमासवन्मार्गशीर्षेपि मंगलकृत्यनि-
वेधमाह वात्स्यः—‘मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रदु-
हित्रोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा ॥’ भरद्वाजोऽपि—‘मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं
परिणयव्रतम् । आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यज्ञतः परिवर्जयेत् ॥’ इति । स्वयं च
ग्रंथकर्त्रा—‘ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेपि नेष्यते’ इत्युक्तं प्राक् । कैश्चि-
द्ग्रहणं शिष्टाचाराभावं सूचयितुं कृतम् ॥ १५ ॥

अथ निजकुलोत्पन्नानां तथैकोदराणामपि पुत्रकन्यानां विवाहादिमंगल-
कृत्ये कालनियमपुरःसरं पूर्वापरीभावनिषेधं विशेषांतरं च हरिणीळदंसाह—

सुतपरिणयात्पणमासांतः सुताकरपीडनं

न च निजकुले तद्वद्वा मंडनादपि मुंडनम् ।

न च सहजयोर्देये भ्रात्रोः सहोदरकन्यके

न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया ॥१६॥

सुतपरिणयादिति ॥ देहलीदीपन्यायेनात्रापि निजकुल इति संबध्यते ।
निजकुले स्ववंशे सुतस्य परिणयाद्विवाहात्परतः पणमासांतः सौरमासपदक-
मध्ये सुतायाः कन्यायाः विवाहो न स्यात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘पुत्रोद्वाहा-
न्नैव पुत्र्याः कदाचिदापणमासात्कार्यमुद्वाहकर्म’ इति । नारदोऽपि—‘पुत्रो-
द्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । कुर्यान्न व्रतमुद्वाहान्मंगले नाप्यमंगलम् ॥’
इति । अयं च निषेधः कुलपरो द्रष्टव्यः । यदाह वात्स्यः—‘स्त्रीविवाहः
कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिः । निर्गमादादितो न
प्रवेशो हितस्तत्र संवत्सरांतोऽवधिः कीर्तितः ॥’ इति । अब्दभेदे तु नायं
कालनियम इति ‘चूडाव्रतं च’ इत्यत्र ग्रंथकृद्ब्रूयति । निजकुल इति । स्ववंशे पुत्र-
स्य कन्याया वा मंडनाद्विवाहान्मुंडनं चौलमुपनयनमहानाश्रयादिव्रतचतुष्टयं
समावर्तनं वा तद्वत्पणमासांतर्न कार्यम् । यदाहात्रिः—‘कुले ऋतुत्रयादर्वाह-
मंडनाच्चतु मुंडनम्’ इति । तस्मान्मुंडनान्मंडनं कार्यम् । तथा कन्याविवाहा-
दनंतरं पुत्रस्य विवाहः कार्यं इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘मुंडनान्मंडनं कार्यं
मंडनान्नैव मुंडनम्’ इति । वसिष्ठः—‘पुत्रीविवाहात्परतः सदैव शुभप्रदं
पुत्रविवाहकर्म’ इति । नचेति । सहजयोः सोदरयोर्भ्रात्रोः सहोदरकन्यके न
देये नोद्वाहे । उक्तं च नारदेन—‘नचैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ।
नूनं कदाचिदुद्वाहे नैकदा मुंडनद्वयम् ॥’ इति । ‘एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्र-
योर्नैकजन्ययोः’ इति वसिष्ठोक्तेश्च । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनै-

कस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । 'न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात् कदाचन' इति वसिष्ठोक्तेः । नारदोऽपि—'प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम्' इति । प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः । मन्पुत्राय चैरवया कन्या दीयते तदा मयापि स्वपुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः । कान्यकु-
 लभाषया 'गुरावद्' इत्याहुः । एतादृशः पणबन्धो भगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः । न सहजसुतोद्वाहोऽवदार्धं इति । सुतश्च सुतश्च सुतौ 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकशेषः । सुताच सुतश्च सुतौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । सुतौ च सुता इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । अत्रापि 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः । तेषां सोदरभ्रातृणां विवाहः अवदार्धं वर्षार्धं सौरषण्मासमध्ये न कार्यः । यदाह नारदः—'विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षै-
 स्तत्रैका विधवा भवेत् ॥' विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एक-
 मातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य इत्यर्थः । तथाच वृद्धमनुः—'एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्या-
 न्मातृभेदे विधीयते ॥' इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये तु निषिद्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति कालसावकाशद्योतनाय । षण्मास-
 मध्ये सर्वथैव न कार्या । 'विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि' इति नारदवाक्यस्वरसात् । यमलजातयोस्त्वपत्ययोनियतकालानां जातकर्मादिकर्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसंभवात् । नन्वत्र पुरुषस्त्रियोरेत्युक्ते पुरुषकन्ययोरेव समानक्रियानिषेधोऽवगम्यते न द्वयोः कन्ययोः पुत्रयोर्वेति । नच पुरुषौ च स्त्रियौ चेति द्वंद्वे कृते द्वयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा निषेधः सेत्स्यतीति वाच्यम् । यतः—'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायकः' इति न्यायाः पुत्रकन्ययोरनिषेधः स्यात् । आवृष्या विवक्षितार्थसिद्धिश्चेन्न । आवृत्ता प्रमाणाभावात् । किंच पुरुषौ च स्त्रियौ चेति कृतैकशेषयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्चेति 'चार्यं द्वंद्वः' इति द्वंद्वे चतुष्पापत्तौ द्विवचनानुपपत्तेः । ननु 'युगपदधिकरणवचनो द्वंद्वः' इति वार्तिककारवच-
 नात् धवौ च खदिरो च धवखदिरादित्यादावन्योन्यसाहित्यप्रतिपत्तये द्विव-
 चनबहुवचनान्तैर्न द्वंद्वान्तःपातिना सर्वेण पदेन विगृहीतव्यमिति । अत-
 एव द्वंद्वपवादेक एकशेषे सूत्रे महाभाष्यकृताप्युक्तम् । सहविवक्षायामेक-
 शेष इत्येकः पक्षः पक्ष उपन्यस्तस्तत्र तेनैवाशक्यसमाहितं 'न तर्होदानीमिदं
 भवति । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाः । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाः इति नैतस्सहविव-
 क्षायां भवति तथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेव निदर्शयितव्या' इति । अतः
 कृतसाहित्यप्रतिपादनयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्च द्विवचनान्तयोर्द्वंद्वेनैव बहुवचनो-
 पपत्तिः । एवंसति पुत्रकन्ययोः सोदरयोः समानक्रियानिषेधो ननु पुत्रयो-
 र्द्वयोः स्त्रियोश्चेति । वस्तुतस्तु तत्रैकवचनान्तपदविग्रह एव । साहित्यप्रतिप-
 त्तिस्तु द्वंद्वतात्पर्यादुपपत्तेति नानेकपदलक्षणादिक्लेशः सोढव्यः । इत्येतत्प्रपं-

चितं तंत्ररत्ने महतायासेन । महाभाष्यकृदुक्तिस्तु आदीनामेव परस्पर-
साहित्येन द्विवचनाद्यर्थसंपत्तौ वचनांतरानवसरप्रतिपादिकेत्यभियुक्ताः ।
तथाच प्रागुक्तश्चतुष्पापत्तिरूपो दोषः स्यादेवेति । अस्त्विति चेन्न । एकमातृज-
योरिति द्विवचनानुपपत्तिः स्यात् । तत्रापि बहुवचनमस्तु । एकमातृजातानां
एकवत्सरे पुरुषाणामिति चेन्न । उभयथापि छंदोभंगदूषणमपहाय स्पष्टैरेव पदान्तरैर्नार-
दादिवाक्यवन्निषेधं कुर्यात् । अत्र ब्रूमः । एकमातृजयोः सोदर्ययोः ययोः
कयोश्चित्समानक्रियानिषेध इत्येतावानस्य वचसोऽर्थः । द्विवचनोपादानं तु
द्वयोरपि निषेधो यथा स्यात्तत्र कैमुतिकन्यायेन त्रयाणां सोदराणामर्थाक्षिप्त
एव निषेधः । पुरुषस्त्रियोरिति तु पदं दृष्टान्तार्थम् । नारदादिवाक्ये तु
बहुवचनोपादानं बहूनामपि सोदराणां संग्रहार्थं ननु बहुवचि-
वक्षायां बहूनामेव सोदराणां निषेधार्थम् । तेन द्वयोर्बहूनां वा सोद-
राणां निषेधः सिध्यति । अतएव पराशरोपि—‘एकोदरप्रसूतानामेकस्मि-
न्वत्सरे यदि । पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेत् ॥’ इति । तुल्य-
न्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्यत्वाद्द्वयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः । ‘नैकदा मुंडन-
द्वयम्’ इति वसिष्ठोक्तेः । एकदा एकस्मिन्वर्षे मुंडनं चौलमुपनयनं वा ।
ननु कन्याविवाहकाल एव उपनयनं निर्णयते । यदाह हारीतः—‘विद्या-
श्रयो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं वेदाध्ययनं
भिक्षाचर्या च । सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे यथाकथंचिदुपनयनं विधाय
विवाहः कार्यः’ । एवं सति सोदरकन्याविवाहस्य सोदरपुत्रोपनयनस्य च
समानसंस्कारत्वात्तयोरेकवर्षे निषेधः स्यात् । उच्यते—‘गर्भाष्टमेपु ब्राह्मणमुप-
नयेत् गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भैद्वादशेषु वैश्यम्’ इति । अन्यच्च—‘वसंते
ब्राह्मणमुपनयेत् ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्’ इति आपस्तंबादिसूत्रेषु ।
‘स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासे तु फाल्गुने । विविजश्चार्थवांश्चैत्रे वेदवेदांग-
पारगः ॥ वैशाखे धनवान् वेदशास्त्रविद्याविशारदः । उपनीतः कुलाढ्यः
स्याज्येष्टे विधिविदांबरः ॥’ इति नारदादिसंहितास्वपि ब्राह्मणादिवर्णत्रय-
ग्रहणात्पुलिगस्य विवक्षितत्वाच्च स्त्रीशूद्राणां व्रतबंधनिषेधावगमात् ।
यानितु—‘विप्राणामुपनयनं वसंतसमये धराधिनाथानाम् । ग्रीष्मर्तौ शरदि
विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः ॥’ इति वसिष्ठादिवाक्यानि पुंस्त्री-
साधारणानि प्रतीयन्ते, तानि नारदावाक्यैक्यताबलात्पुंविषयकाण्येव ।
ब्राह्मण्यः विप्राश्च विप्राश्च ब्राह्मणा इति ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषेपि प्रमाणा-
भावः । अतएव याज्ञवल्क्यः—‘गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यं दनात्पुरा ।
पष्टेऽष्टमे वा सीमंतो मास्येते जातकर्म च ॥ भहन्येकादशे नाम चतुर्थे
मासि निष्क्रमः । पष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ एवमेनः
शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ।’ इत्युक्त्वा मध्ये चोपनयनं विहाय ‘तूष्णी-
मेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकः ॥’ इत्याहस्य । ततो ‘गर्भाष्टमेष्टमे

वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥’
 इत्युपनयनमुवाच । यद्येषोऽभिप्रायोऽनभिमतः स्यात्तदा ‘चूडा कार्यो यथा-
 कुलम्’ इत्यस्याग्रे ‘गर्भाष्टमे’ इत्येकं पद्यमुक्त्वा ‘एवमेनः शर्म याति बीज-
 गर्भसमुद्भवम् । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥’ इत्यव-
 क्षयत् । अतः स्त्रीणामुपनयनं नास्त्येव । यत्तु प्रागुक्तं हारीतवाक्यं तत्कल्पा-
 तरविषयम् । यदाह यमः—‘पुराकल्पे हि नारीणां मौजीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीग्रहणं तथा ॥ पिता पितृव्यो भ्राता वा नैना-
 मध्यापयेत्परः । स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥’ इति । ननु
 यद्यपि मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमस्ति । यदाह
 मनुः—‘वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासो
 गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥’ इति । या तेन समानक्रिया सेव्यतीति । सत्यम् ।
 अतिदेशोऽयमुपनयनधर्मेप्राप्त्यर्थः । यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनात्प्राक्काम-
 चारकामवादाकामभक्ष्याद्याचाराणामदोषतास्ति । तदनन्तरं तूपनयनधर्माणां
 संस्थास्नानादीनां प्राग्धर्मनिरसनपूर्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-
 मपि विवाहात्प्राक्कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति । विवाहस्य तु द्विजत्व-
 सिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्वकम् ‘पतिसेवा गुरौ
 वासः’ इत्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति । नन्वतिदेशेन स्त्रीणामुपनयनधर्मप्रापण-
 मस्तु समानसंस्कारमप्युच्यते । नात्र समानशब्दः सदृशार्थकः तेन तद्विषयत्वे
 सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यलक्षणद्यथाकथंचित्सर्वत्र सादृश्यसंभवेन
 विजातीयसंस्काराणामपि चोलाज्जप्राशनानां सोदरपुत्रभ्रातृसंबन्धिनां निषेध-
 प्रसंगात् शिष्टाचारविरोधाच्च । किंत्वेकशब्दपर्यायः सदृशशब्दस्तेनैकजातीय-
 क्रियानिषेधः । उपनयनत्वं विवाहत्वेन वैकजातीयत्वम् । एवं सर्वेष्वपि कर्मसु
 एकजातीयत्वं द्रष्टव्यम् । तस्मात् सोदरपुत्रकन्यासंबन्धिनोर्विवाहोपनयनयोः
 समानसंस्कारत्वाभाव इत्येव सिद्धांतः फलितः । अतः पाणमासिको निषेधस्त-
 योर्नास्ति तेनात्र प्रथमं पुत्रोपनयनं विधाय यथावकाशं कन्याविवाहः सुखेन
 कार्यः । तस्मादेकमातृजयोः कन्ययोः पुत्रकन्ययोर्वा विवाहादिरूपः समान-
 क्रियानिषेधः पणमासमध्येऽस्त्येव । केचित्तु कन्याविवाहादनन्तरं द्वितीयकन्या-
 विवाहः समन्तरमेव दोषाभावात्सुखेन कार्य इत्याहुः । यदुक्तं गर्गणे—
 ‘पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्र्यंतरस्य कुर्वन्त नोद्वाहमिति
 सूरयः ॥’ इति । तन्न । भिन्नमातृविषयत्वाद्गर्गवाक्यस्यापूर्वाक्तपराशरवाक्यस्व-
 रसात् । ‘समानापि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च । विवाहे दुहितुः कार्यो
 न विवाहश्चतुर्दिनम् ॥’ इति नारदोक्तेश्च । वसिष्ठेन तु विरोधोऽभिहितः—
 ‘एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातात-
 पोऽब्रवीत् ॥’ इति चोलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्रयम् । तदुक्तं रुयवनेन—
 ‘आदौ चोले ततो मौजी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे बुधेरुक्तो मातुरैक्ये
 न कर्हिचित् ॥’ इति । एवंस्थिते भिन्नोदरमंगलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन्म-

ह्ये न कार्यम् । किंच गृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यम् । यदाह वसिष्ठः—
 द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चात्तवभिर्दिनैश्च । आवश्यकं शोभन-
 मुत्सुको वा द्वारेऽथ वाचार्यविभेदतोऽपि ॥' इति । द्वारे द्वारभेदे । यमलजा-
 तयोस्त्वयमपि निषेधो नास्ति । 'एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
 क्षौरं चैव विवाहं च मौंजीबंधनमेव च ॥' इति पराशरोक्तेः । क्षौरं
 चोलम् । भट्टकारिकायां च—'एकस्मिन्वासरे चैव वासरे मंडपे तथा ।
 कर्तव्यं मंगलं स्वस्त्रोर्भात्रोर्यमलजातयोः ॥' इति । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण ।
 'जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता
 मता ॥' इति मनुक्तेराद्योपक्रमस्य ज्येष्ठत्वम् । देवलोऽपि—'यस्य जातस्य
 यमयोः पश्यति प्रथमं मुखम् । संतानः प्रथमश्चैव तस्मिंश्चैव प्रतिष्ठि-
 तम् ॥' इति । संतानो वंशः । शुभे इति । शुभे विवाहादिमंगलकृत्वे
 पितृक्रिया श्राद्धक्रिया न कार्या । विशेषेणाभिधानात्कुलेयं निषेधः 'मंगले
 नाप्यमंगलम्' इति नारदोक्तेः । अमंगलं श्राद्धं तु समाप्ते एव मंगले कार्य-
 मित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनंतरं लग्नं निर्धार्य विवाहादि-
 मंगलकृत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ प्रतिकूलदोषमाह—

वध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुपे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् ।
 मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शांत्याथवा सूतकनिर्गमे परैः ॥१७॥

वध्वा इति ॥ निश्चयोत्तरं वाग्दानानंतरं यदि वध्वाः कन्यायास्तथा वरस्यापि
 कुले वंशे तत्रापि त्रिपुरुषमध्ये कश्चन सपिंडो नाशं व्रजेत्प्रागुक्तप्रमाणमासोत्तरं
 मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलम् । ततः शांत्या स्वनुष्ठितया विवाहः
 सुखेनेत्यते । उक्तं च स्मृतचिंतिकायाम्—'कृते वाङ्मिश्रये पश्चान्मृत्युर्भवति
 गोत्रिणः । तदा न मंगलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥' इति । विशेषमाह
 मेधातिथिः—'पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा
 मुंडनमंडने ॥' इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं द्रष्टव्यम् । उक्तं च मांडव्येन—'अ-
 न्येषां तु सपिंडानामाशौचं माससंमितम् । तदंते शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं
 विधीयते ॥' इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः—'वरवध्वोः पिता
 माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥' इति ॥
 'पिता पितामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी
 वा विवाहिता ॥ एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ॥' इति । 'अन्यैरपि
 विपन्नैश्च केचिदुच्यते तद्वदेत्' । उक्तेभ्योन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह
 मांडव्यः—'वाग्दानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः । तदा संवत्सरादूर्ध्वं
 विवाहः शुभदो भवेत् ॥ पितुराशौचमदं स्यात्तदूर्ध्वं मातुरेव हि । मासत्रयं
 च भार्यायास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥' दैवज्ञमनोहरे विशेषः—'प्रतिकूले सपि-
 ङस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥ दुर्भिक्षे

राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यार्याप्रतिकूलं न दुष्यति॥’
इति । मेधातिथिः—‘दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च । उदासवर्तिन-
श्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । संकटे समनुप्राप्ते याज्ञावल्क्येन योगिना । शांतिरुक्ता
गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । अकृत्वा शांतिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
यः करोति शुभं तावद्विघ्नं तस्य पदेपदे॥’ इति । अथावश्यकत्वेऽपवादमाहाथ-
वेति । स्वस्ववर्णपुरस्कारेणाशौचनिर्गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शांत्या च स्वनु-
ष्ठितया विवाहः कार्य इति परैराचार्यैरिष्यते । यदाह मेधातिथिः—‘प्रेतका-
र्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां’ इति । ज्योतिःप्रकाशेऽपि ‘प्रतिकूलेपि कर्त-
व्यो विवाहो मासमंतरा । शांतिं विधाय गां दत्त्वा वारदानादि चरेद्बुधः॥’
इति । सत्यावश्यकत्वे स्वस्वाशौचादनंतरं मासमध्येपि शांतिं विधाय विवाहः
कार्य इत्यर्थः । पुरुष इत्यत्र ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । ‘पुरुषाः
पुरुषा नराः’ इत्यमरश्च ॥ १७ ॥

अथ ‘प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा मुंडनमंडने’ इति प्रागुक्तमेधातिथिश्लोकोत्त-
रार्धपरार्थे सापवादमुपजातिकयाह—

चूडा व्रतं चापि विवाहतो व्रताचूडा च नेष्टा पुरुषत्रयांतरे ।
वधूप्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः पण्मासतो वाद्दधिभेदतः शुभः १८
चूडेति ॥ चूडा चौलं व्रतमुपनयनं च अपिशब्दान्महानाश्यादिसमाव-
र्तनं च विवाहात्परतः पुरुषत्रयांतर एव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनाचूडा
पुरुषत्रयपर्यंतं नेष्टा । तथा वध्वाः स्नुषायाः प्रवेशादनंतरं कन्यायाः विनि-
र्गमोपि पुरुषत्रयपर्यंतं नेष्टः । ‘एतन्मूलवाक्यं पुरुषत्रयपर्यन्तम्’ इत्यादि ।
‘आदौ चौलं ततो मौंजी’ इत्यादि च प्राग्लिखितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य च-
तुर्थत्वादौ नायं दोषः सचायं दोषः पुरुषत्रये पण्मासपर्यंतमेव । अतः प-
ण्मासत इति मासपदकानंतरमयं व्यत्यस्तोपि विवाहादिः सर्वो विधिः शुभः ।
एतन्मूलवाक्येपि कुले ऋतुत्रयादुर्वाक् इत्यादिप्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते ।
वेति । वा अथवाऽद्भेदात् वर्षभेदात्पण्मासमध्येपि शुभः । यथा माघे
मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहिता-
सारावल्याम्—‘फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादद्भ्यस्य कु-
र्वीत नर्तुत्रयविलंबनम् ॥’ इति । अत्र फाल्गुनपदं प्रागद्भ्यगतमासान्तरस्याप्यु-
पलक्षणम् । चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणम् । तत्र कैमुतिकन्यायेन
यत्र स्वल्पं कालान्तरं तत्रापि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यमद्भ-
भेदस्यैव प्रयोजकत्वात् ॥ १८ ॥

अथ प्रसंगान्मूलादिदुष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूप्रवयोः शशुरादिपीडकत्वं वसं-
ततिलकयाह—

श्वश्रुविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः

कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं हतश्च ।

ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजं च

शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री ॥ १९ ॥

श्वश्रूचिनाशमिति ॥ अहिजावाश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रवाः साक्षा-
ज्जर्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः । तथा निर्ऋतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ
श्वशुरं हतो मारयतः । उक्तंच वसिष्ठेन—‘नैऋत्यभोज्यतसुतः सुता वा
क्षिप्रादवश्यं श्वशुरं निहंति । तदंशपादे जनितो निहंति नैवोत्क्रमेणाहिभवः
कलत्रम् ॥’ इति । अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । सुतः सुता वेति पूर्वोक्तः ।
‘मूलजा श्वशुरं हंति व्यालजा च तदंगनाम्’ इति नारदोक्तेश्च । तस्य श्वशुरस्यां-
गनां पत्नीम् वरस्य कन्याया वा साक्षान्मातरं ननु सापत्नमातरं हंतीत्यर्थः । तदेव
स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन—‘जनकं जननीं हंति भर्तुर्मूलाहिधिष्णयजा’ इति । तुल्य-
न्यायत्वात्कन्याया अपि साक्षान्मातरम् । ज्येष्ठेति । ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्ना क-
न्या स्वधवाग्रजं भर्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हंति । शक्राग्निजा विशाखानक्षत्रोत्पन्ना क-
न्या देवरस्य भर्तुः कनिष्ठवंधोर्नाशकर्त्री भवति । यदाह वसिष्ठः—‘सुरेश-
ताराजनिता धवाग्रजं द्विदेवताराजनिता तु देवरम्’ इति । हंतीत्यनुवर्तते ।
नारदोपि—‘पुंद्री पत्यग्रजं हंति देवरं तु द्विदेवजा’ इति ॥ १९ ॥

अथ विशाखामूलश्लेषोत्पन्नप्रोक्तदोषापवादमनुष्ठुभाह—

द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा ।

मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ ॥ २० ॥

द्वीशेति ॥ द्वीशं विशाखा । अन्यत्पूर्वार्धे स्पष्टमेव । यदाह ज्येष्ठवचनः—
‘विशाखातुलया युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखावृश्चिकोद्भूता देवरं हंत्य-
संशयम् ॥’ इति । वृद्धनारदोऽपि—‘न हंति देवं कन्या तुलामिश्रद्विदे-
वजा । चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥’ तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे
निषेधः फलित इत्यर्थः । मूलेति । तयोः श्वशुरश्वश्रवोः । मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ
तौ कन्यासुतौ श्वशुरसौख्यदौ आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रवोः सौ-
ख्यदौ । तदुक्तं नारदेन—‘सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हंति मूलजः । तदं-
शपादजो नैव तथाश्लेषाद्यपादजः ॥’ अत्र पुंस्त्वमविवक्षितम् । हेतुः स एव ।
इति वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारः ॥ २० ॥

अथैवं वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारं निरूप्य मेलकमंत्रं धी वि-
चारः प्रस्तूयते । तत्र केचिदशकूटान्याहुः । तदाह नारदः—‘दिनं गणं च
माहेंद्रं स्त्रीदीर्घं योनिरिव च । राशिराश्यधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः ॥ पुनश्च
वर्णकृतं च साहेन्द्रं च ततः परम् । एते द्वादशयोगाश्च प्रीतिभेदाः प्रकीर्तिताः ॥’
इति । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः—‘माहेंद्रं गणकृतं च दिनकृतं
च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं रज्जुकृतं च वश्यं वर्णाख्यकृतम् ॥ राशिराश्यधि-
पाख्ये च वेधो नाढ्याख्यकृतम् । भूतलिंगाख्यकृतं च जात्याख्यं पक्षिकृत-

कम् ॥ योगिनीगोत्रकूटं च कूटान्यष्टादशैव तु । दंपत्योर्बृद्धिकारिणि यत्नाच्चि-
त्यानि शास्त्रतः ॥' इति । तत्र दशकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धवात्तानि
विहाय सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणानि विवक्षुरादौ तान्यनुष्टुप्-
छंदसाह—

वर्णा वश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमेत्रकम् ।

गणमैत्रं भकूटं च नाडी चैते गुणाधिकाः ॥ २१ ॥

वर्ण इति ॥ एते राशिकूटभेदा वर्णादिमैत्र्यां सत्यां गुणाधिका एकादि-
गुणाधिकाः स्युः । यथा वर्णमैत्र्यामेको गुणः वश्ये द्वौ गुणौ तारायां त्रयो
गुणाः योनिमैत्र्यां चत्वारः ग्रहमैत्र्यां पंच गणमैत्र्यां षट् सप्तकूटे सप्त नाडी-
भेदेऽष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘वर्णो वश्यं तारा योनिग्रहणभकूटनाडिकाश्चेति ।
ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्घटने ॥' इति । स्त्रीपुंसयोरिति ‘अचनुर’
इत्यादिना निपातः । दैवज्ञमनोहरेपि—‘नाडीभेदे गुणा अष्टौ सप्त सप्ता-
शिकूटके । षट् गुणा गणमैत्र्यां च सीहार्दे पंच खेटयोः ॥ योनिमैत्र्यां च
चत्वारस्त्रयस्ताराबले गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्तितः ॥’
इति ॥ २१ ॥

अथ प्रतिज्ञाक्रमेण वर्णकूटं तावत्प्रमाणिकयाह—

द्विजा क्षपालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽग्निजाः ।

वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः ॥ २२ ॥

द्विजा इति ॥ मीनवृश्चिककर्कराशयो द्विजाः ब्राह्मणाः ततोऽनंतरमन्ये
मेपमिहधनूराशयो नृपाः क्षत्रियाः । वृषकन्यामकरा विशो वैश्याः । मिथु-
नतुलाकुम्भा अग्निजाः शूद्राः । ततश्च वधूवरराशयोर्वर्णो ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः
ब्राह्मणादिकादधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बुधर्न शस्यते । किंतु समा हीना वा
शस्यत इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘क्षपालिकर्कटा विप्रास्तदूर्ध्वाः क्षत्रिया-
दयः । पुंवर्णराशौ स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम् ॥ वर्णज्येष्ठा तु या नारी
वर्णहीनस्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्ता विनश्यति ॥’ अत्रैको
गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा । वर्णहीने तु गुणाभावः । तदुक्तं दैवज्ञम-
नोहरे—‘एको गुणः सद्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं
केप्याहुः सदृशे दलम् ॥’ इति । दलमर्धम् ॥ २२ ॥

अथ वश्यकूटमिद्वज्रयाह—

हित्वा मृगेंद्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः ।

सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत् २३

हित्वेति ॥ नरराशयो मिथुनकन्यातुलाः एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंह
त्यक्त्वा वश्याः । ननु मनुष्याणां च जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः स-

हावस्थानाभाव इत्यत आह—तथेति । एषां नरराशीनां जलजाः कर्ममकर-
कुंभमीनास्तु भक्ष्याः किंपुनर्वक्ष्या इति सूचयितुं तुशब्दः । सिंहस्य वशोऽलिं
वृश्चिकं विना सर्वे राशयो वक्ष्याः । अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां जलचराणां
चतुष्पादजलचराणां वा परस्परं वक्ष्यावश्यं नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो
ज्ञेयम् । यदाह वसिष्ठः—‘वक्ष्यास्त्यक्त्वा राशयोऽन्ये नृभानां सिंहं तस्या-
प्येकमन्ये विधेयाः । कीटं त्यक्त्वा लोकतोऽन्यत्प्रसिद्धं वक्ष्यावश्यं नैव तोया-
लयाश्च ॥’ तोयालया जलचराः अलिश्च ते परस्परं वक्ष्या नैव स्युरित्यर्थः ।
अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरेऽभिहितः—‘सख्यं वैरं च भक्ष्यं च वक्ष्य-
माहुस्त्रिधा बुधाः । वैरे भक्ष्यं गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम् ॥ वश्यवैरे
गुणस्त्वेको वक्ष्यभक्ष्ये गुणोऽधिकः ।’ इति । यद्यपीदं वधूवरयोः परस्परं
तुल्यमेवोक्तं तथापि सत्यावश्यकत्वे वरं प्रति भक्ष्यत्वं वक्ष्यत्वं वा स्त्रियोपेक्ष्यं
ननु विपरीतम् । ‘वर्णज्येष्ठा तु या नारी’ इत्यनेन समानन्यायत्वात् ।
अन्योन्यवक्ष्यत्वे तूत्तममेव ॥ २३ ॥

अथ ताराकूटमनुष्टुभाह—

कन्यर्क्षाद्वरभं यावत्कन्याभं वरभादपि ।

गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत्स्मृतम् ॥ २४ ॥

कन्यर्क्षादिति ॥ कन्याजन्मनक्षत्राद्वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा चरनक्ष-
त्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्ततो विशिष्टेऽके नवमिर्भक्ते यद्वशिष्टं तच्च त्रिपं-
चसप्तमितं भवेत्तदा असत् अशुभदं स्मृतमन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितं चे-
त्स्यात्तदा शुभमित्यर्थादुक्तं भवति । यदाह नारदः—‘स्त्रीभमारभ्य गणने
नवपर्यायतः क्रमात् । जन्मत्रिपंचसप्तस्थं पुंभं स्याद्वरनाशनम् ॥ पुंभमारभ्य
गणने स्त्रीभं जन्मादिके स्थले । स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत् ॥’
दिनकूटं शार्ङ्गार्येऽपि—‘नरर्क्षाद्गणयेद्यावत्कन्यर्क्षं कन्यभादपि । वरभं
नवहृच्छेषास्ताराः संति परस्परम् । त्यक्त्वा त्रिपंचसप्ताख्याः शेषोद्वाहे मिथः
शुभाः ॥’ इति । यत्तु कदयपेन—‘गणयेत्कन्यकाधिष्ण्यादावृत्त्या वरजन्म-
भम् । जन्मत्रिपंचसप्तर्क्षं हित्वान्यर्क्षं शुभप्रदम् ॥’ इति कन्यानक्षत्रादेव
गणनोक्ता । अतएव—‘भीरुभादचलपंचतृतीयाः शोकवैरत्रिपदे वरताराः’ इति
केशवाक्रेणाप्युक्तात्यावश्यकद्योतनार्था । तथाहि द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने
शुभं चेच्छुभमेवाशुभं चेदशुभमेव । तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभ-
त्वेपि स्त्रीनक्षत्राद्वरनक्षत्रत्वशुभं नापेक्षितमेवेति भावः । अत्र गुणविभागो
दैवज्ञमनोहरे—‘एकतो लभ्यते तारा शुभा चैवाशुभान्यतः । तदा सार्धो
गुणश्चैव ताराशुक्ला मिथः स्त्रियः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समा-
दिशेत् ॥’ इति । अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेऽप्युक्तम् ।
तद्व्यतिरेकता एकनक्षत्रे तावत् ‘राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृशं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये

राक्षियुरमं तथैव' इति वक्ष्यमाणत्वाच्चोक्तम् । दशमैक्येनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः । सन्नकूटे तु दोषाभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ योनिकूटं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

अश्विन्यंबुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः

सिंहो वस्त्रजपाद्भयोः समुदितो याम्यांत्ययोः कुंजरः ।

मेषो देवपुरोहितानलभयोः कर्णाबुनोर्वानरः

स्याद्वैश्वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चाद्राब्जयोन्योरहिः ॥ २५ ॥

ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरंग उदितो मूलार्द्रयोः श्वा तथा

मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोदुरुः ।

व्याघ्रो द्वीशभचित्रयोरपि च गौर्यम्णबुधयर्क्षयो-

योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत् ॥ २६ ॥

अश्विनीति ॥ ज्येष्ठेति च ॥ अश्विनीशततारकयोर्हयः अश्वो योनि-
रुक्तः । स्वातीहस्तयोः कासरो महिषः । 'लुलायो महिषो बाहद्विष्कासर-
सैरिभाः' इत्यमरः । वस्त्रजपाद्भयोर्धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदयोः सिंहः । याम्यां-
त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुंजरो हस्ती । पुष्यकृत्तिकयोः मेषोऽजः । कर्णाबुनोः
श्रवणपूर्वाषाढयोर्वानरः स्यात् । उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः । चार्द्रं मृगः
अब्जयोर्निर्गह्या तज्जं रोहिणी तयोरहिः सर्पो योनिः । ज्येष्ठानुराधयोः
कुरंगो हरिण उदितः । मूलार्द्रयोः श्वा कुक्कुरः । तथा पुनर्वस्वाश्लेषयोर्मा-
जार्जः । अथ मघापूर्वाफलगुनी बुधयर्क्षमुत्तराभाद्रपदा तयोर्गौयोनिः । तथा
तथैव अपि चेत्यादयः शब्दाः पादपूरणार्थाः । फलमाह-पादगयोरिति ।
एकस्मिन् पादे चरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः ।
यथा । 'अश्विन्यंबुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः' इति पादस्तत्रो-
क्तयोर्भयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि
द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः—'अश्वेभमेषभुजगद्वयकुक्कुरौ तु मेषौ तु मूषक-
मथोदुरुगोलुलायाः । शार्दूलमाहिषगवारिमृगद्वयं श्वा कीशोऽथ बभ्रुयुगकी-
शगवाश्वसिंहाः ॥ गौः कुंजराविति यथाक्रममाश्विनादिभानां भवंति खलु
कल्पितयोनिरूपाः ॥' लुलायो महिषः । गवारिव्याघ्रः । 'अवहृत्कोटायनस्य'
इत्यवकादेशः । कीशो वानरः बभ्रुर्नकुलः 'बभ्रुरगं श्वेणमिभेद्रसिंहमोत्वास्तुसंज्ञं
त्वजवानरौ च । गोव्याघ्रमश्वोत्तरमाहिपं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च ॥' इति ।
बभ्रुरगमित्यादौ च 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवक्त्रावः । एतत्फलं
सापवादमाहात्रिः—'एकयोनिषु संपत्यै दंपत्योः संगमः सदा । भिन्नयो-

मिषु मध्या स्यादरिभावो न चेत्तयोः ॥ योनेरभावे नोद्वाहः स तु कार्यो वि-
योगदः । राशिर्वैश्यं च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक् ॥' दोषो वियोगरूपः ।
अत्र गुणविभागो देवज्ञमनोहरे—'अष्टाविंशतिताराणां योनयस्तु चतु-
र्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रं च विवाहे नरयोषितोः ॥ महद्वैरे च वैरे च स्वभावे
च यथाक्रमं । मैत्रे चैवातिमैत्रे च खंदुद्वित्रिचतुर्गुणाः ॥' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथ कमप्राप्तां ग्रहमैत्रीं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

मित्राणि ध्रुमणोः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ

सौम्येश्वास्य समो विधोर्बुधरवी मित्रे न चास्य द्विपत् ।

शेषाश्वास्य समाः कुजस्य सुहृदश्चंद्रेज्यसूर्या बुधः

शत्रुः शुक्रशनी समौ च शशभृत्सूनोः सिताहस्करो ॥ २७ ॥

मित्रे चास्य रिपुः शशी गुरुशनिष्माजाः समा गीष्पते-

मित्राण्यर्ककुजैदवो बुधसितौ शत्रू समः सूर्यजः ।

मित्रे सौम्यशनी कवेः शशिरवी शत्रू कुजेज्यौ समौ

मित्रे शुक्रबुधौ शनेः शशिरविष्माजा द्विपोऽन्यः समः ॥ २८ ॥

मित्राणीति ॥ मित्रे इति च ॥ ध्रुमणोः सूर्यस्य सौमगुरुचंद्रा मित्राणि
शुक्रशनी वैरिणौ अस्य सूर्यस्य सौम्यो बुधः समः । न शत्रुर्न मित्रं । एवं
सर्वत्र व्याख्येयम् । अथ विधोश्चंद्रस्य बुधरवी मित्रे च पुनरस्य विधोर्द्वि-
पत् शत्रुर्नास्ति । किंतु मंगलगुरुशुक्रशनयः शेषाः समा एव । अथ सौमस्य
चंद्रगुरुसूर्याः सुहृदः बुधस्तु शत्रुः शुक्रशनैश्चरौ समौ । अथ शशभृत्सूनो-
र्बुधस्य सिताहस्करो शुक्रसूर्यौ मित्रं । अथ बुधस्य शशी चंद्रः शत्रुः गुरुश-
निभौमाः समाः । अथ गीष्पतेर्गुरोः सूर्यसौमचंद्रा मित्राणि बुधसितौ शत्रू
सूर्यजः शनिः समः । अथ कवेः शुक्रस्य बुधशनी मित्रं चंद्रसूर्यौ शत्रू कुज-
गुरु समौ । अथ शनेः शुक्रबुधौ मित्रे रविचंद्रभौमाः परे शत्रव इत्यर्थः ।
अन्यो बृहस्पतिः समः । यदाह कश्यपः—'रवेः समो ज्ञो मित्राणि चंद्रा-
रेज्याः परावरी । इंदोर्न शत्रवो मित्रे रविज्ञावितरे समाः ॥ समौ कुजस्य
शुक्रार्कौ बुधोऽरिः सुहृदः परे । जस्य चंद्रो रिपुर्मित्रे शुक्रार्कौ इतरे समाः ॥
गुरोरारैर्बुजा मित्राण्यार्कौ मध्यः परावरी । भृगोः समावीज्यकुजौ मित्रे
ज्ञार्कौ परा रिपू ॥ शनेर्गुरुः समो मित्रे शुक्रार्कौ शत्रवः परे ॥' इति । एत-
त्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः—'अन्योन्यमित्रं शस्ते स्यात्सम-
मित्रं तु मध्यमम् । उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शात्रवं स्मृतम् ॥ शत्रु-
मित्रं च विज्ञेयं दंपत्योः कलहप्रदम् । अन्योन्यसमशत्रुत्वं दंपत्योर्विरहप्र-
दम् ॥' चिरहो वियोगः । अस्यापवादस्तत्रैव—'राशिनाथे विरुद्धेपि सब-

लावंशकाधिपौ । तन्मैत्रेपि च कर्तव्यं दंपत्योः शुभमिच्छता ॥' अत्र गुणवि-
भागो दैवज्जमनोहरे—'प्रहमैत्रं सप्तविधं गुणाः पंच प्रकीर्तिताः । तत्रै-
काधिपतित्वे च मिश्रत्वे गुणपंचकम् ॥ चत्वारः सममिश्रत्वे द्वयोः साम्ये
त्रयो गुणाः । मिश्रवैरे गुणश्रैकः समवैरे गुणार्धकम् ॥ परस्परं खेटवैरे गुण-
शून्यं विनिर्दिशेत् । असन्ने सममित्रादौ व्येका ग्राह्या यथोदिताः ॥' व्येका
यथोदिताश्चत्वार इत्यर्थः । अत्र शुक्रार्कजौ शुक्ररवीत्यादिषु 'अजाद्यदंतम्'
इति 'द्वंद्वे घि' इत्यर्कजरविशब्दयोः पूर्वनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्य-
त्वाज्ज भवति । एवमपि 'देवताद्वंद्वे च' इत्यानङ् प्राप्नोति । सत्यम् । एक-
हविर्भाक्त्वेन प्रसिद्धसाहचर्ययोरेव द्वंद्वे आनङ् विधीयते । अत्र तु तदभा-
वान्नानङ् । परे इति । 'परं दूरान्यमुख्येषु परेरिपरमात्मनोः' इति यादवोक्तेः
परशब्दो नानार्थः । अत्र परशब्दस्य 'पूर्वपरावर' इत्यादिना व्यवस्थार्थवा-
चित्वे जसि वैकल्पिकसर्वनामसंज्ञोक्तेः । व्यवस्थानाम स्वाभिधेयापेक्षाऽव-
धिनियमः । स्वाभिधेयं च दिग्देशकालाः । अत्र तु शत्रुवाचके परशब्दे
व्यवस्थार्थाभावाद्वैकल्पिकी सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति ततश्च 'जसः शी'
इति सर्वनामकार्याभावेऽनुपपन्नः परे इति प्रयोगः । यद्येवं 'वितेनुरिगाल-
मिवायशः परे' इति नैपथ्यः । 'तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः' इति कालि-
दासः । इत्यादिषु हि शत्रुवाचकपरशब्दस्य भवदुक्तिप्रकारेण सर्वनामसं-
ज्ञाया अप्रवृत्तेः कथं सर्वनामकार्यप्रसंगः । उच्यते । गुणरत्नमहोदधिकारा-
द्यस्तान्त्रिय एवैव प्रयोग इत्येवमाहुः । परे इति शिष्टप्रयोगदर्शनात् परश-
ब्दस्य नानार्थत्वादेवंविधे विषये व्यवस्थावाची परशब्दः कथं स्वस्मात्परः
परदेशावस्थित इति देशवाच्यत्वात् । तच्च परदेशावस्थितं यद्यपि पुत्रमा-
रभ्य शत्रुपर्यंतं साधारणं तथापि 'वितेनुरिगालमिवायशः परे' इत्यादिषु
युद्धप्रस्तावाच शत्रुपरः परशब्दः । एवमत्रापि पक्षे मिश्रसमानां पार्थक्येना-
भिधानात् । परशब्दस्य वृत्तिरिति ग्रंथकृदाशयः । अथवा व्यक्तमेव पठित-
व्यम् । 'रविशशिश्मजा द्विपोऽन्यः समः' इत्यलं विस्तरेण ॥ २७ ॥ २८ ॥

अथ गणकूटं वसंततिलकामालिनीभ्यामाह—

रक्षोनरामरगणाः क्रमतो मघाहि-

वस्त्रिद्रमूलवरुणानलतक्षराधाः ।

पूर्वोत्तरात्रयविधातृयमेशभानि

मैत्रादितींद्रुहरिपाण्णमरुद्धूनि ॥ २९ ॥

निजनिजगणमध्ये प्रीतिरत्युत्तमा स्या-

दमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा ।

असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो

दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकांततोऽत्र ॥ ३० ॥

रक्ष इति ॥ निजेति ॥ क्रमतः रक्षोनराभरणगणाः वाक्यत्रयेणोच्यन्ते । मघा प्रसिद्धा अहिराश्लेषा वसुधनिष्ठा इंद्रो ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धं वरुणः शत-
तारका अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रक्षो-
गणः । पूर्वोत्तरं उत्तराश्रयं चेत्येवं षड्भानि विधाता रोहिणी यमो भरणी
ईश आर्द्रा एतानि भानि नरगणो मनुष्यगणः । मैत्रमनुराधा अदितिः पुन-
र्वसुः इंद्रुर्भृगुः हरिः श्रवणः पौष्णं रेवती मरुत्स्वातिः लघूनि अश्विनीहस्त-
पुष्याः एतानि भान्यभरणगणो देवगण इति । यदाह नारदः—‘रक्षोगणः
पितृत्वाष्ट्रद्विदैवत्येन्द्रतारकाः । वसुवारीशमूलाहिकृत्तिकाभिर्युतास्ततः ॥ तिस्रः
पूर्वोत्तराधानृत्यममाहेशतारकाः । इति मर्त्यगणा ज्ञेयाः स्यादमर्त्यगणाः परे ॥
हयादित्यार्कवाद्यंस्वमित्राश्वीज्येन्दुतारकाः ।’ इति । एतत्फलमाह—निजनिजग-
णमध्ये इति । स्वस्वगणविद्यमानस्त्रीपुरुषनक्षत्रयोः सतोरयुत्कटोत्तमा प्रीतिः
स्यात् । यथा राक्षसगणयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा मनुष्यगणयोस्तथा देवगणयोर्वा
परस्परमयुत्कृष्टा प्रीतिः स्यादित्यर्थः । अमरा देवाः मनुजा मनुष्याः देव-
मनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं प्रीतिर्मध्यमा संप्रदिष्टा नोत्कृष्टा । असुर-
मनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः । द्वयोर्वा-
न्यतरस्य वेत्याकांक्षायाम् । ‘प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते’ इति न्यायेन मनुष्य-
गणस्यैव नाशः । दनुजविबुधयो राक्षसदेवगणयोः स्त्रीपुंसयोरेकांततो निश्च-
येन परस्परं वैरं स्यात् । अत्र गणकृटे । यदाह नारदः—‘दंपत्योर्जन्ममे-
चैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमर्त्यानां राक्षसानां तयोर्मृतिः ॥’ क-
द्रूपस्त्वेषवमाह—‘स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमामरमर्त्ययोः । मर्त्याक्षसयो-
र्वैरमसुरासुरयोपि ॥’ इति । अयमर्थः । पुरुषो रक्षोगणः स्त्रीमनुष्यगणा
तदा वैरं । यदि वैपरीत्यं तदा मृत्युः । तथा पुरुषो रक्षोगणः स्त्री देवगणा
तदा वैरं वैपरीत्ये मृत्युः । उक्तंच—‘राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति
मानुषः । मृत्युस्तत्र न संदेहो विपरीतः शुभावहः ॥’ शार्ङ्गयोगे—‘रक्षोगणः
पुमान् स्यात्स्वल्भ्या भवति मानवी । केपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तं कोपीह ने-
च्छति ॥’ इति । एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम् । अत्र गुणवि-
भागो देवज्ञमनोहरे—‘पद गुणा गुणसादृश्ये पंच स्युः सुरमानुषे । नार्या
देवो नरः पुंसश्चत्वारो वा गुणास्त्रयः ॥ देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसोः ।
पुंसो रक्षोगणो यत्र नार्या देवोथवा नरः ॥ गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणो प्रा-
ह्योऽन्यथा नहि’ इति । अस्यापवादमाह गर्गः—‘ग्रहमैत्री च राशिश्च विद्य-
ते नियतं यदि । न गणाभावजनितं दूषणं स्याद्विरोधदम् ॥’ अत्रिरपि—
‘राशीश्रयोः सुदृढावो मित्रत्वे वांसनाथयोः । गणादिदोष्येषुद्वाहः पुत्रपौ-
त्रप्रवर्धनः ॥’ अमुं परिहारं ग्रंथकृदप्यग्रे वक्ष्यति । मनुष्ये—‘ग्रहमैत्री च

रज्जुश्च यदि नाडी पृथक् तयोः । विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरो नरः ॥' इति । रज्जुकूटं तु ग्रंथकर्त्रा नोक्तम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ राशिकूटमनुष्टुभाह—

मृत्युः षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे ।

द्विद्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत् ॥ ३१ ॥

मृत्युः षट्काष्टके इति ॥ स्त्रीपुंसराशयोः परस्परं पष्ठाष्टमराशित्वे सति मृत्युज्ञेयः । यथा मेषकन्ययोः मेषवृश्चिकयोः । एवं नवात्मजे नवपंचमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात् यथा सिंहधनुषोः । एवं द्विद्वादशे सति निर्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात् यथा मेषवृषयोः । अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समससमे वा सति सौख्यकृत्पाणिपीडनं स्यात् । यदाह नारदः—'षट्काष्टके मृतिर्नदनवमे त्वनपत्यता । नैःस्वं द्विद्वादशेन्येषु दंपत्योः प्रीतिरुत्तमा ॥' इति । अत्र विशेषो ज्योतिःप्रकाशे—'पुंसो गृहात्सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च । द्विद्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिःके स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ॥' इति । अन्यच्च—'मृगः कुलीरेण धटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात्समससकोयम् । तुलावृषेणाथ वृषेण सिंहो मेषेण कीटो मिथुनेन मीनः ॥ चापेन कन्या धटमेन चालिर्दौर्भाग्यदैव्ये दशतुर्यके-स्मिन्' इति ॥ ३१ ॥

अथास्य दुष्टभकूटस्य परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभोऽ-

थो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि ।

अन्यर्क्षेणपयोर्वलित्वसंस्थिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा

ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः ॥ ३२ ॥

प्रोक्ते इति ॥ प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि चेद्वयोः स्त्रीपुरुषराशयोरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभो गदितः । यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा नवमपंचमे त्वेकाधिपत्याभावः द्विद्वादशे मकरकुंभयोः अथवा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्रे परिणयः शुभो गदितः । तथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ नवपंचमे मेषधनुषोरित्यादौ द्विद्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ । यदाह वसिष्ठः—'द्विद्वादशे वा नवपंचमे वा षट्काष्टके राक्षसयोषितो वा । एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयम् ॥' इति । राजमार्तंडः—'भवेन्निकोणे बहुपुत्रवित्ताद्विद्वादशे चार्थमुपैति कन्या । षट्काष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहो ग्रहमैत्रभावे ॥' इति । एकाधिपत्येपीति शेषः । अतएव ग्रहमैत्रैकाधिपत्याभाववैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति । यदाह नारदः—'वैरषट्काष्टकं मेषकन्ययोर्धटमीनयोः । चापोक्षयोर्युक्ती-

भयोः कुम्भकुलीरयोः । पंचास्यमृगयोजनमराशोः प्रोक्तोऽशुभप्रदः ॥' इति ।
 उक्षा वृषः । चापोक्षयोरित्यकारांतनिर्देशदृष्टादसः । एतद्विज्ञं मित्रषट्काष्टक-
 मित्याहुः । तदुक्तं जगन्मोहने—'मित्रषट्काष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः । क-
 किंचाभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः ॥ कन्यकाकुम्भयोरन्यत्प्रयत्नाद्धि विवर्ज-
 येत् ॥' इति । एवं च ग्रहमेवभावे वरं नवमपंचममित्याहुः । तथाच शा-
 र्ङ्गधरीये शुक्रः—'मीनालिभ्यां युते कीटे कुंभे मिथुनसंयुते । मकरे
 कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपंचमे ॥' इति । कीटः कर्कटः । एतादृशस्य नवपंचमस्य
 फलांतरमुक्तं कैश्चित् । तथा ज्योतिर्निबंधे शार्ङ्गधरः—'वरवध्वोर्मातृपि-
 त्रोर्जावतोस्तद्विनाशकृत् । त्रिकोणमीनकीटाख्यं न स्यादन्यत्र दोषदम् ॥' ए-
 तत्फलमनार्षत्वादुपेक्ष्यम् । इदन्यच्च मेपसिंहादिकं नवपंचमं ग्रहमंत्रीसत्त्वा-
 न्मित्रं नवपंचममिति । ननु कर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमंत्रीसत्त्वान्मित्रनव-
 मपंचममिव कथं गुरोश्चंद्रो मित्रमेव चंद्रस्य तु गुरुः समोपि मित्रमिवापदो-
 पतैव 'विगुणस्य गुणः' इति न्यायात् । तथासति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः
 स्यादिति चेत् । उच्यते—यत्र ह्येकस्य मित्रमपरस्य समत्वं तत्र दुष्टनवपंचम-
 मिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं त्रिकोणचतुष्टयमेव संभवति । यत्र
 त्भयतोपि ग्रहमंत्री तत्रैव मेपसिंहादिके मित्रनवपंचममिति व्यवहृतिः ।
 अयं च परिहारो वरवध्वोर्मातृपित्रोरित्यस्यापि दोषांतरस्य सत्यमिति वा स-
 मूलत्वे नाशको भवति तुल्यन्यायत्वात् मृतमातापितृकयोस्तु वरवध्वोर्नायं
 दोषोन्मेषः एवं द्विद्वादशेपि । तथा जगन्मोहने वसिष्ठकश्यपौ—'द्विद्वाद-
 शं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु । मेपादौ युग्मराशौ तु निधनत्वं न संश-
 यः ॥ आयुष्यसंपत्सुतभोगसंपत्पुत्रार्थसंरत्पतिसौख्यसंपत् । सांभार्यसंपद्ध-
 नधान्यसंपज्जपादियुग्मे क्रमतः फलानि ॥ अजादियुग्मे क्रमतः फलानि
 वैधव्यमृत्युर्वैधबंधनानि । वियोगसंतापमनीव दुःखं वसिष्ठगर्गप्रमुखैः स्मृ-
 तानि ॥' इति । अर्थवविधेपि प्रीतिपट्काष्टकादिविषये नाडीदोषः सर्वथा
 त्याज्य एवेत्याह । नाड्यृक्षशुद्धिर्यदीति । 'उपेष्टार्थं श्मशनीराधिपभयुगयुगम्'
 इत्यादिना वक्ष्यमाणानां त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थिति-
 रेकस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिपट्काष्टकादि विधेयम् ।
 यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः । उक्तं च रत्न-
 मालायाम्—'भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात्तर्थाकाषिपत्यं यदि भवनवशिवं चैव
 पट्काष्टकेपि । शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचके
 स्यान्न नाडीममाजः ॥' इति । अपिशब्दान्नवमपंचमद्विद्वादशयोरपि । अत्र
 केचित् । पट्काष्टकस्य मरणरूपानिष्टफलश्रवणाच्च तस्यापवादकः पट्काष्टके-
 पीति परिहारः । किंतु निदां प्रतिपादयतोऽपिशब्दांतस्य वाक्यस्याधिपतिमै-
 थ्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपंचमद्विद्वादशयोरेव दुष्टभकृटयोर्विधानपर्यवसा-
 नात्तयोरेवापवादक इति । यथा—'ब्रह्महापि नरः पूज्यो यदि स्याद्विपुलं ध-
 नम्' इति । अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा ननु धनवद्विघ्ननरपूजा-

परापीति मैवं बोधः । 'द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा षड्भाष्टके वा' इत्यादि व-
सिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभकूटापधाद्भूतान्यविपतिमैत्र्यादिविशिष्टषडष्टकादि-
विषये 'षड्भाष्टके मृत्युः' इत्यादीनि निन्दार्थवादवाक्यानि ग्रहवैरप्रस्तषडष्टकादि-
विषयाणि । अन्यथा दुष्टफलषडष्टकनिराकरणस्य नवमपञ्चमस्य द्विर्द्वादशयोरपि
तुल्यत्वेनापवादकवाक्यानां विषयालाभात् । दृष्टान्ते तु ब्रह्मप्रप्रायश्चित्तविधानस्य
वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पश्यामः । अथ ना-
डीसमाजपदस्यायमर्थः । अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधानां नाडीनक्ष-
त्राणां वेधो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपतिः—'नाड्यस्तिस्रो न्यस्तनिःशेष-
धिष्ण्यास्त्रिभ्यश्चाश्वादिभ्य एव प्रसूताः । सर्पाकारस्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्रा-
णामेकनाडीस्पृशं स्यात् ॥' इति । एवं च यत्र भकूटादयः सप्त भेदाः शुभा
भवन्ति तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः । उक्तं च सप्तविंशते
विवाहपटले—'सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान्सप्तभेदान्प्रश-
स्तान्' इति । अत्र केचित् नाडीसमाजशब्दोपादानात्समाजशब्दस्य समुदा-
यवाचित्वात् त्रिचतुःपञ्चपर्वनाडीत्रयसमुदाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरिकेनाड्यां पा-
तस्तदा समस्तवश्यादिगुणसत्त्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वना-
डीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः । अतएव 'भकूटादि-
कान्सप्तभेदांश्च ते ताम्' इति विपरीतं वचनमनुकूलम् । अस्यायमाशयः । ते
इति बहुत्वात्सप्त भकूटादयः शुभास्तामित्येकवचनानुरोधादेकामेव नाडीं परि-
हरेयुः ननु नाडीसमाजविद्धमित्याहुः तच्चित्यम् । यतः 'चतुस्त्रिंशद्भिरोत्थायाः'
इति वाक्याच्चतुश्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायास्त्रिपदैव त्रिचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
कन्यायाः द्विपदैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः पञ्चपदैव नाडीगणनेति
नियमाद्युपपन्नाडीत्रयविचारासंभव एव । किंच रत्नमालादिवाक्येषु पार्थक्येन
नाडीतयामिधानात्तत्रत्यसमाजपदं नाडीसंस्थनक्षत्रसमुदायपरं । तथाहि ।
अश्व्यादिभ्यस्त्रिभ्य एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूतान्यस्तनिःशेषधिष्ण्याः सर्पाकारास्तिस्रो-
नाड्यः स्युः । तत्रैकनाडीस्पृशां नक्षत्राणां समाजो नाडी स्यात् इति । ननु—
'यस्मिन् नर्थकलहागममृत्यवः स्युः पाणिग्रहादनु तयोः खलु नाड्योगः । त-
स्माच्चतुस्त्रियमलांघ्रिषु भेषु नूनं नाडीसमाज इति चित्यमनुक्रमेण ॥' इति
वृद्धगर्गवचनास्नाडीसमाज एव स्थिते दोषः नैकस्यां नाड्यामिति चेत् । उच्य-
ते । स्वयमेव चतुस्त्रियमलांघ्रिभेषु इति परिगणितविषयत्वेनाभिधानास्नाडी-
संस्थनक्षत्रसमुदायविषयकमिति किं चित्रं पर्वचतुःपर्वनाड्योर्देशविशेष-
विषयत्वेन त्रिनाड्यास्तु सर्वदेशविषयत्वादेतस्या एव निषेधो युक्तः । तानि
च देशविशेषवाक्यान्प्रशंसिधास्ये । अतः—'भकूटकान्सप्तभेदांश्च ते ताम्'
इत्यत्र पाठे प्रशस्तमिति पठन्ति अभियुक्ताः शाङ्गधरीयज्योतिर्निबंधकारादयः ।
तस्मात्सनाडीसमाजपदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्ष-
त्रशुद्धिरस्ति यथा भरणीहस्तयोः षड्भाष्टकं च वर्तते ग्रहमैत्र्यपि नास्ति तत्र
किं कार्यमत आह । अन्यक्षेत्रपयोरिति । अन्यर्क्षे प्रीतिषट्कादिभ्योऽन्यराशौ

कोर्थः राशिस्वामिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्काष्टकादौ च सति अंशप-
योस्तद्वाशिनवांशस्वामिनोर्बलित्वसंस्थिते स्यातां बलित्वं च सखिता च प्रथमा-
द्विवचनांतं पदं बलित्वं सबलित्वमुच्चादिस्थितत्वेन सखिता परस्परमैत्री ते उभे
चेद्भवतः सखितायामुपलक्षणत्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः ।
उक्तं च जगन्मोहने वसिष्ठेन—‘राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ ।
तन्मैत्रेयि च कर्तव्यं दंपत्योः सुखमिच्छता ॥’ इति । नन्वयं परिहारो राशिनाथे
विरुद्धेऽपि तु वादात्केवलग्रहदौष्ट्यापवादको ननु दुष्टभकूटग्रहवैरस्य । उच्यते
‘खेटारित्वं नाशयेत्सङ्गकूटम्’ इति अग्रे ग्रंथकृद्ब्रूयति । तत्र ‘नभोगारिभावं
हरेत्सङ्गकूटम्’ इति सप्तमिमतविवाहपटलीयवाक्यसंमतित्वेनास्माभिरभि-
धायते । तदेव केवले ग्रहवैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयोर्वाक्य-
योर्थयाश्रुतशब्दस्वरसेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मिन्नेव ग्रहदौष्ट्यरूपे परिहारद्वयं
दृश्यते । अथैकस्मिन्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहारा-
भिधानमित्यतोऽत्रवचने न किञ्चित्तादृशं विषयं पश्यामः । सत्यम् । ‘नभो-
गारिभावं हरेत्सङ्गकूटम्’ इति तु निःसंदेहग्रहवैरस्यापवादकत्वम् । परंतु
‘राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे चांशनाथयोः । विवाहं कारयेद्दीमान्दंपत्योः
सौख्यवर्धनम् ॥’ इति जगन्मोहनस्थवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठ-
वचःसमानार्थकं दुष्टभकूटग्रहवैरापवादकम् । तथाहि । न्यूनाथं एकस्मि-
न्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति तद्वाशिनवांशस्वामिनोः परस्पर-
मैत्री चेच्छुभो विवाह इत्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारो नास्ति ।
यत्र त्वंशनाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति तदु-
ष्टभकूटग्रहवैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः । नन्वनयोर्वाक्ययोः सा-
मान्यविशेषभावाभ्यामन्यार्थकवाक्यार्थानुवादे परस्परवाक्यस्य सबलत्वविधा-
नपुरःसरैकवाक्यत्वादुपसंहारन्यायेन विशेष एव पर्यवसानं कस्मान्न भवति ।
यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्धा करोतीति वाक्यद्वये । अत्रहि
सामान्यतां यत्किञ्चिद्देवताकस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं प्राप्तमग्निदेवताक
एव पुरोडाशे चतुर्धाकरणं पर्यवस्यतीति चेत् । उच्यते । वेदे हि कर्तुरस्मर-
णात्तादृशवैदिकवाक्येषु तथा भिन्नकर्तृकेषु स्मृतिवाक्येष्वप्येवंविधा गतिरु-
चिता न त्वेककर्तृकेषु स्मृतिवाक्येषु । अन्यतरवाक्यानर्थक्यापत्तेः । तत्र कि-
मर्थकमित्याकांक्षायामधिकांशकेन न्यूनार्थकमित्यत्रानयोर्वाक्ययोरैककर्तृकयो-
रेकप्रकरणपठितयोश्चावश्यं भिन्नार्थकत्वं वाच्यम् । तत्र कस्य कोर्थ इति संदेहे
न्यूनाधिकार्थकं केवलं ग्रहवैरापवादकमेव । नन्वपिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वादिष्टविषयो लप्स्य इति चेन्न । तदर्थकवचनान्तरस्य स्पष्टस्याभावेपिशब्दस्य
समुच्चयार्थताया दुर्लभत्वात् । एवंच ‘नभोगारिभावं हरेत्सङ्गकूटम्’ इत्यपि
वाक्यं ग्रहवैरापवादकं तुल्यबलत्वाद्ग्रीहियववत् । अंशनाथसबलत्वाभिधायकं
तु राशिनाथे विरुद्धेऽपि तद्वाक्यमुभयविरोधपरिहारार्थकं । तथाहि राशी च

नाथौ च एतेषां समाहारो राशिनाथं तस्मिन् राशिनाथ इत्येवं समाहारद्वंद्वं
आश्रियेत । तथा सत्ययमर्थः—राशी विरुद्धौ षट्काष्टकादिना नाथौ विरुद्धौ
कयोर्नाथावित्याकांक्षायां ययोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव संनिहितत्वाद्गहन-
मिति । तयोः राश्योर्नाथां विरुद्धौ 'मित्राणि द्युमणेः' इत्यादिना परस्परं
शत्रू स्यातां तद्वाशिनवांशस्वामिनोः सबलत्वे मित्रत्वे च समुच्चिते सति विवाहः
शुभदः । नन्वतिद्विष्टे समाहारद्वंद्वे किं प्रयोजनम् । उच्यते । अंशनाथस-
बलत्वस्याधिकरणमेव । तच्च युगपदुत्पन्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधग्रह-
विरोधरूपस्य परिहाररूपमित्यवगम्यते । अतएव ज्योतिःशास्त्राभियुक्ताः एवं-
विधे उभयविरोधे एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहं कारयन्तीत्यास्तां प्रस-
क्तानुप्रसक्तम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह । नाड्यक्षशुद्धौ
तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थि-
त्यभावश्चेत्तदा विवाहः शुभः । यथा भरणीहस्तयोः सत्युभयविधविरोधे रा-
शिनवांशयोः क्रमेण पंचमचतुर्थयोर्यौ स्वामिनौ सूर्यभौमौ तयोर्मध्यप्यस्ति
स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र विवाहः शुभफलदो निगदितः । यतो-
ऽत्र स्त्रीपुंसनक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः । यदा त्वश्विनीहस्ताख्ये इव
द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभावात्सकलगुणवत्त्वेपि विवाहो न
भवति । किंपुनरेवंविधे विषये इति 'सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटा-
दिकान् सप्तभेदान्प्रशस्तान्' इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारासंभवे परिहारान्तरमाह
—ताराशुद्धिवशे इति । अत्रान्यक्ष इत्यनुवर्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् ।
एवंविधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्षत्रयोः परस्परं तारा-
शुद्धिवशे 'कन्यक्षद्वारं यावत्' इत्यादिना ताराशुद्धिरूपे वशे वश्यत्वे
द्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमनवमतारासंज्ञके सति बुधैर्विवाहः शुभो निगदितः ।
अत्रोदाहरणानि बुधैर्धर्मेयानि । अत्र संमतिः 'अन्योन्यतारावशुद्धौ' इत्युक्ता ।
राजमार्तं देनायमर्थः स्पष्टमभिहितः—'मन्त्रीक्षेत्रपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिप-
त्येपि चेत्तारामित्र ८ सुमित्र ९ जन्म १ शुभदा क्षेमा च संपत्करी । पष्ठाष्टे
नवपंचमे व्ययधने योगेषु पुंयोषितोः प्रीत्यायुःसुतवृद्धिवित्तजनकं कार्यो वि-
वाहस्तदा ॥' इति । चकारात्पृष्टी च । जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशि-
भेदे चरणभेदे वा शुभा ज्ञेया । दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि
पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितं । नाडीशुद्ध्यभावे विवाहो नैव भवेत् ।
उक्तंवात्र संमतिः । अथैतस्यापि परिहारस्यासंभवे परिहारान्तरमाह । अथ
राशिवशताभाव इति । अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः राशिनाथविरोधा-
दिके विषये षट्काष्टकादौ सति 'हित्वा मृगेंद्रं नरराशिवश्याः' इत्या-
दिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवशताभावसत्त्वे सति विवाहः शुभो निगदितः ।
'यदि भवनवशित्वम्' इति श्रीपत्युक्तिश्च । अस्मिन्नपि पक्षे नाडी-
शुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः । तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः । षट्काष्टकनवमप-

चमद्विद्वादशाख्येषु दुष्टभकूटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्र्ये एकः परिहारः
 एकाधिपत्यं द्वितीयः ग्रहवैरेप्यंशपयोः सबलत्वं मैत्री च तृतीयः तारा-
 शुद्धिश्चतुर्थः राशिवश्यत्वं पंचमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षि-
 तैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहो नैव स्यादिति । एवं च ग्रंथकर्त्रा 'भवन-
 पतिसुहृत्वम्' इत्यस्य श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमंगीकृत्य तावत्परिहारा-
 मिधानं कृतम् । तटीकाकृन्महादेवोऽप्येवमेव व्याख्यत् । यत्र हि प्रत्येकं प-
 रिहारकत्वं तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु
 'मैत्रीक्षेत्रपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येपि चेत्तारामित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा
 च संपत्करी' इत्यादिप्राग्लिखितेन राजमार्तडवाक्येन दुष्टे भकूटे ग्रहमैत्र्या
 सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका समुचिता । अर्थादेकस्य मि-
 त्रत्वेऽपरस्य समत्वे वश्यत्वापेक्षात्वे अतएतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरकर्त्रा
 पितृचरणैश्चैवं विवृतम् । 'अन्नान्योन्यमित्रत्वे तुल्याधिपत्वे वा ताराशुद्धिरेव
 चिंत्या । एकांतरमित्रतायां वशिष्वादिगुणांतरापेक्षा शत्रुत्वे तु सर्वथा त्यागः'
 इति। अतएवेतस्मिन्पथे चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्य-
 मपि व्याकर्तव्यमेकवाक्यताबलात् ॥ तत्र पङ्काष्टके पुनर्भवनपतिसुहृत्वमिति
 सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम् । अन्ययोर्दुष्टभकूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्यो-
 तिर्निबन्धे गर्गः—'ग्रहमैत्रं शुभा तारा राशिवश्यं त्रिभिः शुभम् ॥ षडष्टकं
 बुधाः प्राहुर्द्वाभ्यां द्व्यर्कं त्रिकोणकम् ॥' इति । द्व्यर्कं द्विर्द्वादशं 'द्विर्द्वादशे वा
 नवपंचमे च' इत्यादीनि वसिष्ठवाक्यानि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र
 यथासंप्रदायं व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता । सौहृद इति सुष्ठु हृदयं यस्यासौ
 सुहन्मित्रम् । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति साधुः । सुहृदो भावः सौह-
 दम् । 'हायनांतयुवादिभ्योऽण्' इत्यण् 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः ।
 केचित्तु सुष्ठु हृदयं यस्यासौ सुहृदयः तस्य भावः सौहृदमिति युवादित्वादणि
 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेश इत्याहुः । अपरे तु 'स्वांतं ह-
 न्मानसं मनः' इत्यभिधानान्मनोवाची हृच्छब्दः सुष्ठु हन्मनो यस्येति सुह-
 त्तस्य भावः । प्राग्वदणि रूपं सिद्धमित्यभिदधुः । तदुभयमपि चिंत्यम् ।
 यतो 'हृद्भगसिंघ्वंते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्दमित्येव
 स्यात् ननु सौहृदमिति । ननु प्रथमपक्षेप्यनेनैव सूत्रेणोभयपदवृद्धिः कस्मान्न
 भवति नहि तत्र कश्चिद्विशेष उपादीयते । उच्यते । 'ओर्गुणः' इत्यत्र
 ओरोदिति वक्तव्ये गुणसंग्रहणम् 'संज्ञापूर्वको विधिरन्त्यो यथा स्यात्' इति
 ज्ञापकात् 'हृद्भग' इत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवर्तमानत्वादादिवृद्धिरेवात्रेति ऋजवः
 समादधते । परे तु प्रतिपदोक्तहृदयपर्यायस्य हृच्छब्दस्य 'हृद्भग' इत्यत्र
 ग्रहणात् 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशस्यादिवृद्धौ साधयंति
 तत् 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादिग्रंथविरुद्धम् । तथाहि 'वा शोकप्यज्रोमेषु'
 इत्यत्र सौहार्दं सौहृदयम् । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । हृदादेशपक्षे 'हृद्भगसिं-

ध्वंते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिरिति काशिकाकारो व्याख्यत् । वयं तु ब्रूमः । 'हृद्गग' इत्यत्र 'अर्थवद्गुणेनानर्थकस्य' इति परिभाषया हृदयवाचिनो हृदयादेशस्य वा हृच्छब्दस्यैव ग्रहणम् । तेनात्र 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य मित्रवाचित्वेनार्थवत्त्वात्तदवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवत्यवयवस्यानर्थत्वादित्यादिवृद्धिरेवात्र भवति । अमुमेवाशयं मनसि निधाय 'विनयं विशेषयति सौहृदेन सः' इति माघः । 'सौहृदं हि मनसो न गोहयोः' इति केशवाक्योपि सौहृदशब्दं प्रायुंक्तेति निरवद्यमिति ॥ ३२ ॥

अथ दुष्टानां गणकूटभकूटग्रहकूटानां परिहारं शालिन्याह—

मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वंद्वस्यापि स्याद्गणानां न दोषः ।

खेटारित्वं नाशयेत्सद्भकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम् ॥३३॥

मैत्र्यामिति ॥ स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वंद्वं युग्मं तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात् । स्त्री रक्षोगणा पुमान्मनुष्यगणो देवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थः । यदाहात्रिः—'राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्टयेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्धनः ॥' इति । अथ सद्भकूटं शुभफलदं भकूटं राशिकूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुतासंबन्धिनं दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूटं षडष्टकादिकसंबन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः । तदुक्तं सप्तमिमेते विवाहपटले—'नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत्खेटमैत्री । सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान्सप्तभेदांश्च तेषाम् ॥' अत्र चतुर्थचरणः 'प्रोक्ते दुष्टभकूटके' इत्यादिना पुनरुक्तोपि स्मरणाविच्छेदार्थं पठितः । यत्कृतं नारदेन—'एकाशीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीडनम् । द्विद्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित्पडष्टके ॥' इति । एतन्नाडीदोषे सत्येव द्रष्टव्यम् । अधुनोदितवाक्यस्वरसात् । 'भवनपतिसुहृत्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्टाष्टकेपि । शुभकूदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाजः ॥' इति श्रीपत्युक्तेश्च । अन्यथा प्रागभिहितवसिष्ठादिवाक्यान्यमर्थकान्यापद्येरन्निति ॥ ३३ ॥

अथ क्रमप्राप्तसकलकूटप्रधानं नाडीकूटं स्रग्धरयाह—

ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगं दास्रभं चैकनाडी

पुष्येदुत्वाष्ट्रमित्रांतकवसुजलभं योनिबुध्दये च मध्या ।

वाय्वग्निव्यालविश्वोदुयुगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्या-

दंपत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः ३४

ज्येष्ठेति ॥ ज्येष्ठा प्रसिद्धा अर्थस्यमुत्तराफाल्गुनी ईश आर्द्रा नीराधिपो

वरुणस्तङ्गं शततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयं ज्येष्ठामूलं उत्तरा-
 फल्गुनीहस्तश्च आर्द्रापुनर्वसुश्च शततारकापूर्वाभाद्रपदा चेत्यर्थः । दाक्षभम-
 श्विनी च एतन्नक्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अथ पुण्यः प्रसिद्धः इन्दु-
 मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा मित्रोऽनुराधा अंतकं भरणी वसुधेनिष्ठा जलभं पूर्वाषाढा
 योनिः पूर्वाफल्गुनी बुधयोऽहिर्बुध्न्यः उत्तराभाद्रपदा एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं
 मध्यनाडीत्युच्यते । अथ वायुः स्वाती अग्निः कृत्तिका व्याल आश्लेषा विश्वो-
 द्वत्तराषाढा एभ्यो युगयुगं स्वाती विशाखा च कृत्तिका रोहिणी च आश्लेषा
 मघा च उत्तराषाढा श्रवणश्चेत्यर्थः । अथो पौष्णभं रेवती च एतन्नक्षत्रनवक-
 मपरा नृतीयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह दंपत्योः स्त्रीपुंसयोरैकनाड्यां परि-
 णयनममदुष्टफलं स्यात् । मध्यनाड्यां हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात् । 'मू-
 लेन्द्राकंभपाद्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्येद्वीज्यमभिन्नभाग्यवसुभत्वा-
 श्रान्तहिर्बुध्न्यभैः । अन्यैर्नाड्य इहैकनाडिनवके स्यातां द्विभे चेन्मृतिर्गोदाद-
 क्षिणतः क्वचिन्नृपमुखे पार्श्वैकनाडी हिता ॥' गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्वै-
 कनाडी हिता । क्षत्रियादां क्वचित् अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी हिते-
 त्यर्थः । यदाह गर्गः—'नाडीकूटं तु संग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्मणा
 कन्यकाकण्टसूत्रत्वेन विनिर्मितम् ॥' इति । वराहः—'आद्यैकनाडी कुरुते
 वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशः । अंत्या च वैधव्यमतीव दुःखं
 तस्माच्च तिष्ठः परिवर्जनीयाः ॥' इति । अत्र चक्रन्यासो वसिष्ठेनोक्तः—
 'आवृत्तिभिर्भैरविमिरश्चिभाद्यं क्रमोत्क्रमात्संगणयेदुद्गुनि । यदेकपर्वण्युभयोश्च
 धिष्ण्ये नेष्टा नृनार्योर्मृगमेकनाडी ॥' फलेऽपि विशेषमाह वसिष्ठः—'सा
 मध्यनाडी पुरुषं निर्हात तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु । आसन्नपर्यायसमा-
 गताश्चेद्वर्षेण साप्यंतरिता त्रिवर्षैः ॥' इति । उत्तरार्धस्यायमर्थः । आसन्ने समी-
 पस्थिते पर्याये आवृत्तौ चेदेकनाडी समागता यथाऽश्विन्याद्रयोर्भरणीमृगयोः
 रोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाडी वर्षेणैकेन स्त्रीपुंसयोरुक्ता शुभफलदात्री स्यात् ।
 यदा त्वश्विन्युत्तराफल्गुन्योरितरकृतव्यवधाना सा नाडी त्रिभिर्वर्षैरुक्ता शुभ-
 फलदात्री स्यात् । अत्र सफले नाडीनक्षत्रे अस्मदुक्तं पद्यद्वयम् 'दत्तेशादित्य-
 र्यमाकैन्द्रमूलतोयाधीशाजाम्निभान्येकनाडी । मध्या याम्येद्वीज्ययोन्यृक्षचित्रा-
 मित्रक्षीभोवस्वहिर्बुध्न्यभानि ॥ वह्निब्राह्मर्क्षाहिपिष्यानिलर्क्षेद्वीशाविश्ववि-
 ष्णुपार्श्वे परा च । दंपत्योर्भे सन्निकृष्टे हि दुःखं वर्षेण स्यात्सांतराले त्रि-
 वर्षैः ॥' इति । ग्रंथकर्ता तु नाडीदोषस्य तावदवस्थाकममनंगीकृत्य नाडीन-
 क्षत्राण्येवोक्तानि ॥ अश्विनीमृगयोरिव नाडीभेदे तु दोषाभाव एव तेनाष्टौ
 गुणा इत्यर्थः । द्वयं चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे
 सति । यदा तु त्रिचरणं नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य चतुःपर्वगणना सामि-
 जित् । द्विचरणत्वे तु कन्यानक्षत्रस्य मृगशीर्षतः पंचपर्वगणना । यदाह ना-
 रदः—'चतुस्त्रिद्वर्षप्रभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वह्निभादिन्दु-
 भाद्भाडी त्रिचतुःपंचपर्वसु ॥ गणयेत्संख्यया चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः ॥ अमु-

मर्थं स्पष्टमाह गर्गः—‘चतुःपात्कन्यकाऋक्षं गणयेदक्षिभादिकम् । त्रिभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्वं सुखावहम् ॥ कन्यकक्षं त्रिपाक्षेत्स्याद्गणयेत्कृत्तिका-
दिकम् । चतुर्भिः पर्वभिस्तद्वदभिजित्तरकान्वितम् ॥ कन्यकक्षं द्विपाक्षेत्स्या-
द्गणयेत्सौम्यभादिकम् । पंचभिस्त्ववरोहे तु पंचमांगुलिर्वर्जिते ॥’ एतत्फलमप्याह
गर्गः—‘संश्लिष्टा मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । संश्लिष्टा पार्श्वनाडी तु कन्यकां
हंत्यसंशयम् ॥’ इति ‘आसन्ना त्वेकनाडी स्यादासन्नमृतिदायिनी । दूरस्था चैक-
नाडी स्याददूरानिष्टकारिणी ॥’ इति । दूरं बहुकालम् । जगन्मोहने नार-
दः—‘एकनाडीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः । वर्जनीयः प्रयत्नेन दंपत्योर्निधनं
यतः ॥’ इति । आसां नाडीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने ना-
रदः—‘चतुर्नाडी त्वहल्यायां पांचाले पंचनाडिका । त्रिनाडी सर्वदेशेषु व-
र्जनीया प्रयत्नतः ॥’ इति । अहल्यापांचालां देशविशेषौ । सर्वदेशशब्दः
अहल्यापांचालव्यतिरिक्तदेशेषु वर्तते । ‘विशेषसन्निधाने आन्नातं सामान्यं
तदतिरिक्ते सामान्ये वर्तते’ इति न्यायात् । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठो-
प्यायात इतिवत् । ननु—‘चतुस्त्रिद्व्यंग्रिभोत्थायाः’ इति ‘चतुर्नाडी त्वह-
ल्यायाम्’ इत्यनयोर्वाक्ययोः सामान्यविशेषभावयोः समापन्नयोरयमर्थः स-
पन्नः । कन्यकक्षं च चतुःपादे सत्यधिन्यादित्रिनाडी अहल्यापांचालव्यतिरिक्त-
सर्वदेशेषु स्यात् । तथा कन्यकक्षं त्रिपादे कृत्तिकादिचतुःपर्वनाडी अहल्याया-
मेव स्यात् । तथा कन्यकक्षं द्विपादे मृगादिपंचपर्वनाडी पांचाल एव स्यात् ।
एवं देशभेदेन नाडीनयत्ये सति तद्देशेषु प्रोक्तभिन्नेषूपपन्नायां कन्यकायां
नाडीविचारो न स्यादेव । तथा त्रिपादे द्विपादे वा कन्यकक्षं सति सर्वेष्वपि
देशेषु त्रिनाडीविचारो न स्यात् । एवं सति पुनर्वसुकृत्तिकाप्रभृतीनां त्र्यंग्री-
णामुभयपार्श्वधिष्ण्यानां तत्तन्नाडीस्थैः सर्वेनक्षत्रैः सह नाडीविचाराभावः
प्रसज्येत । तथा मृगचित्राधनिष्ठाद्व्यंग्रीणां मध्यनाडीधिष्ण्यानां मध्यनाडी-
संस्थैः सर्वेर्भरण्यादिभैः सह च तथा चतुष्पादे भे तु देशविशेषे नाड्यभाव
एव प्रमज्येत । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । आर्यावर्तेनिवासिसकलशिष्टाचा-
रविरोधप्रसंगात् । नच ‘त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्नतः’ इत्युक्तेरह-
ल्यापांचालयोरपि देशयोश्चिनाड्यस्त्येवेति वाच्यम् । ‘चतुर्नाडी त्वहल्यायां
पांचाले पंचनाडिका’ इत्येतद्देशेपसाहचर्यात् । अत्रेमां समाधिसराणि प-
द्यामः । ‘चतुस्त्रिद्व्यंग्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽक्षिभात् । वह्निभादिदु-
भात्नाडी त्रिचतुष्पंचपर्वभिः ॥’ इति पद्येन कश्यपो नाडीत्रयविचारमभिधा-
यानुपदमेव ‘रेखास्तिष्ठो विरच्याशु दक्षभाद्यानि विन्यसेत् । एकरेपास्थयो-
र्मृत्युर्दंपत्योर्जन्मधिष्ण्ययोः ॥’ इति पुनरपि त्रिनाडीमुपन्यस्तवान् । सा च
त्रिनाडी सर्वेष्वपि कन्यानक्षत्रेषु सर्वेष्वप्यहल्यापांचालसहितेषु देशेषु अ-
वश्यं विचार्या यथास्यादित्येतदर्थमुक्ता । नचेदं त्रिनाड्या लक्षणवाक्यमिद-
मिति वाच्यम् । एवं चतुर्नाडीपंचनाड्योरपि लक्षणाभिधानं कर्तव्यं स्यात् ।
किंच यदि लक्षणवाक्यमंगीक्रियेत तदा वसिष्ठवाक्यवदनुलोमविलोमगणना

वक्तव्या स्यात्सा च नोक्तेति विधिवान्वयमेवैतत् । तस्माद्वसिष्ठादिभिर्देशनक्ष-
त्रभेदेनानित्यप्रवृत्तिके चतुःपंचनाड्यावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात्सकलनक्ष-
त्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता । नचैतावता चतुःपंचनाड्यौ स्वस्वदेशव्यति-
रिक्तान्यदेशेषु नैवावलोक्ये किंतु सर्वेष्वपि देशेषु विचार्ये । तत्र स्वदेशे दो-
षमहत्त्वमन्यदेशे दोषात्पता त्रिनाडी तु सर्वत्रैव समानदोषा । यदाह
मनुः—‘अहल्यायां चतुर्नाडीसंयोगः कालमृत्युदः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यप-
मृत्युफलप्रदः ॥ पंचनाडीसमायोगः पांचाले कालदंडदः । इतरत्र समायोगो
दुःखदारिद्र्यदोषकृत् ॥ त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः’ इति ।
यत्तु ज्योतिर्निबंधे ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाडीं प्रकृत्यामिहितम्—
‘निधनं मध्यमनाड्यां दंपत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः’ इति । अत्र पार्श्वनाड्यां
मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभमित्यर्थः । ततः क्षत्रिया-
दिविषयं गोदावरीतो दक्षिणदेशवासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव—‘करग्रहे
पृष्ठनाड्यौ न निधे इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्या साम्भ्यतस्तथा ॥’
इति । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षमूलं मृग्यम् । इयं चाश्विन्यादित्रि-
नाडी गुवादिष्वप्यनिष्टा प्रभुपण्यांगनादौ न शुभैव । उक्तंच स्वरोदये—
‘एकनाडी स्थिता यत्र गुरुमंत्राश्वदेवताः । तत्र द्वेपं रजं मृत्युं क्रमेण फल-
मादिशेत् ॥ प्रभुः पण्यांगना मित्रं देशं ग्रामं पुरं गृहम् । एकनाडीस्थितं
भग्नं विरुद्धं वेधवर्जितम् ॥’ इति । अत्र नाडीवेधे चरणवेध आवश्यकविष-
यस्साज्यः । एतदप्युक्तं तत्रैव—‘आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् ।
द्वितीयेन तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥ एवं भांशव्यधो येषां जायते
वरकन्ययोः । तेषां मृत्युर्न संदेहः शेषांशाः स्वल्पदोषदाः ॥’ इति । तत्राप्याव-
श्यकत्वे गुरुः—‘दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युजयजपादिकम् । विधाय ब्राह्मणां-
श्चैव तर्पयेत्कांचनादिना ॥ हिरण्मयीं दक्षिणां च दद्याद्द्वर्णादिकूटके । गावोऽश्वं
वसनं हेम सर्वदोषापहारकम् ॥’ इति । एवं सर्वसमतत्वादौ कूटभेदा अभि-
हिता नान्ये—‘माहेंद्रं गौडदेशे च मालवे रज्जुसंज्ञकम्’ इत्यादिवादरायणवा-
क्येन कूटानां तत्तद्देशविषयतापादनात् । ते च कूटभेदा वसिष्ठसंहितायामस्म-
त्पितृचरणकृते तोडरानंदे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः ॥ ३४ ॥

अथ प्राच्यसंमतं वर्गकूटमार्थयाह—

अकचटतपयशवर्गाः खगेशमार्जारसिंहशुनाम् ।

सर्पाखुमृगावीनां निजपंचमवैरिणामष्टौ ॥ ३५ ॥

अकचटेति ॥ नामकर्मप्रकरणे चूचेचोलापवेष्वाद्य इत्यङ्गहल्रूपाः सर्वे
वर्णा अस्माभिरभिहितास्त्राचरूपोऽवर्गः कुत्तुदुत्तुपुवर्गा इति पंचवर्गाः एको
यवर्गः अन्यः शवर्गः एवमष्टौ वर्गाः । तत्र अवर्गः खगेशस्य गरुडस्य कवर्गो
मार्जारस्य चवर्गः सिंहस्य टवर्गः शुनः कुक्कुरस्य तवर्गः सर्पस्य पवर्गः आ-

स्वोर्मूषकस्य यवर्गो मृगस्य शबर्गो भेषस्य । अत्र निजात्स्वस्मात्पंचमा वैरिणो
येषां ते तथोक्ताः । गरुडसर्पयोः मार्जारमूषकयोः सिंहमृगयोः श्वमेषयोः पर-
स्परं महावैरमित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुंसयोर्नक्षत्रद्वयं भक्ष्यभक्षकवर्गं चेत् भवे-
त्तदाऽशुभम् । यदा त्वेकवर्गं उदासीनवर्गं वा स्यात्तदा शुभमेव । एतच्च
स्वामिसेवकयोरपि विचार्यम् । उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे — ‘वर्गेशास्ताक्ष्यमार्जा-
रसिंहश्वव्यालमूषकाः । मृगश्च शशकस्तत्र स्ववर्गात्पंचमो रिपुः ॥’ ॥ ३५ ॥

अथैवं कृतान्यभिधायेदानीं नक्षत्रराश्यैक्ये विशेषं शालिन्याह—

राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव ।

नाडीदोषो नो गणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात् ३६

राश्यैक्ये इति ॥ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरैकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्या-
त्तदा नाडीदोषो गणानां च राक्षसमनुष्यगणानां च दोषो नास्ति । यथा
एकस्मिन्नाशौ शततारकापूर्वाभाद्रपदापादत्रयं च इत्येवंरूपो नक्षत्रभेदः । त-
थैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत्स्यात्तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात् । उप-
लक्षणत्वात्तारादोषोपि न भवेत् । यथा एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वा-
भाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुंभे चतुर्थचरणश्च मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः ।
यदाह नारदः—‘एकराशौ पृथग्धिष्ये दंपत्योः पाणिपीडनम् । उत्तमं मध्यमं
भिन्नराश्यैकक्षगयोस्तयोः ॥ एकक्षं चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः ॥’ व-
सिष्ठः—‘दंपत्योर्जन्मभे चैक्ये राशौ च निधनं तयोः । एकस्य च तथोद्वाहे
किञ्चिद्भेदोपि वानवा ॥’ इति । नक्षत्रभेदे राशिभेदे च गर्गः—‘एकराशि
विना नाडीयोगमादां विवर्जयेत् । न दोषस्त्वेकराशिस्थे कूटेन्येषु तु मृत्युदः ॥’
इति ॥ भृगुरपि—‘दंपत्योरैकराशिश्चैक्यमृक्षं यदा भवेत् । वसिष्ठोक्तो
विवाहः स्याद्गणनाडी न योजयेत् ॥’ इति । अतएवाह केशवाकः—‘अ-
भिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षमभिन्नमृक्षं यदि भिन्नराश्योः । प्रीतिस्तदानीं नि-
बिडा नूनार्योश्च कृत्तिकारोहिणिवज्र नाडी ॥’ इति । चतुर्थचरणस्यायमर्थः ।
चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवस्यात्तदापि नाडीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गण-
दोषोऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरैकनाडीत्वेपि गणदौष्ट्येपि तत्सूचिताशुभ-
फलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथमतः पुंनारापेक्षिता द्वितीया स्त्रीतारत्यपि वि-
शेषो ध्येयः । यदाह गर्गः—‘एकराशौ पृथग्धिष्ये पुंनारा प्रथमा भवेत् ।
अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्त्वशोभना ॥’ इति । तदैवं केमुत्तिकन्या-
येन यत्र नाडीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिणीमृगयोर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणि-
पीडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह—
नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयो राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भ-
रण्याः प्रथमपादे पुंसो जन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात् ।
तदुक्तं केशवाकैण—‘पराशरः प्राह नवांशभेदादेकक्षराश्योरपि सौमनस्यं’
इति । सौमनस्यं प्रीतिः । वसिष्ठेनापि—‘एकगृहसंभवानां भवति विवाहः

सुतार्थसंपत्त्यै । यद्युभयोरैकं भवति तदा चांशको भिन्नः ॥' इति । एतच्च संकोचविषयं वेदितव्यम् । तथाच जगन्मोहने—'एकं चैकराशौ च विवाहस्वशुभः स्मृतः । संकोचे तु तदा कार्यो भिन्नः पादो यदा तयोः ॥' इति । अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने—'रोहिण्याद्रामवेद्राशौ तिष्यश्रवणपौष्णभम् । उत्तरा प्रोष्ठपाञ्चैव नक्षत्रैक्येपि शोभनाः ॥' इति । इंद्राशौ विशाखा । तदेतत्स्पष्टमुक्तं तत्रैव विधिरत्ने—'विशाखिकार्द्रश्रवण-प्रजेशतिष्यात्यतःपूर्वमवाः प्रशस्ताः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषा विवर्ज्या इति संगिरते ॥' इति । शेषास्तारा इत्यर्थः । अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह वसिष्ठः—'अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना । तेनैव चिंतयेत्सर्वं राशिकृटादिजन्मवत् ॥ जन्मभं जन्मधिष्येन नामधिष्येन नामभम् । व्यत्ययेन यदा योज्यं दंपत्योर्निधनप्रदम् ॥' इति 'कुर्यात्पोडशकर्माणि जन्मराशौ बलान्विते । सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ बलान्विते ॥' इति । बृहस्पतिरपि—'व्यवहारराजसेवासंप्रामग्राममंत्रेषु । ज्ञातेपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशात् ॥' इति । नाम्नः सकाशाज्जन्म-नक्षत्रज्ञानं स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रांतर्गतस्त्रीयनामादिवर्णवशाज्जेयमिति । यस्तु ऋकारादिवर्णां नास्ति ऋपभादिनामसु च दृश्यते तत्र यथासंप्रदायं व्यवस्था ॥ ३६ ॥

अथ विवाहे एवं मासशुद्धिं दंपत्योरानुकूल्यशुद्धिं चोक्तवेदानीं सूक्ष्मं निर्दोषं दिनलग्नविचारं वक्ष्यति । तत्रैकविंशतिः सर्वसंमता दोषा नारदेन परिगणिताः—'एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥ पंचांगशुद्धिरहितो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः ॥ तृतीयः पापपङ्क्तौ भृगुः पष्ठः कुजोऽष्टमः । गंडांतं कर्तरीरिः फण्डष्टदुश्च संग्रहः । दंपत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषवटी तथा । दुर्मुहूर्तो वारदोषः खार्जूरिकसमांघ्रिभम् ॥ ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैष्टतिश्चैकविंशतिः ॥' इति । अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः—'विधश्च लज्जा च तथा च पातः खार्जूरयोगो दशयोगचक्रम् । युतिश्च जामित्रमुपग्रहाश्च बाणाख्यवज्रो दश चैव दोषाः ॥' इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात् । दुर्मुहूर्तो 'रवावर्यमा' इत्यादिः । वारदोषः कुलिकादिः क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकालवृष्टिना कोपि दोषो गृह्यते । यदाह वसिष्ठः—'पंचांगशुद्धिरहिताश्चोत्पाताऽकालवृष्टिजाः' इति । एषां दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठ एव—'एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्मसुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदंति गुणानां कोटिकोटिभिः ॥ तस्माद्विदुषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने ॥ ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमंतं गर्भनाशनम् । नवाज्ञभोजने मृत्युः कूपौ तत्फलनाशनम् ॥ कर्तुर्नाशो गृहारंभे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्तृनाशः स्यादुद्धयाने विशेषतः । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेव श्राद्धादिकर्मभिः' इति । ग्रंथकर्त्रा तु दोष-

लक्षणस्य वक्तव्यत्वान्पृथग्दोषनामानि नोक्तानि । तत्र पंचांगदोषदुर्मुहूर्तवार-
रदोषग्रहणोत्पातनक्षत्रदोषा आद्ये शुभाशुभप्रकरणे निरूपिता एवेति पुनर्नो-
च्यन्ते । दुर्मुहूर्तवारदोषयोः पुनरभिधाने प्रयोजनं तत्रैव वयं वक्ष्यामः । अ-
तोऽन्यान्दोषान्सलक्षणांस्त्रिवक्षुरादौ व्याख्यानिरपेक्षत्वेन सुगमं षड्वर्गदोष-
माह । कुजशुक्रेयादिचतुर्भिः पदैः । तत्र ग्रहनवांशस्वामिनः आदिमेन मंजु-
भाषिणीवृत्तेनाह—

कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचंद्रजाः कविभौमजीवशनिसौरयो गुरुः ।
इह राशिपाः क्रियमृगास्यतौलिकेदुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः

कुजेति ॥ अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदेनोक्तं—‘त्रिंशद्भाग्नात्मकं लग्नं
होरा तस्यार्धमुच्यते । लग्नत्रिभागो द्रेष्काणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशो
द्वादशांशस्त्रिंशांशश्चिंशदंशकः । षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशा इमे स्मृताः’
इति । तत्रैते भौमशुक्रबुधचंद्रसूर्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिगुरुवः क्रमेणेह षड्वर्गो
राशिपा मेषादिराशीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेषः मृगास्यं मकरः तौ-
लिकं तुला इंदुमं कर्कः एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांशविधिर्बुधै-
रुच्यते । मेषे मेषादेव वृषे मकरादेव मिथुने तुलातः कर्के कर्कादेव एवं सिंहपि
मेषादेव एवं कन्यादिष्वपि राशिषु मकरादित एव । एवमेव धनुरादिष्वपी-
त्यर्थः । यदाह नारदः—‘सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चंद्रः कर्कटकेश्वरः । मेषवृश्चिक-
योर्भौमः कान्यामिथुनयोर्बुधः ॥ धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः । शनि-
र्मकरकुंभेश इत्येते राशिनायकाः ॥’ इति । ‘नवमांशा मेषसिंहचापमेषादयः
क्रमात् । क्रमाद्दोमृगकन्यासु क्षेपाः स्युर्मकरादयः ॥ तुलामिथुनकुंभेषु स्युः
क्रमेण तुलादयः । अलिकर्कटमीनेषु क्रमात्स्युः कर्कटादयः ॥’ इति ॥ ३७ ॥

अथ होराविधिं गायत्रीछंदोभेदेन शशिवदनावृत्तेनाह—

समगृहमध्ये शशिरविहोरा ।

विपमभमध्ये रविशशिनोः सा ॥ ३८ ॥

समगृहेति ॥ पंचदशभागात्मकैका होरा समराशिमध्ये प्रथमा चंद्रस्या-
परा सूर्यस्य । विपमराशिमध्ये प्रथमा रवेरपरा चंद्रस्येत्यर्थः । ‘होराकैद्दोरोज-
राशौ समभे चंद्रसूर्ययोः’ इति नारदोक्तेः ॥ ३८ ॥

अथ त्रिंशांशद्रेष्काणान्बसंतिलकयाह—

शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य बाण-

शैलाष्टपंचविशिखाः समराशिमध्ये ।

त्रिंशांशको विपमभे विपरीतमसा-

द्रेष्काणकाः प्रथमपंचनवाधिपानाम् ॥ ३९ ॥

शुक्रश्चेति ॥ समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पंचानामंशानां शुक्रः स्वामी ततः शैलानां सप्तानां ज्ञो बुधः ततोऽष्टानां जीवो गुरुः ततः पंचानां शनिः ततो विशिखा बाणाः पंच तेषां भूतनयो भौमः । शुक्रशेखादिसमाहारद्वंद्वः । विषममे तु अस्मात्समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम् । यथा प्रथमतः पंचानां भौमः ततः पंचानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः ततः सप्तानां बुधः ततः पंचानां शुक्र इत्यर्थः । अयमेव त्रिंशांशकसंज्ञ इति । यदाह नारदः—‘कुजार्कीज्यज्ञशुक्राणां बाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः । भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात् ॥’ इति । अत्र केचिदाहुः । तुर्विशेषे तुशब्दो हि प्रथमाब्दवचनांतस्ततः प्रथमांतसामानाधिकरण्यानुरोधादानंतर्थाच्च बाणादिका भाषा एव परामृश्यंते न स्वामिनः अनानंतर्थाद्विज्ञविभक्तिकत्वाच्च । तथासत्ययमर्थः । समराशौ तु विशेषः ते बाणादिका भागा विपर्ययाद्व्यत्यस्तस्थितानामेव कुजादीनां ज्ञेयाः । यथा प्रथमतः पंचानामंशानां स्वामी भौमः ततः सप्तानां शनिः ततोऽष्टानां गुरुः ततः पंचानां बुधः ततः पंचानां शुक्र इति । मूलेष्वेवमेव वक्तुमुचितं तत्कस्य हेतोर्द्वयोरपि वैपरीत्यम् । उच्यते । अव्ययानामनेकार्थत्वात्तयोः समुच्चयार्थत्वांगीकरणात्कुजादयोऽपि समुच्चयंते । तथा सति बाणादिका भागाः कुजादिकाः स्वामिनोपि विपर्यस्ता ज्ञेया इत्यर्थः । अत्रार्थे प्रमाणं श्रुतकीर्तिवचनम् । यथा—‘पंचाथ पंच चाष्टौ सप्त च पंचेव चोजभवनेषु । धरणिस्ततमंदसुरगुरुबुधशुक्राणां क्रमेणांशाः ॥ पंचैव सप्त चाष्टौ पंचपंचाथ युग्मभवनेषु । भागा भार्गवशशिसुतसुरेज्यशनिभूमिपुत्राणाम् ॥’ इति । अतएव वराहेणापि—‘युजि तु ते विपर्यस्ता’ इत्यत्र तुशब्दः प्रयुक्तः । यदि नायमर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा न केपि तुशब्दं प्रयुंजीरन्निति सर्वैरनिर्वच्यम् । द्रेष्काणका इति । अत्र प्रमाणदशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमो द्रेष्काणः प्रथमस्य स्वराश्यधीशस्य द्वितीयो द्रेष्काणः स्वराशितः पंचमराशीश्वरस्य तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा वृषे प्रथमो द्रेष्काणो वृषाधीशशुक्रस्य द्वितीयः कन्याधीशबुधस्य तृतीयो मकराधीशशनेरित्यर्थः । ‘स्युर्द्रेष्काणा लघ्वपंचनवराशीश्वराः क्रमात्’ इति नारदोक्तेः ॥ ३९ ॥

अथ द्वादशांशं षड्वर्गोपसंहारं सफलं वसंततिलकयाह—

स्याद्द्वादशांश इह राशित एव गेहं

होराथ दृक्नमांशकसूर्यभागाः ।

त्रिंशांशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः

सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः ॥ ४० ॥

स्यादिति ॥ इह षड्वर्गे द्वादशांशः सार्धमंशद्वयं तत्स्वराशित एवेष्टांशांतं गणितं सद्यस्तद्वाशिस्वामी स द्वादशांशेश्वरः । ‘आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वराः क्रमात्’ इति नारदोक्तेः । अन्यच्चरणत्रयं स्पष्टतरम् । तदुक्तं वसि-

ष्टेन—‘लभं तदर्धं च तत्तस्त्रिभागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च । त्रिंशांशश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्यम् ॥ यः पापषड्वर्गभवो हि दोषः पंचांगसौम्यग्रहलभजातम् । गुणौघमंभोधिममोघबाणः शुष्यत्वदोषं खलु राघवस्य ॥’ इति । तस्मात्सौम्यग्रहषड्वर्गसांकर्ये सति सौम्यषड्वर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्यो हीनश्चेदशुभ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

[अथेद्ववज्रया पूर्वमध्यापरभागयोगीनि भान्याह—

पौष्णेऽशशक्राद्रससूर्यनंदापूर्वार्द्रमध्यापरभागयुग्मम् ।

भर्ता प्रियः प्राग्युजिमे स्त्रियाः स्यान्मध्ये द्वयोः प्रेमपरे प्रिया स्त्री॥

पौष्णेति ॥ पौष्णाद्रेव्यत्याः पदभं भानि जात्यभिप्रायमेकवचनं पूर्वार्धयोगीनि ज्ञेयानि । आर्द्रादिद्वादशमध्ये पूर्वभागयोगीनि ज्ञेयानि । ज्येष्ठादीनि नव अपरभागयोगीनि ज्ञेयानि । फलमाह—भर्ता प्रिय इति । अयं भावः । राज्ञामंतःपुरस्थस्त्रीसमागमे गणिकादिसमागमे वा पूर्वार्धे युजि नक्षत्रे सति स्त्रीणां भर्ता प्रियः । मध्यभागयुजिमे परस्परं प्रीतिर्भवेत् । परे परभागयुजि मे स्त्री नृणां प्रिया भवेदिति । एवं वधूवरयोर्नवसमागमेऽपि ज्ञेयमिति रत्नमालाटीकायां महादेवेनोक्तम् ॥

भागमपि सेवकादिभ्यस्व स्वाभ्यादिभारपूर्वत्वे विशेषं वसंततिलकथाह—

सेव्याधमर्णयुवतीनगरादिभं चे-

त्पूर्वं हि भृत्यधनिभर्तृपुरादिसद्भात् ।

सेवाविनाशधननाशनभर्तृनाश-

ग्रामादिसौख्यहृदिदं क्रमशः प्रदिष्टम् ॥

सेव्याधमर्णेति ॥ स्पष्टार्थम् । तथाचोक्तं डामरसंग्रहे—‘भामिनीजन्मनक्षत्राद्वितीयं पतिजन्मम् । न शुभं भर्तृनाशाय कथितं ब्रह्मयामले ॥ प्रथमं सेव्यजन्मक्षं द्वितीयं सेवकस्य च । न सेवा सुस्थिरा तस्य जलबुद्बुदवत्प्रिये ॥’ इति । ‘ऋणग्राहकजन्मक्षं प्रथमं ऋणदस्य भात् । द्वितीयं ऋणसंबंधो न कर्तव्यः कदाचन ॥ कदाचिद्ब्रह्मलोभेन क्रियते नैव लभ्यते । पार्वतीप्राणनाथेन प्रोक्तं डामरसंग्रहे ॥ ग्रामभं प्रथमं यस्य द्वितीयं जन्मभं भवेत् । न ग्राह्यः सर्वथा ग्रामो यतः प्राप्यार्थनाशदः ॥’ इति ॥]

अथ गंडांतदोषं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्येष्ठापौष्णभसार्पभांत्यधटिकायुग्मं च मूलाश्विनी-

पित्र्यादौ धटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गंडांतकम् ।

कर्काल्यंडजभांततोऽर्धधटिका सिंहाश्रमेष्पादिगा-

पूर्णांते धटिकात्मकं त्वशुभदं नंदातिथेश्चादिमम् ॥४१॥

ज्येष्ठेति ॥ गंडांतं नाम संधिविशेषः सचानेकविधः नक्षत्रसंधितिसंधि-
 धिल्लग्नसंधिश्च तथायोगमंधिः करणसंधिर्वर्षसंधिरयनसंधिर्ऋतुसंधिर्माससंधिः
 पक्षसंधिर्दिनसंधी रात्रिसंधिर्मध्याह्नसंधिः प्रातःसंधिः सायंसंधिर्निशीथसं-
 धिश्च । तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः संधिनियतकालः स गंडांतसंज्ञः ।
 अन्येषां तु संधिनियतकालसंधिशब्दवाच्य एव । तत्रादौ नक्षत्रगंडांतमुच्यते ।
 ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णभं रेवती सार्वभमाश्लेषा एषामंते घटिकाद्वयं तथा मूला-
 श्विन्यौ प्रसिद्धे पित्र्यं पितरो देवतास्येति पित्र्यं मघा 'वायवृतुपित्रुपसो यत्'
 इति यत् । एषामादौ घटिकाद्वयं च गंडांतं नाम । यथा रेवत्यश्विन्योराश्लेषा-
 मघयोर्ज्येष्ठा मूलयोरंतरालवर्तिघटीचतुष्टयं नक्षत्रगंडांतमशुभदमित्युत्तरार्धेना-
 न्वयः । तदुक्तं रत्नमालायाम्—'पौष्णाश्विन्योः सार्वपित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्ये-
 ष्ठामूलयोरंतरालम् । तद्गंडांतं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनि-
 ष्टम् ॥' इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—'यदंतरालं पितृसार्वयोश्च मूलेंद्रयोरा-
 श्विनपौष्णयोश्च । भसंधिगंडांतमिति त्रयं तद्यामप्रमाणं शुभकर्महंतृ ॥' इति ।
 यामः प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति विशेषः । नारदोपि—'सार्वं न पौष्णवि-
 ण्याति षोडशांशा भसंधयः । तद्ग्रमेष्वाद्यजाताः पापा गंडांतसंज्ञकाः ॥
 उग्रं संधित्रितयजं गंडांतत्रितयं महत् । मृत्युदं जन्मयानादिविवाहस्थापना-
 दिषु ॥' षोडशांशो नक्षत्रभोगस्याधेप्रहर इति यावत् । आद्यजाताः षोड-
 शांशाः तदेतद्दोषमहत्त्वालपन्वसूचनार्थम् । तथाहि चतुर्घटिके नक्षत्रगंडांते
 महान् दोषः । तदधिके त्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः । ततोऽप्यधिके चरणाव-
 धिके त्वत्पो दोषः । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धांते—'सार्वेद्रपौष्णविष्ण्या-
 नामंत्याः पादा भसंधयः । तद्ग्रमेषु सार्धांशो गंडांतं नाम कीर्य-
 ते ॥ ज्यतीपातत्रयं घोरं गंडांतत्रितयं तथा । एतद्भसंधित्रितयं सर्वक-
 र्मसु वर्जयेत् ॥' इति । अर्धांशश्चरणार्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिकायां च—
 'आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेवत्यंते चतुर्भागे विवाहः प्राणना-
 शकः ॥' इति । अथ लग्नगंडांतमुच्यते । कर्केति । कर्कः प्रसिद्धः अलि-
 र्वृश्चिकः अंडजो मीनः 'मीनो वैसारिणोऽंडजः' इत्यभिधानात् । एषां भानां
 लग्ननाम ततः सप्तम्यंतात्तमिः । अंतर्ध्वघटिका तथा मिहमेपौ प्रसिद्धौ
 अश्वो धनुः एषां लग्नानामादिभूतार्धघटिका गंडांतं नाम । तथा कर्कमिहयो-
 र्वृश्चिकधनुषोर्मीनसेपयोर्वा लग्नयोरंतरवर्तिन्येका घटिका लग्नगंडांतमशुभमि-
 त्यर्थः । यदाह कट्यपः—'सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनसेपयोः । गंडांतजं-
 तरालं तन्नाडिका निधनप्रदा ॥' इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—'कुलीरसिंहयोः
 कीटचापयोर्मीनसेपयोः । गंडांतमंतरालं स्याद्वटिकार्धं मृतिप्रदम् ॥' इति ।
 वसिष्ठेनापि—'लग्नांतरालं घटिकार्धमेतत्कुलीरहयोरलिचापयोश्च । मीना-
 जयोः सर्वगुणान्निहंति लोभो यथा सर्वगुणान्नरस्य ॥' इति । तद्दोषाधिक्यसू-
 चनार्थम् । अथ तिथिगंडांतमुच्यते । पूर्णांत इति । पूर्णाः पंचमीदशमी-
 पंचदश्यस्तासामंते घटिकैका तथा नंदा प्रतिपत्पञ्चैकादश्यस्तासामादिभूतैका

घटिका तिथिगंडांतं नाम । यथा पंचमीपक्षोर्दशम्येकादश्योः पंचदशीप्रतिप-
दोर्वा तिथ्योर्ंतरालवर्तिघटीद्वयं तिथिगंडांतमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः—
‘पूर्णांनंदाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्नाडीद्वयं सदा । गंडांतं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाह-
त्रतादिषु ॥’ इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम्—‘पूर्णांनंदाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्ना-
डीचतुष्टयम् । उद्वाहजन्मयानेषु गंडांतं तिधनप्रदम् ॥’ इति । तद्दोषतारत-
म्यसूचनार्थम् । एवं गंडांतसंज्ञः संधिरुक्तः । तत्र तिथिलग्नगंडांतपरिहारः
शाकल्यसंहितायाम्—‘तथैव तिथिगंडांतं नास्तीदौ बलशालिनि । तथैव
लग्नगंडांतं नास्ति जीवे बलान्विते ॥’ इति । अथात्र प्रसंगादन्येषामपि
संधिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः—‘घटिकाद्वयमृक्षांते मासांते तु दिनत्र-
यम् । वर्षांते वर्षेयेत्पक्षं ग्रहणादिनसप्तकम् ॥’ इति । तिथ्यादिसंधिमप्याह
वसिष्ठः—‘पक्षेऽब्दसंधिश्चिदिनं च माससंधिश्चिनाड्यः खलु संध्यथोश्च ।
नाड्यश्चतस्रस्तिथिः ऋक्षयोगं संधिस्तद्धर्षं करणस्य संधिः ॥’ वर्षेषु विशेषमाह
सएव—‘सौराब्दांते त्यजेत्पक्षं चांद्रे तु नवभं त्यजेत् । सावनांतेऽष्टमं त्याज्यं
नाक्षत्रे पौष्णभाज्यहम् ॥’ इति । अत्रापि विशेषमाह सएव—‘अब्दाः स्युस्त्रि-
विधा जीवसौरचांद्राद्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चांते त्रिदिनं व्रजेयेच्छुभे ॥’
इति । अयं च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः । अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसं-
गाभावादेव वर्षांतनिषेधस्यावैयर्थ्यापत्तात् । गुरुः—‘ऋक्षांते पुत्रनाशः
स्यान्मासांते तु धनक्षयः । वर्षांते वर्गनाशः स्याद्ग्रहणात्सर्वनाशनम् ॥’ इति ।
आवश्यकत्वे तु—‘नक्षत्रयोगतिथिसंधिषु नाडिकैका तिथ्यष्टविंशतिपलैः
सहितोभयत्र । कर्कालिमीनतनुसंधिषु दिक्पलानि त्यक्तानि शेषविवरेषु च
पंचपंच ॥ इति वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनुकर्तव्यम् । वासना च सि-
द्धांतशिरोमणावभिहिता—‘शशितनुविकलाभ्यश्चंद्रभुक्कथेदुभान्वोर्गतिवि-
वरकलामिर्भूय एवामिरेव । पृथगथ गतिपुण्या नाडिकाः संधिराप्ता भतिथि-
करणयोगानां फलं तत्र मिश्रम् ॥’ इति । संधिफलमप्याह केशवार्कः—
‘संधौ पुरंध्री शुचमेति वंध्या मृतप्रजा वा यदि संधिसंधिः । वदंति वात्स्या
ऋतुना विमूढा निशीथमध्यंदिनसंधिपूढा ॥’ इति । अर्धरात्रमध्यंदिनसंधिः
मध्ये निशाहोर्ध्वटीयंशमि’त्याद्यप्रकरणेऽभिहितः । संधिसंधिस्तु केशवार्क-
णोक्तः—‘रवेर्भवेदेकगृहाधिकस्य यदंशवृद्धं खलु सायनस्य । तदत्र राशि-
द्वयभागतदं स्पष्टं वसंतादृतवो भवंति ॥ तत्संधयोऽंगांगघटीसमाः स्युर्द्विसं-
गाश्चेद्विपुवायनीयाः । स संधिसंधिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेव विशेषपुण्यः ॥’
इति । मीनसंक्रांतिमारभ्य वसंतादृतुगणनेति पक्षमंगीकृत्येकगृहाधिकस्ये-
त्युक्तम् । ग्रंथकृद्ध्येतद्विपुवायनेष्विति पद्येन संक्रांतिदोषे वक्ष्यतीत्यलमत-
प्रसंगेन । गंडांतदोषपरिहारमाह वसिष्ठः—‘गंडांतदोषमखिलं मुहूर्तोऽभि-
जिदाह्वयः । हंति यद्दन्मृगव्याधः पक्षिसंघमिवाखिलम् ॥’ तदेतदोषापवादा-
ख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषयं न जातकादौ ॥ ४१ ॥

अथ कर्तरीदोषमनुष्ठुभाह—

लग्नात्पापावृज्वनृजू व्ययार्थस्थौ यदा तदा ।

कर्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा ॥ ४२ ॥

लग्नादिति ॥ यदा पापग्रहौ लग्नाद्वययार्थस्थावृज्वनृजू द्वादशस्थः पाप-
ग्रहो मार्गी द्वितीयस्थः पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्तरीनामदोषः । कृतंति स्त्री-
पुंसयोः प्राणांछेदयतीति 'कृती छेदने' इति धात्वर्थानुसारादन्वर्थो । संमु-
खकर्तरीयं मृत्युदारिद्र्यशोकदा भवेत् । यदाह नारदः—'लग्नाभिमुखयोः
पापग्रहयोर्ऋजुवक्रयोः । सा कर्तरीति विज्ञेया दंपत्योर्गलकर्तरी ॥ कर्तरीदो-
षसंयुक्तं यल्लग्नं तत्परित्यजेत् । अपि सौम्यग्रहेयुक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम् ॥'
इति । गगौऽपि—'व्यये मार्गगतिः कूरो वक्री कूरो धने यदि । तौ च लग्नांशतु-
ल्यौ च तदा घोराल्यकर्तरी ॥' यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि
कूरो व्ययार्थस्थौ संतो शीघ्रिणौ वक्रिणौ वा स्यातां तदा कर्तरी नास्त्येव । यदाह
वसिष्ठः—'लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाधोः सा कर्तरी स्यादृजुवक्रगत्योः । तावेव
शीघ्रो यदि वक्रचरो न कर्तरी चेति पितामहोक्तिः ॥' इति । इयं कर्तरी
चंद्रस्यापि द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः—'चंद्रस्य कर्तरी तद्वच्छुभदृष्टा न दो-
षदा' इति । परंतु लग्नस्य चंद्रस्य वा कूरग्रहमध्यगतः वदोपोस्त्येव कर्तरीतो-
त्पफलः कन्यानाशकरत्वात् । यदाह वसिष्ठः—'कूरग्रहमध्यगते लग्ने चंद्रे-
थवा करग्रहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनं चेच्छंति कन्यायाः ॥' इति ।
कर्तरीदोषे त्वन्यदप्यपवादांतरम् 'पापौ कर्तरिकारकौ' इत्यादिना स्वयं वक्ष्य-
ति । अत्र लग्नादित्युपलक्षणात्सर्वेषामपि भावानां कर्तरीदोषो ध्येयः । 'यो यो
भावः स्वामिदो यो यो वा' इत्यादिना तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने कर्तरी
यदा महादोषकरी लग्नमंगाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृशदोषाभाव इति
तत्त्वम् । अत्र केचित् द्वादशे यः कश्चित्पापग्रहो भवतु मार्गी द्वितीयस्थाने यदि
राहुः केतुर्वा स्यात्तदा कर्तयेव नास्तीत्याहुस्ते प्रष्टव्याः । किं राहुकेत्वोग्रहत्वा-
भावात्कूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्तरी नास्ति । नाद्यः । राहो-
ग्रहः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथाहि—'स्वर्भानुर्हं वा आसुरिः सूर्य
तमसा विव्याध' इति माध्यंदिनी श्रुतिः । कश्यपश्च—'छिन्नोपि विष्णुचक्रेण
सुधामयशिरास्तमः । केशवस्य वरेणासौ तथापि ग्रहतां गतः ॥' इति । नारदो-
ऽपि—'अमृतास्वादनाद्वाहुः शिरश्छिन्नोपि सोऽमृतः । विष्णुना तेन चक्रेण
तथापि ग्रहतां गतः ॥' इति । यद्यपि—'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रि-
ताः । शीघ्रमंदोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ॥' इति सूर्यसिद्धांते पाता-
नामदृश्यतोक्ता तथापि चंद्रपातस्य हि ग्रहत्वं वाचनिकमेव । 'स्वध्रुवे कुमुदिनी-
पतिपातो राहुमाहुरिह केपि तमेव' इति भास्कराचार्योक्तेश्च । अतएव राहो-
र्नैर्ऋतदिवस्वामित्वं दानं च संहिताकर्तृभिरुक्तं राहोरधःशरीरभागः केतुसंज्ञ
इति पुराणप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहुकेत्वोः कूरत्वमुच्यते ।

नच 'क्षीणैर्द्रक्यमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः' इति वराहेणोक्तमिति वाच्यम् । तदुपादानाभावादेव । किंच पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते । नच 'गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरिकुजार्का निसर्गतः पापाः । शशिजोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोपि निशाकरः पापः ॥' इति कल्याणवर्मवाक्ये शुभग्रहमध्ये गणनाभावात्कूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रहमध्येपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि सुवचत्वात् । उभयग्रहत्वेन वा नरसिंहवज्रात्यंतरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् । 'सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञस्वचराः क्षयिचंद्रः । पूर्णचंद्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्वकर्मसु हि सौम्यस्वचराः ॥' इति वसिष्ठेन कंठतः कूरत्वाभिधानादस्ति कूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि—'बुधशुक्रन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः । शन्यर्कराहुमाहेयाः केतुः कूरग्रहा मताः ॥' इति । न तृतीयः । ननु—'स्वयमशक्तः कथं परान्साधयिष्यति' इति न्यायात्सदा चाधुपदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा फलदातृत्वासामर्थ्यादिति चेन्न । अमावास्यायां प्रतिपदि बोधपक्षस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचंद्रस्यारिष्टत्वमशुभफलजनकत्वं भवन्मते निरर्थकमापद्येत । ननु—'पष्टेऽष्टमे च चंद्रः सद्यो मरणाय पापसंष्टः । अष्टाभिः शुभदष्टो मिश्रैर्षपैस्तर्धेन ॥' इति वराहोक्तमिति विष्यतीति चेत् । इहापि—'स्वच्छंदत्वं कदशनरतिर्बलभवं विशील्य व्याधिः सुश्रीमतिरथ सुखं गर्भपानप्रवृत्तिः । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्ररोगं स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंख्ये ॥' इति वसिष्ठपद्ये शनिवद्राहुकेत्वोः शुभाशुभफलदातृत्ववचनं किं वायसैर्भक्षितम् । सारावल्यां च—'राहुश्चतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः । वर्षेवंदंति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥ अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषम् ॥' इति राहोरशुभशुभफलमिधानमस्ति । ननु वराहेण राहोः फलं कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न । 'सोपप्लवे शशाके सक्नूरे लग्ने कुजेऽष्टमगे । मात्रासार्धं म्रियते चंद्रवदकेण शस्त्रेण ॥' इति वराहपद्येपि राहुकेत्वोरन्यतरामिधानमस्ति । तथाहि किमिदं चंद्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति । तत्र ग्रहणीयं चंद्रे लग्ने सक्नूरे इत्यत्र कूरसाहित्यमभिहितम् । कूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिताः । इति चेत्सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चंद्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थित्वात् । भौमस्यापि योगः कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति । पारिदोष्याच्छनेरेव योगो वाच्यः । तत्र स्पष्टवार्थं शनिग्रहणमेव कस्मात्ताकारि । अतः सामान्यवाचिनः कूरशब्दस्य प्रयोगाद्वाहुकेत्वोरन्यतरयोगोपि विवक्षितोऽपरस्य सप्तमराशिस्थित्वात् । योगोपि एकराशिस्थित्वे स्यान्नतु भिन्नराशिस्थित्वे इति । एवंच ग्रहणसंबंधी लग्नस्यसूर्यारिष्टेपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येयः । अतएव 'राहुस्तमो गुरसुरश्च शिखी' इति 'केतुः' इति पर्यायाभिधानं कृतम् । विवाहपटलेपि 'मरणं लप्ता राहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदंतीति' कंठतो राहुलत्ताप्युक्ता । तस्माद्ब्राह्मणैरेपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभ-

फलदातृत्वं वचनाद्बोध्यते । तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तु-
ल्यन्यायत्वात्कर्तरीदोषे सत्यप्यदृश्यत्वे फलदातृता त्वयापि वक्तव्यैव । ननु—
'पापयोः कर्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः । यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्तरी नैव
दोषदा ॥' इति कश्यपाद्युक्तेरस्तंगतत्वेन राहुकेत्वोः कर्तरीदोषो नास्तीति
चेत् भ्रंतीसि शृणु । 'संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमध्वैवत्' इति न्या-
यादस्तंगतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरयुक्तबुधस्य शनेर्वैति त्रयाणामेव संभवति
न संभवति च । सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेत् नित्यास्तमितविति व्यभि-
चाराभावाच्चयाणां नैव विशेषणम् । यथा—'एत्येधत्पूट्मु' इत्यत्रानुवर्तमा-
नमेज्जप्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यामेतरेव विशेषणम् । यथा उपैति उपेत इति ।
नत्वेधतेरेजादित्वादेव । नाप्यूटो नेजादित्वादेवेति । तस्माद्दीदृशे विषयेऽर्थं
परिहारो न प्रवर्तते । किंच किमस्तगत्वं क्षितिजमन्निधिकृतमुत सूर्यसन्नि-
ध्यकृतं वेति । तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत्सूर्यादिमकलग्रहमाधारणम् ।
तथा सत्यमगतत्वविशेषणवैयर्थ्यम् । प्रागुक्तन्यायात् । राहोस्तु नारदादि-
वाक्याच्छिरोरूपमंडलावगतेः 'इंद्रकर्मंडलाकृतिरमितत्वात्किं न दृश्यते ग-
गने' इति वराहोक्तस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वपरम् ।
स्थानमप्यस्य चंद्रशरमंडलकानिमंडलस्वस्तिके । यदाह केशवार्कः—'वेदम-
चास्य शशभृद्विमंडलकानिमंडलमिलच्चतुष्पथे' इति । अतएव न विद्यंते गावः
किरणा यस्येत्यगुरित्यन्वर्थताप्यवसीयते । अथ यदि सूर्यसन्निधिकृतमित्यु-
च्येतेति चेन्न । इतरग्रहवद्राहोरप्युदयास्तप्रमित्यङ्गभावात् । किंच कालांशान-
भिधानात्कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं केतोरप्येत-
द्द्रष्टव्यम् । ननु केतूदयो ह्युत्पातादां प्रत्यक्षनो दृश्यत इति चेन्न । तस्यानिय-
तद्विप्रभावत्वात् अनियतनक्षत्रप्रमेयत्वाच्च । किंच केतुत्पातो हि लोके दुर-
दृष्टसूचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत् । सूर्यसन्निध्यकृ-
तोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्तव्यस्तस्माद्राहुकेतु-
समादृशावेवेति प्रागुक्तदोषानवसरः । तस्मात्स्थितं राहुकेत्वोर्द्वितीयस्थान-
स्थितत्वेन वक्तिवात्कर्तरीदोषोऽस्त्येवेति सिद्धांतः । ननु ग्रहाणां कथं शुभा-
शुभफलदातृत्वमरिष्टपरिहारकर्तृत्वं च । यतः—'यदुपचितमन्यजन्मनि शु-
भाशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम् । व्यंजयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥'
इति स्वसिद्धांतव्याघातः । सत्यम् । उपरिष्ठाच्चिन्तयिष्यतेऽस्माभिरेतदित्यल-
मतिप्रसंगेन ॥ ४२ ॥

अथ संग्रहदोषमनुष्ठुभाह—

चंद्रे सूर्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम् ।

सौख्यं सापह्यं वैराग्यं पापद्वययुते मृतिः ॥ ४३ ॥

चंद्रे इति ॥ सूर्ययुक्ते चंद्रे दारिद्र्यं स्यात् । भौमादियोगे मरणादिकलं

क्रमेण स्यादित्यर्थः । पापग्रहसाहित्येऽशुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम् । यदाह नारदः—‘शशांके ग्रहसंयुक्ते दोषः संग्रहसंज्ञकः । सूर्येण संयुक्ते चंद्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् ॥ कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापहयं भार्गवेण तु ॥ प्रव्रज्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा । केतुना संयुक्ते चंद्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता ॥ तस्मिन्संग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेद्’ इति । सापहयं सापह्नभावः भर्तुः कृतं तं स्यात् । अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभमुक्तं ग्रंथकर्त्रा तु वसिष्ठवाक्ये केचिन्मतामिप्रायेण शुभफलमुक्तम् । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चंद्रे सत्सापह्नकम् । प्रव्रज्यार्कसुतेन सेंदुजगुरौ बांछन्ति केचिच्छुभं व्याघ्रैर्मृत्युरमद्गतेः शनियुनैर्दोषैः प्रवासः शुभैः ॥’ इति । अतएव श्रीपत्तिनोक्तम्—‘शुभं च दंभोलिभृद्दिग्गजविद्याम्’ इति । दंभोलिर्वज्रं विभर्ति स दंभोलिभृद्दिग्गजस्तस्यैवः पूज्यो बृहस्पतिरित्यर्थः । पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्रयादिभिर्युक्ते मुनिरेव स्यात् । ‘पापद्वययुक्ते चंद्रे दंपत्योर्मरणं ध्रुवम्’ इति नारदोक्तेः । बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं पत्युर्देशांतरेऽवस्थानं स्यात् । तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम् । अथास्य परिहारो नारदोक्तः—‘स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेदंपत्योः श्रेयसे तदा ॥’ इति । क्वचिद्गोतम इति पठ्यते । कश्यपेनापि—‘तुंगमित्रस्वराशिस्थः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूरयुतः संपूर्णफलदः शशी ॥’ इति ॥ ४३ ॥

अथाष्टमलग्नदोषं सापवादमनुष्टुभाह—

जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः ।

एकाधिपत्ये राशीशे मैत्रे वा नैव दोषकृत् ॥ ४४ ॥

जन्मलग्नेति ॥ जन्मलग्नजन्मराश्योः संबंधिनि मृत्युराशावष्टमलग्नं करग्रहो नेष्टः । यदाह नारदः—‘दंपत्योरष्टमं लग्नं त्वष्टमो राशिरेव च । यदि लग्नगतः सोपि दंपत्योर्निधनप्रदः ॥ स राशिः शुभयुक्तोपि लग्नं वा शुभसंयुतम् । लग्नं विवर्जयेद्यत्तात्तदंशांश्च तदीश्वरान् ॥’ इति । निधनं मरणम् । अत्र जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः—‘इष्टं स्वजन्मलग्नं तजन्मराशिरनिष्टदः । लग्नगस्तु तयोः स्थानाच्छुभान्युपचयानि वै ॥’ इति । नारदोपि—‘जन्मराश्युद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोर्हपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥’ इति । अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह—एकेति । जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वाम्यैक्ये सति यथा मेषवृश्चिकयोः तथा तयो राशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि सूर्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति एतादृशविषये लग्नाष्टमदोषकृद्वाहो न स्यात् । यदाह

कश्यपः—‘जन्मेशाष्टमलप्रेषो मिथो मित्रे व्यवस्थितौ । जन्मराश्यष्टमक्षो-
त्यदोषो नश्यति भावतः ॥’ इति ॥ ४४ ॥

अथोत्तरार्धोक्तमेवार्थं स्पष्टमुपजातिकयाह—

मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत् ।

अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा वधूर्भवेत्सुतायुर्गृहसौख्यभागिनी ४५

मीनेति ॥ उक्षा वृषः स्त्री कन्या अन्ये प्रसिद्धाः ष्ण्टे राशयो यद्यष्टमलग्नं
स्युः यथा सिंहाग्नीनः तुलातो वृषः धनुषः कर्कः मेघाद्वृश्चिकः मिथुनान्म-
करः कुंभात्कन्याष्टमलग्नं तदाष्टमगेहदोषकृत् भवेत् । कुत इत्यत आह—अ-
न्योन्येति । प्रागुक्तपरस्परप्रीतिवशेनेदं चोपलक्षणं मेघवृश्चिकयोस्तुलामकर-
योरैकाधिपत्यात् । एवं सति सा वधूः परिणीता कन्या सुतायुर्गृहसौख्यभा-
गिनी स्यात् । उक्तं च—‘झपकुलीरवृपालिमृगांगनाजननराशिविलग्नगृहा-
ष्टमाः । शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परम् ॥’
इति परिहारान्तरमप्याह गुरुः—‘लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यष्टमगतस्योक्तदोषमाशु व्यपोहति । रंघ्रेशः स्वशुभांशस्थस्तुंगः स्वक्षेत्रमि-
त्रगः । अष्टमस्थानदोषो हि विनश्यति न संशयः ॥’ इति ॥ ४५ ॥

अथाष्टमलग्नदोषप्रसंगाज्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमेशस्य तदंशस्य च लग्न-
स्थितत्वदोषं तथा द्वादशभवनदोषं कुसुमविचित्राछंदसाह—

मृतिभवनंशो यदि च विलग्नो तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् ।
व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात् ॥ ४६ ॥

मृतीति ॥ अष्टमभवननवांशो यदि विलग्नो स्यादथवाष्टमभवनस्वामी
विलग्नो स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः—‘दंपत्योरष्टमे लग्ने
राशौ वापि तदंशके । तदीशे वा लग्नगते तयोर्मृत्युर्न संशयः ॥’ इति । अथ
व्ययभवनं जन्मलग्नजन्मराशिभ्यां द्वादशं भवनं अथवा व्ययंशोऽथ वा
व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत्स्यात् । उक्तं च कश्यपेन—‘तथैव
द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे । विवाहे लग्नगे नैःस्वयं नित्यं स्यात्कलहो
द्वयोः ॥’ इति । नारदेनापि—‘दंपत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः ।
अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥’ इति ॥ ४६ ॥

अथ विषघटीदोषं वंशस्थाभ्यामिन्द्रवज्रया चाह—

खरामर्तो३०त्यादितिवह्निपित्र्यमे

खवेदतः ४० के रदत ३२ श्व सार्पमे ।

खबाणतो५०श्चे धृतितो १८र्यमांबुपे

कृते २० भगत्वाष्ट्रभविश्चजीवमे ॥ ४७ ॥

मनो १४ द्विदैवानिलसौम्यशाक्रमे
 कुपक्षतः २१ शैवकरेऽष्टितो १६ऽजमे ।
 युगाश्वितो २४ बुध्यमतोययाम्यमे
 खचंद्रतो १० मित्रभवासवश्रुतौ ॥ ४८ ॥
 मूलेंऽगबाणा ५६ द्विषनाडिकाः कृता
 वज्याः शुभेऽथो विषनाडिका ध्रुवाः ।
 निम्ना भभोगेन खतर्क ६० भाजिताः
 स्फुटा भवेयुर्विषनाडिकास्तथा ॥ ४९ ॥

खरामेति ॥ मनोरिति ॥ मूले इति ॥ रेवनीपुनर्वसुकृत्तिकामघान-
 क्षत्रेषु खरामतः त्रिंशद्दृष्टिकोत्तरं कृताश्चतस्रो घटिका विषनाडिकाः शुभे कार्ये
 वज्याः स्युरिति तृतीयश्लोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । के रोहिण्यां
 कृतेपिंशतेः अजमे पूर्वाभाद्रपदायाम् । अन्यानि पदानि स्पष्टानि । तदेवं
 पष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवकाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च प्रोक्ताः । न्यूनाधि-
 कत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीनां ध्रुवाः खरामत इत्ये-
 वमादयो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निम्नाः खतर्कैः पष्ट्या भाजितास्ततो विषनाडिकाः
 ध्रुवाः स्पष्टा भवेयुरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । त्रैराशिकेन यदि घटीपष्ट्यात्मकभभो-
 गेनेमे ध्रुवका इमाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते तद्विष्टभभोगेन किमपि तत्र
 ध्रुवा विषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुण्याः पष्ट्या भाज्या इति फलितम् । यदाह
 कश्यपः—‘वियद्वाणा वेददस्त्राः खरामा व्योमसागराः । वेदचंद्राश्चंद्रदस्त्राः
 खरामा व्योमबाहवः ॥ नेत्राग्नयो व्योमगुणाः शून्यदस्त्रा गर्जदवः । इमाद्या-
 हवो वियद्दस्त्राः शक्राश्चंद्राः खभूमयः ॥ वेदचंद्रास्तर्कबाणा वेददस्त्राः खबा-
 हवः । व्योमेंदवो व्योमचंद्रा धृतयस्तर्कभूमयः ॥ वेदाश्विनः खरामाः स्युर्द-
 क्षर्क्षादृष्टिकाः क्रमात् । आभ्यः परस्तात्क्रमशश्चतस्रो विषनाडिकाः । ऋक्षाद्यं
 तद्घटीनिम्नाः पष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः ॥ विषनाडीदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वि-
 तम् । शुभैः सर्वैश्च संयुक्तमपि पंचेष्टकं त्यजेत् ॥’ इति । वसिष्ठः—‘कुर्वं-
 त्युद्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्रयात् । अन्यस्मिन्मंगले ताश्च निधनं चाथ
 निधनम् ॥’ इति । ताः विषनाडिकाः । अथ प्रसंगात् ग्रंथोत्तरोक्तास्तिथिवा-
 रविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः । दैवज्ञमनोहरे—‘तिथी १५ पु ५ नागा ८
 द्वि ७ गिरी ७ पु ५ वारिधि ४ रंजा ८ द्वि ७ दिक् १० पावक ३ विश्व १३ वासवाः
 १४। मुनी ७ अ ८ संख्या प्रथमा तिथेः क्रमात्परं विषं स्वादृष्टिकाचतुष्टयम् ॥
 नक्षा २० द्वयं २ द्वादश १२ दिक् १० च शैला ७ बाणाश्च ५ तत्त्वानि २५
 यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु परं चतस्रो नाड्यो विषं स्वात्खलु वर्जनीयम् ॥’

ज्योतिःसागरे—‘विवाहव्रतचूडासु गृहारंभप्रवेशयोः । यात्रादिशुभकार्येषु विघ्नदा विपनाडिकाः ॥’ इति । अस्य परिहारमाह दैवज्ञमनोहरे गुरुः—‘चंद्रो विषघटीदोषं हन्ति केंद्रत्रिकोणगः । लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केंद्रे वा लग्नपस्तथा ॥’ इति । फलप्रदीपे—‘विपनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्य-क्षेपः शशी । मित्रदृष्टोऽथ वा स्वीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत् ॥’ ॥४७॥४८॥४९॥

अथ दुर्मुहूर्तदोषं विवक्षुरादौ दिवामुहूर्तान्मालिनीछंदसाह—

गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वंबुविश्वे-

ऽभिजिदथ च विधातापींद्र इंद्रानलौ च ।

निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाथो भगः स्युः

क्रमश इह मुहूर्ता वासरे बाणचंद्राः ॥ ५० ॥

गिरिशेति ॥ अत्र बाणचंद्रा इत्युक्ते मुहूर्तस्य पार्थक्येन लक्षणं नोक्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः सूर्यविशेषः पित्र्यवस्वंबुविश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजिद्वर्तते विधाता ब्रह्मा इंद्रः इंद्रानलौ अत्र समुदितयोर्व्यास-ज्यवृत्तिदेवतात्वं ततश्चतुर्थमुहूर्तस्वामिनः इत्यपेक्षितम् । पित्र्यमिति नक्षत्राभिधानादयुक्तं प्रतिभाति । अथवा नक्षत्रतदीशयोरभेदोपचारात्स्वामिनिवृत्तिः । इंद्रस्य अत्पाचतत्त्वात्पूर्वनिपातः । निर्ऋती राक्षसः उदकनाथो वरुणः अर्यमा भगश्चैमी सूर्यविशेषो इत्येते बाणचंद्राः पंचदशवासरे मुहूर्ताः स्युः । यदाह नारदः—‘दिवामुहूर्ता रुद्राहिमित्राः पितृवसूदकम् । विश्वेविधातृ-ब्रह्मोद्गा इंद्राश्चसुरतोयपाः ॥ अर्यमा भगसंज्ञश्च विज्ञेया दशपंच च ॥’ इति ॥ ५० ॥

अथ रात्रिमुहूर्ताननुष्ठुमाह—

शिवोऽजपादादथौ स्युर्भेशा अदितिजीवकौ ।

विष्ण्वर्कत्वष्टमस्तौ मुहूर्ता निशि कीर्तिताः ॥ ५१ ॥

शिव इति ॥ प्रथममुहूर्तस्वामी शिवः ततोऽजपादार्थं भेशा नक्षत्रस्वामिनो मुहूर्तेशाः । यथा अजपादः अहिर्बुध्नयः पूषा अधिनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्येते ततो दशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः । स्वार्थे कः । विष्ण्वर्कत्वष्टमस्तः प्रसिद्धाः । एते निशि मुहूर्ताः प्रकीर्तिताः । मुनिभिरिति शेषः । यदाह नारदः—‘ईशाजपादहिर्बुध्नयपूषाश्वियमवह्नयः । धातृचंद्रादितीज्या-रुयविष्ण्वर्कत्वष्टवायवः ॥’ इति । मुहूर्तलक्षणं कश्यपेनोक्तम्—‘अह्नः पंच-दशो भागो मुहूर्तोऽथ तथा निशि’ इति । प्रयोजनमाह नारदः—‘यस्मि-न्नक्षत्रे हि यत्कर्म कथितं निखिलं च यत् । तद्वैवत्ये तन्मुहूर्तं कार्यं यात्रादिकं सदा ॥’ इति । यात्रेत्युपलक्षणं देवस्थापनाद्यं कार्यम् । ‘धिष्ये प्रोक्तं स्वामि-तिथ्यंशकेऽस्य’ इति ग्रंथकृताप्युक्तम् ॥ ५१ ॥

अथावसरप्राप्तान्मुहूर्तान् भुजंगप्रयातेनाह—

रवावर्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चाभिजित्स्यात् ।
गुरौ तोयरक्षौ भृगौ ब्राह्मपित्र्ये शनावीशसार्पौ मुहूर्ता निषिद्धाः ॥

रवाविति ॥ रवेर्वार्यमा लक्षणया अर्यमस्वामिकचतुर्दशसंख्याको मुहूर्तो निषिद्धः । एवं सोमवारे ब्राह्मरक्षः । द्वंद्वैकवद्भावः । ब्राह्मरक्षःस्वामिकौ मुहूर्तौ निषिद्धौ । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । पदानि स्पष्टार्थानि । ईशो महादेवः । यदाह नारदः—‘अर्यमाराक्षसौ ब्राह्मो पित्र्याग्नेयौ तथाभिजित् । रक्षःसार्पौ ब्रह्मपित्र्यौ भौजंगेशाविनादिषु ॥ वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्ताः शुभकर्मणि ॥’ ननु दुर्मुहूर्तौपलक्षितास्तिथ्यंशाः ‘सूर्ये पदस्वरनाग’ इत्यादिनोक्ता इति पुनरत्राभिधानमयुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अग्रे कुलिका अपि वक्तव्याः संति तत्पुनरुक्तिपरिहारावसरे समाधास्ये ॥ ५२ ॥

अथ वेधदोषं विवक्षुर्विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानं च ग्रहपिण्याह—

निर्वेधैः शशिकरमूलमैत्र्यपित्र्य-

ब्राह्मंत्योत्तरपवनैः शुभो विवाहः ।

रिक्तामारहिततिथौ शुभेद्भि वैश्व-

प्रांत्याग्निश्रुतितिथिभागतोऽभिजित्स्यात् ॥ ५३ ॥

निर्वेधैरिति ॥ मृगशिरोहस्तमूलानुराधामघारोहिण्युत्तराफलगुन्युत्तरापाढोत्तराभाद्रपदास्वानीनक्षत्रैः निर्वेधैः वेधाख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः । यदाह वसिष्ठः—‘स्वानीमघायां तिर्क्तौ ध्रुवांलमित्रेन्दुहस्तेषु च कन्यकानाम् । पाणिग्रहस्त्विष्टफलप्रदः स्यादविद्धमेण्वेव गुणान्वितानाम् ॥’ इति । नारदोपि—‘पौष्णधात्र्युत्तरामैत्रमरुचं दार्कपित्र्यभैः । समूलभैरविद्धैः स्त्रीकरग्रह इष्यते ॥’ इति । स्त्रीग्रहणं मुख्यवसूचनार्थम् । गृहस्थाश्रमस्य तदायत्तत्वात् । रिक्तेति रिक्तामाः प्रसिद्धाः आभिर्विजिततिथिषु शुभेद्भि शुभग्रहवासरेपि विवाहः शुभः । यदाह वसिष्ठः—‘शुक्रद्वितीयादित एव कृष्णे पक्षे दशम्यंतगताः प्रशस्ताः । तास्वष्टमी स्कंदगणेशदुर्गाश्चतुर्दशी चापि तिथिविवर्ज्या ॥ वाराः प्रशस्ताः शुभस्वेचराणां सूर्याकिंवारौ खलु मध्यमौ तौ । त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषौ ॥’ इति । तौ सूर्याकिंवारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषावित्यर्थः । गणेशश्चतुर्थी । अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्यंतं पित्र्याद्यावश्यकश्राद्धदिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्यः । उक्तं च—विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमामोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चेद्वनपत्यता स्यात् ॥’ इति । अन्यच्च—‘विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाहस्तत्राश्रमाख्याः पितरो न यांति । वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्ननु दूषयेत्तम् ॥’ इति । अथ वैश्वेति । वैश्वमुत्तरापाढा तस्यांत्वाग्नि-

श्रुतार्थचरणः श्रुतेः श्रवणस्य पंचदशांशो मिलित्वाऽभिजिज्ञोगः स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘अभिजिज्ञोगमेतद्वै वैश्वदेवांस्तपादमखिलं तत् । आद्याश्रुतरो नाड्यो हरिभस्यैतच्च रोहिणीविद्धम् ॥’ प्रयोजनमप्यधुनैव वक्ष्यति ॥ ५३ ॥

अथ वेधदोषं पंचशलाकाचक्रोद्धारनिरपेक्षं स्पष्टार्थं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वेधोऽन्योन्यमसौ विरिच्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयो-

र्विश्वेद्वोर्हरिपिच्ययोर्ग्रहकृतो हस्तोत्तराभाद्रयोः ।

स्वातीवारुणयोर्भवेन्निकृतिभादित्योस्तथोपांत्ययोः

खेटे तत्रगते तुरियचरणाद्योर्वा तृतीयो द्वयोः ॥ ५४ ॥

वेध इति ॥ विरिचिः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्ग्रहैः क्राकुरैः कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत् । रोहिणीस्थे ग्रहे अभिजिद्विद्धः अभिजित्स्थे रोहिणी विद्धेत्यर्थः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । पदानि स्पष्टार्थानि । यदाह नारदः—‘तिर्यक्पंचोर्ध्वगाः पंच रेखे द्वे द्वे च कोणयोः । द्वितीयशंभु-कोणेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत् । भान्यतः साभिजित्येके रेखाकोणे च विद्ध-भम् ॥’ इति । चक्रोद्धारो यथा—‘चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धर्क्षे खेचरेण प्रदिष्टम् । क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्य सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एव ॥’ इति । नन्वष्टाविंशतिनक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोः परस्परवेधं चतुर्दश-युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि । उच्यते । विवाहे ह्येका-दश नक्षत्राणामेव प्राशस्त्याभिधानात्तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि संभ-वंतीति तावतामेवाभिधानम् । अतएव देवज्ञमनोहरे—‘रोहिण्यभिजितो-र्मूलादित्ययोर्मृगवैश्वयोः । रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत् ॥ हस्तोत्त-राभाद्रयोश्च स्वातीवारुणयोर्मिथः । अनुराधाभरणयोश्च वेधोऽयं पंचरेखजः ॥’ इति । वाराहीयविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि—‘रविवेधे च वेधव्यं पुत्र-शोको भवेत्कुजे ॥ वंध्या पंडितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः । भृगुसुत-वेधे पुत्री दासी रविर्जेंदुराहुमंभृते ॥’ इति । पंडितो बुधः । दीक्षाकरणं प्र-ब्राजिकत्वम् । चरणवेधमाह—खेट इति । तत्र तस्मिन्नक्षत्रे विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेस्ति तदा परनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः । यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः । एवं यदि द्वितीयपादे तदा तृतीयपादस्य वेधः । यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘अतोऽत्य-पादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम् । तृतीयगो द्वितीयकं चतुर्थगस्तु चादि-मम् । भिनत्ति वेधकृद्ग्रहो न चान्यपादमादरात् ॥’ एतद्यद्यपि शुभाशुभग्र-हसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरं द्रष्टव्यम् । यतो वसिष्ठेनैव खार्ज-रदोपाभिधानावसरे—‘विषप्रदिग्धेन हृतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं क्ष-तादते । तथैव पादोनशुभोऽवशिष्टाः पादाः शुभाश्चेति पितामहेन ॥’ इत्या-

शंख्य समाहितम्—‘पाद एव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रसंमतम् । क्रूरविद्धं भयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः ॥’ इति । नारदः—‘पादमेव शुभैर्विद्धं शुभं नैव कृच्छतः ।’ इति । कश्यपोऽपि—‘क्रूरविद्धं युतं विष्ण्यं क्रूराक्रांतं च कृच्छ्रभम् । मणिहेममयं हस्यं भूताक्रांतमिव त्यजेत् ॥’ इति । कृच्छ्रभं सकलनक्षत्रम् । तस्मात्क्रूरग्रहविद्धे संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धांतः । तत्र विवाहे पंचशलाकावेध एव । यदाह वसिष्ठः—‘पंचशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवेधविधिरुक्तः । शस्तः शुभमित्रकृतः सप्तशलाकाज इतरत्र ॥’ इति । श्रीपतिः—‘वधूपवेशने दाने वरणे पाणिपीडने । वेधः पंचशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाककः ॥’ इति ॥ ५४ ॥

अथ केचित्सप्तशलाकाचके वेधमाहुः । तदर्थं चक्रन्यासं विनैव वेधदोषं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

शाक्रेज्ये शतभानिले जलशिवे पौष्णार्थमर्क्षे वसु-
द्वीशे वैश्वमुधांशुमे हयभगे सार्पानुराधे तथा ।
हस्तोपांतिममे विधातृविधिमे मूलादितीक्षाष्टमे-
जांघ्रीयाम्यमघे कृशानुहरिमे विद्धेऽद्विरेखे मिथः ॥५५॥

शाक्रेति ॥ अद्विरेखे सप्तशलाकाख्ये चक्रे शाक्रेज्ये ज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः परस्परं क्रूराधिष्ठितत्वेन विद्धे ज्ञेये । एवं जलशिवे पूर्वाषाढाद्वे विद्धे ज्ञेये । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । वैश्वमुधांशुमे उत्तराषाढाश्रमशिरसी । हयभगे अश्विनीपूर्वाफलगुन्यौ । उपांतिमभं अंत्यस्य समीपमुपयाति उत्तराभाद्रपदा । अन्यस्पर्ष्टम् । अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थयज्ञोपवीतप्रकरणेऽभिहितम् । चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चयेपि—‘सप्तसप्त विनिपात्य रेखिकास्तिर्यग्धूर्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चक्रेरेखखगमेन विध्यते ॥’ इति । दीपिकायाम्—‘यस्याः शशी सप्तशलाकमिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे । उद्वाहवस्त्रेण तु संवृतांगी इमं शानभूमिं रुदती प्रयाति ॥’ तथाच भोजः—‘विद्धे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नवाससा । पुनर्यात्यचिराद्वापरी मुखाग्रौ मुखचंद्रिकाम् ॥’ वैधव्यं च नक्षत्रतुल्याद्वैर्भवति । तदुक्तं वराहेण—‘नक्षत्रजमुद्वाहे फलमद्वैस्तारकामितैः सदसत्’ इति । अत्रापि तुल्यन्यायत्वात्क्रूरवेधे संपूर्णं नक्षत्रं त्याज्यम् । शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्य इति ध्येयम् । नन्वत्र प्रागुक्तहेतोरष्टावेध नक्षत्रयुग्मानि वाच्यानि किमर्थं चतुर्दशयुग्मानामभिधानम् । उच्यते । सप्तशलाकाज इतरत्रेति वचनात्सकलशुभकर्मसु विचार्यमाणत्वादेतावतामुक्तिः । ‘भुक्तं भोग्यं तथाक्रांतं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥’ इति स्वरोदयेपि सामान्यतोऽभिधानात् ५५

अथ कूराक्रांतादिनक्षत्रदोषं सापवादमनुष्ठुभाह—

ऋक्षाणि क्रूरविद्वानि क्रूरमुक्तादिकानि च ।

भुक्त्वा चंद्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

ऋक्षाणीति ॥ क्रूरग्रहेर्विद्वानि ऋक्षाणि तथा क्रूरैर्मुक्तानि त्यक्तानि आ-
दिशब्दात्क्रूरराक्रांतानि क्रूरगंतव्यानि च चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् त्रि-
विधोत्पातैः दूषितानि ऋक्षाणि दूषितानि ज्ञेयानि । तानि यदि चंद्रेण भु-
क्त्वा मुक्तानि तथा शुभार्हाणि प्रचक्षते वदन्ति । मुनय इति शेषः । यदाह
वात्स्यः—‘भुक्तं भोग्यं तथाक्रांतं विद्धं पापग्रहेण भम् । मंगलेषु च कार्येषु
यत्नतः परिवर्जयेत् ॥’ इति । वसिष्ठोपि—‘उत्पातभं ग्रहणभं क्रूरविद्ध-
स्थितं च यत् । दहत्येव शुभं कर्म यथा रामशरौऽनुधिम् ॥’ इति । शा-
ङ्गीये—‘कूराश्रितं क्रूरविमुक्तविद्धं गंतव्यधिष्येपु कुमारिकाणाम् । वदन्ति
पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा वैधव्यमवदंस्त्रिभिरेवमाहुः ॥’ इति । अस्यापवादमाह
केशवार्कः—‘उत्पातपापग्रहदूषितं भं यदीदुराकभ्य पुनर्भुनक्ति । तदा
तदहं किल मंगलेषु त्यजेत्समाक्रांतधनू रवीन्द्रोः ॥’ इति । अयमवधिराक्रां-
तनक्षत्रमित्रविषयो वेदितव्यः । तत्र हि चांडालधृतहस्तस्त्रानवचंद्रभोग्यानि-
र्णजकत्वात् । तदुक्तं शाङ्गीये—‘यद्विष्यं दोषमंयुक्तं स्यात्तथापीदुसंयुतम् ।
शुभकार्येषु तत्प्राज्यमन्यर्त्तमसु सिद्धिदम् ॥ यथाहि चांडालधृतकहन्तो मज्ज-
न्नागधेपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिभोगतोपि तथा न शुष्येदुडु पाप-
युक्तम् ॥ स्पृष्ट्वा गते तु चांडाले शुद्धिराष्टवनाद्यथा । तथा भुक्त्या गते क्रूरे
चंद्रभोगाद्विशोधनम् ॥’ इति । अतएवोक्तं वसिष्ठेन—‘गंतव्यविष्यं खलु
मुक्तं यत्क्रूरैर्महोत्पातविदूषितं च । चंद्रोपभोगादमलं तदानीं शुभेषु का-
र्येषु शुभप्रदं च ॥’ इति । एतच्च सामान्यन्यायत्वात्क्रूरविद्धे भे चंद्रभोगा-
दपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम् । यत्तु नारदेनोक्तम्—‘ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मं-
गलेषु क्रतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं तद्ग्रहकाष्टवत् ॥’ इति ।
तद्यावद्वाच्यं वाचनिकमिति न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः पण्मासपर्यंतं निषेधस्त-
तोपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं तावत्पर्यजेत् । तत्रापि चंद्रग्रहण एव सू-
र्यग्रहणायनक्षत्रस्य तु पण्मासानंतरं सूर्यभोगासंभव एव । अतो न क्रूरमुक्तादौ
रविभोगापेक्षा । उत्पातभस्य तु चंद्रोपभोगोऽप्यावश्यको वसिष्ठवाक्यालोच-
नात् । अत्र क्रूरवेषं निखिलं भं त्याज्यं न चरण एव । तदुक्तं कश्यपेन—
‘क्रूरविद्धयुतं विष्यं निखिलं नैव पादतः । अन्यैरपि गुणैर्युक्तं सर्वदोषविव-
र्जितम् ॥ त्यजेदनर्घ्यमाणिक्यं कलंकोपहृतं यथा’ इति । अयं च कूराधि-
तत्वे दोषः क्रूरग्रहचंद्रयोरकराशिस्थत्वे वेदितव्यः । यदा तु चंद्रः प्रथमपादे
क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एवं सति राशिभेदोप्युपजायते तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्व-
दोषो नास्तीति ध्येयम् । उक्तं च ज्योतिर्निबंधे—‘एकस्मिन्नपि विष्ये
भिन्ने राशौ खलुग्रहे शशिनि । तच्चंद्रर्क्षे कुर्याद्विवाहयात्रादिकं सर्वम् ॥’

इति । यथा मृगशिरासि प्रथमे पादे चंद्रः तृतीये कूरग्रहः तत्र सख्यप्येक-
क्षत्रत्वे राशिभेदो द्वयोरिति ॥ ५६ ॥

अथ लत्तादोषमुपजातिकथाह—

झराहुपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि ।

संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्याष्टतर्काग्रिमितं पुरस्तात् ॥ ५७ ॥

ज्ञेति ॥ सप्त प्रसिद्धः गावो नव जातयो द्वाविंशतिः शराः पंच पृतेर्मितं
भं स्वाक्रांतनक्षत्राज्झराहुपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे संलत्तयन्ते । यथा बुधः सप्तमं
राहुर्नवमं पूर्णेन्दुः पूर्णिमांतचंद्रो द्वाविंशम् । तच्च गतकृष्णपक्षे पंचमीषष्ठी-
सप्तमीनामन्यतमस्थां संभवति । शुक्रः पंचमं स्वपृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः । अर्कश-
नीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादग्रे सूर्याष्टतर्काग्रिमितं संलत्तयन्ते । यथा सूर्यः
स्वाक्रांतनक्षत्राद्द्वादशं शनिरष्टमं गुरुः षष्ठं भौमस्तृतीयं भ्रमतो लत्तयती-
त्यर्थः । यदाह नारदः—‘पुरतः पृष्ठतोऽर्काद्या दिनक्षं लत्तितं च यत् । अ-
र्काकृतिगुणांगर्तुबाणाष्टनवसंख्यभम् ॥’ इति । सूर्यः पुरतश्चंद्रः पृष्ठतः । एवं
क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः । चराहोपि—‘सूर्यो द्वाद-
शमृक्षं षष्ठं गुरुवनिजस्तृतीयं तु । संलत्तयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः
पादैः ॥ पश्चाद्द्वाविंशतिभं पूर्णिमचंद्रस्तु पंचमं शुक्रः । स्वभानुरपि नवमं
सप्तममृक्षं शशांकसुतः ॥’ इति । प्रत्येकं वैश्वफलमाह सपुत्र—‘रविलत्ता
वित्तहरी नित्यं कौजी विनिर्दिशेन्मरणम् । चांद्री नाशं कुर्याद्वांशी नाशं
वदत्येव ॥ सौरी मरणं कथयति बंधुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता । मरणं लत्ता राहोः
कार्यविनाशं भृगोर्बदन्तीति ॥’ नन्वग्रलत्ता वा पृष्ठलत्ता वा वक्तव्या किमिति
द्वैरूप्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः—‘इति सति क्षुमदामभिलत्तने
यदनुलत्तनमुक्तमृषिज्ञैः । तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्ष-
या ॥’ इति । अनधिकः स्वल्पः । अत्र राहांः सदा वक्रित्वाज्ञवमगणना क्रमेणैव
ग्राह्या । यथाश्विन्यां राहुराश्लेषं लत्तयति । संमुखलत्तावादिमतोपि वक्रगा-
मिना राहुणा संमुखमश्विनोर्वर्तीत्यादिगणनया विंशतिभं आश्लेषेव न त्व-
न्यथाश्रयितव्यमिति सांप्रदायिकाः ॥ ५७ ॥

अथ पाददोषं सुबोधं पठ्यायेयाह—

हर्षणवैधृतिसाध्यव्यतिपातकगंडशूलयोगानाम् ।

अंते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितं तत्स्यात् ॥ ५८ ॥

हर्षणवैधृतीति ॥ व्यतिपातकः इति स्वार्थे कः । हर्षणेत्यादिपद्योगानां
अंते यच्चंद्रनक्षत्रं भवेत्तत्पातेन चंडीशचंडाडुधाख्येन निपातितं स्यात् । यदाह
त्रिविक्रमः—‘साध्यहर्षणशूलानि वैधृतिव्यतिपातयोः । पदभं गंडस्य चांते
स्यात्तत्पातेन निपातितम् ॥’ इति नारदेन प्रकारांतरेणैतत्प्रकारसंपादकः

पातोऽभिहितः—‘सूर्यभात्सार्पपित्र्यां त्यत्वाष्ट्रमित्रोऽबुविष्णुमे । संख्यया दिनमे
तावदक्षिभात्पातदुष्टम् ॥’ वसिष्ठेनापि—‘रविभादहिपितृमित्रत्वाष्ट्रभ-
हरिचौष्ण्येभ्यो गणितेषु । आश्विनभादिंदुयुतौ तावति वै पतति गणनया
पातः ॥ अयमपि पातो दोषचंडीशचंडायुधाह्वयो ज्ञेयः । अखिलेषु मंगले-
ष्वपि वज्र्यो यस्माद्विनाशदः कर्तुः ॥’ इति पद्ये यद्यपि हर्षणादीनामुपादानं
नास्ति तथाप्यभिहिताश्लेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्तुल्यसंख्याके-
ष्वेव योगेषु पातसंभवो जायते इति मत्वा हर्षणादीनामुक्तिः । यद्येवं व्यतीपा-
तवैधृतिभ्यां स्त्रीयभोगघटिकात्मकाभ्यां तिथिनक्षत्रादिकं सर्वमेव सामान्यतो
निश्चयुक्तं तत्किमत्रानयोर्योगयोः पुनर्ग्रहणेन । उच्यते । यदा नक्षत्रयोग-
स्तुल्यकार्ये एव प्रवृत्तिनिवृत्ति तदाऽनयोर्योगयोरुपादानवैयर्थ्यमेव । यदा तु
सूर्योदयादारभ्य कियद्दृष्टित्वं दर्शयोगयोर्नक्षत्रभोगस्तु सूर्योदयादेव बहु-
कालव्यापी तदा पातासंभवे तावत्कालस्यैव निषेधः सामान्यवाक्यात् । पा-
तसंभवे हि संपूर्णस्य नक्षत्रस्य निषेधो यथा स्वादिति तयोर्दुष्टयोगयोः पुनरु-
पादानं कृतम् । एवमन्येष्वपि योगेषु पातसंभवे संपूर्णनक्षत्रस्य निषेधो यथा
स्यादित्यनयोर्दुष्टयोगयोः पुनरुपादानं त्याग इत्यर्थः । अयं च सर्वोपि विचार
एकार्गलदोषेऽपि द्रष्टव्यः । यदा तु पातैकार्गलै न सस्तदा दुष्टयोगानामुक्ता-
दिमघटीत्यागः कर्तव्य इति ॥ ५८ ॥

अथ सूर्यचंद्रक्रांतिसाम्यापरपर्यायं महापातदोषं शालिन्याह—

पंचास्याजौ गोमृगौ तौलिकुंभौ कन्यामीनौ कर्कशली चापयुग्मे ।
तत्रान्योन्यं चंद्रभान्वोर्निरुक्तं क्रांतेः साम्यं नो शुभं मंगलेषु ५९

पंचेति ॥ पंचास्याजौ सिंहमेपौ अन्ये प्रसिद्धाः एषु राशियुग्मेषु चंद्रभा-
न्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रांतिसाम्यं निरुक्तं तन्मंगलेषु नो
शुभं स्यात् । अत्र पंचास्याजावित्येवमादीनां ग्रहणमुदाहरणदिकप्रदर्शनार्थ-
त्वात्सर्वथा सूर्याचंद्रमसोः सायनयोर्योगः पट्टाशिमितो द्वादशराशिमितो वा
विवक्षितस्तदैव क्रांतिसाम्यस्य संभवात् । अतः संमतिवाक्यस्यानावसरः ।
नन्वेतावंतएव पट्टाशियोगा द्वादशराशियोगा वा संभवतीति चेन्न । राश्यं-
तावच्छेदस्थित्याधिकानामपि संभवात् । तथाहि प्रत्यंशकलाविकलांतस्थि-
तत्वेनानंतमेदसंभवाच्च । अतः प्रागुक्तं व्याख्यानं ज्यायः । क्रांतिसाम्यस्य
च महापात इति नाम । एतस्य निघतामाह वसिष्ठः—‘दोषो महापात
इति प्रसिद्धः स वैधृतो हंति वधूं वरं च । तं रक्षितुं लग्नगुणास्वशक्ताः स्व-
बांधवास्तेऽशमितोपघातम् ॥’ अशनिर्वज्रम् । नारदोऽपि—‘यस्मिन्दिने
महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे ॥’ इति । अतएव पतनात्पातः सकलशुभकर्म-
णामित्यन्वर्थतापि । साच स्पष्टा सोमसिद्धांते—‘यच्छुभानां विनाशाय
नदक्षिव पतत्ययम् । व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः ॥’ इति ।
महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवींदुक्रांतिसाम्य एव नत्वन्येषां ग्रहाणां क्रांति-

साम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले ननु भेकादौ । क्रांतिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्यस्य क्रांतिः सा यदा चंद्रक्रांत्या तुल्या स्यात्स पातमध्यकालः । तत्रोत्सर्गतो रवीन्दुक्रांत्योः समानत्वं भुजसाम्ये सति भवति । भुजो नाम—‘यूनं भुजः स्यादयधिकेन हीनं भार्धं च भार्धादधिकं विभार्धम् । न बाधिकेनोनितमर्कभं च’ इति लक्षणलक्षितः तत्साम्यं तु सूर्याचंद्रमसोऽयोर्यो पद्मराशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति । अतएव ग्रंथकृता तादृशा योगा एव पठिताः । यदा तु भुजस्य न्यूनाधिकत्वं तदा ‘दिवौकसोरंतरलिप्सिकौड्याद्रत्योर्वियोगेन हृतात्’ इत्यादिना प्रकारेण ग्रहयुतिवत् भुजसाम्यमानेयम् । ननु भुजसाम्यमेव क्रांतिसाम्यसाधकं चेत्किं गणितग्रंथोक्तं बह्मयाससाध्येन पाताध्यायेन । उच्यते—‘विश्लेषाय क्रमैकत्वे क्रांतिविश्लेषसंयुता । दिग्भेदे विद्युता स्पष्टा भास्करस्य यथागता ॥’ इति सूर्यसिद्धांतवाक्यात्सूर्यव्यतिरिक्तानां ग्रहाणां शरसंस्कृता क्रांतिः स्पष्टेत्युच्यते तादृशी चंद्रक्रांतिश्चेत्सूर्यक्रांत्या समा यस्मिन्काले स्यात्स स्पष्टः पातमध्यकालः तत्र तादृशक्रांतिसाम्यानयनस्यातिकष्टमाध्यत्वात्तदध्यायोक्तिः सार्थिकेव । एवं ग्रंथकर्त्री सूर्याचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यमेव दोषोऽभिहितः—‘पंचास्याजौ’ इत्यादिकथनं किमर्थमिति चेदुच्यते—‘विनाशपातैर्दुमिहायनांशकैर्युतो रविः शीतकरश्च गृह्यते । समापमत्वे व्यतिपातवैधृताह्वयास्तदैक्ये रसभेऽर्कभे क्रमात् ॥’ इति भास्कराचार्याक्तिमंगीकृत्य सामान्यतः क्रांतिसाम्यदिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादकत्वात् । नन्वेवं भुजसाम्यमेव चेति क्रांतिसाम्योत्पादकं भवेत्तर्हि यत्र सूर्याचंद्रयोः पद्मराशिमितमंतरं द्वादशराशिमितमंतरं वा यथा भेषतुलयोर्मेषयोर्वा तत्रापि भुजसाम्यस्य तावदवस्था क्रांतिसाम्यं भवत्येवेति मासमध्ये महापातचतुष्टयं वक्तव्यं स्यात्तत्कुतोहेतोर्नोक्तं ग्रंथकृता इति चेत् । अत्रोच्यते । योगोत्पन्ने हि पाते मुनिभिः ज्ञानदानादिकफलमुक्तमतः स एव महापातो गृह्यते ननु वियोगोत्पन्ने उक्तमतः स न गृह्यते । तदुक्तं वसिष्ठेन स्वसिद्धांते—‘चक्रं चक्रार्धतुल्ये वा कियद्भागाधिकोणके । सायनाकैंदुयोगे चेत्तदा पातस्य संभवः ॥ शुभमंगलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् । ज्ञानदानादिकास्तत्र जपश्राद्धादिकाः क्रियाः ॥ कदापि कुरुते मर्त्यः सुमहत्फलमश्नुते । सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिखर्णार्पणे फलम् ॥ तत्फलं लभते पाते ज्ञानश्राद्धजपादिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसंगुणम् । पातेथार्तुदंसंगुण्यं पतिते दत्तमक्षयम् ॥’ इति । तथा सूर्यसिद्धांतेपि—‘एकायनगतौ स्यातां सूर्याचंद्रमसौ यदा । तद्युतौ मंडले क्रांत्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥ विपरीतायनगतौ चंद्राकौ क्रांतिलिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातो भगणार्धं तयोर्युतौ ॥ तुल्यांशजालसंपर्कात्तयोस्तु प्रवहात्ततः । तादृक्कोधोद्भवो बह्ल्लोकाभावाय जायते ॥’ इति । अतएवांतरोत्पन्नक्रांतिसाम्ये महापातदोषो नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदेवज्ञैः—‘पूर्वं तत्स्यात्पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैर्नोक्तं तद्यतो नातिदुष्टम्’ इति । अनेनैवाशयेन वसिष्ठेन स्वसंहि-

तायामुक्तम्—‘शास्त्रात्समातीय महातिपातः सवैष्टतो इति वधूं वरं च । त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिराऽक्षात्रकुलं समस्तम् ॥’ इति । शास्त्राद्गणितशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः । तत्रहि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्येत्यर्थादुक्तं भवति । किंच पंचांगीयोपि योगः सूर्याचंद्रमसोर्योगादेव साधितः स्पष्टाधिकारिकस्तस्मादेव महापातोपि साधयितुमुचितएव । अथात्र ज्ञाते क्रांतिसाम्येऽप्येकस्मिन्काले मंगलकृत्यं निषिद्धमित्येष विशेषविचारो ‘न्यूनाधिमामकुलिकप्रहरार्धपात’ इत्यत्रास्माभिरमिहितोऽस्ति स ततएवावगंतव्य इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५९ ॥

अथ खार्जूरदोषं सुबोधमिदं वज्रयाह—

व्याघातगंडव्यातिपातपूर्वे शूरांत्यत्र त्रे परिधातिगंडे ।

एकागलाख्यो ह्यभिजित्समेतो दोषः शशी चेद्विपमर्क्षगोऽर्कात् ६०

व्याघातेति ॥ अंत्यो वैष्टतिः अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादुर्कनक्षत्राच्छगी चंद्रोऽभिजित्समेतो विषमे विपमसंख्याके कक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकागलाख्यो दोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोष इत्यर्थः । यदाह त्रिविक्रमः—‘विरुद्धनामयोगेषु सामिजिद्विपमर्क्षगः । अर्कादिदुस्तदा योगो निष्ठ एकागलाभिधः ॥’ इति । केशवाकंणापि—‘न्यस्ते महाभिजित्’ इत्यादिनाऽभिजिद्विपमोक्ता । वसिष्ठेन त्वत्र चक्रमभिहितम्—‘अंत्यातिगंडपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगंडवरशूलमहाशनीषु । चित्रानुराग्रपितृवज्रगदस्वभेषु साहित्यमूलशशिसुरिषु मूर्धभेषु ॥ रेखाभेकामूर्ध्वगां पदं च सप्त तिर्यक्कृत्वाप्यत्र खार्जूरचके । तिर्यग्रेखासंस्थयोश्चंद्रमान्बोर्हकं पातो दोष एकागलाख्यः ॥’ चक्रोद्धारो यथा—‘खरकरतुहितांशोदृष्टिसेपातजन्मा अनलमयशरीरी सूद्विन्नमिसंघान् । सुवि पतति जनानां मंगलध्वंसनाय गुणगणशतसंघैरप्यवार्योऽग्निः कोपः ॥’ इति । अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमस्ति नवेति संदेहः । नारदस्त्वभिजिद्विजितं चक्रमाह—‘व्याघातशूलपरिघशतपूर्वेषु सत्स्वपि । गंडातिगंडकुलिकवैष्ट्या सहितेषु च ॥ अदितीन्दुमघाद्याद्यमूलमंत्रेज्यभाति च । ज्ञेयानि सह चित्राभिर्मूर्ध्नि भाति यथाक्रमम् ॥ लिखेदूर्ध्वगतामेकां तिर्यग्रेखास्त्रयोदश । तत्र खार्जूरिके चके कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् ॥ भान्येकरेखागतयोः सूर्याचंद्रमसोरभिधः । एकागलो दृष्टिगताच्चाभिजिद्विजितानि वै ॥ लांगले कमटे चके फणिचके त्रिनाडिके । अभिजिद्विपमना नास्ति चके खार्जूरिके तथा ॥’ इति । कइयपेनापि—‘एकागलो दृष्टिपातश्चाभिजिद्विहितानि वै’ इति । तत्र त्रिविक्रमकेशवाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टसंमतत्वाच्चात्रादिवाक्यैः सह विकल्पः । ततोऽनयोः पक्षयोर्यथादेशाचारादवस्थेति युक्तं प्रतीतः ॥ ६० ॥

अथोपग्रहदोषमुपेन्द्रवज्रयाह—

शराष्टदिकशक्रनगातिधृत्यस्थितिर्धृतिश्च प्रकृतेश्च पंच ।

उपग्रहाः सूर्यभतोऽञ्जताराः शुभा न देशे कुरु बाह्लिकानाम् ६१

शरेति ॥ सूर्यभतः सूर्याक्रांतनक्षत्रादञ्जताराः चंद्रनक्षत्राणि पंचाष्टदश-
चतुर्दशसप्तैकोनविंशतिपंचदशाष्टादशैकविंशतिचतुर्विंशतिद्वाविंशतिपंचविंश-
तिसंख्याकाश्चेत्युक्तोपग्रहनामका दोषाः स्युः । प्रकृतिरेकविंशतिः । यदाह
नारदः—‘भूकंपः सूर्यभास्सप्तमक्षं विद्युच्च पंचमे । शूलोऽष्टमे च नवमे
शनिरष्टादशे ततः ॥ केतुः पंचदशे दंडश्चोल्का एकोनविंशतिः । निर्घातपा-
तसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपंचमे ॥ मोहनिर्घातकंपाश्च कुलिशं परिवेषकम् । वि-
ज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् ॥ चंद्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न
कारयेत् ॥’ इति । वराहः—‘उपग्रहक्षेपु विवाहिता स्त्री सूर्यक्षतो दुर्भग-
तामुपैति’ । अन्यत्रापि—‘गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने वि-
पदः प्रोक्ता उपग्रहदिने यदि ॥’ इति । एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय दे-
शभेदेन परिहारमाह—शुभा इति । स्पष्टार्थं भवेत् । ‘बाह्लिके कुरुदेशे च
वर्जयेद्गमुपग्रहम्’ इति कश्यपोक्तः ॥ ६१ ॥

अथोपग्रहापवादप्रसंगात्पातोपग्रहलत्तास्वपवादं वारदोषभेदमर्धयामं चा-
नुष्टुपछंदसाह—

पातोपग्रहलत्तासु नेष्टोऽग्निः खेटपत्समः ।

वारस्त्रिभोऽष्टमित्तष्टः सैकः स्यादर्धयामकः ॥ ६२ ॥

पात इति ॥ पातश्रंखीशचंडायुधाख्यो दोषः । उपग्रहः प्रागुक्त एव । लत्ता
‘जराहुर्पूर्णन्दु’ इत्यादिनोक्ता । तत्र खेटपत्समः । ग्रहचरणतुल्यो नक्षत्रचरणोऽ-
नित्तः । अस्मार्थः । पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन्नग्नौ स्याद्यत्संख्यचरणस्तस्य न-
क्षत्रस्य वर्ज्यो नान्यः । लत्तायां तु ये लत्ताकारिणो ग्रहा यच्चरणे स्युस्तसंख्य
एव चरणो वर्ज्यो नान्यः । उक्तं च मुहूर्तदीपिकायाम्—‘उपग्रहेषु लत्तायां
तथा चंडायुधाह्वये ॥ ग्रहोस्ति यत्प्रमाणं दोषे द्वांशस्तत्प्रमाणतः ॥’ इति
उपग्रहचंडायुधयोः सूर्यकृतोद्भिर्ग्राह्यस्तस्यैव संभवात् । अयं च परिहारस्तुल्य-
न्यायत्वात् खार्जूरकेपि द्रष्टव्यः । सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यश्चरण
एकरेखावस्थितचंद्रनक्षत्रस्य वर्ज्यं इत्यर्थः । ‘खार्जूरिकसमाग्निभम्’ इति
नारदोक्तः । ज्योतिर्निबंधे गर्गः—‘पूर्वाह्णे दंडदोषः स्यादपराह्णे तु मो-
हजः । उल्कायामर्धरात्रे तु कंपोऽहोरात्रदूषकः ॥’ ‘कंपोल्कादंडमोहानामग्नि-
भम्’ इति नारदोक्तः । ‘स्वरमासदशतैवः ७१२।१०।६ । आदितो
घटिकास्तेषु वर्जनीयाः पराः शुभाः’ इति । वार इष्टो वारस्त्रिभः सैकोऽष्टभि-
स्तष्टः शेषितो योऽेकः सोऽर्धयामाख्यो दोषः स्यात् । स्वार्थे कः । यदाह

श्रीपतिः—‘मनीषिणोऽर्धप्रहराद्वितीयादारभ्य सर्वेष्वपि मंगलेषु । भौमे शनिः सूर्यबुधार्किचंद्रसुरेज्यवारेषु विवर्जनीयाः ॥’ इति । अत्र कथं समानार्थेति चेत् प्रथमार्धप्रहरः कस्यापि वज्र्यो नास्ति । तत्र सूर्यस्य वारे तावत्प्रथमादार्धप्रहरादारभ्य तृतीयोऽर्धप्रहर उक्तोऽतः त्रिगुणसैक इत्युपपन्नस्तत्स्तुतीयचंद्रस्य वारे सूर्योदयात्सप्तम इति वारस्त्रिगुणः सैक इत्यत्रापि सिद्धम् । तत्स्तुतीयो भौमस्य वारे सूर्योदयाद्दशमः । रात्रौ चार्धयामानुकेरिति दिवसस्याष्टार्धयामा इत्यष्टाभिः शेषित इत्युपपन्नम् । एवं बुधवारादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र पुनरुक्तपरिहारमधुनैव वक्ष्यामः । कश्यपः—‘शैलाक्षयुतयः सूर्यं चंद्रे पट्टेदपर्वताः । भौमबाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाक्षिवायवः ॥ गुरुवारेऽग्निचंद्रेभाः शुके नेत्रादिवह्नयः । शनौ चंद्रे भतर्काः स्युः कुलिको यमघंटकः ॥ अर्धप्रहरसंज्ञाः स्युर्मंगलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्टं तल्लभं सर्वगुणान्वितम् । त्वज्जेद्यथा पुरोडाशं वायसोपहतं तथा ॥’ इति । फलमाह वसिष्ठः—‘निधनं प्रहरार्धे तु निःस्वत्वं यमघंटके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः ॥’ इति ॥ ६२ ॥

अथ वारदोषमेदं कुलिकमनुष्ठुभाह—

शक्रार्कदिग्गमसुरसान्ध्यश्विनः कुलिका रवेः ।

रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चांत्योऽपि निदिताः ॥६३॥

शक्तेति ॥ रवेरिति त्यदलोपे पंचमी । रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यास्तिथ्यंशा मुहूर्ताः कुलिकाः स्युः । यथा दिवसे रवौ १४ सोमे १२ भौमे १० बुधे ८ गुरौ ६ शुके ४ शनौ २ । रात्रावेते निरेकाः कार्याः यथा रवौ १३ सोमे ११ भौमे ९ बुधे ७ गुरौ ५ शुके ३ शनौ १ शनौ त्वंत्योपि रात्रेः पंचदशोपि मुहूर्तः कुलिकः एते कुलिका निदिताः । यदाह श्रीपतिः—‘मन्वर्कदिग्गमस्युत्वेदपक्षैरर्कान्मुहूर्तैः कुलिका भवंति । दिवा निरेकैरथ यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु ॥’ रत्नकोशे—‘दिवा द्वितीयः कुलिकोऽर्कजाते रात्रौ प्रदिष्टः प्रथमः स एव । रात्रेस्ततः पंचदशे विभागे एवं विवर्ज्य कुलिकत्रयं च ॥’ इति । ननु सामान्यतः सूर्ये पट्टस्वरनागेल्यादिना दुर्मुहूर्तार्धयामकुलिका उक्ता इदानीं किं पुनरुच्यते इति । सत्यम् । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् । तथाहि विवाहे एषां दोषाणां सर्वथैव त्यागः ‘विवाहे विधवा नारी’ इत्यभिहितफलस्य दुःसहत्वात् । भर्तृमरणे हि यावज्जीवं पृथ्याः सर्वप्रकारकदुःखानुभवत्वात् । यज्ञोपवीतादिशुभकर्मणि तु संस्कार्यमरणे संबंधिनां तात्कालिकं दुःखम् । पित्रोस्तु पुत्रांतराभावे कियत्कालमेव तत्सत्त्वे पुनः कियद्दिनमात्रम् । सर्वथा विधवासहसं दुःखं कस्यापि नास्ति । किंच वारप्रकरणे सामान्यतो मुनिभिर्दिनरात्रिसाधारण्येन कुलिकाद्युक्त्वा रात्रावेते न दोषा इत्युक्तम् । तस्यापि बाधो यथा स्यात् । अत एव कश्यपो

वारप्रकरणे कुलिककंटकार्धयामानमिधाय विवाहप्रकरणे पुनरप्यमिधाय-
तिस्म । ग्रंथकर्त्रा मुहूर्तत्वं कुलिकादीनामभिसंधाय दुर्मुहूर्तानामप्यभिधानं
कृतम् । किंच कुलिका भन्नावश्यं वक्तव्याः रात्रौ कुलिकज्ञानं यथा स्यात्तत्र
साधारण्येन दिनरात्रिविभागेन शीघ्रोपस्थित्यर्थं पथेनाभिधानम्—‘सूर्ये षट्
स्वरनाग’ इत्यादिना मुहूर्तत्यागे कुलिककंटकार्धप्रहर इति पुनः संदेहे—
‘कुलिकः कालवेला च’ इति पद्यस्वरणमपेक्षितमिति गौरवापत्तेश्च । अत एव
शिष्टा अप्यन्येषां दोषाणां यथासंभवत्यागपूर्वकं कुलिकार्धयामदुर्मुहूर्ताना-
मवश्यं त्यागं विदधते । ग्रंथकर्त्रापि पुनरुक्ता इति युक्तं प्रतीम इत्यलमति-
प्रसंगेन ॥ ६३ ॥

अथ पंचांगदोषविशेषं दग्धतिध्याख्यमिन्द्रवज्रयाह—

चापांत्यगे गोघटगे पतंगे कर्काजगे स्त्रीमिथुने स्थिते च ।

सिंहालिगे नक्रधटे समाः स्युस्तिथ्यो द्वितीयाप्रमुखाश्च दग्धाः

चापेति ॥ तत्तद्वाशियुग्मस्थिते पतंगे सूर्ये स्थिते द्वितीयाप्रमुखाः शुक्ल-
कृष्णपक्षसाधारणाः समास्तिथ्यो दग्धाः स्युरिति वाक्यार्थः । यथा चापांत्यगे
धनुर्मीनगते सूर्ये द्वितीया दग्धा गोघटगे सूर्ये चतुर्थी कर्काजगे कर्कसेपगे
सूर्ये पृष्टी स्त्रीमिथुने कन्यामिथुनस्थिते सूर्येऽष्टमी सिंहालिगे सूर्ये दशमी
नक्रधटे मकरनुलागते सूर्ये द्वादशी दग्धेत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘एकां-
तरा दिनपतौ दिवसे द्वितीया पूर्वात्यचापधटयोर्वटऔक्षयोश्च । कर्काजयोर्मि-
थुनकन्यकयोश्च कीटहयोंस्तुलामकरयोः खलु मासदग्धाः ॥ मासदग्धासु
तिथिषु कृतं यन्मंगलादिकम् । तत्सर्वं नाशमायाति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥’
इति । पूर्वात्येत्यत्र पूर्वा अंत्यत्याद्यपेक्षितं तत्र इत्यत्र नेति योगविभागादसि-
द्धत्वाभावे संधिः । औक्षयोरिति । उक्षा वृषस्तस्यायं वृषराशिरौक्षः ‘औक्ष-
मनपत्ये’ इत्यकारांतो निपातितः । अस्यापवादमाह कश्यपः—‘मासद-
ग्धाश्च तिथयो मध्यदेशे विवर्जिताः’ इति ॥ ६४ ॥

अथ जामित्रदोषं भ्रमरविलसितेनाह—

लग्नाच्चंद्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम् ।

किंवा वाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम् ॥ ६५ ॥

लग्नादिति ॥ विवाहलग्नाच्चंद्राद्वा सप्तमभवनं गृहं तत्र गते खेटे परिण-
यनं न स्यात् । उक्तं च—‘जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः । तस्माल्ल-
ग्नाच्च चंद्राच्च जामित्रं परिवर्जयेत् ॥’ इति । तत्स्वरूपमाह महेश्वरः—
‘लग्नाच्छीतकराद्वा धुनगता नेष्टा विवाहे स्मृताः’ इति वसिष्ठो लग्नप्र-
करणे—‘सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्’ इत्याहम् । लल्लुः—‘पापा-
त्सप्तमगः शशी यदि भवेत्पापेन युक्तोऽथवा यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते
दोषोपि संकथ्यते । उद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलं च पुंस्कर्मेणा यात्रायां

विपदो गृहेषु दहन्तः क्षौरेपि रोगो महान्॥' भुजबलः—'चंद्रात्समराशिने दिनकरे त्यक्ता धनैः कन्यका भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं सौरेण वंध्या सरूक् । जीवः शुक्रशशांकजौ शुभकराः केचिद्ददंति क्रमाद्भूतप्रेप्सितदीक्षितास्तभवन्ते नित्यं प्रवासान्विता ॥' इति । अस्यापवादमाह—किंवेति । किंवा-शब्दो विकल्पे । पूर्वग्रहाधिष्ठितराशेः मसमराशिस्थितत्रिंशद्भागामके लग्नेऽपि चंद्रो निषिद्ध इत्युक्तम् । इदानीं तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगाः पंच-पंचाशत् तन्मिमतनवांशगे लग्ने चंद्रे सति जामित्रं स्यात् । यथा मेपराशौ पंच-मनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात्तुलायां पंचनवांशस्थं लग्नं तत्र चंद्रो निषिद्धऽन्येष्टौ नवांशाः शुभाः । एवंविधं सूक्ष्मं जामित्रमिदमशुभकरं स्यात् । यदाह महेश्वरः—'कैश्रिद्वयायनवांशकादिषु शरैस्तुल्ये नवांशे स्थिता ॥' इति । केशवार्कस्तु नवांशादेवाह—'हिमरश्मिनवांशकात्खलो यदि चंद्रोऽपि स्व-लब्धसायकांशके । अयमन्यगुणैर्न हन्यते निविडैस्त्युपमर्गडंबरः ।' इति । अपवादांतरमाह राजमार्तंडः—'तुंगत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्या-विमित्रगृहगोऽपि तदीक्षितो वा । जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान्दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥' इति । व्यवहारसमुच्चयेऽपि—'स्वोच्चेऽथवा स्व-भवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो वा । जामित्रकारिपरि-संचितदोषराशिं हत्वा ददाति बटुशः सुखमेव चंद्रः ॥' इति । कालखंडे वात्स्यायनः—'गुरुश्चंद्रश्च जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः । धनगोभाग्यपु-त्रांश्च लभते नात्र संशयः । मणिमुक्ताप्रवालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः । शो-भिता तु सदा तिष्ठेद्गुरुणापि निरीक्षिते ॥ सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे च-द्रस्य ससमे ॥' इति ॥ ६५ ॥

अथैकार्गलादिमहादोषाणामुक्तानां लग्नांतराभावे सत्यप्यपवादभूतनिंद-बज्रया लक्षणाकान्तं साक्षाद्भिष्टवचनमेवाह—

एकार्गलोपग्रहपातलताजामित्रकर्तुर्युदयास्तदोषाः ।

नश्यंति चंद्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्कभ्युदये तु दोषा ॥ ६६ ॥

एकार्गलेति ॥ एकार्गलः खार्जूरचके उपग्रहः 'शराष्ट' इत्यादिनोक्तः पातश्चंडीशचंडाशुधं लता 'शराष्ट' इत्यादिनोक्ता जामित्रमभुनोक्तं कर्तरी लग्नाप्यापात् इत्याहुक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते एवंविधा दोषा नश्यंति । कदा विवाहलग्ने चंद्रार्कयोर्वलं स्वोच्चमित्रादिराशिस्थितत्वरूपं विहितस्थान-स्थितत्वं च तेनोपपन्ने सहिते सति । अत्र दृष्टांतमाह यथेति । अर्कस्य सूर्य-स्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढांधकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्यस्यादयेन स्वयमेव नश्यति । अतएव दोषापदं प्रयुक्तम् । निशादिप्रयो-गे तु साधारण्येन शुक्लपक्षीयाया अपि रात्रेः संभवाच्चंद्रेणैव कियत्तमसोनि-रस्तत्वाद्विशिष्टांधकारनाशे सूर्यस्यापुरुषार्थत्वापत्तेरिति कैमुतिकन्यायमपि

सूचयति दोषापदम् । वसिष्ठवाक्यस्य मन्वादिवाक्यवत्प्रामाण्यान्न संमत्यन्तरा-
पेक्षा ॥ ६६ ॥

अथ केषांचिद्दोषाणां देशभेदेन परिहारभूतमुपजात्या लक्षणाक्रांतं वसि-
ष्ठपद्यमेवाह—

उपग्रहर्क्षं कुरुबाह्निकेषु कर्लिगवंगेषु च पातितं भम् ।

सौराष्ट्रशाल्वेषु च लत्तितं भं त्यजेत्तु विद्धं किल सर्वदेशे ॥६७॥

उपग्रहर्क्षमिति ॥ कुरवो बाह्निकाश्च पश्चिमदेशास्तेष्वुपग्रहदोषाक्रांतं
त्यजेन्न तदतिरिक्तसर्वदेशेषु । अन्यत्र शुभमेवेत्यर्थः । कर्लिगा वंगाश्च प्राग्देशौ ।
बहुवचनान्मगधांगादयोपि तेषु चंडीशचंडायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । ननु
क्रांतिसाम्यरूपं पातम् । तस्य महापात इति व्यवहारात् । सौराष्ट्रः शाल्व-
देशश्च पश्चिमदेशविशेषौ । बहुवचनाद्भामबाहुल्यं तेषु लत्तितं लत्ता संजा-
तास्य तद्धं परित्यजेत् विद्धं कूरेण शुभेन वा पंचशलाकादिचक्रद्वारा भिन्नं भं
भूतलवर्ति सर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निश्चयेन । नत्वस्य देशभेदेन परिहारः ।
एतदपि वाक्यं संमत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि—‘लत्ता मालवके देशे
पातः कोशलके तथा । एकागलं तु काश्मीरं वेधं सर्वत्र वर्जयेत् ॥’ इति ।
वराहः—‘युतिद्रोपो भवेद्वाडे जाभिन्नस्य च यामुने । वेधदोषस्तु विंध्याख्ये
देशे नात्येषु केषु च ॥’ इति । एषां वाक्यानां यथादेशाचारं व्यवस्था ॥६७॥

अथ दश दोषानुपजातिकयाह—

शशांकसूर्यक्षयुतेर्भशेषं खं भूयुगांगानि दशशतिथ्यः ।

नागेंद्रवोंऽदुभिता नखाश्चेद्भवति चैते दशयोगसंज्ञाः ॥ ६८ ॥

शशांकंति ॥ चेद्यदि चंद्रसूर्यनक्षत्रयोयुतेर्योगाद्भेदः सप्तविंशत्या भक्ताद्य-
च्छेषस्तस्मिन् शून्यैकचतुःषट्दशकादशपंचदशष्टादशकोनविंशतित्रिंशतिसं-
ख्याकं सति एते अंकाः दशयोगसंज्ञा भवन्ति । नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां
दशानामेकानामभिहितत्वादशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा । तदुक्तं दीपिकायाम्—
‘तिथ्यगवेदैकदिगुनविंशमेकादशाष्टादशविंशमंख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतो-
डुना वा योगादमी चेद्दशयोगदोषाः ॥’ लल्लोऽपि—‘यस्मिन्नृक्षे रविस्तिष्ठ-
स्मिन्नृक्षे शशी तथा । द्वयोर्योगहते धिष्ण्ये शेषः स्याद्वादिनो दश ॥ शून्य-
वेदतुरुपाणि द्विमुद्रतिथयो षट्तिः । ऊनविंशा नखाश्चेति दश योगाः प्रकी-
र्तिताः ॥’ इति ॥ ६८ ॥

अथ दशयोगानां फलं तदपवादं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वाताभ्राग्निमहीपचोरमरणं रुग्णज्जवादाः क्षति-

योगांके दलिते समे मनुयुतेऽर्थौजे तु सैकेऽर्धिते ।

भं दास्तादथ संमितास्तु मनुभी रेखाः क्रमात्संलिखे-

द्वेधोऽस्मिन्ग्रहचंद्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः ॥६९॥

वातेति ॥ शून्ये शेषे वातदोषः स्यात् एके शेषेऽभ्रान्मेघात् चतुर्ष्वेव-
 शिष्टेष्वग्नेः षट्सु महीपाद्वाजः दशसु चौरात् एकादशसु मरणं द्वयोरन्यत-
 रस्य वा पंचदशसु रुक् अष्टादसु वज्रं एकोनविंशेषु वादः कलिमूकक
 इति यावत् । विंशतिशेषे क्षतिर्द्रव्येण नाशः स्यात् । यदाह लल्लुः—‘मरुन्मे-
 घाग्निभूपाक्षचौरमृत्युरुजोऽशनिः । कलिर्हानिर्दशोद्वाहे दोषास्त्याज्याः सदा
 बुधैः ॥ विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा । कर्णवेधे च चूडायां दश-
 योगं विवर्जयेत् ॥’ इति । अथापवाद उच्यते । योगांक इति । खशून्ययुगा-
 गादिरूपे योगांके समे युग्मसंख्याकेसति दलिते सत्यर्धकृतेसति मनुमिश्र-
 तुर्दशमियुते योगांके तदा दास्त्रादितो भं नक्षत्रं स्यात् । यथा समांशके
 दशयोगः १० अर्धितः ५ मनुयुतः १९ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगांके
 अयुग्मसंख्याके सति सैक एकयुक्ते ततोऽर्धिते अश्विनीतो भं स्यात् । यथा
 विपमांकः पंचदशयोगः १५ सैकः १६ अर्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् ॥ अ-
 येत्यनंतरं मनुभिः संमिताश्चतुर्दशरेखास्तिर्यक्क्रमत्संलिखेत् । तद्यथा—अनेन
 प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत् आरभ्य साभिजिन्नक्षत्रवृंदमस्मिंश्चक्रे लेख्यं तत्र
 स्वाक्रांतनक्षत्रे स्थाप्याः दिननक्षत्रे च चंद्रे । एवं सति यदि ग्रहचंद्रावेकरे-
 स्वास्थौ स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परावलोकनरूपो वेधो न शुभदः । उक्तं
 च ज्योतिःसागरे—‘योगांके विषमे सैके समे सवसुलोचने । दलीकृतेऽ-
 श्विनीपूर्वं दशयोगमुदाहृतम् ॥ दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यदि विष्यते । क्रूरैः
 सौम्यग्रहेर्वापि दंपत्योरैकनाशनम् ॥’ इति । दशयोगापवादांतरमाह भरद्वा-
 जः—‘गुरौ लग्नधिपे शुके सवियं लग्नकेन्द्रगे । दशदोषा विनश्यति यथाग्नौ
 तूलराशयः ॥’ तूलं कार्पासः । व्यासोऽपि—‘शुकेण गुरुणा वापि संयुतं
 दृष्टमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहम् ॥’ इति ॥ ६९ ॥

अथ बाणदोषं शालिन्याह—

लग्नेनाढ्या याततिथ्योऽकतष्टाः शेषे नागव्यब्धितर्केदुसंख्ये ।

रोगो वह्नी राजचौरौ च मृत्युर्वाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः ७०

लग्नेनेति ॥ शुक्ररक्षप्रतिपदमारभ्य गततिथ्योर्केनैवभिस्तष्टाः शेषे नाग-
 संख्ये रोगाख्यो बाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वह्नीराख्यः चतुःसंख्ये शेषे
 राजा तर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञो बाणः ।
 अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारव्यवस्थ-
 या बाणस्य त्यागः । नतुप्राच्योदीच्यपाश्चात्यानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमतं विवा-
 हपटले—‘गततिथियुतलग्नं पंचधा स्थापनीयं तिथि १५ रवि १२ पक्ष १०
 नागै ८ वैदयुक्तं क्रमेण । ९ हतशर ५ शेषे बाणसंज्ञा क्रमेण रुगनलनुपचौराः
 पंचमो मृत्युसंज्ञः ॥’ इति ॥ ७० ॥

अथ प्राच्यमतेन बाणं सापवादां मालिनीछंदसाह—

रसगुणशशिनागाढ्याढ्यसंक्रांतियातां-

शकमिति रथतर्षाकैर्यदा पंच शेषाः ।

रुगनलनृपचोरा मृत्युसंज्ञश्च बाणो

नवहृतशरशेषे शेषकैवये सशल्यः ॥ ७१ ॥

रसेति ॥ अथशब्दः पादपूरणे । रसगुणशशिनागाब्धिभिराख्या चासौ संक्रांतियातांशकमितिश्चेति कर्मधारयसमासः । स्पष्टनिरयनांशसूर्यसंक्रांति-
भुक्तांशानां मितिः संख्या पंचधा स्थाप्या कलादिकमुपेक्ष्य सा क्रमेण षड-
ज्येष्ठाष्टचतुर्भिराख्या संयोज्याकैर्नवभिस्तथा सती यदा पंचशेषा यस्मिन्स्थले
पंचावशिष्यते तत्र क्रमेण रुगादिबाणो ज्ञेयः । यथा आदौ पंचशेषे रोगबाणः,
द्वितीये पंचशेषेऽग्निबाणः, तृतीये पंचशेषे राजबाणः, चतुर्थे पंचशेषे चौर-
बाणः, पंचमे पंचशेषे मृत्युबाणः, तस्मात्तस्माद्भयं भवतीत्यर्थः । यदाह क-
श्यपः—‘संक्रांतियातांशकनंदशेषस्तर्काभिरूपाष्टयुगैः समेतः । तथो ग्रहे
रोगहुताशभूपस्तेनो मृतिश्चेति च पंच बाणाः ॥’ इति । पंचेति पृथक्पृथक्-
पदम् । पंच शिष्यते तदा बाणाः स्युरित्यर्थः । तत्र बाणो द्विविधः एकः
काष्ठशल्योऽपरो लोहशल्यः तत्राभिहितो बाणः काष्ठशल्य उच्यते । अस्य
नाम प्राच्याख्यो बाण इत्याहुः । तेन तादृशे बाणे लग्ने तथा पीडा न भवे-
त्तदर्थं तदपवादभूतो लोहशल्यसहितो बाण उच्यते । नवेति । यानि प्रागा-
गतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पश्चाच्छरशेषे पंचशेषे सति स लोहस-
हितो बाणः स्यात् । पंचव्यतिरिक्ते शेषे शल्यरहितो दुष्टबाणः ॥ अयं तुल्य-
न्यायत्वात्प्राक्पद्योक्तेऽपि बाणे सशल्यो बाणो ज्ञेयः । ज्योतिश्चिन्तामणाव-
न्यथा बाणोऽभिहितः—‘तिथिवारभलद्वांको रसाद्व्यंस्वष्टवेदयुक् ॥६१३१॥८४॥
नंदासपंचशेषे रुगवहिराट्चौरमृत्युकृत् ॥’ इति ॥ ७१ ॥

अथ समयभेदेन वारभेदेन वा कार्यभेदेन वा त्रिविधं बाणपरिहारं शार्दूल-
लविक्रीडितेनाह—

रात्रौ चोररुजौ दिवा नरपतिर्वह्निः सदा संध्यो-

र्मृत्युश्चाथ शनौ नृपो विदि मृतिर्भौमेऽग्निचोरौ रवौ ।

रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे

वर्ज्याश्च क्रमतो बुधे रुगनलक्ष्मापालचोरा मृतिः ॥७२॥

रात्राविति ॥ तत्र तावत्कालभेदेन परिहारः ॥ रात्रौ चोररुजौ बाणौ
त्याज्यौ । दिवा दिवसेऽग्निनृपनी वह्निराजबाणौ त्याज्यौ । संध्योः प्रातःसायं-
संध्योः सदा मृत्युबाणस्त्याज्यः । अथैवशाद्विभक्तिविपरिणामः । तदुक्तं
ज्योतिःप्रकाशे—‘रोगं चारं त्यजेद्वात्रौ दिवा राजाग्निपंचकम् । उभयोः
संध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निंदितः ॥’ इति । अथ वारभेदेन परिहारः । अ-
थेति । अथ शनौ शनिवारे नृपबाणः विदि बुधवारे मृतिबाणः भौमेऽग्निचौ-
वाणौ रवौ रोगबाणः त्याज्यस्त्याज्याविति यथायोग्यं संबंधः । उक्तंचदैवज्ञ-

मनोहरे—‘रवौ रोगं कुजे वह्निं शनौ च नृपपंचकम् । वज्र्यं पुनः कुजे चौरं बुधवारं च मृत्युदम् ॥’ इति । अथ कार्यभेदेन परिहार उच्यते—अथेति । क्रमतः एतेषु शुभकर्मसु एते बाणा वज्र्याः । यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक् गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादनं तन्नाऽनलोऽग्निः नृपसेवायां क्षमापालो राजा याने यात्रायां चौरः पाणिग्रहे मृतिबाणो वज्र्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिः-प्रकाशे—‘नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपंचकम् । याने चौरं व्रते रोगं स्यजेन्मृत्युं करग्रहे ॥’ इति । केचिदेवं पाठमाहुः—‘व्रते विवर्जयेद्गोपं ग्रह-गोपेऽग्निपंचकम् । यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपंचकम् ॥’ इति ॥७२॥

अयोदयास्तशुद्धिं विवक्षुस्तदुपयोगिनीं ग्रहदृष्टिमुपजातिकयाह—

त्र्याशं त्रिकोणं चतुरस्रमस्तं पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्ध्या ।
मंदो गुरुभूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदशो भवन्ति ॥ ७३ ॥

त्र्याशमिति ॥ खेटा ग्रहा यस्मिन्स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात्कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति । तद्यथा—त्र्याशं तृतीयं दशमं चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । त्रिकोणं नवपंचमं द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थं अष्टमं त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्तं सप्तमस्थानं चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्ग्रहोद्भवशुभफलं चरणाभिवृद्ध्यैव भवनीत्यसूचि । तदुक्तं वराहेण—‘दशमतृतीये नवपंचमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥’ इति । मंद इति । मंदः शनैश्चरः स्वस्थानाद्व्याशं संपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टिः । एवं गुरुस्त्रिकोणं भूमिसुतः चतुरस्रं परे चंद्रबुध-सूर्यशुक्राः संपूर्णदश इत्यर्थः । यदाह गार्गीः—‘दुश्चिक्वदशमान्सौरिस्त्रिकोणस्थान् बृहस्पतिः । चतुर्थाष्टमगान्भौमः शेषाः सप्तममंस्थितान् । भवंति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहाः ॥’ इति । वराहोपि—‘एवं पश्यन्ति रवि-जस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं च ॥’ इति ॥ ७३ ॥

अथावसरप्राप्ताबुदयास्तशुद्धिं शिखरिणीभुजंगप्रयातमालिनीछंदोभिस्त्रिभिराह—

यदा लग्नांशेशो लवमथ तनुं पश्यति युतो
भवेद्वायं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति ।
लवयूनस्वामी लवमदनमं लग्नमदनं

प्रपश्येद्वा वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम् ॥७४॥

यदेति ॥ प्रथमपद्यस्यावमर्थः यदा लग्नेशो लग्नांशस्तत्त्वेशः स्वामी लवं नवांशं पश्यति । वा अथवा नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्थानल्पं बहु शुभफलं रचयति । यथा मेवलक्ष्मे मिथुनांशस्तदीशो बुधः तुलायां मिथुनं

पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमुदयशुद्धेः प्रथमः कल्पः । 'तनुफलं हि लवा न बलवन्तः' इति केशवाकौत्तन्यायात् । तदलामे तु लग्नांशस्तनुं लग्नं पश्यति लग्नेन युतो वा भवेत्तदापि बौद्धः शुभफलमनल्पं स्यात् । यथा मेषलग्न एव मिथुननवांशस्वामी बुधो मकरे स्वनवांशं न पश्यति किंतु लग्नं पश्यति अथवा मेष एव तिष्ठति । अयं अस्तशुद्धेः द्वितीयः प्रकारः । लवेति । लवद्यूनस्वामी बलवांशवांशात् द्यूनं सप्तमनवांशस्तस्वामी लवमदनभं लवान्मदनभं सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत्तदा वध्वा अनल्पं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमो धनुरांशस्तदधीशो गुरुर्मेघे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा अयमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः । तदलामे तु लवद्यूनस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति युतः सप्तमभवनेन सह युतो वा भवेत्तदा वध्वाः शुभम् । यथा गुरुः कर्के स्वनवांशं न पश्यति किंतु सप्तमभवनं तुल्यं पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति अयमस्तशुद्धेर्द्वितीयः प्रकारः । इतरथेति । इतरथा यदा लग्नांशेशो लवं तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युः स्यात् । यदा त्वस्तांशोऽस्तांशमस्तभवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः—'स्वस्वदेशेनोदयास्तांशौ वीक्षितावथ संयुतौ । लग्नं वास्तगृहं तत्तद्देशेनेक्षितं युतम्' इति । वसिष्ठः—'इष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च । अस्तांशकेप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्या ॥' इति । तुल्यन्यायत्वाद्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवाद्वास्तांशस्वामिनोर्दृष्ट्यभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् ॥ ७४ ॥

द्वितीयपद्यस्यायमर्थः—

लवेशो लवं लग्नपो लग्नगेहं

प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य ।

लवद्यूनपौऽंशं द्यूनं लग्नपोऽस्तं

मिथोऽवेक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः ॥ ७५ ॥

लवेश इति ॥ नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्येत्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथवा मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नशो लवं च पश्येत्तदापि वरस्य शुभं स्यात् । एवं लवद्यूनपो नवांशात्सदा मदननवांशस्वामी अंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपो लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यकायाः शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधीशो लग्नसप्तमं वीक्षते लग्नात्सप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात् । अत्रोदाहरणं स्पष्टवाचोक्तमस्माभिः । अत्रान्यथात्वे दंपत्योरशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः—'लग्ननवांशकां स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ । न चेद्वा अन्योन्यपतिना शुभमित्रेण वाथवा ॥ वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ । एवं तौ वीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे ॥' वसिष्ठोपि—'उदयांशः स्वनाथेन

मित्रसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तथास्तांशो दंपत्योः पुत्रपौत्रदः ॥' इति ।
परस्परवीक्षणेप्येतदेव फलं ध्येयम् । नारदवाक्यस्वरसात् ॥ ७५ ॥

अथ पूर्वांक्तप्रकरणेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार उच्यते—

लवपतिशुभमित्रं वीक्षतेऽंशं तनुं वा

परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् ।

मदनलवपमित्रं सौम्यमंशं युनं वा

तनुमदनगृहं चेद्वीक्षते शर्म वध्वाः ॥ ७६ ॥

लवपतीति ॥ शुभमित्रं शुभं च तन्मित्रं चेति कर्मधारयः । लवपतेर्ल-
घ्ननवांशेशस्य शुभग्रहः सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमश्चेन्मित्रं स्यात्स चेदंशं
स्वनवांशं तनुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य शास्त्रदृष्टं वसि-
ष्ठोक्तं पुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात् । एवं मदनलवस्यास्तांशेशस्य
मित्रं सौम्यं चेत्स्यात्तच्चांशचूनमंशालुघ्ननवांशाद् दूनं सप्तमनवांशं चेद्वीक्षितं
वा अथवा तनुमदनगृहं लग्नात्सप्तमभवनं चेद्वीक्षते तदा वध्वाः शास्त्रदृष्टं
शर्म न स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत्तस्य दृष्टिरशु-
भैवेति फलितोऽर्थः । यदाह वराहः—'शुद्धस्त्वहं स्नात्वा यदोदयांशो लग्ने-
न चास्तांशमुपैति सिद्धिम् । तदा सुहृत्सौम्यनिरीक्षितो यः शुभाय स
स्यालवदंति संतः ॥' इति । नन्वत्र वाक्ये सुहृत्सौम्यनिरीक्षित इति
पदे सुहृत्चासौ सौम्यश्चेति कर्मधारयांगीकारे भवदुक्तं व्याख्यानं सत् ।
यदा तु सुहृच्च सौम्यश्चेति द्वंद्वः तदा सुहृत्पापग्रहोपि स्यादिति चेन्न ।
प्रागुक्तवसिष्ठवाक्ये 'मित्रे सौम्येन वा युक्ते' इति तृतीयैकवचनांत-
स्यापार्थक्योपादानात् । मित्रं चासौ सौम्यश्च मित्रसौम्यस्तेन । मित्रश-
ब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः । द्वंद्वांगीकारे तु मित्रसौम्याभ्यामिति
भवितव्यं तथासति छंदोभंगोपि स्यात् । समाहारद्वंद्वो भविष्यतीति चेन्नात्र
किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अतः कश्यपेनाप्येवमेवोक्तम्—'राश्यंशौ मित्रसौम्येन
वीक्षितौ वाथ संयुतौ । उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा मंगलप्रदा ॥' इति ।
अतो वराहवाक्येपि कर्मधारय एवेति युक्तं प्रतीमः । वसिष्ठः—'लग्नास्तशुद्ध्या
रहितः सरोपः करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च । त्रातुं यथा लग्नगुणास्त्वशक्तास्तं
बंधुवर्गा इव संपदष्टम् ॥' इति । केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्तल-
क्षणम्—'तिथिवारं च नक्षत्रं नवमिश्र समन्वितम् । सप्तमिस्तु हरेद्भागं
शेषां फलमादिशेत् ॥ त्रिशेषे तु जलं विद्यात्पंचशेषे प्रभंजनः । सप्तशेषे
वज्रपातो ज्ञेयं वज्रस्य लक्षणम् ॥' इति टोडरानंदे ॥ ७६ ॥

अथ सूर्यसंक्रमणार्थं दोषं मंजुभाषिण्याह—

विषुवायनेषु परपूर्वमध्यमान्दिवसांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि ।

घटिकास्तु षोडश शुभक्रियाविधौ परतोपि पूर्वमपि संत्यजेद्बुधः ॥

विषुवेति ॥ विषुवं तुलामेषसंक्रांती अयनं कर्मकरसंक्रांती एवं चत-
सृषु विपुवायनाख्यासु संक्रांतिषु परपूर्वमध्यमान् गतागामिवर्तमानान् दि-
वसान्बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादिशुभकार्येषु त्यजेत् । इतरे-
ष्वष्टसंक्रमेषु संक्रमकालात्परतोऽग्रेऽपि पूर्वं प्रागपि षोडशघटिकाः मिलित्वा
द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः—‘विषुवतोरयनयोर्दिनत्रयं हरिपदे
षडशीतिमुखेषु च । पूर्वतोपि परतोपि संक्रमाज्ञादिकाश्च खलु षोडश
त्यजेत् ॥ संक्रांतिदोषे त्वचिरात्कृतं यदुद्वाहपूर्वाखिलमंगलाद्यम् ।
लाक्षासमूहो ज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्दशेषमेतत् ॥’ इति । उद्वाहादिग्र-
हणास्त्रानादावनिषेधः । तद्वाक्यानि संक्रांतिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । किंत-
दिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रांतिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं
वेति पक्षत्रयसंभवे निर्णयमाह गुरुः—‘अयने विषुवे पूर्वं परं मध्यंदिनं
त्यजेत् । अन्यसंक्रमणे पूर्वापराः षोडश नादिकाः ॥’ इति । अयं च निषेधः
सायनसंक्रांतिष्वपि ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—‘यदायनप्रवेशः स्यात्तदा
तद्वाशिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाद्व्यः षोडशषोडश ॥’ इति ।
शौनकः—‘अयनद्वये समूहा भर्तारं नामिनंदते नारी । विषुवद्वयेऽपि
विधवा षडशीतिमुखेषु सा म्रियते ॥ विष्णुपदेषु विगीता कन्या विकर्ले-
द्रिया व्यतीपाते । वैद्यतिविष्टयोर्ऋष्टा सुभगा शेषेषु करणेषु ॥’ इति ।
विगीता पुंश्चलीत्याद्यभिशापेन प्रसिद्धा ॥ ७७ ॥

अथ संक्रांतिप्रसंगात्सकलग्रहाणां संक्रांतिघटीरनुष्ठुभाह—

देवव्यंकर्तव्योऽष्टाष्टौ नाड्योऽस्काः खनृपाः क्रमात् ।

वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिदिताः ॥ ७८ ॥

देवेति ॥ अर्कादेः सूर्यादेर्ग्रहसमूहस्यैता घटिकास्त्याज्याः । यथा सूर्यस्य
संक्रमणकालात् प्राक् पश्चात्कालौ मिलित्वा त्रयस्त्रिंशद्घटिकास्त्याज्याः । एवं
चंद्रस्य द्वे घटिके भौमस्य नव बुधस्य षट् गुरोरष्टाष्टौ अष्टाशीतिः शुक्रस्यां-
काः नव शनेः खनृपाः पृथ्वीकशतं घटिका वर्ज्याः । तत्रार्कस्य घटिकाः
प्रायो बाहुल्येनातिनिदिताः । अत्र संमतिवाक्यं वासनासहितविवरणं संक्रां-
तिप्रकरणेऽभिहितमस्माभिस्तत् एवावधार्यम् ॥ ७८ ॥

अथ पंग्वंधकाणवधिराख्यान् लग्नदोषानुपजातिकयाह—

घस्ते तुलाली बधिरौ मृगाश्चौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवांधाः ।

कन्यानृयुक्कर्कटा निशांधा दिने घटोत्यो निशि पंगुसंज्ञः ॥ ७९ ॥

घस्ते इति ॥ घस्ते दिवसे तुलाली तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ । मृगा-
श्चौ मकरधनुषी रात्रौ बधिरौ ननु दिवसे । सिंहाजवृषा दिवांधा दिवसेऽप्या
उक्ता ननु रात्रौ । कन्यानृयुक्कर्कटा निशांधा रात्र्यंधा ननु दिवांधाः । घटः
कुंभो दिने पंगुसंज्ञो ननु रात्रौ । अंत्यो मीनो निशि पंगुसंज्ञो ननु दिने ।

यदाह वसिष्ठः—‘मेघादि रंभ्रकं षट् चत्वारो बधिराः स्मृताः । द्वौ पंगू चेति विज्ञेयावित्येतद्वाशिलक्षणम् ॥ मेघो वृषो मृगेंद्रश्च दिवसेऽधाः प्रकीर्तिताः । नृयुक्कटकन्याश्च रात्रावंधाः प्रकीर्तिताः ॥ तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्तिता ॥ कुंभमीनौ च पंगू द्वौ दिवा रात्रौ यथाक्रमम् ॥’ इति । कुंभो दिवा पंगुमीनो रात्रौ पंगुः । अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योधपंग्वादोष उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नं दोषावहं न कालान्तरे ह्युक्तं भवति ॥ ७९ ॥

अथ परमते पंग्वर्धोल्लग्नदोषानाह—

बधिरा धन्वितुलालयोऽपराह्णे मिथुनं कर्कटकोऽगना निशांधाः ।
दिवसांधा हरिगोक्रियास्तु कुब्जा मृगकुंभांतिमभानि संध्ययोर्हि ।

बधिरेति ॥ धन्वितुलालयो धनुस्तुलावृश्चिका अपराह्णे दिवसस्यांतिमे तृतीयविभागे बधिराः स्मृताः मिथुनकर्कटकन्या निशांधाः स्मृताः हरिगोक्रियाः सिंहवृषमेघास्तु दिवसांधाः स्मृताः मृगकुंभांतिमभानि मकरकुंभमीनाः संध्ययोः प्रातःसायंसंध्ययोर्हि निश्चयेन कुब्जाः पंगवः स्मृताः । अत्र मूलवाक्यं नोपलभ्यते ॥ ८० ॥

अथैषां प्रयोजनं सापवादं प्रहर्षिण्याह—

दारिद्र्यं बधिरतनौ दिवांधलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशांधलग्ने ।
पंग्वंगे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः ॥

दारिद्र्यमिति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । पंग्वंगे पंगुलग्ने । यदाह वसिष्ठः—‘अधे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा । अर्थनाशो भवेत्पंगाविति धात्रा विनिश्चितम् ॥’ इति । सर्वत्रेत्यस्य संमतिः । वादरायणः—‘मासशून्याङ्क्यास्तारा राशयो बधिरादयः । गौडमालवयोस्त्याज्यास्त्वच्यदेशे न गर्हिताः ॥’ इति नारदवाक्यं ग्रंथकृतैव प्रागुक्तम् ॥ ८१ ॥

अथोदयास्तशुद्धिः प्रागुक्ता तत्रावसरप्राप्तान्विहितनवांशांश्चित्रपदाब्जं दसाह-

कार्मुकतौलिककन्यायुग्मलवे ज्ञपगे वा ।

यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या ॥ ८२ ॥

कार्मुकेति ॥ कार्मुकं धनुः तौलिकं तुला कन्या प्रसिद्धा युग्मं मिथुनं एषामंशे नवांशे ज्ञपगे वा मीननवांशे वा विकल्पेन । वाशब्दः स्वकीयमतसूचनार्थः । धनुरादिनवांशाः सर्वमुनिसंमता इत्यर्थः । तेष्वंशेषु यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु निश्चयेन स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘लग्ने हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता वाथ युताः शुभाः स्युः । नवांशकास्तौलिनृयुग्वल्यश्चापाद्यभागः शुभदो न चान्ये ॥ द्विभर्तृका सेपनवांशके स्याद्दृषांशके सा पशुशीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती

तृतीयकुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम् ॥ सिंहांशके सा पितृमंदिरस्था कन्यांशके
वित्तयुता सुशीला । तुलांशके सर्वगुणास्पदा सा कीटांशके निःस्वतरा वि-
शीला ॥ चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाख्या ।
निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीर्णा ॥ मीनांशके
भर्तृयुतार्थहीना शुभग्रहयुक्तनिरीक्षिते वा । तस्मात्सदैवोक्तनवांशकेषु कुर्या-
द्दिहाहं गुणसंप्रवृज्ये ॥ नवांशदोषः सकलं गुणौघं लग्नोत्थसाम्यग्रहसंभवं
च । ध्रुवं निहंतीव वृकोऽजसंधं पद्मवर्गजं सौम्यवियचराणाम् ॥' इति ।
पशुशीलयुक्ता पशुचारपरा गदो रोगः स्वं धनं एते एव च नवांशाः सक-
लमुनिभिरुक्ताः—'तुलामिथुनकन्यांशा धनुरर्धाधसंयुताः । एते नवांशाः शु-
भदा यदि नांत्यांशकाः खलु ॥' इति नारदोक्तेः । शौनकस्तु मीनांशक-
मपि शुभमाह—'सुदनी साभाग्यवती ग्रहसितवदना च मीनांशे' इति ।
तत्र निषेधस्तुल्यबलत्वात्पोडशग्रहाणां ग्रहणवद्विकल्प इत्याहुः । तन्न ।
'एकबाधेनोपपत्तावनेकबाधो न न्याय्यः' इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यान्मी-
नांशत्याग एवोचितो नत्वेकतरमुनिवचनानुरोधात्पाक्षिको बाधः पा-
क्षिको विधिश्च । विकल्पस्याष्टदोषप्रसत्त्वात् । का तर्हि शौनकवाक्यग-
तिरिति चेत् । गुणवद्गरोपलब्धौ लग्नांतरासंभवे मीनांशको निषिद्धोऽपि प्र-
शस्त इत्येवं युक्ता गतिः । यहीति 'अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्' इति
क्रियतन्त्रोऽनद्यतने काले हिलप्रत्ययः । उपयामः 'यमः समुपनिविषुच' इति
भावे घञ् । 'विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीड-
नम्' इत्यमरसिंहः ॥ ८२ ॥

अथ विहितनवांशे क्वचिन्निषेधं श्रीलंडसाह—

अंत्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।
नो चरलग्रे चरलवयोगं तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्यात् ॥८३॥

अंत्येति ॥ विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनुर्नवांशोऽस्तिम इत्येववि-
षये लग्नांतिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विवाहा । परंतु वर्गोत्तम-
मपि नवांशं हित्वा तत्र विवाह उचित एव । तथा मिथुनलग्ने मिथुनांशोऽ-
स्तिमेऽपि वर्गोत्तमम् । यदाह कश्यपः—'अंत्यांशका अपि श्रेष्ठा यदि व-
र्गोत्तमाह्वयाः । अनुक्तांशास्तु न ग्राह्या यतस्ते कुनवांशकाः ॥' इति । वसि-
ष्ठोपि—'वर्गोत्तमं विनांत्यांशो विवाहे न शुभप्रदः । वर्गोत्तमश्चेदंत्यांशः पु-
ष्पार्पणदिदृष्टदिदः ॥' इति । अन्यच्च । नो चरलग्ने इति । तौलिमृगस्थे तुला-
मकरस्थे शशभृति चेद्रे सति चरलग्ने विहितचरलवयोगं नो कुर्यात् । यथा
मेषलग्ने तुलांशः । उक्तं च केशवाक्येण—'चरलवं चरवेमृगमुत्सृजेन्मृगगु-
लाधरगे मृगलक्ष्मणि । युवतिरत्र भवेत्कृतकौतुका मदनवत्यनवत्यज्जनोन्मु-
खी ॥' इति । अनवो जीर्णो भर्ता तस्य त्याजने त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता
स्यादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अथ सर्वथा लग्नभंगयोगमुपजात्याह—

व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चंद्रखला न शस्ताः ।
लभेद्रकविग्लौंश्च रिपौ मृतौ ग्लौंश्चैद्रशुभाराश्च मदे च सर्वे ८४

व्यये इति ॥ व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः 'सोमकुलेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपां कुरुते' इति शौनकोक्तेः । अत्र रविसुते इत्यनुवर्तते । खे दशमेऽवनिजो मंगलो न शस्तः 'शाकिनीव्योम्नि वके' इति केशवाकोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुक्रः न शस्तः । 'धन्या धनगे शुके कृपणत्वं प्राप्नुयाद्वारी । दुश्चिक्वगते तु कन्या ऽव्यवदाद्भर्तुः कनीयसं भजते ॥' इति शौनकोक्तेः । तनौ लग्ने चंद्रः खलाः पापग्रहाः न शस्ताः 'लग्नस्थेऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिमरश्मिर्मृत्युं कुर्यान्नयोदशे मासे ॥ भौमः सद्यो विधवां लग्नस्थोऽव्दान्न सौम्यदरयोगात् । कामयति नीचवर्णा-लग्नस्थे रविसुते बह्वनुरुषान् ॥ शनिवद्विधुंतुदस्य तु विज्ञेयं सदसदिति विज्ञेः' इति शौनकोक्तेः । लभेद्र लग्नस्वामी कविः शुक्रः ग्लौंश्चंद्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने न शस्तः 'रंध्रे कुजे सौम्यखगे च मृत्युः षष्ठाष्टगे लग्नपतौ च मृत्युः' इति ज्योतिर्निबंधकत्रोक्तेः । 'भृगुषट्काङ्क्षयो दोषो लग्नाः षष्ठगते सितोऽञ्चगे शुभसंयुक्ते त-ल्लभं सर्वदा त्यजेत् ॥' इति नारदोक्तेः । 'अवदचतुष्कान्मृत्युर्दंपत्योः षष्ठगे चंद्रे' इति शौनकोक्तेः । ग्लौंश्चंद्रः । लभेद्र शुभाश्वंद्रबुधगुरुशुक्राः आरो भौमश्चेते मृतावष्टमस्थाने न शस्ताः । 'मासत्रयेण विधवां निधनस्थश्चंद्रमाः कुरुते । मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पंचत्वम् ॥' बुध इत्यनुवर्तते । पंचत्वं मरणम् । 'दंपत्योर्निधनस्थः सप्तदशाव्दाद्वियोगदो जीवः । पंचत्वं नयति भृगुर्निधनस्थः सप्तभिर्वर्षे ॥' इति शौनकोक्तेः । नारदः—'कुजोऽष्टमो महादोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत्तुंगगे यदि ॥' अत्र संमतिः प्रागुक्ता । लभेद्र च पुनः सर्वे सूर्यादयो ग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः निषिद्धाः 'सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्' इति वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि—'सप्तमस्थानगाः सर्वे ग्रहाः कुर्वन्ति शीघ्रतः । दंपत्योर्मरणं यत्स्थाने देकस्य च न संशयः ॥' इति । अर्थादन्येषु स्थानेषु ग्रहाः समीचीनास्तत्र केषुचित्स्थानेषु शुभा एव केषुचिन्मध्यमा एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽमु-मर्थमतिसंक्षिप्य त्रिविक्रमेण निषिद्धस्थानान्येवोक्तानि—'त्याज्या लग्नेऽव्ययो मंदाः षष्ठे शुक्रंदुलभपाः । रंध्रे चंद्रादयः पंच सर्वेऽस्तेऽञ्जगुरू समौ ॥' इति । अञ्जगुर्वोः समत्वं शौनकमतेन तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह—'कन्यास्तिस्रो जनयति सापत्यं चैव सप्तमे शशिनि । श्रीलचरित्रोपेतां करोति पत्युः कलत्रगो द्वेष्याम् ॥' इति । गुरुरित्यनुवर्तते । अत्र वचनद्वय-ग्रामाण्यादिकल्पः । यत्त्रिणोक्तम्—'जामित्रगो यदि भवेदुशना बुधो च गीर्वाणनाथसचिवः सितचंद्रपक्षे । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान्सौभाग्यपुत्रसहितां वनितां करोति ॥' इति । तच्चंद्रजामित्रविषयम् । तथा च

भुजबलः—‘स्त्रीणां विवाहे तु बलैरुपेताः पत्युः प्रणाशं विहगा विदधुः ।
त्यक्त्वा बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तगृहप्रपन्नाः ॥’ इति । दैत्यगुरुं
शुक्रम् । अतएव दीपिका—‘रविं मंदं कुजाक्रांतं मृगांकात्सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥’ इति ॥ ८४ ॥

अथैवं निषिद्धस्थानान्यभिधायेदानीं रेखादातृन् ग्रहान्वसंततिलकयाह—

व्यायाष्टपद्सु रविकेतुतमोर्केपुत्रा-

रुयायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽञ्जः ।

सप्तव्ययाष्टरदितौ जगुरु सितोऽष्ट-

त्रिघ्नपद्मव्ययगृहान्परिहृत्य शस्तः ॥ ८५ ॥

त्रिति ॥ तृतीयैकादशाष्टमपष्टस्थानेषु रविकेतुतमोर्केपुत्राः शस्ताः शुभ-
फलदातारः । यदाह शौनकः—‘बंधुजनेभ्यः पूजां त्रिंशद्वर्षाणि सहज्जो
त्वर्के । प्राप्नोति धनं षष्ठे व्यब्दादूर्ध्वं सुतांश्चैव ॥ दंपत्योः सह मरणं निध-
नस्थेऽर्केऽष्टमसत्या । कारयति धनविवृद्धिं व्यब्दादूर्ध्वं तथायगः सविता ॥’
इति रवेः । ‘धनधान्यपुत्रयुक्तां पंचमसंवत्सरात्तृतीयस्थः । षष्ठः पट्मिमांसै-
रसपत्नीं कन्यकां कुरुते ॥ निधनगतार्किः कुर्यादामरणादामयवियुक्तम् ।
आयगतोऽर्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति पण्मासात् ॥’ इति शनेः । अर्क-
स्यापत्यं आर्किः ‘अत इज्’ इति संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावः ।
सत्यां वा वृद्धौ ‘नमुने’ इति नेतियोगविभागादसिद्धत्वाभावात्संधिर्दीर्घः
‘आयगतार्किः’ इति पाठः । आयगतश्चासौ आर्किश्चायगतार्किः इत्येकं पदं
वा । अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति ‘स्वर्मानौ वाप्यथ शिखिनि वा ल-
भभावादिसंस्थे’ इति वसिष्ठोक्तेः । व्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः
क्षितिसुतो भौमः शस्तः । ‘सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायु-
ष्यम् । संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु ॥ मणिकांचनरत्नाढ्यामेका-
दशगः कुजोऽब्दषट्केन ॥’ इति शौनकोक्तेः । अञ्जश्चंद्रो द्विगुणायगो द्वि-
तीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः । ‘अब्दाद्भनसंयुक्तां करोति चंद्रो धने नार्याः ।
चंद्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ॥ लग्नादेकादशगः कन्यामि-
दुर्धनान्वितां कुरुते ॥’ इति शौनकोक्तेः । जगुरु बुधवृहस्पती सप्तमद्वाद-
शाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानानां अशुभत्वादनुक्तस्थानानां
च शुभदातृत्वात् । यदाह वसिष्ठः—‘प्रीतिवृद्धिः सगुणनिरतिर्बहुपूजा सु-
तासिः सदैपक्ष्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः । धर्मे बुद्धिर्भवति धरणील-
ब्धिरत्येव बुद्धिर्हानिः स्त्रीणां हिमकरसुते लग्नभावादिसंस्थे ॥’ इति । ‘ल-
क्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यवृद्धिरिष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चाश्रमाणां
विरक्तेः । पापासक्तिः सुकृतनिरनिर्भूरिलाभः सुरज्ये स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृत-
भयं लग्नभावादिसंस्थे ॥’ इति । अयं शुभदैवम् । ‘अयः शुभावहो विभिः’
इत्यमरः । ह्रीर्बत् त्वार्यम् । केचिद्बहुविधमयमित्यत्र बहुविधमयमिति पठंति

तत् मकारे भगवद्भ्रातेः । 'उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिरादुरुः पट्टे' इति षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलमिधानाच्च । सित इति । अष्ट-
मृत्तीयसप्तमषट्द्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्त्वान्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः
शस्तः । तदुक्तं वसिष्ठेन—'भोगप्राप्तिर्विविधविभवं स्वैरवृत्तिर्महत्त्वं शुभ्रा-
धिक्यं भवति निधनं सर्वनाशो वसुत्वम् । तथ्यप्रीतिर्बहुविधगुणाः सर्वसंप-
त्समृद्धिरस्वं स्त्रीणामुन्नतसि तथा लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति । शुभ्रं द्रविणम् ।
'हिरण्यं द्रविणं शुभ्रम्' इत्यभिधानात् । अतो बुधगुरुशुक्राणां शुभाशुभस्था-
नोक्तेः शुभाशुभफलत्वमेव न कदाचिन्मध्यमत्वम् । अन्येषां तु शुभाशुभ-
स्थानातिरिक्तस्थानसद्भावान्मध्यमत्वमप्यस्ति । उत्कृष्टशुभाशुभफलानभिधा-
नात् । किंतु किञ्चिन्मध्यमफलाभिधानम् । तदुक्तं वसिष्ठेन—'मृत्युर्नैःस्वं
बहुविधधनं भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतो भर्तृहानिश्चि-
रायुः । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थागमश्च भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा ल-
ग्नभावादिसंस्थे ॥ नाशः संपद्बहुविधयशो बंधुवृद्धिः प्रजासिः शस्त्रान्मृत्युर्भ-
षति न चिरादीर्घसापत्न्यबाधा । प्रव्रज्यात्वं दुहितृजननं वर्धनं भोगभाक्त्वं
दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति । अत्र चतुर्थचंद्रस्य प्र-
जासिः फलमभिहितम् । तथैव श्रीपतिनापि तद्वाक्ये 'सुखे तु कथितो बं-
धुक्षयः कैश्चन' इत्येकीयमतमनुसृत्य ग्रंथकृता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमंगी-
कृतम् । 'बंधुश्चशुरवियुक्ता चतुर्थसंस्थः शशी त्वाष्ट्रात्' इति शौनकोक्तेश्च ।
विरुद्धार्थयोः शौनकवसिष्ठवाक्ययोः का गतिरिति चेत् । बालचंद्रविषयम-
शुभफलम् । तद्विज्ञचंद्रविषयं शुभफलम् । उक्तं च केशवार्कणे—'बालो-
ऽङ्गः प्रियविरहं शनिः स्तनाभःशून्यत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनाम्' इति ।
'मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयो-
र्वैशानाशः । स्त्रीणां द्वेषो व्यसननिरतिः पुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भाति भूमेर्बलिनि
तनये लग्नभावादिसंस्थे ॥ स्वच्छंदत्वं कदशनरतिर्बलुभत्वं विशीलं व्याधिः
सुश्रीमृतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । मृतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्ररोगं
स्वर्मानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति ॥ ८५ ॥

अथ लग्नभंगिकर्तर्यादिमहादोषाणामपवादं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पापौ कर्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्तरी-

दोषो नैव सितेऽरिनीचगृहे तत्पृष्ठदोषोऽपि न ।

भौमेऽस्ते रिपुनीचगे नहि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषक-

त्रीचे नीचनवांशके शशिनि रिःफाष्टारिदोषोऽपि न ॥८६॥

पापाविति ॥ तत्र कर्तर्यपवाद उच्यते । कर्तरीयोगलक्षणम् 'लग्नात्पापौ'
इत्यादिनोक्तम् । यौ ग्रहौ कृरौ कर्तरिकारकौ रिपुगृहे शत्रुगेहे स्थितौ नीचे-
ऽस्तगौ स्वनीचराशिस्थितौ अस्तंगतौ वा तदा कर्तरी नैव स्यात् । यदाहुः क-

इयपनारदवसिष्ठाः—‘पापयोः कर्तरीकत्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्तरी नैव दोषदा ॥’ इति । इदं विशेषणं शत्रुगृहस्थत्वादिकं समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम् । अपवादांतरमुक्तं देवज्ञमनोहरे गर्गः—‘कूरकर्तरीसंयुक्तं लग्नं चंद्रं च न त्यजेत् । केंद्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभार्गववित्सु चेत् ॥’ ननु कर्तरिकारकावित्यत्र कथं ह्रस्वत्वम् । यावत्ता कर्तरीशब्द ‘उणादयो बहुलम्’ इति बहुलोक्तः ‘कृती छेदने’ इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्तत्र यदीकारांतस्तदा ङ्यंतत्वाभावात् ‘ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलम्’ इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । यदपि—‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङ्यंतत्वं तदा संज्ञाछंदसोरेवाभावाद्भस्वो न स्यात् । उच्यते । बहुवचनादसंज्ञायामप्येवंविधे प्रयोगे ह्रस्व इति दुर्घटवृत्तिरुक्तम् । अतएव ‘विधेहि बंधो हृदयं विद’ इति कालिदासः । ‘स्यादेतदेव प्रमदवनमंतःपुरोचितम्’ इत्यमरसिंहोपि प्रयुक्तवान् । क्विदन्यत्रापि दृश्यते । ‘विधौ धनोपगो शुभग्रहेऽथवांल्यगो गुरौ । न कर्तरी भवत्यहो जगद बादरायणः ॥’ इति । ‘कूरद्वयास्यांतरगं विलग्नं मृतिप्रदं चंद्रमस्तं च रोगदम् । शुभैर्धनस्थैरथवांल्यगो गुरौ न कर्तरी स्यादिह भार्गवा विदुः ॥’ इति । अथ पष्ठशुक्रापवाद उच्यते । सिते शुक्रेऽरिनीचगृहगे शत्रुगृहे स्वनीचगृहगे वा सति तत्पष्ठदोषो ऋगुपष्ठदोषोपि न स्यात् । यदाह कश्यपः—‘नीचराशिगते शुके शत्रुक्षेत्रगतेपि वा । ऋगुपष्ठोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः ॥’ इति । अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते । भौमेस्ते असंगते रिपुनीचगे शत्रुगृहे वा स्वनीचगृहगे वा सति अष्टमो भौमो न दोषकृत्स्यात् । उक्तंच कश्यपेन—‘अस्तगो नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेपि वा । कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किंचिदपि विद्यते ॥’ इति । अथ पष्ठद्वादशस्थानचंद्रापवाद उच्यते । शशिति चंद्रे नीचनवांशके वा सति रिःफाष्टारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थितचंद्रदोषोऽपि न स्यात् । ‘नीचराशिगते चंद्रे नीचांशकगतेपि वा । चंद्रे पष्टारिःफस्ये दोषो नास्ति न संशयः ॥’ इति कश्यपोक्तेः ॥ ८६ ॥

अथ विवाहे अष्टदोषाद्यनेकदोषाणामपवादं वसंततिलकयाह—

अब्दायनर्तुतिथिमासभपक्षदग्ध-

तिथ्यंधकाणवधिरांगमुखाश्च दोषाः ।

नश्यन्ति विद्वरुसितेष्विह केंद्रकोणे

तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषः ॥ ८७ ॥

अब्देति ॥ अब्ददोषः १ अयनदोषः २ ऋतुदोषः ३ तिथिदोषो रिक्तादिः ४ मासदोषः ५ भं नक्षत्रदोषः कूरसहितादिः ६ पक्षदोषस्त्रयोदशदिनात्मकादिः ७ दग्धातिथिः प्रसिद्धा चापांत्यगेद्वत्यादिना । अंधकाणवधिराख्यान्यांगानि लग्नानि तन्मुखास्तदादयोऽन्ये अकालवृष्ट्याद्या दोषा विद्वरुसितेषु केंद्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जामित्रदोषस्य सत्त्वात् । अतएवोक्तमग्रे

‘त्रिकोणे केंद्रे वा मदनरहिते’ इति । कोणे नवपंचमे सत्सु नश्य-
ति । उक्तंच कश्यपेन—‘अब्दायनर्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्युक्षसंभवाः । ते
सर्वे नाशमायांति केंद्रसंस्थे शुभग्रहे । कार्णाधबधिरौद्धता दग्धलग्नतिथे-
र्भवाः । ते दोषा नाशमायांति केंद्रसंस्थे शुभग्रहे ॥’ इति । ‘अकालजाश्च
नीहारविद्युत्पांस्वभ्रसंभवाः । परिवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजादयः ॥ दोषप्रदा
मंगलेषु कालजाश्चैव दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केंद्रस्थः शुक्रो वा यदि वा
बुधः ॥ हरेः स्मृतिर्यथा हन्ति तद्दोषानकालजान् । लघोपग्रहचंडीशचंद्र-
जामित्रसंभवान् ॥ तत्केंद्रगो गुरुर्हति सुपर्णः पञ्चगानिव ॥’ इति । अकाल-
जत्वनिर्णयं यात्राप्रकरणे—‘पौषादिचतुरो मासान्’ इत्यादिना वक्ष्यति ।
तद्वच्चति । तथा यदि पापः क्रूरो विधुयुक्तराशेर्नवांशे स्याद्यथा चंद्रो मेघे
सूर्यनवांशस्तद्दोषाभिधानं यज्ञोपवीतप्रकरणे तदा तत्कृतदोषो नश्यति ।
उक्तंच संहिताप्रदीपे—‘सचंद्राशेः शुभो नवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विल-
ग्नसंस्थः । त्रिकोणकेंद्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदासावशुभोऽपि शस्तः ॥’
इति ॥ ८७ ॥

अथोक्तानुक्तदोषाणां बहून्परिहारान् शालिन्याह—

केंद्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चंद्रे वापि वर्गोत्तमे वा ।
सर्वे दोषा नाशमायांति चंद्रे लाभे तद्दुर्मुहूर्तांशदोषाः ॥ ८८ ॥

केंद्रे इति ॥ केंद्रे कोणे केंद्रं प्रसिद्धं कोणं नवपंचमं तत्र च जीवो गुरुः
स्यात्तदा सर्वे दोषा नाशमायांति । उपलक्षणत्वाद्बुधशुक्रावपि । यदाह ना-
रदः—‘उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तांनिहन्ति बली गुरुः । केंद्रसंस्थः सितो वापि
पञ्चगान्गरुडो यथा ॥’ इति । सितो बुधस्याप्युपलक्षणम् । उक्तंच कश्य-
पेन—‘काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केंद्रत्रिकोणगे । नाशं यात्यन्विला
दोषाः पापानीव हरौ स्मृते ॥’ इति । तत्रापि लग्नाख्यकेंद्रस्यातिबलत्वात्तत्र
स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘ये लग्नदोषाः कुनवांश-
दोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः । लग्ने गुरुस्तान्विमलीकरोति फलं
यथांभः कतकद्रुमस्य ॥’ इति । अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषना-
शः । ‘यत्रैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा । स्मरणादेव रुद्रस्य पापं
जन्मशतोद्भवम् ॥’ इति । अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांशयुक्ते यथा मिथुने
मिथुनांशश्च तदा दोषनाशः । अथवा चंद्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति
दोषनाशः । द्वितीयवाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चंद्रो लग्नादुपचयस्थाने
चेत्स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः । एवं क्रमेण परिहारत्रयमुक्तम् । यदाह
कश्यपः—‘वर्गोत्तमगते लग्ने वर्गदोषा लयं ययुः । चंद्रे वोपचये वापि
ग्रीप्से कुसरितो यथा ॥’ इति । चंद्रे इति तद्वत्तेनैव प्रकारेण दुर्मुहूर्तां

रवावर्यमेत्यादयः अंशदोषाः पापग्रहनवांशाख्यास्ते सर्वे चंद्रे लाभे एकादश-
स्थानस्थिते सति नाशमायांति 'मुहूर्तलभप्रबुद्धीकुनवांशग्रहोद्भवाः । ये
दोषास्तास्त्रिहंत्येव यत्रैकादशगः शशी ॥' इति । अन्यदप्याह कश्यपः—
'लभ्रादुःस्थानगव्योमचरोत्थं दोषसंचयम् । शुभः केंद्रगतो हंति दावाभि-
विपिनं यथा ॥' इति ॥ ८८ ॥

अथैवं विशिष्यदोषाभिधानपूर्वकं विशेषपरिहारानभिधायेदानीं सामा-
न्यतो दोषसमुदायस्यैकं परिहारं शिखरिण्याह—

त्रिकोणे केंद्रे वा मदनरहिते दोषशतकं

हरेत्सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः ।

भवेदाये केंद्रेऽगप उत लवेशो यदि तदा

समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति ॥ ८९ ॥

त्रिकोण इति ॥ त्रिकोणे १।५ केंद्रे सप्तमरहिते १।४।१० यदि सौम्यो
बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतकं हरेत् । उक्तस्थानस्थितः शुक्रोपि द्विगुणं दोषद्वि-
शतं हरेत् । तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत् । यदाह ना-
रदः—'दोषाणां हि शतं हंति बलवान्केंद्रगो बुधः । अपहाय धुनं शुक्रो
द्विगुणं लक्षमंगिराः ॥' अत्र शतशब्देनानेकसंख्यात्वं विवक्षितम् । अतएवाह
कश्यपः—'बलवान्केंद्रगः सौम्यो हंति दोषशतत्रयम् । धुनं विहाय
दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमंगिराः ॥' इति । भवेदिति । अंगपो लग्नस्वामी । उत-
शब्दो वार्थं । लवेशो लग्नगतांशनाथो वा आये ११ केंद्रे १।४।१० यस्मिन्
भवेत्तदा सः दोषाणां समूहं शमयति । तत्र दृष्टांतः । दहनोऽग्निस्तूलं का-
र्पासमिव शमयति । तदुक्तं नारदेन—'लग्नेद लग्नांशनाथो वा चायगः
केंद्रगोऽपि वा । राशिं निहंति दोषाणामिन्धनानीव पावकः ॥' इति । जा-
तकेपि—'लग्नाधिपो यदा केंद्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोपि
विलयं नयेत् ॥' इति ॥ ८९ ॥

अथ लग्नविंशोपकाननुष्ठुभाह—

द्वौद्वौ जभृग्वोः पंचेदौ रवौ सार्धत्रयो गुरौ ।

रामामंदागुकेत्यारे सार्धैकैकं विशोपकाः ॥ ९० ॥

द्राविति ॥ जभृग्वो रेखाप्रदयोः सतोद्वौ विंशोपकौ । यथा बुधस्य २
शुक्रस्य २ एवंविधे चंद्रे पंच ५ तादृशे सूर्ये सार्धत्रयः ३।३० गुरौ रामा-
स्त्रयः ३ एकमेकमेकैकं च सार्धैकैकम् । एकशब्दस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति
द्विर्वचने 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात् 'सुपो धातु' इति
विभक्त्युक्तिं सार्धशब्देन कर्मधारयस्तथा सति प्रत्येकं सार्धैकैकमित्यर्थः ।
यथा मंदे शनौ सार्धैकम् १।३० अगौ राहौ १।३० केतौ १।३० आरे

भौमे १।३० एते विंशोपका रेखादातृग्रहाणां ज्ञेयाः न मध्यमानां । निषिद्धानां च न । यदाह वराहः—‘रवौ सार्धोऽसौ भागाश्च द्वौ पञ्च गुरौ त्रयः । द्वौ शुक्र द्वौ बुधे चैव प्रोक्ता ह्येते विंशोपकाः ॥ संदे भौमे तथा राहौ सार्धं प्रत्येकमुच्यते । बलाबलवशादेवं विज्ञातव्या विंशोपकाः ॥’ इति । अत्र पद्ये राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि सार्धैकमेव बलं ग्राह्यमतएव मूले केत्वभिधानम् । नन्विदमयुक्तं । यतो नवग्रहप्राबल्ये सार्धैकविंशति २१।३० विंशोपकात्मको योगो भवेत्स चासंभवादनुपपन्नः अत्युत्कृष्टे हि लग्ने विंशतिविंशोपकात्मकत्वे बलं स्यान्न ततोऽधिकमिति । उच्यते । विवाहादिलग्नं द्वयोरपि राहुकेत्वोर्युगपत्समीचीनत्वं गगनकुसुमायमानत्वाद्यदैकस्य शुभत्वमपरस्याशुभत्वमिति तदैव विंशतिविंशोपका लग्ने संभवति । द्वयोरप्यनिष्टत्वे सार्धाष्टादश । एवं यस्य यस्य ग्रहस्य रेखादातृत्वहानिस्तस्य तस्य तादृशोपकहानिरित्यर्थः । तत्र पञ्चभ्यो विंशोपकेभ्यो हीनं लग्नं स्याज्यमेव । पञ्चभ्योधिकं दशभ्यो हीनं निकृष्टफलं लग्नंतराभावे हितं दशभ्योऽधिकं पञ्चदशभ्यो हीनं मध्यं ततोऽधिकं तूत्तममेवेति निकृष्टोऽर्थः ॥ ९० ॥

अथ ग्रहवशेन श्वशुरादिविभागज्ञानं सप्रयोजनमुपजात्याह—

श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुरस्तनुस्तनुर्जामित्रपः स्यादयितो मनः शशी ।
एतद्वलं संप्रतिभाष्य तांत्रिकस्तेषां सुखं संप्रवदेद्विवाहतः ॥९१॥

श्वश्रूरिति ॥ शुक्रः श्वश्रूः सूर्यः श्वशुरः । अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारास्पदत्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्वरमाता श्वशुरो वरपिता तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीरं जामित्रपः सप्तमाधीशो दयितो भर्ता ज्ञेयः शशी मनो ज्ञेयं एतद्वलं एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तांत्रिकः तंत्रं सिद्धांतः ‘तंत्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे’ इत्यमरः । तं वेत्ति तांत्रिकः सिद्धांतवेत्ता ज्योतिर्वित् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्रादीनां सुखं स्यादिति प्रवदेत् । यदाह शौनकः—‘श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूर्गुणंदनो विनिर्दिष्टः । होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम् ॥ शरीरं लग्नवशात्सुखदुःखं मानसं शशांकवशात्’ इति । शार्ङ्गियोपि—‘श्वशुरोऽर्कः सितः श्वश्रूः स्त्रीणामस्तपतिः पतिः । एमिहृद्योपगरेषां शुभं नीचादिगैश्च सत् ॥’ इति । विशेषांतरमप्युक्तं शार्ङ्ग्ये । एवम्—‘सूर्यात्पतिः स्त्री च विधोस्तथा-राद्विचं सुतो ज्ञाच्छ्वशुरं गुरोश्च । धर्मः सितादर्कसुताश्च वेश्म ब्रूयात्समुद्राह-विधौ युवत्याः ॥’ एतेर्नीचस्थितैः शत्रुगतेर्विवाहादिकं न सत् । ‘स्वगृहोच्च-त्रिकोणस्यैः शुभमेषां यथोदितम् ॥’ इति ॥ ९१ ॥

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे कालविशेषं मत्तमयूरलंडसाह—

कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे

वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात्करपीडा ।

संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाम-

प्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा ॥ ९२ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु च-
कारात् 'व्याघातशूले' इत्यादिदुष्टयोगेष्वपि यदि संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलो-
मजानां करपीडा विवाहः स्यात् तर्हि सा करपीडा सुतायुर्धनलामप्रीतिप्राप्त्यै
भवति । एषा स्थितिश्चाचारोस्ति । अनुलोमजा मूर्धावसिक्तादयः । प्रतिलो-
मजाश्चाण्डालादयः । तलक्षणानि धर्मशास्त्रे ततएवावधार्याणि । चाग्रहणमे-
तद्भावविवाहाद्यावश्यकत्वे च प्रागुक्तदिनेषु कार्यमिति सूचनार्थम् । तदुक्तं
शार्ङ्गिणी—'कृष्णे पक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि धिष्ये निषिद्धे ।
संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्याः ॥' इति । केशवा-
कौण्डिणि—'प्रायेण संकरभुवामशुभर्क्षपक्षकूरक्षणेषु शुभकूत्करपीडनं स्यात्'
इति ॥ ९२ ॥

अथ गांधर्वादितुष्टविवाहे त्रिपदीचक्रे नक्षत्रशोधनमनुष्ठमाह—

गांधर्वादिविवाहेऽर्कद्वेद४नेत्र२गुणैर्३दवः१ ।

कु१ युगां ४ गा६ग्रि३भू१रामारेस्त्रिपद्यामशुभाः शुभाः ॥ ९३ ॥

गांधर्वादीति ॥ गांधर्वादिविवाहाः सलक्षणाः प्रागस्यामिरभिहिताः
तेषु अर्काङ्गं सूर्याङ्गतनक्षत्रमारभ्य चत्वार्यशुभानि ततो द्वे शुभे ततस्त्रीण्यशु-
भानि तत एकं शुभं तत एकमशुभं ततश्चत्वारि शुभानि ततः षडशुभानि
ततस्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि एतान्यष्टाविंशति-
भानि त्रिपद्यामशुभान्येव ज्ञेयानि । त्रयाणां पद्यानां समहारस्त्रिपदी तत्र ब्रह्म-
विष्णुरुद्रपद्यामिधचक्रत्रये इत्यर्थः । अत्र संमतिग्रथानुपलंभः ॥ ९३ ॥

अथैवं महता ग्रंथसंदर्भेण विवाहे सकलमहादोषरहितां दिनशुद्धिमभि-
धायेदानीं ततः प्राकृतेच्यानामावश्यककर्मेणां दिनशुद्धिं गृध्वीछंदसाह—

विधोर्बलमवेक्ष्य वा दलनकंडनं वारकं

गृहांगणविभूषणान्यथ च वेदिकामंडपान् ।

विवाहविहितोडुभिर्विरचयेत्तथोद्वाहतो

न पूर्वमिदमाचरेन्ननवषण्मते वासरे ॥ ९४ ॥

विधोरिति ॥ अत्र विधोश्चंद्रस्य बलमवेक्ष्यागृहीत्वा वाग्रहाणात्सत्यव-
काशे चंद्रबलं ग्राह्यं । दलनं गोधूमादेः पिष्टीकरणं कंडनं तंडुलादेः सुस-
लाद्याघातादिना शोधनं वारको मंगलकलशः एषां द्वंद्वैकवद्भावः । गृहांगण-
विभूषणानि गृहभूषणानि चूर्णगैरिकचित्रादिलेखादीनि अंगणभूषणं संमार्ज-
नगोमयाद्यालेपः । अथानंतरं वेदिका चत्वरं वधूवरयोरुपवेशनार्थं स्थलविशेषः

मंडपो गृहाच्छादनं कटादिना वितानादिना वा । बहुवचनात्कटाद्यारोहणह-
रिद्राचंदनकांजिकाधारणादिसकलशुभप्रारंभान् एतानुद्वाहस्तः पूर्वं विवाहो-
क्तैरुभयैर्नक्षत्रैः पंचांगशुद्धिसहिते दिने रचयेत् । उपलक्षणत्वाद्यज्ञोपवीता-
दावपि । ततः पूर्वं तल्लक्षत्रैरेतानभिहितशुभकर्मप्रारंभान् विरचयेत् । तथा
इदमुक्तं कार्यजातं त्रिनवषण्मिमे तृतीयनवषण्मिमे वासरे दिने पूर्वं नाच-
रेत् । तदुक्तं शाङ्गीये—‘दलनकंडनमंडपवेदिकागृहसुमार्जनवारकमंडपाः ।
करतलप्रहमध्यगतागतं तदस्त्रिलं विदधीत विवाहमे ॥ विवाहकृत्यं निखिलं
विवाहमे विलोकयेन्नात्र बलं हिमद्युतेः । नवत्रिपष्टेऽह्नि विवाहपूर्वतो न व-
र्णको मंडपतैलमंगलम् ॥’ इति । दैवज्ञमनोहरे निषिद्धभान्युक्तानि—‘चि-
न्नाविशाखाशततारकाश्विनी ज्येष्ठाभरण्यौ शिवभाच्चतुष्टयम् । हित्वा प्रशस्तं
फलतैलवेदिकाप्रदानकं कंडनमंडपादिकम् ॥’ इति । कांजिकाधारणमुहूर्तोपि
तत्रैव—‘मूर्तेरुद्गदश्रवणाकंपौष्णविश्वेशचित्रानलरेवतीषु । संस्थापनं कांजिक-
कुंडिकाया वारे रवेर्भूमिसुतस्य शस्तम् ॥’ इति । वेदिकायां विशेषमाह
केशवार्कः—‘वेदिकां विरचयेद्यथा तथा स्यादियं प्रविशतः प्रदक्षिणा ।
स्युजं नाश्रयवोसिवर्णकाः पणवत्रिदिवसेषु नाग्रतः ॥’ इति । यवोत्तिरं कुरा-
पणारुख्यं कर्म । जनाश्रयो मंडपः । ‘मंडपोऽस्त्री जनाश्रयः’ इत्यमरोक्तेः ॥१४॥

अथावसरप्रासवेदिकालक्षणं मंडपोद्वासनादिदिननियमं च शालिल्याह—

हस्तोच्छ्राया वेदहस्तैः समंतात्तुल्या वेदी सन्ननो वामभागे ।

युग्मे घस्त्रे पृष्ठीने च पंच सप्ताहे स्यान्मंडपोद्वासनं सत् ॥१२॥

हस्तेति ॥ सन्ननो गृहस्य वामभागे हस्तोच्छ्राया एकहस्तमितोच्चा समं-
तात्सर्वतः चतुर्भिर्हस्तैस्तुल्या समाना तादृशा वेदी विवाहादिमंगलकृत्ये
स्यात् । शोभाकारिस्तंभसोपानादियुक्ता चेत्यनुक्तमपि ध्येयम् । तदुक्तं नार-
देन—‘हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्तां समंततः । स्तंभैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णैर्वाम-
भागे स्वसन्ननः ॥ समंडपां चतुर्दिक्षु सोपानैरुपशोभिताम् । प्रागुदक्प्रवणा-
रंभां स्तंभैर्हस्तशुकादिभिः ॥ विचित्रितां चित्रकुंभैर्विचित्रैस्तोरणांकुरैः । एवं-
विधां समारोहेन्मिथुनं साग्निवेदिकाम् ॥’ इति । साग्नीतिभिर्ज्ञं पदं मिथु-
नस्य विशेषणम् । वसिष्ठः—‘पोडशारत्निकां कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभिताम् ।
मंडपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ अष्टहस्तं च रचयेन्मंडपं वा द्विप-
ङ्करम् ।’ इति । द्विगुणिताः षट्करा यस्य तं द्वादशहस्तं उत्तमः पोडशहस्तो
मध्यमो द्वादशहस्तोऽधमोऽष्टहस्तः । अयं वैकल्पिको मंडपो गृहमानत एव
कार्यो नतु स्वेच्छया । तदुक्तं सप्तर्षिमेते विवाहपटले—‘मंगलेषु च सर्वेषु
मंडपो गृहमानतः । कार्यः पोडशहस्तो वा द्विपङ्क्तो द्वावधि ॥ स्तंभैश्चतु-
भिरेवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठिता । शोभिता चित्रिता कुंभैरासमंताच्चतुर्दिशम् ॥
द्वारविद्धा बलीविद्धा कूपवृक्षव्यधा तथा । न कार्या वेदिका तज्ज्ञैः शुभा
मंगलकर्मसु ॥’ बली काष्ठपाषाणादिनिर्मितस्तंभः । व्रतबंधे संस्कार्यत्वात्

बहुहस्तेन वेदिनिर्मितिः । विवाहे तु कन्यागृहे एव वरपूजनस्योक्तत्वाद्बहु-
स्थाश्रमस्य तदायत्तत्वाच्च कन्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणम् । युग्मे इति । विवाहो-
त्तरं युग्मे समे द्वितीयचतुर्थादिके घन्ने दिने षष्ठदिवसहीने तथा विषमे तु
पंचमे सप्तमे चाह्नि दिवसे मंडपोद्वासनं देवकोत्थापनं सच्छुभफलदातृ
स्यात् । यदाह नारदः—‘समे तु दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः । षष्ठं च -
विषमं नेष्टं मुक्त्वा पंचमसप्तमौ ॥’ समेषु षष्ठं विषमेषु च पंचमसप्तमव्यति-
रिक्तं दिनं नेष्टमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

अथ प्राप्तशिष्टसंमतं मंडपादौ स्तंभनिवेशनमिद्वयव्रयाह—

सूर्येगनासिंहधरेषु शैवे स्तंभोलिकोदंडमृगेषु वार्या ।

मीनाजकुंभे निर्ऋतौ विवाहे स्थाप्योऽग्निकोणे वृषयुग्मकर्के ९६

सूर्येति ॥ कन्यातुलासिंहस्थिते सूर्ये शैवे ईशानकोणे वृश्चिकधनुर्मकर-
स्थिते सूर्ये वार्या वायुकोणे मीनमेषकुंभस्थिते सूर्ये निर्ऋतिकोणे वृषमिथुन-
कर्कस्थिते सूर्येऽग्निकोणे स्तंभः स्थाप्य इत्यर्थः । यदाह शिल्पशास्त्रे विश्व-
कर्मा—‘कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिगृहं शंभुकोणेऽग्निखातं वायव्ये स्था-
तदास्यं मकरधनुरलावीशखातं वदंति । कुंभे मीने च मेषे निर्ऋतिदिशि
मुखं वायुकोणे हि खातं वह्नेः कोणे मुखं वै वृषमिथुनगते कर्कटे दक्षखा-
तम् ॥’ इति । एतद्यद्यपि गृहविषयमुक्तं तथापि वेदिनिर्माणाश्रयेण स्तंभ-
निवेशनं वृषादित्रिराशिगतसूर्यवशेनाग्निकोणे सर्पास्यं शिवकोणे खातं एवम-
न्यत्र राशिगते सूर्येऽन्यकोणेपु स्तंभनिवेशनमुह्यम् । यदाह विश्वकर्मा—
‘वेद्यां वृषाद्गृहे सिंहाश्रिकं मीनात्सुरालये । ईशानतो व्यस्तगत्या वृष्टं तस्य
शुभावहम् ॥’ इति । तस्य भुजगपतेः ॥ ९६ ॥

अथैवं लग्ननिर्णयमभिधायेदानीं घटिकालप्रसाधनं बहुगणितसाध्यं गोधू-
लिकथनं च गणितप्रयासरहितं त्रकुमवशिष्यते तत्र सूचीकटाहन्यायेन गो-
धूलिप्रशंसां मंदाक्रांतयाह—

नास्यामृक्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिंता

नो वा वारो नच लवविधिर्नो मुहूर्तस्य चर्चा ।

नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो

गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता ॥ ९७ ॥

नेति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह भागुरिः—‘गोपैर्यष्टयाहतानां खुर-
पुटदलिता याति धूली दिनांते सोद्गाहे सुंदरीणां विविधधनसुतारोग्यसौ-
भाग्यदात्री । तस्मिन् काले न ऋक्षं नच तिथिकरणं नैव लग्नं न योगाः
ख्याताः पुंसां सुखार्थं शमयति दुरितान्युच्छ्रितं गोरजस्तु ॥’ ननु सकलदो-
षनिराकरणेनातिप्रशंसनाद्गोधूल्याः घटिकालमानां महादोषनिराकरणपूर्वकम-

मिहितानां वैयर्थ्यप्रसंगः । नच गोधूल्यभावे घटीलम्भमवकाशवदिति वाच्यम् । गोधूल्यभावे हि दोषत्वे सति स्यात् 'नास्यामृक्षं न तिथिकरणम्' इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मसकलदोषापवादार्थत्वात्तस्या दोषलेशो नास्ति । उच्यते । यद्यं न ऋक्षमित्यादिस्तुत्यर्थवादः । तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं ननु विधिः, अन्यथा निषिद्धेषु अमावास्याभद्राभरणीत्यादिष्वपि गोधूलिलम्भं भवितुं युक्तं स्यात् । सामान्यवैयर्थ्यापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या । तस्मादमिहिततिथ्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहारपूर्वकं घटीलम्भं कार्यं तदभावे गोधूलिलम्भं कार्यम् । यदाह लल्लुः—'लम्भं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्रोधूलिकं साधु तदा वदन्ति । लम्भे विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते गोधूलिकं नैव फलं विधत्ते ॥ शुभाशुभयुतं सर्वं राशेर्दीपं त्वनिदितम् । विवाहलम्भवच्छेषं गोधूर्लीं प्राह भागुरिः ॥' इति । किंच—'कुलिकं क्रांतिसाम्यं च मूर्तौ पष्ठाष्टमः शशी । पंच गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः ॥' इति दैवज्ञमनोहरीयवाक्यस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः । गोधूल्यधिकारिण आह नारदः—'प्राच्यानां च कलिंगानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम् । गांधर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहे च योजयेत् । चतुर्थमभिजित्प्रमुदयक्षात् सप्तमम् । गोधूलिकं हि भवति संपत्पुत्रादिसौख्यदम् ॥' इति । दैवज्ञमनोहरे—'घटीलम्भं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम् । शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन ॥ महादोषान्परित्यज्य प्रोक्तधिष्ण्यादिकेषु च । कारयेद्गोरजो यावत्तावदलम्भं शुभावहम् ॥' इति । 'लम्भशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी । तदा वै सर्ववर्णानां लम्भं गोधूलिकं शुभम् ॥' इति । अतएव भूपालवल्लभे—'विष्टेषु घटिकालाभे दातव्यं गोरजं बुधैः । संकीर्णं गोरजः शस्तं परेषु द्वितयं शुभम् ॥' इति । तत्र गोधूलिसूक्ष्मकालसमयः केशवार्कणोक्तः—'अत्रोभयत्र घटिकादलमिष्टमाहुर्ग्राह्यं तदंबरमणेरपि चार्धबिंबात्' इति । केचित्तु—'यावद्दिनांते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविबिंबभागम् । तस्मात्परं नाडिकयुग्ममेके गोधूलिकालं मुनयो वदन्ति ॥' इति । तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था ॥ ९७ ॥

अथ शीतकालादिभेदेन गोधूलीभेदं जलधरमालालंदसाह—

पिंडीभूते दिनकृति हेमंतर्तौ स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलिः ।
संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ ॥

पिंडीभूते इति ॥ हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमंतशब्देन शीतकाल उपलक्ष्यते । मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये इत्यर्थः । तत्र दिनकृति सूर्यं पिंडीभूते ओदनगोलकसदृशे संख्यायां नीहाराद्यावृत्तत्वेन निष्प्रमे इत्यर्थः । तस्मिन् समये गोधूलिर्ज्या । तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादिमासचतुष्टये सूर्येऽर्धास्ते अर्धबिंबस्य इत्यख्ये च सति गोधूलिः । जलधरा मेघास्तेषां माला समूहस्तस्योत्पादके काले वर्षाकाले श्रावणादिमासचतुष्टये सूर्यसंपूर्णास्तोऽदर्शनं तस्य

तादृशे सति गोधूलिः । जलधरमालाशब्देन छंदोपि सूचितम् । न केवल-
मित्येव विवाहे एव किंतु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया । यदाह
वराहः—‘गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके हेमन्ते शिशिरे
प्रयाति मृदुतां पिंडीकृते भास्करे । ग्रीष्मेऽर्धास्तमिते वसंतसमये भानौ
गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते भगवति प्रावृट्शरत्कालयोः ॥’ इति ॥९८॥

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषान् वैश्वदेवीछंदसाह—

अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के

लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चंदौ ।

कन्यानाशस्तनुमदमृत्युस्थे भौमे

वोढुर्लाभे धनसहजे चंद्रे सौख्यम् ॥ ९९ ॥

अस्तं याते इति ॥ गोधूलिरित्यनुवर्तते । गुरुदिवसे बृहस्पतिवारे सूर्येऽ-
स्तं याते सूर्यास्तादनंतरं गोधूलिः शुभा स्यात् । ननु सूर्यास्तात्पूर्वमर्धघटिकं
गोधूलिलग्नं कार्यमर्धयामसद्भावात् । तथा सौरे शनिवारे सार्के सूर्यदर्शनस-
हिते गोधूलिः शुभा । ननु सूर्यास्तादनंतरं कुलिकसद्भावात् । उपलक्षणत्वात्
क्रांतिसाम्यमपि त्याज्यम् । तथा लग्नात्सार्ककालीनलग्नान्मृत्यावष्टमे रिपुभ-
वने षष्ठे वा लग्न एव वा चंद्रे सति कन्यानाशः स्यात् । तदुक्तं दैवज्ञमनो-
हरे—‘कुलिकं क्रांतिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पंच गोधूलिके
त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः ॥’ अत्र कुलिकशब्देन तत्कालसंभाव्यार्ध-
यामाख्यो वारदोषो गृह्यते अन्येषां त्वसंभव एव । केचित्वाद्यपादे—
‘सार्कं शनौ रविविचित्रशिखंडिसूनौ तत्केवलं कुलिकयामदलोपल-
भात्’ इति केशवाकर्णिकं वाक्यं संमतिः कस्मान्न भवतीत्युचुः ।
तद्धितम् । पूर्वापरमंथालोचनया तस्य पूर्वपक्षग्रंथोऽयमन्यथा पंचम्यं-
तहेतूपादानवाक्यमनर्थकं स्यात् । एतच्चाधुनैव निर्णयते । लग्ने इति । लग्नस्थे
मदनस्थे वा मृत्युस्थे भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति । तदुक्तं ज्योतिः-
संहितासारे—‘षष्ठेऽष्टमे मूर्तिगते शशांके गोधूलिके मृत्युमुपैति कन्या ।
कुजेऽष्टमे मूर्तिगतेथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः ॥’ इति । अन्योपि
विशेषस्तत्रैव—‘षष्ठाष्टमे चंद्रजचंद्रजीवे क्षोणीसुते वा भृगुनंदने वा । मूर्तौ
च चंद्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयम् ॥’ इति । ‘धिष्ण्यं क्रूर-
युतं त्याज्यं मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । गोरजस्तप्रशंसन्ति संतः शनिदिनं विना ॥’
इति । नन्विदं न वक्तव्यं सप्तमसूर्यस्य ‘अवीरामस्तेर्के’ इति फलमभिहितम्
‘अवीरा निष्पतिसुता’ इति कोशः । एवं सति देशदोषदूषितस्य गोधूलि-
लग्नस्य चेदिहादरः तदा चंद्रशुद्धेरप्यादरः किमर्थम् । किंच लग्नस्था अपि
सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पूज्याः स्युः । उक्तंच केशवाकर्णे—‘गोधूलिकेपि
विधुरष्टमषष्ठमूर्तौ यन्मोचयन्ति तदयं स्वरुचिं प्रपन्नः । पंचांगशुद्धिमयमेव

विवाहविष्ण्वैर्यस्मादिदं सततमस्तगते पतंगे ॥ नांशो न लग्नमिह दृष्टयुतं
स्वभर्त्रा नार्कारसौरितमसामपि संगभंगः । किं चंद्रचारभयमेकमिहास्तु किंच
नात्र प्रमाणवचनं किमपि श्रुतं नः ॥ सार्कं शनौ रविचित्रशिखिंस्त्रिभुजौ
तत्केवलं कुलिकयामदलोपलंभात् ॥' इति । उच्यते । विशेषविधेः सामान्य-
शास्त्रबाधकता न्यायसिद्धा तत्र सामान्यतः पंचघटिकात्मकस्य सायंकालीन-
लग्नस्य सप्तमसूर्याख्यो महान्दोषस्तत्रापि पुनर्गोभूलिकाले सूर्यार्धबिंबरूपे सू-
क्ष्मे न सप्तमसूर्यदोषो विशेषवचनात् । तत्राप्ययं विशेषो यद्गोभूल्यां यथाश-
क्ति दोषहानिविधेये घटिकालग्रे त्वखिलदोषहानिमत्तएव गोभूलिलग्रे न
ऋक्षमित्यर्थवादोपपत्तिः तस्याप्ययं पष्ठेऽष्टमे मूर्तिग इत्यर्थवादो विशेषवच-
नात् । नात्र प्रमाणवचनं किमपि श्रुतं किंतु ग्रीढिवादमात्रम् । एतादृशानां
मूलभूतवाक्यानामनुपलंभात् । 'सार्कं शनौ' इत्यादि तु 'कुलिकं क्रांतिसाम्यं
च' इति वाक्यात्कुलिकादित्यागे स्वयं हेत्वभिधानपरं नत्वत्र तात्पर्यम् ।
सप्तमसूर्यातिरिक्तसकलदोषनिराकरणप्रवृत्तत्वात्तस्य । किंच यदि गोभूल्यां
कोपि दोषो नास्तीत्यभिमतं स्यात्तदैकविंशतिमहादोषनिरूपणात्प्राक् नारदोपि
गोभूलिलग्नमभिदध्यात् । नच व्यतीपातादिष्वपि गोभूलिलग्नं स्यादिति
वाच्यम् । सामान्यवाक्यैरपि निषेधसत्वात् । किंचैवं बुधतस्तवेष्टापतिरेव
स्यादित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् । लाभ इति । चंद्रे लाभस्थे वित्ते द्वितीयस्थे
सहजस्थे वा सति श्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात् । तदुक्तं संहितासारे—'यत्रै-
कादशगंधर्वा द्वितीयो वा तृतीयगः । गोभूलिका तु विज्ञेया शेषा भूलिरिति
स्मृता ॥' इति ॥ ९९ ॥

अथावसरप्रासां घटिकालग्नसिद्ध्यर्थं प्रक्रियां वृत्तपंचकेन वक्तुकामस्ताव-
त्सूर्यस्पष्टगतिमिद्वज्रयाह—

मेषादिगेर्केऽष्टशरा ५८ नगाक्षाः ५७

सप्तपवः ५७ सप्तशरा ५७ गजाक्षाः ५८ ।

गोक्षाः ५९ खतर्काः ६० कुरसाः ६१ कुतर्काः ६१

कंगानि ६१ पष्टि ६० नैवपंच ५९ भुक्तिः ॥१००॥

मेषादीति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । मेषादिद्वादशराशिषु सूर्योक्रांतासु
स्थूलकलात्मिका स्पष्टगतिरित्यर्थः । उक्तंच—'नागेपवो नगशरास्तुरगेपवोऽ-
द्विबाणा भुजंगविषयाः क्रियतो नवाक्षाः । व्योमर्तवः शशिरसाः कुरसाः
कुतर्काः पष्टिर्नवेषव इत्यस्य गतेः कलाः स्युः ॥' इति । इयं स्थूला गतिर्भा-
वनासिद्धेति नार्पवचनापेक्षा ॥ १०० ॥

अथ सूर्यस्य तात्कालिकीकरणमनुष्ठुभाह—

संक्रांतियातवसाद्यैर्गतिर्निघ्नी खषट् ६० हता ।

लब्धेनांशादिना योज्यं यातर्क्षं स्पष्टभास्करः ॥१०१॥

संक्रांतीति ॥ संक्रांतयो मेषाद्याः पंचांगदृष्टाः यद्दिने सूर्यस्यां घट्यां च स्युस्तत आरभ्य स्वामीष्टस्थूलकालपर्यंतं यावद्दिनानि यावंत्यो घटिकाश्च भवन्ति तैर्मेषादीष्टराशिस्थे सवितरि सति तत्सूर्यस्थूलस्पष्टगतिगुण्या खषट्भिः पष्ट्या ६० भक्ता यल्लब्धं तैशा अवशिष्टं कलादि र्यैशावयवास्ते आदिशब्दवाच्याः तेन यातक्षं ऋक्षं राशिः सूर्यभुक्तमेषादिराशिर्युक्तः सन् तात्कालिकस्थूलस्पष्टभास्करः स्यात् ॥ १०१ ॥

अथेष्टकालिकलभानयनमनुष्टुभाह—

तनोरिष्टांशकात्पूर्वं नवांश दशसंगुणाः ।

रामाप्ता लब्धमंशाद्यं तनोर्वर्गादिसाधने ॥ १०२ ॥

तनोरिति ॥ ग्रहबलसहितस्य लग्नस्य यो विहितो नवांशो दोषरहितो विचारितः सः 'क्रियमृगास्यतौलिकेदुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः' इति गणनया यावत्संख्य आगच्छेत् पूर्वनवांशा यावंतः स्युस्तं दशभिः संगुण्याः रामेस्त्रिभिः राप्ता यल्लब्धमंशकलाविकलात्मकं तत्तनोरिष्टकालिकं भुक्तं स्यात्तेन कृत्वा प्रागुक्तं 'कुजशुक्रमौम्य' इत्यादिप्रकारेण षड्वर्गसाधनं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । यदि नवभिर्नवमांशैस्त्रिंशदंशा लभ्यंते तदेष्टनवांशेन कियंत इति अत्र 'प्रमाणमिच्छा च' इत्यादिना इष्टनवांशानां त्रिंशद्गणको भाजको नवसंपन्नः तत्र द्वयोरपि त्रिभिरपवर्ते दशगुणकः त्रयो भाजकः इत्युपपन्नं फलमिष्टांशाः स्युः । उक्तं च महेश्वरेण—'इष्टात्पूर्वनवांशका दशहता रामैर्हताः स्युर्लवाः' इति ॥ १०२ ॥

अथैवं साधिताभ्यां स्पष्टाकलभ्यामिष्टघटिकानयनं शालिन्याह—

अर्कालुप्रात्सायनाद्भोग्यभुक्तैर्भागैर्निघात्स्वोदयात्खाग्रिभक्तात् ।

भोग्यं भुक्तं चांतरालोदयाद्यं पष्ट्या भक्तं स्वेष्टनाड्यो भवेयुः ॥

अर्कादिति ॥ सायनादयनांशसहितात्सूर्यादृशिभोग्यांशैः सायनांशसूर्यांक्रांतराशेः स्वदेशीय उदयो मेषादिराशीनां पलात्मकं प्रमाणगुण्यं खाग्रिभिस्त्रिंशता भक्तं लब्धानि पलानि रयुरेवं लग्नात्सायनांशाद्भुक्तांशैराक्रांतस्वदेशीयराश्युदयो गुण्यः खाग्रिभक्तो लब्धानि भुक्तपलानि एवं जातानां भोग्यभुक्तपलानामैक्यं कार्यं तत्सायनांशलगांशयोरेंतरालोदयपलैर्युक्तं कार्यं पष्ट्या भक्तं सूर्यादयदिष्टघटिका भवेयुः । अत्रोदयज्ञानं भास्कराचार्येणोक्तम्—'लंकोदया नागतुरंगदृष्टा २७८ गौकाश्विनो २९९ रामरदा ३२३ विनाड्यः । क्रमोत्क्रमस्थश्चरखंडकैः स्वैः क्रमात्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः ॥ मेषादिवण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितो मीनपङ्क्तमस्थाः ॥' इति । स्वैः स्वदेशीयैः । अत्र चरखंडानयनमपि तेनोक्तम्—'अयनलवदिनैः प्राङ्मेघसंक्रांतिकालाद्भवति दिवसमध्ये या प्रभाक्षप्रभा सा । दशगजदशनिघ्री

साक्षभांत्वा त्रिभक्ता प्रतिग्रहचरखंडानि' इति । 'अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाव्यः समयो विलम्बात्' इति च ॥ १०३ ॥

अथ घटिकानयनविशेषं शालिन्याह—

चेल्लभाकौ सायनावेकराशौ तद्विश्लेषघ्नोदयः खाग्निभक्तः ।

खेष्टः कालो लग्नमूनं यदार्काद्रात्रौ शेषेऽर्कात्सषड्भं निशायाम् ॥

चेदिति ॥ लग्नाकौ सायनौ अयनांशसहितौ यथेकराशौ स्यातां तदा तयोर्लम्भाकयोर्विश्लेषोत्तरांशास्तैर्गुणितः स्वदेशीय उदयः कार्यः । खाग्निभिस्त्रिंशता भाज्यो लब्धमिष्टकालः सूर्योदयात्स्यात् । तत्र यदार्कात्सायनसूर्यादेकराशिस्थितं लग्नमूनं स्यात्तदा यः 'चेल्लभाकौ सायनौ' इत्युक्तदिशा खेष्टकाल आगतः सः सूर्योदयात्प्राक् रात्रिशेषो भवेत् ॥ अयमर्थः । आनीत इष्टकालः षष्ठ्यां पात्यः प्राग्दिनीयसूर्योदयानंतरमेतावानिष्टकालः अथवा राशिमानात्पात्यः प्राग्दिनीयसूर्यास्तादनंतरमेतावानिष्टकालः । एवमिष्टकाले सामान्यतो निर्णीते रात्रौ विशेष उच्यते । निशायां रात्रावर्कात्सषड्भाद्राशिषष्ठ्युक्ताप्रागुक्तप्रकारेण 'अर्काल्लम्बात्' इत्यादिनेष्टकालः साध्यः । स सूर्यास्तानंतरं भवेत् । यदाह भास्करः—'यदैकमे लग्नरवी तदा तद्भागांतरघ्नोदयखाग्निभक्तम् । स्यादिष्टकालो यदि लग्नमूनं शोध्यो घुरात्रादथवा रज्ज्याः ॥ रात्रीष्टकाले तु सषड्भसूर्याल्लभं ततोऽप्युक्तवदिष्टकालः ॥' इति । अत्रांशप्रवृत्तेः पंच पलानि पात्यंते विहितनवांशप्रवेशसूचनार्थमिति दैवज्ञसंप्रदायः । एवमानीत इष्टकाले दंपत्योरन्योन्यवीक्षणं कार्यमित्याह कश्यपः—'अन्योन्यवीक्षणं सम्यक्सुलभे कारयेत्सदा' इति । नारदोपि—'एवं सुलभे दंपत्योः कारयेत्सम्यगीक्षणम्' इति । एतेन परस्परावलोकनं सुलभे कार्यमितरत्तु समयांतरेपि विधेयमित्युक्तं भवति । तुल्यन्यायत्वादुपनयनादावपि साधितेष्टकाले संस्कार्याचार्ययोरप्यन्योन्यवीक्षणं कारणीयम् । 'शास्त्रोक्तमार्गेण सुलभकालं स्फुटं समानीय जलादियंत्रैः । संलभ्य तं मंगलसूक्ष्मकालं संलोकयेत्तत्र मिथोर्ध्वदृष्टिः ॥' इति सामान्यतो वसिष्ठेनाभिहितत्वात् । कश्यपोऽपि तथैवाह—'अन्योन्यवीक्षणं सम्यक् सुलभे कारयेत्सदा' इति । अनेन सुलभकाले अन्योन्यवीक्षणमेव मुख्यम् । पाणिग्रहणादिगायत्र्युपदेशादिकं तदुत्तरकालकर्तव्यतया गौणमिति प्रतिभाति । स चेष्टकालः कथं साधनीय इत्यत आह कश्यपः—'एवं गुणगणान् वीक्ष्य लग्नं निश्चित्य यत्नतः । सिद्धांतोक्तेन मार्गेण लग्नकालं प्रसाधयेत् ॥ जलधरेण तल्लभं दद्यात्तेनाचितो द्विजः । मुखं वृत्तं द्वादशभिर्गुलैश्च पद्भुजतम् ॥ घटाध्वत्ताम्रपात्रं कुर्यात्तद्दशभिः पलैः । षष्टिर्भजेदहोरात्रे घटिकापात्रमुत्तमम् ॥ मापत्रयत्रयं शयुतस्वर्णवृत्तशलाकया । चतुर्भिर्गुलैरायतया विद्धं स्फुटं न्यसेत् । रवेरर्धोदयं दृष्ट्वा वाप्यर्धास्तमयं तथा । पूर्वोक्तलक्षणं यंत्रं मंत्रेणानेन निक्षिपेत् ॥'

निक्षिपेजलपूर्णपात्र इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे गंध-
पुष्पैरलंकृते । तंडुलस्थे रत्नयुते शुचिभूमावहर्षतेः ॥ मंडलार्धोदये वीक्ष्य
जलपात्रे विनिक्षिपेत् ।’ इति मंत्रमप्याह सप्व—‘यंत्राणां मुख्ययंत्रं त्व-
मिति धात्रा पुरा कृतम् । दंपत्योरायुर्वृद्धयर्थं पुत्रादिधनहेतवे ॥ जलयंत्रकमे-
तस्मादिष्टसिद्धिप्रदं भव ।’ इति । ताम्रघटिकाद्यभावे द्वादशांगुलशंकुना
कालः साध्यः । तदुक्तं कश्यपेन—‘अथवा साधयेत्कालं द्वादशांगुलशंकुना’
इति । शंकुलक्षणमाह नारदः—‘न्यग्रोधखदिराश्वत्थरक्तचंदनवृक्षजम् । श्री-
खंडागरुवृक्षस्य मंजुशंकुमकलमषम् ॥ द्वादशांगुलमुत्सेधं परिणाहषडंगुलम् ।
एवंलक्षणसंयुक्तं कल्पयेत्कालसाधने ॥’ इति । शंकुना घटीज्ञानं तु करणकु-
तूहले भास्करेणामिहितम् । यथा—‘चरपलयुतहीना नाडिकाः पंचचंद्रा ५५
द्युदलमथ निशार्धं याम्यगोले विलोमम् । द्युदलगतघटीनामंतरं तस्मत् स्या-
न्नतरहितदिनार्धं चोन्नतं जायतेऽग्र ॥ दिनदलं विशरं खहरो भवेन्नतकृतिः
पृथगभ्रशराहता । खखनवाढ्यपृथक्स्थितया हृता खहरतः पतितोमिहितो
हरः ॥ अथ नतं यदि पंचदशाधिकं दिनलवात्पतितं खहरस्तदा । प्रथमखंड-
हृतं दलितं चरं स्वगुणितं स्वषडंशविवर्जितम् ॥ दशयुतं पलकर्णहतं हति-
हंरहतः श्रवणोंगुलपूर्वकः । रवियुतोनितकर्णहतेः पदं द्युतिरिनं द्युतिवर्गयुते
श्रुतिः ॥ श्रुतिविभक्तहतिस्तु हरो भवेत्स पतितः खहरादवशेषकम् । पृथगिदं
खखनंदहतं हरेत्खविषयैरवशेषविवर्जितैः ॥ फलपदं हि नतं यदि शेषकं
दिगधिकं हर एव तदुन्नतम् ॥’ इति ॥ १०४ ॥

अथ विवाहादिशुभकार्येष्ववश्यकान्वर्ज्यदोषानविस्मरणार्थं शार्दूलविश्री-
ढितग्रयेणाह—

उत्पातान्सहपातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा

चंद्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा ।

गंडांतं च सविष्टिसंक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा

तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान्पापस्य वर्गीस्तथा ॥ १०५ ॥

संदुकूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचंडायुधा-

न्खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम् ।

त्राणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्षयोगोत्थितं

दुष्टं योगमथार्धयामकुलिकाद्यान्वारदोषानपि ॥ १०६ ॥

कूराक्रांतविमुक्तभं ग्रहणभं यत्कूरगंतव्यभं

त्रेधोत्पातहतं च केतुहतभं संध्योदितं भं तथा ।

तद्वच ग्रहभिन्नयुद्धगतं सर्वानिमान्संत्यजे-

दुद्राहे शुभकर्मसु ग्रहकृतांल्लग्रस्य दोषानपि ॥ १०७ ॥

उत्पातानिति ॥ सेंदुकूरेति ॥ कूराक्रांतमिति ॥ उत्पातादीन्दोषा-
नुद्राहे विवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च संत्यजेदिति तृतीयश्लोकगतेना-
न्वयः उद्राहग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन मुख्यत्वसूचार्थम् । उत्पातान् त्रिवि-
धान् दिव्यांतरिक्षभौमान् लक्षणया तत्संबन्धिसप्तवर्ज्यदिवसांस्त्यजेत् । यदाह
गुरुः—‘दिग्दाहे वा महादारुपतने चतुर्वर्षणे । उल्कापाते महावाते महा-
शनिनिपातने ॥ अनभ्राशनिपाते च भूकंपे परिवेषयोः । ग्रामोत्पाते शिवा-
शब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम् ॥ केतवो यत्र दश्यन्ते सधूमा वा पृथग्विधाः ।
चंद्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकम् ॥’ इति । पातो महापातः क्रांतिसाम्य-
मिति यावत् । तद्रणितप्रसिद्धम् । दग्धतिथयः ‘चापांत्यगो गोघटने’ इत्या-
दिनोक्ताः । एतैः सह त्यजेदिति संबंधः । तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपातवैष्टिति-
परिघातानि । अथ चंद्रेज्योशनसां चंद्रगुरुशुक्राणां अक्षमयनमस्तं च तिथ्योः
क्षयर्द्धां तिथिवृद्धिं तिथिक्षयं च पुनर्गंडांतं नक्षत्रतिथिलभ्रैः त्रिविधं विष्टिर्भद्रा
संक्रमदिनम् ‘देवव्यंक’ इत्यादिना संक्रमकालादुभयतो वर्ज्या घटिकाः
अयनेषु विषुवेषु च पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषो ध्येयः । ताभ्यां सहितमिति
पूर्वेण संबंधः । तन्वंशपास्तं तनुर्लभं अंशो लग्नगतविहितनवांशः तौ पात इति
तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशलग्ननवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः । तथा तन्वंशेशविभून्
लग्नेशनवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टपष्टस्थानगान् तथा पापस्थेत्येकत्वमवि-
वक्षितम् । पापप्रहाणां वर्गान् सेन्दुकूरखगोदयांश्च इन्दुश्च कूरखगश्च कूरखगौ
उदयो लग्नं अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वंद्वैकवचनम् । इन्दुकूरख-
गाभ्यां सहितमुदयांशं इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च कूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं
चेत्यर्थः । उदयास्ताशुद्धिचंडायुधान् उदयशुद्धिरस्तशुद्धिश्च ‘इष्टोदयांशैर्निजप-
त्यष्टे वरस्य मृत्युस्तदसंयुते वा । अस्तांशकेप्येवमष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमु-
पैति कन्या ॥’ इति वसिष्ठाद्युक्तं इतरथा ज्ञेयमशुभमिति ग्रंथकर्त्राप्युक्तं प्राक् ।
चंडायुधं ‘हर्षणवैष्टतिसाध्य’ इत्यादिनोक्तं खार्जूरम् ‘व्यावातगंड’ इत्या-
दिनोक्तं दशयोगः ‘सूर्यक्षचंद्रक्षयुतेः’ इत्यादिनोक्तः योगो ग्रहयुतिश्च तत्
सहितं जामित्रलत्ताव्यधं समाहारद्वंद्वैकवचनं । जामित्रं द्विविधं लग्नजामित्रं
चंद्रजामित्रं च ‘लग्नाच्छद्रात्’ इत्यादिनोक्तं । लत्ता ‘जराहुपूर्णदुसिताः’ इत्यु-
क्ता । व्यधं वेधं सप्तशलाकोक्तं पंचशलाकोक्तं च । बाणाः पंचकं । उपग्रहः
प्रसिद्धः ‘शराटदिकृशक’ इत्यादिः । पापकर्तरी कूरप्रहकर्तरी समाहारद्वंद्वैक-
वचनम् । तिथ्यृक्षवारोप्यितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारैः कृत्वोत्थितमुपपन्नं
दुष्टयोगं तथा तिथिनक्षत्रोद्भवम् । ‘वैश्वमादिमे’ इत्यादि तिथिवारोद्भवम् ।
‘सूर्येशपंच’ इत्यादि नक्षत्रवारोद्भवम् । ‘याम्यं स्वाहम्’ इत्यादि तिथिनक्ष-
त्रवारोद्भवम् । ‘हस्तार्कं पंचमी’ इत्यादि अनेकं दुष्टयोगम् । अथार्धयाम-

कुलिकाद्यान् वारदोषानपि स्पष्टार्थं आदिशब्देन दुर्मुहूर्तादिकान् कूराक्रांतवि-
मुक्तं कूराक्रांतं कूरविमुक्तं च भं ग्रहणं यस्मिन् भे सूर्यचंद्रोपरागो जात-
स्तद्भं यत् कूरगंतव्यं कूरेण जिगमिषितं यद्भं नक्षत्रं त्रेधोत्पातहतं च भं त्रिवि-
धोत्पातैर्दिव्यभौमांतरिक्षैरूत्पातैर्हतं तन्मासषट्कं त्याज्यमेवं ग्रहनक्षत्रमपि के-
तुहतं केतुना हतं भं च । ननु केतोर्दिव्योत्पातत्वात्त्रेधोत्पातहतमित्यनेनैव
निषिद्धमिति किं पुनर्विशेषनिषेधेन । उच्यते । अशुभफलदकेतोराधूमनैः
स्पर्शैश्च नक्षत्रांतरपि दोषवत्तास्ति । तथा संध्योदितं भं । अत्र संध्याशब्देन
सायंसंध्या गृह्यते । तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्तत्तु सूर्य-
क्षाच्चतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः । ननु प्रातःसंध्यायाम् । तत्रहि सूर्येणाक्रांतमुक्ता-
द्यान्यतमसत्त्वात् । यदुक्तं केशवाक्येण—‘तरणितारकतोपि चतुर्दशं तद-
खिलेपि खिलं शुभकर्मणि’ इति । तारकशब्दः ह्यीदृशेपि ‘कनीनिकायां नक्षत्रे
तारकं तारकेति च’ इति विश्वः । ननूपग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभि-
धानं किमर्थम् । उच्यते । उपग्रहर्क्षदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुरुवाहिकविषय-
त्वाच्च । चतुर्दशस्य तु भस्य दोषाधिक्यसूचनादावश्यक्ये सर्वदेशविषयत्वेन
निषेधो यथा स्यादिति । तद्वच्च ग्रहमिन्नयुद्धगतं ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतं
च पण्मासं निषिद्धम् । तथा ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषान् ‘व्यये शनिः खेऽव-
निजः’ इत्यादिकान् लग्नसंघिदोषान् संत्यजेत् । अत्र मूलवाक्यानि सर्वाण्य-
स्मिन्नेव प्रकरणेऽभिहितानि कानिचिदाद्यप्रकरणे इति पुनरत्र नोक्तानीति
शिवम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

कैश्चित्तैर्लादिलापने संख्यानियम उक्तस्तमाह—

मेपादिराशिजवधूवर्गयोर्वटोश्च

तैलादिलापनविधां कथितात्र संख्या ।

शैलादिशःशरदिर्गक्षेनर्गाद्रिवाणा-

वाणाक्षवाणंगिर्यो विबुधैस्तु कैश्चित् ॥ १०८ ॥

मेपादिराशिजेति ॥ स्पष्टम् । देशविशेषे औदीच्यादौ प्रसिद्धम् ॥
अथ विवाहप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ

पटं विवाहप्रकरणम् ॥ ६ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिग-

वीप्रसारितधिया मोहूर्तर्चितामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयविधौ पीयूष-
धाराभिधे व्याख्याने करपीडनप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीमहैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विष्णुब्रगोविंदज्यो-
तिर्विद्विरचितायां सुहृत्तर्चितामणिटीकायां पीयूषधारा-
भिधायां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ वधूप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ।

गणनायकमाराध्य विघ्नसंघनिवारकम् ।

वधूप्रवेशप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ वधूप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र वधूप्रवेशो नाम नूतनपरिणी-
तायाः कन्यायाः प्रथमतः करिष्यमाणो भर्तृगृहप्रवेशो वधूप्रवेशश्चद्वयः
इति अधुनावसरमास्तत्त्वान्मुहूर्तमुपेन्द्रवज्रयाह—

समाद्रिपंचांकदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टिदिनांतराले ।

शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षवर्गात्परतो यथेष्टम् ॥१॥

समाद्रीति॥विवाहाद्विवाहदिवसादारभ्याष्टिदिनानि षोडशदिनानि तेषामं-
तराले समाद्रिपंचांकदिने समदिनानि द्वितीयचतुर्थपक्षाष्टमदशमद्वादशचतुर्द-
शषोडशसंख्यानि विषममध्ये सप्तमपंचमनवमदिनानि तेषु वधूप्रवेशः वध्वा
नूतनपरिणीतायाः कन्याया भर्तृगृहप्रवेशः शुभः शुभफलप्रदः । यदाह ना-
रदः—‘आरभ्योद्वाहदिवसात्पष्टे वाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः संपत्यं दशमेऽथ
समे दिने ॥’ पडादीनां समत्वादेव ग्रहणं पुनस्तदुक्तिरतिप्राशस्त्यसूचनार्थम् ।
ज्योतिर्निबन्धे तु विशेषः—‘वधूप्रवेशनं कार्यं पंचमे सप्तमे दिने । नवमे
च शुभे वारे सुलझे शशिनो बले ॥’ इति । परस्तात्प्रतिबंधवशात् षोडश-
दिनाभ्यंतरे वधूप्रवेशो न जातस्तदा तदनंतरं विषमाब्दमासदिने विषमवर्षे
प्रथमतृतीयपंचमवर्षे विषममासे विवाहमासात्प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमै-
कादशमासेषु विषमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूप्रवेशः शुभः । तत्रापि यदि
प्रतिबंधवशात्कालातिक्रमः पंचवर्षात्मको जातस्तदा पंचवर्षादनंतरं यथेष्टं
वर्षादनियमो नास्ति किंतु दोषरहिते काले वधूप्रवेशो विधेयः । तदुक्तं च
संग्रहे—विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे दिने षोडशवासरांतः । ऊर्ध्वं ततो-
ऽब्देऽयुजि पंचमांतं पुनः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥’ अत्राब्दे अयुजीतिपद-
च्छेदो द्रष्टव्यः । तदुक्तं विवाहपटले—‘वधूप्रवेशः प्रथमेत्र वर्षे तथा तृ-
तीयेऽथ पंचमे वा । सूर्येन्दुदेवेज्यबलेन कुर्यात्पुंसो मुनिर्गौतम आह स-
त्यम् ॥’ इति । समवर्षे दोषस्तरणाच्च । यदाह धर्मशास्त्रे नारदः—‘समे
वर्षे समे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं

प्रजेत् ॥' इति । अयुग्मवत्सरनिषेधः पंचवर्षाद्याक् ज्ञेयो न पश्चात्तद्वाक्यस्य प्रागभिधानात् ॥ १ ॥

अथ वधूप्रवेशे नक्षत्रादिशुद्धिमनुष्ठुभाह—

ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रवसुमूलमघानिले ।

वधूप्रवेशः सन्नेष्टो रिक्तारार्के बुधे परैः ॥ २ ॥

ध्रुवेति ॥ ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः मृदूनि चित्रानुराधारेवतीमृगाः श्रोत्रं श्रवणः वसुधर्मिष्ठा मूलं प्रसिद्धं अनिलः स्वाती एषु मेषु वधूप्रवेशः सच्छुभफलदः । अर्थादन्यासु तिथिषु अर्काराभ्यामन्यवारिषु च वधूप्रवेशः प्रशस्त इत्यर्थः । उक्तं च व्यवहारतत्त्वे—'पौष्णात्कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु । पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्ततरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥' इति । कर्भं रोहिणी । बुधे परैरिति । अन्यैः शिष्टैर्बुधवारे वधूप्रवेशो नेष्यते । कस्मिंश्चिद्देशे शिष्टाचारो यद्बुधवारे वधूप्रवेशो न विधीयते । केचिदत्र हेतुमपि वर्णयति यद्बुधो नपुंसक इति । तच्चित्यम् । शनैरपि नपुंसकत्वात्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात् ॥ २ ॥

अथ विवाहानन्तरं प्रथमं केषुचिन्मासेषु बध्वाः पित्रादिगृहनिवासे फलसिद्धिर्वाशाब्दसाह—

ज्येष्ठे पतिज्येष्ठमथाधिके पतिं हंत्यादिमे भर्तृगृहे वधूः शुचौ ।
श्वश्रूं सहस्ये श्वशुरं क्षये तनुं तातं मधौ तातगृहे विवाहतः ॥२॥

ज्येष्ठे इति ॥ विवाहतो विवाहानन्तरं भर्तृगृहे स्थिता यदि आदिमे प्रथमे ज्येष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधूः पतिज्येष्ठं भर्तृज्येष्ठभ्रातरं हन्ति । एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता वधूः पतिं भर्तारं हन्ति । आदिमे शुचावापादे श्वश्रूं भर्तृजननीं हन्ति । आदिमे पौषे श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति । आदिमे क्षये क्षयमासे भर्तृगृहे तिष्ठन्ती तनुं निजशरीरं हन्ति म्रियत इत्यर्थः । तथादिमे मधौ चैत्रे तातगृहे पितृगृहे तिष्ठन्ती तातं पितरं हन्तीत्यर्थः । यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तन्मासे तत्तद्देहावस्थितौ सत्यामपि न कोपि दोष इत्यर्थः । उक्तं च मुहूर्तमार्तडे—'उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तृगृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् । पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥' इति । मलिनेऽधिकमासे । क्षयमासाधिकमासयोर्लक्षणं संक्रांतिप्रकरणेऽभिहितम् । तस्मान्नवबध्वा विवाहानन्तरे ज्येष्ठापादपौषाधिकमासक्षयमासेषु भर्तृगृहे न स्थातव्यं किंतु पितृगृहे एव स्थातव्यम् । एवं चैत्रे मासि पितृगृहे न स्थातव्यं किंतु भर्तृगृहे एव स्थातव्यमिति फलितोऽर्थः । तदुक्तं ज्यातिनिबंधे—'विवाहात्प्रथमे पौषे आपादे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे

तथा ॥' आषाढो ज्येष्ठोपलक्षकः । अधिमासः क्षयमासोपलक्षकः । अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमिति ॥ ३ ॥

अथोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतनुतदैवज्ञरामज्योतिर्विद्विरचिते मुहूर्त-
चिंतामणौ वधूप्रवेशप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ७ ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मोहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्या-
ख्याने हि वधूप्रवेशसमयाध्यायः समाप्तिं गतः ॥ १ ॥

इति श्रीमदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदविरचितायां
मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायाम् वधूप्रवेशप्रकरणं
समाप्तिमगात् ॥ ७ ॥

द्विरागमप्रकरणमष्टमम् ।

गणनायकमाराध्य नीलकण्ठं गुरुं तथा ।

द्विरागमप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ द्विरागमप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र पूर्वं नववधूप्रवेशे जाते तदनंतरं
परावृत्त्यापि पितृगृहप्राप्ताया अपि वध्वा यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः पुनर्भर्तु-
गृहप्रवेशो द्विरागमशब्दवाच्यः अयमाचारः प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति ।
अधुनावसरप्राप्तत्वात्तन्मुहूर्तं पंचचामरलंघमाह—

चरेदथोजहायने घटालिमेपगे रवौ

रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्य वासरे ।

नृयुग्ममीनकन्याकातुलावृषे विलग्रके

द्विरागमं लघुध्रुवे चरेत्तपे मृदूडुभिः ॥ १ ॥

चरेदिति ॥ अथ वधूप्रवेशकथनानंतरं पुनर्वधूप्रवेशः द्विरागमनं वक्ष्यमाण-
नक्षत्रादिषु चरेत्कुर्यात् । कदा ओजहायने विषमवर्षे प्रथमे तृतीये पंचमे वा
वर्षे सति तथा घटालिमेपगे कुंभवृश्चिकमेवस्थिते रवौ तथा वरस्य रवीज्य-
शुद्धिः रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धियोगतः शुभग्रहस्य सोमबुधगुरुशुक्रा-
णामन्यतमस्य वासरे सति मिथुनमीनकन्यातुलावृषाणामन्यतमे लगे शुभ-
ग्रहावलोकिते शुभयुक्ते वा सति लघून्वश्विनीपुष्यहस्ताः ध्रुवाणि प्रसिद्धानि
चराणि श्रवणादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः अक्षपौ राक्षसस्तर्दं मूलं मृदूनि प्रसि-
द्धानि एषु भेषु द्विरागमः प्रशस्त इत्यर्थः । यदाह ऋक्षोच्चयः—‘तिष्यादि-

स्वसमीरणादितिवसुत्रीण्युत्तराण्यश्विनीरोहिण्यः शुभदाश्च वर्षमसमं मेवा-
लिकुम्भे रविः । कन्यामन्मथमीनमे नववधूयानं वृषे तालिके देवाचार्यसि-
तैन्दुसौम्यदिवसे शुद्धे गुरौ भास्करे ॥' इति । ग्रंथकर्त्रात्र कानिचिद्गान्धर्वि-
कानि उक्तानि तानि राजमार्तण्डेनोक्तानि—'नीहारांशुधनोत्तरादितिगुरु-
ब्रह्मानुराधाश्विनीमूलाहस्करवारुणानिलहरित्वाष्ट्रेषु शस्ते तिथौ । कुंभाजालि-
गते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे सूर्ये कीटवटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णे-
तरे ॥ हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ लालाटिगं दिक्पतिं चानीता गुणशा-
लिनी नववधूनित्योन्सर्वमंदिरम् ॥' लालाटिगान् यात्रायां वक्ष्यति । शुक्रा-
स्तनिषधस्तु सामान्यतो 'वाप्याराम' इत्यादिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः । य-
द्यपि प्राक् सामान्येन कालशुद्धिरुक्ता तथाप्यावश्यकत्वे—'चैत्रे पौषे हरिस्वप्ने
गुरोरस्ने मलित्युचे । नवोढागमनं नैव कृते पंचत्वमामुयात् ॥' इति वाद्-
रायणवाक्यान्नेव वधूप्रवेशः कार्यः ॥ १ ॥

अथ द्विरागमने संमुखशुक्रदोषं ग्रहपिणीच्छं दमाह—

दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि स्या-

द्रच्छेयुर्नहि शिशुगर्भिणीनवोढाः ।

बालश्चेद्व्रजति विपद्यते नवोढा

चेद्वंध्या भवति च गर्भिणी त्वगर्भा ॥ २ ॥

दैत्येज्य इति ॥ यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिमुखदक्षिणे गंतव्यदिगभिमुखे
गंतुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा शिशुर्बालः गर्भिणी गर्भवती नवोढा
नूतनपरिणीता व्रजेत्तदा बालः विपद्यते अथवा गर्भिणी त्वगर्भा गर्भरहिता
स्यात् गर्भस्त्राववती भवेत् नूतनपरिणीता नवोढा बंध्या अपत्यसंभवरहिता
स्यात् । यदाह वादरायणः—'अस्तं गते भृगोः पुत्रे तथा संमुखमागते ।
नष्टे जीवे निरंशौ वा नैव संचालयेद्बधूम् ॥ गर्भिण्या बालकेनापि नववध्या
द्विरागमे । पदमेकं न गंतव्यं शुक्रं संमुखदक्षिणे ॥ गुर्विणी स्ववते गर्भं
बालो वा मरणं व्रजेत् । नवा वधूर्भवेद्वंध्या शुक्रं संमुखदक्षिणे ॥' यदि शुक्रः
पूर्वस्यामुदितः पूर्वदिशि गंतुः संमुख एव पश्चिमां गंतुः पृष्ठे दक्षिणे गंतुर्वामे
स्यात् तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न गच्छेत् किंतु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् ।
यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः पश्चिमां गंतुः संमुख एव दक्षिणां गंतुः दक्षिणः
पूर्वां गंतुः पृष्ठे उत्तरां गंतुर्वामे तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात्
किंतु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् । 'पृष्ठे भृगौ पुत्रवती प्रयागे कांतां कुलीनां
सुभगां करोति । अग्रे सुखं वै विदधाति शुक्रो वैध्रव्यशोकां खलु नास्ति
शुक्रं ॥' इति । केचिद्दीपोत्सवप्रतिपदि नक्षत्रादिनियमं विनैव वधूप्रवेशं
वाञ्छन्ति । उक्तं च—'अस्तं गते गुरौ शुक्रं सिंहस्थे वा बृहस्पती । दीपोत्सव-
बलेनैव कन्या भर्तृगृहं विशेषे ॥' इति तदेतच्छिष्टाचारतो ज्ञेयम् । अत्र

लभ्यशुद्धिमाह वादरायणः—‘उपचयगते जीवे भृगौ केंद्रमुपागते । शुद्धे लभे शुभाकृते गंतव्यं भर्तृमंदिरे ॥’ इति ॥ २ ॥

अथ प्रतिशुक्रापवादं प्रहर्षिण्याह—

नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः ।

नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्नहि ॥३॥

नगर इति ॥ नगरप्रवेशे विषयो देशः आदिशब्देन ग्रामः तस्योपद्रवे अन्यराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिनोपद्रवे सति गंतव्यदिशि प्रतिशुक्रदोषो नास्ति करपीडने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तेषां यात्रा यथा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादिका तयोः नृपपीडने नृपाद्राज्ञः सकाशात्पीडने पीडायां दंडादिकृतायां सत्यां नववधूप्रवेशने नूननपरिणीतायाः कन्यायाः भर्तृगृहप्रवेशे एतेषामन्यतमभावे सति भार्गवः संमुखदोषकृन्नहि । यथाह वादरायणः—‘स्वभवनपुरप्रवेशो देशानां विभ्रमे तथोद्गाहे । नूननवध्वागमने प्रतिशुक्रो नैव दूषयति ॥’ इति । नूननवधूप्रहणादभिगमनं स्त्रीणां प्रतिशुक्रयात्रायां महान्दोषः । तद्वाक्यं प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ प्रांडस्त्रीणां द्विरागमने तथा गोत्रपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादांतरमिद्वंशाच्छंदसाह—

पित्र्ये गृहे चेतुकुचपुष्पसंभवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसंभवः ।

भृग्वंगिरोवत्सवसिष्टकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा ॥४॥

पित्र्ये इति ॥ पितुरिदं पित्र्यम् ‘वाय्वृतुपित्रुपसो यत्’ इति यन्प्रत्ययः । तस्मिन्पित्र्ये गृहे कुचौ स्तनौ पुष्पमृतुः तत्संभवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रतिशुक्रसंभवो दोषो नास्ति । उपलक्षणत्वाद्भर्तुः सूर्यगुरुशुद्धिराहित्यसंभवेऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं चण्डेश्वरेण—‘पित्र्यागारे कुचकुसुमयोः संभवो वा यदि स्यात्पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः संमुखो वाथ शुक्रः । तूले लभे गुणवति तिथौ चंद्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा भवति सफला सेवितुं स्वामिमन्त्र ॥’ इति । वाशब्दाद्गुरुशुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः । अथ भृग्वंगिरोवत्सवसिष्टकश्यपात्रिंशोत्पन्नानां तथा भरद्वाजवंशोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसंभवो दोषो नास्ति । यदाह वादरायणः—‘कश्यपेषु वसिष्ठेषु चात्रिभृग्वंगिरःसु च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥’ इति । अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः न द्विरागमने । एवं संमतवाक्ये विशेषानुक्तेः । एवं प्राक्पद्योक्तप्यपवादो ध्येयः । केचिच्छ्रुभमाहुः । यदाह महेश्वरः—‘एतेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये वत्सभृग्वंगिरोभारद्वाजवसिष्टकश्यपकुलोत्पन्नास्तथाऽग्रेः कुले । देशानां विषयप्लवे च नियतं न स्याद्विवाहे तथा तीर्थानां गमने तथैकनगरे ग्रामे च सौम्यं तथा ॥’ इति । सोमस्यापत्यं सौम्यो बुधः ‘सोमाद्यञ्’ इति यञ् । बुधसामुख्येऽपि भृगवादिगोत्रोत्पन्नानामपि तथायातमशुभं नास्ति । चकाराद्

दुर्भिक्षाद्युपद्रवसद्भावेऽन्येषामपि यानमशुभं नास्तीत्यर्थः । तच्चित्तम् । मूल-
वाक्यस्यापवादरूपस्यानुपलंभात् । किंच यथा साधारण्येन यस्यां कस्यांचिदिदिशि
यात्रायां शुक्राधिष्ठिता दिङ्निषिद्धा सा च बादरायणादिवाक्यैरपोह्यते तथा
बुधसांमुख्ये गमननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु—‘प्रतिशुक्रं
प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ॥’
इति वसिष्ठोक्तिरेव सा बुधसांमुख्यदोषनिषेधबाधिकास्तीति । किंच—‘कु-
जाय वृषभं दद्यात्स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । तत्तत्संमुखजो दोषस्तत्क्षणादेव न-
श्यति ॥’ इति बुधसांमुख्यदोषनिराकरणार्थापि तदुक्तिरेवास्ति प्रमाणमिति
चेत् । सत्यम् । ‘प्रतिशुक्रं प्रतिबुधम्’ इत्यादिवाक्यैर्बुधसांमुख्यमपि दोषा-
वहमेवेति प्रतीयते । अत्रार्थवादोऽप्यभाणि श्रीपतिना—‘प्रनीदुजं भूमिपते-
र्गतस्य नान्ये ग्रहास्त्राणविधौ समर्थाः’ इति । त्राणं रक्षणम् । नारदेनापि—
‘प्रतीदुजकृतं दोषं हंतुं शक्ता ग्रहा नहि’ इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वे परि-
हारो योऽभिहितः स शुक्रसांमुख्ये । वचनं तु बुधसांमुख्ये यतो गोत्रपरि-
हारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्युक्तम् । ननु—‘प्रतिशुक्रम्’
इत्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधदोषस्याप्ययं परिहारोऽस्तु दोषकथनानंतरमेव
तस्याभिधानात् । प्रतिशुक्रपदं तु मुख्यानां सूचयितुमुपात्तं तदभिप्रायेण
साम्यस्य तथेति महेश्वरोक्तिः सार्धायसीति चेन्न । यद्येपोऽभिमतः स्यात्सौ-
म्यं तथेति चेद्भौमं तथेति वक्तव्यं स्यात् । तच्च नोक्तम् । किंच प्रति-
शुक्रपदं मुख्यतां सूचयितुमुपात्तमित्युक्तं तदप्ययुक्तम् । कुतः शुक्रास्तदो-
पस्य महश्चोक्तस्तद्विषयकोयं गोत्रादिपरिहारः । ‘कामं व्रजेद्वा प्रतिशुक्रमस्मिं
गते च यायान्न जिगीषुरत्र’ इति श्रीपत्युक्तः । शुक्रास्तदोपस्यापवादो
बुधानुकूल्यमपि तेनैव—‘अस्तंगतेऽप्यास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्याद-
नुकूलवर्ती’ इति । अनुकूलवर्ती यातव्यदिशीष्टवर्ती । बुधप्रातिकूल्यं तु
महादोषावहमेतद्वाक्यं प्रागभिहितम् । परंतु बुधास्तः समीचिनो वेति
कैरपि वचनं युक्तिपदवीं कांचिदभ्यधायि । तस्माद्वाचनिकेऽर्थे न युक्तिः
प्रभवेदिति बुधसांमुख्ये गोत्रादिपरिहारो न शिरोमणिपदवीमारोहति । आ-
दिशब्दात् ‘स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे । नूतनवध्वागमने
प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥ एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । विवाहे
तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥’ तुल्यन्यायत्वाद्भौमसांमुख्येपि न वसि-
ष्ठकृष्णवचनेऽभावात् । किंतु शुक्रसांमुख्य एव स परिहारः सर्वोपि सर्वेषां
यात्रामात्रसाधारणः परंतु शिशुगर्भिणीनववधूनां ‘अस्तं गते भृगोः पुत्रे’ इ-
त्यादिना । बादरायणादिवाक्यानु विशेषफलावगतिमात्रं तत्रैषां शिश्वादीनां
बुधसांमुख्यविचारस्तु दूरापास्त एवेत्यलमतिप्रसंगेनेति शिवम् ॥ ४ ॥

द्विरागमनप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञारामविरचिते मुहूर्तचिंतामणावष्टमं
द्विरागमनप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

स्पष्टार्थम् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिग
वीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूष-
धाराभिधे व्याख्याने पुनरागमप्रकरणं संपूर्तिमागात्किल ॥ १ ॥ इति श्री-
मदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विदुषः पुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्त-
चिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायामष्टमं द्विरागमनप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथाग्न्याधानप्रकरणं नवमम् ।

गणनायकमाराध्य नीलकण्ठं गुरुं तथा ।

अग्निहोत्रप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथाग्न्याधानप्रकरणं व्याख्यायते । तत्राग्निर्धीयते श्रौतेन स्मार्तेन वा
कर्मविशेषेणेत्यग्न्याधानम् । तत्र विप्रवदन्ते । केचित्पाणिग्रहणसमये एव अ-
ग्न्याधानमाहुः । अपरे पित्रा भ्रातृभिः सह विभागकाल एवेत्याहुः । उक्तंच
श्रुता—‘आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले एकैषाम्’ इति पारस्कर-
ः । दायाद्यकाले विभागकाले । एतदेवाभिप्रत्योक्तं महेश्वरेण—‘अग्न्या-
धानं दारकाले विधेयं कैश्चित्प्रोक्तं तच्च दायाद्यकाले’ इति । अन्ये वसंताष्टतु-
पुरःसरेण वर्णविशेषानाहुः । तदुक्तं श्रुता—‘वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत
ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्या वर्षासु रथकार आदधीत’ इति । इतरे तु
श्रद्धोदये एवाहुः । एतदप्युक्तं श्रुता—‘यदहरेर्वेनं श्रद्धोपरमेत्तदहरेर्वाद्-
ध्यात्’ इति । एतच्च सोमाग्न्याधानविषयम् । यदाह आपस्तंबः—‘सो-
मेन यक्ष्यमाणो नर्तुं प्रनीच्छेन्न नक्षत्रम्’ इति । तत्र पाणिग्रहणकालस्य प्रागु-
क्तत्वात्तत्क्षणादारभ्यमाणान्याधानार्थं न मुहूर्तगवेपणा, एवं पित्रादिभिः
सह यस्मिन्काले विभागो जातः तस्मिन्यथाकथञ्चिद्वनीपातभद्रादिदोषरहिते
आधानं कार्यमेव । तदा उत्तरायणादिकालशुद्धेर्नापेक्षा । तत्रापि यदि प्रति-
बंधवशादाधानाभावो जातस्तदा कालशुद्धिर्यक्ष्यमाणविषया विचार्यैव ।
अथैषां वर्णानां वसंताष्टतवः सोमयागाद्यर्थं नियता एवोक्तास्तेषां यद्यप्युत्तरा-
यणविचारो नास्ति संभवव्यभिचाराभावात्, तथापि शुक्रास्तादिदोषनिवार-
णार्थं मुहूर्तो गवेप्य एव । येषां तु श्रद्धोदये एवाधानमिति पक्षस्तेषां सोम-
साधनमेव श्रद्धोदय इति यथाकथञ्चित्पंचांगशुद्धिं विचार्य नर्तुं नक्षत्रादिप्रती-
क्षा वारादेर्वा । ‘वाजपेयेन यजेत’ इति वाजपेयादीनां यागविशेषाणां शर-
दाष्टतुविशेषविहितानामपि सौम्यायनप्रतीक्षामकृत्वा शुक्रास्तादिदोषरा-

हित्यं विचार्य । तद्यमत्र निर्णयः संपन्नः । यत्र तु कालनियमेनाधानादि वि-
हितं तदा न मुहूर्तविचारः । यदा तु कालनियमाभावस्तदा मुहूर्तो विचार्य
एवेत्यभिसंधायाग्न्याधानसोमयागादिमुहूर्तं वसंततिलकावृत्तेनाह—

स्यादग्निहोत्रविधिरुत्तरगे दिनेशे

मिश्रध्रुवांत्यशशिशक्रसुरेज्यधिष्ये ।

रिक्तासु नो शशिकुजेज्यभृगौ न नीचे

नास्तंगते न विजिते नच शत्रुगेहे ॥ १ ॥

स्यादिति ॥ उत्तरगे उत्तरायणगते उत्तरदिग्गते दिनेशे सूर्येऽग्निहोत्र-
विधिः स्यात् । यदाह नारदः—‘गृहप्रवेशवैवाहप्रतिष्ठामौजिबंधनम् । मखा-
दिमंगलं कर्म विधेयं चोत्तरायणे ॥’ इति । मखस्याग्निहोत्रपूर्वकत्वात्तदारंभोपि ।
विवाह एव वैवाहः । स्वार्थे अण् । प्रतिष्ठा देवतादिप्रतिष्ठा । मिश्रंति । मिश्रे
कृत्तिकाविशाखे ध्रुवाणि प्रसिद्धानि अंत्यं रेवती शशी मृगः शक्रो ज्येष्ठा सु-
रेज्यः पुष्यः एतेषामन्यतमेषु ऋक्षेष्वग्निहोत्रविधिः स्यात् । यदाह श्रीपतिः—
‘प्राजापत्ये पूषमे मद्दिदेवे पुष्ये ज्येष्ठास्वेंदेवे कृत्तिकासु । अग्न्याधानं ह्युत्त-
राणां त्रयेपि श्रेष्ठं प्रोक्तं प्राग्जनैर्विप्रमुख्यैः ॥’ इति । रिक्तास्त्विति । रिक्ताश्च-
तुर्थीनवमीचतुर्दश्यः आसु अग्न्याधानं नो कार्यम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—
‘पुष्योत्तराविशाखासु ज्येष्ठोत्थाम्निकचंद्रमे । अग्न्याधानमरिक्तासु कार्यं वा
देवजेऽहनि ॥’ इति । को रोहिणी । शशीति । चंद्रमंगलगुरुशुकेषु नीचग-
तेषु तथा ग्रहांतरैर्विजितेषु तथा शत्रुगृहस्थितेषु अग्न्याधानं नो कार्यम् । उक्तं
च रत्नमालायाम्—‘कुंजदुर्जीर्व रिपुराशिसंस्थः पराजितैर्नाचगृहोपगैर्वा । अ-
स्तंगतैर्वाग्निपरिग्रहं यः करोति हास्यं विदुषां स याति ॥’ इति । कश्यपस्तु
शुक्रदोषमप्याह । अतएव मूलपद्ये चतुर्णामभिधानम् ॥ १ ॥

अथाग्न्याधाने लग्नशुद्धिं वसंततिलकयाह—

नो कर्कनक्रक्षपकुंभनवांशलग्रे

नोऽञ्जे तर्ना रविशशीज्यकुजे त्रिकोणे ।

केंद्रर्क्षपट्भवनगे च परैस्त्रिलाभ-

पदस्थितैर्निधनशुद्धियुते विलग्रे ॥ २ ॥

नो कर्कंति ॥ कर्कः प्रसिद्धः नक्रो मकरः क्षपो मीनः कुंभः प्रसिद्धः ए-
तेषामन्यतमेषु लग्ने नवांशे वा अग्न्याधानं नो कार्यम् । तथा अञ्जे चंद्रे तर्ना
लग्नस्थे सति चाग्न्याधानं न कार्यम् । तथाचोक्तं श्रीपतिना—‘नके विलग्रेबु-
चरे घटे वा तदंशकं वाप्यथवा शशांके । आधानकाले द्विजपुंगवानां
जातेपि निर्वाणमुपैति सिद्धिम् ॥’ इति । नवांशकाद्यास्तेषामंबुचरत्वाभावा-

तृथग्रहणम् । वराहस्तु नैतन्मन्यते । मकरस्य पश्चिमाधे कुंभो मीनः कर्क
 इति । जलचरे इति । अतएवैतद्दूषणभयात्प्राप्युक्तं महेश्वरेण—‘कर्कनक्रघट-
 मीनविलम्बे वागते तनुगतेथ तदीये । लग्नगे कुमुदिनीदयिते वा नाशमेति
 जनितोपि हुताशः ॥’ इति । लग्नगचंद्रस्योपलक्षणत्वाच्छुक्रोपि लग्ने निषिद्धः ।
 यदाह कश्यपः—‘यस्यैवाधानलग्नस्थे चंद्रे वा भृगुनंदने । उपैति तस्य जातो-
 ऽग्निनिर्वाणं सततं ज्वलन् ॥’ इति । रवीति । सूर्यचंद्रगुरुभौमेषु त्रिकोणस्थितेषु स-
 त्सु परैर्बुधशुक्रशनिराहुकेतुभिस्त्रिलाभपदस्थितैस्तृतीयैकादशषष्ठदशमस्था-
 नस्थितैः सद्गिराधानं हितं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—‘त्रिकोणकेंद्रोपचयेषु
 सूर्यबृहस्पतौ शीतकरे कुजे वा । शेषग्रहेषूपचयस्थितेषु धूमध्वजोत्पादनमामनं-
 ति ॥’ इति । धूमध्वजोऽग्निः । निर्घातस्थे केचिदाहुः अश्याधानम् । लग्नेति । निधन-
 शुद्धियुते अष्टमस्थाने सकलग्रहराहित्यं निधनं मृतिः तयायुते सत्याधानं शुभं
 तस्मादष्टमस्थाने यः कश्चिद्ग्रहः स्यात्तदाऽशुभमेवाउक्तं श्रीपतिना—‘चंद्रे पत्नी
 मृत्युगे मृत्युमेति क्षिप्रं बह्व्याधायको याजमानः’ घाघातोः ‘ण्वलृत्चौ’ इति
 ण्वलृत् ‘आतो युक्चिण्कृतोः’ इति युगागमः । अन्ये त्वेवमाहुः । निधनमष्टमं
 लग्नं कस्मान्निधनमित्याकांक्षायामाधानकर्तुर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमं लग्न-
 मित्यर्थः । तस्य शुद्धिः राहित्यं तदभाव इति यावत् । तेन युते लग्ने इति । यदाह
 कश्यपः—‘पंचांगशुद्धिदिवसे चंद्रताराबलान्विते । चंद्रे शुद्धियुते लग्ने चा-
 ष्टमोदयवर्जिते ॥’ इति । अत्र व्याख्याद्वये प्रमाणसद्भावाद्द्वयमपि युक्तमिति
 वयमुपश्यामः । तत्र निधनशुद्धिश्च निधनशुद्धिश्च ताभ्यां युते लग्ने इति
 मूलस्थस्य निधनशुद्धिपदस्य ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ’ इत्येकशेषः ।
 यथा ‘अन्वर्था वादयः स्मृता’ इति । तृतीयपक्षव्याख्यानावसरे वादयश्चेति
 तत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन पदमंजरीकारादिभिर्भादानां धातुस्व-
 मुक्तम् ॥ २ ॥

अथाग्निहोत्रेण आधानलग्नवशाद्यागकर्तृत्वयोगाननुष्टुभाह—

चापे जीवे तनुस्थे वा मेपे भौमेऽवरे युने ।

पट्यायेऽब्जे रवां वा स्याज्जाताग्निर्यजति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

चापे इति ॥ जीवे गुरौ चापस्थे धनुःसंस्थे सति तनुस्थे आधानलग्ने
 धनुराख्ये गुर्वधिष्ठिते सर्वात्यर्थः । अयमेको योगः । वा अथवा भौमे मेपलग्ने
 सति अयं द्वितीयो योगः । अथवा आधानलग्नस्थानस्थे सप्तमस्थानस्थे वा
 भौमे सति योगद्वयमेतत् । अथवा अब्जे चंद्रे षष्ठे तृतीयैकादशस्थानान्यतम-
 स्थानस्थे योगत्रयमेतत् । अथवा सूर्ये षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थे सति
 योगत्रयमप्येतत् । एवंविधे लग्ने जाताग्निः अग्निहोत्रकर्ता स्यात् भवेत् ध्रुवं
 निश्चयेन यजति ज्योतिष्टोमादियागं करोतीत्यर्थः । उक्तं च श्रीपतिना—
 ‘लग्नस्थे धनुषि गुरावथ क्रिये वा भूसूनौ दशमगतेऽथ सहमे वा । तिग्मांशौ

सहजपढायगे विधौ वा जाताभिर्यजति न संशयं द्विजैः ॥' इति । केचिदे-
वमाहुः । ध्रुवं निश्चितं निरंतरमिति यावत् यजति देवतोद्देशेनावदानत्यागो
यागस्तं करोति । निरंतरमग्निहोत्रकर्मकर इत्यर्थः । यदाह कश्यपः—'लभस्थे
चापगे जीवे मेघे वा सप्तकर्मगे । कुजेऽर्के त्रिपढायस्थे चंद्रे वाम्निर्ज्वलत्यलम् ॥
इति शिवम् ॥ ३ ॥

अथाग्निहोत्रप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

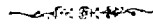
इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
नवममध्याधानप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिर्धौ पीयूषधाराभिधे व्याख्या-
नेऽग्निपरिग्रहप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीदैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विदुषः पुत्रगोविंदज्योतिर्विद्विरचि-
तायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायामध्याधानप्रकरणं
समाप्तिमगात् ॥ ९ ॥

राजाभिषेकप्रकरणं दशमम् ।

गौरीतनयमाराध्य गोविंदेन सतां मुदे ।

राजाभिषेचनाध्यायः सम्यग्व्याख्यायतेऽधुना ॥ १ ॥

अथ राजाभिषेकप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र वैदिकेनाभिषेकाख्येन विशि-
ष्टकर्मणा राजशब्दवाच्यपुरुषतत्संस्कारविशेषो राजाभिषेकशब्देनोच्यते । तत्र
चैतन्मुहूर्तं वक्तुकामः कालशुद्धिं तावद्विद्वंशयाह—

राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विदुशुकैरुदितैर्बलान्वितैः ।

भौमार्कलग्नेशदशेशजन्मपैर्नो चैत्ररिक्तारनिशामलिम्लुचे ॥ १ ॥

राजाभिषेक इति ॥ उत्तरायणगते सूर्ये सति तथा गुर्विदुशुकैरुदितैर्ब-
लान्वितैः बृहस्पतिचंद्रशुकैरुदितैः सद्भिः भौमसूर्यलग्नेशदशेशजन्मलग्नेस्त्रा-
भिभिः बलान्वितैः सद्भिः राज्ञोऽभिषेकः शुभः शुभफलप्रदः स्यात् । यदाह
कश्यपः—'अथातः संप्रवक्ष्यामि भूपानामभिषेचनम् । सौम्यायने सिते जीवे
नास्तगे न च वृद्धगे ॥' इति । ननु 'गीर्वाणांबुप्रतिष्ठा' इत्यादिना प्राक् दक्षिणा-
यननिषेधादेवोक्तत्वात् शस्त्राणां प्रयोज्यादिना च गुरुशुक्रादिदोषरहिते काले
भूपाभिषेको शास्यत एव किमनेन पुनरुक्तप्रत्येन । नच कश्यपादिभिरुक्त-

मिति कृतवोक्तमिति वाच्यम् । तैस्तु सामान्यप्रकरणस्याकृतत्वात् । किंतु तत्कृत्ये विशेषाभिधानमेव कृतम् । उच्यते । ‘गीर्वाणां बुप्रतिष्ठा’ इत्यादिना ‘वाप्यारामनडाग’ इत्यादिना च सामान्यत एव कृत्येषु दोषराहित्यमुक्तम् । तत्र कस्यचिदेव भ्रांतिः स्यात् । यदि दक्षिणायने शुक्रास्तादिदोषरहिते शुभं कर्म वाप्यारामादिकार्यं शुक्रास्तादिदोषरहितोत्तरायणेऽपि कार्यमिति तन्निरासार्थमाह—‘राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विदुशुकैरुदितैर्बलान्वितैः’ इति । ‘सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्’ इत्यादिदोषाणां ‘मगधे गौडदेशे’ इत्यादिना देशभेदकृतपरिहारस्य स्ववचनत्वादिति तेषां पुनरुक्तिः । ननु—‘सदा कृतयुगं चात्र सदा चैवोत्तरायणम् । न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये ॥’ इत्यादिभिः व्यासवाक्यैः शुक्रास्तादिदोषसहिते उत्तरायणेऽपि कार्यमिति तन्निरासार्थमाह ‘राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विदुशुकैरुदितैर्बलान्वितैः’ इति । ‘सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्’ इत्यादिदोषाणामपि वाराणस्यादिदेशभेदेन परिहारसत्त्वात् किमियमुक्तिरिति चेन्न । काशीखंडे तीर्थयात्राप्रस्तावात्तद्विषय एवापवादस्तेन वाराणस्यादावल्पदिनस्थास्रोः पुनरखिलदोषराहित्ये एव स्युः । न तु मकरस्थगुर्वादौ मगधदेशीनार्थमेव कर्तव्यावश्यं पुनरुक्तिः । सत्यं न कृतेत्येव । वस्तुतस्तु दोषाविस्मरणार्थमेतावत्येव पुनरुक्तिः । नन्वेतावदोषहीनमेवावश्यकम् । विवाहप्रकरणोक्तानां वेधादिदोषाणामपि निरासस्यावश्यकत्वात् । उक्तं च वसिष्ठेन—‘तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् ॥’ इत्यलमतिप्रसंगेन । बलान्वितैः बलं सद्गहाधिष्ठितत्वं तेनान्वितैः गुर्विदुशुकैः सद्ग्री राजाभिषेकः शुभः । उक्तं च वसिष्ठेन—‘मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्रगृहस्थितैर्वापि तदंशसंस्थैः । शुभे विलम्बे सततं ग्रहैर्द्रा दिशंति लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिम् ॥’ इति । अर्थाज्जैत्रैर्ल्यग्रहाणामशुभं स्यात्तदप्युक्तं तेनैव—‘स्वनीचंगः शत्रुगृहस्थितैश्च तदंशसंस्थैः स्वगृहोपगर्वा । पापोदये शोकभयं त्वकीर्तिं दिशंति राज्ञां भृशमंतरायम् ॥’ इति । भौमेति । भौमाकौ प्रसिद्धौ । लघ्वेऽशौ जन्मलग्नस्वामिनौ दशेशौ वर्तमानजातकीयमहादशांतदंशस्वामिनौ जन्मपो जन्मराशिस्वामी एतेरपि बलान्वितैः सद्ग्री राजाभिषेकः शुभः । बलान्वितत्वमधुना व्याकृतमेव । यदाह वसिष्ठः—‘आधानजन्मेशदशाधिनाथरवीन्दुर्भासेज्यसितैर्बलिष्ठैः । उत्पातदोषादिविवर्जितेषु पदं स्थिरं स्याच्च नराधिपानाम् ॥’ इति । आधानं जन्मलग्नजन्मराशी अनयोरीशावाधानजन्मेशौ । यदाह श्रीपतिः—‘विलम्बजन्मेशदशाधिनाथमार्तदधातीतनयैर्बलिष्ठैः । गुर्विदुशुकैः स्फुरदंशुजालैर्महीपतीनामभिषेक इष्टः ॥’ इति । नो चेन्न इति । चेन्नाख्यो मासः रिक्ताः ४।५।१४ तिथयः प्रसिद्धाः आरो भौमवारः निशा रात्रिः मलिम्लुचोऽधिकमासः एषु राजाभिषेको न शुभः । यदाह चंडेश्वरः—‘नाभिषेकः शुभो वाच्यो नृपे चैत्रेऽधिमासके । न भूसुते प्रसृते च विष्णौ रिक्तासु रात्रिषु ॥’ वसिष्ठेन बुधवारस्यामावास्यायाश्च निषेध उक्तः । स यथा ‘रिक्तास्वमायां

बुधभौमवारविजिते वारदिनेषु चैव । खले दिने ऋक्षनिशे तथैव न नैक्षने मे स्वभिषेक इष्टः ॥' इति । यत्तु भीमपराक्रमेणोक्तम्—'राजाभिषेको ह्यदुष्टदंतिसेतुच्छिदानां कृषिकर्मणां च । वादस्य च क्षमातनयस्य वारे प्रारंभसिद्धिं मुनयो वदन्ति ॥' इति । अत्र भौमवारे राजाभिषेकविधानं सेनापत्यभिषेकविषयं द्रष्टव्यम् । भौमस्य सेनापतित्वात् 'राजानो रविशीतगू क्षिति-सुतो मंत्री' इति वराहोक्तत्वात् । अन्यथा वसिष्ठचंडेश्वरोक्तो भौमनिषेधो निर्विषयः स्यात् । यत्तु रत्नमालायाम्—'मंत्रौषधानि शकुनौ च संपौष्टिकानि गोविप्रराजपितृकर्मचतुष्पदे तु' इति । अत्रहि चतुष्पदाख्ये करणे राज्यं कर्तव्यमित्युक्तं तच्चाभावात्स्यायामवश्यं भवत्येवेत्युक्तं श्रीपतिवाक्यं प्रति-भाति । उच्यते । जीर्णराजमरणे संजाते पुत्रादेः शीघ्रमेवाखिलदोषनिरासपूर्वकशुभमुद्गतालब्धौ कालांतरप्रतीक्षायां च द्विपदादिकृतसर्वनाशः स्यादित्येवंविषयेषु चतुष्पदकरणे पुत्रादिरभिषेक्तव्य एवेत्येतत्परं व्याख्येयमिति युक्तं प्रतीतम् । उक्तं च देवज्ञमनोहरे—'मृते राज्ञि न कालस्य निश्चयोऽत्र विधीयते । नृपाभिषेकः कर्तव्यो देवज्ञेन पुरोधसा ॥' इति ॥ १ ॥

अथ राजाभिषेकनक्षत्राणि लग्नशुद्धिं च इन्द्रवंशयाह—

शाक्रश्रवःक्षिप्रमृदुध्रुवोडुभिः शीर्षोदये वोपचये शुभे तनौ ।
पापंस्त्रिपष्टायगतं शुभग्रहं केंद्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थितैः ॥२॥

शाक्रेति ॥ शाक्रं ज्येष्ठा श्रवः श्रवणः क्षिप्राणि अश्विनीपुण्यहस्ताः मृदूनि मृगशिरानुराधारेवत्यः ध्रुवाणि रोहिण्युत्तराश्रयं च एतैः उडुभिः सद्भी राजाभिषेकः शुभः । यदाह कश्यपः—'उत्तराश्रयमैत्रं द्वातृचंद्रकरोडुषु । सध्रुवश्रीज्यपौष्णेषु कुर्याद्राजाभिषेचनम् ॥' इति । गेन्द्रं ज्येष्ठा । अत्र वाक्ये द्वादशग्रंथकृद्वाक्ये त्रयोदशचित्रैकादिका । सा च महेश्वरवाक्यालोचनेन । यथा—'तथा श्रवःक्षिप्रमृदुध्रुवेषु सौम्यग्रहस्याह्नि तिथावरिते' इति । नात्र प्रमाणं पश्यामः । रत्नमालावाक्ये भविष्यतीति चेन्न । 'मैत्रशाक्रकर-पुण्यरोहिणीवैष्णवेषु तिसृपूत्तरासु च । रेवतीमृगशिरोऽश्विनीषु च क्षमाभृतां समभिषेक इष्यते ॥' इति । चंडेश्वरोऽपि—'मैत्रं शाक्रं श्रवणः पुण्यं त्रीण्युत्तराणि चाश्विकरैः । पौष्णं प्राजापत्यमृगशिरै' इति । तस्माच्चित्राग्रहणं निर्मूलम् । शीर्षोदय इति । शीर्षोदया मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुंभाख्याः । यदाह वराहः—'गोजाश्विकर्मिथुनः समृगा निशाख्याः पृष्ठोदयाजिमिथुनाः कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा लग्ने समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् ॥' इति । एषु शीर्षोदयराशिषु अभिषेकलग्ने वा अथवा उपचये विशेषानुक्तेः स्वजन्मलग्नात्स्वजन्मराशितो वोपचयभवने त्रिषडेकादशमानामन्यतमे तनौ लग्ने वा सति शुभे शुभग्रहाकांते शुभग्रहेक्षिते वा राजाभिषेकः शुभः । यदाह वसिष्ठः—'शीर्षोदये चोपचये ग्रहे वा स्वजन्म-लग्नादथ लग्नेषु । शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा स्थिरं पदं स्यात्सततं हि रा-

ज्ञाम् ॥' इति । अपिशब्दात्स्वजन्मराशेरप्युपचयभवनं ग्राह्यम् । यदाह क-
श्यपः—'जन्मराशेरुपचये लग्ने शीर्षोदये स्थिरे । शुभग्रहेक्षितयुते नृपेषु ने-
क्षिते परैः ॥' इति । परैः पापग्रहेस्तृतीयषष्ठेकादशस्थानस्थितैः शुभग्रहैः प्र-
थमचतुर्थसप्तमदशमनवपंचमैकादशद्वितीयतृतीयस्थानस्थितैः राजाभिषेकः
शुभदः । यदाह वसिष्ठः—'त्रिकोणकेंद्रत्रिधनेषु सौम्यैस्त्रिषष्ठलाभर्शगतैश्च
पापैः । षष्ठाष्टलग्नव्ययवर्जितेन चंद्रेण राज्ञां शुभदोऽभिषेकः ॥' इति ॥ २ ॥

अथ स्थानविशेषपापग्रहैरशुभं फलं सापवादं इंद्रवंशयाह—

पापैस्तनौ रुद्धिधने मृतिः सुते पुत्रार्तिरर्थव्ययगैर्दरिद्रता ।
स्यात्खेऽलसो भ्रष्टपदो द्युनांबुगैः सर्वं शुभं केंद्रगतैः शुभग्रहैः ॥३॥

पापैरिति ॥ तनौ लग्ने पापग्रहैः रुक् रोगः स्यात् राज्ञो नाश इति शेषः ।
निधने अष्टमस्थाने पापग्रहैः मृतिः मृत्युः स्यात् । सुते पंचमस्थाने पापग्रहैः
पुत्रार्तिः पुत्रजनितपीडा स्यात् । अर्थव्ययगैः द्वितीयद्वादशस्थानस्थितैः पापैः
दरिद्रता दारिद्र्यं स्यात् । खे दशमे पापग्रहैः अलसो निरुद्योगः । द्युनांबुगैः
सप्तमचतुर्थस्थानस्थितैः पापग्रहैर्भ्रष्टपदो भ्रष्टैश्वर्यः स्यात् । उपलक्षणत्वात्
षष्ठाष्टमद्वादशस्थानस्थितश्चंद्रोपि मृत्युदः । यदाह वसिष्ठः—'पापग्रहैः स्वां-
त्यगतैश्च निःस्वो रोगी विलम्बोपगतैर्भवेत्सः । पदच्युतः सप्तचतुर्थगैस्तु पु-
त्रस्थितैः सर्वसुतेर्विहीनः ॥' इति । 'नूनं व्ययाष्टारिगतः शशांकः क्षितीश्वरं
हंति तदा बलिष्ठः' इति । बलिष्ठशब्दोपादानान्निर्बलचंद्रः व्ययाष्टमपष्टगतो
न दुष्टफलद इति तात्पर्यम् । अथापवादमाह । सर्वमिति । केंद्रगतैः शुभ-
ग्रहैः सर्वं प्रागुक्तं दुष्टफलं शुभं शुभोदकं स्यात् ॥ ३ ॥

अथाभिषेके राज्ञः संपत्स्वैर्यकनृयोगद्वयं भुजंगप्रयातेनाह—

गुरुर्लग्नकोणे कुजोऽरौ सितः खे स राजा सदा मोदते राजलक्ष्म्या
तृतीयायगौ सौरिसूर्यौ खबंध्वोर्गुरुश्चेद्वरित्री स्थिरा स्यान्नृपस्य ४

गुरुरिति ॥ लग्ने गुरुश्चेत्स्यादथवा कोणे नवमे वा गुरुः स्यात् कुजो मं-
गलोऽरौ शत्रुगृहे षष्ठे स्यात् सितः शुक्रः कर्मगो दशमगः स्यात् एतादृशो अ-
भिषेकयोगो यो राजा अभिषिच्यते स राजा सर्वदा सार्वकालं राजलक्ष्म्या
मोदते । अयमेको योगः । यदाह वसिष्ठः—'यस्याभिषेके पुरुहूतमंत्री लग्ने
त्रिकोणे यदि वा भवेत्सः ॥ पष्टः कुजः कर्मगतश्च शुक्रः स मोदते विक्रम-
राजलक्ष्म्या ॥' इति । अथापरयोगः । सौरिसूर्यौ तृतीयायगौ स्यातां यथा-
संख्यं शनिस्तृतीये सूर्यः रविः एकादशे स्यात् गुरुः खबंध्वोः खे दशमे बंधौ
चतुर्थे वा चेद्गुरुः स्यात् एवंविधे योगेऽभिषिक्तस्य नृपस्य राज्ञः धरित्री पृथ्वी
स्थिरा सदा हस्तगता स्यात् । यदाह कश्यपः—'त्रिलाभस्यः शनिः सूर्यश्चतुर्थे
वांबरे गुरुः । यस्याभिषेकः क्रियते तत्र तस्य मही स्थिरा ॥' इति । श्रीपतिरपि—

‘त्रिलाभसंस्थौ शनितिगमरश्मी मेपूरणे बंधुगृहे गुरुश्च । यस्यात्र योगे क्रियतेऽभिषेकः संपत्स्थिरा तस्य चिरायुषः स्यात् ॥’ इति मेपूरणं दशमम् । केचिन्त्रिलाभारिगौ सौरिसूर्यावित्याहुः । अन्यत्समानम् । तृतीयैकादशषष्ठानामन्यतमस्थानद्वये स्थितौ सौरिसूर्यौ स्यातामित्यर्थः । एतदपि युक्तमेव । यदाह वसिष्ठः—‘दुश्चिक्वलाभारिगता विनार्की स्वस्थोमरेज्यो यदि बंधुगेहे । यस्यात्र योगे क्रियतेऽभिषेकः संपत्स्थिरा तस्य चिरायुषः स्यात् ॥’ इति । अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्प इति शिवम् ॥ ४ ॥

अथ राजाभिषेकप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

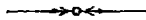
इति श्रीदैवज्ञानंतनुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
दशमं राजाभिषेकप्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने ह्यभिषेचनप्रकरणं राज्ञोऽगमत्पूर्णताम् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विदुषः गोविंदज्योतिर्विद्विर-
चितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायं दशमं राजाभिषेक-
प्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ १० ॥

अथ यात्राप्रकरणमेकादशम् ।

पार्वतीहृदयपद्मभास्करं वक्रतुण्डमघसंघवारणम् ।

तं प्रणम्य कुरुते नयान्वितां यात्रिकप्रकरणस्य दीपिकाम् ॥ १ ॥

अथ यात्राप्रकरणं व्याख्यायते तत्र किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य देशांतरगमनं यात्रा । सा च संक्षेपतो द्विविधा । एका समरविजययात्राऽपरा सामान्ययात्रा । तत्र शत्रुनगरजयार्थं वक्ष्यमाणयोगलभजातकोत्तराजयोगलभेपु प्राधान्येन यात्रा सा समरविजयाख्या । यद्यपि कानिचिन्नगराणि विनैव युद्धं कटकबाहुल्यादेव वशं याति तथापि युद्धसंभावनास्त्येव । या द्रव्यार्जनार्थं वाराणस्यादितीर्थदर्शनार्थं वा तिथ्यादिशुद्धिमंगीकृत्य यात्रा सा सामान्ययात्रा । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘परविषये विजयार्थं गंतुर्यात्रा तु समरविजयाख्या । निखिलाऽपरयात्रा या सामान्या सा भवेद्विविधा ॥ कथिततिथिवासरक्षेष्वाभिम-
तफलदा भवेच्च सामान्या । समराह्वया च यात्रा योगविलम्बक्षितीशयोगेषु ॥’
इति । तत्र यात्राप्रकरणं प्रारिप्सुर्ग्रंथकृद्यात्राधिकारिणस्तावत्प्रहर्षिणी-
छंदसाह—

यात्रायां प्रविदितजन्मनां नृपाणां

दातव्यं दिवसमबुद्धजन्मनां च ।

प्रश्नाद्यैरुदयनिमित्तमूलभूतै-

र्विज्ञाते ह्यशुभशुभे बुधः प्रदद्यात् ॥ १ ॥

यात्रायामिति ॥ वैरिव्यतिरिक्तसकललोकहितकारित्वान्नृपस्य वक्ष्यमाणशुभाशुभसमुदायविचारस्य सकलशिष्टसंमतत्वेन तदधीनत्वाच्च नृपग्रहणम् । नच नृपग्रहणाद्राज्ञामेवैष विचारो युक्त इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणयोगलभ्रेषु प्रतिश्लोकं राजपदानुपादानप्रसंगात् । प्रकरणादेतल्लाभादविस्मरणार्थमिति चेन्न । दिक्शूलादावप्यविस्मरणार्थं नृपग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । तस्माद्यथासंभवं राजव्यतिरिक्तस्य ब्राह्मणादेरप्येष विचार उपयोज्यः । एतमेव च वसिष्ठावृषिवाक्येष्वपि समाधेयम् । प्रविदितं छायाघटिकादिना ज्ञातं जन्म जन्मसमयो लक्षणया तत्कालीनलग्नकुण्डलीस्थशुभाशुभग्रहसूचितशुभाशुभफलोदकज्ञानं येषां तेषां नृपाणां यात्रायां दिवसं दातव्यं यात्रादिनं देयमित्यर्थः । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इति दिवसशब्दो नपुंसकलिंगः । तच्च ज्ञानं जातकशास्त्राधीनम् । शुभफलदग्रहस्य दशायामंतर्दशायां च राज्ञो यात्रा विधेया । अशुभफलदग्रहस्य दशायामंतर्दशायां च यात्रा नैव विधेया । यदाह वराहः—'विदिते होराशाशौ स्थानादिबले ग्रहाणां च । आयुषि च परिज्ञाते शुभमशुभं यातुरिह वाच्यम् ॥' इति । वसिष्ठोपि—'निखिलगुणयुजां राज्ञां कथयामि विधानमत्र यात्रायाम् । जातकमवलोक्य वदेत्फलसिद्धिस्त्वन्यथा मृषा भवति ॥' इति । ननु यस्य दैवाज्जन्मकालो न विदितस्तस्य कथं यात्रा स्यादित्यत आह—अबुद्धेति । अबुद्धमज्ञातं जन्म जन्मकालो येषां तेषामपि प्रश्नाद्यैः पृच्छोपश्रुत्यादिभिरशुभे शुभे विज्ञाते निर्ज्ञाते सति बुधो यात्रादिवसं प्रदद्यात् । कीटशैः उदयो दिनेदिने राज्याभिवृद्धिरथवा लग्नं निमित्तं शकुनादि एतदादीनि वस्तूनि मूलभूतानि निदानकारणानि येषां तैः । यदाह नारदः—'अज्ञातजन्मनां नृणां फलासिर्गुणवर्णवत् । प्रश्नोदयनिमित्ताद्यैस्तेषामपि फलोदयः ॥' इति । नन्वत्र नारदवाक्ये अज्ञातजन्मनः पुंसो यात्राफलं पुणाक्षरतुल्यमिति पूर्वार्थे उक्तम् । प्रश्नादिना तु तादृश्यपि फलासिरिति पूर्वपरविरोधः । उच्यते । प्रश्नादिनाहि शुभाशुभनिर्णये कृते निष्पन्नमपि यात्राफलं पुणाक्षरतुल्यम् । पुणः कीटविशेषः । स यथाशक्ति काष्ठं भिदन् तत्र दैवादेकः ककारादिको वर्णो जायते तद्वदिदम् । यदा तु प्रश्नादिना शुभनिर्णयसद्भावे क्रियमाणा यात्रावश्यफलदेति न कोपि विरोधः । विशेषमाह बृहद्यात्रायां वराहः—'तस्मान्नृपः कुसुमपुष्पफलाग्रहस्तः प्रातः प्रणम्य रवये हरिदिङ्मुखस्थः । होरांगशास्त्रकुशलान्हितकारिणश्च संगृह्य दैवगणकान्सकृदेव पृच्छेत् ॥ अथ नृपतिसमीपे दैवविपृष्टमात्रः फलमुदयनिमित्तैस्तर्कयेच्छास्त्रदृष्ट्या ।

सदसि सदिति वाच्यं यद्यपि स्यादनिष्टं स्फुटमपि कथनीयं मंत्रिणे भूभुजे वा ॥' इति ॥ १ ॥

अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसां साधारण्येन यात्रा वक्ष्यते । तत्र ज्ञातजन्मनां जातकाद्यवगतशुभफलानां यात्राविचारोऽल्पपायाससाध्यः । अज्ञातजन्मनां तु जातकशास्त्रे प्रश्नाद्यनुक्तेः कथं तद्यात्रानिर्वाह इत्याशङ्क्य शुभफलयात्रावेदकं प्रश्नं द्रुतविलंबितेनाह—

जननराशितनू यदि लग्नगे तदधिपौ यदि वा तत एव वा ।

त्रिरिपुखायगृहं यदि वोदयो विजय एव भवेद्भुधापतेः ॥२॥

जननेति ॥ नन्वत्र कथमज्ञातजन्मत्वं यावता जन्मराशिलग्नज्ञानं विना समयज्ञानं नैव भवेत् । सत्यम् । यद्यपि राशिलग्नज्ञानं ज्ञातं तथापि विशिष्यजातकागमजशुभफलदग्रहदशानवगमादज्ञातजन्मत्वं ज्ञेयम् । अतएव राशिलग्नज्ञानाभावे यदि पृच्छति प्रश्नं वक्ष्यति । जननं जन्म तत्संबंधिनी राशिलग्नं ते यदि प्रश्ने स्यातां जन्मराशिजन्मलग्नं वा यदि प्रश्नलग्नं स्यात्तदा वसुधापते राज्ञो विजय एव । अथवा तदधिपौ जन्मलग्नजन्मराश्योः स्वामिनौ लग्नगतौ स्यातां तदापि वसुधापतेर्विजयः । अथवा ततएव ताभ्यामेव जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव त्रिरिपुखायगृहं तृतीयपष्ठदशमैकादशानामन्यतमं गृहं यद्युदयो लग्नं स्यात्तदापि वसुधापतेर्विजय एव । शत्रुक्षय एव स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः—‘जन्मोदये जन्मराशौ तयोरीशस्थमेपि वा । ताभ्यां श्यायारिदशमे यातुः शत्रुक्षयो भवेत् ॥’ इति । अत्र तदीशः शुभग्रहश्चेलग्नगोऽपेक्षित इत्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—‘जन्मराशौ लग्नगते तदीशे वापि लग्नगे । अभीष्टफलदा यात्रा राशीशश्चेच्छुभग्रहः ॥ जन्मलग्नलग्नगते तदीशे वापि लग्नगे । अथ लाभप्रदा यात्रा लग्नेशश्चेच्छुभग्रहः ॥’ इति । केचित्ताभ्यामित्यनेन जन्मलग्नजन्मराश्यभिप्राभ्यामित्याहुः । तत्र ‘जन्मराशिचिलग्न्याभ्यां लग्ने वोपचये गृहे । संपूर्णफलदा यात्रा तथैव विजयप्रदा ॥’ इति वसिष्ठेन कंठतएव जन्मराशिलग्न्याभ्यामित्युक्तत्वात् ॥२॥

अथान्यं प्रश्नं मंजुभाषिणीछंदसाह—

रिपुजन्मलग्नभमथाधिपौ तयोस्तत एव वोपचयसन्न चेद्भवेत् ।

हिबुके धुनेऽथ शुभवर्गकस्तनौ यदि मस्तकोदयगृहं तदा जयः ॥

रिपुजन्मलग्नभमिति ॥ रिपोः शत्रोर्जन्मलग्नभं यजन्मलग्नं जन्मराशिश्च तच्चैप्रभलमाद् हिबुके चतुर्थे धुने सप्तमे वा स्यात्तदा राज्ञः पराजयो न भवेत्, अथवा ततएव ताभ्यां शत्रोर्जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव वोपचयगृहं त्रिषडेकादशदशमानामन्यतमगृहं प्रश्नलग्नाद्दिबुके चेत्, अथवा तयोः शत्रुजन्मलग्नराशयोरधिपौ स्वामिनौ प्रश्नलग्नाद्दिबुके धुने वा स्यातां तदापि

विजय एव । अथवा तनौ प्रभलमे शुभवर्गकः शुभग्रहाणां यः षड्वर्गकश्चे-
त्स्यात्तदापि जय एव । अथवा यदि मस्तकोदयाः शीर्षोदयराशयः प्रभगताश्चे-
त्स्युस्तदापि जय एव । शीर्षोदयराशीनाह वराहः—‘गोजाश्वकर्कमिथुनाः
समृगा निशास्थाः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्त एव । शीर्षोदया दिनब-
लाश्च भवन्ति शेषा लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् ॥’ इति । पृथुरोमा
मीनः । श्रीपतिः—‘इदमप्यरिसंभवं यदास्ते हिबुके वा विजयस्तदापि
यातुः । शिरसोदयमेति यश्च राशिर्जयकृत्सोप्युदये तथेष्टवर्गः ॥’ इति । यदा
अस्ते इति पदच्छेदः । अस्ते सप्तमस्थाने । इदंशब्देन प्रागुक्तपद्योक्तार्थः परामृ-
श्यते । ‘जन्मराशिरुत जन्मविलग्नं तत्पती उदयगौ यदि वा स्तः । आयकर्म-
रिपुभान्युत ताभ्यां शत्रुसंक्षयमवेहि तदानीम् ॥’ जन्मराशिरित्या-
दिकं सर्वं शत्रुसमुद्भवं चेदस्ते सप्तमस्थाने स्यादथवा हिबुके स्यात्तदापि या-
तुर्नृपस्य विजय इत्यर्थः । वराहोपि—‘उदयमुदयपं वा जन्ममं जन्मपं वा
तदुपचयगृहं वा वीक्ष्य लग्ने यियासोः । विनिहतमरिपक्षं विद्धि शत्रोरिदं वा
हिबुकगृहसमेतं पृच्छतोस्तत्स्थितं वा ॥’ इति ॥ ३ ॥

अथाज्ञातजन्मनां शुभफलदं प्रश्नं तोटकछंदसाह—

यदि पृच्छितनौ वसुधा रुचिरा शुभवस्तु यदि श्रुतिदर्शनम् ।
यदि पृच्छति चादरतश्च शुभग्रहदृष्टयुतं चरलग्नमपि ॥ ४ ॥

यदीति ॥ अत्र वसुधापतेर्जय इत्यनुवर्तते । यदि पृच्छितनौ प्रभलमे
वसुधा भूमी रुचिरा स्यात्, अथवा यदि शुभवस्तु मांगल्यवस्तु वस्त्राभरणादि
श्रुतिदर्शनगं श्रवणगोचरं दर्शनगोचरं वा, दर्शनमत्र चाक्षुषम्, अथवा प्रष्टा
भादरतो देवज्ञं पृच्छति तदा वसुधापतेर्जयः स्यादिति सर्वत्र व्याख्येयम् ।
यदाह श्रीपतिः—‘मनोरमा भूर्यदि पृच्छतः स्यान्मांगल्यवस्तुश्रुतिदर्शने
स्तः । यथादरात्पृच्छति वा ग्रहज्ञं तदादिशेदस्ति जयस्तवेति ॥’ इति । अथवा
चरलग्नं मेषकर्कतुलामकराणामन्यतमं यदि प्रभलम् शुभग्रहैः दृष्टं युतं वा
तदापि राज्ञो जयः । ‘करोति राशिर्गमनं फलं च चरो विलग्नं शुभदृष्टयुक्तः’
इति श्रीपत्युक्तेः ॥ ४ ॥

अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसां साधारण्येनाशुभफलदं प्रश्नं मालिनीछंदसाह—

विधुकुजयुतलग्ने सौरिदृष्टेऽथ चंद्रे

मृतिभमदनसंस्थे लग्ने भास्करेऽपि ।

हिबुकनिधनहोराधूनगे वापि पापे

सपदि भवति भंगः प्रशक्तुस्तदानीम् ॥ ५ ॥

विधिवति ॥ विधुकुजयुते चंद्रमंगलयुक्ते लग्ने सौरिणा कानिना दृष्टे तदा

प्रश्नकर्तृनृपादेर्भंगः शत्रुतः पराजयो नाशो वा स्यात् । अथ चंद्रे मृतिभम-
दनसंस्थेऽष्टमसप्तमसंस्थे लग्नगे च भास्करे सत्येवंविधे विशिष्टे योगे प्रष्टुर्भंगः
स्यात् । तथा अपिशब्दोऽव्ययानामनेकार्थत्वाद्विपर्ययार्थः । तथाहि । अपि-
र्विपर्यये वा सति भास्करे मृतिभमदनसंस्थे चंद्रे लग्नगे च सति एवंविधे
योगे प्रष्टुर्भंगः स्यात् । उक्तंच वराहेण—‘सचंद्रे रुधिरं लग्ने भंगः सूर्यात्मजे-
क्षिते । धूननधनगे चंद्रे लग्ने याते दिवाकरे । त्रिपर्यये वा यातस्य त्रासभंग-
वधागमाः ॥’ इति । वा अथवा पापग्रहे चतुर्थाष्टमलग्नसप्तमस्थानानामन्यतमस्थे
सति प्रष्टुर्भंगः स्यात् । उक्तंच वराहेण—‘निधनहिबुकहोरासप्तमर्धेषु पापा
न शुभफलकराः स्युः पृच्छतां मानवानाम् । दशमभवन्नयुक्तेष्वेव सौम्याः
समस्ताः सदसदिदमशेषं यानकालेपि विल्यम् ॥’ इति ॥ ५ ॥

अथ याता कस्यां दिशि गमिष्यतीति प्रश्ने निर्णयं भुजंगप्रयातेनाह—

त्रिकोणे कुजात्मौरिशक्रज्जीवा

यदेकोपि वा नोगमोर्काच्छशी वा ।

बलीयांस्तु मध्ये तयोर्यो ग्रहः स्या-

त्स्वकीयां दिशं प्रत्युतासौ नयेच्च ॥ ६ ॥

त्रिकोणे इति ॥ कुजान्मंगलात्रिकोणे नवमपंचमे सौरिशुक्रज्जीवाः
शनैश्चरशुक्रबुधगुरवश्चेत्युरथवा एकोपि वा सौरिशुक्रज्जीवानामन्यतम-
श्चेन्निकोणे स्यात्तदा याता यां दिशमुद्दिश्य जिगमिषति तत्र दिशि
गमो गमनं न स्यात् । वा अथवाऽर्काच्छशी त्रिकोणे चेत्स्यात्तदाप्युद्दिष्टदि-
गमनं न स्यादेव । तर्हि कस्यां दिशि गमनं स्यादित्यत आह—बलीयानिति ।
तयोर्मध्येऽधुनोक्तोद्दिष्टदिक्प्रतिबंधकारकयोर्मध्ये यो ग्रहो बलवान्स्यात्स्व-
कीयां दिशं प्रत्युत सांप्रतं नयेत् । च पादपूरणे । यदाह वराहः—‘एकोपि
जीवज्ञसितासितानां कुजात्रिकोणे रवितोथर्वेदुः । यत्रोद्यतस्तत्र न याति
याता तयोर्बलीयान्नयति स्वकाष्ठाम् ॥’ इति । काष्ठां दिशम् । ग्रहं दिशस्तु
‘सूर्यः सितो भूमिसुतः’ इत्यादिना वक्ष्यति ॥ ६ ॥

अथैतादृशं द्वितीयं योगं मदलेखालंदसाह—

प्रश्ने गम्यदिगीशात्खेटः पंचमगो यः ।

बोभूयाद्बल्युक्तः स्वामाशां नयतेऽसौ ॥ ७ ॥

प्रश्न इति ॥ गम्यदिगीशात् गंतुमिष्टा या दिक् तस्याः ईशः स्वामी प्रश्ने
प्रश्नक्षणे यस्मिन्स्थाने स्यात्ततः पंचमे स्थाने यो ग्रहो बल्युक्तो बोभूयाद्बल-
युक्तो भवेत्तदासौ ग्रहः स्वां स्वीयामाशां दिशं नयते प्रापयति । उक्तंच व-
राहेण—‘यात्रादिगीशाद्यदि पंचमेऽन्यो गृहे ग्रहो वीर्ययुतस्तु तिष्ठेत् । समु-

द्यता सा कथितानि भुक्त्वा फलानि वीर्यान्नयति स्वकाष्ठाम् ॥' इति । अन्यदपि योगांतरं तेनैवोक्तम्—'परस्परं सौरिकुजौ रवींद्र त्रिकोणगौ भार्गव-लोहितौ वा । फलं यदुक्तं तदशेषमेव विनाश्य पश्चाज्जयति स्वकाष्ठाम्' इति ॥७॥

अथैवं प्रश्नलमात्रप्रष्टुः शुभाशुभं निर्णय यात्राकालादि भुजंगप्रयातेनाह—

धनुर्मेषसिंहेषु यात्रा प्रशस्ता

शनिज्ञोशनोराशिगे चैव मध्या ।

रवौ कर्कमीनालिसंस्थेऽतिदीर्घा

जनुःपंचमसत्रिताराश्च नेष्टाः ॥ ८ ॥

धनुरिति ॥ रवौ धनुर्मेषसिंहस्थिते सति यात्रा प्रशस्ता शुभफलदा । शनिज्ञोशनोराशिगे मकरकुंभकन्यामिधुनवृषतुलागते रवौ यात्रा मध्या मध्यमफलदा न शुभदा नाप्यशुभफलदेत्यर्थः । कर्कमीनालिसंस्थे रवावतिदीर्घा बहुकालसाध्या यात्रा हीनफलेत्यर्थः । यदाह लल्लुः—'यात्राजसिंहतुरगोपगते वरिष्ठा मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु । भानौ कुलीरवृषवृश्चिकगेऽतिदीर्घा शस्तस्तु देवलमनेऽध्वनि पृष्ठगोऽर्कः ॥' शस्त इति देवलाचार्यमतेऽध्वनि मार्गेऽर्कः सूर्यः पृष्ठगः शस्तः । पृष्ठगत्वं तु भ्रमणवशेन सूर्यो ह्यहोरात्रमध्ये उदयकालादारभ्य प्रहराष्टकेन प्रदक्षिणं प्राच्याद्यष्टौ दिशो भ्रमतीति । यदाह वसंतराजः—'दग्धा दिर्गशी ज्वलिता दिर्गैंद्री प्रभूमिता चानलदिक् प्रभाते । इत्येवमेव प्रहराष्टकेन भुंक्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥ दग्धा दिगुक्ता दिननाथभुक्ता विवस्वदाभा भवति प्रदीप्ता । संभूमितायां सविता प्रयाता शेषा दिग्गताः खलु पंच शांताः ॥' इति । एतेन भ्रमणप्रकारेण यस्यां दिशि यस्मिन् प्रहरे भ्रमणसंभवः सा दिक् सूर्यसंमुखेत्युच्यते । तत्पंचमी दिक् सूर्यपृष्ठगतेत्युच्यते इति पितृचरणा व्याचख्युः । वयं त्वेवं व्याकुर्मः । शस्त इति । द्वादशराशिचक्रभ्रमणवशेन यस्यां दिश्यर्कः स्थितस्तान् पृष्ठतः कृत्वा यायादित्यर्थः । यथा लग्नस्थेऽर्के पश्चिमां दिशं गच्छेत् चतुर्थेस्थे सूर्ये दक्षिणां दिशं गच्छेत् सप्तमे सूर्ये पूर्वां गच्छेत् दशमस्थे सूर्ये उत्तरां दिशं गच्छेत् । यदाह देवलः—'लग्नस्थे वरुणाशां हिंबुकस्थे दक्षिणां रवौ यायात् । सप्तमगे पूर्वाशां मेघूरणसंस्थिते सौम्याम् ॥' इति । एवं विदिक्ष्वपि तुल्यन्यायत्वाज्ज्ञेयम् । यथा द्वितीयस्थे तृतीयस्थे वा सूर्ये नैर्ऋतीं गच्छेत् पंचमस्थे षष्ठ्ये वा सूर्ये भाभेयीं गच्छेत् अष्टमस्थे नवमस्थे वा सूर्ये ऐशानीं गच्छेत् एकादशस्थे द्वादशस्थे वा सूर्ये वायव्यां गच्छेदिति । अथ तारानिषेध उच्यते—जनुरिति ॥ स्वजन्मनक्षत्राद्दिननक्षत्रं यत्संख्यं स्यात्तत्तत्रवभक्तमवशिष्टाः प्रथमसप्तमपंचमतृतीयाख्यास्ताराश्चेत्युक्तदा नेष्टाः निषिद्धाः । यदुक्तं रत्नमालायां श्रीपतिना—'स्वक्त्वा त्रिपंचादिमसप्ततारा' इति । नार-

दोषि—‘विपंचसप्तम्याद्येषु यात्राभीष्टफलप्रदा’ इति । जनुरित्यादिनक्षत्रो-
क्तिसमीपे वक्तव्यमप्यत्रोक्तं पादपूरणार्थम् ॥ ८ ॥

अथ तिथिनक्षत्रशुद्धिं भुजंगप्रयातेनाह—

न षष्ठी न च द्वादशी नाष्टमी नो
सिताद्या तिथिः पूर्णिमामा न रिक्ता ।
हयादित्यभिर्त्रेदुजीवांत्यहस्त-
श्रवोवासवैरेव यात्रा प्रशस्ता ॥ ९ ॥

नेति ॥ सिताद्या तिथिः शुक्लपक्षप्रतिपत् अर्थात्कृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा अमा
अमावास्या अन्यास्तिथयो नामतः प्रसिद्धाः ज्ञेयाः आसु तिथिषु यात्रा प्रश-
स्तेति वाक्यार्थः । पदार्थस्त्वयं । षष्ठी न यात्रायां प्रशस्तेत्यर्थः । एवं सर्वत्र ।
बहु नकारकरणं कवित्वे पदानां पुनरुक्त्या गौरवलाघवविचारो नास्तीति घोषयि-
तुम् । न खरो न च भूयः स्यान्मृदुरिति वत् । यदाह नारदः—‘षष्ठ्यष्टमीद्वा-
दशिकारिक्तामावर्जितासु च । यात्रा शुक्लप्रतिपदि निधनाय भवेदिति ॥’
अर्थात्पञ्चादिनिषिद्धतिथिव्यतिरिक्तास्तिथयो यात्रायां प्रशस्ता इत्यर्थः । अत्र
प्रत्येकं तिथिफलान्याह वसिष्ठः—वलक्षपक्षे प्रतिपदप्रयागे भंगप्रदा वा
निधनप्रदा वा । यशस्करी भूरिधनप्रदा च या पंचमी मृत्युकरी च षष्ठी ॥
सप्तमी विजयदा ह्यथाष्टमी शोकदुःखभयदामयप्रदा । सर्वदुःखशमनी यश-
स्करी लाभदा च दशमी निरंतरम् ॥ पशुप्रदा मानकरी सुगंधरक्तांबरानेक-
शुभप्रदा स्यात् । एकादशी चित्रमृगप्रभृता धान्याकरा ह्युत्तमवस्तुदा स्यात् ॥
भूरिभूतिनाशिनी भूरिशर्महारिणी भूरिभीतिदायिनी द्वादशी प्रभंगदा ।
त्रयोदशी सुभोगदा विपक्षपक्षनाशिनी विनाशदाथ पूर्णिमा यशःक्षयं करो-
त्यमा ॥’ वलक्षपक्षः शुक्लपक्षः । यस्यां प्रतिपदि सत्यपि उदये चंद्रस्यातिक्षी-
णत्वाद्भंगप्रदत्वं, यदा तु चंद्रोदयाभाव एव तदा निधनप्रदत्वं मरणदातृत्वं
च अर्थात् कृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा । आहुश्च—‘प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धि-
रेव न संशयः’ इति तत्कृष्णप्रतिपद्विषयम् । हयेति । ननु तिथयः प्रोक्ताः
मध्ये वारान्विहाय नक्षत्रोक्तिर्न संगच्छते । किंच वसिष्ठेनोक्तत्वाद्द्वारा वक्तव्या
एव ‘सुरेज्यदैत्येज्यशर्षोदुजानां वाराश्च वर्गाः शुभदाः प्रयागे । आदित्यभू-
सुनुशनैश्चराणां वाराश्च वर्गा न शुभप्रदाः स्युः ॥’ इति । फलान्यथाह राज-
मार्तंडः ‘सूर्यदिनेऽध्वनि नाशश्चंद्रे शक्तिक्षयोऽर्थनाशश्च । ज्वलनासृक्पि-
त्तरुजः कौजे बौधे सुहः प्राप्तिः । जैत्रे जयधनलब्धिः शुके स्त्रीवस्त्रगंधधन-
लाभः । दैन्यवधवंधरोगान्नाप्नोति दिनेऽर्कपुत्रस्य ॥’ इति । तस्माद्द्वारा व-
क्तव्या एवेति चेद् । उच्यते । न वक्तव्या एव वारा इति वयं ब्रूमः । कुतः ।
नारदकश्यपावृषिभिरनुक्तत्वात् । किंच ‘न मंदेंदुदिने प्राचीं न गच्छेद्-
क्षिणां गुरौ । सितार्कयोर्न प्रतीचीं नोदीचीं ज्ञारयोरपि ॥’ इति नारदवाक्य-

बोधितम् । 'तुहिनकरमंदवारे शक्रदिशं व्रजेद् गुरौ च याम्यायाम् । रविस्ति-
तदिने प्रतीच्यां सौम्यदिशं ज्ञारयोश्च वारशूलं स्यात् ॥' इति वसिष्ठवाक्य-
बोधितमपि पापग्रहवारशूलं सर्वमते निरर्थकमापद्येत सामान्यत एव निषे-
धस्तत्रान् । दोषाधिक्यसूचनार्थमिति चेन्न । भिन्नकर्तृकेषु मुनिग्रंथेषु मुनि-
वचनानां वैयर्थ्यानर्हत्वादेवंविधा गतिरुचिता न त्वेककर्तृके ग्रंथे । तत्रहि पू-
र्वापरविरोधे अर्थांतरं वाक्यार्थं ग्रंथांतरेण सहैकवाक्यता वा कार्या । तत्रायं
वसिष्ठवाक्यस्वरसः—'तुहिनकरमंदवारे' इति वाक्यात्पापवारनिषेधो गौण
इत्यनुमीयते । तत्र तस्य गतिस्त्वेवम् । यदा स्वजन्मराशेरुपचयस्थानस्थो
यो ग्रहः स्यात्स शुभो वा पापो वा भवतु सर्वदिक्षु हितः परंतु शूलदिशो
विहाय । यदात्वनुपचयस्थानस्थः स्यात्स कुत्रापि न हितः । यदाह राजमा-
र्तंडः—'उपचयकरग्रहदिने शुद्धिः कूरेऽपि पापिनां भवति । सौम्येऽप्यनुपच-
यस्थे न भवति यात्रा शुभा यातुः ॥' इति । एवं ग्रंथभेदेन चंद्रशुभाशुभो-
क्तिरपि परिहर्तव्या । केचित्पुष्टक्षीणचंद्रविषयेत्याहुः । तस्मान्नाथो वारोक्त्या ।
अतो ग्रंथकृतापि नोक्ता वारा इत्यलमतिप्रसंगेनेति प्रस्तुतमनुसरामः । हयेति ।
हयोऽश्विनी आदित्यं पुनर्वसुः मित्रोऽनुराधा इंद्रुर्मृगः जीवः पुष्यः अंयं रेवती
हस्तादयः प्रसिद्धाः एतैर्नवनक्षत्रैरेव यात्रा प्रशस्तोत्तमा । यदाह वसिष्ठः—
'पौष्णद्रवादित्यकरं ज्यमित्रमिदुर्हरीवासवभानि यानि । श्रेष्ठानि यात्रासु न-
वैव तानि मुक्त्वा त्रिपंचादिमससमानि ॥' इति । श्रेष्ठानीत्युक्तेः कियतां
नक्षत्राणां मध्यमत्वं कियतां निकृष्टत्वं चानुमीयते । तदपि तेनैवोक्तम्—
'तिस्रोत्तरावारुणैर्ऋतैर्द्रपूर्वात्रयं ब्राह्मभयुग्दर्शवम् । मध्यानि नेष्टान्यनला-
निलेशद्विद्वेवचित्राहिमघांतकानि ॥' इति । तिस्र उत्तरा इति वक्तव्ये ति-
स्रोत्तरा इत्यार्षेः संधिः । गुरुस्तु बहूनि भानि निषिद्धान्याह—'पूर्वासु त्रिषु
याम्यर्क्षे ज्येष्ठायां रौद्रभौरगे । सर्वांशासु गते यात्रां प्राणहानिर्भविष्यति ॥' इति ।
केचित्तु—'पूर्वात्रयं सानलमग्रजानां राज्ञां तु पुष्येण सहोत्तराणि । सपौष्णमैत्रं पि-
तृद्वतं च प्रजापतेर्भं च कृषीवलानाम् ॥ आदित्यहस्ताभिजिदाश्विनानि वणिग्ज-
नानां प्रभवन्ति भानि मूलत्रिनेत्रानलवारुणानि भान्युग्रजातेः प्रभविष्णुतायाः ॥
सौम्येन्द्रचित्रावसुदैवतानि भानि ग्रहस्वाम्यमुपागतानि । सार्षपं विशाखाश्र-
वणो भरण्याश्रं डालजातेरभिनिर्दिशन्ति ॥' इति वराहोक्तेर्जातिविशेषेण या-
त्रानक्षत्राण्याहुः । तच्चिंत्यम् । यतो वराहसंहितायां नक्षत्रव्यूहाध्याये पंच-
दशसंख्याके एतानि पद्यान्युक्तानि तत्र देशजातिवस्त्वाद्युक्तेरशुभोपघाते
तेषां देशानां जातीनां च गोधूमादिवस्तूनां च पीडा । अन्यथा हि शुभमिति
तस्यार्थः । उक्तंच तत्रैव वराहेण—'रविरविसुतभोगमागतं क्षितिसुतभेदन-
वक्रदूषितम् । ग्रहणगतमथोक्तपातहतं नियतमुखाकरपीडितं च यत् ॥ तदु-
पहतमिति प्रचक्षते प्रकृतिविपर्ययात्तमेव वा । निगदितपरिवर्गं इत्यर्थं
कथितविपर्ययं समृद्धये ॥' इति । परिवर्गः स्ववर्गः ॥ ९ ॥

अथ वारशूलनक्षत्रशूले पृथ्वीछंदसाह—

न पूर्वदिशि शक्रमे न विधुसौरिवारे तथा
न चाजपदमे गुरौ यमदिशीनदैत्येज्ययोः ।
न पाशिदिशि धातुमे कुजबुधेऽर्यमर्क्षे तथा
न सौम्यककुभि व्रजेत्स्वजयजीवितार्थी बुधः ॥ १० ॥

न पूर्वदिशीति ॥ शक्रमे ज्येष्ठानक्षत्रे पूर्वदिशि न व्रजेत् । तथा विधु-
सौरिवारे सोमशनिवारेपि पूर्वदिशि न व्रजेत् । तथा अजपदमे पूर्वाभाद्रप-
दानक्षत्रे तथा गुरौ गुरुवारेपि यमदिशि न व्रजेत् । इनदैत्येज्ययोः रविशुक्र-
वारयोस्तथा धातुमे रोहिण्यां पाशिदिशि पाशी वरुणस्तस्य दिशि पश्चिमदिशि
न व्रजेत् । कुजबुधे मंगलबुधवारे तथार्यमर्क्षे उत्तराफाल्गुन्यां सौम्यककुभ्यु-
त्तरदिशि न व्रजेत् । कः । बुधः पंडितो ज्ञाता वा राजादिः । कीदृशोबुधः ।
स्वजयजीवितार्थी स्वं धनं जयः शत्रुपराजयपूर्वकः स्वोत्कर्षः जीवितमायुष्यं
प्राप्तिरित्येतेऽसौ । गच्छतश्च पुंसो द्रव्यनाशो जयनाशो मरणं वा स्यादिति
निष्कटोर्थः । यदाह नारदः—‘न मंदेंदुदिने प्राचीं न व्रजेद्दक्षिणां गुरौ ।
सितार्कयोर्न प्रतीचीं नोदीचीं ज्ञारयोरपि ॥’ इति । राजमातङ्गेन विशेष
उक्तः—‘तोयेशवह्निधनदांतकराक्षसानां यातोऽथवानिलशतक्रतुशंकराणाम् ।
द्विभागमुष्णकिरणादिदिनेषु देवैः संरक्षितोऽपि निधनं नचिरादुपैति ॥ सूर्ये
शुके कुजे राहौ मंदे चंद्रे बुधे गुरौ । अग्रतः शोभना यात्रा घृष्टतो मरणं
ध्रुवम् ॥ प्रतीचीं रविवारेण प्राचीं च रविनंदने । उदीचीं भूमिपुत्रेण न या-
याद्दक्षिणां गुरौ ॥’ इति तदेतदापवादक्यं मूलाभावादुपेक्ष्यम् । वसिष्ठः—
‘पुरुहूतदिशं पुरंदरर्क्षं नेयाद्याम्यदिशं त्वजांघ्रिधिष्ये । ज्वलनाप्यदिशं पि-
तामहर्क्षं शूलाख्यान्यथ सौम्यमर्यमर्क्षे ॥’ इति । पितामहो रोहिणी । सौम्यं
सोमदेवताकं दिशमुत्तरदिशमित्यर्थः । एतत्फलमप्याह वसिष्ठः—‘शूलसंज्ञानि
धिष्ययानि शूलसंज्ञाश्च वासराः । यायिनां मृत्युदाः शीघ्रमथवा चार्थहा-
निदाः ॥’ इति । वारशूलपरिहारमाह गुरुः—‘सूर्यवारे घृतं प्राश्य सोमवारे
पयस्तथा । गुडमंगारके वारे बुधवारे तिलानपि ॥ गुरुवारे दधि प्राश्य
शुक्रवारे यवानपि । मापान्भुक्त्वा शनेवारे गच्छश्शूले न दोषमाह ॥ तां-
बूलं चंदनं मृच्च पुष्पं दधि घृतं तिलाः । वारशूलहरण्यर्कादानाद्वारणतोऽ-
दनात् ॥’ इति । ननु—‘हयादित्य’ इत्यादिना नर्तक्यं भाति यात्रायां प्रशस्ता-
न्युक्तानि तत्रैतासां ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारोहिण्युत्तराफाल्गुनीनां यात्रायां प्र-
श्नाभावः । किंच अग्रे दिग्गारभानि सपरिधानि वक्ष्यन्ते । तत्र ज्येष्ठापश्चिमा-
स्थत्वात्प्रागुदीच्योः परिघः । पूर्वाभाद्रपदोत्तरास्थत्वादक्षिणापश्चिमयोः परिघः
रोहिणीप्राक्स्थत्वादक्षिणपश्चिमयोः परिघः । उत्तराफाल्गुनीदक्षिणास्थत्वात्प्रा-
गुदीच्योः परिघः । तत्र ‘प्रतिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य’ इति न्यायाच्चक्षत्रशूलाभि-
धानं व्यर्थमिति चेत् । उच्यते । ‘योगास्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्’ इति वक्ष्यति-

तत्र योगयात्राया आत्ययिककार्यविषयत्वात् । पंचांगशुद्धिमनादस्य केवलल-
भशुद्धौ राज्ञां यात्रायाः प्रशस्ततत्त्वोक्तेः । यदाह पराशरः—‘आत्ययिक-
कार्ययाते देवेन निपीडिते च यातव्ये । केवलविलम्बयोगादपि याता सिद्धि-
मामोति ॥’ इति । तत्र यदि नक्षत्रशुद्धौ देवाद्विहितनक्षत्रादन्यनक्षत्रेष्वपि
यात्राप्रसक्तौ सत्यां कदाचित्पूर्वस्यां दिशि गंतुर्ज्येष्ठानक्षत्रेपि यात्रा स्यात् ।
एवं दक्षिणादिदिगमने पूर्वाभाद्रपदादिनक्षत्रेष्वपि यात्रा स्यात्सा माभूदि-
त्येतदर्थं नक्षत्रशूलोक्तिः । किंच तिस्रोत्तरेत्यादीनां दशनक्षत्राणां निंद्यानिंघ-
ध्यतिरिक्तफलत्वेन मध्यमस्वोक्तेर्विहितनक्षत्रालाभसंभवे मध्यमनक्षत्रेषु या-
त्रायां प्राप्तायां ज्येष्ठादिषु दिक्शूलनक्षत्रेषु सर्वथा यात्रा न कार्येति वा स-
माधिः । अतएव दक्षिणदिशि त्रयाणामपि प्राशस्त्याव्रगतेः ऋक्षगुणैरपि
भूदेवानामिति वचनाद्वाह्यणानां नक्षत्रप्राशस्त्यावश्यकत्वाच्च मध्यमनक्षत्रध-
निष्ठादिपंचकनिषेधोपपत्तेः । शततारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदानामस-
त्वात् । नन्वेवं सति दक्षिणदिशि धनिष्ठादिपंचकनिषेधादेव पूर्वाभाद्रपदा-
निषेधः सिद्धः किंपुनर्निषेधन । उच्यते । दोषाधिक्यसूचनार्थमेवेति ऋजवः ।
वयं तु यदा एकस्मिन्नेवाहनि प्रयाणं नगरप्रवेशश्च संभवेत्तदा प्रावेशिक एव
मुहूर्तो विचार्य इत्युक्तं । यदाह गर्गः—‘प्रवेशनिर्गमं स्यातामेकस्मिन्नेव
वासरे । तदा प्रावेशिकं चित्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकम् ॥’ इति । भृगुरपि—
‘एकस्मिन्नपि दिवसे यदि चेद्रमने प्रवेशश्च । यच्छुक्रवारशूलं न चितयेद्यो-
गिनीपूर्वम् ॥’ इति । तत्र यथा प्रतिशुक्रभद्रादिको दोषो नास्ति तथेह द-
क्षिणदिशगमने पंचकदोषोपि नास्ति तादृशेपि गमने पूर्वाभाद्रपदानिषेधो
यथा स्यादित्यजपाद्ग्रहणं कृतमिति वृमः । एतच्च ‘योगाग्निसिद्धिर्धरणिपतानाम्’
इत्यत्र ‘कुलमाषांस्तिलतंदुलान्’ इत्यत्रापि च सम्यक् विचारयिष्यत इत्युक्तं
पल्लवितेन ॥ १० ॥

अथ ध्रुवादिनक्षत्रैः पूर्वाह्लादिकालविशेषे कालशूले यात्रानिषेधं शार्दूल-
विक्रीडितेनाह—

पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रमैर्न नृपतेर्यात्रा न मध्याह्नके

तीक्ष्णाख्यैरपराह्णके न लघुमैर्नो पूर्वरात्रे तथा ।

मित्राख्यैर्नैव मध्यरात्रिसमये चोग्रैस्तथा नो चरै

रात्र्यंते हरिहस्तपुष्यशशिभिः स्यात्सर्वकाले शुभा ॥११॥

पूर्वाह्णे इति ॥ नृपतेरिति सर्वत्र संबध्यते । ध्रुवाख्यैर्मिश्राख्यैश्च मैर्नक्षत्रैः
पूर्वाह्णे यात्रा न स्यात् । तीक्ष्णाख्यैर्मैर्मध्याह्नके यात्रा न स्यात् । मध्याह्नक
इति स्वार्थे कः । अपराह्णके लघुमैर्यात्रा न स्यात् । तथा पूर्वरात्रे मैत्राख्यै-
र्यात्रा । मध्यरात्रिसमये उग्रनक्षत्रैर्यात्रा न स्यात् । तथा रात्र्यंते रात्रितृतीय-
भागे चरनक्षत्रैर्यात्रा न स्यात् । अत्र विशेषः । हरिहस्तपुष्यशशिभिः श्रव-

गहस्तपुष्यमृगैः सर्वकाले षष्टिघटिकात्मकेऽहोरात्ररूपे यस्मिन्कस्मिंश्चित्काले शुभा स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘स्थिरसाधारणधिष्यैः पूर्वाह्णे नैव गमनं सत् । गमनं न दारुणक्षौर्दिनदलसमये न कार्यमशुभं स्यात् ॥ क्षिप्रैर्नापरवासरसमये मृदुभिर्न रात्रिमुखे । उग्रक्षौर्निशि समये चरधिष्यैरुषसि न श्रेष्ठम् ॥’ निक्षि-समये अर्धरात्रे । तथाचाह श्रीपतिः—‘पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न गमनं तीक्ष्णैर्न मध्यदिने श्रेष्ठे नापरवासरे च लघुभिर्भैर्न रात्रेर्मुखे । उग्राख्यैर्न च मध्यरा-त्रिसमये नेष्टं निशांते करैः सर्वेष्वेव करैर्दवेज्यहरिभिः कालेषु यात्रा शुभा ॥’ इति । अत्र दिनस्य रात्रेश्च त्रेधा विभागं कृत्वा पूर्वाह्णादिव्यवहारः प्रसिद्धः । तदेतदुक्तं स्पष्टं महेश्वरेण—‘आद्येऽह्णस्त्रिकवे ध्रुवर्क्षसहितैर्मिश्रैर्न यात्रा शुभा नो तीक्ष्णैरपरांशके न लघुमैरह्णस्त्रिभागैर्मिसे । श्यशे त्वादिमके निशोनमृदुभै-र्यैर्न मध्येशके नांत्यांशे चरभैः करध्रुतिमृगेज्यक्षैः शुभा सर्वदा ॥’ इति । ननु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति न्यायात् ध्रुवर्क्षेषु यात्राप्राप्तिरेव नास्ति किं-पुनः पूर्वाह्णादिकालविशेषनिषेधेनेति चेत् । उक्तोऽत्र समाधिः । ननु प्राक्पद्ये ‘तिस्त्रोत्तरा’ इत्यादिध्रुवादीनां मध्यमत्वमंगीकृत्य समाहितम् । मिश्रादीनां तु विशिष्य निषेधात्कथं प्रागुक्तः समाधिरत्र संगच्छेतेति चेत् । सत्यम् । तुल्यन्यायत्वादावदयकयात्रायां यथा भद्राव्यतीपातादिषु दुष्टेषु केवलां ल-भ्यशुद्धिमाश्रित्यैव यात्रा राज्ञां प्रशस्ता तथा निषिद्धनक्षत्रेष्वपि । अस्मिन्नेवार्थे इदमेव वाक्यं ज्ञापकमिति वयं ब्रूमः । एवं सति कालविशेषनिषेधोपपत्तिर-संगता भवति । पूर्वरात्र इति । रात्रेः पूर्वः पूर्वरात्र इति ‘पूर्वापराधोत्तरमे-कदेशिनैकाधिकरणे’ इत्येकदेशिसमासस्तत्पुरुषः । तत्र समासशान्तांतर्गतस्य प्रथमांतपूर्वापरादिवाक्यस्थस्य पूर्वशब्दस्य ‘प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्’ इत्युपसर्जनसंज्ञकरवात् ‘उपसर्जनं पूर्वम्’ इति पूर्वनिपातः । ततः ‘अहःसर्वै-कदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः’ इत्यच्प्रत्ययः समासांतः । ‘यस्येति’ च इतीका-रलोपः । अमुमेवाशयं मनसि निधाय ‘उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रसमये’ इत्यत्र कृतसमासांतमध्यरात्रशब्दं पठंति केचित् । तच्चित्यम् । यतो रात्रेर्मध्यं मध्य-रात्र इति विगृह्यते तदैकदेशिसमासविधायकसूत्रे मध्यशब्दस्याभावादेकदेशि-समासोऽनुपपन्नः । अतएव पूर्वनिपातोपि न । समासांतस्य त्वनुग्मेव एव । तस्माद्वात्रिमध्यसमये इत्येव पाठ्यं स्यादिति कथमयं प्रयोगः । उच्यते । मध्या चासौ रात्रिश्च मध्यरात्रिरिति ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इति स-मानाधिकरणस्तत्पुरुषः । ‘पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु’ इति पूर्वपदस्य पुंव-ज्ञावः । पूर्वा दिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवदेकदेशपर्यवसानमर्धरात्र इत्यर्थः । समासांतस्त्वत्र नैव भवति ‘अहःसर्वैकदेश’ इत्यत्र ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यं संप्रत्ययः’ इति न्यायादेकदेशिशब्देन पूर्वापरादिसूत्रस्थः प्रति-पदोक्त एकदेशिसमासो गृह्यते । अतएव च समासांतविधानादिति घंटापथ-कारादयः । ये त्वेवंविधेष्वपि समासेष्वेकदेशिसमासमाश्रित्य समासांतमाहुस्ते समासविधायकसूत्राभावात्समासांतविषये न्यायविरुद्धत्वाच्च वित्योक्तयो

ध्येयाः । अतः 'उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रिसमये' इति श्रीपतिवाक्येऽपि मध्यरात्रिरिति कारांतः पाठः पाठ्यः । एवं मूलेपीत्यलमतिविस्तरेण ॥ ११ ॥

अथ तत्रापि कालविशेषे मध्यमानां निषिद्धानां च कियतां भानां वज्र्य-
घटिका इन्द्रवज्राखंडसाह—

पूर्वाग्निपित्र्यांतकतारकाणां भूपप्रकृत्युग्रतुरंगमाः स्युः ।

स्वातीविशाखेंद्रभुजंगमानां नाड्यो निषिद्धा मनुसंमिताश्च ॥ १२ ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वात्रये प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादिमाः षोडश नाड्यो निषिद्धाः । एवमग्नेः कृत्तिकाया एकविंशतिघटिकाः पितृस्य मघाया एकादश घटिकाः अंतकस्य भरण्याः सप्तघटिकास्त्याज्या इत्यर्थः । स्वातीविशाखाज्येष्ठा-
श्लेषाणां चतसृणां तारकाणां च चतुर्दशघटिकास्त्याज्याः । यदाह भरद्वा-
जः—'भरण्यां सप्त घटिका वह्निमे चैकविंशतिः । एकादश घटीः पितृ-
त्रिपूर्वासु च षोडश ॥ स्वातीसार्पविशाखासु ज्येष्ठायां च चतुर्दश ॥ वर्ज्ये-
च्छेघटिका यातुः शुभफलप्रदाः ॥' इति । एतदप्यावश्यकगमनविषयम् ।
तथा च तेनैवोक्तम्—'निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु त्यक्त्वा दुष्टघटीः क्रमात् ।
तदप्या घटिका ग्राह्या अवश्यगमने सति ॥' इति । अपिशब्दान्म-
ध्यमेषु ऋक्षेषु ॥ १२ ॥

अथ मतांतरेण वज्र्यघटीत्वमिन्द्रवज्राह—

पूर्वार्धमाग्नेयमघानिलानां त्यजेद्वि चित्राहियमोत्तरार्धम् ।

नृपः समस्तां गमने जयार्थी स्वार्ती मघां चोशनसोमतेन ॥ १३ ॥

पूर्वा इति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह बृहद्यात्रायां वराहः—'वि-
वर्जयेत्वाङ्ग्यमोरगाणामर्धं द्वितीयं गमने जयेत्सुः । पूर्वार्धमाग्नेयमघानिलानां
स्वार्ती मघां चोशनसः समस्ताम् ॥' इति । उशनसोमतेनेति शेषः ॥ १३ ॥

अथ भानां जीवपक्षादिकाः संज्ञा भुजंगप्रयातेनाह—

तमोभुक्तताराः स्मृता विश्वसंख्याः

शुभो जीवपक्षो मृतश्चापि भोग्याः ।

तदाक्रांतं कर्तरीसंज्ञमुक्तं

ततोर्ध्वेदुसंख्यं भवेद्भुस्तनाम् ॥ १४ ॥

तमोभुक्ततारा इति ॥ तमो राहुनामा ग्रहोऽविपरीतगतिरस्ति आगम-
प्रामाण्यात् तेन भुक्ता मुक्ता एवंविधा विश्वसंख्यास्त्योदशसंख्यास्तारा नक्ष-
त्राणि जीवपक्षो जीवपक्षसंज्ञानि शुभः शुभकार्यकराणि । भोग्याः राहुणा-
क्रांतनक्षत्राद्भोग्यानि भोक्तुं योग्यानि गम्यानि त्रयोदश नक्षत्राणि मृतो
मृतपक्षसंज्ञानि । तदाक्रांतं तेन राहुणाक्रांतं कर्तरी इत्येव नामकम् । ततो

राङ्गाक्रान्तनक्षत्रादक्षेदुसंख्यं पंचदशसंख्याकं भं प्रस्तनामकं स्यात् । यथा राहुहस्तेऽस्ति तेन भुक्तानि चित्रास्वातीविशाखानुराधाज्येष्ठापूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाशततारकापूर्वाभाद्रपदाख्यानि भानि जीवपक्षः । तदाक्रान्तभात् हस्तापंचदशमुत्तराभाद्रपदभं प्रस्तसंज्ञं तेन राहुणा भोग्यानि उत्तराफल्गुनीमघाश्लेषापुष्यपुनर्वस्वार्द्राश्लेषाश्र्विनीकृत्तिकाभरण्याश्र्विनीरेवत्याख्यानि मृतपक्षः हस्तस्तु कर्तरीसंज्ञमिति । यदाह वसिष्ठः—‘राहुः स्थिरक्षं तस्यास्यं पुच्छं पंचदशं ततः । तदेव केतुर्विशेषः सदा राहुः प्रतीपगः ॥ त्रयोदश च देयानि बिण्णयान्युभयपार्श्वयोः । मुखभागोऽमृतः पक्षो जीवपक्षस्तु पृष्ठगः ॥’ इति । स्वरोदयेपि—‘राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षस्योदश । त्रयोदशैव भोग्यानि मृतपक्षः प्रकीर्तितः ॥ यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत् । मुखपंचदशे ऋक्षे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम् ॥’ इति । ग्रंथकृता कर्तरीप्रस्तसंज्ञाः समरसारोक्तत्वात्कृताः । स्वरोदये षडंगराह्मभिधाने च कृताः । अत्र जीवपक्षमृतपक्षयोरन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाजीवपक्षे यात्रा कार्या । मृतपक्षे यात्रा न कार्येति व्यंग्योऽर्थः । कर्तरीप्रस्तयोस्तु फलं स्वयमेव वक्ष्यति ‘प्रस्तक्षं मृतपक्षतः शुभकरं प्रस्तात्तथा कर्तरी’ इत्यादिना ॥ १४ ॥

अथ जीवपक्षादीनां विशेषफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मार्तंडे मृतपक्षगे हिमकरश्चेजीवपक्षे शुभा

यात्रा स्याद्विपरीतगे क्षयकरी द्वौ जीवपक्षे शुभा ।

प्रस्तक्षं मृतपक्षतः शुभकरं प्रस्तात्तथा कर्तरी

यार्यादुः स्थितिमात्रविर्जयकरौ तौ द्वौ तयोर्जीवगौ ॥ १५ ॥

मार्तंड इति ॥ मृतपक्षगते मार्तंडे सूर्ये सति चंद्रश्चेजीवपक्षे स्यात्तदा यात्रा शुभा स्यात् । विपरीतगे मार्तंडे जीवपक्षगे सति चंद्रश्चेमृतपक्षगस्तदा क्रियमाणा यात्रा यातुः क्षयकरी स्यात् । उक्तं च स्वरोदये—‘जीवपक्षे क्षपानाथे मृतपक्षे रवौ तथा । तस्मिन्काले शुभा यात्रा विपरीता तु हानिदा ॥’ इति । द्वौ सूर्यांचंद्रमसौ चेजीवपक्षे स्यातां तदा शुभा शुभतरेत्यर्थः । अर्थात् द्वावपि सूर्यांचंद्रमसौ मृतपक्षे स्यातां तदा यात्रातिक्षयकरी स्यात् । एतदप्युक्तं तत्रैव—‘चंद्रादित्यौ यदा ह्युक्तां जीवपक्षे व्यवस्थितौ । तत्र क्षेमं जयो लाभो यात्राकाले न संशयः ॥ मृतपक्षे यथाकाले संस्थितौ चंद्रभास्करौ । तदा हानिर्भयं भंगं मृत्युर्यात्राफलं मतम् ॥’ इति । अस्यापवादमाह । प्रस्तक्षमिति । मृतपक्षतः मृतपक्षसंज्ञकनक्षत्रगणात् प्रस्तक्षं राङ्गाक्रान्तनक्षत्रापंचदशसंख्याकं भं शुभकरं स्यात् । यथा शवान्मरिष्यमाणो देही प्रबलः तथा प्रस्तादप्रस्तनक्षत्रात्कर्तरी राङ्गाक्रान्तं भं शुभकरं स्यात् । तदुक्तं समरसारे—‘प्रेताज्जग्धं किमपि तुवरं कर्तरी जग्धतश्च’ इति । एवं सामान्यतः सर्वेषां यात्राफलविचारमभिधाय राज्ञां

विशेषमाह यायीति । द्विविधो राजा स्थायी यायी चेति । यो राजा स्वदेशे दुर्गं कृत्वा तिष्ठति स स्थायी । यो वैरिणमुद्दिश्य जिगमिषुः स यायी । तत्रेदुश्चंद्रो यायी यायिनो राज्ञः स्वामी रविः स्थितिमान् स्थायिनो राज्ञः स्वामी तौ द्वौ सूर्यांचंद्रमसौ जीवगौ जीवपक्षगतौ संतौ तयो राज्ञोः स्थायियायिनोर्जयकरौ संधिकरौ स्याताम् । रविश्चेज्जीवपक्षगः तदा स्थायिनो जयः चंद्रश्चेज्जीवपक्षगस्तदा यायिनो जयः । अर्थात् द्वावपि चेत् मृतपक्षगौ तदा पराजयकरौ स्याताम् । यदाह वसिष्ठः—‘जीवपक्षगयोः सूर्यचंद्रयोः संधिमादिशेत् । उभौ पराजितौ ज्ञेयौ मृतपक्षगयोस्तयोः ॥’ इति । अत्रापि मार्तण्डे—मृतपक्षगः इत्यनुवर्तत एव । एवं सत्यमर्थः । मृतपक्षगे सूर्ये चंद्रश्चेज्जीवपक्षगस्तदा यायिनां राज्ञां शुभा यात्रा जयः स्यात् स्थायिनां पराजयश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन—‘रविः स्थायी शशी यायी तद्वशाच्च जयाजयौ । मृतपक्षगते भानौ जीवपक्षगते विधौ ॥ यायिनां विजयस्तत्र स्थायिनां च पराजयः ॥’ इति । विपरीतगे इति । चंद्रे मृतिपक्षगते सूर्यश्चेज्जीवपक्षगतस्तदा स्थायिनां राज्ञां शुभयात्रा जयः स्यात् । अर्थाद्यायिनां पराजयः । उक्तंच तेनैव—‘जीवपक्षगते सूर्ये मृतपक्षगते विधौ । स्थायिनां विजयस्तत्र यायिनां च पराजयः ॥’ इति । यदा तु सूर्ये राह्वाक्रांतनक्षत्रे चंद्रोऽक्षेदुसंख्ये तदा यायिनां स्वल्पो जयः स्थायिनां नैव । यदा तु चंद्रो राह्वाक्रांतनक्षत्रे सूर्योऽक्षेदुसंख्ये तदा स्थायिनां स्वल्पो जयो यायिनां नैव । यदा द्वावपि राह्वाक्रांतनक्षत्रे तदा द्वयोरपि पराजयः । यदा तु अक्षेदुसंख्यभस्थितौ द्वौ तदा द्वयोरपि संधिरित्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—‘चंद्रे पुच्छे मुखे सूर्ये जयः स्वल्पोपि यायिनाम् । व्यत्यये व्यत्ययफलं युद्धेऽप्येवं विंचितयेत् ॥ यात्रायामपि सर्वत्र चिंतनीयं प्रयत्नतः ॥’ इति । तस्मादयं विचारो युद्धयात्रायां अर्थाजनादिसामान्ययात्रायां च ज्ञेयः । सामान्यतो मंगलकृत्येष्वपि ज्ञेयः । उक्तंच स्वरोदये—‘जीवपक्षस्थिते चंद्रे कार्यं स्यादमृतोपमम् । मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चंद्रबले बलम् ॥’ इति । अत्र स्वरोदयादियुद्धग्रंथेषु षडंगराहुनक्षत्रचरणफलान्यभिहितानि ग्रंथकर्त्रा ग्रंथभूयस्वभयात्नोक्तानीति नास्मामिर्विविच्यंते शुश्रूषुमिश्र तत एवावधार्याणीत्यलं पल्लवितेन ॥ १५ ॥

अथ सफलमकुलकुलाकुलचक्रं युद्धयात्रायां वसंततिलकाशार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

स्वात्यंतकाहिवसुपौष्णकरानुराधा-

दित्यध्रुवाणि विषमास्तिथयोऽकुलाः स्युः ।

सूर्येदुमंदगुरवश्च कुलाकुला शो

मूलांबुपेशविधिभं दशषड्द्वितीध्यः ॥ १६ ॥

पूर्वाश्वीज्यमर्घेदुकर्णदहनद्वीशेंद्रचित्रास्तथा

शुक्रारौ कुलसंज्ञकाश्च तिथयोऽर्काष्ट्रवेदैर्मिताः ।

यायी स्यादकुले जयी च समरे स्थायी च तद्वत्कुले
संधिः स्यादुभयोः कुलाकुलगणे भूमीशयोर्युध्यतोः॥१७॥

स्वातीति । पूर्व्वेति । स्वाती प्रसिद्धा अंतकं भरणी अहिराश्लेषा वसुध-
निष्ठा पौष्णं रेवती करो हस्तः आदित्यं पुनर्वसु ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च
एतानि द्वादशभानि विषमास्तिथयः प्रतिपत्तृतीयापंचमीसप्तमीनवम्येकादशी-
त्रयोदशीपंचदश्य इत्यष्टौ तिथयः । वाराः सूर्येदुमंदगुरवः मंदः शनिः चत्वारो
वाराः एतानि नक्षत्राणि तिथयो वाराश्च प्रत्येकमकुलसंज्ञकाः स्युः । अथ ज्ञो
बुधवार एकः मूलं प्रसिद्धं अंबुपः शततारका ईश आर्द्रा विधिभममिजित्
एतानि चत्वारि भानि दशपट्टद्वितीयः दशमीषष्ठीद्वितीयास्तिस्तिथयश्च
एते पदार्थाः प्रत्येकं कुलाकुलसंज्ञकाः स्युः । अथ पूर्वास्तिस्तिः अश्विनावश्विनी
इज्यः पुष्यः मघा इंदुर्मृगः कर्णः श्रवणः दहनः कृत्तिका द्वीशं विशाखा इंद्रो
ज्येष्ठा चित्रा प्रसिद्धा एतानि द्वादशभानि शुक्रारौ शुक्रमंगलवारौ अर्कंद्रवेदै-
र्मिताः द्वादशीचतुर्दशीचतुर्थीसंज्ञास्तिस्तिथयः एते प्रत्येकं कुलसंज्ञकाः स्युः ।
यदुक्तं स्वरोदये—‘द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृताः । विषमा अकुला-
सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः । रविश्चंद्रो गुरुः सौरिश्चत्वारो ह्यकुला मताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥ वारुणाद्रांमिजिन्मूलं कुला-
कुलमुदीरितं । कुलानि मासधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि तु ॥’ अस्य फलः
माह—यायीति । अकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्राणां गणे समरे युद्धप्रारंभे सति
यायी राजा जयी स्यात् । यदि कुलसंज्ञके तिथिनक्षत्रवारगणे सति समरे स्थायी
राजा तद्वजयी जययुक्तः स्यात् । कुलाकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्रगणे युद्ध-
तोयुद्धं कुर्वतोर्भूमीशयो राजोरुभयोः परस्परं संधिः प्रीतिः स्यात् । उक्तंच स्व-
रोदये—‘तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः । कुलाख्ये स्थायिनो
जेयः संधिश्चैव कुलाकुले ॥’ इति । वसिष्ठेन तु फलांतरमप्युक्तम्—‘कुल-
भेषु च ये जातास्ते मनुजा संभवन्ति कुलमुख्याः । उपकुलभे परविभवं भोक्ता-
रस्त्वन्यभेषु सामान्याः’ इति । एतत्तुल्यन्यायतया द्वारेषु तिथिष्वपि ध्येयम् ॥

अथ पथिराहुचक्रं स्तग्धरयाह—

स्युर्धर्मे दसपुण्योरगवसुजलपद्मीशमैत्राण्यथार्थे

याम्याजांघ्रींद्रकर्णादितिपितृपवनोद्गन्धथो भानि कामे ।

वह्मयाद्राबुध्यचित्रानिर्ऋतिविधिभगाख्यानि मोक्षेऽथ रोहि-

ण्यार्यम्णाप्येदुविश्वांतिमभदिनकरक्षाणि पंथादिराहौ ॥१८॥

स्युरिति ॥ अश्विनीपुष्याश्लेषाधनिष्ठाशततारकाविशाखानुराधाख्यानि
भानि धर्मे धर्मस्थाने लेख्यानि स्युः । अथ भरणीपूर्वाभाद्रपदाज्येष्ठाश्रवण-

पुनर्वसुमघास्वात्याख्यान्युदूनि अर्थे लेख्यानि स्युः । अथ कृत्तिकाद्रोत्तराभाद्रप-
दाचित्रामूलमिजितपूर्वाफाल्गुनीनक्षत्राणि कामे लेख्यानि स्युः । अथ रोहि-
ण्युत्तराफाल्गुनीपूर्वाषाढामृगोत्तराषाढारेवतीहस्ताख्यानि भानि मोक्षमार्गे
लेख्यानि स्युः । पथिशब्द आदिर्यस्य स तादृशे राहौ पथिराहावित्यर्थः । चके
इति विशेष्यमध्याहार्यम् । चक्रन्यासो यथा । तदुक्तं राजविजये—‘ऊर्ध्व-
गाः पंच रेखाः स्युस्तिर्यग्रेखास्तथा नव । द्वात्रिंशत्कोष्टकैश्चक्रं पथिराहुः प्रकी-
र्तितः ॥ धर्मार्थकाममोक्षा स्युरूर्ध्वकोष्टचतुष्टये । विन्यसेत्सर्पचलनाद-
श्विन्यादीनि भान्यथ ॥’ इति । सर्पचलनवद-
नुलोमविलोमाभ्यां भानि लेख्यानीत्यर्थः ।
तदेतत्स्पष्टमुक्तमादियामले—‘अश्विन्या-
दीनि चत्वारि गणयेत्सप्तधा पुनः । अनु-
लोमविलोमाभ्यां सामिजिति पुनःपुनः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्या मार्गाश्चत्वार एव
च ॥’ इति । अत्र ग्रंथकृत्पद्ये गौरवदर्शनात्पू-
र्वपक्षो जायते तदुपपत्तिस्तत्समाधिश्च ‘अ-
धाक्षं वसुपुष्य’ इत्यादिपद्यव्याख्याने ति-
ष्ठति सा तत एवावधार्या । अत एवोक्त-
मादियामले—‘तिष्याश्वाहिदिशास्वाश्च
मैत्रं शतमिषवसुः । एतानि सप्तक्षराणि
धर्ममार्गे नियोजयेत् ॥ अजपादमघास्वा-
तीयाम्यज्येष्ठाः पुनर्वसुः । श्रवणं सप्तता-
राश्च धनमार्गे प्रकीर्तिताः ॥ अहिर्बुध्या-
भिजिन्मूलभगत्वाष्टार्द्रकृत्तिकाः । एतावत्यः
सप्त ताराः काममार्गे व्यवस्थिताः ॥ वि-
धीदुविश्वहस्ताश्च उत्तरावारिषौष्णकाः । सप्त-
संख्याकक्षराणि मुक्तिमार्गे व्यवस्थिताः ॥’
इति । विधिः रोहिणी ॥ १८ ॥

पथिराहुचक्रम्			
धर्म	अर्थ	काम	मोक्ष
अ	भ	कृ	रो
पु	पु	आ	मृ
आ	म	पु	उ
वि	स्वा	चि	ह
अ	ज्ये	मू	पू
ध	श्र	अ	उ
श	पू	उ	रे

अथैवं पथिराहुचक्रमुक्त्वा तत्फलं स्वविणीछंदसाह—

धर्मगे भास्करे वित्तमोक्षे शशी

वित्तगे धर्ममोक्षस्थितिः शस्यते ।

कामगे धर्ममोक्षार्थगः शोभनो

मोक्षगे केवलं धर्मगः प्रोच्यते ॥ १९ ॥

धर्मग इति ॥ धर्ममार्गेस्थिते भास्करे सूर्ये सति चेद्वित्तमोक्षगे अर्थमार्गे
मोक्षमार्गे वा शशी स्यात्तदा शोभनश्चंद्रः । अथवा वित्तगे अर्थगे भास्करे

सति धर्ममार्गस्थितो मोक्षमार्गस्थितो वा चेच्छशी स्यात्तदा शोभनः । अथवा कामगे काममार्गस्थिते भास्करे धर्ममार्गगो मोक्षमार्गगो वा स्याच्छेच्छशी तदापि शुभः । अथवा मोक्षमार्गस्थिते भास्करे केवलं धर्ममार्गस्थितश्चेच्छद्रः स्यात्तदापि शुभः । अर्थात् विपरीतावस्थितौ द्वयोः सूर्याचंद्रमसोरशुभत्वं स्यात् । उक्तं चादियामले—‘सूर्ये धर्मगते चंद्रो धने मोक्षे शुभप्रदः । सूर्ये धनगते वित्तमोक्षमार्गो शुभः शशी ॥ कामेर्के धर्ममोक्षार्थे संस्थश्चंद्रो जयप्रदः । मोक्षेऽर्के धर्मगश्चंद्रः शुभोऽन्यत्र न शोभनः ॥’ इति राजविजये तु शुभाशुभाख्यं फलद्रयमप्यभिहितम्—‘धर्ममार्गगते सूर्ये चंद्रे तत्रैव संस्थिते । समं युद्धं भवेत्तत्र किञ्चिदायी जयी भवेत् ॥ धर्मे सूर्योऽर्थगश्चंद्रो यायिनो विजयप्रदौ । धर्मेऽर्के कामगश्चंद्रो विरोधो बांधवैः सह ॥ धर्मेऽर्को मोक्षगश्चंद्रः शुभयोगेन लाभकृत् । अर्थेऽर्को धर्मगश्चंद्रः शुभयुक्तश्च लाभकृत् ॥ अर्थस्थो चंद्रसूर्यौ च यायिनां भंगदायकौ । अर्थेर्के कामगश्चंद्रो निधौ यात्रासु कर्मसु ॥ अर्थेर्को मोक्षगश्चंद्रः शुभयुग्भूः मिलाभकृत् । कामेऽर्को धर्मगश्चंद्रः शुभयुग्जलाभकृत् ॥ कामेऽर्कोऽर्थगतश्चंद्रो बुधो जीवगतो यदि । श्रीलाभदौ समाख्यातौ ऋगुणाय समन्वितौ ॥ चंद्रार्को कामगौ यत्र रिपुयोगादिदुःखदौ । कामेऽर्को मोक्षगश्चंद्रः शुभयुक्तोऽर्थलाभकृत् ॥ मोक्षेऽर्कश्चंद्रमा धर्मे महालाभः शुभान्वितः । मोक्षे सूर्योऽर्थगश्चंद्रस्तथा यात्रा न निष्फला । मोक्षेऽर्के कामगश्चंद्रो यात्रा दुःखप्रदा भवेत् । चंद्रार्को मोक्षमार्गस्थौ वारविघ्नप्रदायकौ ॥ यात्रादिसर्वकार्येषु चक्रमेतद्विलोकयेत् । पथिराहुरिति ज्ञेयः शुभाशुभफलप्रदः ॥’ इति । अतएवास्य निष्कृष्टमर्थमाहुरस्त्रपितामहानंतवरणाः—‘धर्मेर्को वित्तमोक्षेऽब्जो वित्तस्थे धर्मे मोक्षगः । कामो धर्मार्थमोक्षेषु मोक्षे धर्मगतः शुभः ॥’ इति । इति पथिराहुचक्रम् ॥ १९ ॥

अथावश्यकर्तव्यायां यात्रायां तिथौ दुष्टायां तिथिचक्रं शालिनीवृत्तचतुष्टयेनाह—

पौषे पक्षत्यादिका द्वादशैवं तिथ्यो माघादौ द्वितीयादिकास्ताः । कामात्तिस्रः स्युस्तृतीयादिवच्च याने प्राच्यादौ फलं तत्र वक्ष्ये २० सौख्यं क्लेशो भीतिरर्थागमश्च शून्यं नैःस्वं निःस्वता मिश्रता च । द्रव्यक्लेशौ दुःस्वमिष्टाप्तिरर्थो लाभः सौख्यं मंगलं वित्तलाभः २१ लाभो द्रव्याभिर्धनं सौख्यमुक्तं भीतिर्लाभो मृत्युरर्थागमश्च । लाभः कष्टद्रव्यलाभौ सुखं च कष्टं सौख्यं क्लेशलाभौ सुखं च २२ सौख्यं लाभः कार्यसिद्धिश्च कष्टं क्लेशः कष्टात्सिद्धिरर्थो धनं च । मृत्युर्लाभो द्रव्यलाभश्च शून्यं शून्यं सौख्यं मृत्युरत्यंतकष्टम् ॥ २३ ॥

पौषे इति ॥ सौख्यमिति ॥ लाभ इति ॥ सौख्यमिति ॥ अत्र पौषमासादितः प्रतिमासं द्वादश द्वादश कोटका लेख्याः । एवं कृते चतुश्चत्वार-

॥ अथ तिथिचक्रम् ॥

पौ	मा	फा	चै	वै	ज्ये	आ	श्रा	भा	आ	का	मा	पूर्वा	दक्षिणा	पश्चिमा	उत्तरा
१	३	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	सौख्यम्	क्रेताः	भीतिः	अधोगमः
२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	शून्यम्	नैःस्वं	नैःस्वं	मिश्रता
३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	द्रव्यक्रेताः	दुःखं	दृष्टातिः	अर्थः
४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	लाभः	सौख्यं	मंगलं	चित्तलाभः
५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	लाभः	द्रव्यासिः	धनं	सौख्यं
६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	भीतिः	लाभः	मृत्युः	अधोगमः
७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	लाभः	कष्टं	द्रव्यलाभः	सुखं
८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	कष्टम्	सौख्यं	क्रेतालाभः	सुखं
९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	सौख्यम्	लाभः	कार्यसिद्धिः	कष्टं
१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	क्रेताः	कष्टासिद्धिः	अर्थः	धनं
११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	मृत्युः	लाभः	द्रव्यलाभः	शून्यं
१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	शून्यम्	सौख्यं	मृत्युः	अत्यंतकष्टं

रिंशदधिकशतं कोष्टका जायन्ते मासकोष्टकसहिताः षट्पञ्चाशदधिकशतं कोष्टकाः स्युरित्यर्थः । एवं चक्राकृतिर्भवति । तत्र पक्षस्य शुक्लस्य कृष्णस्य वा मूलं प्रारंभः प्रतिपदितियावत् । 'पक्षात्तिः' इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । प्रथमं पौषे पौषमासे पक्षातिः प्रतिपत् तदादिकाः द्वादश तिथयोऽधोधो लेख्याः । माघादौ माघादिमासेषु द्वितीयादिकास्तिथयो लेख्याः । यथा माघे द्वितीयादिकाः फाल्गुने तृतीयादिकाः चैत्रे चतुर्थ्यादिकाः वैशाखे पंचम्यादिकाः ज्येष्ठे षष्ठ्यादिकाः आषाढे सप्तम्यादिकाः श्रावणेऽष्टम्यादिकाः भाद्रपदे नवम्यादिकाः आश्विने दशम्यादिकाः कार्तिके एकादश्यादिकाः मार्गशीर्षे द्वादश्यादिकाः लेख्याः । सर्वास्तिथयो द्वादश्यन्ता लेख्याः । कामात्तिस्त्रः स्युरिति विशेषोक्तस्त्रयोदश्याद्यप्रहणादवशिष्टस्थानानि प्रतिपदादिभिः पूरणीयानि । तत्र त्रयोदशीचतुर्दशीपंचदश्यस्तिथयोऽवशिष्यन्ते तासां विभागमाह—कामादिति । कामाभ्योदशीतस्तिस्त्रस्त्रयोदशीचतुर्दशीपंचदश्यस्तृतीयादितिथिवाः स्युः । यथा त्रयोदशी तृतीयावत् चतुर्दशी चतुर्थ्यावत्पंचदशी पंचमीवत्स्युरित्यर्थः । फलार्थमतिदेशोऽयम् । तिथिचक्रन्यासो यथा । तत्र प्राच्यादौ प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीषु चतसृषु दिक्षु याने गमने चिकीर्षिते सति फलं शुभाशुभरूपं सौख्यं क्लेश इत्यादिना वृत्तत्रयेण वक्ष्यते कथयिष्यामि । तत्र सौख्यं क्लेश इत्यादिवृत्तत्रयं स्पष्टार्थमेव । तत्र पौषमासे प्रतिपदि दिक्चतुष्टये सौख्यं क्लेशो भीतिरर्थगमश्चेति फलचतुष्टयं क्रमेण ज्ञेयम् । एवं द्वितीयादिष्वपि क्रमेण दिक्चतुष्टये श्लोकतुर्थांशोक्तं फलं स्यात् । तदेतत्सर्वं माघादिमासेषु द्वितीयादितिथिषु ध्येयमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथ सर्वांकज्ञानं वसंततिलकयाह—

तिथ्यृक्षवारयुतिरद्रिगजाग्रितष्टा

स्थानत्रयेऽत्र वियति प्रथमेऽतिदुःखी ।

मध्ये धनक्षतिरथो चरमे मृतिः स्या-

त्स्थानत्रयेऽक्युजि सौख्यजयौ निरुक्तौ ॥ २४ ॥

तिथ्यृक्षवार इति ॥ तिथयोऽत्र शुक्लपक्षादितो ग्राह्याः । तत्र तिथिनक्षत्रवाराणां युतिः स्थानत्रये स्थाप्या क्रमेण सप्तभिरष्टभिस्त्रिभिश्च तष्टा भक्तावशिष्टासति प्रथमे स्थाने वियति शून्ये सति अतिदुःखी यात्राकर्ता स्यात् । मध्ये द्वितीयस्थाने वियति सति धनक्षतिर्द्रव्यनाशः । अथो चरमे तृतीयस्थाने वियति सति मृत्युर्मरणं स्यात् । स्थानत्रयेऽक्युज्यंक्युते सौख्यजयौ भवेताम् । उक्तं च देवज्ञमनोहरे चण्डेश्वरेण—'तिथिवारं च नक्षत्रं संयुक्तं स्थापयेन्निधा । द्वाभ्यां रामैस्तथा वेदैर्गुणयित्वाथ तद्बुधैः ॥ भाजितं चाष्टमुनिभिस्तथा द्विगुणपावकैः । आदिशून्ये भवेत्पीडा मध्यशून्ये महत्प्रयम् ॥ अंत्यशून्ये भवेद्भानिः सर्वशून्ये न जीवति । सर्वांकं विजयो राज्ञो धनलाभो रिपोर्वधः ॥'

इति । द्विगुणपावकाः षट् । ननु ग्रंथकर्त्रा स्थानत्रये शून्ययुजि कलाभिधानं कस्माद्वाक्यरीति चेत् सत्यम् । असंभवादेव नोक्तमिति वयं ब्रूमः । अनेकधाहि तिथिवारनक्षत्रयुतौ कल्पितायां यथाकथञ्चित्स्थानद्वये शून्ययोगो भवति न कदाचित्स्थानत्रय इति । चण्डेश्वरस्य क आशय इति चेत् । सत्यम् । यद्यपि सर्वशब्दो वस्तुगतं बहुत्वं प्राह तथाप्यत्रासंभवादेकव्यतिरिक्तसंख्यापरस्तथा सति स्थानद्वये शून्ययुजि सृष्टुरित्यर्थः । अत्र सर्वांकध्रुवांके यात्राकर्तुर्नक्षत्रं योज्यमित्याहुः ॥ २४ ॥

अथ दाक्षिणात्यप्रसिद्धान् कियतो दोषान् वक्तुकामस्तावदङ्गभ्रमणाख्यौ दोषौ प्रमाणिकाच्छन्दसाह—

रवेर्भतोऽब्जभोन्मितिर्नगावशेषिता खगा ।

महाडलो न शस्यते त्रिषण्मिताभ्रमो भवेत् ॥ २५ ॥

रवेरिति ॥ सूर्यनक्षत्रादब्जभस्य चंद्रनक्षत्रस्योन्मितिर्गणना कार्या सा नगैः सप्तभिरवशेषिता सती खगा द्विशेषमिता सप्तशेषमिता वा भवेत्तदा महाडलो दोषः स्यात्स न शस्यते प्रशस्तो न भवेत् । प्रागुक्तप्रकारेण यदि त्रिषण्मिता त्रिशेषमिता षट् शेषमिता वा स्यात्तदा भ्रमणाख्यो दोषः स्यात्सोपि न शस्यते एतच्चिर्मूलं । ऋषिवाक्याभावात् । तथापि पौरुषवाक्यमेतत् । ‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं सप्तभिर्भागमाहरेत् । एकं च पंच चत्वारि आडलो याति निश्चयात् । त्रिषट्कं भ्रमणं शेषे द्वौ सप्त स्यान्महाडलः ॥’ इति । तत्र भ्रमणाख्यं दोषं तु यात्रायामेव त्यजन्ति । आडले बहूनि शुभकर्माणि त्यजन्ति । आहुश्च—‘यात्रायां च हलप्रवाहसमरे चौर्यं च संधौ तथा कूपारामतडागबंधनविधौ पापद्विदुर्गमदे । अश्वेभोष्ट्रराधादिरोहणकृतौ त्याज्यं सदैवाडलं यत्नादत्र शुभेषु मंगलविधौ दोषो न तस्य कश्चित् ॥’ इति ॥ २५ ॥

अथ हिंवराख्यं योगमुपजातिकयाह—

शशांकं सूर्यभतोऽत्र गण्यं पक्षादितिथ्या दिनवासरेण ।

युतं नवाप्तं नगशेषकं चेत्स्याद्विंशतिशस्तम् ॥ २६ ॥

शशांकमिति ॥ सूर्यनक्षत्राच्चंद्रनक्षत्रं गण्यं पक्षादितिथ्या पक्षस्य शुक्लस्य कृष्णस्य वादिः प्रतिपत्तयाः सकाशाद्वर्तमानया तिथ्या युतं दिनवासरेण रविवारादिना च युतं । तत्र नवभिः पराप्तं भक्तं नगशेषकं सप्तशेषं चेत्तदा हिंवराख्यं तद्विंशतिशस्तं स्यात् । उक्तं च ‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं पक्षादितिथिवारयुक्तं । नवभक्तं सप्तशेषं हिंवरं तस्य कीर्तितम् ॥’ इति । तदेतच्चिर्मूलम् । प्रसंगात् षवाडमपि—‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं त्रिगुणं तिथिसंयुतम् । सप्तभिस्तु हरेर्ज्ञातं त्रिशेषं स्याद्वाडकम् ॥’ एतच्च हिंवराच्छुभं ज्ञेयम् । एतत्सर्वं दाक्षिणात्या विचारयन्तीति । अत्र प्रसंगाद्धंशतरस्थसंग्रहः । ‘सूर्यभाद्रणयेच्चांद्रं तिथिवारं च मिश्रितम् ॥ सप्तभिस्तु हरेर्ज्ञातं पंचशेषं तु टेलकम् ॥ सूर्य-

भाद्रपदेष्टादं तिथिवारं च मिश्रितम् । अकंसंख्यैर्हरेद्भागं नवशेषं तु गौरवम् ॥
प्रवेशं गौरवं दद्यान्नर्गमे हिंवरं तथा । तस्करे टेलकं दद्याद्दबाढं सर्वकर्मसु ॥
इति ज्योतिर्निबन्धे ॥ २६ ॥

अथ घातचंद्राख्यं शालिन्याह—

भूपंचांकङ्गदिग्वहिसप्तवेदाष्टेशार्काश्च घाताख्यचंद्रः ।

मेषादीनां राजसेवाविवादे यात्रायुद्धाद्ये च नान्यत्र वर्ज्यः २७

भूपंचेति ॥ मेषादीनां राशीनां भूपंचेत्यादिको घाताख्यचंद्रो ज्ञेयः ।
यथा मेषस्य प्रथमो मेष एव । वृषस्य पंचमः कन्यास्थः मिथुनस्य नवमः
कुंभस्थः कर्कस्य द्वितीयः सिंहस्थः सिंहस्य षष्ठो मकरस्थः कन्यायाः दशमो
मिथुनस्थः तुलायास्तृतीयो धनुस्थः वृश्चिकस्य सप्तमो वृषस्थः धनुषश्चतुर्थो
मीनस्थः मकरस्याष्टमः सिंहस्थः कुंभस्यैकादशो धनुस्थः मीनस्य द्वादशः कुं-
भस्थः एते घातचंद्रा ज्ञेया इत्यर्थः । स घातचंद्रो राजसेवायां विवादे प्रति-
वादिना सह कलहे विद्यासंबन्धिनि वा विवादे युद्धे आदिशब्दान्मृगया-
दिषु वर्ज्यः । अन्यत्र विवाहान्नप्राशनादिमंगलकृत्ये न वर्ज्यः । उक्तंच—‘अ-
जाजन्मधीधर्मवित्तारिखत्रिस्मरांस्वष्टलाभांत्यगो घातचंद्रः । नृपद्वारयात्रा-
वरोधागमादौ विचिंत्यो विवाहादिके नैव चिंत्यः ॥’ इति । अन्यत्रापि—‘भू-
पंचनंदा यमषट्दिशश्च वह्नयद्रिवेदा वसुरुद्रसूर्याः । मेषादिकानां क्रमशो
भवन्ति यात्रासु युद्धेषु च घातचंद्रः ॥ युद्धे चैव विवादे च कुमारीपूजने तथा ।
राजसेवावाहनादौ घातचंद्रं विवर्जयेत् । तीर्थयात्राविवाहाक्षप्राशनोपनया-
दिषु । सर्वमांगस्य कार्येषु घातचंद्रं न चिंतयेत् ॥’ इति । अत्र मदीयं घात-
चंद्रपयमिदम् । ‘मेषकन्याघटहरिनक्रयुग्मधनुर्वृषाः । मीनसिंहधनुःकुंभा
घातचंद्रा अजादितः ॥’ इति । अत्र गणनाभावादर्थलापवम् । मूलपथे तु
अमुकस्मादमुकसंख्याक इति गणनायाः कदाचिद्भ्रमसद्भावाच्च गौरवमिति ।
एतदपि निर्मूलम् ॥ २७ ॥

‘आश्रेयत्वाष्ट्रजलपित्र्यवासवरांद्रभे ।

मूलब्राह्मजपादर्क्षे पित्र्यमूलाजभे क्रमात् ॥ १ ॥

रूपद्वयग्न्यग्निभूरामद्व्यध्यध्यब्धिद्युगाग्रयः ।

घातचन्द्रे धिण्यपादा मेषाद्वर्ज्या मनीषिभिः’ ॥ २ ॥

अथ घाततिथीरूपजातीकयाह—

गोस्त्रीज्ञपे घाततिथिस्तु पूर्णा भद्रा न्युक्कर्कटकेऽथ नंदा ।

कौर्प्याजयोर्नक्रधटे च रिक्ता जया धनुःकुंभहरौ न शस्ताः २८

गोस्त्रीति ॥ गौर्वृषः स्त्री कन्या क्षत्रो मीनः एतद्वाशिमति नरे पूर्णा तिथिः पञ्चमीदशमीपञ्चदशी घाततिथिः । नृयुक्मिथुनं कर्कटकः प्रसिद्धः अनयोभेद्वातिथिः । द्वितीया सप्तमीद्वादशी च घाततिथिः । कौर्ष्यो वृश्चिकः अजो मेषः एतयोर्नदातिथिः । प्रतिपक्षष्टयेकादशी च घाततिथिः । नक्षत्रे मकरतुल्योरिक्ता चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च धनुकुंभिसिंहानां जया तृतीयाष्टमी त्रयोदशी च घाततिथिः एते घाततिथयो यात्रायां युद्धादौ च न शस्ता इति ॥२८॥

अथ घातवारान् शालिन्याह—

नक्षत्रे भौमो गोहरिस्त्रीषु मंदश्चंद्रो द्वंद्वेऽर्कोजमे ज्ञश्च कर्के ।

शुक्रः कोदंडालिमीनेषु कुंभजूके जीवो घातवारा न शस्ताः २९

नक्षत्रे इति ॥ मकराशिमति पुरुषे भौमो घातवारः वृषसिंहकन्यासु मंदवारः द्वंद्वे मिथुने चंद्रवारः अजे मेषैर्कवारः कर्के बुधवारः धनुर्वृश्चिकमीनेषु शुक्रवारः जूकस्तुला कुंभतुल्योर्जीवो गुरुघातवारः । एते घातवाराः यात्रायां न शस्ता इत्युक्तम् । एतदिति निर्मूलम् ॥ २९ ॥

अथ घातनक्षत्राण्यनुष्टुभाह—

मघाकरस्वातिमैत्रमूलश्रुत्यंबुपांत्यभम् ।

याम्यब्राह्मेशसार्पं च मेषादेर्घातभं न सत् ॥ ३० ॥

मघाकरेति ॥ मेषादिराशीनां क्रमेण घातकभमिदं स्यात् । यथा मेषस्य मघा वृषस्य हस्तः मिथुनस्य स्वाती कर्कस्यानुराधा सिंहस्य मूलं कन्यायाः श्रवणः तुलायाः शतभं वृश्चिकस्य रेवती धनुषो भरणी मकरस्य रोहिणी कुंभस्यार्द्रा मीनस्याश्लेषा एतद्वातनक्षत्रमित्यर्थः । तथात्रायां सत् शोभनं न । किंतु दोषमित्यर्थः । उक्तं च—‘मघाकस्वातिमैत्राणि मूलं श्रवणवारुणे । रेवतीयाम्यधात्रीशसार्पं मेषादिमृत्यवे ॥’ इति ॥ क्वचित् ‘धात्रिप्तिसार्पम्’ इति पाठस्तत्राग्निः कृत्तिकानक्षत्रं कुंभस्य घातभं तदा याम्यब्राह्मादिसार्पं चेति कल्प्यमिति तदेते दोषा दाक्षिणात्यप्रसिद्धा निर्मूलाः ॥ ३० ॥

नवभूम्यः शिववह्नयोक्षविश्वेर्ककृताः शक्ररसास्तुरंगतिथयः ।

द्विदिशो भावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः संमुखवामगा न शस्ताः ३१

नवभूम्य इति ॥ एतास्तिथयः पूर्वतः पूर्वा दिशमारभ्य त्र्यम्बलोपे पञ्चमी । पूर्वोदितोष्टदिक्षु ज्ञेयाः । यथा पूर्वस्यां नवभूम्यः नवमीप्रतिपक्ष आग्नेय्यां शिववह्नयः एकादशी तृतीया च दक्षिणस्यामक्षविश्वे पञ्चमी त्रयोदशी च नैऋत्यामर्ककृता द्वादशी चतुर्थी च पश्चिमायां शक्ररसाः चतुर्दशी षष्ठी च वायव्यां तुरंगतिथयः सप्तमी पूर्णिमा च उत्तरस्यां द्विदिशो द्वितीया द-

शमी च ऐशाव्याममावास्याष्टमी च एतास्तिथयस्तत्तद्विष्णु योगिन्याख्या इति जीर्णाःतास्तिथयःसंमुखवामगा न शक्ताः।यथा प्राच्यां गंतुः प्रतिपत्संमुखी दक्षिणस्यां गंतुर्वामा पश्चिमायां गंतुः पृष्ठगा उत्तरस्यां गंतुर्दक्षिणा एवं सर्वासु दिक्षु सर्वास्तिथयो विचार्यास्तत्र संमुख्यो वामगाश्च तिथयो न शुभाः । अथादक्षिणाः पृष्ठगाश्च तिथयः शुभाः । उक्तं च स्वरोदये—‘पूर्वस्यामुदयेद्वाही प्रथमे नवमे तिथौ । माहेशी चोत्तरस्यां तु द्वितीयादशमीतिथौ ॥ एकादश्यां तृतीयायां कौमारी वह्निकोणगा । चतुर्थी द्वादशी प्रोक्ता वैष्णवी नैर्ऋते तथा ॥ वाराही दक्षिणे भागे पंचमी च प्रयोदशी । षष्ठी चतुर्दशी चैव इंद्राणी पश्चिमे तथा ॥ पूर्णिमायां च सप्तम्यां वायव्ये चंडिकोदयः।नष्टचंद्रदिनाष्टम्योर्महालक्ष्मीः शिवालये ॥’ इति । नष्टचंद्रदिनममावास्या । विजयकल्पलतायाम्—‘पृष्ठतो दक्षिणे वापि योगिनी गमने हिता । वामसंमुख्योर्नैष्ट वायुमेवं विचिंतयेत् ॥’ इति । समरसारे अर्धप्रहरयोगिन्यप्युक्ता । यथा—‘प्राक्तोमानलरक्षोवायुः पाशीशदिक्षु दशांतैः । तिथिभिः स्थितिपदयुक्ता ह्यर्धप्रहरा तु योगिनी शक्ता ॥’ इति । अस्यार्थः । अत्र पूर्वार्धेन योगिन्युक्ता उत्तरार्धेनार्धप्रहरयोगिन्युच्यते ‘स्थितिपदे’ इत्यादिना । पदं स्थानस्थितिः । या तिथिर्यस्यां दिशि प्रागुक्तक्रमेणावस्थिता तद्विधिं तत्तत्तिथिमारभ्य सर्वयोगिन्यस्तेनैव क्रमेण तत्तिथिमध्ये वारद्वयं भ्रमंति । यथा द्वितीयोत्तरस्यां योगिनी तां षोडशधा विभज्य प्रथमो विभागो द्वितीयायाः एवमुत्तरस्यामर्धप्रहरयोगिनीसंज्ञः द्वितीयो विभाग आग्नेय्यां । तृतीयाया अर्धप्रहरयोगिनीसंज्ञ इत्यग्निमाः सर्वे विभागाः अर्धप्रहरयोगिनीसंज्ञा ज्ञेया इत्यर्थः । उक्तं च स्वरोदये—‘यत्रोदयगता देवी ततो यामार्धभुक्तिगा । भ्रमंती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥’ इति । उदयस्थानं देवी योगिनी । विजयकल्पलतायामपि—‘यत्रैता उदयं यांति भ्रमंत्येवं तिथिक्रमात् । ततो यामार्धभुक्त्यैव योगिन्यः स्वेष्टकालिकाः ॥’ इति । ‘इनवत्तु योगिनी शक्ता’ इति पाठे स्पष्टार्थम् । स्वरोदये तु वारयोगिन्यप्युक्ता—‘इंद्रचंद्राभिनैर्ऋत्याम्यतोयानिले हरौ । सूर्यादिषु च वारेषु वर्जयेद्धारयोगिनीम् ॥’ इति फलमपि स्वरोदय एव—‘जयदा पृष्ठदक्षस्था भंगदा वामसंमुखी । त्रिविधं योगिनीचक्रमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥’ इति । त्रिविधत्वं तु तिथियोगिन्यर्धप्रहरयोगिनीवारयोगिनीभेदतः ॥ ३१ ॥

अथ घातलग्नान्याह—

भूमिर्ब्रह्मद्रिदिक्सूर्यागाष्टांशैः शान्तिः सायकाः ।

मेषादिघातलग्नानि यात्रायां वर्जयेत्सुधीः ॥ १ ॥

भूमीति ॥ स्पष्टार्थम् । एतदपि यात्रायां वर्ज्यम् ॥ १ ॥

१ इदमपि सटीकं पद्यं निक्षिप्तमेव ।

अथ कालपाशाख्यौ योगौ शालिन्याह—

कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये संमुखे तस्य पाशः ।
रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रायुद्धे संमुखे वर्जनीयौ ॥३२॥

कौबेरीति ॥ कुबेरो देवता यस्याः सा 'सास्य देवता' इत्यण् आदिबृद्धिः अणन्तत्वात् ङीप् । कौबेरी उत्तरा दिक् ततः स्यन्लोपे पंचमी । उत्तरां दिशमारभ्याऽर्काद्ये वारे दिवसे वैपरीत्येन दिक् प्रातिलोभ्येन संहारमार्गेण यस्यां दिशि वारेऽस्थितिस्तस्यां दिशि कालः स्यात् । यथा रविवारे उत्तरस्यां कालः सोमे वायव्यां भौमे पश्चिमायां बुधे नैर्ऋत्यां गुरौ दक्षिणस्यां शुके आग्नेय्यां शनौ पूर्वस्यामित्यर्थः । अयमर्थः स्पष्टो रत्नसारे—'रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋत्यकोणके ॥ जीवे च याम्यदिग्भागे शुके चाग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति । अथ पाशयोग उच्यते । तस्य कालस्य संमुखे संमुखदिशि कालदिशातः पंचमदिशि तस्य कालस्य पाशो गलकतेनरज्जुः स्यात् । यथा रविवारे दक्षिणस्यां पाशः सोमे आग्नेय्यां भौमे पूर्वस्यां बुधे ऐशान्यां गुरावुत्तरस्यां शुके वायव्यां शनौ पश्चिमायामित्यर्थः । अथ फलमुच्यते। यात्रायामर्थयात्रायां युद्धयात्रायां समाहारद्वंद्वः। तयोर्यात्रायुद्धयोरुपस्थितयोः सतोस्तौ कालपाशौ गंतव्यदिगवस्थितौ वर्जनीयौ। तदिदिशि न गच्छेदित्यर्थः अर्थाद्दामभागदक्षिणभागयोः कालपाशौ शुभौ । तत्रापि कालो दक्षिणभागस्थ एव शुभः । पाशो वामभागस्थ एव शुभ इत्यनुक्तोपि विशेषो ज्ञेयः । उक्तं च स्वरोदये—'वारोत्थः पूर्वदिग्भागे सतः सव्येन मंदगः । यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात्पाशास्तस्य तु संमुखः ॥ दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः ॥' इति । सव्येन प्रदक्षिणमार्गेण मंदगः शनैश्चरः अन्यत्र संमुखपृष्ठभागयोः । अयं कालपाशाविचारो दिवैव । रात्रौ विशेष उच्यते । तु विशेषे । एतौ कालपाशौ तु रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विपरीतनामकौ चिंत्यौ ज्ञेयौ । दिवा यस्यां दिशि कालस्तस्यां दिशि रात्रौ पाशः दिवा यस्यां दिशि पाशस्तस्यां दिशि रात्रौ कालः । यथा रविवारे रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश एवं सर्ववारेऽप्यित्यर्थः । उक्तं च—'सौम्यादौ वाममार्गेण रवितः कालसंस्थितिः । तत्संमुखे भवेत्पाशो रात्रौ ज्ञेयो विलोमतः ॥' इति । सोमो देवता यस्याः सा 'सोमादृयण्' इति देवतायै व्यण् णित्वादादिबृद्धिः 'यस्येति च' इत्यलोपः । ततो 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । सौमी उत्तरा दिक् तदादौ सौम्यादौ । ननु वर्ज्यत्वाविशेषाद्वात्रौ किं नाम वैपरीत्येन कृत्यमिति चेत् । उच्यते । गंतव्यदिशि कालो दक्षिणभागस्थः शुभो यथा भवेत्पाशो वामभागस्थः शुभो यथा स्यादित्येवमर्थमुक्तिरन्यथा ह्यशुभ इत्यर्थः । 'दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदि-

गाश्रयः' इति वचनात् । ननु कालपाशयोर्नामवैपरीत्यं स्वरोदयस्थवाक्ये कुतो नोक्तमिति चेत् । सत्यम् । साक्षात् नोक्तं परंतु स्वरोदयकर्तुरभिप्रेतमस्तीत्यनुमीयते । तथाहि । यद्यपि 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवास-रौ' इति कोशात् । 'दशाहं श्रावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते' इति धर्मशास्त्रोक्तेश्चाहःशब्दस्याहोरात्रपरतैव । तथा 'आगामिवर्तमानाहर्गुक्तायां निशि पक्षिणी' इत्यादिषु निशीतिपदोपादानादहःशब्दः सूर्यदर्शनपरिच्छेद्यकाल-वाचको यथास्ति तथेहापि 'वारोऽहः पूर्वदिग्भागे' इत्यत्र वापरः पूर्वदिग्भागे इति वक्तव्येहःशब्दोपादानान्यथानुपपत्त्याहःशब्दः सूर्यदर्शनपरिच्छेद्यं काल-माह । तेनाह नि दिवसे ह्येवं विचारो ननु रात्रावतस्तत्र वैलक्षण्यं तद्वैलक्षण्यं नाम किं वैपरीत्यमित्यर्थः । अतः पूर्वोक्तम् 'रात्रावेतौ व्यस्तसंज्ञौ तु चित्यौ' इति । अथ कालपाशप्रसंगात् खंडराहुरुच्यतेऽस्माभिः । यथा स्वरोदये—'ऐंघ्रां कृष्णे तृतीयायां सप्तम्यां शूलिनो दिशि । दशम्यां धनदाशायां वायव्यां भू-तवासरे ॥ शुक्लपक्षे तु वारुण्यां चतुर्थ्यां समुदेत्यसौ । नैर्ऋत्ये च तथाष्टम्यामे-कादश्यां यमौकसि ॥ आग्नेय्यां पंचदश्यां च मासे राहुदये सति । खंडगत्या भ्रमत्येवं खंडराहुस्ततो मतः ॥' इति । यमौकसि दक्षिणस्यां । शूलिनः ईशानस्य । अतस्तस्यां दिशि तत्तिथौ राहुसद्भावाच्च गंतव्यमिति वाक्यतात्पर्यार्थः । एतासु भद्रातिथिषु भद्रामपहाय तद्विक्तोऽन्यस्यां दिशि सुखेन गंतव्यमिति । खंडे तिथिखंडे तिथ्यर्थे भद्रारहिते गमनं गतिरित्यन्वर्थत्वमपि खंडराहौ प्रतीयते । अथ सूक्ष्मोर्धः यामकाल उक्तः समरसारे—'हालांतकाभसखि-यामदलैस्तु कालः सूर्यादिवासरगतो युधि वर्जनीयः । भासारमे दलति या-मदलानि भानुवारक्रमादपि पुनः स्वहितार्थमूहेत् ॥' इति । रवौ हालाका-रोपलक्षितोऽष्टमोऽर्धयामः एवं सोमे तृतीयः भौमे प्रथमः गुरौ चतुर्थः शुके सप्तमः शनौ द्वितीयो युद्धे च वर्जनीय इति पूर्वार्धस्यार्थः । उत्तरार्धे तु सां-हितिका अर्धयामा उक्ताः समस्तशुभकर्मसु निषिद्धाः । ग्रंथकर्त्रापि विवाहप्र-करणेभिहिताः । अर्धयामो नाम दिनस्य रात्रेर्वाऽष्टमो भाग इति । अथार्ध-यामराहुरप्युक्तः स्वरोदये—'इंद्रवायुयमरुद्रतोयान्निशिशिभास्करे । यामा-र्धमुदितो राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके ॥' इति । अयं यामार्धराहुभ्रमो दिवसे रा-त्रौ च तुल्यो ज्ञेयो विशेषानुक्तः । अथ तत्रैव राहुतेराहुरप्युक्तः—'ईशानय-मवातेन्द्ररक्षःसोमाग्निवारुणे । पूर्वाह्णेपि भ्रमत्येवमपराह्णेऽप्ययं क्रमः ॥ ज-लाग्निस्तौम्यनैर्ऋत्यशक्रानिलयमेतरे । पूर्वरात्रे भ्रमत्येव पररात्रेऽप्ययं क्रमः । दिनस्य षोडशांशेन मुहूर्तः परिकीर्तितः । एवं मौहूर्तिको राहुर्ज्ञातव्यः सु-खवेदिमिः ॥' इति । दिनस्येत्युपलक्षणं रात्रेऽप्येवमेव अर्धमुहूर्तचतुर्थदिग्ग-णनोक्ता । रात्रौ तु षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता । यत्तु रामवाजपेयिभिः समरसारे उक्तम्—'प्राग्वातांतकशंभुपाशिहुतभुक्पौलस्त्यरक्षोदिशो यामार्धैरगुरद्वि पा-शिककुभोऽसौ षष्ठषष्ठी निशि । पृष्टे दक्षिणतः शुभो द्विचटिकोसौ तुयंत्युर्वात्र-जनीशावाक्पवनैन्द्ररक्षसमरुद्धि प्रतीचीं दिशम् ॥' इति । अत्र यामार्धरा-

हौ दिने प्राच्याः सकाशात्षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता रात्रौ तु प्रतीच्याः सकाशा-
त्तथैवोक्ता । उत्तरार्धे मौहूर्तिकराहौ तु दिनरात्रिविभागो नोक्तस्तदोक्तकृता
भरतेन तथैव व्याकृतश्च यथायथा द्विघटिको मौहूर्तिको राहुः प्रातरारभ्यै-
शानीतश्चतुर्थचतुर्थदिशं मुहूर्ते मुहूर्ते याति दिनरात्र्योर्द्वान्निशन्मुहूर्तं अष्ट-
दिशां चत्वारो भ्रमास्तत्र क्रमः ऐशानीदक्षिणवायव्यपूर्वैर्नैऋतोत्तराग्नेयपश्चिमा-
स्विति । तदेतन्निर्मूलं मूलवाक्यानुपलंभात् । ननु कस्तर्हि तदुक्तावाशय इति चेत् ।
सत्यम् । तदेवोच्यते । स्वरोदये हि यामार्धराहौ षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता मुहू-
र्तराहौ तु दिने चतुर्थचतुर्थदिग्गणनामभिधाय रात्रौ तु षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता
अनुचितेत्यभिसंधाय स्वयं स्वपथे षष्ठषष्ठदिग्गणनामुररीकृत्य दिनरात्रिविभा-
गेन यामार्धराहुः । मुहूर्तराहुरीशानतश्चतुर्थचतुर्थदिग्भागेन दिनरात्रि-
विभागमनाहत्योक्त इति । अथैवंविधे पाठे मूलांतरं मृग्यं । ऋषीणां तु स्व-
तन्त्रेच्छापर्यनुयोगानर्हत्वात्स्वरोदय एवमुक्तिः । एतादृशः स्थूलः सूक्ष्मो वा
राहुः कस्यां दिशि शुभोऽशुभो वेति स्वरोदय एवाभिहितम्—‘संमुखा
वामसंस्था वा यस्येयं राहुमंडली । पराजयो भवेत्तस्य वादधूतरणादिषु ॥
यस्य दक्षिणपृष्ठस्था ह्येषा राहुपरंपरा । सहस्रशः शतेनापि परसैन्यं निहंत-
ति ॥’ इति । समरसारेपि—‘पृष्ठे दक्षे योगिनी राहुयुक्ता यस्यैकोयं श-
त्रुलक्षं निहति । श्रेष्ठं सर्वेभ्यो बलेभ्यस्तदेव संक्षेपोयं सर्वसाराभ्यधापि ॥’
इति । ननु योगिनीकालपाशवारयोगिनीमृतपक्षखंडराङ्गादिभिः स्थूलैर्दोषै-
रर्धयामराङ्गादिभिः सूक्ष्मैश्च स्वरोदयस्थैस्तथा सांहितिकैश्चायनशूलनिषिद्धमा-
सवारशूलनक्षत्रनिषिद्धनक्षत्रपारिघट्टमृतपक्षादिभिश्च दोषैर्यात्रादिनानुन्मेष
एव । तथाहि रवौ पूर्वस्यां वारयोगिनी दक्षिणस्यां पाशो दिवा रात्रौ तु कालः
पश्चिमायां वारशूलं उत्तरस्यां कालो दिवा रात्रौ तु पाशः विदिशस्तु महा-
दिगंतर्गतएव ‘प्रादक्षिण्यं चैव मासाविपूर्वा’ इति श्रीपत्युक्तेः । एवं सति
रविवारे कस्यामपि दिशि यात्रा न स्यादन्ये पुनर्दोषा मृतपक्षादयो विचार-
णीयाः । एवं सति एवं सोमवारादिष्वपि यथासंभवं दोषा ऊहनीया इति प्रागु-
क्तदोषवज्ज्ञापिताः । अत्र समाधिः । अयं सर्वोपि स्वरोदयस्थो मृतपक्षयोगिनी-
कालपाशादिस्थूलसूक्ष्मदोषविचारो युद्धयात्रायामेव बहुधा विचार्यः प्रकर-
णस्यापि नियामकत्वात् । तथाहि । सर्वेष्वपि स्वरोदयग्रंथेषु नरपतिजयचर्या
उच्यते । सा च युद्धं विना न संभवति । अतएव स्वरोदयबले प्रोक्तम्—‘पु-
ष्यैरपि न योद्धव्यं यावद्धीनः स्वरोदयः । स्वरोदयबले प्राप्ते योद्धव्यं शस्त्र-
कोटिभिः ॥’ इति । तथा चतुरशीतिचक्रांतप्युक्तम्—‘एतानि सर्वचक्राणि
ज्ञात्वा युद्धं समारमेत् । जयेदिह न संदेहः शक्रनुव्येपि वैरिणि ॥’ इति ।
तथा भूबलेप्युक्तम्—‘इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्वृणम् । भर-
यस्तस्य नश्यति मेघा वातहता यथा ॥’ इति । एवं सति सर्वतोभद्रकालदंष्ट्र-
सूर्यचंद्रकालानलचक्राणि युद्धएव विचार्याणि यथासंभवमन्येषु शुभकृत्येष्व-
पि विचार्याणि । उक्तंच तत्रैव—‘लाभालाभं सुखं दुःखं जयं चैव पराजय-

म् । चंद्रकालानले चक्रे ज्ञानं संशयवर्जितम् ॥' इति । तथा 'यथा जन्मविवाहे च संग्रामे विग्रहेपि च । घोरकालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म समारमेत् ॥' इति । अथ सामान्ययात्रायामप्यावश्यकानावश्यकवशेन यथासंभवं साहितिकदोषहानिर्विचार्या । अन्यथा हि सर्वेषां स्वरोयस्थानां साहितिकानां च स्थूलसूक्ष्मदोषाणां त्यागो वर्षसहस्रेणापि दुःशकः स्यात् । तत्रापि गुणानां भूयस्त्वं दोषाणां चाल्पत्वमंगीकृत्य निखिलकृत्यं निर्वाह्यम् । उक्तंच श्रीपतिना—'समस्तगुणसंपदां न खलु लब्धिरल्पैर्दिनैर्गुणप्रचुरता ततो बहुमता च दोषाल्पता । न भूरिगुणसंचये प्रभवतीह दोषाल्पको ह्युद्विषि हुताशने सलिलबिंदुरेको यथा ॥' इति । तत्रापि महादोषः पापग्रहवेषयुतिकर्तरी महापातादिश्चेत्तदावश्यं वर्ज्य एव । यदि तत्समः प्रतीकारकारको गुणो न भवेत् । उभयसंभवे हि प्रबलदुर्बलविचारः कार्यः । तदप्युक्तं श्रीपतिना—'एकोपि हन्ति गुणलक्षमपीह दोषः कश्चित्परो यदि गुणोस्ति न तद्विरोधी । मद्यस्य बिंदुरपि पावनपंचगव्यं संपूर्णमन्नं कलशं मलिनीकरोति ॥' इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥ ३२ ॥

अथ पारिघदंडाख्यं दोषमनुष्टुभाह—

भानि स्थाप्यान्यविधिद्विधुः सप्तसप्तानलक्षतः ।

वायव्याग्नेयदिकसंस्थं पारिघं नैव लंघयेत् ॥ ३३ ॥

भानीति ॥ अविधिद्विधुः चतुर्दिधुः अनलक्षतः कृत्तिकातः सप्त भानि पूर्वस्थां स्थाप्यानि मघातः सप्त भानि दक्षिणस्थां स्थाप्यानि अनुराधातः सप्त भानि पश्चिमायां स्थाप्यानि धनिष्ठातः सप्त भान्युत्तरस्थां स्थाप्यानि तत्र वायव्याग्नेयदिगुपनिबद्धा रेखा पारिघदंडः स्यात्तं सर्वथा नैव लंघयेत् । चक्राकृतिरियम् । यदाह नारदः—'क्रमाद्विचारभानि स्युः सप्तसप्तान्निकक्षतः । पारिघं लंघयेदं नाग्निश्चसनदिग्गतम् ॥' इति । कश्यपोपि—'अग्निषिण्यात्सप्त सप्त क्रमाद्विष्ण्यानि पूर्वतः । वाय्वग्निदिग्गतं दंडं पारिघं तु न लंघयेत् ॥' इति । ननु प्रागादिदिङ्मन्यस्थानां नक्षत्राणां प्रयोजनं किं नोक्तम् । पारिघदंडाख्या-नार्थत्वं तु धनिष्ठादिचतुर्दशभानि वायव्याग्नेयदिशोः पूर्वभागे स्थाप्यानि । मघादिचतुर्दशभानि तयोरेव दिशोः पश्चिमविभागे स्थाप्यानीत्येवमर्थकपद्योपनिबन्धनेन स्यात् । उच्यते । स्पष्टत्वाच्चोक्तम् । तथाहि प्राग्द्वारिकैः कृत्तिकादिकसप्तनक्षत्रैः पूर्वस्थां यात्रा प्रशस्ततमा । एवं दक्षिणस्थां मघादिसप्तभैः । पश्चिमायामनुराधादिसप्तभैः । उत्तरस्थां धनिष्ठादिसप्तभैः । अयमर्थो यात्राप्रकरणे—'क्रमाद्वारभानि स्युः' इति नारदकश्यपाद्युक्तेर्लभ्यते । किंच त्रिविधप्रतिशुक्रविचरिणि दिग्द्वारभानामुपयोगोस्ति । यदाहात्रिः—'यदिग्गतः समुदयेद्विचरेद्यत्र गोलके । यद्द्वारभेषु विचरेन्निविधं प्रतिभार्गवम् ॥' इति । श्रीपतिश्च—'विचरति च भचके येषु दिग्द्वारभेषु' इति । अन्यच्च गृहप्रवेशे पूर्वादिदिग्द्वारेषु गृहेषु तत्तद्दिग्गन्धर्वैः प्रवेशश्चोक्तः ।

तदुक्तं वसिष्ठेन—‘यद्दिग्द्वारं मंदिरं तद्दिगक्षैरुक्तक्षैः स्यात्संनिवेशो न सर्वैः ॥’ इत्यादीनि प्रयोजनानि ध्येयानि । तत्र प्रस्तुते पारिघदंडोक्तेरेवं ज्ञायते । यद्वनिष्ठादिचतुर्दशभानि प्रागुत्तरदिशोर्यात्रायां प्रशस्तानि । मघादिचतुर्दश भानि दक्षिणपश्चिमदिशोः प्रशस्तानि । तत्र स्वदिशि प्रशस्तमानि अन्यदिशि प्रशस्तानि । यथा मघादिसप्तभानि पश्चिमायामनुराधादिसप्तभानि दक्षिणस्यां प्रशस्तानीत्यर्थः । अतएवाह दुर्गादित्यः—‘प्राग्दिग्गतैरुद्दिग्दशमुदगतैः प्राग्दिशं भनक्षत्रैः । दक्षिणपरां तदा दिशमपरगतैर्दक्षिणां यायात् ॥’ इति । भानि राशयो मेघाद्याः नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि । यचनेश्वरोऽपि—‘प्राचीमुदग्द्वारमिरत्र यायात्प्राग्द्वारभैश्रोडुमिरप्युदीचीम् । तथैव यास्यामपराश्रितैर्भैर्याभ्याश्रयैश्चाप्यपरां प्रयायात् ॥’ इति । एतेन—‘नो गच्छेदुत्तराशां त्रिदशपतिककुब्जैर्न याम्यप्रतीच्यैः’ इति वदन् महेश्वरः प्रत्याख्यातो भवति । मूलवाक्यानुपलंभात् । किंतु सर्वथा प्रागुदयनक्षत्रैर्दक्षिणां पश्चिमां च नैव गच्छेत् । तथा दक्षिणपश्चिमनक्षत्रैः प्रागुदीचीं च नैव गच्छेत् पारिघदंडसत्त्वात् । यदाह यात्रायां वराहः—‘दिशिदिशि बहुलाद्यास्तारकाः सप्त लेख्याः पवनदहनदिकस्थलिर्यगत्युग्रदंडः । सुरपतिरपि कृच्छ्रं याति तं लंघयित्वा नहि भवति विरोधो दिक्षु दंडैकगासु ॥’ इति ॥ ३३ ॥

अथ कस्यचिद्दिग्गमनं चिकीर्षितं तदा पृथङ्नक्षत्रोपदेशाभावात्तासु विदिक्षु आग्नेय्यादिषु कैर्नक्षत्रैर्गमनं स्यादित्याशंक्य विदिक्षु नक्षत्राणि आवश्यकत्वे पारिघदंडापवादं च वसंततिलकावृत्तेनाह—

अग्नेर्दिशं नृप इयात्पुरुहूतदिग्भै-

रेवं प्रदक्षिणगता विदिशोऽथ कृत्ये ।

आवश्यकेऽपि परिघं प्रविलंघ्य गच्छे-

च्छूलं विहाय यदि दिक्तनुशुद्धिरस्ति ॥ ३४ ॥

अग्नेरिति ॥ नृपः पुरुहूतदिक् प्राची तदुत्थैः कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रैः अग्नेर्दिशमाग्नेयीमियाद्गच्छेत् । एवमनेन प्रकारेण प्रदक्षिणगता सृष्टिमागेंगास्थिता विदिशो नैर्ऋत्यादीर्गच्छेत् । यथा दक्षिणदिक्स्थैर्भैर्मघादिसप्तभिर्नैर्ऋतीं दिशं गच्छेत् । प्रतीचीस्थैरनुराधादिसप्तभिर्भैः वायव्यां गच्छेत् । उदीचीस्थैर्धनिष्ठादिसप्तभिर्भैः ऐशानीं गच्छेदित्यर्थः । यदाह नारदः—‘आग्नेयीं पूर्वदिक्संस्थैर्विदिशस्त्वेवमेव हि ।’ इति । अस्यार्थं स्पष्टमाह गुरुः—‘प्राग्द्वारिकैश्च नक्षत्रैराग्नेय्यां शोभना गतिः । दक्षिणस्थैश्च नैर्ऋत्यां वायव्यां वारुणैरपि । ऐशान्यां दिश्युदक्संस्थैर्यात्रातीव शुभप्रदा ॥’ इति । अथ पारिघदंडापवाद उच्यते—अथेति ॥ आवश्यके कृत्ये अवश्यकर्तव्ये गमनादिकृत्ये पारिघमपि पारिघदंडमपि प्रविलंघ्य लंघयित्वा नृपो गच्छेत् । परंतु शूलं

वारशूलं नक्षत्रशूलं च विहाय त्यक्त्वा यदि दिक्नुशुद्धिरस्ति स्यात् । अस्ती-
ति स्यादित्यस्यार्थेऽव्ययम् । पूर्वादित्तुर्दिक्षु मेघादयश्चिरावृत्ता दिग्प्राशयः
स्युस्तएव तस्यांतस्यां दिशि दिग्लग्नशब्देन व्यवहियते तेषां शुद्धिः शुभफल-
दानप्रदानुकूल्यसाहित्यं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—‘प्रयोजनेष्वात्ययिकेषु
भूपतिर्विलंघ्य रेखामपि पारिधीं व्रजेत् । विहाय दिक्शूलसमाह्वयानुद्धन्यदि
स्वदिग्लग्नविशुद्धिराप्यते ॥’ इति । उद्गुशब्देन वारोऽप्युपलक्ष्यते । यतो
वराहेण—‘उलंघ्य दंडमपि काममियान्नरेंद्रः शूलं विहाय यदि भस्य विल-
ग्नशुद्धिः ॥’ इत्यत्र शूलं विहायेति सामान्यतोऽभिधानात् । अत्र दिग्प्राशी-
नाह नारदः—‘दिग्प्राशयः स्युः क्रमशो मेघाद्याश्च पुनः पुनः’ इति । फल-
माह वसिष्ठः—‘पूर्वादित्तुर्दिक्षु मेघाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । तत्तच्छुद्धिव-
शात्सर्वे तद्विद्यातुः शुभप्रदाः ॥ तद्गर्गाश्च तदंशाश्च ज्ञातव्या वै तथाविधाः ॥’
इति ॥ ३४ ॥

अथानावश्यकत्वेऽपि पारिघट्टापवादे चिकीर्षिते सर्वदिग्द्वारकनक्षत्राणि
वक्रप्रग्रहस्य केंद्रगत्वादितिषेधं चेद्वचन्रयाह—

मैत्रार्कपुण्याश्विनिमैर्निरुक्ता यात्रा शुभा सर्वदिशासु तज्जैः ।
वक्रा ग्रहः केंद्रगतोऽस्य वर्गो लग्ने दिनं चास्य गमे निषिद्धम् ३५

मैत्रार्क इति ॥ मैत्रमनुराधा अर्को हस्तः पुण्यः प्रसिद्धः आश्विनमश्विनी
एतैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः कृत्वा सर्वदिशासु प्राच्यादित्तुर्दिक्षु तज्जैर्ज्योतिर्विद्भि-
र्यात्रा गमनं शुभा शुभफलदा निरुक्ता । यदाह वसिष्ठः—‘पुण्यार्काश्विन-
मैत्राणि सर्वदिग्द्वारभानि च । सर्वदिक्ष्वपि यात्रायां सर्वकामार्थदानि च ॥’
इति । नारदः—‘पुण्ये मैत्रे करेऽश्विन्यां सर्वांशागमनं शुभम्’ आशा
दिशः । श्रीपतिरपि—‘हस्तः पुण्यो मैत्रमप्याश्विनं च चत्वार्याहुः सर्वदि-
ग्द्वारभानि’ इति । यत्तु बालबोधिन्याम्—‘पूर्वाद्याः शनिचंद्रगीष्पतिबुधा-
दित्येषु शुके कुजे नोगम्याः क्रमशस्तथा परिहरेत्प्राचीं च मूलेंद्रयोः । याम्ये
च श्रवणादिषट्सु विधिषे पुण्ये प्रतीचीं त्यजेत्सौम्यां चोत्तरफाल्गुनेष्वपि त-
था हस्ते न यायाहुधः ॥’ इति । प्रागादित्तुर्दिक्षु श्रवणाश्विपुण्यहस्तानां
क्रमेण त्याग उक्तः स निर्मूलत्वादुपेक्ष्यः । किंच यद्येवमस्ति निषेधो वसिष्ठा-
दीनामभिमतः स्यात्तदा ‘पुरुहूतदिशं पुरंदरक्षे’ इत्यादिनक्षत्रशूलपथे हि वि-
ष्णुशक्ते याम्यदिशं त्वजान्घ्रिधिष्यं ज्वलनार्थदिशं विधातुपुण्यौ शूलास्वात्य-
यासौम्यमर्थमार्कं (?) इति । एवमेव वादिनामाशयो व्याख्येयः । बालबोधिनी-
वद्भिन्नं वाक्यं तु दूरापास्तमेव । अन्यच्च पुण्याद्यष्टभानां क्वचित्सार्धदिग्द्वारि-
कत्वं स्मर्यते । यदाह गुरुः—‘पुण्याश्विहस्तमैत्राणि पौष्णवैष्णवसौम्यभम् ।
वासवं सर्वदिक्ष्वाशु यात्रायां शोभनानि हि ॥’ इति । वराहोऽपि—‘स-
र्वद्वारिकसंज्ञितानि गुरुभं हस्ताश्विमैत्राणि च श्रेष्ठान्यैर्द्वपौष्णविष्णुवसुभा-
न्याथैः सहाष्टौ सदा’ इति । तत्राष्टानामपि सार्धदिग्द्वारिकत्वं स्मर्यते । चतु-

र्णां का कथा बहुवचनसंवादात् । तत्र मृगरेवतीश्रवणधनिष्ठानां सर्वद्वारि-
कत्वमावश्यकगमनेऽभ्यनुज्ञानार्थं तत्र यदि पुण्यादीनि भानि दिग्विशेषेण
त्यजेरन् तदा बहुदिकत्वं स्यात् न सर्वदिकत्वम् । तत्र को विशेषः सर्वदिकत्व-
बहुदिकत्वयोः । उच्यते । सर्वशब्दः शक्तिवस्तुमात्रवचनः तत्र वस्तुसंघं गु-
हीत्वैकस्योपपत्तिः सर्वः पदार्थ इति । तस्यैव द्वित्वे च सर्वो पदार्थो इति
भवति । सर्वे इत्यत्र तु वस्तुसंघतो न बहुत्वं सर्वशब्देनोच्यते तदेव वचसा
द्योत्यते । अत्र सर्वे इति बहुवचनेन त्रिचतुरादयः पदार्था उच्यन्ते बहुशब्देन
त्रय एवोच्यन्ते नाधिकाः । बहूनामंत्रयस्वेत्युक्ते चतुरादिशब्दासंज्ञिधाने त्रय एव
निमंभ्यन्ते । किमत्र प्रमाणं इति चेच्छृणु । मीमांसायां एकादशेऽध्याये वसं-
ताय कपिंजलानालभेतेति वैदिके वाक्यविचारे वसंताय वसंत इत्यर्थः । छां-
दसम् । कपिंजलाः पक्षिविशेषाः तानालभेत हन्यात् । तत्र कपिंजलानिति
बहुत्वं तावत् गम्यते ते श्यादयः परार्धावधिकाः कपिंजलास्त्रयो वा चत्वारो वा
पंच वेति विकल्पेनालब्धव्या उत त्रय एवेति संशयः । तत्रैवं पूर्वपक्षः । कपिंज-
लानिति बहुवचनेन द्वित्वातिरिक्तसंख्या सामान्यरूपेणाभ्यधायि तद्विशेषाकां-
क्षायां सत्यां श्यादिपरार्धान्तातिरिक्तसंख्याविशेषाभावात् श्यादिसंख्याविशेषा
आक्षिप्यन्ते । नच तत्र त्रयोपि चत्वारोपि पंच हंतव्या इति संख्यांतरमेव तत्र
प्रतीयते न श्यादयः । नच कपिंजलत्वावच्छेदकावच्छिन्नाः कपिंजला हंतव्या
इति वाच्यांतथा सत्येकस्मिन्नेव यागे कृते जगतीतलवर्तिनां सर्वेषां कपिंजलानां
विनाशप्रसंगस्तस्माद्यथाप्राप्तानां त्रिचतुरादीनां तेषामेव विकल्पेनालंभ इति ।
उक्तं च जैमिनिना पूर्वपक्षसूत्रेण बहुवचनेन सर्वप्रासर्विकल्पः स्यादिति । सिद्धांत-
स्तु घटानानयेतिवदुच्चारितस्य बहुवचनांतस्य शब्दस्य चतुरादिशब्दोपादा-
नमंतरेण त्रित्वमात्रं वाच्यम् । तावतेव बहुत्वोपपत्तेः । अतिरिक्ताक्षेपे च प्रमा-
णाभावः । तस्माद्त्रय एव कपिंजला हिंस्याः । उक्तं च जैमिनिना—‘प्रथमं वा
नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्’ इति सिद्धांतसूत्रेण । अतएव बहुत्वं
त्रित्वे पर्यवस्यतीति लोकोक्तिः साधीयसी । एवं प्रस्तुतेपि विषये दृष्टिः ।
नच प्रथमोक्तेः साधुव्याख्यानार्थं बहव इत्यादौ प्रवृत्तिगतबहुत्वव्यंजकबहु-
वचनोपपत्तिः बहुरोदने इत्यत्र बहुवचनं कस्माच्च भवति । सत्यम् । नात्र
बहुशब्देन संख्योच्यते । किंतु वैपुल्यम् । तस्माद्बहुशब्देन त्रित्वसंख्योच्यते ।
सर्वशब्देन त्रित्वसंख्या ननु चतुरादिका अतोत्र मतभेदः । ननु पुण्यादीनां
सर्वदिकत्वे समर्थिते सत्यपि नैव सर्वदिकत्वोपपत्तिः यावता वारशूलं मत्वा
तद्विग्वर्जनादिकत्रयमेवावशिष्यते तेन बहुदिकत्वमेवोपपद्यते इति । उच्यते ।
नैतावता भवदिष्टं सिध्यति । ‘प्राचीं श्रवणशक्राभ्याम्’ इत्यादिना नक्षत्रवि-
शेषे दिग्विशेष इत्यादिप्रतीयते वारशूले नायमर्थ उच्यते । रविवारे पश्चिम-
शूलं सोमे पूर्वत्यादि । अतः बहुदिकत्वसर्वदिकत्वप्रतिपादकयोरन्यतरस्य सर्व-
दिकत्ववाक्यस्य सबलत्वे निर्णोते तृतीयेन वारशूलेन सर्वदिकत्वं व्याहृतं यद्यपि
तथापि नियतबहुदिकत्ववाक्यानु सबलमेव । नहि यथा बालिसुग्रीवयोर्युध्य-

मानयोर्भगवता रामेण बालिनि हते बालिनि सुग्रीवापेक्षया दीर्घव्यं मन्यन्ते शू-
 रामिमानि न इति । किंच । दक्षिणाशयां धनिष्ठोत्तरार्धादिपंचकं त्याज्यमि-
 त्युक्तं तत्राश्विनीत्यागे धनिष्ठादिषट्कं त्याज्यमित्येवं कस्माच्चोक्तम् । नच प्रेत-
 दाहृतृणाकाष्ठसंग्रहादिनिषेधार्थं तथाभिधानमिति वाच्यम् । वाक्यान्तरे हि
 प्रतिपदमेव पंचकस्य निषेधात् । यदाह वसिष्ठः—‘वसुभस्योत्तरार्धाच्च पंच-
 धिष्ण्येषु सर्वदा । यावद्यदिग्यायिनां नृणां न मुहूर्तो जयप्रदः ॥’ इति । अ-
 न्यच्चापरे आहुः । पश्चिमे पुण्यस्याज्य इत्युच्यते च । श्रीपतिना तु—‘इत्यः
 पुण्य’ इत्यादिना पुण्यस्य सर्वदिग्द्वारगत्वमुक्त्वा नक्षत्रप्रकरणे—‘ग्रहेण विद्मो-
 प्यशुभान्वितोपि विरुद्धतारोपि विलोमगोपि । करोत्यवश्यं सकलार्थसिद्धिं वि-
 हाय पाणिग्रहमेव पुण्ये ॥’ इत्युक्तम् । अत्र हि ‘विलोमग’ इति पदं टीकाकृन्म-
 हादेवो विलोमगः प्रतीच्यादिगमनविरुद्धोपि तत्र शुभ इति शब्दार्थं व्याख्यत्
 तस्यायमाशयः । पुण्यो हि प्राचीनक्षत्रं तदक्षिणस्यां पश्चिमायां वा पारिष-
 द्दं सत्त्वादिदिग्गमनप्रतिबंधकर्तृ सदपोच्यते । तत्र ‘द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति’
 इति न्यायाप्युण्योपि सर्वदिग्द्वारग एव । यद्येवं हस्तोप्यपवादः पुण्यवत्कार्यः
 स्यात्तुल्यन्यायत्वात् । एककर्तृकैर्नैव वाक्येन सर्वदिग्द्वारगत्वे सिद्धे पुनरन्येना-
 भिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मान्नैव शक्यं वक्तुमतः प्रागुक्तमेवोपोद्बलकं सत् ।
 यद्येवं कस्मार्हि विलोमग इत्यस्यार्थः । केचिदाहुः । विलोमं विपरीतं गच्छतीति
 विलोमगः । यथा—‘तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः’ इति वराहोक्ते-
 र्यदोत्पातेन विलोमगामित्वं पुण्यस्य स्यात्तदापि न दोषः । यथा भौमस्योष्णा-
 दिपंचविधं वक्रत्वमुक्तं तत्रोष्णं वक्रम् । ‘स्वस्वोदयक्षांशवमेष्टमे वा सप्तर्षे वा
 क्षितिजे प्रतीपे । तद्वक्रमुष्णाह्वयमेव तत्र वद्धेर्भयं व्याधिभयं जनानाम् ॥’ इति
 वसिष्ठेन सलक्षणमुक्तम् । तत्रैतादृशं वक्रं न कदाचित्संभवति तथापि
 उत्पातवशाद्गणितविरुद्धापि वक्रगतिः स्यात्तदर्थं फलोपन्यासः । एवं पुण्यवक्रत्व-
 मप्यालोच्यम् । एतद्व्याख्यानं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । यथोष्णस्य वक्रस्यासंभ-
 वस्तथा पितृचरणैष्टोढरानंदे भौमचारे सम्यक् प्रतिपादितम् । अन्ये त्वाहुः । वि-
 लोमगोपि विलोमग्रहाधिष्ठितोपि शुभः ‘एकांगलहतं धिष्ण्यं क्रूराक्रांतं च वि-
 द्बभम् । उत्पातदूषितं यत्तद्यात्रायां भंगदं सदा ॥’ इति वसिष्ठादिवाक्यात् ।
 क्रूरस्य वक्रिणो मार्गिणो वा योगो दुष्ट एव । अतएवाशुभान्वितोपि पुण्यः
 सकलार्थसिद्धिदातैर्युक्तम् । अनेन तु सौम्यस्य गुर्वादौर्बक्रिणो मार्गिणो वा
 दुष्टएवाशुभान्वितोपि अशुभफलदाता न स्यात् । तच्चिंत्यम् । मूलभूतार्थवा-
 क्यानुपलंभात् । यत् वक्रिसौम्यग्रहयोगोप्यशुभफलदाता पुण्यो न भवेदिति
 ‘क्रूरैर्विद्धो युतो वापि पुण्यो यदि बलान्वितः । विना पाणिग्रहं सर्वमंगले त्विष्टदः
 सदा ॥’ इति । वसिष्ठादिवाक्यान्यप्येवमर्थकानि संति न कुत्रापि विलोमग
 इत्यभिहितम् । किंच सौम्यवक्रिग्रहाधिष्ठितोऽश्विन्यादिभगणश्चेतदाऽश्विन्यादे-
 दौषवत्ता भवन्मते प्रसज्यते सा चाप्रसिद्धा । अन्यच्च ग्रहाधिष्ठितत्वं लक्षणया

व्याक्रियते मुख्यार्थसंभवे सा प्रयुक्ता । अस्ति च मुख्यार्थसंभवो यदुत्पातादिना नक्षत्रस्य वक्रत्वमिति । अपरे पुनराहुः । विलोमा उत्पातास्तैः सह गच्छतीति विलोमगः त्रिविधोत्पातैर्यदि पुण्यो निहतोपि तदापि शुभ इति । तदपि न । पुण्यस्त्रिविधोत्पातहतो दुष्ट एव । यदाह वसिष्ठः—‘मृगगणमध्ये सिंहो ह्युडुगणमध्ये तथैव पुण्यश्च । निजबलसहितोऽप्येवं त्रिविधोत्पातैर्न शक्तिमान्निहतः ॥’ इति । तस्माद्विलोमग इत्यस्यार्थश्चित्यः । ननु नक्षत्रविशेषे अश्विन्यादौ विहितत्वप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पः । यथा षोडशीग्रहणाग्रहणयोः न पुनरतुल्यबलयोः । यथौदुम्बर्याः सर्ववेष्टनस्पर्शनप्रतिपादिकयोः स्मृतयोः । तत्रहि स्पर्शनस्मृतेः प्रत्यक्षदृश्यो वेदः प्रमाणमौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्भायेदिति । सर्ववेष्टनस्मृतेस्तु प्रत्यक्षदृश्यमूलवेदानुपलम्भः । एतच्च स्मृतिचरणे सम्यगुपपादितं वार्तिककृता । एवमश्विन्यादिविषयकसार्वदिग्द्वारकप्रतिपादकस्य ‘हस्तः पुण्यः’ इत्यस्य वाक्यस्य वसिष्ठादिमुनिवाक्यानि प्रमाणानि । निधेयवाक्यं तु चिंत्यम् । मूलमित्यनुल्यबलत्वाद्विकल्पोपि न संभवति । तस्मान्मैत्रार्क-पुण्याश्विनानां भानां सार्वदिग्द्वारिकत्वं सिद्धम् । तत्र सर्वशब्दग्रहणाद्वा ‘भग्नेर्दिशं नृप इयात्’ इत्यादिना वा विदिक्ष्वाग्नेयादिदिक्ष्वपि मैत्रादिभिर्यात्रोचितेति भावः । यदाह वसिष्ठः—‘सर्वस्त्रिंशपि समये सर्वासु च दिग्विदिक्ष्वेव । सार्वद्वारिकधिष्यान्यतिशुभदातृष्यखिलनृणाम् ॥’ इति । अत्र सार्वद्वारिकधिष्यानामेव सर्वकालगामित्वमुक्तम् । रत्नमालायां तु श्रवण-मृगशीर्षहस्तपुण्याणामुक्तम् । तच्च गुरुक्तसार्वदिग्द्वारिकत्वाभिप्रायेण । अनुराधाश्विन्योस्तु सर्वमतेन सर्वकालगामित्वम् । तदा कालविशेषे निषेधे क्षिप्रग्रहणं अश्विनीरहितं ध्येयम् । मृदुग्रहणमनुराधारहितं ध्येयम् । गुरुमते रेवनीरहितमपि । चरग्रहणं धनिष्ठाव्यतिरिक्तं गुरुमते एव द्रष्टव्यम् । एवमष्टानां सार्वदिग्द्वारिकत्वं सर्वकालगमार्थम् । चतुर्णां पुनर्मैत्रादीनां दिक्षु यात्रार्थमपि सार्वदिग्द्वारिकत्वमित्यलमतिप्रसंगेन । वक्त्री ग्रह इति वक्रं विपरीतं गमनं यस्य भौमादेः स वक्त्रीग्रहश्चेत्केंद्रगतः स्यात्स गमे यात्रायां निषिद्धः । अथवास्य वक्त्रीग्रहस्य लग्ने वर्गः षड्वर्गश्चेत्स्यात्तदापि भंगदः । अथवा अस्य वक्त्रीग्रहस्य दिनं वारोपि स्यात् सोपि निषिद्धः । यदाह वराहः—‘एकोपि वक्रोपगतो नराणां शुभोऽशुभो वापि चतुष्टयस्थः । वर्गोपि वास्योदयगो विनाशं बहुप्रकारं कुरुतेऽध्वगानाम् ॥’ इति । श्रीपतिनापि—‘नेष्टश्रुतुष्टये वक्त्री तद्वर्गोपि विलग्नतः । करोति बहुधा नाशं तद्वारोपि यियासताम् ॥’ इति । चतुष्टयं केंद्रम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—‘एकोपि वक्रगः खेटो लग्नस्थो वारिराशिगः । नीचस्थो वा तदंशस्थो यात्राफलविनाशनः ॥’ इति । वारिराशिश्चतुर्थस्थानम् । नारदेनापि—‘विलोमगो ग्रहो यस्य यात्रालग्नोपगो यदि । तस्य भंगप्रदो राज्ञस्तद्वर्गोपि विलग्नगः ॥’ इति । तद्वक्त्रीग्रहस्य लग्नादिस्थितत्वे दोषाधिक्यं सूचयितुम् । तर्हि कस्य वारे गमनं कार्यमित्याह वसिष्ठः—‘बलप्रदस्य खेटस्य वारवर्गः शुभप्रदः । इतरग्रहवारादियात्रायाम-

शुभप्रदम् ॥' इति । अत्र केचित् 'नेष्टश्चतुष्टये वक्रः' इति पाठमादृत्य वक्रं मंगलमिति व्याचक्षुः । 'आरो वक्रः कूरट् चानेयः' इति वराहोक्तेः । तत्र वक्रमस्यास्तीति वक्रः । अर्शभादित्वादच् वक्री ग्रह एवेत्यर्थः । अत्रापि 'एकोपि वक्रगः खेट' इति 'विलोमगो ग्रहो यस्ये'ति च वसिष्ठनारदादिवाक्यान्यनुकूलानि । वक्रीति पाठे मत्वर्थीये इतिप्रत्यये सति वक्रीति रूपसिद्धौ भौमस्य गंधोपि नास्ति ॥ ३५ ॥

अथायनशुद्धिमिद्वज्राछंदसाह—

सौम्यायने सूर्यविधू तदोत्तरां प्राचीं व्रजेत्तौ यदि दक्षिणायने ।
प्रत्यग्यमाशां च तयोर्दिवानिशं मिन्नायनत्वेऽथ वधोऽन्यथाभवेत्

सौम्यायन इति ॥ यदि सूर्यचंद्रौ सौम्यायने उत्तरायणे गतौ स्यातां तदा उत्तरां प्राचीं वा व्रजेत् । तद्दिग्मुखा यात्रा शुभेत्यर्थः । यदि तु रविचंद्रौ दक्षिणायनगतौ स्यातां तदा प्रतीचीं दक्षिणां वा व्रजेत् । यदाह पराशरः—'चंद्राकौ दक्षिणगतौ यायाद्याभ्यां परां प्रति । सौम्यायनगतौ यायात्प्राचीं सौम्यां दिशं प्रति ॥' इति । अथ तयोः सूर्याचंद्रमसोर्भिन्नायनत्वे अयनभेदे सति दिवानिशं व्रजेत् । यथा सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां वा दिवा दिवसे यायात् । यदा चंद्रो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां वा निशि रात्रौ यायात् । अत्रोत्तरस्यां पूर्वस्या अंतर्भावः दक्षिणस्यां पश्चिमाया इत्यपि ध्येयम् । अत्र संमतिर्वैध्यते । अथान्यथा चेत्कुर्यात्तदा वधो मरणं भवेत् । यथाभिन्नायनत्वे सति सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशं यदि रात्रौ गच्छेत् चंद्रश्च यस्मिन्नयने तां दिशं दिवसे गच्छेत्तदा यातुर्वधो भवेदित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'यात्रेष्टसिद्धिर्दाकैर्द्वारेकायनगयोस्तयोः । मिन्नायनगयोरहि निशि चेदन्यथा वधः ॥' इति नारदोपि—'रवीद्वयनयोर्यानमनुकूलं शुभप्रदम् । तदभावे दिवारात्रौ यात्रा यातुर्वधोऽन्यथा ॥' इति । तदभावे एकायनत्वाभावे दिवा रात्रौ यात्रा गमनं स्यात् । स्पष्टं व्याख्यानं प्राग्भवत् ध्येयम् । तदुक्तं रत्नकोशे—'दिनकरकरप्रतप्तां मकरादावुत्तरां च पूर्वां च । यायाच्च कर्कटादौ याम्यामाशां प्रतीचीं च ॥' इति । अतो विलोमदिग्यात्रायां वधः स्यात् । एतस्य नामायनप्रतिलोमयात्रेत्युच्यते । तस्मात्तावमाह वराहः—'यातोऽयनस्य प्रविलोमकाष्ठां यः स्यात्स्वतंत्रोपि जितः परेषाम् । स केवलव्याकरणाभियुक्तः काव्यज्ञगोष्ठ्यामिव हास्यमेति ॥' इति ॥ ३६ ॥

अथ राज्ञां यात्रायां संमुखशुक्रदोषमुपजातिकाछंदसाह—

उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्राथ ककुब्भसंधे ।
त्रिधोच्यते संमुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात् ॥३७

उदेतीति ॥ शुक्रस्त्रिधा प्रकारत्रयेण संमुख उच्यते मुनिभिरिति शेषः । कथं शुक्रो यस्यां दिशि प्राच्यां प्रनीच्यां वा उदेति कालांशवशेनोदयं करोति अत्र गंतुः पुंसः शुक्रः संमुखः अयमेकः प्रकारः । वा अथवा गोलभ्रमादुत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यत्र यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति गच्छति तत्र गंतुः संमुखः शुक्रः स्यात् अयं द्वितीयः प्रकारः । यत्र शब्दोऽनुवर्तते । अथ यत्र ककुब्भसंघे प्राच्यादिदिशि कृत्तिकादिन्यासवशेन यदिङ्मनक्षत्रे चरति तत्र दिशि गंतुः संमुखः शुक्रः स्यात् अयं तृतीयः प्रकारः । यदाह्यत्रिः—‘यदिगतः समुदयेद्विचरेष्य गोलके । यद्गारमेषु विचरेन्नविधं प्रतिभार्गवम् ॥’ इति । एवं प्रकारत्रयेण शुक्रसंमुख्ये निर्णोते उदयगतशुक्रदोषाधिक्यमाह यत्रोदित इति । तुर्विशेषे । एवशब्दो भिन्नक्रमो दिशमित्यनेन संबध्यते । यस्यां दिश्युदितः शुक्रो दृश्येत तां दिशमेव न यायाच्च गच्छेत् । अन्यदिश्यपि यथासंभवं न यायात् । यदाह श्रीपतिः—‘उदयति दिशि यस्यां याति यत्र भ्रमाद्वा विचरति च भचक्रे येषु दिग्द्वारमेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते संमुखत्वं मुनिभिर्हृदय एव त्यज्यते तत्र यत्नात् ॥’ इति । स्पष्टार्थं पद्यम् । याति यत्र भ्रमाद्वेति । अत्र केचित् । स्वोदयकालात्प्रदक्षिणं प्राच्याद्यष्टदिक्षु प्रहराष्टकेन सूर्यवच्चक्रोपि भ्रमति । सूर्यभ्रमणं च वसंतराजेनोक्तम्—‘दग्धा दिगेंद्री ज्वलिता दिगंशी प्रभूमिता वानलदिव्रभाते । प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन मुंक्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥ दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्त्वा विवस्वदासा भवति प्रदीप्ता । संभूमितायां सविता प्रयाता शेषा दिगताः खलु पंच शांताः ॥’ इति । अनेन सूर्यभ्रमणप्रकारेण शुक्रोपि यस्यां दिशि स्यात् सा दिक् गंतुः संमुखा स्यात् । अतस्तस्मिन्प्रहरे सापि दिक् त्याज्येत्यर्थ इत्याहुः । तन्न । वसंतराजे हि सूर्यभ्रमणवच्चक्रभ्रमणमप्यवसेयमित्येवंविधशुक्रातिदेशवाक्याभावात् । तस्मात् भ्रमादिति गोलभ्रमादित्येव व्याकर्तव्यं । अत्रार्थेऽत्रिरप्यनुकूलस्तद्वाक्यं च प्रागुपन्यस्तम् । प्रतिशुक्रदोषफलमाह चराहः—‘प्रतिशुक्रबुधाशनिवृष्टिहतादिग्वधं कुरुते नृपतेर्गमने । मदिरामुदिता मदनाकुलिता प्रमदेव कुलं परवेद्भगता ॥’ इति । नारदोपि—‘भूटे शुके कार्यहानिः प्रतिशुके पराजयः’ इति । ननु वधूपवेशप्रकरणे ‘दैत्येज्यो ह्यसिमुखदक्षिणे न शस्तः’ इति पद्येन शुक्रसंमुख्यदोषनिराकरणार्थं पुनरभिधानम् । किंच भावइयकयात्रायां यत्रोदितस्त्वामेव दिशं नेयात् । तथा सति ‘पश्चादभ्युदिते शुके यायात्प्राचीं तथोत्तराम् । प्राच्यामभ्युदिते शुके प्रतीचीं दक्षिणां दिशम् ॥’ इति वसिष्ठवाक्यमपि यथासंभवमादरणीयं च भवति । अनेन संमुखशुक्रव्यतिरिक्तदिग्यात्राभ्युपगमात् । किंच वधूपवेशप्रकरणे शिवादीनां विशेषफलमिधानं कृतं ननु सामान्यतो यात्रासाधारण्येनान्येषामपि राजादीनां कृतम् । अतएव यस्य विशेष्य पुनरप्यपेक्षा नास्ति ‘नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे’ इति ‘भृग्वं-गिरोवत्स’ इति चाभिहितस्य संमुखशुक्रापवादस्याभिधानमत्र पुनर्न कृतमे-

तेनैव सिद्धेः । अथैवंविधेऽपि शुक्रसांमुख्येऽवश्यकर्तव्ये च गमने शांतिं
माह वसिष्ठः—‘तद्दोषशमनार्थाय शांतिं वक्ष्ये समासतः । कृत्वा शांतिं
प्रयत्नेन पश्चात्पर्व समाचरेत् । भृगुलभ्रे भृगोर्वारे भृगोर्वर्गे भृगूदये । उपोष्य
भृगुवारेऽपि यावच्छुक्रोदयं प्रति ॥ रजतेन च शुद्धेन कारयेत्प्रतिमां भृगोः ।
लिखेदष्टदलं पद्मं कांस्यपात्रे च तंदुले ॥ शुक्रसूक्ष्मांबरैर्वेष्ट्य प्रतिमां तत्र
पूजयेत् । शुक्रपुष्पाक्षतैर्गन्धैर्मुक्ताहारैर्विचित्रितैः ॥ उपचाराणि कार्याणि शुक्रं
ते अन्यदित्युच्यते । तन्मंत्रेण जपं कुर्यात्सम्यगष्टोत्तरं शतम् ॥ कर्मांते तेन
मंत्रेण भक्त्या चार्घ्यं प्रदापयेत् । श्वेतगंधाक्षतैः पुष्पैः क्षीरमिश्रेण वारिणा ॥
दैत्यमन्त्री दिवादर्शी चोशना भार्गवः कविः । श्वेतोऽथ मंडली काव्यो विधि-
स्थो भृगवे नमः ॥ दत्तेत्यर्घ्यं प्रयत्नेन प्रार्थयेद्देव भक्तितः । अनेनैव च
मंत्रेण प्रांजलिः प्रणतः स्थितः ॥ त्वत्पूजयानया शुक्रं संमुखत्वसमुद्भवम् ।
दोषं विनाशय क्षिप्रं रक्ष मां तेजसां निधे ॥ इति प्रार्थ्यं प्रयत्नेन प्रतिमा
भूषणान्विता । देवज्ञायैव दातव्या श्वेताश्वसहितैव च ॥ शिष्टेभ्यो दक्षिणां
दद्याद्यथावित्तानुसारतः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुंजीत बंधुभिः ॥
इतरेषां ग्रहाणां च पूजां कुर्यात्प्रयत्नतः । तत्तत्संमुखजो दोषस्तत्क्षणादेव
नश्यति ॥ सूर्याय कपिलां दद्याच्छंखं चंद्रमसे तथा । कुजाय वृषभं दद्या-
त्स्वर्णं दद्याद्बुधाय च । गुरवे पीतवस्त्रं चाश्वं सितायासिताय गाम् । एवं प्रय-
त्नतः कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥’ इति । शुक्रवदितरग्रहसांमुख्ये तत्त-
ल्लिङ्गस्वशाखोक्तवैदिकमन्त्रैः पूजादिकं विधेयम् । अस्मादेव शांतिकथनज्ञाप-
कादितरसांमुख्येऽपि सांमुख्याभिधायकं चाक्यं विनैव किंचिद्दोषोऽस्तीत्यनुमी-
यते । बुधसांमुख्यदोषं तु स्वयमेव वक्ष्यति । भीमसांमुख्यदोषं कंठतो व-
सिष्ठ एवाह तद्वाक्यमधुनैव प्रदर्शयिष्यत इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम् ।
दीपिकायां तु दानमेवोक्तम्—‘सितमश्वं सितं छत्रं हेम मौक्तिकसंयुतम् ।
ततो द्विजातये दद्यात्प्रतिशुक्रप्रशांतये ॥’ इति । एतच्छांतिप्रकाराशक्तौ
ध्येयम् ॥ ३७ ॥

अथैवं संमुखशुक्रदोषमभिधायेदानीं तस्यैव वक्रास्तादिदोषं सापवादमुप-
जातिकयाह—

वक्रास्तेनीचोपगते भृगोः सुते राजा व्रजन्त्याति वशं हि विद्विषाम् ।
बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन्निपूजयेन्नैव जयः प्रतीदुजे ॥३८॥

वक्रास्तेति ॥ भृगोः सुते शुक्रं वक्रोपगते अक्षोपगते वा । उपलक्षण-
त्वाद्ब्रह्मयुद्धपराजिते वर्णरहिते वा सति राजा परराष्ट्रं व्रजन् सन् हि निश्चयेन
विद्विषां शत्रूणां वशं याति । निबद्धो भवतीत्यर्थः । यदाह भारद्वाजः—
‘विवर्णे विजिते नीचे वक्रिते वा सितेऽस्तगे । शत्रुग्रहयुते वापि तदंशे तन्नि-
रीक्षिते ॥ यात्रां नैव प्रकुर्वीत लक्ष्म्यायुर्बलहानिदाम् ॥’ इति । श्रीपति-

रपि—‘नीचगमग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगते वा । प्रस्थितो नरपतिः प्रबलोऽपि क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥’ इति । अत्र विशेषमाह लघुवृत्तिः—‘शुक्रे वास्तंगते जीवे चन्द्रे वास्तमुपागते । तयोर्बाल्ये वार्धके च सा यात्रा भयरोगदा ॥’ इति । अथ शुक्रापवाद् उच्यते बुध इति । तत्र शुक्रास्ते यदि बुधोऽनुकूलः पृष्ठदिकसंस्थो भवेत्तदा संबलन् गच्छन् राजा रिपून् शत्रून् जयेत् । यदाह श्रीपतिः—‘एवंविधे ह्यास्फुजिति प्रयायाहुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती’ इति । अपवादांतरमप्याह नारदः—‘नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः । यातुर्भंगप्रदः शुक्रः स्त्रोच्चस्थश्चेद्धनप्रदः ॥’ इति । नैवेति । प्रतीदुजे बुधसंमुख्ये सति गतू राज्ञो नैव जयः किंतु पराजयः । यदाह नारदः—‘प्रतीदुजकृतं दोषं हंतुं शक्ता ग्रहा नहि’ इति । वृत्तिप्रोपि—‘प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योपि हतसैन्यो निवर्तते ॥’ इति । अयं च प्रतिशुक्रादिविचारः नृणां प्रथमगमने राज्ञां तु विजययात्रामाहुः । तथाच रैभ्यः—‘प्रतिशुक्रादिदोषोयं नूतने गमने नृणाम् । राज्ञां विजययात्रायां नान्यथा दोषमावहेत् ॥’ इति । आदिशब्दाच्छुक्रास्तप्रतिभौमप्रतिबुधा गृह्यन्ते तेषामप्येवंविधे विषये दोषः ॥३८॥

अथ कालविशेषे प्रतिशुक्रापवाद् शुक्रास्ते च विशेषं शालिनीछंदसाह—

यावच्चंद्रः पूषभात्कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽधो न दुष्टोऽग्रदक्षे ।

मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत्संमुखत्वेऽपि तस्य ३९

यावदिति ॥ चंद्रो यदा पूषभादेवनीनक्षत्रादारभ्य कृत्तिकाद्ये पादे रेवत्यश्विनीभरणीकृत्तिकाप्रथमचरणे यावच्चंद्रमिष्टति तावच्छुक्रोऽधो ज्ञेयः । दृष्टोपि शुक्रो दर्शनकार्यं न करोनीत्यर्थः । तदेवाह—न दुष्ट इति । शुक्रोऽधो यदा भवेत्तदा अग्रे संमुखे दक्षिणभागे च दुष्टो न स्यात् यदाह । पराशरः—‘पोष्णादिवह्निभाद्यां हि यावत्तिष्ठति चंद्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदंधः संमुखे गमनं हितम् ॥’ इति । मध्येमार्गमिति । मार्गस्य मध्ये मध्येमार्गम् ‘पारे मध्ये पृष्ठया वा’ इत्यव्ययीभावः समासः । पूर्वपदस्यैदंत्वं निपातनात् पारे मध्ये इति । सुमुहूर्तेप्रस्थितो राजा मार्गमध्ये यदि शुक्रास्ते भवेत्तावत्कालं तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत् यावच्छुक्रोऽधो भवेत् । यदि शुक्रो गतू राज्ञः संमुखो देवात्तावत्तस्य शुक्रस्य संमुखत्वेपि तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत् । उपलक्षणत्वाद्गुरावप्येवंविधे द्रष्टव्यम् । यदाह पराशरः—‘जीवः शशांकः शुक्रो वा मार्गमध्येऽस्तगो यदि । तत्रैव निवसेद्राजा यावद्भ्युदितो भवेत् ॥’ इति । उदयादनंतरं यदि संमुखः शुक्रस्तदापि स्थेयमिति प्राग्वचनाज्ज्ञायते । ततः शुक्रास्तापेक्षायां तत्रैव स्थितिः । ततः शुक्रोदयमपेक्ष्य तं च पृष्ठतः कृत्वाग्रे सुमुहूर्ते वा गच्छेदित्यनुक्तं सिद्धमप्येतत्सर्वं ज्ञायत इति । एवं मध्येमार्गं बुधास्तश्चेत्यात्तदा दोषाभावः । सामान्यविशेषवाक्याभावात् । यदा तु म-

ध्येमार्गं बुधोदयो भवेत्स च पुनः संमुखः स्यात्तदा दोष एव । उक्तं च व-
सिष्ठेन—‘संमुखे चंद्रजे यत्र मार्गमध्योदितो यदि । यावदस्मंगते तस्मि-
न्नावत्तत्रैव संवसेत् ॥’ इति ॥ ३९ ॥

अथैवं महतायासेन दिनशुद्धिमभिधायेदानीं लग्नशुद्धिं वक्तुकामस्त्वाव-
त्प्रयागेऽनिष्टलग्नमनुष्ठुभाह—

कुंभकुंभांशकौ त्याज्यौ सर्वथा यत्नतो बुधैः ।

तत्र प्रयातुर्नृपतेरर्थनाशः पदेपदे ॥ ४० ॥

कुंभेति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह नारदः—‘निंद्यो निस्त्रिलया-
त्रासु घटलग्ने घटांशकः’ इति । श्रीपतिरपि—‘नेष्टः कुंभोप्युद्गमेऽशस्थितो
वा’ । इति वराहोपि—‘न कुंभलग्नं शुभमाह सत्यो न भागभेदाद्यवना
वदंति’ इति ॥ ४० ॥

अथान्यदा तदनिष्टलग्नं शुभफलदलग्नं च मंजुभाषिणीछंदसाह—

अथ मीनलग्न उत वा तदंशके चलितस्य वक्रमिह वर्त्म जायते ।

जनिलग्नजन्मभपती शुभग्रहौ भवतस्तदा तदुदये शुभो गमः ४१

अथ मीन इति ॥ मीनलग्ने वा सत्यपि लग्नांतरे तदंशे मीनांशे वा च-
लितस्य राज्ञो वर्त्म वक्रं स्यात् । तदाह नारदः—‘वक्रः पंथा मीनलग्ने
यानुमीनांशकेपि वा’ इति । श्रीपतिरपि—‘वक्रः पंथा मीनलग्नेऽशके वा
कार्या सिद्धिः स्यान्नित्युत्तिष्ठ तस्य’ इति । दुर्गादित्यः—‘मीनोदये गमन-
मन्यगृहोदयेपि मीनांशके कुंटिलमेव च निष्फलं स्यात्’ इति । एवमशुभल-
ग्नमभिधायेदानीं शुभलग्नान्युच्यंते—जनीति । जनिर्जन्मकालीनलग्नं जनिलग्नं
जन्मभं जन्मराशिः तयोर्जन्मलग्नराश्योः पती स्वामिनौ शुभग्रहौ चेदुदये लग्ने
भवतस्तदा गमो गमनं शुभः स्यात् । जन्मलग्नं जन्मराशिश्च यात्रालग्नं शुभ-
मिति प्रागेवाभिहितम् ‘जननराशितनू यदि लग्नगे’ इति । अर्थाजन्मलग्न-
जन्मराशिस्वामिनौ पापग्रहौ यदि यात्रालग्नं स्यातां तदा तादृशे लग्ने गमनं
शुभफलदमित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘जन्मराशौ लग्नगते तदंशे वा विल-
ग्नगे । अभीष्टफलदा यात्रा राशीशश्चेच्छुभग्रहः ॥’ इति । ननु । ‘जन्मरा-
शुद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥’
इति वृद्धनारदेन जन्मराशेर्यात्रालग्ननावस्थितौ निषेधोऽसिंहितः । सत्यम् ।
राशेः पापग्रहस्वामित्वे दोषो न । शुभस्वामित्वे प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यस्वर-
सात् । एवं जन्मलग्नोदयः शुभ इत्यपि जन्मलग्नस्य शुभग्रहस्वामित्वे शुभ-
फलता न पापस्वामित्वे इति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥

अथान्यदनिष्टं लग्नं रथोद्धताछंदसाह—

जन्मराशितनुतोऽष्टमेऽथवा स्वारिभाच्च रिपुभे तनुस्थिते ।

लग्नगास्तदधिपा यदाथवा स्युर्गतं हि नृपतेर्मृत्तिप्रदम् ॥ ४२ ॥

जन्मराशीति ॥ स्वस्य जन्मराशेर्जन्मलग्नाच्चाष्टमे राशौ लग्नस्थे सति तथा स्वारिभात् जिगमिषतः स्वशत्रोर्भाद्राशेर्लग्नाच्च रिपुभे षष्ठराशौ तनुस्थिते वा सति, अथवा स्वराशिलग्नम्यामष्टमभवने स्वशत्रोर्जन्मराशिलग्नम्याभ्यां षष्ठ- भवने तेषां स्वामिनो यात्रालग्नगताः स्युर्यदा तदा राज्ञो मृतिप्रदाः । यदाह श्रीपतिः—‘जननसमयलग्नाच्चैधने जन्मभाद्वा निजरिभवनाद्वा शत्रुभे लग्नयाते । पतिभिरुत तदीयैर्लग्नतः पार्थिवानां गमनमथ विषं वा भक्षितं तुल्यमेव ॥’ इति । विषं वा भक्षितं मरणप्रदमित्यर्थः । वसिष्ठेन तु स्वजन्म- राशिलग्नम्याभ्यां द्वादशभवनमपि निषिद्धमुक्तम् । यथा—‘स्वाष्टलग्ने लग्नगते राशौ वा लग्नगे सति । यातुर्भगो भवेत्तत्र द्वादशे वाथ लग्नगे ॥’ इति ॥४२॥

अथान्यच्छुभलग्नं शालिन्याह—

लग्ने चंद्रे वापि वर्गोत्तमस्थे यात्रा प्रोक्ता वाञ्छितार्थैकदात्री ।
अंभोराशौ वा तदंशे प्रशस्तं नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि ॥४३॥

लग्न इति ॥ मीनकुंभव्यतिरिक्ते यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्गोत्तमस्थे वर्गोत्तम- नवांशगते सति वा अथवा चंद्रे वर्गोत्तमस्थे सति यात्रा वाञ्छितार्थस्य मनो- भीष्टार्थस्यैकाद्वितीया दात्री । यदाह वसिष्ठः—‘वर्गोत्तमांशगे लग्ने त्वथ- वापि सुधाकरे । यात्रा कामदुघा यातुर्माता पुत्रस्य वै यथा ॥’ इति । वै निश्चयेन । अथ नौकायात्राया असाधारणत्वेन लग्नमुच्यते—अंभोराशाविति । जलचरराशौ लग्नगते सति अथवा लग्नांतरे तदंशे जलचरांशे सति नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि स्यात् । यदाह नारदः—‘जलोदयो जलांशोपि जलयाने शुभप्रदः ।’ इति । दुर्गादित्योऽपि—‘नौयानमप्यभवनेषु विलग्नगेषु कुर्यात्त- थान्यगृहगेषु तदंशगेषु’ इति । वराहोऽपि—‘नौयानमिष्टं जलराशिलग्नं तदंशके वान्यगृहादयेपि ।’ इति । एतेन संमतिदर्शनेन लग्ने चाप्यंशे च नौयानमिष्ट- मिति श्रीपतिवाक्यं च आप्ये इति पदच्छेदेन स्पष्टार्थमपि चापसंबंधिनि लग्ने धनुर्लग्ने धनुर्दंशे च नौकायानमिष्टमित्येवं केचिद्व्याकुर्वन्ते तद्व्याख्यानमपाकृतं भवति । किंच तादृशे वाक्यार्थे क्रियमाणे मूलवाक्यानुपलंभः प्रयोगाशुद्धिश्च स्यात् । चापशब्दात् ‘वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्’ इति वृद्धसंज्ञकात् ‘वृद्धा- च्छः’ इति विहितस्य शैषिकच्छप्रत्ययस्येयादेशे चापीय इति पाठ्यं स्यात्तथा च पाठे छंदोभंगः स्यात् ॥ ४३ ॥

अथ मेषादीनां दिगनुलोमप्रतिलोमराशीनां लग्नावस्थितौ फलमिद्वज्रा- छंदसाह—

दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारणी च ।
हानिं विनाशं रिपुतो भयं च कुर्यात्तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने ॥४४॥

दिग्द्वारभ इति ॥ दिग्द्वारभानि मेषादिराशयस्तद्विलग्नगेषु गंतव्यदिगव-

स्थितेषु सत्सु यात्रा प्रशस्ता । प्रशस्तत्वमेवाह—अर्थदात्री जयकारिणी चेति । यथा मेषः पूर्वस्यां वृषो दक्षिणस्यां मिथुनः पश्चिमायां कर्कटः उत्तरस्यां एवं सिंहादयो धनुरादयश्च पूर्वादिषु ध्येयाः । यदाह वसिष्ठः—‘पूर्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । दिग्द्वारराशयः सर्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः ॥’ इति । हानिमिति । दिक्प्रतिलोमलम्ने विपरीतदिगवस्थिते लम्ने सति यथा पश्चिमायां मेषः उत्तरस्यां वृषः पूर्वस्यां मिथुनः दक्षिणस्यां कर्कटः । एवं पुनः पश्चिमादिषु दिक्षु सिंहादयो धनुरादयश्च ज्ञेयाः । तादृशे लम्ने गंतुः पुंसो यात्रा हानिं द्रव्यादिनाशं रिपुतः शत्रुतो भयं च कुर्यात् । तथाशब्दः पादपूरणे । उक्तं च वसिष्ठेन—‘दिग्द्वारभे लग्नगते यात्रार्थविज-प्रदा । लम्ने दिक्प्रतिलोमे सा हातिदा शत्रुभीतिदा ॥’ इति । बृहद्यात्रायां वराहोऽपि—‘यातव्यदित्कुनगतस्य सुखेन सिद्धिर्न्यर्थश्रमो भवति दिक्प्रति-लोमलम्ने’ इति ॥ ४४ ॥

अथ शुभलग्नान्येव वसंततिलकालंदसाह—

राशिः स्वजन्मसमये शुभसंयुतो यो

यः स्वारिभान्निधनगोऽपि च वेशिसंज्ञः ।

लग्नोपगः स गमने जयदोऽथ भूप-

योगैर्गमो विजयदो मुनिमिः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

राशिरिति ॥ जिगमिषोः पुंसः स्वजन्मसमये यो राशिः शुभग्रहैश्चंद्रबु-धगुरुशुक्रैः संयुतोस्ति स राशिश्चेद्यात्रालम्नोपगः स्यात् । अथवा स्वारिभात् स्वशत्रोर्भे राशिलम्नं वा ततोऽष्टमो यो राशिः स चेद्यात्रालम्नोपगः स्यात् । अथवा यो राशिर्वेशिसंज्ञः सूर्याक्रांतराशेर्द्वितीयो राशिर्वेशिसंज्ञः स चेद्यात्रालम्नो-पगः स्यात् तदा स राशिर्गमने जयदः स्यात् । यदाह नारदः—‘यो ग्रहो जन्मनि शुभो यो राशिर्वेशिसंज्ञकः । तावुभौ जन्मलग्नं च यात्रायां शुभदं त्रयम् ॥’ इति । शुभः शुभग्रहयुतः । यदाह श्रीपतिः—‘यः स्वजन्मनि शुभग्रहाश्रितो यश्च राशिरिह वेशिसंज्ञकः । यः स्वशत्रुभवनाच्च नैधने लग्नगः स गमने शुभावहः ॥’ इति । वसिष्ठः—‘शत्रोरष्टमलग्ने वा राशौ वापि विलम्नगे । तदीशस्थितलग्ने वा यातुः शत्रुक्षयः सदा ॥’ इति । वेशिलक्ष-णमाह वराहः—‘दिनकरयुताद्भाट्टितीयो वेशिः’ इति । अथवा भूपयोगै-र्जातकोकयात्रालम्नावस्थिते राजयोगैर्गमो मुनिमिर्विजयदः प्रोक्तः । यदाह नारदः—‘ये नृपा यात्यरीजंतु तेषां योगैर्नृपाह्वयैः । उपैति शांतिं कोपाग्निः शत्रुयोषाश्रुवारिभिः ॥’ इति । वराहोऽपि—‘जातकोकनृपयोगगतानां प्रति-दिनं भवति राज्यविवृद्धिः । वातघूर्णितमिवार्णवयानं पल्वले तु समुपैति विनाशम् ॥’ इति । तेच राजयोगा बृहजातके सारावल्यां टोडरानंदे च संख्यतस्तत् एवावधार्याः ॥ ४५ ॥

अथ लालाटिकयोगान्वक्तुकामस्तावद्विक्स्वामिन उपजातिकयाह—

सूर्यः सितो भूमिसुतोऽथ राहुः शनिः शशी ज्ञश्च बृहस्पतिश्च ।
प्राच्यादितो दिक्षु विदिक्षु चापि दिशामधीशाः क्रमतः प्रदिष्टाः

सूर्य इति ॥ स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह वसिष्ठः—‘दिगीश्वरा भास्क-
रशुक्रभौमराहर्किचंद्रज्ञसुरार्चिताः स्युः’ इति ॥ ४६ ॥

अथ दिगधीशकथनप्रयोजनं तनुमध्याह्नदसाह—

केंद्रे दिगधीशे गच्छेदवनीशः ।

लालाटिनि तस्मिन्नेयादरिसेनाम् ॥ ४७ ॥

केंद्रे इति ॥ दिक्स्वामिनि सूर्यः सित इत्यादिनोक्ते केंद्रे केंद्रवर्तिनि सति
अवनीशो राजा गच्छेत् । तस्मिन् दिगधीशे लालाटिनि सति अरिसेनां ने-
याश्च गच्छेत् । यदाह श्रीपतिः—‘ललाटगेन प्रवसेद्दिगीशे गंतव्यमस्मिन्
खलु कंटकस्थे’ इति ॥ ४७ ॥

अथ लालाटिकयोगान्शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः

कर्मस्थोऽथ तमो नवाष्टमगृहे सौरिस्तथा सप्तमे ।

चंद्रः शत्रुगृहात्मजेऽपि च बुधः पातालगो गीष्पति-

र्वित्तभ्रातृगृहे विलग्नसदनालालाटिकाः कीर्तिताः ॥ ४८ ॥

प्राच्यादाविति ॥ प्राच्यादौ प्राच्याद्यष्टदिक्षु क्रमेण विलग्नसदनादिषु
भावेषु सूर्यादिग्रहस्थित्या लालाटिकाः स्युरिति वाक्यार्थः । यथा तनौ लग्न-
स्थस्तरणिः सूर्यः प्राच्यां गंतुर्लालाटिकः । एवमाग्नेय्यां भृगुसुतो लाभव्यये
एकादशद्वादशस्थाने लालाटिकः । कर्मस्थो दशमस्थो भूसुतो मंगलो दक्षि-
णस्याम् । तमो राहुरष्टमनवमस्थानस्थितो नैर्ऋत्याम् । सौरिः शनिः सप्त-
मस्थः पश्चिमायाम् । चंद्रः शत्रुगृहात्मजे पृष्ठपंचमस्थो वायव्याम् । बुधः
पातालगश्चतुर्थस्थानस्थ उत्तरस्याम् । गीष्पतिर्बृहस्पतिर्वित्तभ्रातृगृहे द्वितीय-
तृतीयस्थानस्थ ईशान्यां लालाटिक इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘लग्नस्थो भास्करः
प्राच्यां दिशि यातुर्ललाटगः । द्वादशैकादशे शुक्र भाग्नेय्यां तु ललाटगः । दश-
मस्थः कुजो लग्नाद्यान्यायां तु ललाटगः । नवमाष्टगतो राहुर्नैर्ऋत्यां तु लला-
टगः ॥ लग्नात्सप्तमगः सौरिः प्रतीच्यां तु ललाटगः । पृष्ठपंचमगश्चंद्रो वा-
यव्यां च ललाटगः ॥ चतुर्थस्थानगः सौम्य उत्तरस्यां ललाटगः । द्वित्रिस्था-
नगतो जीव ऐशान्यां तु ललाटगः ॥ लालाटिदिक्पतिं त्यक्त्वा जीवितेषु-

त्रंजेनृपः' इति । वराहोऽपि—'लभे भानुः सुतरिपुगतश्चंद्र भारो नभःस्थः पातालस्थो हिमकरसुतः स्वत्रिगो देवमंत्री । तद्वच्छुक्रो व्ययभवगतो भास्करिः सप्तमस्थो राहुर्नित्यं निधननवगः स्वां दिशं वारयंति ॥' यत्तु वसिष्ठ-
वाक्ये—'राशीनेके द्वाविनाक्रांतराशेरप्रादक्षिण्याद्विन्यसेद्विग्विद्विधु । यद्दि-
प्राशौ लग्नगे संमुखत्वं तद्विद्यातुर्मुक्त्युदस्तद्विगीशः ॥' इति । तदयुक्तं प्रति-
भाति । तथाहि सूर्याधिष्ठितराशेरप्रादक्षिण्येन द्वादशराशिचक्रे दिश्येको वि-
दिशि द्वावित्येवं व्यसे 'सूर्यः सितः' इत्यादिना प्राच्याद्यदिक्षु ग्रहण्यासतहिते
सति सूर्याक्रांतराशेश्चेत्तुर्थो बुधस्तदोत्तरस्यां लालाटिकः स्यात्स चासंभवनी-
यो नहि केनापि गणितप्रकारेण सूर्यात्तुर्थो बुधः स्यात् । अतएव वराहोपि—
'चतुर्थभवने सूर्याज्जसितौ भवतः कथम्' इति । अन्यच्च सूर्याधिष्ठितराशेः स-
प्तमः शनिः पश्चिमायां लालाटिकः । ततएव दशमस्थो भौमो दक्षिणस्यां ।
एवमेव सर्वेऽपि ग्रहाः लालाटिका इत्यापद्येत । इष्यते च लग्नराशेरेव । एवं
सति सकलमुनिविरोधश्चापतेत् । तस्माद्वसिष्ठसंहितापुस्तके 'इनाक्रांतराशेः'
इति लेखकभ्रमसंभूतपाठः । तस्मात् 'राशीनेकेद्वावितो लग्नराशेः' इति पाठः
साधीयान् कल्प्यः । एवं सति चतुर्थे स्थानगतबुधासंभवः सकलमुनिविरो-
धश्च नास्ति । रत्नकोशे—'योऽधिपतिर्दिशि यस्यास्तस्मिन्स्थाने तां दिशं
यायात् । अनुकूले च दिगीशे गंतव्यं कंटकोपगते ॥' इति । अत्र सूर्यभौम-
शनिबुधानामस्ति च कंटकोपगतत्वमस्ति च लालाटिकात्वम् । अन्येषां शुक्रादी-
नामुभयरूपत्वासंभव एव । तत्र लालाटिकस्थानव्यतिरिक्तं स्थानत्रयं कंटक-
शब्देन व्यवहृत्यम् । बहुव्यापकत्वात्प्रापकत्वरूपसामान्यविशेषभावस-
त्वात् । तस्मालालाटिकव्यतिरिक्ते कंटकस्थाने यदि दिगीशस्तदा शुभफलदा
यात्राऽन्यथा ह्यशोभनेति हृदयम् ॥ ४८ ॥

अथ पर्युपितयात्रायोगचतुष्टयमनुष्टुभेन्द्रवज्राभ्यामाह—

मृगे गत्वा शिवे स्थित्वादितौ गच्छज्येद्विपून् ।

मैत्रे प्रस्थाय शाक्रे हि स्थित्वा मूले व्रजंस्तथा ॥ ४९ ॥

प्रस्थाय हस्तेऽनिलतक्षधिण्ये स्थित्वा जयार्थी प्रवसेद्विदैवे ।

वसंत्यपुण्ये निजसीमि चैकरात्रोपितः क्षमां लभतेऽवनीशः ५०

मृगे इति ॥ प्रस्थायेति ॥ मृगशिरसि स्वगृहाद्यातव्यदिगभिमुखं कस्य-
चिदिष्टस्य गेहे गत्वा प्रस्थायाद्वायां तस्मिन्नेव गृहे स्थित्वोपित्वादितौ पुन-
र्वसौ गच्छन् तद्वेहं त्यक्त्वा ग्रामाद्वहिरिव गच्छन्सन् रिपून् शत्रून् जयेत् ।
अथमैको योगः । एवमेव मैत्रेऽनुराधायां प्रस्थाय शाक्रे ज्येष्ठायां स्थित्वा मूले
व्रजन्सन् तथा शत्रून् जयेदित्यर्थः । अयं द्वितीययोगः । तथा हस्ते प्रस्थाया-
निलतक्षधिण्ये स्वातीविजानक्षत्रद्वये स्थित्वा द्विदैवे विशाखायां जयार्थी भू-

पादिः प्रवसेद्देशान्तरं गच्छेत् । अयं तृतीयो योगः । वस्त्रं पुण्ये धनिष्ठारेवतीपु-
ण्येषु निजसीम्नि स्वनगरप्रांते प्रस्थितः सन् यदि एकरात्रोपितः स्वात्तदाऽवनी-
शो राजा क्षमां भूमिं शत्रोरिति शेषः । लभते जयेन प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं
चतुर्थो योगः । यदाह बृहद्यात्रायां वराहः—‘सौम्ये गत्वा ध्युष्य रात्रे दितीशे
संस्थिता बाधते शत्रुसंघान् । मैत्रे गत्वा पौरुहूते समुष्य मूले यायाच्छत्रु-
नाशाय भूषः । हस्ते गत्वा स्वातिचित्रे समुष्य शक्राद्भयोर्भे प्रस्थितो बाधतेऽ-
रीन् । तिष्ये पौष्णे वासवे चैकरात्रं सीम्नि स्थित्वा भूतिमामोति याता ॥’
इति । कचिन्मृगे प्रस्थायाद्वायां पुनर्वसौ च स्थित्वा पुण्ये गच्छेदित्युक्तम् ।
यदाह गुरुः—‘सौम्ये गत्वा समध्युष्य रात्रादित्ये व्रजेत्पुनः । पुण्येति संपदे
विद्रांलभते जीवसंपदः ॥’ इति । विशेषमाह वराहः—‘यथेष्टवेलागमनप्र-
शस्तं हस्तैर्द्वोपेन्द्रसुरेशभेषु । कृत्वा प्रयाणं श्रवणे श्रियोर्धी वसेन्न जातु क्षि-
तिपः स्वसीम्नि ॥’ इति । उपेन्द्रः श्रवणः । सुरेशभं ज्येष्ठा ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अथ समयबलमनुष्ठमाह—

उषःकालो विना पूर्वा गोधूलिः पश्चिमां विना ।

विनोत्तरां निशीथः सन्याने याम्यां विनाभिजित् ॥५१॥

उपःकाल इति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । सन्शब्दश्चरणचतुष्टयेऽपि संबधते ।
निशीथोऽर्धरात्रम् । याने यात्रायाम् । सर्वत्र विनायोगे द्वितीया ‘पृथग्विना-
नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्’ इति पक्षे द्वितीयाया अपि विधानात् । अत्र हि
‘दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगेंद्री’ इति वसंतराजोक्तरीत्या तुर्यस्य तत्त-
द्दिगवस्थानात्तस्यां तस्यां दिशि यात्रा निषिद्धेति युक्तिसिद्धेयमर्थं उपतिबद्धः
वराहेण दिग्विशेषे समयविशेषः प्रशस्तोऽभिहितः । यथा ‘पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छे-
न्मध्याह्ने पूर्वतो व्रजेत् । अपराह्णे व्रजेद्याम्यां मध्यरात्रे तु पश्चिमाम् ॥’ इति । वसि-
ष्ठोऽपि—‘पूर्वाह्णेऽप्युत्तरां गच्छेत्पार्चीं मध्यदिने तथा । दक्षिणां चापराह्णे तु प-
श्चिमामर्धरात्रके ॥ न तत्रांगारको विष्टिर्व्यतीपातो न वैष्टतिः । सिध्यन्ति
सर्वकार्याणि यात्रायां दक्षिणे रविः ॥’ इति । अत्राभिजिप्तसंज्ञामाह श्री-
पतिः—‘अष्टमो ह्यभिजिदाह्वयक्षणो दक्षिणाभिमुखयानमंतरा । कीर्तितोऽ-
परककुप्सु सूरिभिर्यापिनामभिमतार्थसिद्धये ॥’ इति ॥ ५१ ॥

अथ लग्नादिभावानां संज्ञा अनुष्ठमाह—

लग्नाद्वावाः क्रमादेह १ कोश २ धानुष्क ३ वाहनम् ४ ।

मंत्रोपरिदमार्गाऽआयुश्च ८ हृद्वापारा १० गम ११ व्ययाः १२ । ५२

लग्नादिति ॥ हन्मनः ‘स्वांतं हन्मानसं मनः’ इत्यभिधानात् । आगमः
प्राप्तिः । अन्यत्स्पष्टार्थं पद्यम् । ‘मूर्तिः कोशो धन्विनश्च वाहनं मंत्रसंज्ञकः ।
शत्रुर्मार्गस्तथायुश्च मनोव्यापारसंज्ञकः ॥ प्राप्तिरप्राप्तिरुदयाद्वावाः स्युर्द्वादशै-

व ते ।' इति नारदोक्तेः । एवंविधसंज्ञाकथनप्रयोजनं तु कूरग्रहसाहित्ये । तत्तद्भावानां पीडा शुभग्रहसाहित्ये तद्भावानां शुभमित्युत्सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ विशिष्यशुभाशुभफलं शालिन्याह—

केंद्रे कोणे सौम्यखेटाः शुभाः स्युर्याने पापास्त्यायपटूखेषु चंद्रः ।
नेष्टो लग्नात्सारिरंशे शनिः खेऽस्ते शुक्रो लग्नेणगांत्यारिरंशे ५३

केंद्रे इति ॥ केंद्राणि ११४।७।१० कोणं ९।५ यदि सौम्यग्रहाः केंद्रे कोणे स्युस्तदा शुभफलदाः स्युः । अर्थादन्येषु भावेष्वशुभफलदाः पापग्रहास्त्यायपटूखेषु तृतीयैकादशषष्ठदशमस्थानस्थाः शुभफलदाः । अर्थादन्येषु अशुभफलदाः । चंद्रो लग्नात्सारिरंशे लग्नद्वादशषष्ठाष्टमेषु स्थितो नेष्टोऽशुभफलदः । शनिः खे दशमे नेष्टोऽशुभफलदः । शुक्रोऽस्ते सप्तमे नेष्टः । यदाह वसिष्ठः—‘प्रति कूरास्त्रिषष्टायभावान्भित्वा परान्सदा । पुष्णंति सौम्यखचराः पष्ठाष्टांत्वविनापरान् ॥ लग्नपष्ठाष्टमं हंति चंद्रः शुक्रोऽस्तगस्तथा । मृत्युलग्नस्थितश्चंद्रो यातुमृत्युप्रदः सदा ॥’ इति । अन्यत्रापि ‘केंद्रत्रिकोणगैः सौम्यस्त्रिभवारिगतैः परैः । अलग्नरिःफचंद्रेण यात्राभीष्टफलप्रदा ॥’ इति । वराहोपि—‘प्रायो जगुः सज्जशत्रुदशायसंस्थाः पापाः शुभाः सवितृजं परिहृत्य खस्थम् । सर्वत्रगाः शुभफलं जनयंति सौम्यास्त्यक्त्वास्तसंस्थममरा-रिगुरुं यियासोः ॥’ इति । श्रीपतिरपि—‘कूरग्रहास्त्यायपटूखगताः शुभाः स्युर्हित्वा शनिं दशमभावगतं यियासोः । मूर्त्यादिभावनिचये सकलेऽपि सौम्याः श्रेष्ठा भृगोस्तनयमस्तगतं विहाय ॥’ इति । लग्नेऽिति । लग्नेद् यात्रालग्नस्वामी नगात्सारिरंशे सप्तमद्वादशषष्ठाष्टमस्थश्चेत्तदानीष्टोऽशुभफलदो मृत्युद इत्यर्थः । यदाह गुरुः—‘लग्नपो मृत्युदो याने रंभ्रास्तारिव्ययोपगः । केप्याहुर्भयदो धर्मे शेषस्थाने शुभावहः ॥’ इति । अथात्र यात्राकालीनलग्ने लग्नादिद्वादशभावस्थितानां ग्रहाणां फलानि बादरायणप्रोक्तानि लिख्यंते । यथा—‘राहुर्भौमदिवाकरैर्दुरविजाः प्रस्थानलग्ने गताः क्षुत्तृष्णाग्निविषायुधज्वरभवा रोगाश्च नानाविधाः । जीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो यात्रोदयस्थो नृणां सा यात्रा धनधान्यभोगसुखदा पुण्यैः कृतैर्लभ्यते ॥ १ ॥ कोशस्थाने नराणामसुरगुरुबुधैर्धर्मकामार्थलाभे पुत्रोत्पत्तिं च जीवो धनसुखमतुलं शत्रुपक्षक्षयं च । मंदो बंधं सुदीर्घं मृतिमवनिषुतः कोशहानिं च भास्वांश्चंद्रः कुर्यान्नरैर्द्रं प्रियजनसहितं राहुरूपात्तरूपम् ॥ २ ॥ प्रस्थाने भूमिपत्य क्षितिमुतरविजौ तिग्मभानुश्च राहुः शुक्रश्चंद्रात्मजो वा सुरगुरुरथवा शीतरश्मिर्धनायुः । दुश्चिक्वस्थानसंस्थो गजतुरगरथान्प्राप्य सर्वार्थसिद्धिं जित्वा शत्रून्शेषान्विचरति वसुधागोकुले गोपवेषः ॥ ३ ॥ बंधुस्थानगतो ददाति विपुलान्भोगान्भृगोरात्मजो जीवः शत्रुविनाशमिच्छति महालाभं करोतीदृजः । हानिं बंधुगतः करोति रविजो वृद्धिं क्षयं चंद्रमा राहु-

भूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वति दुःखं महत् ॥ ४ ॥ कुर्यादर्थस्य सिद्धिं सुत-
भवनगतो वाक्पतिः शत्रुनाशं शुक्रः शीतांशुपुत्रः सुरगुरुसदृशं युद्धकाले
करोति । सूर्यश्चंद्रश्च भौमो दिनकरस्तनयः सिंहिकानंदनोऽसौ सर्वे ते पंचम-
स्था विविधभयकराः पार्थिवानां रणोर्व्याम् ॥ ५ ॥ शत्रुस्थाने नराणां दिन-
करतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्द्वैत्यमंत्री रजनिकरसुतः सैहिकेयोऽथ
जीवः । कुर्वत्येवार्थलाभं परबलमथनं सिद्धिमाप्नोति कार्यं शत्रुघ्नं भूमिपानां
भवति हि गमने धर्मकामार्थसिद्धिः ॥ ६ ॥ नाशं शुक्रदिवाकरार्कतनया
राहुस्तथा भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयति पथिकं स्थाने स्थिताः सप्तमे । सौ-
म्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः स्त्रीवित्तलाभं नृणां चंद्रोऽभीष्टसुखं ददाति च
धनं यात्रासु जामित्रगः ॥ ७ ॥ आरोग्यं चंद्रपुत्रो जनयति भृगुजः सर्वका-
मार्थसिद्धिं जीवो रक्षत्यशेषं सुतमिव जननी यात्रिकं नैधनस्थः । चंद्रार्कौ
चेत्तमो वा जनयति नियतं शत्रुपक्षस्य वृद्धिं भौमश्चाकात्मजो वा जनयति
सततं तस्करेभ्यो भयं च ॥ ८ ॥ शुक्रोऽतिसौख्यं नवमो बुधश्च जीवो जय-
श्रीधनधान्यालभम् । चंद्रार्कसौरा नवमाः सभौमाः कुर्वत्यनेकान्पुरुषस्य दोषान्
॥ ९ ॥ कर्मस्थानस्थितोऽर्कः प्रचुरजयकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले
भवति शुभकरः सर्वकार्यप्रदो ज्ञः । शुक्रः साम्राज्यलक्ष्मीं वितरति च मही-
नंदनः प्राज्यकीर्तिं राहुर्वैरापनुत्तिं जनयति सततं दीर्घरोगं तथाकिं ॥ १० ॥
शशिवुधगुरुशुक्राः सूर्यराह्वाकिंभौमा व्रजति हि नरनाथे श्रिप्रमेकादशस्थाः ।
द्रुतमिह रिपुवर्गं घ्नति नूनं प्रयानुर्विचरति गजराजो युद्धमध्यस्थितो वा
॥ ११ ॥ क्षितिजरचिसुतार्काः सैहिकेयो नराणां जनयति रजनीशः श्रेष्ठभृ-
त्येषु भेदम् । रिपुजयधननाशं भृत्यनाशं च कुर्युर्यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादश-
स्था भवंति ॥ १२ ॥' इति बादरायणीययात्रायां फलानि । एवं सम्यग्या-
त्रालम्ने दत्त्वा यात्रा कारणीयेति तात्पर्यार्थः । तत्रैकस्मिन्नपि लग्नभंगिनि ग्रहे
सति यात्रा सर्वथा न विधेया । तथाहि—मृत्युमृत्योश्चंद्रस्य स्थितिलग्नभं-
गिनी । सप्तमस्थानस्थितिः शुक्रस्य । दशमस्थानस्थितिः शनैश्चरस्य । एवंवि-
धे ग्रहेऽन्येषु ग्रहेषु शुभफलदातृष्वपि नैव कार्या यात्रा । अत्र केचिद्वल्गु-
श्लेष्मन्नाधीशः केंद्रे स्यात्तदा लग्नभंगी ग्रहो दोषदो न भवति । यथा मकर-
लग्नाधीशः शनिस्तुलायां दशमे स्यात् कुंभलग्नाधीशो वृश्चिके तथा वृषल-
ग्नानीशो भृगुः सप्तमे वृश्चिके स्यात्तुलाधीशश्च मेघे तथा कर्कराशिस्थितश्चंद्रो
यात्रालग्न्ये कर्काख्ये स्यात् एतादृशो यात्रालग्न्ये दोषो नास्तीति । उक्तंच जात-
केषु—'लग्नाधिपो यदा केंद्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि
विलयं नयेत् ॥' इति । सत्यम् । इदं तावद्वाक्यं जातकविषयकमेवेति तत्रै-
वोत्पत्तिसत्त्वात् । 'ये जातकोक्तक्षितिपालयोगैर्महीभृतो यांति रिपून्विजेतुम् ।
तेषां प्रकोपाभिरूपैति शांतिं विद्वेषियोपाश्रुजलप्रवाहैः ॥' इतिवदतिदेशा-
भावाच्च । प्राग्वाक्यं तु निर्मूलमेव निबंधेष्वदृष्टत्वात् । सत्यपि वा समूलत्वे

सामान्यदूषणस्य सामान्यत एव परिहार उचितः । यथा—‘प्रति क्रूरकृपाय-
वर्जं हि भावान्न व्यापारं निहतः सूर्यभौमौ’ इति वाक्यात्सर्वे क्रूरग्रहास्तृ-
तीयैकदशस्थानवर्जितानि स्थानानि प्रति तत्र सूर्यभौमौ दशमस्थानं न
हत् इतिवत्सूर्यो वा भौमो वा चेलग्राधीशः सन् लग्नचतुर्थसप्तमस्थानगतो
भवति तदा केंद्रगतत्वेन ‘प्रति क्रूरकृपायवर्जं हि भावान्’ इति तस्यापवा-
दांतरमप्यस्तु न काप्यस्माकं हानिः । यत्र तु विशिष्यस्थानविशेषो ग्रहव्य-
क्तिविशेषश्चोच्यते । यथा—‘शुक्राश्चास्ते मृत्युमूर्तिस्तथेदं हित्वा शनिं दशम-
भावगतं हिमांशुम्’ इति च तत्रैतस्माद्विशेषवाक्यान्निषेधप्राबल्यमेवास्ति ।
यथा शुक्रश्चेलग्राधीशः सन् सप्तमाख्यकेंद्रे चंद्रो वा लग्नाधीशः सन्
लग्नमेव चेत्कर्कं शनिर्वा लग्नाधीशः सन् दशमाख्यकेंद्रे एव चेत्सात्तदा
निषेध एव प्रबलः ‘सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत्’ इत्यु-
क्तेः । अतो निषिद्धकेंद्रव्यतिरिक्तकेंद्रेषु स्थिताः सोमशुक्रशनयः सामान्य-
तो रिष्टपरिहारकर्तारः स्युरिति कथमस्य सामान्यवाक्यत्वम् । उच्य-
ते । लग्नाधिप इत्यत्र लग्नपदेन द्वादशराशय उच्यंते । तेषामधिप इत्यनेन
सप्तमि ग्रहाः प्रोच्यंते । केंद्रपदेन च चत्वारि स्थानान्युच्यंते इति परिहार-
वाक्ये सामान्यतोऽमिहितमस्ति । निषेधवाक्ये तूभयोः स्थानविशेषग्रहविशे-
षयोरभिधानमिति प्रागुक्तदोषो वज्रायिनः । एवं लालाटिकयोगेष्वपि ध्येय-
म् । यथा—‘प्राच्यां दोषं तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः कर्मस्थः’ इति
लालाटिकयोगवाक्येषु यदि प्राच्यां यातुः सिंहलग्नाधीशः सूर्यो लग्न एव चे-
त्तदा लालाटिकत्वेन दोष एव प्रबलो ननु लग्नाधीशोऽस्य केंद्रगतत्वेन सिंह-
लग्नं शुभदम् । एवं दक्षिणस्यां यातुर्मेषवृश्चिकयोरधीशो भौमः क्रमेण मकर-
स्थ उच्चगतः सिंहस्थो मित्रगृहगतोपि तथैव । पश्चिमायां यातुर्मकरकुंभयोर-
धीशः शनिः क्रमेण मकरस्थ उच्चगतः सिंहस्थो मित्रगृहगतापि तथैव । एवं
उत्तरस्यां यातुर्मिथुनकन्यालग्नयोरधीशो बुधः क्रमेण कन्यायां धनुषि वा चे-
त्तदापि तथैव । उच्चगतत्वादिकं तु दैवागतम् ‘केंद्रे दिग्धीशः’ इति परिहा-
रवाक्यं तु तत्तत्स्थानविशेषव्यतिरिक्तं केंद्रपरं द्रष्टव्यम् । यदिदं वाक्यमेष्व-
पि केंद्रेषु प्रवर्तते तदा प्राचीदक्षिणाग्रनीच्युत्तरासु महादिक्षु लालाटिकदो-
षाभिधानं खपुष्पायितमेव स्यात्तासु विपथालाभात् । किंतु विदिक्षु चतसृषु
विशिष्यैव लालाटिकदोषाभिधानं वक्तव्यं स्यात्तासु विदिक्षु । एवं च—‘लग्नपो
मृत्युदो याने रंध्रास्तारिव्ययोपगो’ इति गुरुवारेपि लग्नाधीशस्य सप्तमस्थान-
गतत्वमशुभमुक्तम् । तत्र सप्तमस्थानस्य केंद्रत्वेन परिहारोऽनुचित एव । अ-
न्यथा दोषोक्तिरेव वक्तव्या भवेदिति । ननु—‘एको हि दोषो गुणसन्निपा-
ते निमज्जतीदोः किरणेष्विवाकः’ इति दृष्टांताल्लग्नस्य समीचीनस्थानस्थितब-
हुग्रहसाहित्येन सबलत्वात्तद्भाव इति चेत् चित्तमेव । यथा मीनलग्नशके
वा कार्यसिद्धिः स्यात्तन्निवृत्तिश्च तत्र ‘नेष्टः कुंभोऽप्युद्गमेशस्थितो वा लग्ने
चाप्यंशे च नौयानमिष्टम्’ इति स्वरोदयतो दुष्टयोः कुंभमीनसंज्ञकयोर्यात्रा-

लभ्योर्ग्राह्यता भवन्मते प्रसज्येत । तत्रेष्टापत्तिरिति चेत् । ज्योतिःशास्त्रे हि सामान्यशास्त्रेणैव सर्वसिद्धिविषयस्य व्यापृतत्वाद्विशेषशास्त्रे दत्तजलांजलिना दोषप्रसंगः स्यात् । एवंच 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिसाधारणवेदिक-वाक्यानां 'आग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादिविशेषवाक्येष्वपि व्यापृतत्वाद्विशेषशास्त्रोच्छेदापत्तिः । अत्र ग्रहाणां फलदातृत्वं सबलानां दुर्बलानां वा यादृशतादृशानां वा स्यादिति संदेहस्तत्र निर्णयमाह श्रीपतिः—'अस्तंगता ग्रहजिता रिपुदृष्टदेहा नीचस्थिता विरुचयोऽरिगृहं प्रयाताः । कक्षाण्यवश्य-कमपि स्वफलं विलम्बे दातुं क्षमाः खलु भवंति न लेचरेंद्राः ॥ युद्धे जिताः शुभफलानि विनाशयन्ति पापानि चाशु नितरां परिवर्धयन्ति' इति । 'औत्पा-तिकाः सवितुलुसकराविरक्षा नीचं गता रिपुगृहं च नमश्चरेंद्राः' इति सारा-वल्याम् । अतएव तादृशाधिकारविशेषमाह श्रीपतिः—'स्वोच्चे रूपं चरण-रहितं स्वत्रिकोणे स्वमेऽर्धं नागांशानां त्रयमधिसुहृद्रोहगो मित्रभेऽग्निः । अं-शोऽष्टानां समगृहगते भूपभागोऽरिगोहे दंतांशः स्यादधिरिपुगृहे नीचगो शू-न्यमेव ॥ एतच्छुभाख्यमशुभं च पुनर्गृहेषु स्वोच्चादिवर्तिषु वदन्ति तदूनमेक-म्' इति ॥ ५३ ॥

अथ योगयात्रा व्याख्यायते । तत्र ग्रंथकृच्छ्रदःशास्त्रकृतपटुतराभ्यासं सू-चयन्नानाविधैश्छंदोभिः मंत्रुभाषिणीप्रभृतिभिर्ग्रथितामावश्यकराजयात्रौपयि-कीं योगयात्रां वक्तुकामस्तदारंभप्रयोजनमाह—

योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनामृक्षगुणैरपि भूदेवानाम् ।

चौराणामपि शुभशकुनैर्भवति मुहूर्तादपि मनुजानाम् ॥५४॥

योगादिति ॥ पादाकुलकं छंदः । तलक्षणं वृत्तरत्नाकरे—'यदनीत-कृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रा समादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥' इदं लक्षणम् । 'द्विगुणितवसुलघुखलधृति-रिह' इत्येतत्प्रकरणे पठ्यते । तेन चरणचतुष्टये प्रत्येकं षोडशमात्रा ज्ञेयाः । तत्र गुरोर्मात्राद्वयं लघोर्मात्रैका मिलित्वा षोडश यथात्र पथे । अत्र प्रथमतृ-तीयचतुर्थचरणेषु मात्रासमकलक्षणम् । उक्तंच 'मात्रासमकं नवमोलांतलगा-तम्' इति । मात्रासमकारुष्ये छंदसि नवमो लघुरित्यर्थः । गतपादांते गुरुः द्वि-तीयचरणे उपचित्रालक्षणम् । उक्तंच 'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' परा दशमी मात्रा तथा युक्ते नवमे दशमीमात्राद्वयेनैको गुरुः स्यादित्यर्थः । अतएवोक्त-म्—'यदनीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः' इति । नचास्त्यत्र मात्रासाम्यम् । परं-तु वृत्तम् । यत्तु वृत्तं परिमाणसहितमिति तेन पादाकुलकमित्यन्वर्थसंज्ञाप्य-स्ति । धरणिपतीनां राज्ञां योगाद्वक्ष्यमाणसहितयोगयात्रालप्रवशाद् दुष्टेऽपि तिथ्यादौ सिद्धिर्वाञ्छितकार्यनिष्पत्तिः स्यात् । भूदेवानां ब्राह्मणानामृक्षगुणै-श्चंद्रबलताराबलविहितनक्षत्रत्वादिभिः सिद्धिर्भवति । अपिशब्दात्पंचांगशु-द्ध्यादिषु नावश्यकता । चौराणां शकुनैर्बक्ष्यमाणशुभसूचकशकुनैः सिद्धिर्भवति

केचित्तु शिवालिकितोक्तमुहूर्तात्सिद्धिः स्यादित्याहुः । यदाह नारदः—
 'फलसिद्धिर्योगबलाद्वाज्ञो विप्रस्य विष्ण्यतः । मुहूर्तशक्तितोऽन्येषां शकुनै-
 स्तस्करस्य च ॥' इति वराहोऽपि—'योगैः क्षितिपालविनिर्मिताः शकुनै-
 स्तस्करचारणादयः । नक्षत्रबलैर्द्विजातयः क्षणवीर्यादितरो जनोऽर्थभाक् ॥'
 इति । द्विजातयो ब्राह्मणाः । अत्र द्विजातय इति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति
 भट्टोत्पलो व्याख्यत् । तन्न । नारदवाक्ये साक्षाद्विप्रपदोपादानात् । अत-
 एव वसिष्ठोऽपि—'फलसिद्धिर्धिष्ण्यगुणैरग्रजानां भवेत्सदा । योगलभैः
 क्षितीशानां चौराणां शकुनैर्भृशम् ॥' इत्यग्रजपदं प्रायुक्तं । नन्वत्र राज्ञां योगै-
 र्यात्रा फलसिद्धिदैत्युक्तं तत्रेयं योगयात्रा किं सर्वदोषापवादिका उत विषय-
 विवेक इति । सर्वापवादिकेति चेत् किं सर्वशब्देन शुभाशुभप्रकरणाभि-
 हिता दोषा उच्यन्ते उत एतद्यात्राप्रकरणोक्तनक्षत्रशूलवारशूलपारिवर्तद्विप्रति-
 शुक्रादिका दोषा उताविशेषात्सर्वेऽपि दोषा इति । तत्र यदि शुभाशुभप्रकरणो-
 क्तदोषापवादकत्वे सति योगयात्रालभे तद्विचारस्य त्यागप्रसंगादिति चेत्
 न । 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि' 'अग्नीपोमीयं पशुमालमेत' इति वदत्रोत्सर्गाप-
 वादस्य शिष्टसंमतत्वाभावात् । अत्र यात्राप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वे सति
 नक्षत्रशूलप्रतिशुक्रादीनां राजविषयकाणामनभिधानप्रसंगात् । तथाहि—
 'ज्येष्ठार्या पुरुहूतदिशुखगतः प्राप्तो बलिर्बन्धनं याम्यामाजपदे सुरश्च दितिजो
 यातो मुरारेवैशम् । रोहिण्यां नमुचिः प्रनीच्यभिगतश्चूर्णीकृतो वज्रिणा
 सौम्यामर्यमर्दवतेन गतवान्मृत्योर्वशं शंबरः ॥' इति । 'प्रतिशुकं प्रतिबुधं
 प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ॥' इत्यादिषु
 नृपविषयत्वात् । अस्तु वा । ननु नक्षत्रशूलकथने वसिष्ठादिमी राजपदोपा-
 दानं तादृशो दृष्टान्तो वा नाभ्यधायि कथं नृपतिविषयताङ्गीक्रियते । सत्यम् ।
 सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुरोधाद्विशेषे पर्यवसानम् । यथा 'पुरोडाशं
 चतुर्धा करोति आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति वत् । तेन न वैश्वदेवाख्यपुरोडा-
 शस्य चतुर्धाकरणम् । किंच योगादेव चेत्फलसिद्धिस्तदा 'न षष्ठी न च द्वादशी
 नाष्टमी' इत्येतत्प्रकरणपठितं निश्चिच्छब्दादिकं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि
 नक्षत्रगुणादिभिरेव प्राशस्त्यावबोधनात् । अथोभयदोषापवादकत्वे दृष्टे शुभा-
 शुभप्रकरणं यात्राप्रकरणं चोद्द्वेय स्थलांतरेऽतिदेशं विना योगयागोपनिबन्धः
 कर्तव्यः स्यात् शवप्रतिकृतिदाहश्राद्धनिर्णयकथनवत् । नहि तत्र पंचांगदोषा
 उपयुज्यन्ते । यद्येवं संस्कारप्रकरणगृहप्रवेशप्रकरणादीनां पार्थक्योपनिबन्धात्पं-
 चांगदोषापवादकता कुतो नास्तीति चेत् । उच्यते । तत्र हि 'पंचांग-
 संशुद्धदिनादिके च' इति वसिष्ठादिभिः 'पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽहि'
 इति ग्रंथकृताप्यतिदेशोपनिबन्धस्य कृतत्वात् । अतः सर्वापवादिकेत्युक्तः
 पक्षः । तस्मात् 'अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्यायः' इति हेतोर्विषयविवेक इत्येव
 युक्तः पक्षः । साच यथा । यात्रा हि द्विविधा एका साधारणयात्रा परा सम-
 रविजयाख्या । साधारणयात्रा तु वर्णचतुष्टयसाधारणी । तत्र बहुधा बहुना का-

लेन बहुदोषहानं बहुगुणोपादानं चोदितम् । द्वितीया समरविजयाख्या रा-
ज्ञामेव तत्र योगयात्रा समरविजयोपयोगिनी । उपस्थिते युद्धे पंचांगशुद्धिर्बहु-
दिवसप्राप्येति तद्विचारानुपयोगात् । उक्तं च वसिष्ठेन योगयात्राप्रारंभे—
'उक्ता साधारणी यात्रा युद्धयात्रां ब्रवीम्यहम् । व्रजन्ति ये नृपाः सूक्ष्मे लभे ते
जयिनः सदा ॥ योगलभैर्युता राज्ञां यात्रा च विजयप्रदा । विवित्रान्योगल-
भ्रांस्तान्सम्यग्बुद्धये समासतः ॥' इति । अन्ये तु युद्धं विनैव आत्ययिककार्य-
विषयेव योगयात्रेत्याहुः । यदाह पराशरः—'आत्ययिककार्यपाते दैवेन
निपीडिते च यातव्ये । केवलविलम्बयोगादपि याता सिद्धिमाप्नोति ॥' इति ।
तत्रापि केवलेन योगयात्राबलेनैवंविधे विषये यात्रा न विधेया किंतु यथासं-
भवं पंचांगसंबन्धिनां द्विविधानां दोषाणां त्यागः तादृशानां गुणानां चोपा-
दानं विधेयम् । संति हि द्विविधा दोषा नैसर्गिका अन्याहिताश्च । यथा तिथेः
'न षष्ठी न च द्वादशी' इति नैसर्गिको दोषः । 'चापांस्तगे गोघटगे' इति
दग्धदोषोऽन्याहितः । एवं वारनक्षत्रयोगानां द्वैविध्यं ऊह्यम् । एवं गुणा अपि
द्विविधाः 'हयादित्य' इति विहितनक्षत्रत्वान्नैसर्गिको गुणः । शुभग्रहस्य सा-
हित्यमन्याहितो गुणः । एवमन्येषामपि गुणानां द्वैविध्यमुह्यम् । तत्र यथा
राज्ञां यथासंभवं दोषहानं गुणोपादानं चांगीकृत्य योगयात्रा विधेया । एवं
ब्राह्मणादीनामप्यावश्यककार्यातिपातविषये नक्षत्रादिवलं ब्राह्मं । यथासंभवं
च लम्बादिसमस्तदोषगुणानां हानोपादाने न्याय्ये स्त इति । तथाच लल्लुः—
'यातव्ये व्यसनगते ह्यनिष्टदैवे च भूपतिस्वरया । लभैरभीष्टकल्पैर्व्रजेत्तिथौ
भेषु च समेषु ॥ कार्येषु पराधीनेष्वनेकसाधारणेषु शीघ्रेषु । प्रायेण गमन-
मिष्टं सदैव नतु सूक्ष्मचिन्तयास्तीति ॥' अतएव—'न तिथिर्न च नक्षत्रं न
ग्रहो नैदवं बलम् । योगमेव प्रशंसन्ति वसिष्ठात्रिपराशराः ॥' इति बराहवा-
क्यं योगयात्रालभप्रशंसापरं नतु तिथ्यादीनामपवादकमिति तात्पर्यम् । ननु
पूर्वं दोषहानपूर्वकं समीचीनलम्बाभिधानं कृतमेवास्ति कोऽस्ति योगयात्रालभे-
षु विशेषः । उच्यते । शुक्रः सप्तमो लभभंगकर्तृत्युक्तं प्राक् । अत्रतु शशिन-
चतुर्थे सति शुक्रः सप्तमश्चेत्सप्तमस्थस्तदा तद्योगयात्रालभप्रतीव शुभफलद-
म् । एतादृशं योगलभं ग्रंथकृद्वक्ष्यति । तत्र तिष्ठतामेव ग्रहाणां नियतस्थाना-
वस्थित्या प्रागुक्तनीतेरशुभफलदायकं लभं भवति । यदाह श्रीपतिः—
'यथा हि योगादमृतायते विषं विषायते मध्वपि सर्पिषा समम् । तथा विहाय
स्वबलानि खेचराः फलं प्रयच्छन्ति हि योगसंभवम् ॥' इति । योगात् दु-
ग्धादिद्रव्ययोगेन शोधनादित्यर्थः । सर्पिर्धृतम् । स्वभावतो लभप्राप्तये यो-
गोपि चेत्संभवेत्तदातीव शुभफलदं लभम् । अतएव योगेन यात्रा योगयात्रेत्य-
न्वर्थसंज्ञाविज्ञानमपि प्रतीयते । योगोनाम कियतां ग्रहाणां नियतस्थानाव-
स्थितत्वम् । एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वेष्वपि योगयात्रालभेषु यथासंभवं किञ्चिदूच-
णं समूह्य तस्मादेव वाक्यादोपाभावपूर्वकं गुणाधिक्यमस्तीति व्याकृतव्य-
मित्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५४ ॥

अथ योगयात्रामाह—

सहजे रविर्दशमभे शशी तथा शनिमंगलौ रिपुगृहे सितः सुते ।
हिबुके बुधो गुरुरपीह लग्नः स जयत्यरीन्प्रचलितोऽचिरान्नृपः॥

सहजेति ॥ मंजुभाषिणीछंदः । तल्लक्षणं च—‘सजसा जगौ भवति मंजुभाषिणी’ इति । अस्यार्थः सगणजगणसगणजगणगुरवो यस्य पद्यस्य चरणे तन्मंजुभाषिणीनाम यथा । ननु मंजुभाषिणीति पद्यनामधेयमुक्तं लक्षणं तु चरणस्यैवोक्तं न सकलस्य पद्यस्य । सत्यम् । एतच्चरणलक्षणं पादचतुष्टयेऽपि ध्येयम् । समवृत्तत्वात् । त्रिविधानि हि वर्णच्छंदांसि सममर्धसमं विषमं चेति ‘सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम्’ इति तत्रैवोक्तत्वात् । तत्र यस्य पद्यस्य चत्वारश्चरणा एकलक्षणग्रथितास्तत्समवृत्तम् । उक्तं च ‘अत्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छंदःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥’ इत्यमेकम् । यथा द्रुतविलंबितम्—‘नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजम् । मृदुलतां तलतां तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’ इति । तल्लक्षणं चेदम्—‘द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ’ इति । यस्य पद्यस्य प्रथमचरणस्तृतीयचरणश्चैकलक्षणलक्षितौ द्वितीयश्चतुर्थश्चाप्येकलक्षणलक्षितस्तदधर्धसमं वृत्तम् । ‘प्रथमात्रिसमो यस्य द्वितीयचरणो भवेत् । द्वितीयस्तुर्यवृत्तं तदधर्धसममुच्यते ॥’ इति तत्रैवोक्तत्वात् । एतेनार्धं सममर्धसममित्यन्वर्थे संज्ञापि । यथा पुष्पिताग्रा—‘अनुगिरमृतुमिर्वितायमानामथ स विलोकयितुं वनांतलक्ष्मीम् । निरगमदमिरोद्गुमाह तानां भवति मह्यसु न निष्फलः प्रयासः ॥’ इति । पुष्पिताग्रालक्षणं चेदम्—‘अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति । यस्य चतुर्षु चरणेषु प्रत्येकं भिन्नं भिन्नं लक्षणं तद्विषमं वृत्तम् । उक्तं च—‘यस्य पादचतुष्टकेपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छंदःशास्त्रविचारदाः ॥’ इति । यथोद्गता—‘ननु सर्वे एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् । सर्वगुणविहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरेंद्र को गुणः ॥’ इति । लक्षणं चास्येदम् ‘सजसादिमे सलघुको च न स च गुरुका अथोद्गता । अश्वं प्रिगतभनजकाद्युता सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥’ इति । मगणादिकगणा उक्ताः भामह्येन—‘मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः । सो गुरुमध्यगतो लघुमध्यो योऽन्तगुरुः कथितो तलघुस्तः ॥’ इति । एवं सत्यत्र मंजुभाषिणीछंदसः समवृत्तत्वादेकचरणलक्षणाभिधानं कृतं केदारेणेत्यलमतिप्रसंगेन । अथ प्रस्तुतमनुसरामः । सहज इति । रविः सहजे तृतीयस्थाने स्यात् शशी चंद्रो दशमभे दशमस्थाने शनिमंगलौ रिपुगृहे षष्ठस्थाने स्याताम् । सितः शुक्रः सुते पंचमस्थाने बुधो हिबुके चतुर्थस्थाने गुरुर्दशमस्थाने । अपितथाशब्दौ पादपूरणे । इहैवंविधे योगे यात्रालभे

नृपो राजा प्रचलितः शत्रुनगरजयार्थं कृतयात्रः सञ्चरितस्त्वल्पकालेनैवारीन् शत्रून् जयति वशीकरोतीत्यर्थः । यदाह वराहः—‘लभे गुरुर्बुधभृगू हिबु-
कात्मजस्यो षष्ठौ कुजार्कतनयौ दिनकृतृतीयः । चंद्रश्च यस्य दशमे भवति
प्रयातुस्तस्याभिवाञ्छितफलाप्तिरलं नृपस्य ॥’ इति । बुधो हिबुके भृगुरात्मजे
इति यथासंख्येनान्वयः । क्वचित् ‘भृगुबुधौ’ इति पाठः स चिन्त्यः ‘भृगुर्हिबुके’
इति तावद्युक्तं परंतु रविस्तृतीये बुधः पंचमे इतीदमयुक्तम् । नहि सूर्यास्तृ-
तीयो बुधः क्वचिदपि संभवेत्तस्मात्प्रागुक्त एव साधीयान् पाठः ॥ ५५ ॥

अथान्यद्योगयात्रालभ्यमाह—

आतरि सौरिर्भूमिसुतो वैरिणि लभे देवगुरुः ।

आयगतेऽर्के शत्रुजयश्चेदनुकूले दैत्यगुरुः ॥ ५६ ॥

आतरीति ॥ अस्य गाथाछंदः । तल्लक्षणं च—‘विषमाक्षरपादं वा
पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छंदो नोक्तमत्र गाथेति तत्पूर्वसूरभिः प्रोक्तम् ॥’
इति । अत्र ग्रंथे उक्तछंदोभ्यो यदन्यद्विषमाक्षरपादं पादैरसमं वा छंदस्तद्गाथा-
ख्यमिति केचिदाहुः । अपरे तु प्रागुक्तेषु समानाक्षरपादेषूक्तादिष्वपि वि-
शिष्य यस्याभिधानं नोक्तं तद्गाथेत्युच्युः । तदेतदर्थद्वयं यच्छंदो नोक्तमत्र
गाथेतीत्येतस्यावृत्त्या लभ्यम् । अतएव पिंगलः सूत्रकारोपि—‘संमुग्धा-
कारेण—अत्रानुक्तं गाथा’ इत्यवोचत् । छंदोग्रंथांतरेष्वपि नामास्ति । आतरि तृतीये
सौरिः शनिः स्यात् वैरिणि षष्ठे भूमिसुतो मंगलः लभे देवगुरुः आय एका-
दशस्थानं तत्र गतोऽर्कश्च एवंविधे योगे राज्ञः शत्रुजयो भवेत् । चेदैत्यगुरुः
शुक्रोऽनुकूलो यातव्यदिक्पृष्ठवर्ती भवति । यदाह वराहः—‘होरावृत्तीय-
रिपुलाभगतैः क्रमेण जीवार्कभौमरविभिर्भृगुजेऽनुकूले । यातोऽतिदृष्टमपि
शत्रुबलं निहंति नैशं तमिस्त्रयमिव तिग्ममयूखमाली ॥’ इति । भृगुजानुकूल्यं
यातव्यदिक्पृष्ठवर्तित्वं विवक्षितम् । यदाह वादरायणः—‘लभ्यत्रिलाभारि-
गतैः क्रमेण जीवार्किसूर्यावनिजैः सितश्च । यातव्यदिक्पृष्ठगतो नरेंद्रः शत्रो-
र्बलं हंति गतोऽचिरेण ॥’ इति ॥ ५६ ॥

अथान्यद्योगयात्रालभ्यमाह—

तनौ जीव इंदुर्मृतौ वैरिगोऽर्कः ।

प्रयातो महींद्रो जयत्येव शत्रून् ॥ ५७ ॥

तनौ जीव इति ॥ गाथाछंदः प्राग्वत् । स्वमते ग्रंथांतरे च लभे जीवो
गुरुः स्यात् मृतावष्टमस्थाने इंदुः स्यात् वैरिगः षष्ठस्थानगतोऽर्कश्चेत्स्यादेवं-
विधे योगे प्रयाता गता महींद्रो राजा शत्रून् जयत्येव । यदाह श्रीपतिः—
‘गुरुर्लभे रविः षष्ठे रंभे नैदुश्च गच्छतः । यस्य तस्यारिसेनाग्रे खलमैत्रोव न
स्थिरा ॥’ इति । केचित् ‘रंभेर्नैदु’ इति पाठं पठन्ति । तत्र रंभेऽष्टमे स्थाने

इन्दुनापेक्षितो यत्र कुत्राप्यस्तचन्द्र इति व्याकुर्वते । तदशुद्धम् । यस्मात्स्पष्ट-
माह वराहः—‘गुरुद्वये रिपुराशिगतोऽर्कौ यदि निधनेऽपि च शीतमयूखः ।
भवति गतोऽत्र शशीव नरेंद्रो रिपुवनितातनतामरसानाम् ॥’ इति । नार-
दोपि—‘जीवार्कचन्द्रा लग्नारिरंध्रगा यदि गच्छतः । तस्याग्रे खलमैत्रीव न
स्थिरा रिपुवाहिनी ॥’ इति । बादरायणोपि—‘गुरुर्विलम्बे रिपुराशिगोऽर्क-
स्तथाष्टमे शीतमयूखमाली । गतोऽत्र योगे रिपुकामिनीनां वक्रारविंदेषु शशि-
त्वमेति ॥’ इति ॥ ५७ ॥

अथान्यद्योगयात्रालग्नमाह—

लग्नगतः स्यादेवपुरोधाः ।

लाभधनस्थैः शेषनभोगैः ॥ ५८ ॥

लग्नगत इति ॥ अत्र सुप्रतिष्ठायां पंक्तिच्छंदः । तल्लक्षणं च ‘भोगिति
पंक्तिः’ । यथा बृहस्पतिर्लग्नगतः स्यात् अन्ये ग्रहा लाभधनस्था एकादशद्भि-
तीयस्थानस्थाश्चेत्तदैवंविधे योगे राज्ञो विजयः । उक्तं च नारदेन—‘लग्नस्थे
त्रिदशाचार्ये धनायस्थैः परग्रहैः । गतस्य राज्ञोऽरिसेना नीयते यममंदिरम् ॥’
इति । श्रीपतिनापि—‘वाक्पतौ तनुस्थिते वित्तलाभगैः परैः । गच्छतोऽरि-
वाहिनी नीयतेऽस्तकालयम् ॥’ इति ॥ ५८ ॥

अथान्यद्योगयात्रालग्नमाह—

घूने चंद्रे समुदयगेऽर्के जीवे शुके विदि धनसंस्थे ।

ईदृग्योगे चलति नरेशो जेता शत्रून्गरुड इवाहीन् ॥ ५९ ॥

घून् इति ॥ अस्य पंक्तौ मत्ताच्छंदः । तल्लक्षणं च ‘ज्ञेया मत्ता मभसग-
युक्ता’ । चंद्रे घूने सप्तमस्थाने सति अर्के समुदयगे लग्नगते सति जीवे शुके
विदि बुधे एषु त्रिषु ग्रहेषु धनसंस्थेषु द्वितीयस्थानेषु सप्त एव विधे योगे
चेन्नरेशश्चलति तदा शत्रून् जेता जेष्यति । कः कानिच । गरुडोऽहीन्सर्पा-
न्यथा जयति । यदाह वराहः—‘शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिति
लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन्विनिहन्ति ॥’
इति ॥ ५९ ॥

अथान्यदपि योगलग्नमाह—

वित्तगतः शशिपुत्रो भ्रातरि वासरनाथः ।

लग्नगतो भृगुपुत्रः स्युः शलभा इव सर्वे ॥ ६० ॥

वित्तगत इति ॥ अस्यानुष्टुभि चित्रपदाच्छंदः । तल्लक्षणं च ‘भौगिति
चित्रपदागः’ । शशिपुत्रो बुधो वित्तगतः द्वितीयस्थः वासरनाथः सूर्यो भ्रा-
तरि तृतीयस्थः भृगुपुत्रे शुके लग्नसंस्थे सति एवंविधे योगे चेद्राजा चलति

तदा शत्रवः शलभा इव स्युः । यथा शलभा अग्नौ स्वयमेव गत्वा पतन्ति तथा शत्रवोपि गंवृत्राजप्रतापानले पतिष्यन्तीत्यर्थः । यदाह वराहः—‘मूर्तिवित्त-सहजेषु संस्थिताः शुक्रचंद्रसुततिगमरश्मयः । यस्य यानसमये रणानले तस्य यांति शलभा इवारयः ॥’ इति ॥ ६० ॥

अथान्यद्योगलक्षणमाह—

उदये रविर्यदि सौरिररिगः शशी दशमेऽपि ।

वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेति ॥ ६१ ॥

उदय इति ॥ अस्य गाथाछंदः प्राग्वत्स्वमते प्रधांतरे च । यदि उदयलभे रविः स्यात् सौरिः अरिगः षष्ठस्यः स्यात् शशी दशमस्यः स्यात्तदा एवंविधे योगे वसुधापतिः राजा याति तदा रिपुवाहिनी शत्रुसेना वशमेतीति । यदाह नारदः—‘व्यापारशत्रुमूर्तिस्थैश्चंद्रमंददिवाकरैः । रणे गतस्य भूपस्य जयलक्ष्मी प्रमाणिका ॥’ इति । व्यापारो दशमम् । वराहोपि—‘दिवा-करो लग्नगतो यदि स्यात्षष्ठेऽर्कसूनुर्दशमे शशी च । योगेऽत्र यातस्य न तिष्ठतेऽन्यो बलेन हीनस्य बलान्वितोपि ॥’ इति ॥ ६१ ॥

अथान्यद्योगयात्रालक्षणद्वयमाह—

तनौ शनिकुजौ रविर्दशममे बुधो भृगुसुतोऽपि लाभदशमे ।

त्रिलाभरिपुमेषु भूसुतशनी गुरुज्ञभृगुजास्तथा बलयुताः ॥ ६२ ॥

तनाविति ॥ अस्य जगत्यां जलोद्धतगतिछंदः । तल्लक्षणं च ‘रसैर्जजस-सा जलोद्धतगतिः’ रसैः षड्भिरक्षरैर्यतिर्विच्छेदः । इतश्चरभ्य वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेतीत्युत्तरार्धम् ‘सहजे कुजः’ इत्येतत्षष्ठ्यर्थतन्नुवर्तते । तेन यत्रयत्र श्लोके फलनिर्देशो नास्ति तत्र जिगमिषो राज्ञो विजयः स्यादिति वाक्यार्थो ध्येयः । तनौ लग्नस्थौ शनिमंगलौ यथासंभवं स्यातां रविर्दशममे स्यात् बुधो लाभे दशमे वा स्यात् भृगुसुतो वा लाभे दशमे वा स्यात् तदैवंविधे योगे प्रचलितस्य राज्ञो जयः स्यात् । यदाह वराहः—‘सौरै भौमे लग्नमेऽर्कं खमध्ये कर्मण्याये भार्गवे चंद्रजे वा । पापाद्गुणः शत्रु-देशं निहतुं दसं शत्रुं कालवत्कूरुचेष्टः ॥’ इति । गुरुरपि—‘आरे वा सूर्यजे वापि लग्नमे दशमे रवौ । कर्मण्याये सिंते ज्ञे वा योगोऽयं यानुरुक्तमः ॥’ इति । अयमेको योगः । अथ द्वितीययोगः । त्रिलाभरिपुमेषु तृतीयैकादशषष्ठस्थानानामन्यतमस्थानद्वयस्थितौ भूसुतशनी मंगलशनैश्चरौ यदि स्यातां चेष्टास्त्रिं कस्मिंश्चिस्थाने स्थिता गुरुज्ञभृगुजा बलयुताः स्युस्तदैवंविधे योगे तथा राज्ञो विजय इत्यर्थः । यदाह नारदः—‘त्रिषडायेषु सौरारौ बलवंतः शुभा यदि । यात्रायां नृपतेस्तस्य करस्था शत्रुमेदिनी ॥’ इति । श्रीपतिरपि—‘आचारिपु यमारौ चेच्छक्तिभाजः शुभग्रहाः । प्रयागे नृपतेर्यस्य ह-स्तस्था तस्य मेदिनी ॥’ इति । शुभग्रहाश्चंद्ररहिता विवक्षिताः । यदाह

गुरुः—‘यमारौ त्रिषडायस्यौ बुधजीवसितास्तदा । महाबलयुता योगो यातु-
रिष्टार्थदः सदा ॥’ इति ॥ ६२ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणमाह—

समुदयगे विबुधगुरौ मदनगते हिमकिरणे ।

हिबुकगतौ बुधभृगुजौ सहजगताः खलखचराः ॥६३॥

समुदयगे इति ॥ अस्य गाथाछंदः प्राग्वत्स्वमते ग्रंथांतरे च । समुदयगे
लग्नस्थे गुरौ सति हिमकिरणे चंद्रे मदनगते सप्तमस्थे सति हिबुकं चतुर्थस्थानं
तत्र गतौ बुधशुक्रौ स्यातां खलखचरे पापग्रहे सहजं तृतीयस्थानं तत्र गते च
सत्येवंविधे योगे वसुधापतिर्यदि याति रिपुबाहिनी तदा वशमेति । यदाह
वराहः—‘पापास्तृतीये हिबुके सितज्ञौ जीवो विलम्बे मृगलांछनोऽस्ते ।
यस्योद्यमे तस्य बलं रिपूणां कृतं कृतमेधिव वाति नाशम् ॥’ इति ॥ ६३ ॥

अथान्ययोगयात्रायोगमाह—

त्रिदशगुरुस्तनुगो मदने हिमकिरणो रविरायगतः ।

सितशशिजावपि कर्मगतौ रविमुतभूमिसुतौ सहजे ॥ ६४ ॥

त्रिदशगुरुरिति ॥ अस्य त्रिष्टुप् समुखीछंदः । तल्लक्षणं—‘नजजलगैर्ग-
दिता समुखी’ । यथा बृहस्पतिकेग्रगः स्यात् चंद्रः सप्तमे स्यात् शुक्रबुधौ
दशमगतौ स्यातां सूर्य एकादशस्थः स्यात् शनिसंगलौ तृतीयस्थाने स्यातां
एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘चंद्रेऽस्तगे देवगुरौ वि-
लम्बे ज्ञशुक्रयोः कर्मणि लाभनेऽर्के । सौरारयोर्भ्रातृगयोश्च याता नृपः स्वसृ-
त्यानिव शास्ति शत्रून् ॥’ इति ॥ ६४ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणमाह—

देवगुरौ वा शशिनि तनुस्थे वासरनाथे रिपुभवनस्थे ।

पंचमगेहे हिमकरपुत्रः कर्मणि सौरिः सुहृदि सितश्च ॥६५॥

देवगुराविति ॥ अस्य त्रिष्टुप् श्रीछंदः । तल्लक्षणं च ‘पंचरसैः श्रीपति-
नगैश्च’ पंचरसैः पंचमिः पद्मिरक्षरैश्च यतिः । गुरौ चंद्रे वा लग्नस्थे सति
सूर्य षष्ठस्थे बुधश्च पंचमस्थाने शनिर्दशमे स्यात् शुक्रः चतुर्थस्थाने स्यात्
एवंविधे योगे जिगमिषो राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘गुरौ विलम्बे
यदि वा शशांके पष्ठे रवौ कर्मगतेऽर्कपुत्रे । सितज्ञयोर्बधुसुतस्थयोश्च यात्रा
जनित्रीव हितानि धत्ते ॥’ इति । जनित्री माता ॥ ६५ ॥

अथान्ययोगयात्रालक्षणमाह—

हिमकिरणसुतो बली चेत्तनौ त्रिदशपतिर्गुरुर्हि केंद्रस्थितः ।

व्ययगृहसहजारिधर्मस्थितो यदि च भवति निर्वलश्रंद्रमाः ६६

हिमकिरणसुत इति ॥ अस्य जगत्यां प्रमुदितवदनाछंदः । तल्लक्षणं च—‘प्रमुदितवदना भवेत्तौररौ’ । बुधो बली संश्लेष्टनौ लभे स्यात् हि निश्चयेन बृहस्पतिश्चेत्केंद्रगतः प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमस्थानस्थः यदि च निबंलो नीचाद्यशुभाधिकारप्राप्त्या बलरहितः सन् चंद्रो द्वादशतृतीयषष्ठाष्टनवमानामन्यतमस्थानस्थस्तदैवंविधे योगे जिगमिषो राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘त्रिषण्णवांशेषु बलः शशांकश्चांद्रिर्बली यस्य गुरुश्च केंद्रे । तस्यारियोषाभरणैः प्रियाणि प्रियाप्रियाणि जनयन्ति सैन्ये ॥’ इति । तस्य सैन्ये प्रियाः सैनिका अरियोषाभरणानि बलादपहृत्य स्वस्त्रीभ्यो दत्त्वा तासां प्रियाणि जनयंत्यर्थः । अत्र यद्यपि बुधस्य स्थानविशेषो नाभ्यधाति तथापि लभप्रत्यो बुध इति व्याकर्तव्यम् । यदाह गुरुः—‘त्रिषण्णवांशयोगे चंद्रे लभे च सबले बुधे । गुरौ केंद्रे तदा याता राजलक्ष्मीं लभेष्टपः ॥’ इति ॥ ६६ ॥

अथान्ययोगयात्रालभ्यमाह—

अशुभखगैरनवाष्टमदस्थैर्हिबुकसहोदरलाभगृहस्थः ।

कविरिह केंद्रगभीष्पतिदृष्टो वसुचयलाभकरः खलु योगः ॥६७॥

अशुभखगैरिति ॥ अस्य जगत्यामभिनवतामरसाख्यं छंदः । तल्लक्षणं च बृहद्भाकरे ‘अभिनवतामरसं न जजाद्यथ’ इति । स अशुभखगैः पापग्रहेर्हि निश्चितं नवमाष्टमसप्तमस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः सद्भिर्देवि कविः शुक्रः चतुर्थतृतीयैकादशस्थानस्थः सन् केंद्रस्थितो यो गीष्पतिगुरुस्तेन दृष्टो भवेत् एवंविधो योगो वसुचयो द्रव्यसमूहस्य लाभकरः स्यात् । विजिगीषो राज्ञो विजयोपि स्यात् । उक्तंच वराहेण—‘केंद्रोपगतेन वीक्षिते गुरुणा त्रयायचतुर्थगे सिते । पापैरनवाष्टसप्तगैर्वसु तर्हि न यदाप्रयाष्टपः ॥’ इति । क्वचित्तु पापग्रहा नवमाष्टमसप्तमस्थाः शुभा एवेत्युक्तम् । तथाच गुरुः—‘आत्रायगृहगे शुके केंद्रे देवगुरौ स्थिते । सप्ताष्टनवराशिस्थाः पापा यातुः शुभप्रदाः ॥’ इति । गृहं चतुर्थस्थानम् ॥ ६७ ॥

अथान्ययोगयात्रालभ्यमाह—

रिपुलभ्यकर्महिबुके शशिजे परिवीक्षिते शुभनभोगमनैः ।

व्ययलग्नमन्मथगृहेषु जयः परिवर्जितेष्वशुभनामधरैः ॥६८॥

रिपुलभ्येति ॥ अस्य जगत्यां प्रमिताक्षराछंदः । तल्लक्षणं च ‘प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता’ । षष्ठलभ्य १ दशम १० चतुर्थ ४ स्थानानामन्यतमस्थानस्थे शशिजे बुधे शुभनभोगमनैः शुभग्रहैश्चंद्रगुरुशुक्रैः परिवीक्षिते दृष्टे सति द्वादश १२ लभ्य १ सप्तम ७ स्थानेभ्यो व्यतिरिक्तस्थानस्थितैरशुभनामधरैः पापग्रहैरुपलक्षिते सति एवंविधे विशिष्टे योगे जिगमिषो राज्ञो जय एव स्यात् । यदाह वराहः—‘लभ्यारिकर्महिबुकेषु शुभेक्षिते जे धूनांखलभरहितेष्वशुभग्रहेषु ।

यावुर्भयं न भवति प्रतरेत्समुद्रं यद्यश्मनापि किमुतारिसमागमेपु ॥
इति ॥ ६८ ॥

अथान्यद्योगयान्नालम्बयमाह—

लग्ने यदि जीवः पापा यदि लाभे कर्मण्यपि चेद्राज्याधिगमः स्यात्
यूने बुधशुक्रौ चंद्रो हिबुके वा तद्रत्फलमुक्तं सर्वैर्मुनिवयैः ॥६९॥

लग्न इति ॥ अस्य जगत्यां मणिमालाछंदः । तल्लक्षणं च—‘ल्यौल्यौ मणि-
माला छिन्ना गुहवक्रैः’ तगणयगणतगणयगणाः गुहः कार्तिकेयस्तस्य वक्राणि
मुखानि षट् तैः षड्भिरक्षरैर्भिन्ना यतिसहिता । लग्ने गुरुर्यदि स्यात् अथवा
लाभे एकादशस्थाने कर्मणि दशमस्थाने पापग्रहाः स्युस्तदा राज्यप्राप्तिर्भवेत् ।
उक्तं च वराहेण—‘होराश्रिते देवगुरौ प्रयाता क्रूरग्रहैः कर्मणि लाभगैर्वा ।
कृत्वा रिपूणां क्षयमक्षतांगः क्षयं क्षितीशोऽक्षयकोशमेति ॥’ इति । क्षिती-
शो राजा रिपूणां क्षयं नाशं कृत्वाऽक्षतांगः क्षतरहितशरीरः सन् अक्षयको-
शमक्षीणकोशं क्षयं स्वगृहमेति आगच्छतीत्यर्थः । अथवा यूने सप्तमे बुध-
शुक्रौ स्यातां चंद्रश्च हिबुके चतुर्थस्थाने स्यादेवंविधे योगे सर्वैर्मुनिवयैस्तद्-
त्फलमुक्तं राज्याधिगमः स्यात् । तथाच श्रीपतिः—‘शशिनि चतुर्थे सविदि
सितेऽस्ते जयति गतोरीन्हरिर्व युद्धे’ इति । वराहोपि—‘शशिनि चतुर्थगृहं
समुपेतं बुधसहितं च तथा भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति
रिपून्समरेण विनैव ॥’ इति ॥ ६९ ॥

अथान्ययोगत्रयमाह—

रिपुतनुनिधने शुक्रजीवेद्वौ ह्यथ बुधभृगुजौ तुर्यगे स्थितौ ।
मदनभवनगश्रंद्रमा वांबुगः शशिसुतभृगुजांतर्गतश्रंद्रमाः॥७०॥

रिपुतनुनिधने इति ॥ अस्यातिजगत्यां चंद्रिकाछंदः । तल्लक्षणं च ‘न-
नततगुरुभिश्चंद्रिकाचतुर्भिः अष्टभिः षड्भिश्चाक्षरैर्यतिः ।’ अत्र स्थानसाध्या-
द्ब्रह्माभ्याश्च यथासंख्यं ज्ञेयम् । यथा रिपौ षष्ठे शुक्रः तनौ जीवः निधने
अष्टमे इंदुश्रंद्रः एवंविधे विशिष्टे योगे राज्ञो विजयः स्यादित्यर्थः । यदाह
वराहः—‘गुरौ विलम्बे भृगुजेऽरिसंस्थे चंद्रेऽष्टमे हंति गतोऽरिसेनाम् ।
वृष्टिं यथा दक्षिणमार्गचारी वृद्धो यथा ह्रस्वतनुश्च शुक्रः ॥’ इति । अयं प्रथ-
मो योगः ॥ अथ द्वितीययोगः । अथ बुधभृगुजौ तुर्यगेहं चतुर्थस्थानं तत्र
स्थितौ चेत्स्यातां चंद्रमा मदनभवनगः सप्तमस्थानस्थितश्चेत्स्यात्तदेवंविधेऽपि
योगे राज्ञो विजयः । यदाह वराहः—‘सितेद्वौ चतुर्थगौ निशाकरश्च
सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः प्रशास्यरीन्विना रणम् ॥’ इति । अथ तृतीयो
योगः । अथवा चंद्रमा अंबुगश्चतुर्थस्थः सन् शशिसुतभृगुजयोर्बुधशुक्रयोरंत-
र्गतो मध्यवर्ती स्यात् एवंविधे योगे गंतू राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—

‘बुधभागेवमध्यगते हिमगौ हिबुकोपगते च बुधः प्रवसेत् । पुरुहूतदिशं यदि वांतकृतः पुरुहूतयमप्रतिमो भवति ॥’ इति । ननु चंद्रस्य बुधभागेवमध्यवर्तित्वं किं भिन्नराशिस्थितत्वे सत्युत्तैकराशिस्थितत्वे सति विवक्षितम् । तत्र भिन्नराशिकृतमध्यवर्तित्वे विवक्षिते सत्ययमर्थः स्यात् । बुधभागेवयोरन्यतर-तृतीयस्थाने परः पंचमे चंद्रश्चतुर्थ इति एकराशिस्थितत्वे त्वंशकृतं पौर्वापर्यम् । चतुर्थे स्थाने बुधः शुक्रो वा स्वल्पांशः स्यात् । तयोरन्यतरोतिबद्धंशस्तत्रैव स्थाने चंद्रस्तत्रैवांशैर्मध्यवर्ती स्यात् । यथा बुधो राश्यादिः ३।५।१० चंद्रः ३।१।५।२० शुक्रः ३।२।५।३० एवं पक्षद्वयसंभवे किं युक्तमिति । उच्यते । यद्यपि वराहवाक्ये संदेहस्तथापि बादरायणवाक्यादेकराशिन्यवधानकृतमेव मध्यवर्तित्वं विवक्षितम् । यदाह बादरायणः—‘पुत्रांबुदुश्चिक्वगतैः क्रमेण दुश्चिक्वतोया-त्मजसंस्थितैर्वा । बुधेदुशुकैर्यमशक्रनाथकाष्ठां प्रयातस्य जयः प्रदिष्टः ॥’ इति । काष्ठां दिशम् । एतच्चोपलक्षणं तेन लग्नस्थचंद्रः पार्श्ववर्तिस्थानद्वयवर्तिनोर्बुधशुक्रयोर्मध्यवर्ती चेत्स्यात्तदा सोऽपि राज्ञो विजयद इति । यदाह गुरुः—‘चंद्रे जसितयोर्मध्ये हिबुके लग्नेपि वा । प्रयाता श्रियमाप्नोति जित्वा शत्रून्महीमिमाम् ॥’ इति ॥ ७० ॥

अथान्यद्योगयात्रालग्नद्वयमाह—

सितजीवभौमबुधभानुतनूजा-

स्तनुमन्मथारिहिबुक्त्रिगृहे चेत् ।

क्रमतोऽरिसोदरखशात्रवहोरा

हिबुकायगैर्गुरुदिनेऽखिलखेटैः ॥ ७१ ॥

सितजीवेति ॥ अस्य गाथाछंदः प्राग्वत्स्वमते ग्रंथांतरे च । लग्ने शुक्रः स्यात् सप्तमे जीवः पष्ठे भौमः चतुर्थे बुधः तृतीये शनिः एवंविधे विशिष्टे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘यस्योयदास्तारिचतुस्त्रिसंस्थाः शुक्रांगिरिर्गारकसौम्यसौराः । द्विषद्वलस्त्रीवदनानि तस्य कांतानि कांतानवलोकयन्ति ॥’ इति । नारदोपि—‘शुक्रार्थंशार्किभौमैषु लग्नास्तांबुत्रिशत्रुषु । गतस्याग्रे हारिचमूरमौ लाक्षेव लीयते ॥’ श्रीपतिरपि—‘यमज्ञशुकेज्यम-हीमुतेषु त्रिबुधुलमास्तारिपुस्थितेषु । विलीयते वैरिचमू रणाग्रे लाक्षेव वह्नौ नृपतेर्गतस्य ॥’ इति । अयमेको योगः ॥ अथान्यः । गुरुदिने बृहस्पतिवासरे अखिलखेटैः समस्तग्रहैः सूर्यादिभिः सप्तभिः क्रमतोऽर्यादिस्थानस्थितैः सद्गिर-पलक्षिते सति यथा पष्ठे सूर्यस्तृतीये चंद्रः दशमे मंगलः पष्ठे बुधः लग्ने गुरुः चतुर्थे शुक्रः एकादशे शनिरिति एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘सूर्यादयोऽरिसहजांबरशत्रुलग्नबंध्यायगाः सुरगुरोर्दिवसश्च यस्य । याजेऽरिसैन्यमुपगच्छति तस्य नाशं मीमांसकश्रमणकेष्विव तीर्थपुण्यम् ॥’ इति । मीमांसाविचारस्तन्मात्रनिष्ठाभीमांसका ननु वेदार्थविदः एवंविधा ये

अमणका बौद्धसंन्यासिनस्तेषां तीर्थेषु तथा वेदिकानां पुण्यनाशः ॥ ७१ ॥

अथान्ययोगयात्रालभ्यमाह—

सहजे कुजो निधनगश्च भार्गवो
मदने बुधो रविररौ तनौ गुरुः ।
अथ चेत्स्युरीज्यसितभानवो जल-
त्रिगताहि सौरिरुधिरौ रिपुस्थितौ ॥ ७२ ॥

सहज इति ॥ अस्यातिजगत्यां मंजुभाषिणीछंदः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् । यथा तृतीये मंगलः स्यात् अष्टमे शुक्रः सप्तमे बुधः षष्ठे सूर्यः लभे गुरुः एवंविधे योगे गंतू राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—‘त्रिनिधनतनुसप्तमारि-संस्थाः कुजसितजीवबुधा रविश्च यस्य । खलजनजनितेव लोकयात्रा न भवति तस्य चिराय शत्रुसेना ॥’ इति । अयमेको योगः ॥ अथान्यः गुरुदिने बृहस्पतिवासरे अखिलखेटैः समस्तग्रहैः सूर्यादिभिः सप्तभिः क्रमतोऽर्यादिस्थितः सद्गिरुपलक्षिते सति । यथा षष्ठे सूर्यः तृतीये चंद्रः दशमे मंगलः षष्ठे बुधः लभे गुरुश्चतुर्थे शुक्रः एकादशे शनिरिति एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव ॥ अथेति योगांतरमुच्यते । ईज्यसितभानवो बृहस्पतिशुक्रसूर्याः जलत्रिगताश्चतुर्थतृतीयस्थानगताश्चेत्स्युः सौरिरुधिरौ शनिमंगलौ रिपुस्थितौ षष्ठस्थितौ भवेतां एवंविधे विधिष्टे योगे हि निश्चितं राज्ञो जयः स्यात् । यदाह वराहः—‘कुजरविजयुतेरिमे गतानां जलसहजोपगतैः सितार्कजीवैः । रिपुबलमुपयाति नाशमाशु श्रुतमधनस्य कुटुंबचितयेव ॥’ इति ॥ ७२ ॥

अथ नामविशेषपुरस्कारेण योगयात्रालभ्यामाह—

एको ज्ञेज्यसितेषु पंचमतपःकेंद्रेषु योगस्तथा
द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः ।
योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं रिपूणां वधं
चाथो क्षेमयशोवनीश्च लभते योगाधियोगे व्रजन् ॥ ७३ ॥

एक इति ॥ अस्यातिष्ठत्यां शार्दूलविक्रीडितं छंदः । तल्लक्षणं च ‘सूर्याधर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितस्’ सूर्याधैर्द्वादशभिः सप्तभिश्चाक्षरैर्यतिः । ज्ञेज्यसितेषु बुधबृहस्पतिशुक्रेष्वेकोपि बुधो वा गुरुर्वा शुक्रो वा चेत्पंचमतपःकेंद्रेषु स्यात् पंचमे वा स्थाने तपसि नवमे वा केंद्रे प्रथमचतुर्थसप्तदशमानामन्यतमे स्थाने वा स्यात् तदा योगाख्यो योगः तथा तेषु ज्ञेज्यशुक्रेषु द्वौ बुधगुरु बुधशुक्रौ वा गुरुशुक्रौ वा चेत्तदा अधियोगः । तथा तेषु ज्ञेज्यशुक्रेषु सर्वेऽपि चेत्पंचमतपःकेंद्राणामन्यतमस्थानभेदेन स्थानैक्येन

वा स्थिताश्चेत्युस्तदा योगाधियोगाख्यो योगः । अथ फलमाह । योग इति । योगे ब्रजन् राजा क्षेमं कुशलं लभते कुशलेन गतागतं करोतीत्यर्थः । अथाधि-योगे राजा ब्रजन् क्षेमं तथा रिपूणां शत्रूणां वधं च लभते । अथो योगाधियोगे ब्रजन् राजा क्षेमं यशोऽवनीश्वकाराच्छत्रुवधं च लभते ॥ यदाह नारदः—‘केंद्र-त्रिकोणेष्वेकेन योगः शुक्रज्ञसूरिषु । अधियोगः स चेद्वाभ्यां त्रिभिर्योगाधि-योगकः ॥ योगे धियासतां क्षेममधियोगो जयावहः । योगाधियोगे क्षेमायु-र्विजयार्थविभूतयः ॥’ इति । वराहोपि—‘एकेन वा बुधवृहस्पतिभार्गवाणां योगो भवेन्नवमपंचमकंडकेषु । द्वाभ्यां वदंति मुनयस्त्वधियोगमेषां योगाधि-योगमपरे त्रिभिरुद्दिशंति ॥ योगेन ये नृपतयोऽरिपुरं व्रजंति क्षेमेण ते गम-नमागमनं च कुर्युः । क्षेमं यशोरिपुविनाशमथाधियोगे योगाधियोगग-मनेन जयेद्धरित्रीम् ॥’ इति । अत्र योगस्याधियोगस्य च भेदविचारः । तत्र योगस्याष्टादश १८ भेदाः । तथाहि त्रयो ग्रहाः षट् स्थानानि तत्रैकस्य तु तनुस्थानपदकस्थित्या षट्भेदाः एवं गुरोः षट् शुक्रस्यापि षट् एवं योगेष्टादश भेदाः । अथाधियोगस्याष्टोत्तरशतभेदाः । यथा ज्ञेय्यशुक्राणां द्वयोर्द्वयोर्योगे त्रयो भेदाः बुधशुक्रौ गुरुशुक्रौ बुधगुरु तत्र बुधगुर्वोरेकैकस्थानस्थित्या षट् भेदाः स्थानभेदे तु बुधः प्रथमे स्थाने गुरुर्द्वितीयादिषु पंचसु स्थानेषु स्थितस्तदा पंच एवं गुरुः प्रथमे स्थाने बुधो द्वितीयादिषु पंचसु तत्रापि पंचैव अथ बुधो द्वितीये गुरुस्तृतीयादिषु चतुर्षु तदा चत्वारो भेदाः एवं वैपरीत्येपि द्वौ चत्वारः तथा बुधस्तृतीये गुरुश्चतुर्थादिषु तदा त्रयः एवं वैपरीत्येपि त्रयः तथा बुधश्चतुर्थे गुरुः पंचमे पष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ एवं वैपरीत्येपि द्वौ तथा बुधः पंचमे गुरुः पष्ठे तदैको भेदः एवं द्वौ भेदौ एवं वैपरीत्येऽप्येकः एवं बुधगुर्वोः सर्वे मि-लितः षट्त्रिंशत् ३६ भेदाः स्युः । अनेनैव प्रकारेण बुधशुक्रयोः षट्त्रिंशद्भे-दाः । एवं गुरुशुक्रयोरपि तावंत एव ३६ मिलित्वाऽष्टोत्तरशतं भेदा १०८ भ-वेयुः । अथ योगाधियोगभेदाः । तथाहि ज्ञेय्यशुक्राणां संघेनैकैकस्थानस्थित्या षट् भेदाः भवन्ति । अथ स्थानभेदेनोच्यंते भेदाः । तत्र द्वयोः समुदाय एको भिन्नश्चैवं ग्रहाणां त्रयो भेदाः स्युः । यथाहि संघः प्रथमस्थाने एको द्विती-यादिषु तदापि पंचैव । अथ द्विग्रहसंघो द्वितीये एकस्तृतीयादिषु चतुर्षु चत्वारो भेदाः एवं भेदवैपरीत्येपि चत्वारः तथा द्विसंघस्तृतीये एकश्चतुर्थादिषु तदा त्रयः तथा द्विग्रहसंघश्चतुर्थे एकः पंचमे पष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ । एवं वैपरी-त्येपि द्वौ । तथा द्विग्रहसंघः पंचमे एकः पष्ठे तदैको भेदः वैपरीत्येप्येक एव । एवं बुधगुरुसमुदायस्य शुक्रसहितस्य त्रिंशद्भेदाः एवमेव बुधशुक्रसंघस्य गुरु-सहितस्य त्रिंशत् ३० तथा गुरुशुक्रसंघस्य बुधसहितस्य तावंत एव ३० सर्व-भेदैक्यं ६० । अथ त्रयाणां ग्रहाणां स्थानत्रयाक्रांतत्वेन भेदा उच्यंते । तत्र बुधगुरुशुक्राणामन्योन्यपरिवर्तनात्षट्भेदा भवन्ति । यथा एतदुत्पत्तिप्रकारो भास्कराचार्येण ‘अक्रपांशगणितस्थानांतमेकादिर्चाकषातः’ इत्यादिनाभ्य-धापि । तत्र त्रिभिर्ग्रहैः षण्णां स्थानानां मध्ये निरंतरस्थानत्रयाक्रांतत्वेन च

त्वारो भेदाः एवं पंचभिरपि भेदैरित्येवं
चत्वारो जाताः सर्वे चतुर्विंशतिः २४ ।

अत्रायं विचारः । बुधश्चतुर्थे उत्तरस्यां
दिशि लालाटिककेंद्रगतत्वाद्योगकर्ता च

बु.	बु.	शु.	बु.	बु.	शु.	शु.	बु.
बु.	शु.	बु.	बु.	बु.	बु.	बु.	शु.
बु.	शु.	बु.	शु.	शु.	बु.	बु.	बु.

तत्र किं योगः प्रबलः उत लालाटिक इति । तत्र सामान्यविशेषभावेन ला-
लाटिकयोग एव प्रबलः । एवं सप्तमश्च शुक्रो लग्नमंगी प्रबल एव । तथैवाधि-
योगे योगाधियोगे चोक्तहेतुः । तथैव बुधशुक्रयोर्लालाटिकलग्नमंगिदोषौ प्रबला-
विति बालानामप्येतत्सुबोधम् । अत्र वसिष्ठकश्यपनारदाष्टपिभिर्बराहदि-
मिश्र भूयांसि योगयात्रालग्नान्युक्तानि तानि तद्व्येभ्य एवावधार्याणि ग्रंथा-
धिक्यभयादत्र ग्रंथकृता नोक्तानि ॥ ७३ ॥

अथ विजयादशमीसंज्ञकं सिद्धमुद्धृतेमाह—

इपमासि सिता दशमी विजया शुभकर्मसु सिद्धिकरी कथिता ।
श्रवणर्क्षयुता सुतरां शुभदा नृपतेस्तु गमे जयसंधिकरी ॥ ७४ ॥

इपमासीति ॥ अस्य जगत्यां तोटकार्यं छंदः । तल्लक्षणम् ‘इह तोटकर्म-
बुधिसैः प्रथितं यथा’ । स्पष्टार्थं पद्यम् । यदाह नारदः—‘वलक्षपक्षदशमी
आश्विने विजयाभिधा । विजयस्तत्र यावृणां संधिर्वा न पराजयः ॥’ इति । कश्य-
पोपि—‘मासीये शुक्लदशमी सर्वदा विजयाभिधा । जयप्रदा सा यावृणां सं-
धिर्वा न पराजयः ॥’ इति । वसिष्ठेन तु श्रवणसाहित्येऽतिप्राशस्त्यमुक्तम् ।
‘श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथिर्विजयाभिधा । विजयादशमी तत्र सर्वकार्ये-
ष्वनिदिता ॥ यात्रायां जयदा राज्ञां संधिं वापि प्रयच्छति ॥’ इति । आश्व-
युक्लुक्ते इत्यनुवर्तते । काले कालस्वामिकायां तिथौ दशम्याम् ॥ ७४ ॥

अथैवं महतायासेन विचारिते पंचांगशुद्धिसहिते लग्ने सत्यपि मनोवि-
शुद्धौ वक्ष्यमाणशकुनाद्यावश्यकत्वं तत्रापि प्रबलदुर्बलभावं च वसंततिलका-
छंदसाह—

चेतोनिमित्तशकुनैरतिसुप्रशस्तै-

ज्ञात्वा विलम्बलमुर्व्यधिपः प्रयाति ।

सिद्धिर्भवेदथ पुनः शकुनादितोऽपि

चेतोविशुद्धिरधिका न च तां विनेयात् ॥ ७५ ॥

चेत इति ॥ अथशब्दो मंगलार्थ आनंतर्थाथश्च । चेतोतःकरणं निमित्त-
मंगस्फुरणादि शकुनानि वक्ष्यमाणानि एतैः खलु निश्चयेन सुप्रशस्तैः सिद्धिः
कृत्वा तथा समीचीनं विलम्बलमपि ज्ञात्वा उर्व्यधिपो राजा प्रयाति तथा
सिद्धिर्वाञ्छितकार्यसिद्धिर्भवति । यदाह नारदः—‘मनोनिमित्तशकुनैर्गलं

लब्ध्वा रिपोः पुरम् । विजिगीषुर्यो ब्रजति विजयश्रीसमेत्यलम् ॥' इति ।
निमित्तमंगस्फुरणादि । श्रीपतिरपि—'शकुननिमित्तमनोभिरनिर्घृह्यवि-
शुद्धिमिह प्रतिपद्य । रिपुविषयं प्रति यो विजिगीषुर्ब्रजति तमेत्यचिराद्विज-
यश्रीः ॥' इति । यदा तु लम्बादिबले सत्यपि निन्दानि चेच्छकुनादीनि स्थु-
स्तदा यात्रा निषिद्धैव । यदाह वसिष्ठः—'अशुभानि निमित्तानि उत्पात-
शकुनानि च । यात्राकाले नृणां तेषां निधनायाधनाय वा ॥' इति । यदा
तु दैवाच्छकुनलम्बादीन्यनिन्दानि लब्धानि मनोविशुद्धिश्च नास्त्येव तत्र कस्य
प्राबल्यमित्यत आह—अधिकेति । शकुनादितः सकाशाच्चेतोविशुद्धिरधिका
तां चेतोविशुद्धिं विना नेयात् न गच्छेत् । यदाह कश्यपः—'निमित्तशकुना-
दिभ्यः प्रधानो हि मनोजयः । तस्माधियासतां नृणां फलसिद्धिर्मनोजयात् ॥'
इति । श्रीपतिश्च—'निमित्तराशिरेकतो नृणां मनस्तथैकतः । अथो यियासतां
बुधैर्मनोविशुद्धिरिष्यते ॥' इति ॥ ७५ ॥

अथ शुभसूचकसकलपदार्थसमवायेऽपि यात्रायामवश्यनिषिद्धनिमित्ता-
न्याह—

व्रतबंधनदैवतप्रतिष्ठाकरपीडोत्सवसूतकासमाप्तौ ।

न कदापि चलेदकालविद्युद्धनवर्षातुहिनेऽपि सप्तरात्रम् ॥ ७६ ॥

व्रतबंधेति ॥ अस्य विषमछंदसि वसंतमालिकाछंदः । तल्लक्षणं च—
'विषमे सप्तजा गुरु समे चेत्सभरा यश्च वसंतमालिका सा ।' व्रतबंधनं य-
ज्ञोपवीतं दैवतप्रतिष्ठा प्रसिद्धा करपीडा विवाहः उत्सवो होलकादिः सूतकं
द्विविधं जननसूतकं मरणसूतकं च एतेषां पदार्थानां शास्त्रोक्तयावद्दिनसमा-
प्यानामसमाप्तौ समाप्तिं विना कदापि नैव चलेद्गच्छेत् । यदाह नारदः—
'उत्सवोपनयोद्वाहप्रतिष्ठाशौचसूतके । असमाप्ते न कुर्वीत यात्रां तत्र जिजी-
विषुः ॥' इति । अकालेति । विद्युत्प्रसिद्धा घनो घनगर्जितं वर्षा वृष्टिः तु-
हिनं नीहारः एषु पदार्थेष्वकालजेषु सत्सु सप्तरात्रं दिवससप्तकं न चलेत् ।
यदाह राजमार्तंडः—'पौषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वृष्टिरकालजा । व्रतं
यात्रादिकं चैव वर्जयेत्सप्तवासरात् ॥' श्रीपतिः—'वृष्टिरकालप्रभवा चतुर्षु
मासेषु पौषपूर्वेषु । आसप्ताहं त्याज्यं व्रतं च यात्रादिकं तत्र ॥' इति । नार-
दोपि—'अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितवृष्टिषु । उत्पातेषु त्रिविधेषु सप्तरात्रं
नतु ब्रजेत् ॥' इति । त्रिविधत्वं दिव्यांतरिक्षभौममेदेन । यदाह श्रीपतिः—
'सौदामिनीवर्षणगर्जितेषु नाकालजेषु प्रवसेन्नरैर्द्वः । आसप्तरात्राहुवमद्भुतेषु
दिव्यांतरिक्षक्षितिजेषु चैवम् ॥' इति । ग्रंथकर्त्रात्रोत्पातग्रहणं न कृतम् ।
'उत्पातग्रहतोऽग्राहंश्च' इति शुभाशुभप्रकरणेऽस्मिहितत्वात् । अत्रोत्पाताः केतु-
व्यतिरिक्ता द्रष्टव्याः । केतौ तु यावद्दर्शनं गमननिषेधः । यदाह ऋषि-
पुत्रः—'यावदभ्युदितः केतुरक्षमेवोपगच्छति । तावद्वाजा न गच्छेत् न व-

र्वेत गतोऽन्यथा ॥' इति । अत्र श्रीपतिवाक्ये 'सौदामिनी' इत्यादिषु तात्कालिक एव निवेधः । आससरात्रादिति तत्तरार्धपठितेषूपपातेष्वेव संबध्यत इत्याहुः । यदाह वसिष्ठः—'प्रयाणसमये यस्य विद्युक्तीहारवृष्टयः । अकालजा भवत्येते तदा भंगकरा नृणाम् ॥' इति । नच देहलीदीपन्यायेनात्र पूर्वत्रापरत्र वा संबंधः स्यान्नोभयत्र । नचावृत्त्या सेत्स्यतीति । नोभयत्राप्याससरात्रादिति संबंध इति वाच्यं । गौरवापत्तेः । कथम्—'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायकः' इति न्यायेनैकत्र पूर्वत्रापरत्र वा संबंधः स्यान्नोभयत्र । नचावृत्त्या सेत्स्यतीति वाच्यम् । आवृत्तौ प्रमाणाभावात् । अत्रोच्यते । आससरात्रादित्युभयत्रापि संबध्यते । 'ध्रुवमञ्जुतेषु दिव्यांतरिक्षक्षितिजेषु चैवम्' इति समुच्चयद्योतकस्य चकारस्य स्पष्टानुवृत्तिसूचकस्य चैवकारस्य करणात् । अतएव नारदोपि—'अकालजेषु नृपतिर्विद्युक्तीहारवृष्टिषु । उत्पातेषु त्रिविधेषु ससरात्रं ननु ब्रजेत् ॥' इति दोषानुवादपूर्वकम् 'ससरात्रं ननु ब्रजेत्' इति वाक्यान्तेऽभिदधाति स्म । कश्यपोपि—'उत्पातेषु त्रिविधेषु तद्विजितवृष्टिषु । अकालजेष्वेषु ससु ससरात्रं ननु ब्रजेत् ॥' इति । 'प्रयाणसमये यस्य' इति वसिष्ठवाक्यं प्रयाणदिवसोत्पन्नस्य विद्युदादेर्दोषातिशयसूचनार्थम् । तेन तस्मिन् दिने नैव गच्छेदित्यर्थः । वृष्ट्यर्थं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति 'यदिमासु' इति ॥ ७६ ॥

अथ राज एकदिनसाध्ये एकस्मान्नगरान्नगरांतरगमने चिकीर्षिते दिक्शूल-
त्वाद्यभावं वंशस्थवृत्तेनाह—

महीपतेरेकदिने पुरात्पुरे यदा भवेतां गमनप्रवेशकौ ।

भवारशूलप्रतिशुक्रयोगिनीर्विचारयेन्नैव कदापि पंडितः ७७

महीपतेरिति ॥ यथा वाराणसीनगराच्चरणाद्विगमनमेकदिनसाध्यम् । तद्वदन्यत्रापि महीपते राज्ञः पुरादेकस्मान्नगरात्पुरे नगरांतरे एकदिने एव गमनप्रवेशकौ स्याताम् । कोऽर्थः । यस्मिन्नेव दिने एकस्मात्पुराद्गमनं तस्मिन् दिने एव च नगरांतरे प्रवेशः । तत्र यथाकथंचित्पंचांगशुद्धिमालोच्य नक्षत्रशूलं वारशूलं प्रतिशुक्रश्च योगिन्यश्च एतान् दोषान् पंडितः कदापि नैव विचारयेत् । उक्तंच भृगुणा—'एकस्मिन्नपि दिवसे यदि चेद्गमनं प्रवेशश्च । प्रतिशुक्रवारशूलं न चितयेद्योगिनीपूर्वम् ॥' इति । यदा तु दिनभेदेन यात्रा-प्रवेशौ भवतस्तदा यात्रायां प्रतिशुक्रवारशूलादिविचारोऽस्त्येव ॥ ७७ ॥

अथैकदिनसाध्ये निर्गमप्रवेशरूपे कार्ये चिकीर्षिते किं विचार्यमित्याशङ्क्योत्तरमायावृत्तेनाह—

यद्येकस्मिन्दिवसे महीपतेर्निर्गमप्रवेशौ स्तः ।

तर्हि विचार्यः सुधिया प्रवेशकालो न यात्रिकस्तत्र ॥ ७८ ॥

यदीति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । प्रवेशकालो गृहप्रवेशप्रकरणे वक्ष्यते । यात्रिको यात्रासंबन्धी कालः । तत्र नगरान्नगरांतरगमने । यदाह गर्गः—‘प्रवेशनिर्गमौ स्यातामेकस्मिन्नपि वासरे । तदा प्रावेशिकं चित्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकम् ॥’ इति । प्रावेशिकं वासरं यात्रिकं च वासरम् ‘वा पुंसि क्लीबे दिवसवासरौ’ इति वासरशब्दस्य पुंनपुंसकत्वात्सामानाधिकरण्येन संबंधः । अत्राहुः एतत्पद्योपनिबन्धेन वाक्पद्योपनिबन्धस्याजागलस्तनायमानत्वमस्त्येककर्तृकत्वात् । भिन्नकर्तृके तु नायं दोषः यथासंमतिवाक्ययोः । अत्र समाधिः । एकस्मिन्नेव दिने यात्राप्रवेशकालयोः कियद्दटिकाकृतो विलंबस्तिष्ठते । परंतु यात्रासमये भद्राव्यतीपातादिकं महादोषजातं विचार्य वा नवेति संदेहः । यदि विचार्य तदा विशिष्य प्रोक्तं प्रतिशुक्राद्यपि विचार्यम् । यदि न विचार्य तदेदमपि न विचार्यम् । एवंसति भृगुवाक्यमनर्थकं स्यात् । ननु सामान्यविशेषवाक्यभावेन प्रतिशुक्रादिकं बाधकं भविष्यतीति चेन्न । एतत्प्रकरणपठितानां शुभाशुभप्रकरणत्वाद्दोषाणां नास्ति सामान्यविशेषभावः । अयं विचारो ‘योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्’ इति पद्यव्याख्यानेभिहितः । तस्मात्प्रकरणद्वयपठिते दोषविचारे प्रसक्ते विना वचनं दोषत्यागोपादानविचारो न निर्णयपदवीमवाहृत इति प्राक्पद्योपनिबन्धः सार्थक इति ॥ ७८ ॥

अथ प्रयागे त्रिनवमीदोषमनुष्ठुभाह—

प्रवेशाभिर्गमं तस्मात्प्रवेशं नवमे तिथौ ।

नक्षत्रे च तथा वारे नैव कुर्यात्कदाचन ॥ ७९ ॥

प्रवेशादिति ॥ त्रिविधा नवमी प्रयाणनवमी प्रवेशनवमी तिथिश्च नवमी । तत्र गृहप्रवेशतिथितो नवमे तिथौ निर्गमं न कुर्यात् । इयं च प्रयाणनवमी । पुनश्च गमनदिवसान्नवमे तिथौ गृहप्रवेशं न कुर्यात् । इयं च प्रवेशनवमी । नवमी तिथिस्तु प्रतिदैव । यदाह वसिष्ठः—‘नवमी ज्ञेया त्रिविधा प्रवेशनवमी प्रयाणनवमदिनम् । निर्गमनतः प्रवेशात्प्रयाणनवमी नवमदिनं च ॥ सततं नवमीत्रितयं यात्रायां प्राणहानिदं यातुः ।’ इति । अत्र पद्ये तु नवमीदोषः प्रागुक्तत्वाद्दोषनिबद्धः । ननु प्रयाणनवम्यां तिथौ च नवम्यां यात्रा निषिद्धेति युक्तं प्रवेशनवम्यां तु बहिःस्थस्य पुंसो गृहप्रवेशनिषेधस्यैव युक्तत्वात्कथं पुनस्तस्य गृहाहमनसंभवो युक्तः अतो दोषाभिधानमपि न युक्तम् । उच्यते । यथा गृहाभिर्गतः पुमान् दैवाच्छीघ्रमेव कृतकार्यः सन् सप्तमेऽष्टमे वा तिथौ गृहं प्रविष्टः स चेत्पुनः कार्यनिपातप्रवेशतियेः सकाशात्तृतीया द्वितीया वा तिथिः प्राङ्निर्गमतिथितो नवमीतिथिस्तस्यां तिथौ यात्रां नैव विदध्यादित्यर्थः । नक्षत्रेपीति तथा तेनैव तिथिः प्राङ्निर्गमतिथितो नवमीतिथिस्तत्तुल्येन प्रकारेण नक्षत्रे वारे वा कदाचन नैव कुर्यात् । अथमर्थः । यस्मिन्नक्षत्रे गृहप्रवेशः कृतस्ततो नवमे नक्षत्रे प्रयागं

न कार्यः । यथा मृगे प्रवेशो हस्ते गमनं । निर्गमनक्षत्राक्षवसे नक्षत्रे प्रवेशो न कार्यः । यथा हस्ते गमनमुत्तराषाढायां प्रवेशः । अत्रापि प्रागभिहितरीत्या यात्रापि निषिद्धा । एवं वारेपि ध्येयम् । यथा बुधवारे प्रवेशस्ततो नवमे दिवसे गुर्वाख्ये प्रयाणं न कार्यम् । गुरुदिवसाच्च नवमे शुक्राख्ये दिवसे प्रवेशोपि न कार्य इत्यर्थः । यदाह गर्गः—‘प्रवेशाग्निर्गमश्चैव निर्गमाच्च प्रवेश-
नम् । नवमे जातु नो कुर्याद्दिने वारे तिथावपि’ इति ॥ ७९ ॥

अथ यात्रादिनीयं विधिं शालिनीछंदसाह—

अग्निं हुत्वा देवतां पूजयित्वा नत्वा विप्रानर्चयित्वा दिगीशम् ।
दत्त्वादानं ब्राह्मणेभ्योदिगीशं ध्यात्वा चित्ते भूमिपालोऽधिगच्छेत्

अग्निमिति ॥ स्पष्टार्थम् । यदाह नारदः—‘हुताशनं तिलैर्हुत्वा पूजये-
त्तु दिगीश्वरम् । तथा प्रणम्य भूदेवानाशीर्वादौर्नृपो व्रजेत् ॥’ इति । वसि-
ष्ठोपि—‘दिगीश्वराकृतिं कृत्वा सुवर्णेन स्वमंत्रकैः । स्वस्ववर्णैः स्वगंधाद्यैर्धू-
पैर्दीपैर्मनोरमैः ॥ तद्दर्शनवस्त्रनेत्रेद्यैर्भक्त्या सम्यक्प्रपूजयेत् । दिगीशं च सुसं-
पूज्य निलहोमं च कारयेत् ॥ देवज्ञाय ततो दद्यात्प्रतिमां भूषणान्विताम् ।
देवाभ्यगुरुन्निषत्स्विप्रान्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् । नत्वा तुष्टः प्रीतमना व्रजेन्मंगल-
तिःस्वनैः ॥’ इति । अत्र यात्रादिनात्प्राक्सप्तदिनं गुह्यकपूजनमुक्तम् । अहं
पूर्वं दिजयस्नानमुक्तं विजयस्नानं ग्रहयज्ञः सप्तदिवसमध्ये गुह्यकपूजा इति ।
तदेतद्वराहेण बृहद्यात्रायां महतां ग्रंथसंदर्भेणामिहितं तत्तत् एवावधार्यम् ।
वसिष्ठादिभिस्तु दिगीश्वरध्यानान्यपि तत्तत्पूजायां पाठात्तत्रैव दृष्टव्यानीति
नास्माभिलिख्यंते । गमनसमये ध्यानमिन्द्राय नमः अग्नये नम इत्यादिनापि
संभवति ॥ ८० ॥

अथ नक्षत्राणां दोहदाशार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

कुल्माषांस्तिलतंडुलानपि तथा माषांश्च गव्यं दधि

त्वाज्यं दुग्धमथैणमांसमपरं तस्यैव रक्तं तथा ।

तद्वत्पायसमेव चापपललं मार्गं च शाशं तथा

षाष्टिक्यं च प्रियंग्वपूपमथवा चित्रांडजान्सत्फलम् ॥ ८१ ॥

कौर्म सारिकगौधिकं च पललं शाल्यं हविष्यं हया-

दक्षे स्यात्कृसरान्नमुद्रमपि वा पिष्टं यवानां तथा ।

मत्स्यान्नं खलु चित्रितान्नमथवा दध्यन्नमेवं क्रमा-

द्भक्ष्याभक्ष्यमिदं विचार्य मतिमान्भक्षेत्तथाऽलोकयेत् ८२

कुल्माषानिति ॥ कौर्ममिति ॥ अत्र प्रथमपद्ये चतुर्थचरणे ‘प्रियंग्वपू-

प' इत्यत्र छंदोभंगोऽस्ति स गणप्रक्षेपाकरणात् । 'सत्यप्रेत्रेहेव' इति पिंगलसूत्रकारेण रेफसंयोगे च प्राग्वर्णस्य लघुत्वाभिधानात् । तथाच कालिदासः—
 'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्तु' इति तद्वदत्रापि छंदोभंगाभावः । सूत्रकारोच्चारणं सुखसुखार्थम् । तेन प्रीत्यादावपि लघुत्वम् । अन्ये तु संयोगमात्रे परभूतमतीव्रप्रयत्नेनेत्याहुः । उक्तं च सरस्वतीकंठाभरणे—'यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । न छंदोभंगमप्याहुस्तद्वहोपाय सूरयः ॥' इति । 'एतच्च श्रुत्वा गदितो भवांस्त्वं सीतोपलंभे च कुरु प्रबुद्धिम्' इति च । ततोऽतीव्रप्रयत्नेन नात्र प्राप्तस्योच्चारणे प्राग्वर्णस्य लघुतैव तेनास्य गणप्रक्षेपेण तथासति छंदोभंगाभाव इत्यलमतिप्रसंगेन । हयाद्यृक्षे अश्विन्यादिलसविंशतिभेपु नक्षत्रदोहदं कुलमापानित्यादिकमिदं भक्ष्याभक्ष्यं वर्णमेदेन देशमेदेन वा इदं भक्ष्यमेतदभक्ष्यमिति विचार्य भक्ष्यसंभवे भक्षयेत् अभक्ष्यसंभवे आलोकयेत्पश्येत् स्पृशेद्वैत्यपि ध्येयम् । यथा—अश्विन्यां कुलमापानक्षतस्त्रिजमाषान् भरण्यां तिलमिश्रतंडुलान् कृत्तिकायां माषान् रोहिण्यां गव्यं गोसंबंधि दधि मृगे गव्यमाज्यं घृतं आर्द्रायां दुग्धं गव्यमेव पुनर्वसावेणमांसं हरिणमांसं पुष्ये तस्यैव मृगस्य रक्तं रुधिरं आश्लेषायां पायसं दुग्धमध्ये वह्निंसंपर्केण पाचिततंडुलान् मघायां चापस्य पक्षिणः पल्लं मांसं पूर्वाफलगुन्यां मृगस्येदं मार्गं मांसं उत्तराफलगुन्यां शशस्येदं शाशं मांसं हस्ते पाष्टिक्यं षष्टिकाञ्च 'साटी' इति भाषया चित्रायां प्रियंगुः फलिनी स्वात्यामपूपं घृतपक्वो भक्ष्यविशेषः विशाखायां चित्रांङ्जास्नानावर्णान्पक्षिणः अनुराधायां सफलमुत्तमफलमात्रादि ज्येष्ठायां कूर्मस्य कच्छपस्येदं कौर्मं मांसं मूले सारिकायाः पक्षिण्या इदं सारिकं मांसं पूर्वाषाढायां गोधाया इदं गौधिकं मांसं उत्तराषाढायां शाल्यं शल्यस्य पक्षिण इदं शाल्यं पल्लं मांसम् 'श्वावितु शल्यः' इत्यमरः । 'सारसलम्' इति भाषया अभिजिति हविष्यं मुद्गादि श्रवणे कृसरान्नं 'खिच्चडी' धनिष्ठायां मुद्गाञ्च मुद्गौदनं शतमे यवानां पिष्टं पूर्वाभाद्रपदायां मत्स्यमिश्रितमज्जमोदनं उत्तराभाद्रपदायां चित्रितान्नं नानाविधैरन्नैर्गोधूमादिभिः पक्कैर्मिश्रमज्जमोदनमिति केचित् । वयं त्वेवं व्याकुर्मः । यवतंदुलतिला मेषीदुग्धेन पक्त्वा मेषकर्णोपरकेनारक्ताश्वित्राज्जमोदनमिति चित्रितशब्देनोच्यते इति । रेवत्यां दध्यन्नं दध्योदनमिति । अपिच तथेत्यादीन्यव्ययानि पादपूरणार्थानि । यदाह नारदः—'कुलमाषांश्च तिलान्मापान्दधि गव्यं घृतं पयः । मृगं मांसं च तत्सारं पायसं चापकं मृगम् ॥ शशमांसं च पाष्टिक्यं प्रियंगुकमपूपकम् । चित्रांङ्जान्फलं कूर्मं शाटीं गोधां च शल्यकम् ॥ हविष्यं कृसरान्नं च मुद्गाञ्च यवपिष्टकम् । मत्स्याञ्च चित्रितान्नं च दध्यन्नं दाक्षभाकमात् ।' इति । तत्सारं मृगरुधिरम् । अत्र चित्रांङ्जाफलमित्येकमेव दोहदमाहुः । तन्न । 'चित्रांङ्गं च फलं ततः' इति कश्यपेन पृथगुक्तेः । अंङ्गा अंङ्गा उच्यन्ते अंङ्गतवैचित्र्याभावात् । यत्तु श्रीपतिवाक्ये—'चित्रांङ्जायाः फलम्' इत्युक्तं तस्यार्थं न विद्मः । 'प्राश्याः प्रियंगुचित्रांङ्जाः फलं

यावकं कुलिस्थाश्च' इति वराहपश्याख्याने चित्राङ्गाकाराः पक्षिणश्चित्रार्थां प्राश्याः फलानि प्रसिद्धानि स्वाताविति भट्टोत्पलो व्याख्यत् । चित्राङ्गलक्षणमुक्तं दीपिकायाम्—'भजाक्षीरेण संस्विन्ना यवाः सतिलतंदुलाः । भजकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्राङ्गसंज्ञकाः ॥' इति । अत्र यद्भक्ष्यं दुष्प्रापं वा तत्स्मृत्वा दृष्ट्वा दत्त्वा गंतव्यमित्याह गुरुः—'अलभ्यलभ्यभक्ष्यान्वा स्मृत्वा स्पृष्ट्वाथ तान्ब्रजेत् । दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिः ॥' इति । आदि-शब्दात्तिथिवारदिगोहदेषु स्मरणं स्पर्शनं दानं भक्षणं वा यथासंभवं ध्ये-यम् । नक्षत्रदोहदेषु वसिष्ठादिपद्येषु कचिद्भेदस्तत्र विकल्पस्तुत्यवल्वात् । भक्षेदिति 'भक्ष अदने' इति धातुश्चुरादिस्तस्मात् 'सत्यापपाश—' इति स्वार्थ-णिजन्ताद्विधिलिङि तिपि शबादौ च कृते 'इत्तश्च' इनीकारलोपे भक्षयेदिति भवितव्यं ननु भक्षेदिति कथमयं प्रयोगः । उच्यते । चुरादिभ्यस्तु णिजनि-त्योस्ति 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इत्युक्तेरेवं सति णिजभावपक्षे विधिलिङि भक्षेदिति सिद्ध्यति । ज्ञापकं चात्र चुरादौ हि 'चिति स्मृत्याम्' इति चितिधातोरिदित्करणं तद्धि चितित इत्यादौ 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि 'अनिदितां हल उपधायाः कृति' इति नलोपो माभूदित्येवमर्थे कृतं नित्ये तु णिचि नलोपस्याप्रसंगादिस्त्वं वृथैव भवति । नुमर्थमिति चेन्न । चिति स्मृत्यां निनुम्भमेव पठितव्यं किमिदित्वेन । एवं सतीदिस्त्वं कृतं ज्ञापकमु-क्तायस्य संपन्नमिति । अतएव—'महीपालवचः श्रुत्वा जुषुषुः पुण्यमानवाः' इति विशब्दनाथस्य चौरादिकस्य युषेर्घोषयामासुरित्यर्थे जुषुषुरित्यादिमहा-कविप्रयोगोपपत्तिरिति वामनः । पक्षे चोरतीत्यादिप्रक्रियाकौमुदीकृषेत्याह-स्मेत्यलमतिप्रसंगेन । अथवा व्यक्तमेवं पठितव्यम् 'खादेत्स्थालोकयेत्' इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अथ दिग्दोहदमनुष्टुभाह—

आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् ।

भक्षयेद्दोहदं दिश्यमाशां पूर्वादिकां व्रजेत् ॥ ८३ ॥

आज्यमिति ॥ आज्यं घृतं पूर्वस्यां तिलौदनं तिलमिश्रौदनं दक्षिणस्यां मत्स्यं प्रसिद्धं पश्चिमायां पयो दुग्धं उत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं दिश्यमभी-ष्टदिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिकामाशां जिगमिषितां दिशं व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः—'आज्यतिलौदनमस्यपयोभिः प्राक्प्रभृति क्रमशः खलु भुक्त्वा' इति । नारदेन त्वन्यथोक्तम्—'घृताङ्गं तिलपिष्टाङ्गं मत्स्याङ्गं घृत-पायसम् । प्रागादिक्रमशो भुक्त्वा याति राजा जयत्यरीन् ॥' वसिष्ठेनापि—'घृताङ्गं कृसराङ्गं च मत्स्याङ्गं घृतपायसम् । पूर्वादेषु क्रमाद्भुक्त्वा याता सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथादेशाचारं वा व्यवस्था ॥ ८३ ॥

अथ वारदोहदमनुष्ठुभाह—

रसालां पायसं कांजीं शृतं दुग्धं तथा दधि ।

पयोऽश्रितं तिलान्नं च भक्षयेद्दारदोहदम् ॥ ८४ ॥

रसालामिति ॥ रसाला शर्करादधिमरीचकपूरैलासंसृष्टा लोके शिख-
रिणीति प्रसिद्धा तां रविवारे पायसकांज्यौ प्रसिद्धे सोममंगलवारयोः शृतं
पक्कदुग्धं बुधे 'शृतं पाके' इति साधु । तत्रापि 'क्षीरहविपोरेव' इति वा-
र्त्तिकप्रस्तुते क्षीरे साधुत्वं । दधि प्रसिद्धं गुरुवारे अश्रितमपक्कं दुग्धं शुके
तिलान्नं तिलमिश्रमोदनं शनौ पृतद्वारदोहदं रविवारादौ क्रमेण भक्षयेत् ।
यदाह श्रीपतिः—'मज्जिकां सघृतपायसं तथा कांजिकं शृतपयो दधि
क्रमात् । क्षीरपक्कमश्रितं तिलौदनं वारदोहदविधिवुधैः स्मृतः ॥' इति ।
वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्कविशेषो नाभ्यधायि—'मज्जिका परमान्नं च
कांजिकं च पयो दधि । क्षीरं तिलौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमात् ॥'
इति । मज्जिका रसाला 'स्याद्रसाला तु मज्जिका' इत्यभिधानात् । गुरुस्तु
विशेषमाह—'सूर्यवारे घृतं प्राश्यं चंद्रवारे पयस्तथा । गुडमंगारके वारे
बुधवारे तिलानपि । गुरुवारे दधि प्राश्यं शुक्रवारे यवानपि । मापान्भुक्त्वा
शनेर्वारे शूले गच्छन्न दोषभाक् ॥ ८४ ॥

अथ तिथिदोहदं वसंततिलकाण्डं दसाह—

पक्षादितोऽर्कदलतंदुलवारि सर्पिः

श्राणा हविष्यमपि हेमजलं तपूपम् ।

भुक्त्वा व्रजेद्रुचकमंबु च धेनुमूत्रं

यावान्नपायसगुडानसृगन्नमुद्गान् ॥ ८५ ॥

पक्षादित इति ॥ पक्षादिः प्रतिपत्तस्याः त्यङ्गलोपे पंचमी । प्रतिपदा-
दिपंचदशतिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भुक्त्वा व्रजेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य
वृक्षविशेषस्य दलानि पर्णानि 'रुद्र' इति भाषायां द्वितीयायां तंदुलवारि
क्षालिततंदुलजलं तृतीयायां सर्पिर्घृतं चतुर्थी श्राणा यवागूः 'अंबिलि' इति
भाषायां पंचम्यां हविष्यं मुद्गादि पञ्चां हेमजलं प्रक्षालितसुवर्णजलं सप्त-
म्यामपुं अष्टम्यां रुचकं बीजपूरफलम् 'फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलिं-
गके' इत्यमरः । नवम्यां जलं दशम्यां धेनुमूत्रं स्त्रीगवीमूत्रं नतु वृषमूत्रं धेनु-
शब्दग्रहणान् । एकादश्यां यावान्नं यवविकारं द्वादश्यां पायसं त्रयोदश्यां
गुडमिश्रविकारं चतुर्दश्यामसृक् रुधिरं पंचदश्यामन्नमुद्गानोदनमिश्रितमु-
द्गान् । यदाह वृहस्पतिः—'अर्कपत्रं भवेद्यातुः प्रथमायां तु भक्षणम् ।
द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं सत्तंदुलोदकम् ॥ तृतीयायां यथा सर्पिर्घृवागूः
स्यात्ततः परं । पंचम्यां तद्धविष्ये स्यात्पष्ठ्यां वा कांचनोदकम् ॥ अपूपभुक्तिः

सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूरकम् । नवम्यां तोयमानं स्याद्भोमूत्रं तु ततः परम् ॥
एकादश्यां यवानद्याद्वादश्यां पायसं भवेत् । त्रयोदश्यां गुडं लेह्यं रुधिरं
स्याच्चतुर्दशे ॥ सुद्वौदनं भवेद्भोज्यं पंचदश्यां यियासतः । पक्षयोरुभयोरेवं
यात्रायोगे विधिः स्मृतः ॥' इति । दैवज्ञमनोहरेपि कचिद्देदः यथा—'अर्क-
दलतंदुलोदकसर्पीणि हविष्यदधिसुवर्णपयः । तिलवारिवीजपूरकमध्वाज्यक-
सूत्रपिष्टिकाश्चापि ॥ तिलपिष्टकंदमूलानि शाकमथ शस्तवृक्षपर्णानि । प्रति-
पत्प्रभृतिषु भुक्त्वा प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोति ॥' इति । ननु च—'अलभ्यल-
भ्यभक्ष्यान्वा स्मृत्वा दृष्ट्वा तान्त्रजेत् । दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु
भूपतिः ॥' इति गुरुक्तेः वारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकं विहितेषु पुनर्नक्ष-
त्रतिथिवारादिषु देहदाभिधानं व्यर्थं दोषनिवारणफलको हि दोहदस्तद्भावेन
वैयर्थ्यप्रसंगात् । उच्यते । 'दुष्टभादिषु भूपतिः' इत्यत्र दुष्टत्वं किं नैसर्गिकमु-
तान्याहितनक्षत्रेष्वपि क्रूरग्रहसाहित्यादिर्महान् दोषः संभावितोऽस्ति तदुपा-
करणाय दोहदाभिधानं युक्तम् । एवं सर्ववर्णानामपि पारिषदंडे विरुद्धतारा-
क्रूरग्रहसाहित्यादिमहादोषनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थक्याच्च । एवं विहितति-
थिदोहदाभिधानं योगिन्यादिदोषनाशार्थं 'सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्'
इत्येतदोषनिवारणार्थं च तद्दोषाभिधानम् । रत्नमालायां च—'आद्याश्च-
तस्रः क्रियपूर्वकाणां मेपाच्चतुर्णामिह पंचमी स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव
सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात् ॥' इति । एवं वारदोहदोक्तिरपि वक्रिग्रहवा-
रशूलदिदोषहन्त्या सार्थिका दिग्दोहदोक्तिरपि त्रिविधप्रतिबुधप्रतिशुक्रप्र-
तिभौमादिदोषहान्या सार्थिका ॥ ८५ ॥

अथ गमनसमयभवं विधिं ग्रहर्षिणीलंदसाह—

उद्धृत्य प्रथमतएव दक्षिणांघ्रिं द्वात्रिंशत्पदमभिगत्य दिश्ययानम् ।
आरोहेत्तिलघृतहेमताम्रपात्रं दत्त्वादौ गणकवराय च प्रगच्छेत् ८६

उद्धृत्येति ॥ राजा गमनसमय एव प्रथमतो दक्षिणांघ्रिं दक्षिणचरणमुद्धृ-
त्य पश्चाद्द्वात्रिंशत्पदं द्वात्रिंशत्पदपरिमितां भूमिं गत्वा दिश्ययानं वक्ष्यमाणं
दिग्विशेषे हस्त्यादियानमारोहेदिति । यदाह गुरुः—'पूर्वं दक्षिणमुद्धृत्य
पादं याथान्नराधिपः । द्वात्रिंशत् पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत् ॥' वराहो-
पि—'कल्याणनामसचिवासजनायुधीयदैवज्ञविप्रजनकंचुकिमध्यसंस्थाः । द्वा-
त्रिंशत् ससुपगम्य पदानि भूमौ प्रागादिनागरथवाजिनरैस्तु यायात् ॥' इति ।
तिलेति । आरोहणसमये तिलघृतहेमसहितं ताम्रपात्रमादौ गणकवराय ज्यो-
तिर्विच्छेष्टाय चकारादन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दानं दत्त्वा प्रगच्छेत् ।
यदाह गुरुः—ताम्रपात्रे तिलान्कृत्वा सघृतान्हेमसंयुतान् । निवेद्य विप्रमु-
ख्याय दैवज्ञाय विशेषतः ॥' इति ॥ ८६ ॥

अथावसरप्राप्तानि दिश्यमानान्यनुष्ठुभाह—

प्राच्यां गच्छेद्भजेनैव दक्षिणस्यां रथेन हि ।

दिशि प्रतीच्यामश्वेन तथोदीच्यां नरैर्नृपः ॥ ८७ ॥

प्राच्यामिति ॥ स्पष्टार्थं पद्यम् । नरैर्नरवाहैः सुखासनादिभिः । यदाह श्रीपतिः—‘हस्तिरथाश्वनरैर्यदि राजा याति तदा सुजयत्परिचक्रम्’ इति । वराहोपि—‘प्रागादिनागरथवाजिनरैस्तु यायात्’ इति ॥ ८७ ॥

अथ निर्गमनस्थानानि पादाकुलकछन्दसाह—

देवगृहाद्वा गुरुसदनाद्वा स्वगृहान्मुख्यकलत्रगृहाद्वा ।

प्राश्य हविष्यं विप्रानुमतः पश्यञ्शृण्वन्मंगलमेयात् ॥ ८८ ॥

देवेति ॥ देवा विष्णवादयः पूज्यंते यस्मिन् गृहे तद्देवगृहं गुरुरध्यापकः स्वस्य कुलगुरुर्वा स्वगृहं स्वशय्यागृहं बहुस्त्रीत्वसंभवे मुख्यकलत्रं पट्टराज्ञी तद्गृहं एषां मध्ये मनोभीष्टास्सकाशाद्गृहात् भोजनसंभवे हविष्यमन्नं प्राश्य भक्षयित्वा विप्रैर्ब्राह्मणैरनुमतः कृतोत्साहः मंगलं मंगलद्रव्यं मनोभीष्टं पश्यन् सन् पयात् गच्छेत् । यदाह लल्लुः—स्वनिकेताद्देवगृहात्प्रधानदाराश्रयाद्गुरुगृहाद्वा । यायात्कृताभिकार्यः प्राश्य हविष्यं द्विजानुमतः ॥ द्विजो विष्णुः क्रमाद्भूपं मंत्रेणानेन चालयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत् । मंगलानि ततः पश्यन् स्पृशञ्शृण्वन्नृपो व्रजेत् ॥’ इति । वराहोपि—‘अतःपुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनादग्निपरिग्रहाद्वा । कुर्यान्नरैः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शतप्रैः कृतमंगलाशीः ॥ इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत् । अमुकस्य वधायेति दक्षिणं क्षितिपो न्यसेत् ॥’ इति । अग्निपरिग्रहोऽग्निहोत्रग्रहणम् ॥ ८८ ॥

अथ गमनकाले निर्णीते सत्यपि स्वस्यावश्यकार्थानिष्पादाद्गमनविलंबे वर्णक्रमेण प्रस्थानवस्तूनि ग्रहर्षिणीछन्दसाह—

कार्याद्यैरिह गमनस्य चेद्विलंबो भूदेवादिभिरुपवीतमायुधं च ।

क्षौद्रं चामलफलमाशु चालनीयं सर्वेषां भवति यदेव हृत्प्रियं वा ॥

कार्याद्यैरिति ॥ किञ्चिदावश्यकं कार्यं नाभूदिति गमनस्य चेद्विलंबः स्यात्तदा विचारिते यात्रालम्बे भूदेवादिभिर्ब्राह्मणप्रभृतिभिरेतानि वस्तूनि आशु चालनीयानि प्रस्थापनीयानि । यथा ब्राह्मणेनोपवीतं क्षत्रियेणायुधं वैश्येन मधु शूद्रेण आमलफलं नारिकेलं । यदाह वसिष्ठः—‘तस्मिन्सुहृत्ते स्वयमप्रयागे प्रयोजनापेक्षितया च देवात् । तत्रैव तस्मिन्गमनं च कार्यं स्वीयासनाच्चापि तदुच्यमानम् ॥’ इति । राजमार्तंडः—‘प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यज्ञसूत्रमथायुधं । मध्वामलफलं चैव प्रशस्तं वृद्धिकारणम् ॥’ इति । वा अथवा सर्वेषां वर्णानां यदेव हृत्प्रियं मनोभीष्टं तदेव प्रस्थापनीयम् ।

उक्तं च वसिष्ठेन—‘श्वेतातपत्रध्वजचामराश्वविभूषणोष्णीषगर्जावराणि ॥ अर्ध-
दोलिकारत्नरथाश्ववाराञ्छय्यासनाद्यं मनसस्त्वभीष्टम् ॥’ इति । नार-
दोपि—‘अप्रयाणे स्वकं कार्यमपेक्षी भूपतिस्तथा । कुर्यान्निर्गमनं छत्रध्वजवा-
हनसंयुतम् ॥’ इति ॥ ८९ ॥

अथ स्वयं गमने कियदूरं प्रस्थानं कार्यमित्येतदाशङ्क्य प्राच्यमतेन प्रस्था-
नपरिमाणं मंदाक्रांताञ्छंदाह—

गेहाद्रेहांतरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गर्गः

सीम्नः सीमांतरमपि भृगुर्वाणविक्षेपमात्रम् ।

प्रस्थानं स्यादिति कथयतेऽथो भरद्वाज एवं

यात्रा कार्या बहिरिह पुरात्स्याद्वसिष्ठो ब्रवीति ॥ ९० ॥

गेहादिति ॥ स्वगृहात्परगृहमतिसमीपवर्त्यपि तत्रापि चेद्गमो गमनं
स्यात्तर्हि यात्रा जातेति गर्गः कथयते । अथवा स्वग्रामसीमामुल्लंघ्य सीमांतरं
ग्रामांतरसीमां प्राप्य वसेदिति भृगुः कथयते । अथवा महता योद्धा स्व-
बलेन क्षिप्यमाणः शरो यावदूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रस्थानं स्यादिति भरद्वाजः
कथयते । अथवा पुराजगराद्वहिर्यात्रा कार्या स्यादित्येवं वसिष्ठः कथ-
यति । यदाह राजमार्तंडः—‘गृहाद्रेहांतरं गर्गः सीम्नः सीमांतरं भृगुः ।
शरक्षेपाद्भरद्वाजो वसिष्ठो नगराद्वहिः ॥’ इति । एतच्च यथायोग्यं कार्यस्याव-
श्यकतायां च ध्येयम् ॥ ९० ॥

अथ मुनिमतेन प्रस्थानपरिमाणं वसंततिलकाञ्छंदाह—

प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि पंच

केचिच्छतद्वयमुशंति दशैव चान्ये ।

संप्रस्थितो य इह मंदिरतः प्रयातो

गंतव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्यम् ॥ ९१ ॥

प्रस्थानमिति ॥ धनुषः परिमाणमाह भास्करः—‘यवोद्वैरंगुलम-
ष्टसंख्यैहस्तोऽंगुलेः षट्गुणितंश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दंडः क्रोशः
सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥’ इति । अत्र गमनकाले तादृशानां धनुषां
पंचशतानि हस्तासहस्रद्वयमिति यावत् । स्वगृहात्तावदस्तावधि प्रस्थानं
स्यादिति केचिद्वचुः । अन्ये तु तादृशानां धनुषां शतद्वयमष्टौ शतानि
हस्तास्तावत्प्रस्थानमित्याहुः । अपरे तु इह यात्राकाले मंदिरतः स्वगृ-
हाद्वैव धनूषि चत्वारिंशदस्तास्तावदूरे संप्रस्थितः प्रयातएव ज्ञेय
इत्याहुः । यदाह वसिष्ठः—‘प्रस्थानं धनुषां पंचशतान्युत शतद्वयम् । स्वदे-
वसद्वनाद्वापि दशभिः प्रस्थितो गतः ॥’ इति । नायं स्वेच्छाविकल्पः किंतु

कार्यस्थानावश्यकत्वत्वात्तादृशप्रस्थानम् । अतएव नारदोपि—‘स्वस्थानाभिर्गमं स्थानं दंडानां च शतद्वयम् । चत्वारिंशत्पञ्चविंशत्प्रस्थितः स्वयं गतः ॥’ इति प्रस्थानविकल्पानाह । अतएव प्रयागे स्वकं कार्यमपेक्षित्याह च गंतव्यदिक्षिवति । तदपि प्रस्थानं प्रयतेन सविधानेन राजादिना गंतव्यदिक्षु यस्यां दिशि गमनं चिकीर्षितं तद्दिगभिमुखं कार्यम् । यदाह राजमार्तंडः—‘गंतव्यदेशाभिमुखे प्रदेशे प्रस्थानमाहुः शुभदं नराणाम्’ इति । अतः स्वयं प्रस्थानगुणमप्याह सएव—‘स्वशरीरेण यः कश्चिन्निर्गच्छेच्छङ्खयान्वितः । तस्य यात्राफलं सर्वं संपूर्णं पथि सिध्यति ॥’ इति । यदातु स्वयं प्रस्थानं कृतं ततोऽपरदिनेऽष्टमचंद्रादिदोषसद्भावे न गंतव्यमित्याह नारदः—‘जन्मक्षे चाष्टमे चंद्रे वारे भौमे शनैश्चरे । प्रस्थितेपि न गंतव्यं यदि स्याद्गर्हितं दिनम् ॥’ इति । अष्टमचंद्रादिदोषसद्भावदुष्टे दिने यात्रा न कार्येत्यर्थः । ये तु व्यतीपासवैधृतिभद्राभरणयादिदोषसद्भावेन गर्हितेपि दिने यात्रा नेत्याहुस्तस्मै । पूर्वार्धस्य वैयर्थ्यापाताद्वाक्यमेदाह । दोषोपलक्षणार्थमिति चेन्न । एकस्मिन्नेव दोषे उपलक्षणार्थं वक्तव्ये बहुदोषकथनस्य वैयर्थ्यात् । तस्मादष्टमचंद्रादिदोषेषु सर्वथा यात्रा न कार्या । व्यतीपातादिदोषसद्भावप्रतिबंधेषु सुखेन यात्रेति तत्त्वमिति प्रतीमः । यस्तु गृहान्निर्गतो न प्रस्थानमाचरति तस्य केन क्रमेण प्रथमादिदिनगमनमित्याह चंडेश्वरः—‘क्रोशं वा यदि वाप्यर्धं प्रथमेहनि शस्यते । द्वितीये योजनं गत्वा निवसेत् महीपतिः ॥ तृतीये योजनं साधं वसेदाक्रम्य दूरतः । ततः परं यथेष्टं तु मार्गे यायान्महीपतिः ॥’ इति ॥ ९१ ॥

अथ कृते प्रस्थानेऽधिकारिविशेषपुरस्कारेण कियद्विवसनिषेधमुत्तरार्धेन मैथुननिषेधं च स्रग्धराच्छंदसाह—

प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठे-

त्सामंतः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पंचरात्रं तथैव ।

ऊर्ध्वं गच्छेच्छुभाहेऽप्यथ गमनदिनात्सप्त रात्राणि पूर्वं

चाशक्तौ तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमना मैथुनं नैव कुर्यात् ९२

प्रस्थाने इति ॥ भूमिपाल एकत्र प्रस्थाने दशदिवसमभिव्याप्य दशाहोरात्राणि न वसेत् । सामंतो मांडलिकश्चतुर्द्वारिक एकत्र प्रस्थाने सप्तरात्रं न वसेत् । तदितरमनुजो ब्राह्मणादिः तथैव एकत्र प्रस्थाने पंचरात्रं न वसेत् । यदि देवाद्भ्यसेत्तदा किं कुर्यादित्यत आह—ऊर्ध्वमिति । अवधिदिवसातिक्रमानंतरं पुनर्गृहमागत्य शुभाहे पूर्वोक्तप्रकारेण विचारितशुभदिवसे गच्छेत् । यदाह वसिष्ठः—‘आरभ्य निर्गमाद्यावद्दशाहं न वसेन्नृपः । मंडलीकः सप्तरात्रं प्राकृतः पंचरात्रतः ॥ अत ऊर्ध्वं व्रजेद्भ्यो भद्रेऽन्यदिवसे नृपः ॥’ इति । भद्रे कल्याणकारिणि । श्रीपतिरपि—‘वसेन्न चैकत्र दश क्षितीशो दिना-

न्यथो सप्त च मंडलीकः । यः प्राकृतः सोपि न पंचरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या ॥' इति । नन्वत्र प्रस्थाने दशदिवसाद्यतिक्रमे भूयः सुमुहूर्तेन यात्रा कार्येत्युक्तं तत्र युक्तिसहं प्रतिभाति । यतो यात्रा हि शत्रुमारणादि-द्रव्यार्जना शत्रुमारणादिकमनोभीष्टवस्तुप्राप्तिर्यात्रासमाप्तिरित्युच्यते । नहि तां विना पुनर्मुहूर्तविचारो युक्तः । आहुश्च 'अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनं हो-राविदां युक्तिमतां बहूनाम् । यात्रासमाप्तिः खलु वांछितार्थफलस्य सिद्ध्यै नियतं प्रदिष्टा ॥' इति । उच्यते । वसिष्ठाद्यैरपि वचःप्रामाण्यमंगीकुर्वद्भिः किमीदृशं युक्तिविरुद्धं वक्तुमुचितम् । यतोऽवधिकथनार्थकानां तत्तद्विवा-क्यानामप्रामाण्यप्रसंगाज्ज्योतिषस्मृतिलिखने दुरितोत्पत्तिः स्यात् । किंच मा-सगम्यमध्वानमतिक्रम्य यदि कार्यवशाद्दशाहाद्यतिक्रमे सति तत्रापि तत एव स्थानात्सुमुहूर्तविचारोक्तिं किंपुनः प्रस्थाने । यदाह चराहः—'एकत्राधु-षितस्य जगुर्यात्रामत्रात्रिगौतमच्यवनाः । पंचत्रिसप्तरात्राद्भ्याद्भेदेण संयो-ज्यम् ॥' इति । 'अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनम्' इति तु वाक्यं निर्मूलत्वादु-पेक्ष्यम् । नहि वचनवेधितेयं युक्तिः प्रभवेत् । यथा तस्मादवध्यतिक्रमे सति शुभमुहूर्ते न यात्रा विधेया । अवधिमध्ये तु निषिद्धभद्राव्यतीपातादिमहा-दोषपरिहारायात्या यात्रा स्यादित्यलमतिप्रसंगेन । क्वचिद्विवशेषेण प्रस्थाने दिवसनियमोऽभिहितः । यदाह राजमार्तंडः—'प्राच्यामहाति मुनयः प्र-वदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पंच । त्रीण्येव पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम् ॥' इति । यदा तु स्वयं प्र-स्थाय परावृत्य गृहमागच्छेत्तदा पुनः सुमुहूर्तेन कार्या । यदाह राजमा-र्तंडः—'यस्तु संप्रस्थितो यात्रां निवर्तेत पुनर्गृहम् । कामाद्वा यदि वाऽका-माज्ज स सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति । दुर्गादित्यः—'कार्यवशाद्यदि कथमपि निवर्तते प्रस्थितः स्वगृहमेव । यायात्तदा विशुद्धैः पुनरपि तिथिकरणदिव-साद्यैः ॥' इति । अथ प्रस्थानकर्तुर्नियममाह—अथेति । असौ राजादिः रिपु-विजयमनाः शत्रुजये कृतांतःकरणः सन्यात्रादिनात्पूर्वं सप्त रात्राणि मैथुनं संभोगं चैव न कुर्यात् । यदाह च्यवनः—'त्रिरात्रं व्रजेयत्क्षीरं पंचाहं क्षुरकर्म च । तदहश्चावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेत् ॥' इति । वा अथवा अशक्तौ सप्ताहमतिक्रामितया स्थातुमशक्तौ तद्दिने यात्रादिवसे मैथुनं नैव कुर्यात् । यदाह गर्गः—'यात्राकाले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निषेवते । रोगार्तः क्षीणको-शश्च स निवर्तेत वा न वा ॥' इति । अतएवानयोर्वाक्ययोर्मैथुनपीडासहि-ष्ण्वसहिष्णुपरा विषयव्यवस्था । मार्गमध्येपि मैथुननिषेधे विकल्पानाह च्यवनः—'यावद्भजति चाध्वानं यावत्कार्यं न सध्यति । यावद्वा न निव-र्तेत तावद्भर्ज्यं हि मैथुनम् ॥' इति । यदा तु प्रयाणदिने स्त्री ऋतुजाता भ-वति गमने चावश्यकता तदा मैथुनं कार्यं नवेति संदेहः । तत्र यदि न कार्यमिति चेद्भूषे तदा धर्मशास्त्रविरोधः । यदाह स्वायंभुवः—'ऋतुजातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति । घोरायां ऋणहत्यायां युज्यते नात्र सं-

शयः ॥' इति । यदि कार्यमिति चेत् ज्योतिषस्मृत्युल्लंघनम् । तद्वचः प्रागभिहितम् । अत्र निर्णयमाह च्यवन एव—'आत्ययिककार्यपाते पुष्पञ्जातासमागमं कृत्वा । मुदितो गच्छंलभते मनोरथानचिरकालेन ॥' इति । यदा हि पुनर्गमनार्थं कालांतरमप्यस्ति तदा तद्दिने मैथुनं कृत्वा कालांतरे सुलभे यायादित्यर्थेतिद्वम् । यदा प्रस्थानकालः श्रोदिवसस्तत्पूर्वरात्रावपि मैथुनं न कार्यमित्याह लल्लुः—'कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते योऽधिगच्छति । नासौ फलमवाप्नोति कृच्छ्रेण च निवर्तते ॥' कृच्छ्रेण कष्टेन ॥ ९२ ॥

अथान्यानपि प्रस्थानकर्तुर्नियमाञ्शालिन्याह—

दुग्धं त्याज्यं पूर्वमेव त्रिरात्रं क्षौरं त्याज्यं पंचरात्रं च पूर्वम् ।
क्षौद्रं तैलं वासरेऽस्मिन्वमिश्र त्याज्यं यत्नाद्भूमिपालेन नूनम् ९३

दुग्धमिति ॥ यात्रादिनात्पूर्वं भूमिपालेन राज्ञोपलक्षणत्वाद्गमनकर्त्रा यत्नात् दुग्धं पेयत्वेन त्याज्यं न तु द्रष्टृत्वेन तद्विकारः पायसं च निषिद्धम् । च पुनः पंचरात्रं पूर्वं क्षौरं क्षुरसंबन्धि कृत्यं मुंडनं इमश्रुकर्म च त्याज्यम् । अस्मिन् वासरे यात्रादिने क्षौद्रं मधु भक्ष्यत्वेन तैलं तैललापनं त्याज्यम् । वमिश्रैर्द्वैवोज्ञता शरीरे धनार्थं बलात्कारकृता वा यात्रादिने निषिद्धा नूनं निश्चितं । यदाह च्यवनः—'वपनं वमनं क्षौद्रं तैलं चैव विवर्जयेत् । तद्दृष्ट्वावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेत् ॥' इति । वपनं इमश्रुकर्मणोऽप्युपलक्षणं । तथा वसिष्ठेन—'यात्राहवे तूक्तभूषिते च भुक्तोक्ते रात्रिषु संध्ययोर्वा । क्षौरं प्रकुर्यात्खलु चात्मनो हि श्रेयोभिलाषी न कदाचिदेव ॥' इति क्षौरपदोपादानात् क्षौरमशुभपदार्थोपलक्षणम् । यदाह स एव—'कामं क्रोधं तथा लोभं मद्यं मांसं च रोदनम् ॥' इति ॥ ९३ ॥

अथान्यानपि प्रस्थानकर्तुर्नियमान् गीत्याख्यष्टदसाह—

भुक्त्वा गच्छति यदि चेत्तैलगुडक्षारपक्मांसानि ।

विनिवर्तते स रुग्णः स्त्रीद्विजमवमान्य गच्छतो मरणम् ॥९४॥

भुक्त्वेति ॥ तैलं तैलपक्वानि वटकादीन्यन्नानि वा गुडमिश्रविकारं तत्पाचितमन्नं वा क्षारं सलवणं पक्वमांसानि रंधितमांसानि यो भुक्त्वा गच्छति स राजादिः रुग्णो रोगसहितो निवर्तते । यदाह गर्गः—'कटुतैलगुडक्षारपक्वमांसाशनं तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहाद्वयाधितः स निवर्तते ॥' इति । अत्र मांसदुग्धादिनिषेधस्तत्तन्नक्षत्रादिदोहद्वयतिरिक्त्वपिपयः । दोहद्वयं विशेषनिहितत्वान् । स्त्रीद्विजमिति । स्त्री च द्विजश्च अनयोः समाहारः स्त्रीद्विजं स्त्रियां परकीयां वा । द्विजः ब्राह्मणः 'दंतविप्रांडजा द्विजाः' इत्यभिधानात् । अवमान्य धिक्शब्दताडनादिना मानभंगं कृत्वा गच्छतः पुंसो मरणं स्यात् । यदाह गर्गः—'यस्तु संप्रस्थितो यात्रां भार्यां नैवाभिनंदति । भार्या वा नाभिनंदेत न स प्रतिनिवर्तते ॥ परकीयां स्त्र-

कीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव वा । तादृयित्वा तु यो मोहात्तदंतं तस्य जीवितम् ॥
यात्रायां प्रस्थितो यश्च ब्राह्मणानवमानयेत् । नासौ प्रतिनिवर्तेत तदंतं तस्य
जीवितम् ॥' इति । केचित् शुभाशुभशब्दान्यात्राकाले शुभाशुभसूचका-
नाहुः । यदाह लल्लुः—'प्रापय गच्छ विसर्जय निर्गच्छ व्रज संसर्पेति सि-
द्धिकराः । खल्वेतेष्वप्यधिकाः प्रमोदजयजीवशब्दाश्च ॥ मागास्तिष्ठ निवर्तं क
गम्यते मूढ दुर्मते मोहात् । यात्रां नेच्छंति बुधाः क्षुतकासितभीतशब्दैश्च ॥'
इति । कासितं रोगार्तध्वनिर्हिक्कादिः ॥ ९४ ॥

अथाकालवृष्ट्याख्यं दोषं सलक्षणं वसंतमालिकाच्छंदसाह—

यदि मासु चतुर्षु पौषमासादिषु वृष्टिर्हि भवेदकालवृष्टिः ।
पशुमर्त्यपदांकिता न यावद्भुधा स्यान्न हि तावदेव दोषः ॥९५॥

यदीति ॥ पौषादिषु चतुर्षु पौषमाघफाल्गुनचैत्राख्येषु मासेषु यदि वृष्टिर्भवे-
त्साऽकालवृष्टिः स्यात् । पौषादयश्चत्वारो मासा वृष्ट्यकालस्तत्र भवा वृष्टि-
कालवृष्टिरुच्यते । यदाह राजमार्तंडः—'पौषादि चतुरो मासान् प्राप्ता वृ-
ष्टिरकालजा ॥' इति । तत्राकालवृष्ट्यां जातायां यदि वसुधा पृथ्वी यावत्प-
शवो गवादयः मर्त्या मनुष्यास्तेषां पदैश्चरणैरंकिता चिह्निता न भवति ताव-
दकालवृष्टिदोषो नास्ति । यदा पशुचरणांकिता वसुधा स्यात्तदाऽकालवृष्टेर्दो-
षवत्त्वमस्त्येव । यदाह राजमार्तंडः—'वृष्टिः करोति दोषं तावन्नाकालसं-
भवा राज्ञाम् । यावन्न भवति याने नरपशुचरणांकिता वसुधा ॥' इति । अ-
स्यार्थः । अकालसंभवा वृष्टिः राज्ञां गमने तावदोषं न करोति । यावद्भुधा
याने गमने नरपशुचरणांकिता न भवति तेनातिस्वरूपया रजोपगममात्रं
भवति । तत्र पश्वादिचरणचिह्नाभावाद्दोषाभावः । यदा तु किंचिदधिका
वृष्टिः स्यात्तदा कर्दमसद्भावात्पश्वादिचरणचिह्नानि जायन्ते तदा दोष एव ।
स च सप्तरात्रिक इत्युक्तं प्राक् । अत्र केचिदल्पा वृष्टिर्दोषाय न महतीति
वदन्ति । तत्रेयं युक्तिः । अल्पवृष्ट्या कर्दमबाहुल्यात्पश्वादिचरणचिह्नानां वसु-
धायां दर्शनादिस्वरूपवृष्टेर्दोषवत्त्वम् ॥ महत्त्वा तु वृष्ट्याः सकलकर्दमापाकरणा-
त्पश्वादिचरणचिह्नादर्शनाद्दोषाभावः । तदेतद्विप्रणीतसंहिताग्रंथाभिहितवि-
षयाणां केवलन्यायाभिनिविष्टमनसां मतम् । तथाहि मार्गशीर्षशुक्लपक्षप्र-
तिपदादयः सार्धाः षण्मासा मेघानां गर्भग्रहणकालस्तदनंतरं वृष्टिर्भवति ।
यदाह कश्यपः—'सितादौ मार्गशीर्षस्य प्रतिपद्विसे तथा । पूर्वाषाढागते
चंद्रे गर्भाणां धारणं वदेत् ॥' इति । गर्गोपि—'शुक्लादौ मार्गशीर्षस्य पूर्वाषा-
ढाव्यवस्थिते । निशाकरे तु गर्भाणां तदादौ लक्षणं वदेत् ॥' इति । गर्भप्रस-
वकालज्ञानं वराहेण प्रोक्तम्—'यज्ञक्षत्रमुपगते गर्भं चंद्रे भवेत्सचंद्रवशात् ।
पंच नवती दिनशते १९५तत्रैव प्रसवकालमायाति ॥' इति । माससंहितायां च-
'पौषासितपक्षाद्यैः श्रावणशुक्लादयो विनिर्देश्याः । सार्धैः षड्विमासैर्गर्भविपाकः
स्वनक्षत्रे ॥' इति । विशेषमाह वराहः—'सितपक्षभवाः कृष्णे शुक्ले कृष्णा

शुभं भवा रात्रौ । नक्तं प्रभवाश्चाहनि संध्याजातास्तु संध्यायाम् ॥' इति । कृष्णाः कृष्णपक्षोद्भवा गर्भाः । एवं सार्धषण्मासा गर्भग्रहणकालः तदनंतरं जायमाना वृष्टिः कालवृष्टिरिति । यदा वृष्टिकालव्यतिरिक्ते काले वृष्टिर्गर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिः अकाले अयोग्ये काले वृष्टिरिति निर्वचनसंभवात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं 'सौदामिनीवर्षणगजितेषु' इति पद्यव्याख्याने महादेवेन गृहीतगर्भाणां मेघानां यो वृष्टिकाल उक्तस्तं विना यदि वृष्टिर्गर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिरिति । तत्र मार्गशीर्षशुक्लादितो मेघानामवश्यं गर्भसंभवात्तच्चिह्नभूता किंचिद्वृष्टिरवश्यमपेक्षितैव । यदाह वराहः—'पवनसलिलविद्युद्गजिताभ्रान्वितो यः स भवति बहुतोयः पंचभूपाभ्युपेतः । विसृजति यदि तोयं गर्भकाले तु भूरि प्रसवसमयमिवा शीकरांभः करोति ॥' इति । तेन किंचिद्वृष्ट्यां गर्भसत्तानिश्चयादल्पा वृष्टिर्न दोषमावहतीति । अल्पवृष्ट्यामपि त्रैराशिकवशादल्पम् । बृहद्यात्रायां वराहोक्तेर्मार्गशीर्षगर्भाणां मंदफलत्वम् । तं च मार्गशीर्षमतिक्रम्य पौषादिवृष्टेरकालिकत्वम् । अतएवोक्तम्—'पौषादिचतुरो मासान्प्राप्ता वष्टिरकालजा ॥' इति । मंदफलत्वादितुल्यन्यायतया च मार्गवृष्टेरप्याकालिकत्वम् । एतदप्युक्तं राजमार्तडेन—'मार्गान्मासात्प्रभृति मुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गश्चैत्रं यावद्गमनसमये वृष्टिदोषं वदंति ॥' इति । एवं सति गर्भनिर्गलनं विकृतिः सा यथा तुल्या सती नरपशुचरणांकितत्वेन किंचिदोषं जनयति । यथा उपचीयमानापि विकृतिर्महांतं दोषमादधाति तेन महावृष्टेर्दोषवत्त्वमेव न दोषाभावः । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम्—'गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय निमित्तकृता । द्रोणाष्टोशेऽभ्यधिके वृष्टेर्गर्भः सुतो भवति ॥' निमित्तं शुक्रास्मादि । बृहद्यात्रायामपि—'भृशं क्षरंतो रुधिरारुणाभाः सशक्रचापाः खररूक्षनादाः । रणोपयोज्याकृतिचित्ररूपा रणाय दृष्टा गमनैर्बुवाहाः ॥' इति । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । 'सप्ताहं सततान्यतौ वृष्टिर्हन्यान्नराधिपम् ।' इति । सतता निरंतरा । मेघभेदस्तेनैवोक्तः—'सप्ताहांतर्बलभयकरी वृष्टिरन्यर्तुजाता केचिद्यात्रामसितजलदैः संयुतां पूजयंति । चित्राभ्रायां बलमतिवधो रुक्सपीतांबुदायां शुक्लाब्दायां न भवति विराड्यंबुदायां च नास ॥' इति । चित्राभ्रायां वृष्टावितिशेषः । अनेन वाशयेन कचित्पठ्यते । 'वृत्तेऽप्यकालवर्षे तु तावदोषो न जायते । यावन्न यानसमये पशुपादांकिता मही ॥' इति । तस्मात्सिद्धमेतत् । यदल्पपायामकालवृष्टौ दोषाभावः अल्पायामकालवृष्टौ दोषाभावः महत्यामकालवृष्टौ महादोष इति । वसिष्ठोपि वृष्टिविशेषे फलविशेषमाह—'अकालं सततं वृष्टिः सप्ताहं नृपतेर्वंधः । रक्तवृष्टौ रणोद्योगो मांसवृष्टौ महद्रणम् ॥ मघरश्चास्थिवर्षे स्याद्वसावर्षेऽपि तत्फलम् । क्षौद्रवर्षे राष्ट्रनाशस्वंगारैः पांशुभिर्गदः । धान्याकफलपुष्पाद्यैर्लौहैश्चापि महद्भयम् । पर्णैस्तृणैः काष्ठवर्षैस्तदेव फलमादिशेत् ॥ पाषाणवृष्टिरभ्रेषु प्राणिवृष्टिरथापि वा । चित्रवृष्टिर्यदि भवेत्सस्यानामीतिकारणम् ॥' इति । अत्र रक्तवृष्ट्यादीनां वृष्टि-

त्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणं कृतं तत्कालवृष्टावप्यासां वृष्टीनां दोषसूचना-
र्थम् । यत् आसां वृष्टीनामुत्पत्तत्वमस्ति तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पात
इति वराहोक्तेः ॥ ९५ ॥

अथामुमेवार्थं स्पष्टीकुर्वन्सन्नावश्यकयात्रां तच्छांतिकं प्रसंगादुष्टशकुनी-
द्भूतारिष्टशान्तिकं वातिशक्त्यै गाथाछंदसाह—

अल्पायां वृष्टौ दोषोऽल्पो भूयसां दोषो भूयान्-
जीमूतानां निर्घोषे वृष्टौ वा जातायां भूपः ।
सूर्येन्द्रोर्विवे सौवर्णे कृत्वा विप्रेभ्यो दद्या-

दुःशाकुन्ये साज्यं सुवर्णं दत्त्वा गच्छेत्स्वेच्छामिः ॥९६॥

अल्पायामिति ॥ अल्पायामकालवृष्टावल्पो दोषः स्यात् । भूयस्यामिति-
शयेन बह्वी भूयसी तस्यामकालवृष्टौ भूयानतिशयेन महान्दोषः । अतो यत्पा-
च्याः पठंति—‘तावत्प्रयाणादिषु भूपतीनामकालवृष्टिः प्रकरोति दोषम् । या-
वद्भवेत्संचरतां जनानां तथा पशूनां चरणांकिता भूः ॥’ इति । तदेतस्मिन्मू-
लत्वाद्युक्त्यसहत्वाच्चेपेक्ष्यम् । अयं चाकालवृष्ट्याख्यो दोषः प्रयाणानंतरं
ससरात्रं यावद्विलोकनीयमिति महादेवेन व्याख्यातं न तत्र प्रमाणं पश्यामः ।
किंतु जातयामकालवृष्टौ यात्रामेव न कुर्यात् । कृते तु स्वयं प्रस्थाने मार्ग-
मध्ये नास्त्ययं दोषः । शुक्राद्यस्तादिदोषो मार्गमध्ये ‘जीवः शशांकः शुक्रो
वे’ इति वचनबलादंगीक्रियते । प्राच्यास्तु महत्यामकालवृष्टौ दोषाभावं वर्ण-
यन्ति तेषामाशयं न विद्मः । अथ सत्यप्यकालवृष्ट्यादिनिमित्ते आवश्यकया-
त्रायां दानमाह—जीमूतानामिति ॥ जीमूतानां निर्घोषे शब्दे वृष्टावकाल-
वृष्टौ जातायां वा सूर्येन्द्रोः सूर्याचंद्रमसोर्विवे स्वरूपे सौवर्णे यथाशक्त्या
सुवर्णनिमित्ते कृत्वा भूपो राजा विप्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । यदाह मांड-
व्यः—‘दुर्दिने गर्जिते वृष्ट्यां सूर्याचंद्रमसोर्द्वयोः । विवे विधाय शांत्यर्थं
श्रोत्रियाय निवेदयेत् ॥’ इति । यद्यपि ‘श्रोत्रियंश्छंदोधीते’ इति पाणिनिवच-
नाच्छंदोध्येतृत्वेन श्रोत्रियत्वमुच्यते तच्च वर्णत्रयसाधारणम् । तथापि प्रतिग्र-
हाधिकारी ब्राह्मण एव श्रोत्रियशब्देन व्याकतव्यः । अतएव मूले विप्रप-
दोपादानम् । अकालवृष्टौ शान्तिर्महता ग्रंथसंदर्भेण बृहद्यात्रायां वराहेणाभ्य-
धायि सा तत्तत्प्रावधानार्था । कचिदकालवृष्टेरपवादः पठ्यते । यथा—‘एकेनैक-
महः प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दशरात्रमतः परम् ॥
पौषे दिनत्रयं वर्षं माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकं तु चैत्रे तु षट्-
काद्वयम् ॥’ इति । तदेतदप्यात्ययिककार्यविषयं ध्येयम् । अथ प्रसंगादु-
ष्टेपि शकुने जातेऽवश्यविधेयायां यात्रायां दानमाह । दुःशाकुन्यमिति । शकुन
एव शाकुन्यम् । चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वात्पञ्च । दुष्टं च तत् शाकुन्यं च दुःशा-
कुन्यं तस्मिन् दुष्टे शकुने वक्ष्यमाणे प्रस्थानकाले संभूते सति साज्यं सचृतं

स्वर्णं सुवर्णं श्रोत्रियाय दत्त्वा स्वेच्छामिर्गच्छेत् । यदाह मांडव्यः—‘यदा-
पशुकुर्न पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् । सघृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकस्ततो व्र-
जेत् ॥’ इति । इति यात्रोपयोगि दोषविवरणम् ॥ ९६ ॥

अथ शुभाशुभसूचकत्वेन द्वेधा शकुनाः संति तान्वक्तुकामस्तावच्छुभसू-
चकाञ्छकुनान् शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

विप्राश्चेभफलान्नदुग्धदधिगोसिद्धार्थपन्नाम्बरं

वेश्या वाद्यमयूरचापनकुला बद्धैकपश्चामिषम् ।

सद्वाक्यं कुसुमेक्षुपूर्णकलशञ्छत्राणि मृत्कन्यका

रत्नोष्णीषसितोक्षमद्यससुतस्त्रीदीप्तवैश्वानराः ॥ ९७ ॥

आदर्शाजनधौतवस्त्ररजका मीनाज्यसिंहासनं

शावं रोदनवर्जितं ध्वजमधुच्छागास्त्रगोरोचनम् ।

भारद्वाजनृत्यानवेदनिनदा मांगल्यगीतांकुशा

दृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमये रिक्तो घटः खानुगः ९८

विप्रेति ॥ आदर्शेति ॥ विप्रा बहवो द्वौ वा न त्वेकः अश्वः प्रसिद्धः हभो
हस्ती अनुमत्तः फलान्नदुग्धदधीनि प्रसिद्धानि गांः स्त्रीगवी सिद्धार्थः सर्पपाः
‘सिरसा’ इति भाषायां पञ्च कमलं अंबरं वस्त्रं स्वच्छं वेश्या गणिका वाद्यं
मर्दलादि मयूरचापौ पक्षिणौ नकुलः प्रसिद्धः बद्धैकपशुः रज्ज्वादिबद्धो
वृषः आरक्तादिवर्णः आमिषं मांसं सद्वाक्यं कार्यसिद्धिरस्त्वित्यादिवाक्यं
कुसुमानि पुष्पाणि इक्षवः प्रसिद्धा जलपूर्णकलशः छत्रं प्रसिद्धं मृत् आर्द्रमृत्तिका
कन्या कुमारी रत्नं माणिक्यादि उष्णीषं शिरोवेष्टनं सितोक्षा श्वेतो वृषः
अयमबद्धोपि मद्यं प्रसिद्धं ससुतस्त्री सपुत्रापि काचिन् स्त्री दीप्तो जा-
ज्वल्यमानोऽग्निः शिखावातित्यर्थः आदर्शो दर्पणः अंजनं सुर्मा धौतवस्त्र
उज्ज्वलीकृतवस्त्रो रजको वस्त्रनिर्णेत्या मीनो मत्स्यः आज्यं घृतं सिंहा-
सनं देवादेः शावं शवमेव शावं मृतकं पृष्ठगामिलोकोरोदनरहितं ध्वजः
पताका मधु क्षौद्रं छागो मेषः अस्त्रं धनुरादि गोरोचनं प्रसिद्धं भारद्वाजः पक्षी
नृत्यानं सुखासनं वेदनिनदः अधीयातानां ब्राह्मणानां मुखान्निःसरन्वेदध्वनिः
मांगल्यं प्रसिद्धं गीतं गानं अंकुशो हस्तिनिवारणमस्त्रं एते पदार्था गंतुर्भू-
पादेः प्रयाणसमये यात्राकाले संमुखं दृश्यमानाः सत्फलदाः शुभफलदाः त-
था रिक्तो जलरहितो घटः खानुगः स्वस्य पश्चाद्वागामी सोपि शुभफलदः
जलेन भरिष्यमाणत्वात् । यदाह नारदः—‘प्रज्वलाग्निश्च तुरगनृपासनपुरो-
गमाः । गंधपुष्पाक्षतच्छत्रचामरांदोलिकागजाः ॥ अक्षयेक्ष्वंकुशमृत्सास्त्रमध्वा-

ज्यदधिगोवृषाः । मत्स्यमांससुराधौतवस्त्रशंखरवध्वजाः ॥ पण्यस्त्रीपूर्णकलश-
रत्नभृंगारदर्पणम् । भेरीमृदंगपटहशंखवीणादिनिःस्वनाः ॥ वेदमंगलघोषाः
स्थुर्यानि वै कार्यसिद्धिदाः' इति । श्रीपतिरपि—'भारद्वाजो नाकुलश्चापसं-
ज्ञश्चागो बर्ही शोभनो वीक्षितः स्यात् । भृंगारांजनवर्धमानमुकुराबद्धैकपश्चा-
मिपोष्णीपक्षीरनूयानपूर्णकलशच्छत्राणि सिद्धार्थकाः ॥ वीणाकेतनमीनपंक-
जदधिक्षौद्राज्यगोरोचनाः कन्या शंखसितोक्षवस्तुसुमनोविप्राश्वरत्नानि च ॥
प्रज्वलज्वलनदंतिरुंगभद्रपीठगणिकांकुशमृत्स्नाः । अक्षतेक्षुफलचामरभ-
क्ष्याण्यायुधानि च भवंति शुभानि ॥ भेरीमृदंगमृदुमर्दलशंखवीणावेदध्व-
निर्मधुरमंगलगीतघोषाः । पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा धौतांब-
रश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः ॥' इति । भृंगारः सुवर्णकलशः । 'भृंगारः क-
नकालुका' इत्यमरः । वर्धमानः शंखः 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः । व-
सिष्ठः—'दृष्टे शवे रोदनवर्जिते च संपूर्णयात्राफलमेव तत्र । दृष्टः प्रवेशे तु
शवः शवत्वं करोति तद्रोदनवर्जितोऽपि ॥' इति । कश्यपोपि—'कार्यसि-
द्धिर्भवेदृश्ये शवे रोदनवर्जिते । प्रवेशे रोदनयुतः शवः स्यात् शवप्रदः ॥'
इति । वसंतराजः—'आदाय रिक्तं कलशं जलार्थं यदि व्रजेत्कोपि महा-
ध्वगेन । पूर्णं समादाय निवर्तेतऽसौ यथा कृतार्थः पथिकस्तथैव ॥' इति । ए-
तानि शकुनानि यदि देवास्त्युस्तदोत्तमान्येव । यदि वा स्वयं रचितानि त-
दापि शुभान्येव । यदाह वराहः—'स्वयमथ रचितान्यव्रततो वा यदि क-
थितानि भवंति मंगलानि । स जयति सकलां ततो धरित्रीं ग्रहणदशां श्रु-
तिपाठतो यथाहः ॥' इति । शकुनप्रयोजनमाह वराहः—'अन्यजन्मांतरकृतं
शुभं वा यदि वाशुभम् । यत्तस्य पाकं शकुनो निवेदयति गच्छताम् ॥' इ-
ति । लल्लोपि—'नक्षत्रस्य सुहृत्तस्य तिथेश्च करणस्य च । चतुर्णामपि चैतेषां
शकुनो दंडनायकः ॥' इति । अत्र कैश्चिन्नक्षत्रेण शुभसूचकाः शकुना उक्ताः
'लम्बे वाक्पतिशुक्राणां ब्राह्मणाः संमुखाः स्त्रियः । बुधशुकौ च केंद्रस्थौ स-
वत्सा गौः प्रदश्यते । चंद्रसूर्यौ च भवतो दशमस्थौ यदाथवा । दीपादर्शौ
सुमनसो रजका धौतवाससः ॥ सुतस्थाने यदा सौम्यो वृषो बद्धस्तु संमु-
खः । गुरुश्चैपंचनवमो दक्षिणे सद्य वायसः ॥ चंद्रो गुरुश्च सहजे श्वानो
वामांगभागतः । सर्वे कर्मायनवमे भारद्वाजोऽथ नाकुलः ॥ चापस्य दर्शनं
वा स्याद्दामांगेऽत्यंतदुर्लभम् । आदित्यो राहुसौरी च सहजस्थौ कुमारिका ॥
प्रौढाणां सुभगानां वा दर्शने सर्वकामदम् । पष्ठे तृतीये कर्माये भौमश्चेत्त-
त्फलं भवेत् ॥ दास्यो वेदया सुरा मांसं लाभश्चैव मुनिश्चितः ॥ सप्ताष्टपंचमे
यस्य जीवो ज्ञो वात्र वर्तते । आदर्शपुष्पमांसानि सुरादर्शश्च लाभदः ॥ रा-
हुभौमश्च मंदश्च लग्नाद्यदि तृतीयगः । उद्धृतं गोमयं पश्येच्छीघ्रं लाभं धनं
दिशेत् ॥' इति । एवमादीनि शकुनानि लग्नबलेन शकुनप्रत्येकमिहितानि
तानि तत्त एवावधार्याणि विस्तरभयाज्ञासामिल्लिख्यंत इति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

अथाशुभसूचकान् शकुनान् शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

बंध्याचर्मतुषास्थिसर्पलवणांगारैर्धनक्रीबविट्

तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्पृणव्याधिताः ।

नग्राभ्यक्तविमुक्तकेशपतितव्यंगक्षुधार्ता असूक्

स्त्रीपुष्पं सरठः स्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम् ॥९९॥

काषायी गुडतक्रपंकविधवाकुब्जाः कुटुंबे कलि-

र्वस्त्रादेः स्वलनं लुलायसमरं कृष्णानि धान्यानि च ।

कार्पासं वमनं च गर्दभरवो दक्षेऽतिरुद् गर्भिणी

मुंडाद्राबिरदुर्वचोऽधवधिरौदक्या न दृष्टाः शुभाः १००

बंध्येति ॥ काषायीति ॥ बंध्या कदापि गर्भसंभावनारहिता चर्माश्वादे-
श्र्मैः तुषं धान्यादितुषम् अस्थिसर्पलवणानि प्रसिद्धानि अंगारो निर्धूमोऽग्नि-
पिंडः इंधनं काष्ठादि क्रीबो नपुंसकः विट् विष्टा 'अस्त्री विष्टाविशौ समौ'
इत्यमरः । तैलं प्रसिद्धं उन्मत्तो मद्यभूताद्यावेशवान् वसा शरीरमांसविशेषः
वसाग्रहणाद्ये मांसविभागाः समीचीनाः औषधं प्रसिद्धं भरिः शत्रुः जटिली
जटावान् प्रव्राट् संन्यासी पृणं प्रसिद्धं व्याधितोऽचिकित्स्यव्याधिमाम् नग्राः
अपरिहितवस्त्रः कुमारव्यतिरिक्तः अभ्यक्तः कृततैलाभ्यंगः विमुक्तकेशः प्रसृतके-
शः पतितो मद्यपानाद्यभिशापवान् द्विजः व्यंगः छिन्ननासिकादिः क्षुधार्ताः क्षु-
त्पीडितः असूक् रुधिरं स्त्रीपुष्पं स्त्रीणामृतुः सरठः कृकलासः गिरिगंधमइति भाषा
प्राच्यानां स्वगेहदहनं स्वगृहदाहः मार्जारयुद्धं क्षुतं शिक्का काषायी कषायो
रागविशेषस्तेन रक्तं वस्त्रं काषायं तद्वान् गुडतक्रपंकविधवाकुब्जाः प्रसिद्धाः
कुटुंबे कलिः स्वपुत्रमित्रादिभिः सह कलहः वस्त्रं प्रसिद्धं आदिशब्देन गुडक-
च्छत्रादिस्वलनं स्वहस्ताग्निर्निमित्तपतनं लुलाया महिषाक्षेपां समरं युद्धं
कृष्णानि इयामवर्णानि धान्यानि भाषादीनि कार्पासं वमनं च प्रसिद्धं दक्षे
दक्षिणभागे गर्दभस्य रवः शब्दः अर्धाङ्गामभागे गर्दभशब्दः साधीयान् अ-
तिरुद् क्रोधाधिक्यं गर्भिणी गर्भेवती मुंडो मुंडितशीर्षो यः कश्चित् आर्द्राबरो
जलाद्रवस्त्रः दुर्वचः स्वमुखोत्थं परमुखोत्थं वा दुष्टं वाक्यं अधवधिरौ प्रसि-
द्धौ उदक्या रजस्त्रला स्त्री एते पदार्था गंतुर्भूपादेर्यानसमये दृष्टाः संतो न
शुभा न शुभफलदाः किंतु गमने सति अशुभफलदाः । यदाह कइयपः—
'औषधक्रीबबधिरैर्जटिलोन्मत्तपावकैः । अभ्यक्तांगारकाष्ठास्थिचर्मोधचिररो-
गिभिः ॥ तैलकार्पासलवणगुडतक्रतृणोरगैः । पंककुब्जैकपदकमुक्तकेशतुषु-
क्षितैः ॥ सनम्रमुडैर्दृष्टु यात्रा नैव फलप्रदा ॥' इति । श्रीपतिः—'पृण-
तुषफणिचर्मांगारकार्पासपंकैर्लवणगुडवसास्थिक्रीबतैलौषधैश्च । रिपुविडसित-
धान्यव्याधिताभ्यक्तकैः पतितजटिलमुंडोन्मत्तवातैर्न सिद्धिः ॥ विमुक्तकै-
शकाषायनग्रेधनबुभुक्षितैः । कुब्जाधबंध्याबधिरैर्दृष्टैः सिद्धिर्न जायते । कुटुं-

बकलहो गृहज्वलनमातैवं योषितो बिडालसमरं क्षुतं स्खलनमंबरादेस्तथा ।
 दुरुक्तमतिकोपता महिषयोश्च युद्धं भवेत्प्रयाणसमये नृणाममिमतार्थविच्छि-
 त्तये ॥' इति । बृहद्यात्रायां वराहः—'कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्रीबास्थि-
 तालानलं सर्पागारगराहिचर्मप्रवृतः केशारिसव्याधिताः । वांतोन्मत्तजडार्धक-
 न्णतुषधुत्क्षामतक्रारयो मुंडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः ॥'
 तालो हरितालः गरो बिषं केशारिः क्षुरादिः । 'ध्वजातपत्रायुधसंनिपातः क्षितौ
 प्रयाणे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो वायुधमेति संगं पतेत वा तन्नृपतेर्भ-
 याय ॥' इति । योगयात्रायां वराहः—'न सरठो दृष्टः शुभाय क्वचित्'
 इति । चंडेश्वरः—'खरोद्महिषारूढा अमंगल्याहिसंयुताः । कर्णताला-
 दिभिर्हीना विवशाः कृष्णवाससः ॥ मुक्तकेशातिकृष्णांगालौलाभ्यक्तरजस्व-
 लाः । गर्भिणीविधवोन्मत्ताः क्रीबांधबधिरा नराः ॥ एतेषां दर्शने जाते न
 गंतव्यं कदाचन ॥' इति । वसंतराजः—'सर्वं शुभं दक्षिणतः कार्यं निधं
 नु वामतः ।' इति । अथ क्षुते विशेष उच्यतेऽस्माभिः । तत्र नारदः—'स-
 र्वदिक्षु क्षुतं नेष्टं गोक्षुतं मरणप्रदं । अफलं तच्छुतं वाक्यं मघं पीनसकैतवे ॥'
 इति । सर्वशाकुने—'अथ क्षुतेः फलं वक्ष्ये दिक्षु ग्रामक्रमेण च । लाभो
 वद्धिर्धनं मित्रं चतुःस्थानेषु पूर्वतः ॥ लाभो वद्धिः सुतो वद्धिः क्रमाद्दाम्रेयतो
 भवेत् । यामक्रमादक्षिणस्यां धनमन्नं मृतिः कलिः ॥ लाभो मित्रं सुखं वा-
 र्ता लाभो नैर्ऋत्यदेशतः । गमनोत्साहकलहवस्त्रासिः पश्चिमादिशि ॥ वाय-
 व्यायां जयो लाभः पुत्रासिर्मेगलं क्रमात् । शत्रुनाशो रिपुप्रासिर्लाभोऽन्नं चो-
 त्तरे क्षुतम् ॥ संग्रामनाशस्तुब्धिरीशे यामक्रमेण च । क्षुते गतघटीवारतिथि-
 युगवसुभिर्हता ॥ विषमा लाभदा नित्यं समा विघ्नमृतिप्रदा । औषधे वाह-
 नारोहे विवादे शयनेऽशने ॥ विद्यारंभे बीजवापे क्षुतं सप्तसु शोभनम् ।'
 इति । वसंतराजः—'निषिद्धमग्रेक्षिणि दक्षिणे च धनव्ययं दक्षिणकर्णदे-
 शे । तत्पृष्ठभागे कुरुतेऽरिवृद्धिं क्षुतं प्रकामं शुभमादधाति ॥ भोगाय वाम-
 श्रवणे स्वपृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय । सर्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
 जातं क्षुतं स्यात्कमतोऽष्टधैवम् ॥' ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अथान्यच्छकुनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

गोधाजाहकसूकराहिशशकानां कीर्तनं शोभनं

नोशब्दो न विलोकनं च कपिकक्षाणामतो व्यत्ययः ।

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरे नष्टार्थसंवीक्षणे

व्यत्यस्ताः शकुना नृपेक्षणविधौ यात्रोदिताः शोभनाः १०१

गोधेति ॥ गोधा गोह इति प्राच्याः घोरपट इति दाक्षिणात्याः जाहकः
 गात्रसंकोचा जंतुविशेषः सूकराहिशशका प्रसिद्धाः यानसमये एषां गोधादी-
 नां कीर्तनं स्वमुखेनान्यमुखेन बोद्धारणं शोभनं शुभफलदातृ स्यात् । च पुन-

रेषां गोधादीनां शब्दो हतं विलोकनं दर्शनं च न शोभनं निषिद्धम् । कपि-
ऋक्षाणामित्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । व्यत्ययः यथा वानराणामुल्लूका-
नां कीर्तनं निषिद्धं तेषामेवं शब्दितं दर्शितं वा निषिद्धमित्यर्थः । यदाह श्री-
पतिः—'जाहकादिशशसूकरगोधाकीर्तनं शुभमुदाहृतमाद्यैः । मोहनं न च
विलोकनमेषामन्यथा गदितमृक्षकपीनाम् ॥' इति । वसिष्ठः—'शाखाभृगो-
ल्लूकाकानां दर्शनं शब्दितं तथा । शशसूकरगोधानां यातुः कायविनाशनम् ॥'
इति । शाखाभृगो वानरः । अथ विशेषमाह । नद्युत्तारमिति । नद्या गंगादेरु-
त्तारणे भये भयसंबंधिनि कार्ये पलायनादिके प्रवेशे गृहप्रवेशे समरे संग्रामे
नष्टस्यार्थस्य द्रव्यस्य संवीक्षणे गवेषणे एतत्कृत्यसंबंधिनि गमने क्रियमाणे स-
ति प्रायुक्ताः शुभाशुभाः शकुना व्यत्यस्ताः ज्ञेयाः । शुभशकुना विप्राश्वमे-
त्यादयोऽशुभा ज्ञेयाः । वंध्याचर्मत्याद्यशुभशकुनाः शुभफलदा ज्ञेया इत्यर्थः ।
यदाह वसंतराजः—'नद्युत्तारे भये युद्धे प्रवेशे नष्टवीक्षणे । शकुना व्यस्त-
गाः शस्ता नृपालोके प्रयाणवत् ॥' इति । वराहः—'नद्युत्तरणयुद्धेषु प्रवेशे
नष्टमार्गणे । यानव्यस्तगताः शस्ताः शकुना दैवचित्तकैः ॥' इति । नृपेति ।
नृपस्येक्षणाविधौ दर्शनार्थगमने यात्रायामुदिता विप्राश्वमेत्यादयः शुभशकुनाः
शोभना ज्ञेयाः । 'नृपालोके प्रयाणवत्' इत्युक्तेः । श्रीपतिरपि—'नृपावलोक्य
शकुनः प्रयाणवत्' इति राजदर्शनस्य भयस्थानत्वात्तदपवादोऽयम् ॥ १०१ ॥

अथ कोकिलादीनां वामांगभागेन शकुनमनुष्टुभाह—

वामांगे कोकिला पल्ली पोतकी सूकरी रला ।

पिंगला छुच्छुकाः श्रेष्ठाः शिवाः पुरुषसंज्ञिताः ॥ १०२ ॥

वामांगेति ॥ कोकिलापल्लवौ प्रसिद्धे पोतकी दुर्गति पितृचरणाः । सूक-
री जाल्यचटिका रला पक्षिविशेषः पिंगला भैरवी छुच्छुका छुच्छुंदरी शिवा
शृगाली पुरुषसंज्ञिताः पुञ्जामानः कपोतखंजनतित्तिरहंसादयः एते गच्छतां
राजादीनां वामांगे शरीरवामभागे शस्ताः स्युः । यदाह श्रीपतिः—'छुच्छुका
भवनगोषिका रला पिंगलारिकवधूश्च पोतकी । सूकरी पुरुषसंज्ञिता शिवा
वामतः खलु धियासतां शुभाः ॥' इति । वराहोपि—'शिवा श्यामा रला
छुच्छुः पिंगला गृहगोषिकाः । सूकरी परपुष्टा च पुञ्जामानश्च वामतः ॥' इ-
ति । श्यामा पोतकी भवनगोषिका पल्ली परपुष्टा कोकिला ॥ १०२ ॥

अथ दक्षिणांगभागवस्थितं शकुनं चानुष्टुभाह—

छिकरः पिकको भासः श्रीकंटो वानरो रुरुः ।

स्त्रीसंज्ञकाः काकऋक्षश्चानः स्युर्दक्षिणाः शुभाः ॥ १०३ ॥

छिकर इति ॥ छिकरो मृगजातिः पिककः पक्षिविशेषः भासः पक्षी श्री-
कंटः पक्षिविशेषः वानरः प्रसिद्धः रुरुर्मृगविशेषः स्त्रीसंज्ञकाः काकः प्रसिद्धः
ऋक्षो भल्लूकः भग्नपि 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । आ कुकुरः एते यात्रा-

यां गंतुर्भूपादेः दक्षिणभागगताः शुभाः शुभफलदाः । यदाह श्रीपतिः—
‘ऋक्षो भासश्छिक्करो वानरश्च श्रीकंठः श्वा पिक्ककाख्यो रुरुश्च । ये स्त्रीसंज्ञा द-
क्षिणास्ते प्रशस्ताः प्रोक्ताः पूर्वेः सूरिभिस्ते प्रयागे ॥’ इति । वराहः—‘स्त्रीसं-
ज्ञाश्चापभषककपिश्रीकण्ठछिक्कराः । शिखिश्रीकंठपिक्ककरुदयेनाश्च दक्षिणाः ॥’
इति । भषकः श्वा । वराहेण प्राच्यादिदिक्परत्वेन शकुना उक्ताः—‘कुक्कुटे-
भचिरल्वाश्च शिखिवंतुलछिक्कराः । बलिनः सिंहनादाश्च कूटपूरी च पूर्वतः ॥
क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोकक्षीपिगलाः । कपोतरुदिताऋदकूरशब्दाश्च चाम्भ्य-
तः ॥ गोशशक्रौंचलोमाशहंसक्रोशकपिंजलाः । विलोमोरसववादित्रगीतहा-
साश्च वारुणाः ॥ शतपत्रकुरंगस्तुमृगैकशफकोकिलाः । चापशत्यकपुण्याहर्ष-
टाशंखरवा उदक् ॥’ इति ॥ १०३ ॥

अथोक्तव्यतिरिक्तानां मृगपक्षिणां सामान्यतः प्रादक्षिण्येन शकुनमनुष्टुभाह-

प्रदक्षिणगताः श्रेष्ठा यात्रायां मृगपक्षिणः ।

ओजा मृगा व्रजंतोऽतिधन्या वामे खरखनाः ॥ १०४ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ रुरुव्यतिरिक्ताः मृगाः पक्षिणश्च यात्रायां प्रादक्षिण्येन
गताश्चलिताः श्रेष्ठाः शुभफलदाः स्युः । परंतु मृगा ओजा विषमसंख्यास्त्रिपंच-
ससादयश्चेद्रजंतो दृष्टाः स्युस्तदातिधन्याः । यदाह श्रीपतिः—‘मृगा विहं-
गाश्च गताः प्रदक्षिणं महीभृतां कांक्षितकार्यसिद्धये । मृगा व्रजंतः परमोज-
संख्यया’ इति । वराहस्तु पक्षिणामपि विषमसंख्याकत्वमाह । यथा—
‘ओजाः प्रदक्षिणं शस्ता मृगाश्चनकुलांडजाः’ इति । अंडजाः पक्षिणः ।
वामे इति । स्ववामभागे खरखनो गर्दभशब्दोतिधन्यः । अथ शकुनानां कियतां
कालविशेषे नैष्कल्यमाह—‘न च प्राभ्योरण्ये ग्राह्यो नारण्यो ग्रामसंस्थितः ।
दिवाचरो न शर्वर्या न च नक्तंचरो दिवा ॥ द्वंद्वोर्गार्दितस्तत्र कलहामिपकां-
क्षिणः । आपगांतरिता मत्ता न ग्राह्याः शकुनाः कचित् ॥ रोहिताश्चाजवाले-
यकुरंगोष्ट्रमृगाः शशाः । निष्फलाः शिशिरे ज्ञेया वसंते काककोकिलौ ॥
नतु भाद्रपदे ग्राह्याः शूकराश्च वृकादयः । शरद्युक्षादयः कौंचाः श्रावणे ह-
स्तिचातकौ ॥ व्याघ्रर्शवानरद्वीपिमहिषाः सविलेशयाः । हेमंते निष्फला
ज्ञेया बालाः सर्वे विमानुषाः ॥’ इति । अथ स्थानविशेषे शकुनः शुभोपि
दुष्टफलद इत्याह वराह एव—‘प्रभमशुष्कद्रुमकंटकीषु इमशानभस्माभिनुषा-
कुलेषु । प्राकारशून्यालयजनेरेषु सौम्योपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः ॥’ इति ।
विरुद्धशकुननिंदाभिहिता दैवज्ञमनोहरे—‘वरं श्रेयो दुर्जनकृष्णसर्पौ वरं
क्षिपेत्सिंहमुखे स्वमंगम् । वरं तरेद्वारिनिधिं भुजाभ्यां नोर्लघयेदुःशकुनं क-
दापि ॥’ इति ॥ १०४ ॥

अथावश्यकतंव्यायां यात्रायां विरुद्धे शकुने जाते किं कर्तव्यमित्यनुष्टुभाह-

आद्येऽपशकुने स्थित्वा प्राणानेकादश व्रजेत् ।

द्वितीये षोडश प्राणांस्तृतीये न कचिद्व्रजेत् ॥ १०५ ॥

आद्य इति ॥ निर्गमसमये यदापशकुने 'वंध्याचर्म' इत्यादिके विरुद्धे शकुने आद्ये प्रथमे संजाते सति एकादशसंख्याकान् प्राणान् स्थित्वा 'काला-ध्वनोरत्यंतसंयोगे' इति द्वितीया । एकादशप्राणपरिच्छेद्यकालं स्थित्वेत्यर्थः । ततः समीचीने शकुने व्रजेत् । अथ तत्रापि द्वितीये विरुद्धे शकुने संवृत्ते षोडश-संख्याकान् प्राणान् स्थित्वा शुभशकुने व्रजेत् तत्रापि पुनस्तृतीये विरुद्धे शकु-ने संवृत्ते कचिदपि न व्रजेत्किंतु परावृत्त्य गृहमागच्छेत् । यदाह वसंतराजः— 'जाते विरुद्धे शकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्त्य कृत्वा करपादशौचम् । आचम्य च क्षीरत-रोरधस्तात्तिष्ठेत्प्रपश्येच्छकुनांतराणि ॥' इति । श्रीपतिः— 'आद्ये विरुद्धे शकुने प्र-तीक्ष्य प्राणान्नृपः पंच च पद प्रयायात् । अष्टौ द्वितीये द्विगुणास्तृतीये व्यावृत्त्य नूनं गृहमभ्युपेयात् ॥' इति । प्राणशब्देन विंशतिलध्वक्षराणि दश गुर्व-क्षराणि वा यावता कालेन पूर्यन्ते तावान्काल उच्यते । यदाह शौनकः— 'लध्वक्षरैः स्फुटोक्तैः प्राणः कथितस्तु विंशतिभिः' इति । भास्करः— 'गु-र्वक्षरैः खंडुमितैरसुः' इति । अन्यत्रापि 'दश गुर्वक्षरैः प्राणः' इति । क-श्यपेन तु प्राणायामत्रयमेव प्रतीक्ष्यमित्युक्तम् । यथा— 'न्यायी विरुद्धशकु-नमादौ दृष्ट्वा प्रयत्नतः । प्राणायामत्रयं कुर्याद्वितीये द्विगुणं चरेत् । तृतीये पुनरावृत्त्य शांत्या यायाद्दिनांतरे ॥' इति प्राणायामस्तु वर्णत्रयप्रसिद्धः । शान्तिरुक्ता देवज्ञमनोहरे— 'यदा हि शकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् । स-घृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकः सुखं व्रजेत् ॥' इति । एतच्च मूले स्पष्टमुक्तम् । 'दुःशाकुन्ये साज्यं स्वर्णं दत्त्वा गच्छेत्स्वेच्छाभिः' इति । एवं निखिलदोष-शुद्धिं विचार्य शुभलक्ष्णे गंतुर्भूपस्य शत्रुपराजयपूर्वकस्तनमरणपूर्वको जयो वा भवत्येव । तत्र शत्रुनगरे जिते सति राज्ञा किं कार्यमित्याह वसिष्ठः— 'वि-गजतुरगभीतान्पुण्यलोकाभिलाषान्विरथक्षिणिलवस्त्रान्मुक्तशस्त्रास्त्रकेशान् । तृणमुखगतसत्त्वान्प्रांजलीनुद्धमानान्क्षितिपतितनयादीन्युद्धभूमौ न हन्यात् । सपत्नदेशास्त्रगरं प्रविश्य महीपतिर्देवगुरुद्विजार्थं । कुर्यान्न बाणं न कुला-गनानां प्राणाभिलाषी च कदाचिदेव ॥' इति वराहोपि— 'नार्ता न भीता न तृणाननाश्च विमुक्तशस्त्रा विपलायमानाः । क्षीणायुधा वाजिगजा-वतीर्णा ह्येते न वध्या न च पीडनीयाः ॥ कुलैकतंतुः शरणं गतो वा कृता-जलिर्यश्च वदेत्तवास्मि । अयुध्यमानानवगम्य चान्यात्र बालकान्स्त्रीपरिरक्षि-तांश्च ॥' इति । ग्रंथकर्त्रा तदर्थकं पद्यं नोपनिबद्धं मुहूर्तविचारेऽनुपयोगात् । यत्तु श्रीपतिनोक्तम्— 'न परविषयप्राप्तो राजा द्विजामरसजनद्विगणहरणे चेतः कुर्यान्न वा कुलयोधिताम् । विगजतुरगानार्तान्हन्यान्न भीतनिरायुधा-न्प्रमुदितमनाः सैन्यैः शस्त्रे क्षणे स्वपुरं विशेषेत् ॥' इति । 'तन्महतामनुरोधो न्याय्यः' इति मनस्वालोप्याभिहितम् ॥ १०५ ॥

तत्र शस्ते क्षणे प्रवेशस्योक्तत्वाद्विजययात्रां विधाय परावृत्त्य गृहमागतस्य भूपस्य यात्रानिवृत्तिगृहप्रवेशीयमुद्धृतं जगत्यामुपजातिकाष्ठं दसाह—

यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनं मृदुध्रुवैः क्षिप्रचरैः पुनर्गमः ।
द्वीशेऽनले दारुणभे तथोग्रभे स्त्रीगेहपुत्रात्मविनाशनं क्रमात् १०६

यात्रानिवृत्ताविति ॥ चतुर्धा प्रवेशः नववधूप्रवेशः सुपूर्वप्रवेशः अपूर्वप्रवेशः द्वंद्वाभयप्रवेशश्चेति । तत्र नववधूप्रवेशः प्रागुक्तः । अपूर्वप्रवेशद्वंद्वाभयप्रवेशौ वक्ष्येते । इह तु सुपूर्वप्रवेश उच्यते । तत्र नववधूप्रवेशस्यान्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव तल्लक्षणं नोक्तं कैश्चिदपि । अपूर्वादित्रिविधगृहप्रवेशलक्षणान्याह वसिष्ठः—‘अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने च सुपूर्वसंज्ञः । द्वंद्वाभयस्त्वग्निभयाद्विजातस्त्वेवं प्रवेशस्त्रिविधः प्रदिष्टः ॥’ इति । यस्तु भूपस्य समरविजययात्रां विधाय गृहमागतस्य प्रवेशः स सुपूर्वसंज्ञः । यस्तु अग्निभयेनाग्निभूतदाहेनादिशब्देन नद्यादिसमीपवर्तिताजलाप्लवनेन वा कुक्षराजादिपातनेन वा गेहनाशस्तद्गृहं पुनर्यदा संपाद्यते तस्मिन् यः प्रवेशः स द्वंद्वाभय इत्युच्यते । अन्वर्थसंज्ञा चेयम् । द्वंद्वं शीतोष्णम् । अथ शीतशब्देन जलं उष्णशब्देनाग्निरुच्यते लक्षणया । जलाप्लवनेन वा अन्वरतकियद्विसवृष्टिपातेन वा गृहनाशस्तजलभयं अग्निभूतदाहेन यो गृहनाशस्तदग्निभयं तस्माच्छीतोष्णरूपात् द्वंद्वादपुनरुत्थापनेन यदभयं तद्वंद्वाभयमित्युच्यते । द्वंद्वाभयं विद्यते यस्मिन्निति ‘अशंभादिभ्योऽच्’ इति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तादृशः प्रवेशो द्वंद्वाभय इति । अत्र गुरुशुक्रास्तादिकालशुद्धिविचारस्तु नूतनोत्थापितगृहप्रवेशे एव न द्वंद्वाभयसुपूर्वसंज्ञप्रवेशयोः । वास्तुपूजा सर्वेष्वपि प्रवेशेषु । यदाह वसिष्ठः—‘नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वंद्वसौ पूर्विकयोः कदाचित् । प्रवेशपंचांगदिने सुलभे वास्त्वर्चनं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥’ इति । पूर्ववत्पूर्वस्मिन्नपूर्वे गृहप्रवेशे यथा वास्त्वर्चनं तथाऽपरयोरपि । अमुमेवाशयं मनसि निधायाम्रे ग्रंथकृद्वक्ष्यति—‘जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोजंयोः श्रावणिकेपि सत्स्यात् । वेशोऽनुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यकास्तादिविचारणात्र ॥’ इति । अतोऽत्र यात्रानिवृत्तिप्रवेशमुद्धृतविचारे शुक्रास्तादिदोषविचारो नाभिहितः । किंतु यथाकथंचित्पंचांगशुद्धिमात्रमपेक्ष्य विशेषतश्च पंचांगशुद्धिं लभ्यशुद्धिं चाग्रे वक्ष्यति साप्यत्र यथासंभवमूह्या । नक्षत्रशुद्धिस्त्वेवविधे प्रवेशे विशेषाभिधानाच्च ग्रंथकृतोक्ता । तत्र कालशुद्धिमाह श्रीपतिः—‘अथ प्रवेशे नवमंदिरस्य यात्रानिवृत्तावध भूपतीनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भूतबालिं च सम्यक् ॥’ इति । नारदोऽपि—‘अथ सौम्यायने कार्यं नववेशमप्रवेशनम् । राज्ञां यात्रानिवृत्तौ च’ इति । सौम्यायन इत्येतत्तु राज्ञां यात्रानिवृत्तौ कालविलंबसत्त्वे बोद्धव्यम् । वसिष्ठस्वरसात् । स्मृत्योर्विरोधे विषयकल्पनैवोचिता न तु विकल्पः । अथो-

कम्—‘स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ । स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥’ इत्यलमतिप्रसंगेन । यात्रानिवृत्ताविति । मृदूनि चित्रानुराधासृगरेवत्यः ध्रुवाणि रोहिणीयुत्तराश्च एभिर्नक्षत्रैः राज्ञां यात्रा-निवृत्तौ प्रवेशनं शुभदं । यदि क्षिप्रैः अश्विनीपुष्यहस्ताभिजिद्भिः । चरैः श्रवण-धनिष्ठाशतताराकापुनर्वसुस्वातीभिर्नक्षत्रैः प्रवेशनं स्यात्तदा पुनरपि राज्ञो गमो यात्रा स्यात् । तस्मादेतानि मध्यमानि । द्वीशादिनक्षत्रेषु प्रवेशे क्रमात् रुधादीनां नाशः । यथा विशाखायां प्रवेशे स्त्रियो राज्ञ्या मरणं कृत्तिकायां प्रवेशे गृहनाशनमग्निना गृहं दग्धं स्यात् दारुणमे मूलज्येष्ठाद्राश्लेषासु प्रवेशे पुत्रस्य राजकुमारस्य मरणं तथोग्रमे पूर्वात्रयभरणीमघासु प्रवेशे आत्मनः स्वस्यैव राज्ञो मरणं स्यादित्यर्थः । यदाह श्रीपतिः—‘शुभप्रवेशो मृदुभिर्ध्रु-वाख्यैः क्षिप्रैश्चरैः स्यात्पुनरेव यात्रा । उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी वि-शाखासु विनाशमेति ॥ कृत्तिकासु भवनं कृशानुना दह्यते प्रविशतां न सं-शयः ॥’ इति । कृशानुरग्निः । अथाग्रे ग्रंथकृता प्रोक्तापि पंचांगलग्नशुद्धि-त्रोपयोगान्मूलवाक्यान्वयुच्यन्ते । वसिष्ठः—‘चंद्रजार्थसितवासरेषु तु श्रीकरं सुखमहर्थाभदम् । सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र विद्यते ॥’ इति । श्रीपतिः—‘रिक्ता तिथिर्भूसुतभानुवारौ निद्याश्च योगाः परिवर्ज-नीयाः । मेघः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः ॥’ इति । अत्र मेघादिनिधलम्नानां फलं सापवादमुक्तम् । राजमार्तंडः—‘भूपो यात्रा मेपलग्नप्रवेशे नाशं गच्छेत्कर्कटस्योदये च । व्याधिं तौलिन्याश्रिते लग्नव-तिन्याकेकेरे प्राप्नुयाद्धान्यनाशम् ॥’ आकेकेरो मकरः । ‘लग्नेऽन्यत्रांशकेप्ये-पामेते दुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुः ॥ निंदि-ता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेपमकराः सकुलीराः । कर्तुं भोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्ति ॥’ इति । वसिष्ठः—‘त्रिकोणकेंद्रत्रिघनायसंस्थैः शुभैस्त्रिपष्टायगतैः खलैश्च । लग्नांत्यपष्टाष्टविवर्जितेन चंद्रेण लक्ष्मीनिलय-प्रवेशः ॥ न नैधने भेऽपि न चाष्टलग्ने पंचेष्टकेष्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा ॥ प्रवेशलग्नान्निधनस्थितो यः क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्तारमथ त्रिवर्षाद्धृत्यष्टवर्षैः शुभराशि-गश्चेत् ॥’ इति । अन्यदप्याह वसिष्ठ एव—‘कृत्वा शुक्रं पृष्टतो वामतोऽर्कं विप्रान्पूज्यानम्रतः पूर्णकुंभम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्त्रग्वी गीतवाद्यैर्विशेत्तत् ॥’ इति । वामसूर्यज्ञानोपायमाह विश्वकर्मा—‘लग्ना-प्रागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशौ नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामे विधितयेत् ॥’ अत्रेदं ध्येयम् । यत्र मासे यात्रा कृता तन्मासाश्रवमे मासि यात्रादिवाज्रवमदिने वा प्रवेशो निषिद्धः । यदाह गुरुः—‘निर्गमाश्रवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् ॥’ इति । एतत्सविशेषं नूतनगृहप्रवेशे व्याख्यानावसरेऽभिधास्यते इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तमिति ॥ १०६ ॥

अथ विवाहप्रकरणोक्तदोषानतिदिशन्प्रागुक्तान्यात्राप्रकरणोक्तदोषान् क्षि-
ब्द्याणामविस्मरणार्थं मंजुभाषिणीभ्यां स्वधरया च संगृह्णाति—

अयनर्क्षमासतिथिकालवासरोद्भवशूलसंमुखसितज्ञदिकपाः ।
भृगुवक्रतादिपरिधाख्यदंडको युवतीरजोप्यशुचितोत्सवादिकं
मृतपक्षरिक्तरचितर्कसंख्यकास्तिथयश्च सौरिरविभौमवासराः ।
अपि वामपृष्ठगविधुस्तथाडलो वसुपंचकामिजिदथापि दक्षिणे
लये जन्मर्क्षतन्वोर्मृतिगृहमहितर्क्षाच्च षष्ठं तदीशा
वालये कुंभमीनर्क्षनवलवतनू चापि पृष्ठोदयं च ।

पृष्ठेशासंस्थमृक्षं दशमशनिरथो सप्तमे चापि काव्यः

केंद्रे वक्राश्च वक्रिग्रहदिवसविवाहोक्तदोषाश्च नेष्टाः ॥१०९॥

अयनर्क्षेति ॥ मृतपक्षेति ॥ लग्न इति ॥ एतेऽयनर्क्षादयो दोषा विवा-
हप्रकरणोक्ताश्च दोषा यात्रायां कर्तव्यायां नेष्टाः । तत्रायनशूलः 'सौम्यायने सु-
र्यविधू तदोत्तराम्' इत्यादिकः मासोद्भवः शूलो द्विविधः 'वृषादित्रिजिह्वादि-
ष्वर्के प्राच्यादिदिक्षु न गंतव्यम्' इत्येकः कपाटकंठकादिश्च द्वितीयः युद्धया-
त्रायां स्वरोदयशास्त्रे सर्वतोभद्रचक्रेऽभिहितः । यथा—'यत्र त्रयो वृषाद्याश्च
पूर्वाशादिबुधैः क्रमात् । राशयो द्वादशैवं तु मेपांताः सृष्टिमार्गताः ॥ यत्र
पूर्वादिकाष्टायां वृषराश्यादिगो रविः । सा दिशास्तमिता ज्ञेया तिस्रः शेषाः स-
दोदिताः ॥' इति । कपाटकंठकादिर्यथा—'कपाटं पूर्वतो ज्ञेयं कार्तिकादि-
त्रिकं तथा । न भस्वतो वास्तुमध्ये मधोरेकेन कंटकः ॥' इति ज्योतिषार्क-
वचनात् । नक्षत्रवारशूलः 'न पूर्वदिशि शक्रमे न विधुसौरिवारे तथा' इ-
त्युक्तः । तिथिशूलः 'योगिनी नवभूयः शिवबह्वयः' इत्युक्तः । संमुखसितज्ञदि-
कपा इति संमुखः शुक्रः संमुखो बुधः संमुखो दिक्स्वामी लालाटिकत्वेन 'यत्रो-
दितस्तां ककुभं न यायात्' इत्यादिनोक्तः भृगुवक्रतादिशब्दात्क्षीणास्तमितानां
च गतपराजितत्वबाल्यादिकम् 'वक्रास्तनीच' इत्युक्तम् । परिधाख्यदंडकः 'पू-
र्वादिषु चतुर्दिक्षु' इत्युक्तः । युवतीरजः स्वपत्नीरजोदर्शनं अशुचिता
आशौचं जननाशौचं मरणाशौचं च । अशुचितेत्यत्र 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्'
इत्यनेन यो निषेधः स ह्येतस्मात्सूत्रादनंतरं वक्ष्यमाणविषये ध्येयः । आदि-
शब्देन विवाहघटबंधादिः । मृतपक्षः 'तमोभुक्ततारा' इत्युक्तः रिक्तरचितर्कसं-
ख्यकाश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीद्वादशीपञ्चस्तिथयः उपलक्षणत्वादष्टमीपूर्णिमामा-
वास्याशुक्लप्रतिपदः । सौरिरविभौमवासराः शनिसूर्यमंगलचाराः । अयं च ति-
थेयो दिक्शूले न सर्वत्रेति प्रागभिहितम् । वामपृष्ठगविधुरपि वामभागे पृष्ठ-
भागे च चंद्रो निषिद्धः । उक्तं च—'संमुखोऽर्थस्य लाभाय दक्षिणे मुखसंपदः ।

पृष्ठतो मरणं चंद्रे वामचंद्रे धनक्षयः ॥' इति । एतच्च निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । सत्यपि मूलवशे एतत्सार्वद्वारिकनक्षत्रव्यतिरेकेण ज्ञेयमन्यथा सर्वत्र दिग्द-
यनिषेधे पुण्यादीनां सर्वदिग्द्वारकता भज्येत । तथाहलः—'रवेर्भतोऽब्ज-
भोन्मितिः' इत्युक्तः । उपलक्षणत्वाद्धमणमपि निषिद्धम् । वसुपंचकं वसु-
शब्देन धनिष्ठोत्तरार्धमुच्यते तदादिकं नक्षत्रपंचकं अभिजिदभिजित्संज्ञको
मुहूर्तो दिवसेऽष्टमः एतद्वयमपि दक्षिणे एते पंचांगदोषाः ॥ अथ लग्नदोषाः ।
लग्न इति । लग्ने यात्रा लग्ने विचारयितव्ये सति जन्मक्षतन्वोर्जन्मराशिर्जन्म-
लग्नं तत्संबन्धिमृतिगृहमष्टमस्थानं अहितक्षाच्छत्रुराशेः शत्रुलग्नाद्वा पष्ठस्थानं
तदीशाः स्वजन्मराशितोऽष्टमाधिपतिः स्वजन्मलग्नाद्वाष्टमाधिपतिः स्वशत्रु-
राशितः षष्ठस्वामी स्वशत्रुजन्मलग्नाद्वा षष्ठाधिपतिः एते लग्ने लग्नस्थिताः
स्युः कुंभमीनर्क्षनवलवतनू कुंभलग्नं मीनलग्नं लग्नांतरसद्भावे वा कुंभनवांशो
मीननवांशो वा पृष्ठोदयं च । पृष्ठोदयराशयः 'गोजाश्रिकर्कमिथुनाः समृगा
निशाख्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः' इति वराहोक्ताः । पृष्ठाशासंस्थमृक्षं दिग्वि-
लोमलग्नमित्यर्थः । दशमशनिः दशमे स्थाने शनिर्दशमशनिः अथो सप्तमे
स्थाने स्थितः काव्यः शुक्रः केंद्रे वक्रा वक्रिणो ग्रहाः वक्रिग्रहस्य वक्रिग्रह-
योर्वा वक्रिग्रहाणां वा दिवसा वारा एते दोषा यात्रायां नेष्टा अवश्यं वज्याः ।
अत्रार्थे मूलवाक्यानि प्राग्लिखितानि । अथ च विवाहोक्तदोषा विवाहप्रक-
रणेऽभिहिता ये दोषास्तेऽपि निषिद्धाः । त इमे—'उत्पातान्सहपातदग्बतिथि-
भिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चंद्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा ।
गंडांतं च सविष्टिसंक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगा-
न्यापस्य वर्गास्तथा ॥ सेंदुकूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचंडायुधान्वाजूरं दश-
योगयोगसहितं जामित्रलत्तामिधम् । बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्ष-
वारोत्थितं दुष्टं योगमथार्थयामकुलिकाद्यान्वारदोषानपि ॥ कूराकांतविमुक्तभं
ग्रहणभं यत्कूरगंतव्यभं त्रेधोत्पातहतं च केतुहतभं संध्योदितं भं तथा ।
तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान्संत्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतौल-
भस्य दोषानपि ॥' इति । यदाह वसिष्ठः—'एकविंशन्महादोषास्वेते
ब्रह्ममुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदंति गुणानां कोटिकोटिभिः ॥ तस्मादेतेषु
दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा गारी मरणं व्रतबंधने ॥ ग्राम-
नाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवाक्षभोजने मृत्युः कृपौ तत्फल-
नाशनम् ॥ कर्तुर्नाशो गृहार्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्तुर्नाशः स्वा-
शुद्धाने विशेषतः । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिः ॥' इति ।
अत्र सप्तमशुक्रव्यतिरिक्तो जामित्रदोषो धनुरर्कादिमासदोषोपि नास्तीति ध्ये-
यम् । यदुक्तं गणेशदैवज्ञैः—'सर्वमुद्ग्रहनजं मासास्तदोषौ विना' इति ।
मासदोषो धनुरर्कादिः अस्तदोषो जामित्रदोषः । तथापि शुक्रराहित्यं विव-
क्षितम् । यतः सप्तमशुक्रस्य यात्रायां विशिष्य निषेधोक्तिः । बुधगुरु तु प्रश-
स्तावेव । एवं मासदोषजामित्रदोषा विवाहोक्ता यात्रायां न निषिद्धाः

किंतु विहिता इत्येतद्वर्जमन्ये विवाहोक्ता दोषा यात्रायां निषिद्धा एवेति
शिवम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अथ यात्राप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः । गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्या-
ख्याने खलु यात्रिकप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारश्रीमन्नीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंद-
ज्योतिर्विद्वरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूष-
धाराभिधायां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

वास्तुप्रकरणं द्वादशम् ।

गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विज्ञावलीभेदनं
नत्वा ज्योतिर्विकाश्रयरामरचिते मौहूर्तचिंतामणौ ।
गोविंदो बुधनीलकण्ठविषिविस्मृतः सतामग्रणी-
बहुर्धं गृहनिर्मितिप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥ १ ॥

अथ वास्तुप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र त्रिविधप्रवेशे वसिष्ठाद्यमिहिते
अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेश इत्युक्तं स च गृहनिर्माणायत इति वास्तुनिर्माण-
प्रारंभ उच्यते । यदाह वसिष्ठः—‘वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मणा
पुरा । ग्रामसङ्गपुरादीनां निर्माणं वक्ष्यतेऽधुना ॥’ इति । गृहनिर्माणप्रयो-
जनमभिहितं भविष्यत्पुराणे—‘गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा न सिध्यन्ति गृहं
विना । यतस्तस्माद्गृहारंभप्रवेशसमयौ बुधे ॥’ गृहं स्वसत्ताकं विना गृहस्थस्य
क्रियाः सर्वा न सिध्यन्ति निष्फला भवन्तीत्यर्थः । एतदपि स्पष्टमभिहितं
तत्रैव—‘परगोद्रे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्तक्रियाः शुभाः । निष्फलाः स्युर्वैत-
स्तासां भूमिशाः फलमश्रुते ॥’ इत्येतत्सर्वं मनस्यालोच्य गृहारंभप्रकरणं
विबुधुः ग्रंथकृद्ग्रामपुरादिस्थानेषु स्वस्य शुभमशुभं वा लाभमलाभं वा द्वार-
निवेशनं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

यद्ग्रं ग्रंक्षुतेशदिञ्चितमसौ ग्रामः शुभो नामभा-
 त्सं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषितम् ।
 काकिण्यस्त्वनयोश्च तद्विवरतो यस्याधिकाः सोऽर्थदो-
 ष्य द्वारं द्विजवैश्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः ॥ १ ॥

यदिति ॥ ग्रामः स्वस्य शुभोऽशुभो वेति तावच्चिन्त्यते । व्यवहारप्रसिद्धं यन्नाम नीलकंठ इत्यादिकं तस्यावकहडाचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं ततो यदृश्चिकादिकराशिः स्यात्तन्नामभं । एवं यस्मिन् ग्रामे नगरे वा वस्तुमि-
 प्यते तस्य चरणादिरित्यादिकं यन्नाम तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्राम-
 भमेवं नामद्वयं ज्ञात्वा नामभात्पुरुषनामराशोः सकाशाद् यद्ग्रं यस्य ग्रामस्य
 भं राशिः स चेद्वितीयो नवमः पंचम एकादशसंख्यो दशमश्च स्यात्तदासौ
 ग्रामः स्वस्य शुभः शुभफलदाता स्यादन्यथा न भवनीत्यर्थः । यथा नील-
 कंठस्य वृश्चिकराशितः पंचमो मीनराशिरतश्चरणाद्विनीलकंठस्य वासयोग्यः
 सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । उक्तं च मुहूर्तमार्तण्डे—‘नामर्क्षोद्विषु-
 तांकदिग्भवगतो ग्रामः शुभो नोऽन्यथा’ इति । अत्र काकिण्यादौ नामरा-
 शिरेव ग्राह्यः । उक्तं च—‘काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूते स्वरोदये । मंत्रे
 पुनर्भवरणे नामराशोः प्रधानता ॥’ इति । अथ ग्रामात्मनोरुत्तमणत्वमधम-
 णत्वं चाह—स्वं वर्गमिति । वर्गस्तु—‘अकचटतपयशवर्गाः खगेशमार्जारसि-
 हशुनाम् । सर्पाखुमृगादीनां निजपंचमवैरिणामष्टौ ॥’ इत्युक्तास्तत्र यस्य पुंसः
 यत्संख्याको वर्गो गरुडादिः स्यात्तद्वर्गसंख्यां द्विगुणं विधाय कृत्वा परस्य
 ग्रामस्य वर्गसंख्यया आढ्यां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टं ताः का-
 किण्यो ज्ञेयाः पुंसः । एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसंख्यां द्विगुणं कृत्वा परस्य पुंसः
 वर्गसंख्यया युक्तां च कृत्वा गजभक्ताः अवशिष्टाः काकिण्यो ग्रामस्य भवंति ।
 एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिण्यः स्युः । तत्र तद्विवरतः पुरुषकाकिणीनां
 ग्रामकाकिणीनां विवरमंतरं तस्मिन् क्रियमाणे यस्य ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः
 काकिण्याविशेषे पुंसो द्रव्यहानिः ग्रामस्य प्रतिग्रहीतृत्वादित्यर्थः । यथा नीलकं-
 ठस्य वर्गः सर्पः तत्संख्या ५ द्विगुणा १० चरणादेवैर्गैः सिंह ३ स्तत्संख्यया युक्ताः
 १३ गजभक्ताः शेषं ५ नीलकंठस्य काकिण्यः एवं ग्रामवर्गसंख्या ३ द्विगुणा
 ६ नीलकंठवर्ग ५ संख्यया युक्ताः ११ अष्टभक्तावशेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः
 ३ द्वयोरंतरे शेषं २ नीलकंठस्य दातृत्वात्स्वद्रव्यहानिरित्यर्थः । उक्तं च—‘स्ववर्गं
 द्विगुणं कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टमिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः स ऋणी
 भवेत् ॥’ इति । इतोऽन्यथाहुः कश्यपवसिष्ठनारदाः—‘अकारादिषु वर्गेषु
 दिक्षु प्रागादिषु क्रमात् । गृध्रमार्जारसिंहाश्च सर्पाखुगजशाशकाः ॥ दिग्बर्णा-
 नाभियं योनिः स्ववर्गापंचमो रिपुः । रिपुवर्गं परित्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः ॥
 साध्यवर्गं पुरः स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य

धनं स्मृतम् ॥ व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं स्मृतम् । धनादिकं स्व-
ल्पमृणं सर्वसंपत्त्यदं स्मृतम् ॥' इति । गृध्रोत्र गरुडः । गरुडसर्पयोर्महावैर-
सत्त्वात्साध्य इत्यर्थः । साध्यो वासयोग्यो ग्रामादिस्तस्य वर्गं वर्गसंख्यां पुरः
संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः वर्गसंख्यां पृष्ठतो न्यसेत् एवं विशिष्टोऽकोऽ-
ष्टभिर्भक्तः शेषं साधकस्य ऋणं स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या पुरः स्थापिता
साधकस्य वर्गसंख्या च पृष्ठतः सा चैवं ५३ एतास्त्रिपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्टं
यनं साधकस्य ऋणं स्यात् विपरीतं स्थापितं यथा ३५ अष्टभक्तं शेषं ३ सा-
धकस्य ऋणं स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह । अथेति । द्विजादिराशिमतं
पुंसां क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितम् । यथा द्विजराशयः
कर्कवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि
शूद्रराशयो मिथुनतुलाकुंभास्तेषां पश्चिमदिशि नृपराशयो मेघसिंहधनुर्ध-
रास्तेषामुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ राशिपरत्वेन ग्रामनिवासनिषिद्धस्थानानि वसंततिलकाच्छंदसाह—

गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये

ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिङ्गपांगनाश्च ।

कर्को धनुस्तुलभमेपघटाश्च तद्व-

द्वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः स्युरैश्याः ॥ २ ॥

गोसिंहेति ॥ वस्तुमिष्टस्य ग्रामस्य वस्त्रविभागवस्त्रवधाविभागं कृत्वा मध्ये
मध्यमविभागे गोसिंहनक्रमिथुनम् । समाहारद्वंद्वः । न वसेत् । वृषसिंह-
मकरमिथुनराशिमतः पुरुषाः न वसेयुः । अथ पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु
अलिर्वृश्चिकः तदादिराशिमतः पुरुषाः न वसेयुः । यथा पूर्वस्थां वृश्चिकः आग्नेय्यां
ज्ञपो मीनः दक्षिणस्यां कन्या नैऋत्यां कर्कः पश्चिमायां धनुः वायव्यां तुला
उत्तरस्यां मेघः ऐशान्यां कुंभः न वसेयुरित्यर्थः । अथ वर्गाः अकचटतपयश-
वर्गाः अष्टौ ऐश्याः पूर्वदिशमारभ्य अष्ट दिक्षु बलिनः । यथा अवर्गः पूर्वस्थां
कवर्गो आग्नेय्यां चवर्गो दक्षिणस्यां टवर्गो नैऋत्यां तवर्गः पश्चिमायां एवर्गो
वायव्यां यवर्ग उत्तरस्यां शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः । कीदृशा वर्गाः । स्वपं-
चमपराः स्वस्मान् पञ्चमः परः शत्रुर्येषां ते । यस्य वर्गः पूर्वस्थां बली तेन प-
श्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः । एवं कवर्गादीनामाग्नेयादिसप्त दिक्षु
बलित्वं सप्रयोजनं ज्ञेयम् । यदुक्तं मुहूर्तमार्तण्डे—‘नामर्क्षोद्विसुतांकदि-
ग्भवगतो ग्रामः शुभोऽन्योऽन्यथा तत्कोणैत्यमुवां शुभं निवसतां दोषः
परेषामलम् । कन्याकर्कितुलाधनुःक्रियघटाः कौर्ष्येद्वजौ याम्यतो मध्येऽन्येन
वसंत्यथेद्रककुभो वर्गाः स्युरोजस्विनः ॥' इति । ओजस्विनो बलिनः ॥ २ ॥

अथेष्टनक्षत्रेष्टायाः भां इष्टभूषां विस्तारायामौ इन्द्रवज्रयैर्द्रवशापूर्वाधेन चाह—

एकोनितेऽष्टर्क्षहताद्वितीये रूपोनितेष्टायहतेंदुनागैः ।

युक्ताधनैश्चापि युता विभक्ता भूषाश्चिभिः शेषमितोहि पिंडः ॥३॥

स्वेष्टायनक्षत्रभवोथ दैर्घ्यहत्स्याद्विस्तृतिर्विस्तृतिह च दीर्घता ।

एकोनितेति ॥ स्वेष्टायेति ॥ यत्र गृहं कर्तुमिष्टं भवति सा भूर्नाकाकारा भवति समविषमचतुरस्रत्र्यस्राद्यनेकमेदेन तत्र यदेव नक्षत्रं स्वव्यवहारना-
म्ना—‘राशिकृटादिकं सर्वं दंपत्योरिव चितयेत्’ इति वसिष्ठोक्तेः विवाहो-
क्तमेलापकविधिना शुभदं स्यात्तदेव स्वेष्टभं कल्प्यं कलितमृक्षं तेन हता गु-
णिता द्वितीयः १५२ कार्यास्ततो रूपेणोनितो य इष्टायो ध्वजादिकः तेन हता
इंदुनागाः एकाशीतिस्तया युक्ताः कार्यास्ततो घनैः सप्तदशभिरपि युक्तास्ततो
भूपाश्चिभिः षोडशाधिकद्विंशत्या विभक्तास्ततो भक्ते सति यच्छेषं तन्मितः
पिंडः क्षेत्रफलं स्यात्स च पिंडः स्वेष्टायनक्षत्रभवः स्वस्य स्वगृहकर्तुरिष्टं यज्ञ-
क्षत्रं इष्टः आयश्च ताभ्यां भवतीति तादृशः स्यात् । अथ पिंडदैर्घ्यहत् कल्पित-
दैर्घ्यभक्तः सन् विस्तृतिर्विस्तारः स्यात् । अथ स पिंडो विस्तृतिहन् कल्पित-
विस्तारभक्तो दीर्घता स्यात् । उक्तं च सारसमुच्चये—‘रूपाष्टभि ८१ वि-
निहतो भवनस्य बंधो नक्षत्रमिष्टमिह युग्मशरेंदुनिघ्नम् । एकीकृतं घन १७
युतं च रसेंदुयुग्म २१६ भक्तस्ततो भवति मध्यगृहस्य पिंडः ॥’ इति । अत्रो-
दाहरणं । नीलकण्ठस्य अनुराधानक्षत्रस्य रोहिण्या सह मेलापकः संभवतीति
इष्टभं रोहिणी कल्पितं विषमायः सिंहस्तृतीयः ३ इष्टर्क्षं ४ एकोनितं ३ अनेन
द्वितीये १५२ हताः ४६६ इष्टायः ३ रूपोनितः २ आभ्यामिंदुनागा ८१
हताः १६२ पुंतेयुक्ताः ६१८ घनैः १७ युताः ६३५ भूपाश्चिभिः २१६ विभ-
क्ताः शेषमिदमेव क्षेत्रफलं गृहस्य २०३ अथ कल्पितदैर्घ्यं २९ अनेन भक्तो
लब्धो विस्तारः ७ अथ कल्पितविस्तृतिः ७ अनेन भक्तो लब्धं दैर्घ्यं २९ । य-
दाह प्रकारांतरेण गोपिराजः—‘विष्णुं व्येकायगोभूहतिभयुजि फलं गोपि-
राजो भशेषासायं वाहाष्टिदग्नेष्टयुतमहिहताद्वकप्रकृत्याख्या ११ विश्वे १३ ।
बाणाः ५ सिद्धा २४ छि १६ नागो ८ दु २७ विष्टति १९ गिरिश ११ व्या
३ कृती २२ द्र १४ तुं ६ तत्त्वा २५ त्यष्टयं १७ क ९ क्षमा १ नखे २० ना
१२ ण्व ४ विकृति २३ दिना १५ ह्यु ७ कृती २६ भेंदु १८ काष्ठाः १०॥’
इति । अस्यार्थः । गोपिराजो व्येकायगोभूहतिभयुजि सति भशेषात् विष्णुं
अहिहता दृक्प्रकृत्याख्या विश्वादयः फलं स्वादित्याहेति योजना । विगत एको
यस्मात्स व्येकः सचासौ आयश्च व्येकायः ध्वजादिरिष्टायः स च गोभुवश्च १९
पुषां हतिः परस्परगुणनं व्येकायगोभूहतिश्च भं च व्येकायगोभयुक् तस्मि-
न्सति भशेषाद्गैः २७ भक्ते सति यच्छेषं तस्माद्विष्णुनामानं शिष्यं अहिहता-
श्चाष्टगुणिताः दृक् द्वौ प्रकृत्याख्या एकविंशतिर्विश्वेत्रयोदशेत्यादयो गृहक्षेत्रफ-

लं सायमिष्टायसहितं स्यात् इत्याह वदति गोपिराजः । अत्रोदाहरणं पूर्वोक्त
इष्टायः ३ व्येकः २ गोमू १९ हतिः ३८ इष्टर्क्षं रोहिणी तत्संख्यया ४ युतं ४२
अस्मात् भैः २७ शेषं १५ एतत्संख्यया फलं २५ अहि ८ हतं २०० इष्टाय-
सहितं २०३ इदं स्वेष्टायनक्षत्रभवं क्षेत्रफलं पूर्वसममेव । अथ महागृहप्रमा-
णार्थमाह । वेति । वा इष्टयवा इष्टायसहितं जातं यत्फलं तत् अष्टिद्वग्नयुतं
अष्टिश्च दशश्च अष्टिदशः षोडशाधिकद्विशती २१६ तथा हतो गुणितो य इष्ट
एकद्वित्रयाद्यंकस्तेन युक्तं कार्यं तन्मनोभीष्टस्य महागृहस्य क्षेत्रफलं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

अथेद्ववंशोत्तरार्धेन ध्वजान्वदन्नायैर्वर्णपरत्वेन द्वारनिवेशनं उपजात्याह—

आया ध्वजोधूमहरिश्चगोखरेभध्वाक्षकाः पिंड इहाष्टशेषिते॥४॥
ध्वजादिकाः सर्वदिशि ध्वजे मुखं कार्यं हरौ पूर्वयमोत्तरे तथा ।
प्राच्यां वृषे प्राग्यमयोर्गजेऽथवा पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः ५

आया इति ॥ ध्वजादीति ॥ पिंडे क्षेत्रफलेऽष्टशेषिते अष्टभक्ते सति यद्-
वशिष्यते तत्परिमिता आया ध्वजादिकाः स्युः । ध्वजधूमौ प्रसिद्धौ हरिः
सिंहः श्वा कुकुरः गौर्वृषः खरो गर्दभः इभो हस्ती ध्वाक्षः काकः ध्वाक्ष एव
ध्वाक्षकः स्वार्थे कः । यदाह विश्वकर्मा—‘विस्तरेणाहतं दैव्यं विभजेदष्ट-
भिस्ततः । यच्छेषं स भवेदायो ध्वजाद्यास्ते स्युरष्टधा । ध्वजो धूमो हरिः श्वा
गौः खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीनामवस्थितिः ॥’
इति । सर्वदिशि ध्वजाख्ये आये आगते सति सर्वदिशि दिक्चतुष्टयेऽपि गृह-
द्वाराणि कार्याणि स्युरित्यर्थः । हरौ सिंहाये पूर्वदक्षिणोत्तरदिक्षु द्वाराणि स्युः
न पश्चिमदिशि । तथा वृषाख्ये आये प्राच्यां दिश्येव मुखं नान्यदिक्षु । गजा-
ख्ये आये प्राग्यमयोः पूर्वदक्षिणदिशोर्गृहं कार्यं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—
‘गृहेषु चाया विषमाः प्रशस्ताः स्वस्थानगाः सर्वगतो ध्वजश्च । ध्वजो हरौ
तौ च गजे वृषे ते वृषोऽजितान्यत्र समाश्रितं स्यात् ॥’ वसिष्ठोपि—‘वि-
षमायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः । ध्वजः सिंहे तौ च गजे ह्येते गवि
शुभप्रदाः ॥ वृषो न पूज्यतेऽन्यत्र ध्वजः सर्वत्र पूजितः ॥’ इति । अस्यार्थः
प्रागवस्थित्या तत्र पूजित एव परंतु हरावपि दक्षिणस्यामभिपूजितः तौ च ग-
जे तौ गजसिंहायौ गज उत्तरस्यामपि प्रशस्तः स्वस्थाने किमुत । एते ध्वजसिं-
हगजाख्या आयाः पश्चिमायामपि पूजिताः स्वस्थाने किमुत । वृषआयस्तु अ-
न्यत्र पूर्वदक्षिणोत्तरदिक्षु न पूजितः किंतु स्वावस्थित्या पश्चिमदिश्येव । ध्व-
जस्तु सर्वत्रैव पूजित इति । अन्यथा रीत्यान्ये आया यत्रावस्थिताः स्युस्तत्त-
त्संमुखदिक्षु द्वाराणि स्युरित्यर्थः । ‘प्रत्यक्ध्वजे द्वारमथोक्षिण पूर्वं हरावपि
स्याद्विरदे च याम्यम्’ इति श्रीपत्युक्तेः महेश्वरोपि—‘सर्वद्वार इह ध्व-
जो वरुणदिग्द्वारं च हित्वा हरिः प्राग्द्वारो वृषभो गजो यमसुरेशाशामुखः स्या-

चुभः' इति । आयातां प्रयोजनांतरमाह विश्वकर्मा—'वृषः सिंहो गजश्चै-
व कुंडे कर्कटकीटयोः । द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूरसरःसु च ॥ मृगेंद्र-
मासने दद्याच्छयने च गजं पुनः । वृषं भोजनपात्रेषु छत्रादिषु पुनर्ध्वजम् ॥
अग्निवेशमसु सर्वेषु गृहे वङ्गयुपजीविनाम् । धूमं नियोजयेत्केचिच्छ्रानं स्लेच्छा-
दिजातिषु ॥ खरो वेश्यागृहे शस्तो ध्वाक्षः शेषकुटीषु च । वृषसिंहौ ध्वज-
श्चापि प्रासादपुरवेश्मसु ॥' इति । वसिष्ठः—'गजाये वा ध्वजाये वा गजा-
नां सदनं शुभम् । अश्वालयं ध्वजाये वा खराये वृषमेऽपि वा । उट्टाणां मंदि-
रं कार्यं गजाये वा वृषे ध्वजे ॥ पशुसङ्घे वृषाये वा ध्वजाये वा शुभप्रदं ।
शय्यासु वृषभः शस्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः ॥ अमत्रच्छत्रवस्त्राणां वृषाये वा
ध्वजेऽपि वा ॥ पादुकोपानहौ कार्यौ सिंहाख्येऽप्यथवा ध्वजे । उक्तानामप्य-
नुक्तानां मंदिराणां ध्वजः शुभः ॥' इति । अथ ब्राह्मणादिवर्णपरत्वेन द्वार-
निवेशनमुच्यते । अथवेति । द्विजादितः ब्राह्मणादिवर्णविभागेन पश्चादित्या-
दिदिक्षु गृहद्वारं स्यात् । यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदरदि-
शि वेश्यस्य पूर्वस्थां शूद्रस्य यमे दक्षिणस्यामित्यर्थः । उक्तं च श्रीपतिना-
'ध्वजे प्रतीच्यां मुखमग्रजानामुदङ्मुखं भूमिभृतां च सिंहः । विशो वृषे प्रा-
ग्बदनं गजे तु शूद्रस्य यास्यां न समामनन्ति ॥' इति । टोडरानंदे च्यवनः—
'ध्वजे परास्यं विप्राणां राज्ञां सिंहोऽप्युदङ्मुखम् । गदे शूद्रस्य यास्यास्यं वि-
शः पूर्वामुखं वृषे ॥' इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथ गृहारंभे विशिष्टकालनिषेधमुपजातिकयाह—

गृहेशतस्त्रीमुखवित्तनाशो-

ऽर्केन्द्रीज्यशुके विबलेऽस्तनीचे ।

कर्तुः स्थितिर्नो विधुवास्तुनोर्भे

पुरःस्थिते पृष्ठगते खनिः स्यात् ॥ ६ ॥

गृहेशेति ॥ चेद्गृहस्वामिनो जन्मराशिवाशाद् अर्केन्द्रीज्यशुके विबले
निबले अस्ते अस्तंगते नीचे नीचराशिगते सति क्रमाद्गृहेशतस्त्रीमुखवित्त-
नाशो भवति । यथा सूर्ये दुष्टे विबले निबले नीचस्थिते च गृहेशस्य नाशः
इदौ चंद्रे निबले अस्तमिते नीचगते वा गृहेशास्त्रीनाशः ईज्ये गुरौ तादृशे
सति गृहेशमुखनाशः शुके तादृशे गृहेशस्य वित्तं द्रव्यं तस्य नाशः । यदाह
श्रीपतिः—'रवौ गृहस्थो गृहिणी शशांके धनं सिते देवगुरौ च सौख्यम् ।
विनाशमायाति बलेन हीने नीचस्थिते वास्तुमुपागते वा ॥' इति वसिष्ठ-
स्तु नैःस्वमेवाह—'नीचे शत्रुगते जीवे शुके वा यदि वा बुधे । शशांके वा
कृतं गेहमतिनिःस्वत्वमाप्नुयात् ॥' इति । इदमस्तस्याप्युपलक्षणं । अत्रास्त-
गतत्वं किं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यकृतं विवक्षितमन्यथा तद्विशेषणार्थ-

क्यम् । अर्थतत्त्वविशेषेणानर्थक्यम् । अनेनैवाशयेन वास्तुशास्त्रे यच्च 'अस्त-
दोषोऽत्र न ग्राह्यः प्रातिदेवात्मको बुधैः । नास्तदोषः सदा चंद्रे न मेत्रेऽञ्जस्य
नीचता ॥' इति । अञ्जस्य चंद्रस्य । कर्तुरिति । विधुवास्तुनोर्भे यक्षक्षेत्रे
दिनचंद्रस्तद्विधुभं यद्गृहं तस्य विस्तारायामवशादुत्पन्नं भं तद्गृहभं तस्मि-
न्युरःस्थिते संमुखस्थिते सति कर्तुर्गृहनिर्मातुस्तस्मिन्गृहे स्थितिर्नैवासो न
स्यात् । पृष्ठगते वा विधुवास्तुनोर्भे सति खनिः खननं चौरकृतापहारं तद्व-
शात्सर्वस्वहानिरित्यर्थः । उक्तं च वास्तुशास्त्रे—'ऋक्षं चंद्रस्य वास्तोश्च
त्वमे पृष्ठे न शस्यते ॥' इति । श्रीपतिना तु चंद्रफलमुक्तम्—'क्षपाकरेणैव
गृहं पुरःस्थे कुर्याद्वसेत्तत्र न जातु कर्ता । पतंति स्वप्नानि च पृष्ठसंस्थे य-
त्नेन तस्मादिदमत्र चिंत्यम् ॥' इति । पुरःस्थितत्वं लग्नवशादिति केचिद्व्या-
चक्षुः । यथा प्राञ्चुखे गृहे कर्तव्ये लग्नस्थश्चंद्रः पुरःस्थितो भवति । दक्षि-
णमुखे तु गृहे वामगः पश्चिममुखे तु पृष्ठग उत्तरमुखे तु दक्षिणगः एवं दश-
मस्थश्चंद्रो दक्षिणमुखे गृहे संमुखः । एवं सर्वास्वपि दिक्षु पृष्ठगतं संमुखत्वं
च ध्येयम् । तत्रापि दक्षिणवामगतं चंद्रस्य समीचीनमित्यर्थः । रत्नमाला-
टीकाकारो महावास्तुदिग्दारभक्रमेण संमुखदिश्यवस्थिते व्याख्यत् । यथा
गृहद्वारं यस्यां दिशि विवक्षितं तद्विज्ञनक्षत्रेषु गृहारंभो न कार्य इति । अर्थादि-
ज्ञनक्षत्रवशेन वामदक्षिणगे चंद्रे गृहारंभः सुखेन कार्यः । यदाह ब्रह्मशंभुः—
'भानावपि तथैव स्यादधिकं च तदंतरे । धनलाभो मृतिव्याधिरविनाशो
विलोमतः ॥' इति । तदंतरे विदिक्षु विलोमतः ईशानवायव्यनैऋत्याग्नेय-
दिक्षु क्रमेण धनलाभो मरणं व्याधिरविनाशः फलं स्यादित्यर्थः । इदं दिग्द्वार-
नक्षत्रवशेन चंद्रफलं तुल्यन्यायत्वाद्वास्तुनक्षत्रेपि ध्येयम् । यदुक्तं ब्रह्मशं-
भुना—'गृहायलब्धऋक्षेषु यत्र ऋक्षे च चंद्रमाः । शलाकासत्के ध्येयं कृ-
त्तिकादिक्रमेण च ॥ वामदक्षिणभागे तु प्रशस्तं शान्तिकारकं । अग्ने पृष्ठे न
दातव्यं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ऋक्षे चंद्रस्य वास्तोश्च त्वमे पृष्ठे न शस्यते ॥'
इति । भयमाशयः । कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रेषु अनुराधादिसप्तसु वा गृहन-
क्षत्रे च सति पूर्वद्वारं पश्चिमद्वारं वा न कार्यं तत्र चंद्रः पृष्ठस्थितोऽग्नस्थितो
वा भवति । एवं मघादिसप्तसु धनिष्ठादिसप्तसु वा गृहनक्षत्रे चंद्रनक्षत्रे वा
सति दक्षिणद्वारमुत्तरद्वारं वा न कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथैवमायं सफलमभिधाय व्ययकथनपुरःसरं अंशकज्ञानं सफलमुप-
जात्याह—

भं नागतष्टं व्यय ईरितोऽसौ ध्रुवादिनामाक्षरयुक्सपिंडः ।

तथो गुणैरिंद्रकृतांतभूपा हंशा भवेयुर्न शुभोऽस्तकोऽत्र ॥ ७ ॥

भमिति । प्रागुक्तदिशा कल्पितं यद्गृहं तद्वागैरष्टमित्तिष्टं भक्तावशिष्टं सव्यय
ईरितः । यथा भं रोहिणी ४ भयमेव व्ययः असौ व्ययः ध्रुवादिनामाक्षरयुक् ध्रुवा-

दीनां नामानि अधुनैव वक्ष्यति यत्संख्याकानि दिक्षु द्वाराणि चिकीर्षितानि तदनुरोधेन यदागतं ध्रुवादिगृहनाम तदक्षरसंख्यया युक्तः ततः सपिंडः प्रागानी-
तपिंडयुक्तः गुणैस्त्रिभिस्तष्टः भक्तावशिष्टः एकद्वित्रिशेषेण इन्द्रयमराजसंज्ञका-
स्त्रयोशाः स्युः । अत्र गृहारंभेत्को यमाख्योशको न शुभः । अर्थादिद्वरा-
जानौ शुभफलदौ । यदाह श्रीपतिः—‘षिष्ण्ये विभक्ते वसुभिर्व्ययः स्या-
द्रङ्गायमूनव्ययमालयं सत् । व्ययान्विते क्षेत्रफले गृहस्य ध्रुवादिनानाक्षर-
मिश्रिते च । त्रिभिर्विभक्ते क्रमशोशकः स्याद्द्वौ यमो भूपतिरंतकोने ॥’
इति । वास्तुशास्त्रेपि—‘मूलराशौ व्यये क्षिप्ते गृहनामाक्षरैः पुनः । युते
हरे त्रिभिर्भायं यच्छेषं सोशको भवेत् ॥ इंद्रो यमश्च राजा स्याद्यमांशो नैव
शोभनः ॥’ इति । समूलराशिः क्षेत्रफलम् ॥ ७ ॥

अथ विवक्षितशालां ध्रुवांकानयनं पथि वक्राख्येनानुष्ठुभाह—

दिक्षु पूर्वादितः शाला ध्रुवा भूद्वौ कृता गजाः ।

शालाध्रुवांकसंयोगः सैको वेश्मध्रुवादिकम् ॥ ८ ॥

दिक्ष्विति ॥ पूर्वादितो दिक्षु प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु इमे शालाः
स्युः । यथा प्राच्यां द्वारे चिकीर्षिते शालाध्रुवांकः एको दक्षिणस्यां द्वौ पश्चि-
मायां कृताश्चत्वारः उत्तरस्यां गजाः अष्टौ । अथ दिक्परत्वेन यावन्ति द्वाराणि
एकं द्वे त्रीणि चत्वारि वा चिकीर्षितानि तावतां शालाध्रुवांकानां संयोगः
कार्यः सैकः एकयुक्तः स तु ध्रुवादिकं वेश्मगृहं स्यात् । अग्नोपपत्तिर्नीलकण्ठगु-
रुवरणप्रसादत उच्यते । यथाह नारदः—‘गुरोरधो लघुं न्यस्य पुरस्तात्पू-
र्व्ववक्ष्यसेत् । गुरुभिः पश्चिमं पूर्वं यावत्सर्वलघुर्भवेत् ॥’ एतच्च सामान्यतो
यस्मिन्कस्मिंश्चित्प्रस्तारे संभवति तथापि गृहेषु विदिग्द्वारानौचित्याद्दिक्ष्वेव
द्वाराणां प्राशस्त्योक्तेः दिशां चतुष्टयत्वाच्चत्वार एव गुरवः स्थाप्याः ततो गु-
रोरधो लघुः स्थाप्य इति विधिः कार्यः । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादा-
दिगुरोरेवाधो लघुः स्थाप्यः । एवमग्रेऽपि । गुरुलघुस्वरूपं वृत्तरत्नाकरे—
‘असौ वक्रो गुरुर्ज्येष्ठो अन्यो वैमातृको ऋजुः’ इति असौ गुरुर्वक्रो लेख्यः
(५) अन्यो गुरुव्यतिरिक्तः लघुमातृकः एकमात्रः ऋजुः सरलः (१) ऊर्ध्वं
दंडाकृतिलेख्यः । यथा चतुर्णां प्रस्तारः अत्र दिशां चतुष्कक्रमेण लघुस्थानेना-
लिङ्गं गुरुमाश्रितं प्रदक्षिणैर्गृहद्वारालिङ्गैर्दशषड्विधा इति गृहभेदाः स्युरिति
शेषः । अलिङ्गं अलिङ्गशब्देन शालाभिधत्ते । ब्राह्मे यागे मणिका जालकवृतांगण-
संमुखा क्रियते सा ज्येष्ठ्युत्पलः । प्रतिशालाख्यमिति महादेवः । ‘प्रघाणप्रघणा
लिङ्गा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके’ इत्यमरः । तत्र गुरुचतुष्टयं प्रथमभेदस्य लघोरभावाद्
दिग्द्वाराभावाद्ध्वं मुखं गृहं कोष्ठीसदृशं स्यात् । अन्येषु पंचदशसु भेदेषु लघु-
स्थानावस्थित्या तत्तदिक्षु द्वाराणि स्युः । तत्र ग्रंथकृद्दिनापि प्रसारोक्तिं लाघ-
वेन शालाध्रुवानानयतिस्म । यथा एकस्मिन्नेव द्वारे चिकीर्षिते शालाध्रुवांकः १

रद्वारं नवमं उग्रं पूर्वोत्तरद्वारं दशमं रिपुदं विपक्षाक्यं दक्षिणोत्तरद्वारमेका-
दशं धनदं पूर्वदक्षिणोत्तरद्वारं द्वादशं पश्चिमोत्तरद्वारं नाशसंज्ञं त्रयोदशं
आक्रन्दं पूर्वपश्चिमोत्तरद्वारं चतुर्दशं विपुलं दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारं पञ्चदशं वि-
जयं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारं षोडशमिति । ननु ध्रुवाक्षरसंख्याज्ञानं प्राक्-
पद्येनैवोक्तं तत्किं पुनर्ध्रुवादीनां नामग्रहणेन । उच्यते । नामसदृशफलसूच-
नार्थं तदुपादानमन्यथा द्वारानुरोधेन ध्रुवाक्षरसंख्याद्योगे उक्ते कीदृशानां
गृहाणां विधिनिषेधो वेति निश्चयो न भवेत् । तस्माद्येषां शुभफलादीनि ना-
स्मानि तेषां गृहाणां ग्रहणं येषां चाशुभं फलं तेषां त्यागो विधेय इति निष्कृ-
ष्टोऽर्थः । उक्तञ्च वसिष्ठेन—‘ध्रुवसंज्ञं गृहं त्वाद्यं धनधान्यसुखप्रदम् ।
आन्यं धनप्रदं तृणां जयं स्याद्विजयप्रदम् ॥ नन्दं स्त्रीहानिदं नूनं खरं संपद्दि-
नाशनम् । पुत्रपौत्रप्रदं कांतं श्रीप्रदं स्यान्मनोरमम् ॥ सुवक्रं भोगदं नूनं दु-
र्मुखं विमुखप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं कूरं विपक्षं शत्रुभीतिदम् ॥ धनदं धनदं
गेहं क्षयं सर्वक्षयप्रदम् । आक्रन्दं शोकजननं विपुलं श्रीयशःप्रदम् ॥ विपुलं
नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् ॥’ इति ॥ १० ॥

अथ केषांचिन्मतेन गृहस्यायादिनवकमुपजातिकापथ्यावक्राभ्यामाह—

पिंडे नवाकांगगजाग्रिनागनागाब्धिनागैर्गुणितैः क्रमेण ।

विभाजितैर्नागनगांकर्ष्यनागर्क्षतिथ्यृक्षखभानुभिश्च ॥११॥

आयो वारोऽशको द्रव्यमृणमृक्षं तिथिर्युतिः ।

आयुश्चाथ गृहेशर्क्षगृहभैक्यं मृतिप्रदम् ॥ १२ ॥

पिंड इति ॥ आय इति ॥ पिंडे क्षेत्रफले नवधा स्थापिते क्रमेण नवादि-
भिरंकैर्गुणिते क्रमेण च नागादिभिरंकैर्भक्ते सति यदवशिष्टं तदायादिकं स्यात् ।
यथा क्षेत्रफले नवभिर्गुणितमष्टभिर्भक्तं शिष्टमायः स्यात् । तद्यथा पिंडः २०३
नवभिर्गुणितः १८२७ अष्टभक्ते शेषं ३ सिंह आयो जातः पुनः नवभिर्गु-
णितं सप्तभिर्भक्तं शिष्टं वारः ७ एवं सर्वेऽप्यानीताः अशकः ३ द्रव्यं ४ ऋणं
१ नक्षत्रं ४ रोहिणी तिथिः ४ चतुर्थी योगः २ प्रीतिः आयुः ६४ । उक्तं च-
‘गोऽकर्ष्वष्टगुणाष्टनागजलधिज्जालं ९ । ९ । ६ । ८ । ३ । ८ । ८ । ४ । ९ ।
हंतं भूफलं नागाद्रयंकदिवाकराष्टभतिथीयोगैः खसूर्यं ८ । ७ । ९ । १२ ।
८ । २७ । १५ । २७ । १२० भजेत् । आयं वारमथाशकं धनमृणं तारां
तिथिं चितयेद्योगं चायुरितीह शेषकपदे भागैर्हते तांत्रिकैः ॥’ इति । वस्ति-
ष्टादिमिस्तु षडेते निर्दिष्टाः । यदाह—‘विस्तारायामगुणितं गृहस्य पदमुच्यते ।
तस्माद्दनाधनायर्क्षं वासराख्यनवांशकाः ॥ गजराणांकवस्वकक्रतुभि ८ । ३ ।
९ । ८ । ९ । ६ । गुणितात्पदात् । सूर्याष्टाष्टर्क्षशैलांक १२ । ८ । ८ । २७ ।
७ । ९ विभक्तादवशिष्टकाः ॥ संपूर्णाः शुभदास्त्वते ह्यसंपूर्णास्त्वनिष्टदाः ॥’
इति । पदं क्षेत्रफलं । अधनमृणम् । अत्रोपपत्तिः । गुणकानां भाजकानां च

आया अष्टावेव वाराः ससैव अंशा नवैव ऋणं नक्षत्राणि सप्तविंशतिः ति-
यथः पंचदश योगाः सप्तविंशतिः परमायुः विंशत्यधिकशतम् । अथैवामाया-
दीनां प्रयोजनमुच्यते । आयस्य तावत् विषमायः शुभायैव समायः शोक-
दुःखदः' इति वसिष्ठोक्तेः । वाराणां च 'सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्नि-
मवप्रदाः । शेषग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः ॥' इति । यथा गणिते-
नागतो भौमवारः सोपि निधः । तद्वाशी मेषवृश्चिकौ निधौ । एवमन्येष्वपि वा-
रेषु नवांशा नच । गृहस्यागतं भं यत्तु तद्विराड्यात्मकं यदि । तन्नवांशवशात्तत्र
ज्ञातव्यं सर्वदा गृहमिति । यथा कृत्तिका द्विराड्यात्मिका तत्रैकावशेषे मेषः व्या-
दिशेषे वृषः मृगेपि व्यादिके शेषे मिथुनमन्यथा वृषः पुनर्वसावप्यंशकत्रयं याव-
न्मिथुनमन्यथा कर्कः एवमुत्तराफलगुन्यादिषु द्विराड्यात्मकेषूहनीयं विद्विजिः ।
नतु निःसंदिग्धेष्वेकराड्यात्मकेषु अश्विन्यादिषु धनर्णयोश्च 'धनाधिकं गृहं वृद्धौ
निर्धनाय ऋणाधिक'मिति नक्षत्रस्य 'विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरा प्रतिकूलदा ।
निधनाख्या तारका तु सर्वथा निधनप्रदा ॥ विवर्ज्यतारकास्वेतज्जिर्माणमशुभ-
प्रदम् । कुर्वन्नज्ञानतो मोहाद् दुःखभाग्यादिभागभवेत् ॥' अयमर्थः । गृहनक्ष-
त्रदिनभं यत्संख्यं तन्नवभक्तमवशिष्टतारका विपत्तारादिकाः स्युश्चेत्तदनिष्टास्त-
हिने गृहारंभं न कुर्यादन्यस्मिन्दिने शुभतारासु गृहारंभं कुर्यादित्यर्थः इति
केचित् । अपरे तु गृहकर्तुर्नामनक्षत्राद्गृहभं गण्यं नवभक्तमवशिष्टं विपत्ता-
रादिकं स्यात्तद्गृहमनिष्टमन्यथा शुभमिति । यदाह कश्यपः—'दत्ते दुःखं
तृतीयर्क्षं पंचमर्क्षं यशःक्षयम् । आयुःक्षयं सप्तमर्क्षं कर्तुर्भाद्यदि सप्तमम् ॥'
इति । वास्तुशास्त्रेपि—'गृहभात्स्वामिभं गण्यं भक्तं च नवभिः पुनः ।
यच्छेषं सा भवेत्तारा सप्तपंचत्रिकाधमा ॥' इति । यदा तु गृहस्य चैकं नक्षत्रं
चेत्स्यात्तदा तच्छुभमशुभं वेति निर्णयं स्वयमेवाह । अथेति । गृहेशो गृहस्वामी
तस्यर्क्षं नक्षत्रं प्रागुक्तप्रकारेण चानीतं भं गृहभं तयोरैक्यं तयोरैकमेव चेद्गं
स्यात्तद्गृहकर्तुर्मृतिप्रदं मरणकरं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'गृहस्य तत्प-
तेस्त्वेकं धिष्यं चेन्नधनप्रदम्' इति । निधनं मरणम् । राश्यैक्येऽयं दोषः
नतु भिन्नराशित्वे । तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात् । कैश्चिदन्यदपि प्रयोजन-
मुक्तम् । तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—'त्रिभिस्त्रिभिर्वैशमनि कृत्तिकायै रुच्छेद-
पुत्रासिधनानि शोकम् । शत्रोभयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासश्च नव प्रमे-
दाः ॥' इति । गृहभवशाद्राशिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह सएव—'राशिकूटादिकं
सर्वं दंपत्योरिव चिंतयेत् । नैःस्वं द्विर्द्वादशो नूनं त्रिकोणे धनपत्यता ॥ षष्ठा-
ष्टके नैधनं स्याद्व्यत्यये मध्यमं स्मृतम् । परेषु शुभदं प्रोक्तं गेहं तत्कर्तृरा-
शितः ॥' इति । व्यत्यये द्वादशद्वितीय इत्यादिके । अन्ये राशिकूटप्रमेदा वर्णो-
वश्यमित्यादिका विवाहप्रकरणोक्ता ध्येयाः । सर्वपदोपादानाद्राक्षसामरमत्यां
वज्र कृत्तिकादिषु द्विराशिषु भेषु । राशिनिर्णयो वास्तुशास्त्रे—'अश्विन्या-
दित्रयं मेषे सिंहे प्रोक्तं मघात्रयम् । मूलादित्रितयं चापे शेषेषु नवराशयः ॥'
इति । शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नवराशयो ज्ञेयाः । यथा रोहिणीमृग-

योर्वृषः आर्द्रा पुनर्वसोर्मिथुनं पुष्याश्लेषयोः कर्कः एवं हस्तादिके श्रवणादि-
द्विके च कन्यामकराद्या राशयः स्युरित्यर्थः । अयं च पक्षो वास्तुशास्त्रे नवां-
शानुक्तेरुक्तः । अत्र राशिकूटे नाडीवेशो न दोषाय । उक्तं च ज्योतिर्धिता-
मणौ—‘सेव्यसेवकयोश्चैव गृहं तत्स्वामिनोरपि । परस्परं मित्रयोश्चेदेकनाडी
प्रशस्यते ॥’ इति । तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयनप्रकारांतरं च वास्तुशास्त्रे—
‘शक्राहृतं क्षेत्रफलं त्रिंशद्भक्तावशेषकम् । तिथिः प्रतिपदा ज्ञेया दशै रिक्तां
च वर्जयेत् ॥’ इति तुल्यन्यायत्वाच्चुभाशुभप्रकरणोक्तं दृष्टयोगवर्जनं च
योगानां प्रयोजनं स्पष्टमेव ‘तावत्कालं गृहस्थिति’रिति । अथ यत्र हस्तादिग-
णनया क्षेत्रफले क्रियमाणे आयव्ययांशकादिषु शुद्धिर्नोपलभ्येत तत्राप्यंगु-
लादिकं निक्षिप्य संशोध्य वा क्षेत्रफलं साध्यम् । यदाह भीमपराक्रमः—
‘करमानादिष्टगुणं नोचेत्तदांगुलादि प्रदाय हित्वा वा । क्षेत्रफलं गणितेन
प्रसाधयेद्विष्टसिद्ध्यर्थम् ॥’ इति । अगुणमायव्ययादिगुणशून्यं यदि स्यात्तदेष्ट-
सिद्ध्यर्थमिष्टानामायांशकानां सिद्ध्यर्थं प्रक्षिपेत् । अत्र वृत्तादिक्षेत्रेषु क्षेत्रफला-
नयनं लीलावतीप्रभृतिषु ज्योतिर्मध्येषु द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथ गृहारंभे वृषवास्तुचक्रं शालिनीभ्यामाह—

गेहाद्यारंभेऽर्कभाद्रत्सशीर्षं रामैर्दाहो वेदभैरग्रपादे ।

शून्यं वेदैः पृष्ठपादे स्थिरत्वं रामैः पृष्ठे श्रीयुगैर्दक्षकुक्षौ ॥ १३ ॥

लाभो रामैः पुच्छगैः स्वामिनाशो वेदैर्नेः स्वयं वामकुक्षौ मुखस्थैः ।

रामैः पीडा संततं चार्कधिष्ण्यादथैरुद्रैर्दिग्भिरुक्तं ह्यसत्सत् ॥ १४ ॥

गेहाद्यारंभ इति ॥ लाभो रामैरिति ॥ गेहं गृहं आदिशब्देन प्रासाद-
ग्रामादि तदारंभे सति अर्कभात् सूर्याक्रान्तनक्षत्राद् रामैस्त्रिभिर्मर्बत्सस्य
वृषस्य शीर्षे स्थितैर्दाहः फलं स्यात् । वेदभैश्चतुर्भिर्भैः अग्रपादे पुरःस्थितपाद-
द्वये स्थितैः शून्यं जनवासशून्यं स्यात् । ततश्चतुर्भिर्भैः पृष्ठपादद्वये स्थितैः
स्थिरत्वं गृहकर्तुः । ततो रामभैः पृष्ठे स्थितैः श्रीः स्यात् । ततो युगैश्चतुर्भि-
र्दक्षिणकुक्षौ स्थितैर्लाभः । ततस्त्रिभिः पुच्छगैः स्वामिनो गृहकर्तुर्नाशः ।
ततो वेदैश्चतुर्भिर्भैर्वामकुक्षौ स्थितैः नेः स्वयं दारिद्र्यम् । ततस्त्रिभिर्मुखस्थितैर्गृ-
हकर्तुः पीडा संततमनवरतं स्यात् । उक्तं च ज्योतिःप्रकाशे—‘वास्तुचक्रं
प्रवक्ष्यामि यच्च व्यासेन भाषितम् । यदक्षे वर्तते भानुस्तत्रादौ त्रीणि मस्तके ॥
चतुष्कमग्रपादे स्यात्पुनश्चत्वारि पश्चिमे । पृष्ठे च त्रीणि कक्षाणि कुक्षौ
चत्वारि वामतः ॥ चत्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भग्नयमेव च । मुखे भग्नयमेव
स्युरष्टाविंशतितारकाः ॥ शिरस्ताराग्निदाहाय गृहेऽवासोऽग्रपादयोः । स्थैर्यं
स्यात्पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः ॥ कुक्षौ स्यादक्षिणे लाभो वामकुक्षौ
दरिद्रता ॥ पुच्छे स्वामिविनाशः स्यान्मुखे पीडा निरंतरम् ॥’ इति । पिताम-
हानंतचरणा अपि—‘त्रिवेदवेदाभियुगाग्निवेदत्रिकेषु ३ । ४ । ४ । ३ । ४ ।

३ । ४ । ३ भानोः शशिमं गृहेषु । दाहो विनाशः स्थिरता धनं श्रीः शून्यं च दारिद्र्यवर्धौ क्रमेण ॥' इति । अथैतस्य चक्रस्य प्रकारांतरेण निष्कृष्टमर्थमाह । वेति । अर्कधिष्ण्यादशैः सप्तभैरसत्फलं रुद्रैरेकादशभिः सत्फलं ततो दिग्भिर्दशभैरसत्फलमुक्तं स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः । उक्तंच—'रविभास्वस नेष्टानि शुभान्येकादशाष्टमात् । दश शेषाण्यनिष्टानि सामिजिद्वषवास्तुनि ॥' इति । पूर्वं सविस्तरोक्तिस्तु मूलवाक्यानुरोधात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ सौरचांद्रमासैक्येन प्राच्यादिदिक्षु द्वाराणि गृहनिर्माणनक्षत्राणि च सूक्तिकागृहनिर्माणप्रवेशमुद्धृतौ स्रग्धराच्छंदसाह—

कुंभेऽर्के फाल्गुने प्रागपरमुखगृहं श्रावणे सिंहकवयोः

पौषे नके च याम्योत्तरमुखसदनं गोजगेऽर्के च राधे ।

मार्गे जूकालिगे सद्भुवमृदुवरुणस्वातिवस्वर्कपुण्यैः

सूतीगेहं त्वदित्यां हरिभविधिभयोस्तत्र शस्तः प्रवेशः ॥१५॥

कुंभेऽर्के इति ॥ कुंभे कुंभस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि प्रागपरमुखं गृहं प्राञ्च्युर्ध्वं पश्चिममुखं च गृहं सन् शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहकर्कसंक्रांत्योः प्रागपरमुखं च गृहं स्यात् । पौषे मासे नके मकरसंक्रांतौ च प्रागपरमुखं गृहं स्यात् । अथ गोजगे वृषमेपगे सूर्ये राधे वैशाखे मासे च तथा मार्गे मार्गशीर्षे मासि जूकालिगे तुलावृश्चिकगते सूर्ये सति याम्योत्तरमुखं सदनं दक्षिणमुखमुत्तरमुखं च सदनं स्यात् । यदाह नारदः—'गृहसंस्थापनं सूर्ये मेपस्ये शुभदं भवेत् । वृषस्ये धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवम् ॥ कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्धनम् । कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्धनम् ॥ कामुंके तु महाहानिर्मेकरे स्याद्वनागमः । कुंभे तु रत्नलाभः स्यान्मीने सद्य भयावहम् ॥' इति । चांद्रमासानाह श्रीपतिः—'शोको धान्यं मृत्तिपशुहतिर्द्रव्यवृद्धिर्विनाशो युद्धं भृत्यक्षतिरथ धनं श्रीश्च बह्वैर्भयत्वम् । लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारंभकर्तुः क्रमेण चैत्रादूचे मुनिरिति फलं वास्तुशास्त्रोपदिष्टम् ॥' इति । अन्यच्च—'आपादचैत्राश्वयुजोर्जमाघज्येष्ठेषु संप्रौष्ठपदेषु नूनम् । निकेतनानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शस्तम् ॥' इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चांद्रमासानां महान् शुभाशुभफलभेदेन विरोधः । अत्र चिकीर्षितगृहद्वारानुकूलविसंक्रमसमीचीनविहितमासेष्वेव वैशाखादिषु गृहारंभः कार्य इति विरोधाभाव इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनियममाह श्रीपतिः—'कर्किनःहरिकुंभगतोऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेपवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि च कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति दुर्मतिव्याधिशोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिश्रनांगनागते कारयेत्तु गृहमेव भास्करे ॥' इति । कर्कसहिते श्रावणे मासि तादृशमेव गृहमुक्तादेतोः । एवं मकरार्कसहिते पौषे मासे । अनेनैव हेतुना

दक्षिणोत्तरमुखं गृहं मेषवृषार्कसहिते वैशाखे स्यात् । तुलावृश्चिकार्कसहिते मार्गशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादित्यर्थः । अथात्र सौराणां चांद्राणां च मासानां निषेधस्तृणादिनिर्मेयगृहाधारं नैव भवति । बहुकं व्यवहारसमुच्चये—‘निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणदारुगृहारं मासदोषो न विद्यते ॥’ इति । जगन्मोहनेऽपि—‘पाषाणेष्ट्यादिगोहादि निघमासे न कारयेत् । तृणदारुगृहारं मासदोषो न विद्यते ॥’ अत्र केचिदनियतदिग्गृहारं सर्वदा कालदोषो न प्रवर्तत इत्याहुस्तत्र । वचनाभावात् । किंच—‘दिरूमूढे कुलनाशः स्यात्’ इत्यनियतदिग्गृहस्य विचारकोटिसन्निवेशाभावात् । अथ गृहनिर्माणनक्षत्रण्याह—ध्रुवेति । ध्रुवाणि मृदूनि च प्रसिद्धानि वरुणः शतभं स्वाती प्रसिद्धा वसुः धनिष्ठा अर्को हस्तः पुष्यश्च एषु मेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफलदम् । यदाह गर्गः—‘युत्तरेपि च रोहिण्यां पुष्ये मंत्रे करद्वये । धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारंभः प्रशस्यते ॥’ अत्र वाक्ये मृगानमिधानं तदुक्तिर्महेश्वरवाक्यालोचनेन । ‘प्रारंभो भवनस्य वारुणमृदुस्वात्यर्कपुष्यध्रुवैर्वस्वक्षेण युतैः’ इति । अथ सूतिकागृहनिर्माणे विशेषमाह—सूतीगेहमिति ॥ अदित्यां पुनर्वसौ सूतिकागृहनिर्माणं शस्तम् । शस्तइतिवक्ष्यमाणस्यात्र नपुंसकत्वेन संबन्धात् । तत्रेति । तत्र सूतीगृहे हरिभविभिभयोः श्रवणामिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः शस्तः । उक्तंच श्रीपतिना—‘पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरंचिविष्णुभांतरे प्रवेशनं हितं भवेत् ॥’ इति । केचित्तु विरंचिः रोहिणी विष्णुभं श्रवणः तयोरंतरे मध्यवर्तिनि नक्षत्रसमुदाये इत्याहुः । तत्र । असं-देहायं विरंचिभादिभूतेषु इत्येवं ब्रूयात् । तस्माद् विरंचिरमिजिज्ञक्षत्रमंतरे मध्ये विरंचिविष्णुतारयोरित्येव सप्तमीव्यधिकरणवे बोधिते अंतरपदोक्तिः स्पष्टार्था । तदेतद्वाह्यव्यतिरिक्तवर्णत्रयसाधारणम् । यदाह लल्लुः—‘पुनर्वसौ नृपादीनां कर्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणामिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत् ॥’ इति । आवश्यकत्वे तु श्रवणामिजितोर्मुहूर्तस्तदुदयो वा प्राह्य इत्यर्थः । प्राह्य-णस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः—‘घृष्टां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥ याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमंदिरम् । कौबेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥’ इति । स्मृति-भास्करे गर्गः—‘वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । सानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥’ इति । कालनियम उक्तो रत्नकोशे—‘आसन्न-प्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः । तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः’ इति । वराहेणात्रानेकनक्षत्राभिधानं कृतम् । यथा—‘इत्यादित्यशशांकतिष्ण-पवनप्राज्येशमित्रोत्तराश्विप्राश्विभ्रवणेषु वृश्चिकघटौ हिवा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्यशनैश्चरशशशिना वारेऽनुकूले विधौ सद्भिर्वैशमनि सूतिकागृहविधिः श्लेमंकरः कीर्त्यते ॥’ इति । वैशमनि चतुर्थस्थाने । सद्भिः शुभग्रहैः । सूति-

कागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्वसिष्ठः—‘अथातः संप्रवक्ष्यामि सूति-
कागारवेशनम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ॥ प्रसूतिसंभवे
काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥’ इति । पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे । नक्षत्रादीन्याह गर्गः—
‘रोहिण्यैदवपौष्णेपु स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठाश्रुत्तरासु
च ॥’ इति । ‘मैत्रत्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् । सर्वे शुभग्रहाः
केंद्रे पाषाश्च त्रिपटायगाः ॥ शुभांशे शुभसंहृष्टौ सूतिकागारवेशनम् ॥’
इति ॥ १५ ॥

प्रागभिहितानां सौराणां चांद्राणां मासानां प्रकारांतरेणैकवाक्यतां शार्दू-
लविक्रीडितेनाह—

कैश्विनमेषरवौ मधौ वृषभगे ज्येष्ठे शुचौ कर्कटे

भाद्रे सिंहगते घटेऽश्वयुजि चोर्जेलौ मृगे पौषके ।

माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तथोर्जे न स-

त्कन्यायां च तथा धनुष्यपि न सत्कृष्णादिमासाद्भवेत् १६

कैश्विदिति ॥ पूर्वदिग्द्वारवशेनैकवाक्यता उक्ता इदानीमेतादृशमुच्यते ।
मेषस्थे रवौ मधौ चैत्रे मासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा वृषस्थे सूर्ये
ज्येष्ठे मासे कर्कस्थेर्के शुचावाषाढे सिंहगतेर्के भाद्रपदे मासि घटे तुलास्थे
रवौ आश्वयुजि आश्विनमासे अलौ वृश्चिकगेर्के ऊर्जे कार्तिके मासि मृगे
मकरस्थेर्के पौषे मासे नक्रघटे मकरकुंभस्थेर्के माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं
स्यादित्यर्थः । इति कैश्विज्जिगदितमस्यायमाशयः । ‘मीनचाप’ इत्यादिना
द्विस्वभावराशयो निषिद्धाः ‘शोको धान्यम्’ इत्यादिना च कियंतश्चांद्रा अपि
मासा निषिद्धाः । अतोऽन्ये सौराश्चांद्रा वा विहितास्तेषामयमेव एकवाक्यता-
प्रकारः । मेषस्थे रवौ चैत्रेपि गृहं शुभम् । यस्तु चैत्रो निषिद्धः स मीनार्कवि-
षयः । वृषभस्थे रवौ ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहित एवास्ति ज्येष्ठो
निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्थे सूर्ये आषाढेपि शुभम् । आषाढनिषेधस्तु
मिथुनार्कविषयः । सिंहगते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभं श्रावणश्चैत्र स्यात्स विहि-
तत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्कविषयः । तुलागते सूर्ये
आश्विनेऽपि शुभम् । यस्वस्व निषेधः स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्थे सूर्ये
कार्तिकेपि शुभं स्यात् । निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यति । मार्गशीर्षो विहित
एव । मकरस्थे सूर्ये पौषे शुभम् । धनुरर्कस्य राहित्ये सोप्यशुभः । मकरकुं-
भस्थे सूर्ये माघेपि शुभम् । निषेधस्तु धनुरर्कविषयः । अतएवः—‘पौषका-
ल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यशुभ-
प्रदाः ॥’ इति नारदवाक्यम् । मासे तपस्ये तपसि भागवे नभसि त्विवे ।
ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥’ इति वसिष्ठवाक्यं च आश्विनका-

तिंकमाघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुंभार्कराहित्यप्राशस्त्य-
परम् । वचनांतरबोधितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्वं
कुंभार्कविषयम् । मीनार्कराहित्ये तु निषिद्धम् । ननु कार्तिकमाघमासौ श्री-
पतिना निषिद्धौ तयोः को विषय इत्यत आह । अथेति । ऊर्जः कार्तिको मासः
कन्यायां कन्यागते रवौ न सत् न शुभः । च पुनः तपा माघमासो धनुषि
धनुरर्के न सत् । अपिः पादपूरणे । नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति । यतश्चांद्रमासेन
चैत्रादिमाससंज्ञाः संति तत्र कार्तिके मासि कन्यासंक्रांतिः माघेमासि
धनुरर्कश्च कदापि न संभवेत् यतः कार्तिकस्य माघमासस्य शुक्रप्रतिपदादि
त्रिंशत्तिथयः यावत्तावत् संश्लेख्यत आह । कृष्णादिमासादिति । अस्ति
द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति । तत्र शुक्रप्रतिपदमारभ्यामावास्या-
पर्यंतं शुक्लादिः कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य पूर्णिमांतं कृष्णादिः । यथा चैत्रशु-
क्लपक्षे मतद्वयेऽपि स एव चैत्रपौर्णमास्यनंतरं कृष्णपक्षचैत्रमास एव एवं चांद्र-
मासो भवति एवं कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवहियते तदनंतरं
भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्रः सर्ववादिसिद्धः तदा कृष्णादिमासः संभवति
उभयथाहि शास्त्रे व्यवहारः । ‘अथयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने’ इति ।
अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी ऋक्षसंयुता । भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयंती नाम
सा स्मृता ॥’ इति । अत्र यदि दर्शांतो मासो विवक्ष्यते तदा भाद्रपदकृष्ण-
पक्षे श्रावणे मासि चेत्येवं ब्रूयात् । तदेतन्मासस्य कृष्णादित्वे प्रमाणम् ।
‘अत ऊर्ध्वमग्नी युक्ता गतकालाद्यसंख्यया ॥ मासीकृतयुतमासैर्मधुशुक्लादिभि-
र्गैतैः ॥’ इत्यादीनि बहुवाक्यानि शुक्लादित्वे प्रमाणम् । तत्राश्विनपूर्णिमांत-
कार्तिकशुक्लपौर्णिमांतः कृष्णादित्वेन कार्तिकव्यवहारात् कन्यासंक्रांतिसंभवात्
निषेध उपपन्नो भवति । एवमेव माघे मासि धनुरर्कसंभवे तन्निषेधस्य
सार्थक्यमित्यलमियता ॥ १६ ॥

अथ तिथिपरत्वेन द्वारनिषेधमुपजातिकयाह—

पूर्णेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषूत्तरास्यं त्वथ पश्चिमास्यम् ।
दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदन्ति ॥१७॥

पूर्णेन्दुत इति ॥ पूर्णेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमीपर्यंतं प्राख्यं गृहं शुभं
न वदन्ति । कृष्णनवमीतश्चतुर्दशीपर्यंतं क्रियमाणं गृहमुत्तरास्यं न शुभम् । अथ
दर्शादितः शुक्लाष्टमीपर्यंतं पश्चिमास्यं गृहं न शुभम् । शुक्लनवमीतश्चतुर्दशी-
पर्यंतं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं वदन्ति । तासु तिथिषु तत्तद्दिश्व्यं गृहं न
कर्तव्यमिति वाक्यार्थः फलितः । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—‘पूर्णिमातोऽष्टमीं
यावत्पूर्वास्यं वजयेद्गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥ अमा-
वास्याष्टमीं यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावच्छुक्लचतु-
र्दशीम् ॥’ इति । विहिततिथयोऽपि तत्रैवोक्ताः—‘द्वितीया पंचमी मुख्यास्तृती-

वा षष्ठिका तथा । सप्तमी दशमी चैव द्वादश्येकादशी तथा ॥ त्रयोदशी पंचदशी तिथयः स्युः शुभावहाः । द्वारिद्यं प्रतिपत्कुर्याच्चतुर्थी धनहारिणी ॥ अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्त्रघातिनी । दशै राजभयं ज्ञेयं भूते दारविनाशनम् ॥' इति । पक्षफलं च तत्रैव—'शुक्लपक्षे भवेत्सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम् ॥' इति । अथात्र प्रसंगाद् द्वारवेधफलानि लिख्यन्ते । तत्र वराहः—'मार्गतरुकोणकूपक्षंभभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम् । उच्छ्रायाद्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा न दोषाय ॥' इति । अमो जलनिर्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः । विद्धं संमुखावस्थितं । अत्रोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते । तथा च गर्गः—'द्वारोच्छ्रायाद्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा बहिःस्थिताः । न दोषाय भवत्येव' इति । 'रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तरुणा । पंकद्वारे शोको व्ययौतुनि स्त्राविणि प्रोक्ताः ॥ कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ॥' क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोभिमुखे भवति । पंकविद्धं द्वारं पंकद्वारं यस्य द्वारस्याग्रतः निरंतरं पंकस्तिष्ठति । देवताः सुरप्रतिमाः । नाशः स्वामिन एव । ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृह्यते । यदाह विश्वकर्मा—'गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यधान्यविनाशनम् ॥ इति । विशेषमाह भरद्वाजः—'शिरामर्माणि वंशश्च नालं मध्यं न सर्वशः । विहाय वास्तुमध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेत् ॥' इति वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानम् । तत्र द्वारं चेन्निधनप्रदमिति वसिष्ठोक्तश्च । अस्यापवादमाह विश्वकर्मा—'देवागारे विहारे च प्रपायां मंडपेषु च । प्रतोत्ये च मखे वास्तुमध्ये द्वारं निवेशयेत् ॥' इति । वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं । देवाल्यादिस्थानेषु कृतस्य गृहांतर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्रैकाशीतिपदचक्रं च सामान्यविशेषभावपुरःसरं ग्रंथसंदर्भेण वराहसंहितायामप्युक्तं नोक्तमेतस्मिंश्चक्रे मुहूर्तविरोधप्रसंगात् । केचित् प्रयोजनाभावाज्ज्ञोक्तमित्याहुस्तत्र । तत्रहि वास्तुनरस्य शिरामर्मवंशादिदुष्टस्थानानामशुभफलदानां त्यागोक्त्या प्रयोजनत्वात् । तथा तस्यैव शुभफलदानामन्येषां बाह्यादिस्थानानां ग्राह्यत्वोक्त्या च वसिष्ठऋषिसंहितासु वास्तुशांत्यर्थमेव तस्याभिधानमित्यतोत्रानुक्तिः ॥ १७ ॥

अथ गृहारंभे पंचांगशुद्धिं चानुष्ठुमाह—

भौमार्कारिक्तामाधूने चरोर्नेगविपंचके ।

व्यष्टाल्यस्थैः शुभैर्गेहारंभहयायारिगैः खलैः ॥ १८ ॥

भौमार्केति ॥ भौमाकौ वारौ रिक्ताश्च प्रसिद्धाः अमा अमावास्या आदिः प्रतिपद् उपलक्षणत्वादष्टम्यपि पुनैः क्रते काले तथा पंचकं धनिष्ठोत्तरार्धादिका पंचनक्षत्री पंचकमित्युच्यते । पंचकशब्दात् संचार्थे 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति कप्रत्ययः । विगतं पंचकं यस्मिन्नेवविधे च काले सति ।

चरोने चरराशिभिः मेषकर्मकुलामकरैरुनेके लभे स्थिरे द्विस्त्रभावे च गृहारंभः कार्यः । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये 'द्वितीयापंचम्य' इति पूर्वम् । अन्वास्ति-
थयोऽर्थाश्रिषिद्धास्तदप्युक्तम् । तत्र च—'दारिद्र्यं प्रतिपत्कुर्यात्' इत्यादि ।
वास्तुशास्त्रेपि—'चरलभे चरांशे वा रिक्तामारार्कवासरे । अंगाष्टांशारिणे
चंद्रे रंभे पापे क्षयः प्रभोः ॥' इति । नन्वत्र धनिष्ठापंचकदोषोऽनुपपन्नः ।
नक्षत्रप्रकरणोक्तधनिष्ठादिपंचकनिषेधेन गतार्थत्वाच्च पुनरुक्तमिति । यतो
गृहगोपनमिति पूर्वमुक्तं तत्र गृहस्य लृणकाष्ठादिभिराच्छादनं गोपनं तद्धि
सिद्धस्य गृहस्य संभवात् । गृहारंभस्तु प्रागभवनरूपः सस्वसिद्धस्यैवेति । ननु
'ध्रुवमृदुचरभस्वातिवस्वर्कपुण्यैः' इति गृहारंभे नक्षत्रेषु धनिष्ठाशततारकोत्तरा-
भाद्रपदारोवतीनां विहितत्वेनैकस्या एव पूर्वाभाद्रपदाया निषेधोक्तौ कर्तव्यायां
सत्यां पुनः पंचकनिषेधानुपपत्तिः । सत्यं । संभोच्छायविषयकोऽयं निषेधः ।
यदाह मांडव्यः—'धनिष्ठापंचकेनैव कुर्यात्संभसमुच्छ्रयम् । सूत्राधार-
शिलान्यासप्राकारादि समारभेत् ॥' इति । प्राकारो देवालयम् । अन्ये पुनरेवं
आहुः । विवाहप्रकरणोक्तानि पंचकानि रोमाभिराजचौरमृत्युसंज्ञानि तैः रहि-
तैंगे लभे पंचकरहिते लभे इत्यर्थः । उक्तं च गणेशदैवज्ञैः—'मृत्युकेंद्रखल-
गंगे वजिते पंचकैः' इति । नात्रार्पवाक्यं प्रमाणमस्ति । व्यष्टांथेति । अष्टम-
स्थानद्वादशस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः शुभैः खलैः पापैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थान-
स्थैश्चोपलक्षिते लभे सति गृहारंभः कार्यः । उक्तं च श्रीपतिना—'पापैस्त्रि-
षष्टायगतैस्त्रिकोणकेंद्राश्रितैः साधुभिरालयस्य । वदन्ति निर्माणसिद्धाष्टमस्थः
कूरस्तु कर्तुर्मरणं करोति ॥' इति । अन्यदपि उक्तं तेनैव—'झंगे स्थिरे वा
भवने विलभे सौम्यग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा । कर्मस्थितैर्वीर्ययुतैश्च सौम्यैर्निर्मा-
णमाहुर्भवनस्य संतः ॥ शुद्धकेंद्रनिधनस्थिरोदये सौम्यवर्गमनुजोद्गमेऽपि च ।
सन्निवेश उदितो हि वास्तुनः सूरिभिर्ननु चरोदये क्वचित् ॥' इति ॥ १८ ॥

अथ देवालये गृहारंभे जलाशये च विदिगवस्थितं राहुमुखं सफलमिंद्र-
वंशाछंदसाह—

देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शंभुदिशो विलोमतः ।
मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात्पृष्ठविदिक्शुभा भवेत् ॥

देवालय इति ॥ अत्र यथासंख्यं संबंधः । देवालयप्रारंभे राहोर्मुखं मी-
नार्कतस्त्रिराश्ववस्थिते सूर्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्या-
दिषु राहोर्मुखं स्यात् । यथा मीनमेषवृषराश्ववस्थिते सूर्ये राहोर्मुखमैशान्या-
म् । मिथुनकर्कसिंहराश्ववस्थिते सूर्ये वायव्यां राहुमुखम् । कन्यातुलावृश्चि-
कस्थे सूर्ये नैऋत्यां राहुमुखम् । धनुर्मकरकुंभराश्ववस्थे सूर्ये आग्नेयां राहो-
र्मुखमिष्यः । एवं गृहारंभेपि सिंहार्कतस्त्रिराश्ववस्थितेर्कं विलोमत ऐशान्यां
राहुमुखं वृश्चिकादित्रये वायव्यां कुंभादित्रये नैऋत्यां वृषादित्रये आग्नेयां

राहुमुखं स्यात् । जलाशयारंभेऽपि मकरार्कतस्त्रिभिराश्ववस्थैर्के विलोमत ऐ-
शान्यां राहुमुखं स्यात् । मेषादितः त्रिभिर्वायव्यां कर्कादितस्त्रिभिर्नैर्ऋत्यां तुला-
दितस्त्रिभिराग्नेय्यां राहुमुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह—खात इति । देवाल-
यादिविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुमुखाकांतदिशः सकाशा-
त्पृष्ठवर्तिनी दिक्शुभा भवेत् । यथा देवालयविषये मीनादित्रिराशिस्थितसू-
र्यत्वेन ऐशान्यां राहुमुखं तत्पृष्ठविदिगाग्नेयी तस्यां प्रथमखातप्रारंभः शुभफ-
लद इत्यर्थः । इति राहुमुखचक्रम् । मिथुनादिराशित्रयस्ये सूर्ये राहुमुखं
वायव्यां तत्पृष्ठविदिगैशानी तस्यां खातारंभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधा-
वपि राहुमुखं कस्यां दिश्यस्तीत्यवधार्य तत्पृष्ठविदिशि खातं शुभफलदं कार्य-
मित्यर्थः । यतः सर्पेण विदिग्व्याप्तं यथा ऐशान्यां मुखं वायव्यामुदरं नैर्ऋत्यां
पुच्छमतः खाते आग्नेयी सम्यक् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । यदाह विश्वक-
र्मा—‘इंशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विद्विषु । शेषस्य वास्तो-
मुखमध्यपुच्छं त्रयं परित्यज्य खनेच्च तुर्यम् ॥’ इति । ज्योतिर्भ्रिताम-
णौ—‘वृषार्कादित्रिकं वेद्यां सिंहादि गणयेद् गृहे । देवालये च मीनादि तढागो
मकरादिषु ॥’ इति । वसिष्ठस्तु गृहारंभे वास्तुनरमाह—‘त्रिषुत्रिषु च
मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात् । यद्विद्युखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम् ॥
अन्यदिद्युखगेहं तद्दुःखशोकभयप्रदम् ॥’ इति । ‘चतुर्दिशादिशालायामेष
दोषो न विद्यते ।’ इति । नभस्यादिसंग्रहः सिंहाद्यर्कसंक्रमोपलक्षणेन गेहवा-
स्तुविदिशि खननार्थः । नरवास्तुस्तु गृहस्य तत्तद्विद्युखार्थः । तत्र खातारं-
भादिनक्षत्राण्याह मांडव्यः—‘अधोमुखेर्भैर्विदधीत खातं शिलास्तथा चोर्ध्व-
मुखैश्च पटम् । निर्धुश्चुखैर्द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्धुवक्षैः ॥’ इति ।
खातं भूमिशोधनम् ॥ १९ ॥

	ऐशान्याम्	वायव्याम्	नैर्ऋत्याम्	आग्नेय्याम्
देवाल्यारंभः	मीनमेपवृषभ- स्थिते सूर्ये रा- हुमुखम्	मिथुनकर्कसि- हस्थे सूर्ये रा- हुमुखम्	कन्यातुलावृ- श्चिकस्थे सूर्ये राहुमुखम्	धनुमेकरकुम्भ- स्थिते सूर्ये राहुमुखम्
गृहारंभः	सिंहकन्यातुला- स्थिते सूर्ये रा- हुमुखम्	वृश्चिकधनुर्मे- करस्थे सूर्ये राहुमुखम्	कुम्भमीनमेप- स्थिते सूर्ये राहुमुखम्	वृषभमिथुन- कर्कस्थे सूर्ये राहुमुखम्
जलाशयारंभः	मकरकुम्भमीन- स्थिते सूर्ये रा- हुमुखम्	मेषवृषभमि- थुनस्थे सूर्ये राहुमुखम्	कर्कसिंहक- न्यास्थिते सूर्ये राहुमुखम्	तुलावृश्चिक- धनुःस्थे सूर्ये राहुमुखम्

अथ गृहकूपादिनिर्माणदिगवस्थित्या फलं शालिनीछंदसाह—

कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्थनाशश्चैशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः ।

स्नानोर्नाशः स्त्रीविनाशो मृतिश्च संपत्पीडाशत्रुतः स्याच्च सौख्यम्॥

कूपे इति ॥ 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' इति वास्तुशब्दः पुंलिङ्गेऽपि । वास्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे जलकूपे कृते सति स्वामिनोऽर्थनाशः स्यात् । अथैशान्यादिषु सृष्टिमागैणाष्टसु दिक्षु पुष्टिरित्यादिफलम् । यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः पूर्वस्यां कूपे ऐश्वर्यवृद्धिः आग्नेय्यां कूपे पुत्रनाशः दक्षिणस्यां कूपे स्त्रीविनाशः नैऋत्यां कूपे गृहकर्तुर्मृतिः पश्चिमायां कूपे सम्यक् शोभनं वायव्यां कूपे शत्रुतः सकाशात्पीडा उत्तरस्यां कूपे सुखं गृहस्वामिन एव न्यासः । उक्तं च वसिष्ठेन—'ऐश्वर्यं पुत्रहानिश्च स्त्रीनाशो निधनं भवेत् । संपच्छत्रुभयं सौख्यं पुष्टिः प्रागादितः क्रमात् ॥' इति ॥ २० ॥

कूपे कृते गृहमध्ये करिष्यमाणानामुपकरणगृहाणां दिक्परत्वेन करणं वसंततिलकाछंदसाह—

स्नानाशिपाकशयनास्त्रभुजश्च धान्य-

भांडारदैवतगृहाणि च पूर्वतः स्युः ।

तन्मध्यतस्तु मथनाज्यपुरीषविद्या-

भ्यामाख्यरोदनरतौषधसर्वधाम ॥ २१ ॥

स्नानेति ॥ पूर्वतः पूर्वाद्यष्टदिक्षु स्नानगृहादीनि गृहाणि स्युः । यथा पूर्वस्यां स्नानगृहम् आग्नेय्यां पाकगृहं दक्षिणस्यां शयनगृहं नैऋत्यां शस्त्रगृहं पश्चिमायां भोजनगृहं वायव्यां धान्यसंग्रहगृहम् उत्तरस्यां भांडारस्य द्रव्यस्य गृहम् ऐशान्यां देवतगृहं स्यादित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'ऐश्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयः । याम्यायां शयनं वेश्म नैऋत्यां शस्त्रमंदिरम् ॥ बारुण्यां भोजनगृहं वायव्यां धान्यमंदिरम् । उदीच्यां हाटकं सन्न ऐशान्यां देवमंदिरम् ॥' इति हाटकस्य सुवर्णस्येदं हाटकम् । कश्यपोपि—'प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयः । शयनं याम्यदिग्भागे नैऋत्यां शस्त्रमंदिरम् ॥ प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागेऽन्नसंग्रहम् । भांडारसदनं सौम्ये त्वेशान्यां देवतालयम् ॥' इति । नारदस्तु विशेषमाह—'भाण्डागारं तूत्तरे स्याद्वायव्यां पशुमंदिरम् ॥' इति । विश्वकर्मा पुनराह—'उत्तरस्यां जलस्नानं पूर्वस्यां श्रीगृहं तथा । तन्मध्यतः' इति । पूर्वाद्यष्टदिक्षु तन्मध्यतस्तयोर्दिग्विदिशोर्मध्ये अष्टसंख्याके मथनाद्यष्टां गृहाणि स्युः । यथा पूर्वोऽग्नेययोर्मध्ये मथनस्य दध्वालोडनस्य गृहम् । आग्नेयीदक्षिणयोर्मध्ये आज्यस्य घृतसंग्रहस्य गृहं दक्षिणनैऋत्योर्मध्ये पुरीषस्य विद्यात्यागाय गृहं नैऋतिपश्चिमयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य गृहं पश्चिमवायव्योर्मध्ये रोदनस्य गृहं उत्तरवायव्योर्मध्ये रतस्य

संभोगस्य गृहम् उत्तरैशान्योर्मध्ये औषधस्य गृहम् ऐशानीप्राच्योर्मध्ये उक्त-
व्यतिरिक्तसर्ववस्तूनां धाम गृहं कार्यं स्यादित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘इन्द्रा-
श्वोर्मथनं मध्ये याम्याश्वोर्धृतमंदिरम् । यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्याग-
मंदिरम् । राक्षस्यांबुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मंदिरम् । तोयेशानिलयोर्मध्ये
रौदनं मंदिरं स्मृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये संभोगस्यैव मंदिरम् । उत्तरेशा-
नयोर्मध्ये त्वौषधागारमुच्यते । पुरंदरेभ्योर्मध्ये सर्ववस्तुसुसंग्रहम् । सदनं
कारयेदेवं क्रमादुक्तानि षोडश ॥’ इति । कश्यपोपि—‘इन्द्राश्वोर्मथनं
गेहं यमाश्वोर्धृतमंदिरम् । पुरीषत्यागसदनं मध्ये राक्षसकालयोः ॥ विद्या
जलेशनैर्ऋत्योर्मध्ये च सदनं स्मृतम् । रौदनं सदनं नूनं जलापीशसमी-
रयोः ॥ नवरत्नालयं मध्ये कुबेरेश्वरयोस्तथा । इंद्रेशयोर्धोन्यगृहम्’
इति ॥ २१ ॥

अत्र गृहारंभप्रसक्तानुप्रसक्तसामान्यतः प्राग्लघ्वलमप्यभिधायेदानीमार-
ब्धगृहस्य ग्रहाणां नियतस्थानावस्थित्यनियतायुर्दाययोगद्वयमुपजातिकयाह—

जीवार्कविच्छुक्रशनेश्वरेषु लग्नारिजामित्रसुखत्रिणेषु ।

स्थितिः शतं स्याच्छरदां सिताकारेज्ये तनुच्यंगमुते शतं द्वे २२

जीवेति ॥ अत्र योगद्वये ग्रहस्थानथोर्यथासंख्यं संबंधः । यथा जीवो
लग्ने अर्कः सूर्यः पष्ठे विदुधो जामित्रे सप्तमे शुक्रश्चतुर्थे शनेश्वरस्तृतीये एवं
नियतस्थानावस्थितग्रहसहिते लग्ने प्रारब्धस्य गृहस्य स्थितिरव्दशतं वर्षशतं
स्यात् अयमेको योगः । यदाह श्रीपतिः—‘उदये गुरुरस्तगृहे शशिजो बुधः
सहजे तु शनिः’ इति । अथ द्वितीयो योगः । सित इति । शुक्रो लग्ने अर्क-
स्तृतीये अरो भीमः पष्ठे इज्यः पंचमे एवंविधे लग्ने प्रारब्धगृहस्थितिर्द्वे शते
शतद्वयं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—‘लग्ने भृगुः पुत्रगतश्च जीवः पष्ठे कुज-
स्तिग्मकरस्तृतीयः । निवेशने यस्य गृहस्य तद्धि शतद्वयं तिष्ठति वत्सरा-
णाम् ॥’ इति ॥ २२ ॥

अथान्यन्नियतायुर्दाययोगद्वयमिंद्रवंशाच्छंदसाह—

लग्नांबरायेषु भृगुज्ञमानुभिः केंद्रे गुरौ वर्षशतायुरालयः ।

बंधौ गुरुर्व्योम्नि शशी कुजार्कजौ लाभे तदाशीतिसमायुरालयः ॥

लग्नेति ॥ अत्रापि योगद्वये स्थानग्रहथोर्यथासंख्यं संबंधः । लग्ने भृगुः
दशमे बुधः एकादशे सूर्यः लग्नव्यतिरिक्तकेंद्रे गुरुः स्यात्तदैवंविधे योगे प्रार-
ब्धालयो गृहं वर्षशतमायुरवस्थानं यस्य तादृशः स्यात् । यदाह श्रीपतिः—
‘शशांकजीवौ खरसातलस्थौ’ इति । आलयशब्दः पुल्लिङ्गः ‘गृहाः पुंसि च
भृशयेव निकाट्यनिलयालयाः’ इत्यमरः । पुंसि च संबध्यते रूपभेदेन वा
पुल्लिङ्गः । अतएव नैषधीये प्रयुक्तः ‘निशि माणिक्यमया यदालयाः’ इति ‘पंक्तिः
३०

विंशति' इत्यादिना सूत्रेण अशीतिशतशब्दौ संख्यावाचिनौ निपातितौ । अथ द्वितीयः । बंधाविति । बंधौ चतुर्थे गुरुः व्योम्नि दशमे चंद्रः कुजार्कजौ मंग-
लशनेश्चरावेकादशे तदा गृहमशीतिसमा वर्षोण्यायुर्यस्य तादृशं स्यात् ॥२३॥

अथ लक्ष्मीयुक्तगृहयोगत्रयमनुष्टुभाह—

स्वोच्चे शुके लग्नगे वा गुरौ वेष्मगतेऽथवा ॥

शनौ स्वोच्चे लाभगे वा लक्ष्म्या युक्तं चिरं गृहम् ॥ २४ ॥

स्वोच्चेति ॥ स्वोच्चस्थे मीनस्थे शुके लग्नगते गृहं चिरं लक्ष्म्या युक्तं स्यात् ।
अथवा स्वोच्चस्थे कर्कस्थे गुरौ चतुर्थस्थानगते सति तादृशमेव गृहम् । अ-
थवा स्वोच्चस्थे तुलारस्थे शनावेकादशस्थानगोपि लक्ष्मीयुक्तं गृहं स्यादेतत्प्र-
त्येकं योगत्रयम् । यदाह श्रीपतिः—'स्वोच्चवर्तिनि गते विलम्बगे देवमं-
त्रिणि रसातलेऽथवा । स्वोच्चगे रविसुतेऽथवायगे स्यात्स्थितिश्च सुचिरं सह
अग्न्या ॥' इति ॥ २४ ॥

अथ ग्रहस्य परहस्तगामित्वयोगमनुष्टुभाह—

धूनांवरे यदैकोऽपि परांशस्थो ग्रहो गृहम् ।

अब्दांतः परहस्तस्थं कुर्याच्चेद्वर्णपोऽबलः ॥ २५ ॥

धूनांवरे इति ॥ एकोपि ग्रहोऽयुक्तपृष्ठशुभफलदाता परांशस्थः शत्रुनवां-
शस्थितः सन् यदि धूने सप्तमः स्यादथवांवरे दशमे स्यात्तदा स ग्रहस्तद् गृहं
प्रारब्धमब्दांतवर्षमध्ये एव परहस्तस्थमन्यहस्तगामि कुर्याच्चेद्वर्णपो ब्राह्मणादि-
वर्णस्वामी 'विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ' इत्यभिहितः स चेदबलः स्यात् । उक्तंच
वसिष्ठेन—'एको ग्रहश्चेत्परभागवर्ती जायागतः कर्मगतोऽथवा स्यात् ।
करोति गेहं परहस्तयातं करोति वर्षाद्विबलः सखेटः ॥' इति । खेटो वर्ण-
स्वामी । तदुक्तं श्रीपतिना—'एकोपि नूनं परभागवर्ती वियत्स्मरस्था ख-
चरोच्चमध्ये । करोति गेहं परहस्तयातं स्याद् दुर्बलश्चेदिह वर्णनाथः ॥' इति ।
यदा तु वर्णाधीशः सबलः स्यात्तदा परहस्तगामि न स्यादित्यर्थतः सिद्धम् ॥२५॥

अथ गृहारंभे नक्षत्रविशेषेण च फलविशेषाच्छुभसूचकं फलविशेषयोग-
द्वयं वसंततिलकाहंदाह—

पुष्यध्रुवेंदुहरिसर्पजलैः सजीवै-

स्तद्वासरेण च कृतं सुतराज्यदं स्यात् ।

द्रीपाश्वितक्षिवसुपाशिशिवैः सशुकै-

वारैः सितस्य च गृहं धनधान्यदं स्यात् ॥ २६ ॥

पुष्येति ॥ पुष्यः ध्रुवाणि च प्रसिद्धानि इंद्रुर्मुगः हरिः श्रवणं सर्प आ-
श्लेषा जलं पूर्वाषाढा एतैर्नक्षत्रैः सजीवैः गुरुयुक्तैर्गुर्वर्षिष्ठितैः तद्वासरेण गृह-

स्पतिवासरेण कृतं कर्तुमारब्धं गृहं सुतान्पुत्रान् राज्यं च ददाति तादृशं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘इज्योत्तरात्रयाहीन्दुविष्णुधातुजलोद्भुपु । गुरुणा सहितेष्वेपु कृतं गेहं श्रिया युतम् ॥’ इति । वारेण गृहफलविशेषश्च नारदवाक्ये—‘श्रवणापादयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरात्रये । गुरुवारे कृतं वेदम राजयोग्यमिहोच्यते । तद्गृहे जातपुत्रस्य राज्यं भवति निश्चयात् ॥’ नक्षत्रभेदो वचनप्रामाण्यात् । द्वीशेति । द्वीशं विशाखा अश्वि अश्विनी तक्षि त्वाष्ट्रं वसु धनिष्ठा पाश्री शतभं शिव आर्द्रा एतैर्नक्षत्रैः सशुक्रैः शुक्रसहितैः सितस्य शुक्रस्य वारे कृतं गेहं धनानि सुवर्णादीनि धान्यानि तंदुलादीनि तानि ददाति तादृशं गृहं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘द्विदैवत्वाष्ट्रवारैश्चरुद्रादित्यवसुद्भुपु । शुकेण सहितेष्वेपु कृतं धान्यप्रदं गृहम् ॥’ इति । नारदोपि—‘अश्विनीशततारासु विशाखाभाद्रचित्रके । धनिष्ठादितिसंयुक्ते संयुक्ते शुक्रवासरे ॥ गृहं नाटकशालाख्यं देवागारं कृतं शुभम् । तद्देशमनि प्रजातस्तु कुवेरसदृशो भवेत् ॥’ इति । अत्रापि नक्षत्रभेदे प्राग्वदेव समाधिः ॥ २६ ॥

अथान्यद्योगद्वयमशुभदातु इन्द्रवज्राच्छंदसाह—

सारैः करेज्यात्यमघांशुमूलैः कौजेहि वेश्याग्निसुतार्तिदं स्यात् । सज्ञैः कदास्यार्यमतक्षहस्तैर्ज्ञस्यैव वारे सुखपुत्रदं स्यात् ॥ २७ ॥

सारैरिति ॥ हस्तपुष्यरेवतीमघापूर्वापादामूलैः सारैर्मंगलयुक्तैः कौजे भौमसंबंधिनि अहि वारे च कृतं वेदम गृहमग्निसुतार्तिदमग्निपीडा पुत्रपीडा च तां ददाति तादृशं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘पितृमूलेज्यभाग्यार्कपौष्णभेषु च यत्कृतम् । कुजेन सहितेष्वेपु गृहं संदह्यतेऽग्निना ॥’ इति । नारदोपि—‘मूलं च रेवती चैव कृत्तिकापादमेव च । पूर्वाफाल्गुनिहस्तश्च मघा चैव तु सप्तके ॥ एषु भौमेन युक्तेषु वारे तस्यैव वेदम यत् । अग्निना दह्यते कृत्स्नं पुत्रनाशश्च जायते ॥’ इति । अत्र विशेषमाह वसिष्ठः—‘अग्निनक्षत्रगे सूर्ये चंद्रं वा संस्थिते यदि । निर्मितं मंदिरं नूनमग्निना दह्यतेऽचिरात् ॥’ इति । आवश्यकत्वाद्द्विहितनक्षत्रानुपलब्धौ मध्यमेषु भेषु गृहारंभः प्राप्तः स कृत्तिकायां माभूदिति निषेधः । सूर्यनक्षत्रकृत्तिकायां माभूदिति पूर्वोपि । सज्ञैरिति । रोहिण्यथिन्ध्युत्तराफाल्गुनीचित्राहस्तैः सज्ञैर्बुधयुक्तैर्ज्ञस्यैव वारे च कृतं गेहं सुखदं पुत्रदं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘हस्तार्यमत्वाष्ट्रदक्षचतुरास्येन्दुभेषु च । बुधेन सहितेष्वेपु धनपुत्रसुखप्रदम् ॥’ इति ॥ २७ ॥

अर्जकपादहिर्बुध्न्यशक्रमित्रानिलांतकैः ।

समर्द्धैर्मदवारे स्याद्रक्षोभूतयुतं गृहम् ॥ २८ ॥

अर्जकपादिति ॥ पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदाज्येष्ठानुराधारेवतीखातीभरणीनक्षत्रैः समर्द्धैः शनैश्चरयुक्तैर्मदस्यैव वारे च प्रारब्धं गृहं रक्षोभिर्भूतैश्च

युतं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—‘भजपाद्वितये याम्यामित्रेद्रानिलभेषु च । यत्कृतं शनिसंयुक्ते दिद्यते यक्षराक्षसैः ॥’ इति । दिद्यते उपचीयते ‘दिह उपचये’ इति धातुः । नारदोपि—‘ज्येष्ठानुराधके चैव भरणीस्वातिपूर्वभे । धनिष्ठास्वपि ऋक्षेषु शनिस्तिष्ठेद्दिनस्य च ॥ कृपणो नामतः प्रोक्तो धनधान्यादिके गृहे । पुत्रो जातोथवा तस्मिन्गृह्यते यक्षराक्षसैः ॥’ इति । अयं निष्कृष्टोऽर्थः । पूर्वं गृहारंभे नक्षत्राणि अवधायानि ततो वृषवास्तुके शोध्यानि पश्चादिदं योगपंचकं विचार्यमेवं सति गृहारंभ उक्तफलदाता भवेत् । अयं सर्वोपि गृहविचारः प्रासादवापीकूपादिषु ध्येयः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—‘प्रासादेष्वेवमेव स्याद्वापीकूपेषु चैव हि’ इति । प्रासादो देवगृहम् ॥ २८ ॥

अथ केषांचिन्मतेन द्वारचक्रं सफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सूर्यर्क्षाद्युगमैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणमै-
नर्गैरुद्वसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् ।

देहल्यां गुणमैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदमैः

सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य मुधिया द्वारं विधेयं शुभम् ॥२९॥

सूर्यर्क्षादिति ॥ अत्र द्वारस्य चत्वारः पाषाणा आवश्यकः द्वौ ऊर्ध्वाधो-
भावेनावस्थितौ समावस्वपरिमाणौ । भाषया उत्तरंगद्वयूर्ध्वावस्थितस्य संज्ञा ।
अधोवस्थितस्य तु देहलीति सर्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वद्वये स्थितौ महाप-
रिमाणौ उच्चत्वेन साहस्येति भाषया द्वयोरपि संज्ञा । एवं दीर्घचतुरस्रद्वारं
भवति । पाषाणासंभवे तु काष्ठादेरपि तत्र द्वारे विकीर्षिते सूर्याधिष्ठितनक्ष-
त्राद्युगमैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्यवस्थितैः सद्भिः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं फलं स्यात् ।
ततस्तदग्रिमैर्नागैः कोणमैर्द्वयोरवस्थित्या चतुष्कोणेष्ववस्थितैरष्टसंख्याकैर्नक्ष-
त्रैरुद्वसनं तद्द्वारगृहं सर्वदा जनवासरहितं स्यात् । ततस्तदग्रिमैर्गजमितैरष्ट-
भिर्भैः शाखासु भाषया साहरइति नाम तत्रावस्थितैर्गृहस्वामिनः सौख्यरूपं
फलं स्यात् । ततस्तदग्रिमैर्गुणमैश्चिभिर्नक्षत्रैर्देहल्यामवस्थितैर्गृहपतेर्मृतिः स्यात् ।
ततस्तदग्रिमैर्वेदमैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैर्मध्ये स्वरूपेऽवकाशे स्थितैः सौख्यं स्यात् ।
फलितार्थमाह । चक्रमिति । इदं द्वारचक्रं विलोक्य मुधिया शुभं शुभफल-
दातृ द्वारं विधेयं कर्तव्यम् । तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे—‘द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि
भाषितं विश्वकर्मणा । सूर्यभाजचतुष्कं तु द्वारयोपरि विन्यसेत् । द्वे द्वे कोणे
प्रदातव्ये शाखायुगे द्वयं द्वयम् । अधश्च त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रति-
ष्ठिताः ॥ राज्यं स्यादूर्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वसनं भवेत् । शाखायां लभते ल-
क्ष्मीमधश्चैव मृतिं लभेत् ॥ मध्यगेषु लभेतसौख्यं चिंतनीयं सदा बुधैः ॥’
इति । द्वारचक्रं यथा । अथ द्वारस्थापनम् । ‘द्वारस्थापननक्षत्राण्युच्यन्तेऽभिनि-
चोत्तरा । हस्तपुण्यश्रुतिमृगाः । स्वाती पूणि च रोहिण्यां द्वारशाखावरो-
पणम् ॥’ इति ज्योतिर्निबंधेऽभिहितत्वात्तिथयोपि तत्रैवाभिहिताः । ‘पं-

चमी धनदा चैव शुनिन्दवसौ शुभम् । प्रतिपत्सु न कर्तव्यं कृते दुःखमवाप्नु-
यात् ॥ द्वितीयायां द्व्यहानिः पशुपुत्रविनाशनम् । तृतीया रोगदा ज्ञेया
चतुर्थी भंगकारिणी ॥ कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी । विरोधकृदमा
पूर्णा न स्याच्छाखावरोपणम् ॥' इति । एवं सति विरुद्धतिथिं विहाय विहित-
तिथिषु विहितभेषु च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफलदातृ
स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थ इति शिवम् ॥ २९ ॥

अथ गृहारंभप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतमुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ
गृहनिर्माणप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने
गृहनिर्मितिप्रकरणं संपूर्णतामध्यगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्वत्पुत्रगोविंदज्यो-
तिर्विद्वरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारा-
भिधायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

गृहप्रवेशप्रकरणं त्रयोदशम् ।

लंबोदरं नमस्कृत्य गोविंदेन विदां मुदे ॥

गृहप्रवेशप्रकरणं सम्पद्व्याख्यायतेऽतिमम् ॥ १ ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र चतुर्धाप्रवेश इत्युक्तं प्रागस्माभिः ।
तत्र नववधूप्रवेशो विवाहप्रकरणांतंभिहितः । अन्यप्रवेशत्रयमुहूर्तोत्रामि-
धीयते । ननु 'यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनम्' इत्यादिना सुपूर्वप्रवेशस्याभिहि-
तत्वात्प्रवेशद्वयमेव वक्तव्यं स्यान्नतु प्रवेशत्रयमिति । उच्यते । यात्रां कृत्वा प्रति-
निवृत्तस्य भूपदेरासु मुहूर्तं नगराद्वहिः स्थातुमशक्नुवतो देवादागतवृष्ट्या-
द्यभिभूतस्य यथाकथंचिच्छुभाशुभप्रकरणोक्तां पंचांगशुद्धिं विचार्योक्तयथा-
विहितनक्षत्रैरेव प्रशस्तः प्रवेशोभिहितः ननु विशिष्य तादृशे प्रवेशे कालशु-
द्धिर्वांकेत्यतः सुपूर्वस्याभिधानम् । तत्रापूर्वप्रवेशसुपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्ध्य-
दिकर्मिद्ववंशाब्दसाह—

सौम्यायने ज्येष्ठतप्तोत्तमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे ।
स्याद्वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलशोपचयोदये स्थिरे ॥१॥

सौम्यायने इति ॥ एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु पदार्थेषु ससु नृपतेर्या-
त्रातिवृत्तौ अथवा नवे नूतनोत्थापिते गृहे वेशनं 'विश प्रवेशने' प्रवेशनं
स्यात् । सौम्यायने उत्तरायणे । अत्र शुक्रगुर्वस्तादिको दोषो 'वाप्या-
रामतडाग' इत्यादिनोक्त इति न पुनरुक्तः । एवं 'गीर्वाणांबुप्रतिष्ठा'
इत्यादिना दक्षिणायननिषेधोपि अतः परिशेषात्सौम्यायनग्रहणे सिद्धे
तदुक्तिर्मदबुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्त्यर्था । उक्तं च वसिष्ठेन—'अथ प्रवेशो
नवसन्नश्च सौम्यायने जीवसिते बलाढ्ये' इति । बलाढ्ये उदिते । नार-
देनापि—'अथ सौम्यायने कार्यं नववेद्मप्रवेशनम् । राज्ञां यात्रातिवृत्तौ वा'
इति । केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतःसिद्धायां वोत्थापितं गृहं
नूतनमित्युच्यते । ज्येष्ठेति । माघफाल्गुनवैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे
प्रवेशनं शुभम् । यदाह नारदः—'माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभ-
नः । प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्तिकमासयोः ॥' इति । सौम्यो मार्ग-
शीर्षः । मध्यमोक्तिरावश्यकविषया । चांद्रमासफलान्याह वसिष्ठः—'माघे-
ऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुने च । चैत्रेयहानिर्धनधान्य-
लाभो वैशाखमासे पशुपुत्रलाभः ॥ ज्येष्ठे च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः श-
त्रुभयप्रदश्च । शुक्ले च पक्षे सुतरां विवृद्ध्यै कृष्णे च यावद्दशमी च तावत् ॥'
इत्याद्युक्तेरेव ग्रंथकृता पक्षविशुद्धिर्नोक्ता तिथिवारशुद्धिश्चाग्रे वक्ष्यते ।
वसिष्ठेन तु गृहप्रवेशे सौरमानमनूय दूषितम् । यथा—'मृगादिपङ्कशिषु
संस्थितेर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव । कुंभं विनान्येष्वपि केचिदुच्यते सौरमिष्टं
खलु सन्निवेशे ॥' इति । अस्यार्थः । नूतनगृहप्रवेशो मकरादिपङ्कशिसंस्थिते
सूर्ये शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु विहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभः ।
ननु 'अथ प्रवेशो नवसन्नश्च सौम्यायने' इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्युक्त-
त्वात्किमित्येतत्पुनरुक्तमित्यत आह—कुंभं विनेति । सत्यप्युत्तरायणे कुंभसं-
क्रांतौ नूतनगृहप्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः । नन्विदं पूर्वापर-
विरुद्धम् । तथाहि 'माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशः' इत्यादिना माघफाल्गुनयो-
श्चांद्रमासयोः शुभफलाभिधानात्तत्रैव च कुंभसंक्रांतिसद्भावाद्भयोरन्यतरस्या-
शुभत्वं प्रतिपाद्यते । उभयमासनिर्मुक्तः कुंभस्तु नास्त्येवेति चेत् । उच्यते ।
संति हि द्विविधाश्चांद्रमासाः शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फाल्गुनपूर्णि-
मोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात्तस्य च विरुद्धफलत्वात्तद्विषय-
कोऽयं कुंभसंक्रांतिनिषेधः । चांद्रमासस्य शुक्लादिकृष्णाद्यभिधायकानि
वाक्यानि गृहारंभप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्वे
ज्ञापकः । अथ कर्कादिसंक्रांतिषु मतांतरमाह—अन्येष्वपि । केचिदाचार्या
अन्येष्वपि कर्कादिपङ्कशिसंस्थिते सूर्येपि नवग्रहप्रवेशः कार्य इत्युचुः । तदेत-
द्द्वंद्वसौपूर्विकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं स्वयमेव 'नवप्रवेशे त्वथ कालशु-
द्धिर्न द्वंद्वसौपूर्विकयोः कदाचित्' इति । नूतनगृहगारप्रवेशविषयं वा
तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'गृहारंभोदितैर्मासैर्धिष्यैर्वैरविशेद्गृहम् । विशेषे-

स्त्वौम्यायने हर्म्यं तृणागारं तु सर्वदा ॥' इति । अतएव—'कुलीरकन्धका-
कुम्भे दिनेशे न विशेषः । ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा सुराविष ॥'
इति गुरुवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयम् । ननु पीयूषधारादिषु विरुद्धफलेषु चांद्र-
मासेषु विहितसंक्रांतिसंज्ञायां नूतनगृहप्रवेशः कार्यो वा न वेत्यत आह—न
सौरमिति । खलु निश्चयेन सौरं मानं सन्निवेशे गृहप्रवेशे नेष्टं न शुभफल-
दम् । विरुद्धशुभफलयोश्चांतुसौरमासयोः साहित्ये विहितचांद्रमासैरेव गृह
प्रवेशः कार्यं इत्यलमतिप्रसंगेन । द्वाः स्थेति । द्वारनक्षत्राणि 'भानि स्थाप्या-
न्यब्धिदिक्षु' इत्यादिनोक्तानि मृदूनि ध्रुवाणि चोद्भूतानि प्रसिद्धानि । द्वाः-
स्थानि च तानि मृदुध्रुवोद्भूतानि चेति कर्मधारयः । तादृशैर्भैः प्रवेशनं हितं
स्यात् । अयमर्थः । यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्य द्वारं यद्दिग्गभिमुखं
तद्दिग्गभिमुखं विहितैः प्रवेशः कार्यः । यदाह वसिष्ठः—'यद्दिग्द्वारं मंदिरं
तद्दिग्गभिमुखं विहितैः स्यात्संप्रवेशो न सर्वैः ॥' इति । उक्तशेषाह स एव—'चि-
त्रोत्तराधातृशशांकमित्रवस्त्ववारीश्वरभेषु नूनम् । आयुर्धनारोग्यसुपुत्रपौत्र-
सत्कीर्तिदः स्यान्निविधः प्रवेशः ॥' इति । नारदोपि—'वस्त्रिज्यात्थेषु व-
रुणावाहमित्रस्थिरोद्भुषु । शुभः प्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानयोः ॥' इति ।
अत्र पुण्यधनिष्ठाशततारकाग्रहणं जीर्णगृहप्रवेशविषयम् । उक्तं च उद्योतिः-
प्रकाशे—'प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवमंत्रैः सुखासये । पुण्यस्थानीयुतैस्तेष्व
जीर्णैः स्याद्वासावद्वये ॥' इति । एतद्व्यंक्यद्वयमिष्यते वक्ष्यति । अमुमेवा-
शयं मनसि निधायाह श्रीपतिः—'शुभः प्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवाख्यैः क्षिप्रै-
श्वरैः स्यात्पुनरेव यात्रा । उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी विशाखासु विना-
शमेति ॥ कृत्तिकासु भवनं कुशासुना दह्यते प्रविशतां न संशयः । यन्मुखं
च सदनं हि तत्कुरुद्वारभेषु शुभकृतप्रवेशनम् ॥' इति । वसिष्ठोपि—
'अर्कानिलेयादितिदलविष्णु ऋक्षे प्रविष्टं नवमंदिरं यत् । अद्वययात्तत्परह-
स्तयातं शेषेषु विष्णुषु च मृत्युदं स्यात् ॥' इति । प्रवेशलक्षणायाह—जन्म-
क्षेति । जन्मक्षं जन्मराशिः जन्मलग्नं प्रसिद्धं ताभ्यामुपचये तृतीयपष्ठैकादश-
दशमस्थेऽन्येषु तथा स्थिराख्यराशिषु लग्नगतेषु सत्सु नवगृहप्रवेशनं शुभम् ।
यदाह वसिष्ठः—'कर्तुर्विलम्बादथ जन्मराशेर्लग्नस्थितो राशिरिति प्रदिष्टः ।
निर्व्याधिदारिद्र्यशस्कराश्च सुहृत्सुतश्चो रिपुनाशनश्च ॥ कलत्रहंता निघन-
प्रदश्च रोगप्रदः सिद्धिकरोऽर्थदश्च । क्रमाच्च वैरामयदः क्रमेण सदैव नूनं
त्रिविधः प्रवेशः ॥' इति । अतो निष्कृष्टमर्थमाह गृहप्रवेशो राजमार्तंडः—
'कर्तुमोपचयगाश्च विलम्बे राशयः शुभफलाय भवन्ति' इति । नारदोपि—
'कर्तुर्जन्मभल्लभे वा ताभ्यामुपचयेपि वा । प्रवेशलग्नं स्याद्द्विरन्यभे शोकनि-
स्वनः ॥' इति । पुनर्वसिष्ठः—'सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथवा
ब्रह्मगृहे विलम्बे' इति । सौम्ये सौम्यग्रहयुक्ते ब्रह्मगृहे द्विस्त्रिभवावराशौ । अत्र
विवाहप्रकरणोक्ता एकविंशतिमहादोषा वर्ज्या इत्यपि ध्येयम् । एकविंशतिदो-
षानुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तम्—'कर्तुर्नाशो गृहप्रवेशे पतिनाशनम्' इति ॥१॥

अथ जीर्णगृहादिविषयकप्रवेशविशेषमिन्द्रवज्राच्छंदसाह—

जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि
मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत्स्यात् ।
वेशांबुपेज्यानिलवासवेषु
नावश्यमस्तादिविचारणाऽत्र ॥ २ ॥

जीर्णे इति ॥ जीर्णे पुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽथवा सिद्धे एव गृहेऽग्न्यादि-
भयादक्षिणतः भयं दाहः आदिशब्देन बहुवृष्टिपातभयं राजकोपो वा इत्या-
द्युपद्रवैः पतिते गृहे पुनरपि सम्यक् नवे कृते उत्थापिते गृहेऽपि प्राक्पद्योक्ता-
सर्वेऽपि मासास्तादृशगृहप्रवेशे ध्येयाः । किंच मार्गोर्जयोः मार्गशीर्षकार्तिक-
योश्च श्रावणिकेऽपि श्रावणे मासि वेशः प्रवेशः सत् शुभफलदः स्यात् । 'श्रा-
वणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः' इत्यमरः । यदाह सनत्कुमारः—'गृहा-
रंभोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद् गृहम्' इति । अत्र सामान्यतो गृहारंभोदिता
मासा गृहप्रवेशेऽभिहितास्ते चेमे 'सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः ।
मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यधनप्रदाः ॥' इति नारदोक्तेः । मार्गशीर्ष-
फाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिका विहिताः । तत्र उत्तरायणे एव गृहप्रवेशस्य
वाक्यान्तरेण विहितत्वात् । श्रावणकार्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभावाद्वि-
रोधेन नूतनजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कथम् । प्रागभिहितनारद-
वाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशसुपूर्वगृहप्रवेशयोर्विधानात् । 'गृ-
हारंभोदितैर्मासैः' इत्यनेन तु सामान्यतस्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधा-
नादुत्तरायणीयाः मासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः । दक्षिणायनीया मासा-
श्रावणादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः । अतएव नारदो मार्गशीर्षका-
र्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह । अर्थादेव जीर्णगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वम-
ध्यवस्यते । अंबुपेति । अंबुपः शततारका इज्यः पुण्यः अनिलः स्वाती वा-
सवं धनिष्ठा एष्वपि भेषु जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहे प्रवेशः शुभः ।
प्राक्पद्योक्तेषु तु भेषु शुभेष्वेति कैमुतिकन्यायादवगम्यते । यदुक्तं ज्योतिः-
प्रकाशे—'प्रवेशे नूतने हर्म्ये ध्रुवमैत्रेः सुखासये । पुण्ये स्वातियुतैस्त्रैश्च
जीर्णे स्याद्वासवद्वये ॥' इति । नावश्यमिति । अत्रैवंविधे जीर्णे गृहे अग्न्या-
दिभयान्नवेऽपि गृहेऽवश्यमस्तादिविचारणा शुक्रास्तगुर्वस्तवात्यवार्धकसिंहस्थ-
गुरुमकरस्थगुरुलुप्तसंवत्सरादीनां दोषाणां विचारणा विचारो नास्ति । अस्ता-
दयः कालदोषाः संतु वा मा वा तथापि गृहप्रवेशः कार्यः । परंतु सोऽपि य-
थाकथंविषंपांगशुद्धिमात्रमंगीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः । वास्तुपूजा
त्वेवंविधेषु गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम् । यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'नि-
त्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने परिधानके । वधूप्रवेशे मांगल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्र-
योः ॥' इति । वसिष्ठेनाप्युक्तम्—'नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वंद्वसौप्-

र्विकयोः कदाचित्' इति । अस्यार्थः नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या । द्वंद्वं द्वंद्वभयाख्यो गृहप्रवेशः सौपूर्विको राज्ञो यात्रासमाप्तौ गृहप्रवेशः तादृशयो-
गृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नपेक्षिता । सति संभवे सुखेनास्तु किंतु
प्रवेशदिनीयपंचांगशुद्धिसहिते सुलभे गृहप्रवेशः कार्यः । पूर्वस्मिन्नाद्ये नूतने
प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा द्वंद्वसौपूर्विकयोरपि कार्येत्यर्थः । नारदस्तु
यात्रानिवृत्तिप्रवेशे कालशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह । तद्वाक्यं प्रागमिहितम् । तदेत-
योर्वाक्ययोरभाव्यकानावश्यकत्वेन व्यवस्था । त्रयाणां गृहप्रवेशानां लक्षण-
मुक्तं वसिष्ठेन—'अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने तु सुपूर्वसंज्ञः ।
द्वंद्वभयस्त्वग्निभयादिजातः प्रवेश एवं त्रिविधः प्रदिष्टः ॥' इति । एतस्या-
ख्यानं यात्रानिवृत्ताविति पद्यव्याकृतावस्ति तत्तत्तत्प्रावधार्यम् । अत्रेदं
ध्येयम् । यत्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं क्रूराक्रांतं क्रूरविद्धं वा तत्सर्वथा
वर्ज्यमिति । उक्तंच वसिष्ठेन—'क्रूरप्रहाषिष्ठितविद्धं च विवर्जनीयं
त्रिविधप्रवेशे' इति ॥ २ ॥

अथ गृहप्रवेशदिनात्प्राकर्तव्यां वास्तुपूजां विवक्षुस्तत्तद्विधायुपजातिका-
पूर्वार्धेनाह—

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलभे वास्त्वर्चनं भूतबलिं च कारयेत् ।

मृद्विति ॥ मृदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि मूलं
च । एषु सप्तदशसु भेषु नक्षत्रेषु वास्तोः वास्तुगुरुपस्थार्चनं भूतबलिं च
कारयेत् । गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात् । पुरोहितो गृहपतिं वास्तुपूजादिकं
कारयेत् 'हकीरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुः कर्मत्वम् । यदाह ऋक्षोच्चयः—
'चित्रा शतभिषा स्वाती हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः । रोहिणी रेवती मूलं श्रवणो-
त्तरफल्गुनी ॥ धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरान्विता । अश्विनी मृगशीर्षं
च अनुराधा तथैव च ॥ वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः । स प्राप्नोति
नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः ॥' इति । वास्तुपूजाप्रकारमाह
वसिष्ठः—'निर्माणे मंदिराणां च प्रवेशे त्रिविधेषु वा । वास्तुपूजा तु कर्त-
व्या यस्मात्तां कथयाम्यतः । गृहमध्ये हस्तमात्रं समंतात्तुल्योपरि । एकाशी-
तिपदं कार्यं तिलैस्तुल्यं सुशोभनम् ॥ एकद्वित्रिपदाः पंच चत्वारिंशत्सुरा-
चिताः ॥ द्वात्रिंशद्वाह्यतो वक्ष्यमाणाश्चांतच्छ्रयोदश । तेषां स्थानानि नामानि
वक्ष्यामीश्वरकोणतः । तत्राग्निः शंभुकोणस्थस्त्वसौ चैकपदेश्वरः ॥ तस्माद्विती-
यः पर्जन्यश्चासावेकपदेश्वरः । जयंतैर्दार्कसत्याख्या भृशश्च द्विपदेश्वरः ॥ आ-
काशवायू परतः क्रमादेकपदेश्वरौ । एवं प्राच्यां नव ज्ञात्वा त्वेवमेवान्यदिक्षु
च ॥ आद्याश्चात्यावेकपदौ द्विपदाः पंच मध्यगाः । पूषाद्यष्टौ यमांताः स्युरम-
रा याम्यभागगाः ॥ आद्याश्चात्यावेकपदौ द्विपदाः पंच मध्यगाः । अष्टौ पितृ-
गणाधीशाः पापांताः पश्चिमेश्वराः ॥ आद्यंतौ द्वावेकपदौ द्विपदाः पंच मध्य-
गाः । रोगादिदित्यंतसुराः सप्त सौम्यदिशि क्रमात् ॥ तत्राधःस्थश्चतुष्को-

जेष्ठीशानादिषु च क्रमात् । आपः सावित्रविजयरुद्राश्चैकपदेश्वराः ॥ मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यैशानादिकोणगाः । आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिपसंशु-
कः ॥ राजयक्ष्मा च चत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः । ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाश्चामरा अमी ॥ अयमा च विवस्वांश्च मित्रः पितृधरः क्रमात् । स्वस्वस्थ-
लेषु देवेषु स्थापितेष्वीदृशं भवेत् ॥ कोणेषु पंच पंचैव चतुर्थैकपदाः सुराः । प्रागादिदिक्षु द्विपदाः पंचपंच यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाः
स्युः समीपगाः । हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयंतः पाकशासनः ॥ सूर्यः सत्यो
भृशाकाशौ वायुः पूषा च वै तथा । गृहर्क्षतः पितृपतिगंधर्वौ भृंगराजकः ॥
भृगः पितृगणाधीशस्तथा दौवारिकाह्वयः । सुग्रीवः पुष्पदंतश्च जळाधीशो
निशाचरः ॥ शेषः पापश्च रोगोहिर्मुखो भल्लाट एव च । सोमसर्पां दित्य-
दिती द्वात्रिंशदमराः स्मृताः ॥ आपश्चैवापवत्सश्च जयो रंभ्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यै तस्य समीपगाः । प्राच्यां छंतरिता देवाः परितो
ब्रह्मणः स्मृताः । अयमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः ॥ मित्रोऽथ राज-
यक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् । आपवत्सोष्टमः पंचचत्वारिंशत्सुरोत्तमाः ॥
ज्ञात्वैवं स्थाननामानि ब्रह्मणा सहितान्यसेत् । वास्तुज्ञो वास्तुमंत्रेण गंधपु-
ष्पाक्षतादिभिः ॥ प्रणवेनार्चयेद्वापि अथवा स्वस्वनामभिः ॥ शुक्लवस्त्रयुगं दद्या-
द्दूषदीपफलं सह ॥ अपूपैर्भूरि नैवेद्यैर्वाद्यैः सह समर्चयेत् । तांबूलं च ततो
दद्यादेवेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥ दत्त्वा पुष्पांजलिं कर्ता प्रार्थयेद्वास्तुपुरुषम् ।
वास्तुपुरुष नमस्तेस्तु भूमिशय्यारत प्रभो ॥ मद्गृहं धनधान्यादिसमृद्धं कुरु
सर्वदा । इति प्रार्थ्य ततो दद्यादक्षिणामर्चकाय च ॥ विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा
स्वयं भुंजीत बंधुभिः । एवं यः कुरुते सम्यग्वास्तुपूजां प्रयत्नतः । आरोग्यं
पुत्रपौत्रादिधनधान्यं लभेन्नरः ॥ वास्तुपूजामकृत्वा यः प्रविशेन्नवमंदिरे ।
रोगान्नानाविधान्क्लेशानश्नुते सर्वसंकटम् ॥' इति वसिष्ठसंहितायां वास्तु-
शांतिः ॥ विशेषस्त्वन्यसंहिताभ्योऽवसेयः । एवं भूतबलिरपि । उपक्रमो-
पसंहाररूपो वास्तुशांतिप्रकारः प्रयोगरत्नादिनाम्नीषु स्वस्वशाखाभेदेन
भिन्नासु पद्धतिषु द्रष्टव्यः ग्रंथविस्तरभयाज्ज्ञेह लिख्यत इत्यलमतिप्रसंगेन ।
केचित्तु पंचांगशुद्धिमात्रयुक्ते, पूर्वदिनएव वास्तुपूजामाहुः । यदाह नारदः—
'विधाय पूर्वदिनसे वास्तुपूजाबलिक्रियाम्' इति । श्रीपतिरपि—'अथ
प्रवेशो नवमंदिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपतीनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने
विधाय वास्वर्चनं भूतबलिं च सम्यक् ॥' इति ॥

अथ लग्नशुद्धिं तिथिशुद्धिं चोपजातिकोत्तरार्धेनैद्रवज्जया चाह—

त्रिकोणकेंद्रायधनत्रिगैः शुभैर्लघ्ने त्रिषष्टायगतैश्च पापकैः ॥ ३ ॥

शुद्धांबुरंध्रे विजनुर्भृत्यौ व्यर्काररिक्ताचरदर्शचैत्रे ।

अग्रैनुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशेद्वेश्म भकूटशुद्धम् ॥ ४ ॥

त्रिकोण इति ॥ शुद्धेति ॥ नवमपंचमचतुर्थे सप्तमदशमैकादशद्वितीय-
यतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः शुभग्रहैरुपलक्षिते पूर्णचंद्रबुधगुरुशुक्रै-
रुपलक्षिते । अत्र चंद्रस्य लग्नराहित्यं ध्येयम् । तथा तृतीयपष्ठैकादशस्थैः पाप-
ग्रहैरुपलक्षिते तथा अर्जु चतुर्थस्थानं रंभ्रमष्टमस्थानं शुद्धे सर्वप्रहरहिते अं-
बुरंभ्रे यस्मिंस्तादृशे लग्ने वेदम गृहमाविशेत् । यदाह वसिष्ठः—‘केंद्रत्रि-
कोणायधनत्रिसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्टायगतैः खलैश्च । लग्नां त्यषष्टमवर्जितेन चं-
द्रेण लक्ष्मीनिलयः प्रवेशः ॥’ इति । अन्यच्च—‘प्रवेशलग्नाच्चिधनस्थितो यः
क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्तारमथ त्रिवर्षाद्व्यष्टवर्षैः शुभराशि-
गश्चेत् ॥’ इति । नारदः—‘स्थिरलग्ने स्थिरे राशौ नैधने शुद्धिसंयुते ।
त्रिकोणकेंद्रखः प्रायसौम्यैरुपाचारिणैः परैः ॥ लग्नांत्यार्यष्टमस्थानवर्जितेन हि-
मांशुना ।’ इति । प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण संबंधः । गुरुः—‘सप्तमं शुद्धमु-
द्गाहे यात्रायामष्टमं तथा । दशमं च गृहारंभे चतुर्थं संनिवेशने ॥’ इति ।
यत्तु श्रीपतिना—‘केंद्रच्छिद्रव्ययैः शुद्धैः क्रूरैः पट्यायैर्गुरौ । लग्ने भृगौ
वा केंद्रे वा स्थिरग्राम्योदये विशेत् ॥’ इति । केंद्रस्य शुद्धत्वमुक्तं तत्पापग्र-
हराहित्यकृतं ध्येयम् । लग्नस्य गुरुभृग्वोरुक्तिस्त्वतिप्राज्ञास्त्याग्निधानार्था ।
कीदृशे लग्ने । विजनुर्भूमृत्यो भं राशिलग्नं च जनुपि जन्मकाले भे जनुर्भे
ताभ्यां मृत्युरष्टमभवनं जनुर्भूमृत्युः विगतो जनुर्भूमृत्युर्यस्मिन् स्वजन्मलग्ना-
त्स्वजन्मराशेर्वाष्टमो राशिः प्रवेशलग्नतो नापेक्षित इत्यर्थः । पुनः कीदृशो
व्यर्काररिक्ताचरदर्शचैत्रे अर्कारौ प्रसिद्धौ वारौ रिक्ता ४१।१२ उपलक्षणत्वा-
द्गघतिथयोपि चरलग्नानि मेपकर्कनुलामकराः उपलक्षणत्वात्तदंशा अपि द-
शोमावास्या चैत्रो मासः । उपलक्षणत्वादापाढोपि । विगता अर्कादयो यस्मिन्
अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—‘न नैधने भेपि न
चाष्टलग्ने पंचेष्टकेष्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशल्लग्नैः शुभेक्षिते वा-
प्यथ संयुते वा । रिक्ताममां दग्धतिथिं दिनेशभूसूनुपद्वर्गमिनेन्दुदष्टम् ।
क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्वभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे ॥’ इति । वारफलमप्याह
स एव—‘दक्षते प्रविशतां च मंदिरं वह्निना नियतमेव वह्निभे । ब्रह्मभूमि-
सुतवासरे तथा शीतरश्मिदिवसे हि वृद्धिदम् ॥ चंद्रमार्यसितवासरेपु च
श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र वि-
द्यते ॥’ इति । एषां निष्कृष्टमर्थमाह श्रीपतिः—‘रिक्तातिथिर्भूंसुतभानु-
वारौ निचाश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेपः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः
प्रवेशे हि तथा तदंशाः ॥’ इति । निषिद्धलग्नफलान्यभिहितानि राजमा-
र्तडे—‘भूपो यात्रा मेघलग्ने प्रवेशे नाशं गच्छेत्कर्कटस्योदये वा । व्याधिं
तौलिन्याश्रिते लग्नवर्तिन्याकेकेरे चामुयाद्धान्यनाशम् ॥’ आकेकेरे मकरे ।
‘लग्नेन्यात्रांशकेऽप्येषामेतद्गुह्यफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो
विदुः ॥’ इति । अन्यानि स्थिराणि द्विस्त्रिभावानि च । उक्तं च वसिष्ठेन—
पंचांगसंशुद्धदिने निशेशताराबले चाष्टकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टि-

युक्ते लभेऽथवा द्वयंगगृहे विक्रमे ॥' इति । विशेषो राजमार्तडे—'निदिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेपमकराः सकुलीराः । कर्तृभोपचयमाश्च विलम्बे राशयः शुभफलाय भवन्ति॥' इति । एतल्लभान्तराशुद्धौ बहुकाकासहिष्णुत्वे वा द्रष्टव्यम् । शुभांशाः वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनानामंशा इत्यर्थः । कर्के तुलांशस्थे स्वरूपतो निषिद्धत्वाद्विशेषांतरमाह वसिष्ठः—'यः क्षीणचंद्रोऽत्यषडष्टसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथवा स्यात् । कर्तुः क्षियं हन्ति स वत्सरेण त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षितश्चेत् ॥' इति । अथ राज्ञां यात्रानिवृत्तिप्रवेशे विशेषो ध्येयः । यत्र मासे यात्रा कृता तस्मान्नवमे मासि यात्रादिनान्नवमे दिने वा प्रवेशो निषिद्धोक्तिः । यदाह गुरुः—'निर्गमान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् ॥' इति । वामं रविमिति । गृहप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं यद्विगमिमुखान्प्रवेश्य गृहाद्वामभागस्थं कृत्वा वेष्टम् गृहं विशेषत् । तथा पुरोमे स्वसंमुखं पूर्णघटं जलपूर्णं कलशमुपलक्षणत्वात्पूर्णाफलादिपूर्णं घटं वा कृत्वा चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ब्राह्मणाश्च सजलकलशानपि ब्राह्मणान्वाप्रे कृत्वा वेष्टम् विशेषत् । अत्र शुक्रः पृष्ठगः कार्यं इत्यनुक्तोपि विशेषो ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—'कृत्वा शुक्रं वामतोऽर्के विप्रान्पूज्यानम्रतः पूर्णकुंभम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्त्रिवर्तनः स्त्रीभिः स्त्रग्वी गीतमालयैर्विशोत्तत् ॥' इति । गुरुस्तु वामगोऽग्रगो वा शुक्रो निषिद्धः किंतु पृष्ठतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह—'पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेषेत्सदा । पुरोगं वामगं वापि शुक्रं कृत्वा विशेषेत् न ॥' इति । अत्र शुक्रस्य दिक्चतुष्टयस्थत्वज्ञानं चेद्रवदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः । तच्च गृहारंभप्रकरणेऽस्माभिरुक्ते । अयं च सर्ववर्णानां त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः । राज्ञां तु यात्रानिवृत्तौ विशेषमप्याह श्रीपतिः—'कृत्वा विप्रान्सजलकलशांश्चाग्रतो वामतोऽर्कः स्नातः स्त्रग्वी विमलवसनो मंगलैर्वंद्योपैः । व्यस्तैर्यात्राकथितशकुनैर्द्वारमार्गेण राजा हर्म्यं पुष्पप्रकररुचिरं तोरणाढ्यं विशेषेत् ॥' इति । कीदृशं वेष्टम् । भकृटशुद्धं भकृटं पष्ठाष्टकादि तेन शुद्धं उपलक्षणत्वाद्विवाहप्रकरणोक्तम् 'वर्णो वश्यं तथा तारा' इत्येवमादिकं च तेनापि शुद्धं ध्येयम् । यदाह वसिष्ठः—'राशिकूटादिकं सर्वं दंपत्योरिव चिन्तयेत् ॥' इति॥३॥४॥

वामो रविर्मृत्युसुतार्थलाभतोऽर्के पंचमे प्राग्वदनादिमंदिरे ।

पूर्णातिथौ प्राग्वदने गृहे शुभो नंदादिके याम्यजलोत्तरानने ५

वाम इति ॥ अष्टमपंचमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पंचसु स्थानेषु स्थिते रवौ सति प्राग्वदनादिमंदिरे प्रवेष्टव्ये । गृहप्रवेशकर्तुर्वामो रविर्ज्ञेयः । तद्यथा यस्मिन् लभे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्मादष्टमं यत्स्थानं तस्मात्पंचसु स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाऽभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः स्यात् । तथा लम्बाद्यत्पंचमं स्थानं ततः पंचसु स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाऽभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः

सूर्यः एवं लग्नाष्टद्वितीयं स्थानं ततः पंचसु स्थानेषु स्थिते सूर्ये पश्चिमाभि-
मुखगृहप्रवेशकर्तुर्नामः सूर्यः । तथैव लग्नाष्टदेकादशं स्थानं ततः पंचसु स्थानेषु
सूर्ये स्थिते उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्नामः सूर्य इत्यर्थः । यथा चक्रोद्धारः ।

गृहप्रवेशचक्रम् ।

पूर्वमुखः	दक्षिणमुखः	पश्चिममुखः	उत्तरमुखः
सूर्यः ८	सूर्यः ५	सूर्यः २	सूर्यः ११
सू० ९	सू० ६	सू० ३	सू० १२
सू० १०	सू० ७	सू० ४	सू० १
सू० ११	सू० ८	सू० ५	सू० २
सू० १२	सू० ९	सू० ६	सू० ३

उक्तं च—‘रश्मिपुत्राद्गनादायापंचस्वर्के स्थिते क्रमात् । पूर्वाशादिमुखं
गेहं विशेषदामो भवेद्यतः ॥’ इति । विश्वकर्माऽपि—‘लग्नाष्टागादितो
दिक्षु द्वाद्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामे विचिन्त-
येत् ॥’ इति । प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्या कोणे चैकः पूर्णानिधाविति
प्राग्वदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णानिधौ पंचम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः
शुभः । नन्दादिके तिथिगणे याम्यजलोत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः । यथा दक्षि-
णाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठ्यामेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः । जलं
पश्चिमदिक् तद्विगभिमुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः
शुभः । उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः
शुभ इत्यर्थः । यद्वाह गुरुः—‘नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमासुखम् ।
जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत् ॥’ इति । मूले नन्दादिके इति पदो-
पादानाद्विक्ताग्रहणं यथा याति तथापि विदिक्षु द्वारनिषेधादिशां च चतुष्टयेन
चतुर्णां द्वाराणां संभवात् स्वरूपतो निषेधाच्च रिक्ताग्रहणासंभवो ध्येयः ।
सोऽपि संमतिवाक्ये स्पष्ट एव ॥ ५ ॥

अथ गृहप्रवेशे कलशवास्तुचक्रं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वक्त्रे भूरविभात्प्रवेशसमये कुंभेऽग्निदाहः कृताः

प्राच्यामुद्रसनं कृता यमगता लाभः कृताः पश्चिमे ।

श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे

रामाः स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः कंठे भवेत्सर्वदा ॥ ६ ॥

वक्त्र इति ॥ कलशस्याष्टधा विभागाः परिकल्प्याः । मुखं कंठो गर्भो गुदं चेति चत्वारो विभागाः भागाः पूर्वादिकपरत्वेन चत्वारो विभागा एवमष्टौ स्युः । तत्र विभागपरत्वेन सूर्यभाक्क्षत्रन्यासे फलमुच्यते । वक्त्रे इति । गृहप्रवेशसमये इति सर्वत्रापि संबध्यते । कुंभे कलशाकृता वास्तुनि रविभात्सूर्याकांतनक्षत्रादिनि त्यल्लोपे पंचमी । रविमारभ्य नक्षत्रन्यास इत्यर्थः । तत्र कलशस्य वक्त्रे मुखे भूरेकं सूर्याकांतनक्षत्रमेव स्थाप्यं तत्फलं गृहस्याग्निदाहः । ततः सूर्यभाक्कृता अग्निमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि फलमुद्रसनं जनवासशून्यं गृहं स्यात् । ततः कृता यमगतास्तदग्निमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि फलं गृहपतेर्लाभो द्रव्यप्राप्तिः । ततः कृताः पश्चिमे तदग्निमाणि चत्वारि भानि पश्चिमायां स्थाप्यानि फलं गृहपतेः श्रीप्राप्तिः । ततो वेदा उत्तरे तदग्निमाणि चत्वारि भानि उत्तरस्यां स्थाप्यानि फलं कलिलोकैः सह गृहसंबंधी निरर्थको झकटः स्यात् । ततो युगमितान्ततोऽग्निमाणि चत्वारि भानि गर्भे कलशमध्ये स्थाप्यानि फलं विनाशः । कस्येत्याकांक्षायां गर्भोपादानाद्भावितानां गर्भाणां विनाश इत्यर्थः । ततो रामास्तदग्निमाणि त्रीणि भानि गुदे बुधे स्थाप्यानि फलं स्थैर्यं गृहपतेर्वहुकालं तत्र गृहे निवासः । ततोऽनलास्तदग्निमाणि त्रीणि भानि कंठे स्थाप्यानि फलं स्थिरत्वं सर्वदा गृहपतेर्भवेत् । एवमभिजिदहितानि सप्तविंशतिभानि स्युः । तदुक्तं विश्वकर्मणा—‘घटाकारं लिखेच्चक्रं रविधिष्यक्रमेण च । मुखकं दिक्षु चत्वारि त्रीणि त्रीणि गुदकंठयोः । एवं चक्रं समालेख्यं प्रवेशार्थं सदा बुधैः ॥’ अत्र चत्वारि इति वीप्सा द्रष्टव्या । दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलक्ष्यते । तथाच बलनिर्देशस्तत्रैव—‘अग्निनाशो मुखे प्रोक्त उद्वासः पूर्वतो भवेत् । दक्षिणे चार्थलाभाय पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत् ॥ उत्तरे कलहश्चैव गर्भे गर्भविनाशनम् । स्थिरता च गुदे कंठे कलशस्य प्रकीर्तिता ॥’ इति । ज्योतिःप्रकाशेपि—‘भूवेदपंचकं त्रिखिः १।४।४।४।४।४।३। प्रवेशे कलशेऽर्कभात् । मृतिर्गतिर्धनं श्रीः स्याद्वैरं शुक् स्थिरता सुखम् ॥’ इति । वेदपंचकं वेदाश्चत्वारस्तेषां पंचकं पंचवारं चत्वारि भानि लेख्यानीत्यर्थः । मृतिरित्यादीन्यष्टौ यथासंख्यं फलानि । अत्र कलशचक्रे शुभफलदस्थाने याते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिग्रहो युक्तस्तत्रापि यद्विमुखे प्रवेशे विधित्सिते तद्विमुखविहितनक्षत्रपरिग्रहः । यथा पूर्वदिमुखगृहप्रवेशे विधि-

त्सिते रोहिणीमृगे ग्राह्ये । दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे उत्तराफाल्गुनीचित्रे एवं पश्चिमाभिमुखे अनुराधोत्तराषाढे एवं उत्तराभिमुखे उत्तराभाद्रपदरेवत्यौ ग्राह्ये इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतएवोक्तं वसिष्ठेन—‘यद्विद्वान् मंदिरं तद्विगर्भै-
रुत्कर्षैः स्यात्सन्निवेशो न सर्वैः ।’ इति । तद्विगर्भैरिति उक्तर्षैरिति चानयोः
सामानाधिकरण्येनान्वयः । भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्तव्यः ।
‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणम्’ इति न्यायाच्च । अत-
एव—‘अर्कनिलयादितिदत्तविष्णुकक्षे प्रविष्टं नवमंदिरं यत् । अद्भुतयात्तत्पर-
हस्तयातं शेषेषु क्षिण्येषु च मृत्युदं स्यात् ॥’ इति निषेधोऽप्युपपन्नो
भवति ॥ ६ ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणोपसंहारं सूचयन् प्रवेशोत्तरकालीनकर्तव्यं विधिमु-
पजात्याह—

एवं सुलग्ने स्वगृहं प्रविश्य वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तम् ।

शिल्पज्ञदैवज्ञविधिज्ञपौरात्राजाऽर्चयेद्भूमिहिरण्यवस्त्रैः ॥ ७ ॥

एवं सुलग्न इति ॥ एवं प्रागुक्तप्रकारेण विचारिते सुलग्ने निर्दूषणे सकल-
युक्ते च शोभनलग्ने स्थिरराश्यादिके राजा वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तं वितान-
नानि वस्त्रमंडपाः पुष्पाणि स्वर्तुजातानि मालत्यादीनि श्रुतिघोषो वेदध्वनिश्च
तैर्युक्तमुपलक्षणत्वात्तोरणाद्यनेकमंगल्यवस्तुसहितमेतादृशं स्वगृहं स्वसत्ताक-
गृहं प्रविश्य शिल्पज्ञान् गृहोत्थापकान् स्थपतिवर्धक्यादीन् दैवज्ञान् ज्योतिर्विदः
विधिज्ञान् पूजाभूतबलिगृहप्रवेशनीयविधिज्ञान् पुरोहितप्रभृतीन् पौरात्राग-
रिकान् पंडितदीनानाथांधकृपणांश्च भूमिहिरण्यवस्त्रैर्यथाशक्या हिरण्येन वा व-
स्त्रैर्वा व्यस्त्रैर्वा समुचितैर्वा उपलक्षणत्वादश्वगजादिभिर्वा अर्चयेत्पूजयेत् । यदाह
वसिष्ठः—‘हृद्यै रभ्यं तोरणस्त्रिवितानैः स्त्रीभिः सखी गीतवाद्यैर्विशेत्तम् ।’
इति । राजमार्तैडेपि—‘भूरि पुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णकलशोपशोभि-
तम् । गंधपुष्पबलिपूजितामरं ग्राह्मणध्वनियुतं विशेषद्रुहम् ॥’ इति । की-
दृशं गृहं प्रवेशयोग्यं न भवतीति वसिष्ठेनाभ्यधायि—‘यद्वास्तुपूजारहितं
त्वदत्तबलित्वनाच्छन्नगृहं विरूपम् । कपाटहीनं न विशेषतस्तत्सर्वापदामा-
लयमेव तत्स्यात् ॥’ इति । नारदोपि—‘अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभो-
जनम् । गृहं न प्रविशेद्धीमान्विपदामालयं हि तत् ॥’ इति । तस्मात्सकपा-
टमुपरिष्ठादाच्छादितं कृतवास्तुपूजं दत्तबलि एव गृहं प्रविशेत् । प्रवेशोत्तर-
कर्तव्यं विधिमाह श्रीपतिः—‘ततो नृपो विप्रसुहृत्पुरोधसः शिल्पज्ञभूगो-
लविदश्च लिङ्गिनः । धनैश्च रत्नैः पशुभिः समर्चयेत्सह्रांधदीनान्पुरवासि-
नस्तथा ॥’ इति शिवम् ॥ ७ ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्ताचिंतामणौ

गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया
मौहूर्तचिंतामणेः ॥ गोविंदेन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने
गृहवेशनप्रकरणं संपूर्णतामगमत् ॥ १ ॥

इति श्रीविद्वद्देवज्ञमुकुटालंकारश्रीमन्नीलकण्ठज्योतिर्विपुत्रगोविंद-
ज्योतिर्विद्वरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारा-
भिधायां गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ १३ ॥

वंशवर्णनप्रकरणम् ।

अथ मुहूर्तचिंतामणेर्ज्योतिषग्रंथस्य समाप्तिं कर्तुंकामो ग्रंथकृतसूचना-
लंकारभूतं स्वपितामहचिंतामणिदेवज्ञवर्णनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

आसीद्वर्मपुरे पडंगनिगमाध्येतृद्विजैर्मंडिते

ज्योतिर्वित्तिलकः फणींद्ररचिते भाष्ये कृतातिश्रमः ।

तत्तज्जातकसंहितागणितकृन्मान्यो महाभूभुजां

तर्कालंकृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः स चिंतामणिः ॥१॥

आसीदिति ॥ प्रसिद्धः चिंतामणिश्चिंतामणिनामा धर्मपुरे विदुर्भेदश-
देशविशेषे नर्मदासमीपवर्तिनि मातृपुराख्ये आसीत् । कीदृशे धर्मपुरे । पडंग-
निगमाध्येतृद्विजैर्मंडिते निगमो वेदः पदं अंगाति यस्यासौ पडंगः पडंगानी-
मानि शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं लंदो ज्योतिषं चेति पडंगश्चासौ निग-
मश्च पडंगनिगमस्तस्याध्येतारोऽध्ययनकर्तारः । अध्येतृभिरध्यापका अप्युपल-
क्ष्यन्ते । नहि विनाध्यापकं वेदाध्ययनं क्वचिद् दृष्टम् । तादृशा द्विजाः
ब्राह्मणाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या वा तैर्मंडिते भूषिते । कीदृशः चिंतामणिः ।
ज्योतिर्वित्तिलकः ज्योतींषि नक्षत्राणि लक्षणया तत्प्रतिपादका ग्रंथा ज्योतिः-
शब्देनोच्यन्ते तान्निवदन्ति ते ज्योतिर्विदः 'सत्सूद्विपत्' इत्यादिना क्रिप् ।
ज्योतिर्विदेषु तिलक एव ज्योतिर्विच्छेष्ट इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । फणींद्ररचिते
फणींद्रः शेषो महानागस्तेन रचिते भाष्ये व्याकरणमहाभाष्ये कृतोऽतिश्र-
मोऽत्यभ्यासो येन सः महाभाष्याध्ययनपारग इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । तत्त-
ज्जातकसंहितागणितकृत् । तानि तानि स्वल्पवृहदादिभेदेनानेकविधानि जात-
कानि जातकशास्त्राणि संहिताः संहिताशास्त्राणि गणितानि गणितशास्त्राणि
करोति तादृशः होरासंहितागणितरूपस्कंधत्रयात्मकस्य ज्योतिःशास्त्रस्य स्व-
यैर्निर्मातेत्यर्थः । अनेन महाकविरित्यपि सूचितम् । पुनः कीदृशः । महाभू-
भुजां सकलजंबुद्वीपवर्तिराजमुकुटमणीनां महतां राज्ञां पातशाहादीनां पूज्यः

महाराजमान्य इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । तर्कालंकृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः तर्को न्यायशास्त्रं अलंकृतिरलंकारशास्त्रं वेदवाक्यं वेदवाक्यविचारप्रतिपादको ग्रंथो मीमांसाशास्त्रं वेदांतशास्त्रं च तेषु विलसंती विलासयुक्ता बुद्धिर्यस्य सः । 'द्वंद्वेति श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायात्तर्कशास्त्रज्ञः अलंकारशास्त्रज्ञः मीमांसाज्ञो वेदांतज्ञश्चेत्यर्थः । आसीदिति 'अस् भुवि' इत्यस्माल्लङि 'आढजादीनाम्' इत्याद् 'असोरलोपः' इत्यकारस्य लोपः । पडंगनिगमाध्येतृद्विजैरित्यसमस्तपदे षडंगनिगम इत्यत्र 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति कर्मधारयसमासः । अध्येतृशब्दे च 'इह अध्ययने' इत्यस्मादिडिकावधुपसर्गाच्च व्यभिचरत इत्युक्तेरधिपूर्वकात् 'पुल्लतृचौ' इति कर्तेरितृच् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः ततो यणादेशः । ततः पडंगनिगमस्याध्येतार इति 'पष्ठी' इति पष्ठीसमासः । नन्वत्र कथं पष्ठीसमासः यावता 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि शेषपष्ठी उत 'पष्ठी शेषे' इति संबंधसामान्ये पष्ठी । तत्र यदि विशेषपष्ठी तदा 'कर्तेरि च' इति कर्त्रर्थोत्तराभ्यां नृजकार्ध्यां कर्मपष्ठीसमासनिषेधप्रसंगः । नच तृचमंगीकृत्यैतद्वर्षणं स्वया दापितमेव नांगीकुर्मः किंतु तच्छीलाधिकारविहितं नृनं विधास्यामः । तद्योगे प्राग्वदेव पष्ठी विधाय पष्ठीसमासो भविष्यतीति वाच्यम् 'एकं संक्षिप्ततोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायेन 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलयेतुनाम्' इति नूनो योगे षष्ठ्येव नास्ति कुतस्तरां पष्ठीसमासः । ननु च नायं कृद्योगनिमित्तकर्मपष्ठ्या समासः किं तर्हि पडंगनिगममधीयत इति विगृह्य नृत्यानीते—'उपपदमतिङ्' इत्युपपदसमासे कृते षडंगनिगमाध्येतार इति भविष्यत्येव किं कल्पनांतरेण सदूपणेन । नच सोपपदाद्वातोस्तृज्विधानं नास्तीति वाच्यम् । 'हिमवच्छ्रोता आदित्यद्रष्टा' इत्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगेष्वसमाधानं स्यादिति । एवं तर्हि कर्मण्युपपदे 'कर्मण्यण्' इत्यण् प्रसज्येत । ततश्च पडंगनिगमाध्येया इति स्यात् । तस्माद्विशेषपष्ठीमंगीकृत्यानुपपन्नः पडंगनिगमाध्येतार इति प्रयोगः । सत्यम् । ज्ञापकाद्भविष्यतीति समासः । किं ज्ञापकम् 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति । अनेन 'कर्तेरि च' इति पष्ठीसमासप्रतिषेधो नित्य इति ज्ञाप्यत इत्यनित्यत्वं पष्ठीसमासप्रतिषेधस्य मनसि निधाय साधुत्वमंगीकृतवानस्य प्रयोगस्य ग्रंथकृत् । अतएव—'भीष्मः कुरूणां भयशोकहंता' 'कालचक्रप्रयोक्तारम्' 'सैव सिद्धांतवेत्ता' इत्यादयो महाकविप्रयोगा उपपन्ना भवन्ति । एवमेव विवाहप्रकरणे 'भवति विवाहविनाशकारकोऽयम्' इति 'पापो कर्तेरि कारकौ' इत्यत्र विवाहविनाशकारक इति 'कर्तेरि कारकौ' इत्यनयोः प्रयोगयोरिदानीमुक्तम् । पूर्वपक्षयोर्यायस्वात् 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति ज्ञापकान्निषेधान्नित्यमंगीकृत्य समाधिरंगीकार्यः । अत एव 'निजत्रिनेत्रावत-रत्वबोधिकाम्' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । यदि तु संबंधमात्रे पष्ठीति मतं तदा कर्मपष्ठ्यभावादेव 'कर्तेरि च' इति निषेधाभावात्सुखेन पष्ठीसमासः । अथवा पडंगनिगममध्येतुं शीलं येषां ते इति विगृह्य तच्छीलाधिकारविहितं नृनं

विधाय गम्यादीनामिष्टिरिति गम्यादेराकृतिगणत्वात् तृनो योनौ पञ्चभावाच्च
द्वितीयात्तत्पुरुषसमास इत्यलमतिप्रसंगेनेति शिवम् ॥ १ ॥

अथ क्रमप्राप्तं तातवर्णनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्योतिर्विद्वणवन्दितांग्रिकमलस्तत्सुनुरासीत्कृती

नाम्नाऽनंत इति प्रथामधिगतो भूमंडलाहस्करः ।

यो रम्यां जनिपद्धतिं समकरोदुष्टाशयध्वंसिनीं

टीकां चोत्तमकामधेनुगणितेऽकार्षीत्सतां प्रीतये ॥ २ ॥

ज्योतिर्विद्वणेति ॥ तत्सुनुरासीत् चिंतामणिदैवज्ञस्य सुनुः पुत्रोऽनंत इति
नाम्ना प्रथां ख्यातिमधिगतः प्राप्त आसीत् । कीदृशः ज्योतिर्विद्वणवन्दितां-
ग्रिकमलः । ज्योतिर्विदां ज्योतिषिकाणां यो गणः समूहस्तेन वन्दिते अंग्रिक-
मले चरणसरोरुहे यस्य तादृशः सकलज्योतिर्विदां ज्योतिःशास्त्राध्ययने एष
एवाध्यापक इत्यर्थः । पुनः कीदृशः भूमंडलाहस्करः भूमंडलस्य पृथ्वीमंडलस्या-
हस्करः सूर्यः प्रकाशकत्वात् । यथा सूर्यः स्वकिरणैरखिलां पृथ्वीं प्रकाशयति तथा
ज्योतिःशास्त्राध्ययनद्वारा पृथिव्याः प्रकाशक इति भावः । पुनः कीदृशः कृती
कुशलः 'कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः । नानाग्रंथकरणकुशल इत्यर्थः । ग्रंथकर्तृत्व-
मेवोत्तरार्धेन प्रकाशयति । यो रम्यामिति । योऽनंतः जनिपद्धतिं जनिर्जन्म 'जनु-
र्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य पद्धतिमार्गः भावादीनामंत-
र्देशातगणितेन जातकशास्त्रोक्तशुभाशुभफलकालोपदेशप्रतिपादको ग्रंथो जन्म-
पद्धतिस्तां समकरोत्सम्यक् चकार । सम्यक्त्वमेवाह । कीदृशीं जनिपद्धतिं
दुष्टाशयध्वंसिनीं दुष्टाः जन्मपद्धतिमार्गसंप्रदायानभिज्ञास्तेषामाशयोऽभिप्रायो
युक्त्या वैपरीत्याख्यानं तं ध्वंसितुं शीलं यस्याः सा तादृशीम् । यथा—'आद्या दशा
चेत्सवितुर्विधोर्वा तदा बलं संस्कृतमेव तस्य' इति श्रीपतिवाक्ये संस्कृतमि-
ष्टकष्टबलांतरेण गणितमिति । जातकालंकाराख्यटीकाकृता व्याकृतम् । तत्रा-
दिशमपद्धतिवाक्यं संमतित्वेन दर्शितं तदुभयमपि चिंत्यं । चिंत्यप्रकारस्त्व-
नुवादपूर्वकः स्वपक्षैरेवोपनिबद्धः । यथा—'य इष्टकष्टांतरनिष्ठवीर्याद्दशाक्रमं
रिष्टमनिष्टभंगम् । विचारयंतीह नमोस्तु तेभ्यः श्रीश्रीधरोक्तं बहुसंमतं सत् ॥
यस्येष्टकष्टे सदृशे भवेतां तदंतरघ्नं बलमेव शून्यम् । यदा तदासौ बलवान्
प्रवीर्यो वेत्थं विचिंत्यं भुवनोचितं हि ॥ यतः शुभं वाप्यशुभं ग्रहस्य वीर्यं
सहैवास्ति न तस्य हानिः । तस्मान्न नाशो विवरेऽनयोस्तु द्वेषं फलाप्यै न
दशाक्रमादौ ॥' इति । एवमन्येषु स्थलेषु दुष्टाशयनिराकरणं कृतमिति ।
अतः रम्यां दोषापाकरणेनातिसुंदराम् । यथान्योपि राजादिः पद्धतिं मार्गं
चौरादिदुष्टनिराकरणेनातिसुंदरं करोतीति ध्वनिः । किंच यः उत्तमकामधेनुग-
णिते उत्तममद्वेषेण ब्रह्मार्थभट्टपक्षीयपंचांगानयनप्रतिपादकं यत्कामधेनु-
नामकं गणितशास्त्रं तत्र टीकां तदभिप्रायविवृतिमकार्षीत् । किमर्थं सतां

गणितशास्त्राभिज्ञानां प्रीतये तुष्टयै । अनेनास्थानेकग्रंथकरणप्रयासकर्तृत्वं न स्वार्थमत्यल्पायासेन दृढतरज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्वात् । किंतु सुतुष्ट्यर्थमेव । यावत्स्वीयशास्त्राभ्यासो ग्रंथकरणद्वारा न प्रकाश्यते तावत्सकलसंतुष्टिर्न भवतीत्यनेकग्रंथकरणप्रयास इति सूचितम् । कृतीति 'अत इति नौ' इतीति । ननु 'एकाक्षरा-कृतो जातेः सप्तम्या च न तौ स्मृतौ' इत्युक्तेः कृतशब्दस्य कृतं तत्वात्कथमत्रेति । उच्यते । नायं समुच्चयः कृतो जातेः इति किं तर्हि जातिविशेषणं कृद्ग्रहणं कृद्योगे जातिरिति । एवं च कार्या कार्याकः तंडुली तंडुलीक इत्यपि सिध्यति तेन व्याघ्रवानित्यादावेवेति नो निषेधो नान्यत्रेति महाभाष्यकारेणैवं वार्तिकव्याख्यानाद्भवत्येवात्रेति । अहस्कर इति 'दिवाविभातिश' इत्यादिना कर्मण्यणो बाधकप्रत्ययः । समकरोदिति 'डुकृन् करणे' इत्यस्मात्संपूर्वात् 'अनद्यतने लङ्' इति लङ् । अकार्षीदिति तस्मादेवानिदो लुङि च्लेः सिच् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः 'उरण्परः' इति रपरत्वम् ॥ ९ ॥

अथ स्वनामकथनपूर्वकं मंगलं सूचयन् मुहूर्तचिंतामणिनामकज्योतिष-ग्रंथसमाप्तिं पृथ्वीछंदसाह—

तदात्मज उदारधीर्विबुधनीलकण्ठानुजो

गणेशपदपंकजं हृदि निधाय रामाभिधः ।

गिरीशनगरे वरे भुजभुजेषुचन्द्रैर्मिते

शके विनिरमादिमं खलु मुहूर्तचिंतामणिम् ॥ ३ ॥

तदात्मज इति ॥ तदात्मजस्तस्याऽनंतज्योतिर्विद् आत्मजः पुत्रो रामाभिधो रामसंज्ञकः गिरीशनगरे वरे गिरीशो महादेवस्तस्य नगरे वाराणस्याख्ये मुहूर्तचिंतामणिनामकं ज्योतिषग्रंथमिमं प्रत्यक्षदृश्यं विनिरमात् अकार्षीत् । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । कीदृशो रामाभिधः उदारधीः उदारा अनेकक्षिप्यविद्यादिदानकारिका धीबुद्धिर्यस्यासौ तथा । पाठितानेकक्षिप्य इत्यर्थः । पुनः कीदृशः विबुधनीलकण्ठानुजः विबुधः ज्योतिषव्याकरणाद्यनेकविद्यायां पंडितो नीलकण्ठस्तस्यानुजो लघुभ्राता । किंकृत्वा गणेशस्य स्वकुलोपास्यमहागणपतेः पदपंकजं चरणकमलं जात्यभिप्रायेणैकवचनं गणेशपदपंकजं इत्यर्थः । ते ह्यंतःकरणे निधाय 'मङ्गलान्तांति शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायु-प्मस्वरूपकाणि च' इति महाभाष्यकारोक्तेश्च । कीदृशे गिरीशनगरे वरे मोक्षदातृत्वेन श्रेष्ठे । यद्यपि 'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारावती चैव ससैता मोक्षदायकाः ॥' इति वाक्यान्मोक्षरूपफलप्रदत्वेनायोध्यादीनां नगरीणां साम्यमेव प्रतीयते । तथापि 'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्रासिकराणि वै । काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिः ॥' इति वाराणस्या विशिष्यमुक्तिप्रदत्वेनाऽभिधानाच्छ्रेष्ठं वाराणस्याः । ननु 'अयोध्यामथुरामाया' इत्यादिवाक्यस्य 'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि' इत्यस्य च व्यासप्रणीत-

त्वसाम्यादेकस्य साम्यापादकस्य काशीमुक्तिदम्रागवचनस्याप्रामाण्यं प्रतिभाति । उच्यते । अयोध्यादीनि तीर्थानि सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण सालोक्यमुक्ति-
प्रदानि । अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणीति मुक्तिपदोपादानात्पुनर्गर्भबासं च प्रय-
च्छति काशी तु सर्वथा ज्ञानादज्ञानाद्वा येन केनाप्युपायेन वा मरणाऽनन्तरं
मुक्तिमेव प्रयच्छति न पुनर्गर्भवासम् । तदुक्तं पद्मपुराणे—‘तीर्थोत्तराणि क्षेत्राणि
विष्णुभक्तिश्च नारद । अंतःकरणसंशुद्धिं जनयन्ति न संशयः ॥ वाराणस्यपि
देवर्षे तादृश्येव परंतु सा । प्रकाशयति ब्रह्मैक्यं तारकस्थोपदेशतः ॥’ काशी-
खंडे—‘अविमुक्तिरहस्यज्ञा मुच्यते ज्ञानिनो नराः । अज्ञानिनोपि तिर्यंचो
मुच्यन्ते हि सकल्मषाः ॥’ इति । अतएव वाराणस्याः श्रेष्ठ्यम् । एतदप्यभि-
हितं पद्मपुराणे—‘नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे । स्नानात्संसेवना-
द्वापि न मोक्षः प्राप्यते नरैः ॥ इह संप्राप्यते येन तत एव विशिष्यते ।’
इह काश्याम् । किंच काश्यां मरणे कालकृतोपि विशेषो नास्ति । उक्तंच
काशीखंडे—‘उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं न विचारयेत् । सर्वोप्यस्य
शुभः कालो ह्यविमुक्ते प्रिये यतः ॥’ इति । देशविशेषापेक्षाप्यत्र
नास्तीत्युक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—‘रथ्यान्तरे मूत्रपुरीषमध्ये चांढलवे-
श्मन्यथ वा श्मशाने । कृतप्रयत्नोऽप्यकृतप्रयत्नो देहावसाने लभतेऽत्र मो-
क्षम् ॥’ इति । अन्यच्च तीर्थोत्तरे अंतरिक्षादिमरणदोषोऽस्ति सोऽप्यत्र नास्ति ।
तदुक्तं पाद्मे—‘भूमौ जलंतरिक्षे वा यत्र कापि मृतो द्विजः । ब्रह्मैकत्वमवाप्नोति
काशीशक्तिरुपाहिता ॥’ इति । नाप्यत्र दुर्मरणदोषोऽस्ति । तदुक्तं पद्मपु-
राणे—‘सूच्यप्रमात्रमपि नास्ति ममास्पदेऽस्मिन् स्थानं सुरैश्च विमृतस्य न
यत्र मुक्तिः । भूमौ जले वियति वा भुवि मध्यतो वा सर्पाग्निदस्युपविभि-
निहतस्य जंतोः ॥’ इति । पविर्वज्रम् ‘वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः’
इत्यमरकोशोक्तेः । अतएव ब्रह्मवैवर्ते प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वाराणस्यां विशे-
षोऽभिहितः । यथा—‘जितेंद्रियाः पापविवर्जिताश्च शांता महान्तो मधुसूद-
नाश्चर्याः । अन्येषु तीर्थेष्वपि मुक्तिभाजो भवन्ति काश्यामपि को विशेषः ॥’
इति दीपकप्रश्ने गुरुणोत्तरितम्—‘विशेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कथयतो
मम । कृतानि साधनान्यत्र स्वरूपान्यपि महामते ॥ भवन्ति काशीमाहात्म्या-
द्विसद्धान्येव न संशयः । अन्यत्र साधुसुकृतैः कृतैर्मुच्येत वा न वा । अत्र साधनवै-
कल्ये काशीपूर्णं प्रकल्पयेत् ॥’ इति । अयं भावः । साधनसंपत्तिमतामभिका-
रिणां काश्यतिरिक्तेषु क्षेत्रे मुक्तिः काश्यां त्वन्येषामपीति । अतएवोक्तं काशी-
खंडे—‘संसारभयभीता ये ये बद्धाः कर्मबंधनैः । येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां
वाराणसी गतिः ॥ श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः । येषां कापि
गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥’ इत्याद्यनेकैः पदैः काश्या महत्त्वमुक्तम् ।
अत्रार्थं येऽर्थवादमाहुस्ते नास्तिका मंतव्याः । तदुक्तं काशीखंडे—
‘यत्र विश्वेश्वरो देवः साक्षात्स्वर्गतरंगिणी । मिथ्या तत्रानुसूयन्ते
तार्किकाश्चानुसूयकाः ॥ उदाहरन्ति ये मूढाः कुतर्कबलदर्पिताः ।

काश्यां सर्वाथेवादीयं ते विद्वकीटा युगेयुगे ॥' विद्व विष्टा । अतएव ब्रह्म-
वैवर्ते—'मा जानीह्यर्थवादत्वं काश्यां मुक्तिविनिर्णये' इति । तस्मात्सर्वस्यापि
काश्यां मरणान्मुक्तिरिति सिद्धम् । काशीखण्डेऽपि—'ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्याः शूद्रा वै वर्णसंकराः । कृमिस्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः ॥
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः । कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते
शृणु प्रिये ॥ चंद्रार्धमौलयः सर्वे कलाटाक्षा वृषध्वजाः' इति । तथा—
'अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोपि वा । अविमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम
लोके महीयते ॥' इति । अन्यच्च मरणानंतरं सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिरपि
क्रमेण भवति न पुनर्गर्भवासः । तदुक्तं पद्मपुराणे—'काश्यां मृतस्तु
सालोक्यं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः । ततः सरूपतां याति ततः सान्निध्यमश्नुते ॥
ततो ब्रह्मैकतां याति न परावर्तते पुनः' इति । सालोक्यं शिवलोकवा-
सित्वं सरूपतां शिवतुल्यरूपतां सान्निध्यं शिवसामीप्यं ब्रह्मैकतां शिवामे-
दताम् । एतद्वयवस्थापि तत्रैव—'सलोकतां च सारूप्यं सान्निध्यं वापि
सत्तमाः । कल्पं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् ॥' इति । अन्ये तु
क्षेत्रभेदेन सालोक्यादिमुक्तितारतम्यमेतदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे—'चतुर्विधेऽपि
क्षेत्रेऽस्मिन्प्रसीतो गर्भयातनाम् । नैवाप्नोति मुनिश्रेष्ठ विशेषोयं ब्रवीमि
वः ॥' इति । तत्र काश्यात्मके क्षेत्रे सालोक्यमुक्तिः वाराणस्यात्मके क्षेत्रे
सारूप्यमुक्तिः अविमुक्तात्मके क्षेत्रे सान्निध्यमुक्तिः अंतर्गोहात्मके क्षेत्रे कैवल्य-
मुक्तिः । उक्तंच पद्मपुराणे—'चतुर्धा वितते क्षेत्रे सर्वत्र भगवान्निष्ठवः ।
व्याचष्टे तारकं वाक्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रबोधकम् ॥ काश्यां मृतस्तु सालोक्यं
साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः । वाराणस्यां मृतो जंतुः साक्षात्सारूप्यमश्नुते ॥ अवि-
मुक्ते विपन्नस्तु साक्षात्सान्निध्यमाप्नुयात् । अंतर्गोहे विपन्नस्तु साक्षात्कैव-
ल्यमाप्नुयात् ।' इति । कैवल्यभावः कैवल्यं शिवतादात्म्यं प्राप्नुयात्साक्षा-
च्छिवस्वरूप एव भवतीत्यर्थः । काश्यादिक्षेत्रपरिमाणानि पद्मपुराणीय-
पातालखण्डे—'परिमाणं प्रक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः । मध्यमेश्वरमा-
रभ्य यावदेहलिविघ्नपम् ॥ सूत्रं संस्थाप्य तद्विधुः आमयेन्मंडलाकृति । तत्र
या जायते रेखा तन्मध्यक्षेत्रमुत्तमम् ॥ काशीति यद्विदुर्वेदास्तत्र मुक्तिः प्रति-
ष्ठिता । काश्यंतं परमं क्षेत्रं विशेषफलसाधनम् ॥ वाराणसीति विख्यातं
तन्मानं लिगदामि वः । दक्षिणोत्तरयोर्नद्यौ वरणासिश्च पूर्वतः ॥ जाह्नवी-
पश्चिमे चापि पाशपाणिर्गणेश्वरः । तस्या अंतःस्थितं दिव्यं विशेषफलसाध-
नम् ॥ अविमुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च ब्रवीमि वः । विश्वेश्वराच्चतुर्दिक्षु
धनुःशतयुगोन्मितम् । अविमुक्तमिधं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः । गोकर्णेशः
पश्चिमे पूर्वतश्च गंगामध्यं ह्युत्तरे भारभूतः । ब्रह्मेशानो दक्षिणे संप्रदिष्टस्तु
प्रोक्तं भवनं विश्वभर्तुः ॥' इति । काशीपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं सालोक्य-
मुक्तिपरम् । अविमुक्तपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं सान्निध्यमुक्तिपरम् । पूर्वामि-
हितवाक्यैकवाक्यताबलात् । अस्याः वाराणस्याः धनुश्चतुर्हस्तमितम् । एवं

सति विश्वेश्वरस्थानाच्चतुर्दिक्ष्वष्टशतहस्तमितमित्यर्थः । विश्वभर्तुर्भवनमंतर्गु-
हम् । ततश्च यथायथा मुक्तीनां सालोक्यसारूप्यसामिधेयैकवस्थाख्यानां पूर्व-
पूर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वं तथातथा काशीवाराणस्यविमुक्तान्तर्गुहाख्यानां चतुःक्षे-
त्राणां पूर्वपूर्वातर्भाविपूर्वपूर्वापेक्षया न्यूनपरिमाणमिति संपिंडितोऽर्थः । तस्मा-
त्सर्वथा मथुरादिमुक्तिपुर्यपेक्षया काशी श्रेष्ठेति सिद्धमित्यास्तां प्रसक्ताऽनु-
प्रसक्तम् ॥ ननु कस्मिन्कालेऽयं ग्रंथः कृतः इत्यत आह । भुजेति । भुजौ
द्वौ पुनरपि भुजौ द्वौ इपवः पंच चंद्र एकः भुजभुजेपुचंद्रास्तैः कोऽर्थः
'अंकानां वामतो गतिः' इति दैवज्ञसंप्रदायागतवाक्याद्वाविंशत्यधिकपंचदश-
शती तथा मिते गणिते शके शकाः यवनास्तेषां स्वामी लक्षणया शकशब्देनो-
च्यते तत्रापि लक्षणया शकशब्देनैतद्राज्यप्राप्तिसमयाद्गतवर्षाणि प्रोच्यन्ते ।
एवं सति लक्षितलक्षणया लोकव्यवहारमूलभूतो योयमर्थो लभ्यते तत्र
निखिलभूपालचूडामणेः श्रीशालिवाहननृपस्य राज्यप्राप्तिस्तु इदानींतनाद-
ष्टाविंशात्कलियुगादेकोनाशीत्यधिकैकत्रिंशच्छतीपरिमिते गते काले जाता
तत आरभ्य शालिवाहननृपशकप्रवृत्तिः । उक्तंच भास्वत्याम्—'शाको
नवाद्दीदुक्रुशानु ३१७९ युक्तः कलेर्भवत्यब्दगणस्तु वृत्तः' इति । सच शालि-
वाहननृपशककाले ग्रंथकरणसमये द्वाविंशत्यधिकपंचदशशती १५२२ मितो
गतोभूदतएतावत्संख्याके शककाले व्यतिक्रांते सति रामज्योतिर्विन्मुहूर्त-
चिंतामणिनामकं ज्योतिषग्रंथं व्यधादित्यर्थे इति शिवम् ॥ १० ॥

अथ ग्रंथकृद्वंशवर्णनप्रकरणं गद्येनोपमंहरन्मुहूर्तचिंतामणिनामकज्योति-
षग्रंथसमाप्तिं करोति—

इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणी
ग्रंथकर्तुर्वंशवर्णनप्रकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

स्पष्टार्थम् ॥

कीर्त्या विद्योतिताशो द्रविणवितरणैरर्थिनां पूरिताशो
ज्योतिर्विहुंदवंद्यो निखिलवसुमतीमंडलाखंडलेज्यः ।
दर्भाग्रप्रख्यबुद्धिर्द्विजकुलतिलकोऽभूद्दिर्भाख्यदेशे

ज्योतिःशास्त्रारविदप्रविकस्रनरविर्बुद्धिचिंतामणिः सः ॥ १ ॥

तस्यात्मजोऽभवदन्त उमातनूजपादारविदमकरंदम्भुवताग्र्यः ।

ज्योतिर्नयत्रिनयनेन हठादवापे येन त्रिकालविदुषा खलु भर्गभावः ॥ २ ॥

तत्सुनुर्नीलकण्ठः कृतपरिकलनाऽकुण्ठितप्रौढबुद्धि-

ज्योतिःशास्त्रैकसिंधोर्यटनविवटनासर्गधाता बभूव ।

यत्प्रोक्तं ग्रंथसिंधुच्छलदमलकणाकर्णनेनापि लोको

गर्गाचार्याद्भि यस्मिन्नचयति जगति प्रौढभावं नितान्तम् ॥ ३ ॥

रामोऽनुजस्तस्य बभूव काश्यां यत्प्रोक्तसुज्योतिषज्ञाश्रितं धात् ।
 निपीय मांहिल्यमुपेत्य सद्यः सुधां मुधा विंदति बिंदुवृन्दम् ॥ ४ ॥
 श्रीमद्भूपतिशालिवाहनशके चंद्रांकशके १४९१ मिते
 मासीषेऽपरपक्षगे नग ७ तिथौ तिग्मांशुवारेदितौ ।
 धर्मज्योतिषशास्त्रपाणिनिमहाशास्त्रादिपारंगमा-
 त्संभूतः खलु नीलकण्ठविदुषो गोविंदनामा सुतः ॥ ५ ॥
 शाके तत्त्वनिथीमिते १५२५ युगगुणाब्दो ३४ नीलकण्ठात्मभू-
 तुं गधाब्धिं निखिलार्थयुक्तममलं मौहूर्तचिंतामणिम् ।
 काश्यां वाक्यविचारमंदरनगेनामध्य लेखप्रियां
 गोविंदो विधिविद्वरोऽतिविमलां पीयूषधारां व्यधात् ॥

इति ग्रंथकर्तृटीकाकर्तृवंशवर्णनम् ॥

॥ इति श्रीपीयूषधारास हितो मुहूर्तचिंतामणिः समाप्तः ॥

